మనుచరిత్రము.

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ వారిచే

 [Rs. 5—0—0

Printed by
V. VENKATESWARA SASTRULU
of V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
at the 'VAVILLA' PRESS,
Madras.—1951

[redacted] క

ఉ. తల్లి సమస్తభాషలకు దైవతభాషయ; దేశభాషలం
పిల్లలలోన నాంధ్రి యనుపేరిటి దెంతయు ముద్దులాఁడి రా
ట్తల్లజు లాదరించినకతంబునఁ బల్కులఁ గుల్కమీఱి య
ల్లల్లన దక్కు నక్కసెలియంద్రకు నెక్కుడుకీర్తి చేకొనెన్.

క. జిలిబిలిపలుకులఁబలుము
ద్దులు గులికెడు తెలుఁగుబాసతో సరి యగునే
తెలిసియుఁ దెలియక వీనుల
నలయించెడు వెఱ్ఱిమొఱ్ఱి యఱవముఱిబాసల్.

సంస్కృత మనిపేర్కొనఁబడిన యార్యభాషయే తొలుదొలుత భరతఖండమునఁ బెంపొందినవాఙ్మయము. చాలవఱకు దానివలననే తర్వాతఁ బ్రాకృతములును దేశభాషలును బెంపొందినవి. దక్షిణహిందూదేశమునఁ గల దేశభాషలలో నాంధ్ర ద్రవిడ కర్ణాటభాషలు ప్రధానములైనవి. ఇందు ద్రవిడ కర్ణాటభాష లాంధ్రమునకంటెఁ బ్రాచీనము లని యూహింపఁబడుచున్నవి. ఆ రెండుభాషలలోను గ్రంథములు రచింపఁబడుచు వచ్చిన కొంతకాలమునకుఁగాని యాంధ్రభాషలో గ్రంథరచన ముపక్రమింపఁబడినట్లు చూపట్టదు. గ్రంథరచన ముపక్రమింపఁబడుటకుఁబూర్వ మాంధ్రభాషస్థితి యెట్టిదో మన కించుకయుఁ దెలియరాదు. ఇటీవల నాంధ్రకవితకుఁ బుట్టినిల్లనఁ జెల్లిన వేంగిదేశమునం దానాఁడు జన్మించిననాగవర్మ కర్ణాటభాషకు ఛందోంబుధి యనుఛందశ్శాస్త్రగ్రంథమును రచించె; కాని యాంధ్రభాషయుబున్నైన నెత్తఁడయ్యె. నాఁటి కీభాషకుఁ దిన్ననిరూ

వేర్పడలేదు కావలయు. ఆకాలమున మనదేశమును చాళుక్యులు పాలించుచుండిరి. ఆర్యధర్మము నిర్వక్రముగా సాగింపఁబడుచుండెను. జనులకుఁ బురాణాదిజిజ్ఞాసయుం దాదరము మెండుకొనియుండెను. వారు సంస్కృతభాషాగ్రథితములైన తత్తద్గ్రంథములను 'గాసటబీసటే' చదివి గాథలు చెప్పుచుండిరి. రానురాను దేశభాషయు కొంత రూపేర్పడుచుండఁబోలు. అక్కృతన నత్తఱి దేశభాషాకవన మావశ్యక మయ్యెను. అయినను దానికిఁ దగినసామగ్రిని గూర్చి కవితను వెలయించువా రవతరింప వలసియుండిరి. ఇట్లు సనఁ జన,

క. మును మార్గకవిత లోకం, బున వెలయఁగ దేశికవితఁ బుట్టించి తెను
గు నిలిపి రంధ్రవిషయమునఁ, జనసత్యాశ్రయుని దొట్టిచాళుక్యనృపుల్.
నన్నెచోడుని కుమారసంభవము.

దాదాపు నేఁటికి వేయిసం॥ లకు బూర్వము చాళుక్యాన్వయభూషణమును సత్యాశ్రయాదిబిరుదాంచితుఁడును రాజమహేంద్రము రాజధానిగా వేంగిదేశమును బాలించినవాఁడును నగు రాజరాజనరేంద్రుని యాస్థానమునఁ గల సర్వజ్ఞుఁ డగు నన్నయభట్టారకుఁ డనుపండితకవియే మన యాంధ్రభాషలోఁ దొలుతఁ గవిత నవతరింపఁజేసినవాఁడని తలఁపఁబడుచున్నాఁడు. రాజరాజనరేంద్రుని ప్రేరణమున నీతఁడు పంచమవేద మగుభారతమును దెల్గున రచింప దొరఁకొని యరణ్యపర్వములోని కొంత భాగమువఱకును నెఱవేర్చెను. ఈతనికవనమున సంస్కృత మర్యాదలు మెండుకొనియుండును. నుడికారముగల తెలుఁగుఁ బలుకుబడులఁ గూర్చుటయం దీతఁడు తక్కువవాఁడు కాఁడు.

చ. బహువన పాదపాబ్ధికులపర్వతపూర సరస్సరస్వతీ
సహితమహామహీభర మజస్రసహస్రఫణాళిఁ దాల్చి దు

స్వహాతరమూర్తికిన్ జలధిశాయికిఁ బాయక శయ్య యైనయ
య్యహిపతిదుష్కృతాంతకుఁ డనంతుఁడు మాకుఁ బ్రసన్నుఁడయ్యెడున్.

గీ. ఎల్లవారు నెఱుఁగ నొల్లనిధర్మవు, చేల! నీకుఁ జెప్పనేల వలనెఁ
జిఱుతవాని కింత తఱుసంటిపలుకులు, నన్ను వృద్ధజనము లున్నచోట.

పదపడి కవిబ్రహ్మనాఁబడుతిక్కన విరాటపర్వము మొదలుఁ ౧౫ పర్వముల భారతమును దెలుఁగు కావించెను. తెలుఁగుఁ బలుకుబళ్లను గుబాళింపఁజేయుటయం దీతని కీడు మఱి లేదు. ఈతనికవనమున రసపోషకములు కానిపదములు సాధారణముగాఁ జూపట్టవు.

ఉ. చిచ్చఱకన్ను మూసుకొని చేతిత్రిశూలము డాఁచి లీలమై
వచ్చినరుద్రుచందమున వ్రాలుదు వీ వనిలోన నోర్వఁగా
వచ్చునె నిన్ను నెట్టిమగవారికి నీకృప నాశ్రయింపఁగా
వచ్చితి మెవ్విధిం గెలువ వచ్చు మహాత్మ! యెఱుంగఁ జెప్పవే.

తర్వాత నీయిర్వురకుఁ దుల్యుఁ డనఁదగువాఁ డెఱ్ఱాప్రెగడ. ఈతనికృతులం దరణ్యపర్వశేషపూరణ మొకటి.

చ. స్ఫురదరుణాంశురాగరుచిఁ బొంపిరివోయి నిరస్తనీరదా
వరణములై దళత్కమలవైభవజృంభణ ముల్లసిల్ల ను
ద్ధురతరహంససారసమధువ్రతనిస్వనము ల్సెలంగఁగాఁ
గరము వెలింగె వాసరముఖంబులు శారదవేళఁ జూడఁగన్.

ఈముగ్గురను గవిత్రయ మందురు. వీరివాక్కు లాంధ్రభాషకుఁ బరమప్రమాణములు. ఇట్లాంధ్రభారతము ముగియు నప్పటికి దాదాపు 300 సం॥ పట్టెను. ఈనడుమను గొందఱు మేటికవు లితర పురాణాదులను దెనిఁగించుచు వచ్చిరి. ఇట్లు రానురాను గ్రొత్తత్రోవలు త్రొక్కి కవనమున మార్పులు గలిగించినవాఁడు కవిసార్వభౌముఁడు నాఁబడు శ్రీనాథుఁడు.

ఈతఁడు తొంటివారివలెఁ జాలమట్టునకు సంస్కృతగ్రంథములనే తెలిఁగించినవాఁడయ్యును గూర్పునందు మార్పు కలిగించి తర్వాతి ప్రబంధరచనకు మార్గదర్శకుఁడయ్యెను. *సీసపద్యముల యొయ్యారపునడకలు మొదలగునవి యాతఁడు నెలకొల్పినవే. శ్రీనాథునితర్వాత నాతనిచరణముల నందుకొనక కవిత సెప్ప నేర్చినవారు లేరు. శ్రీనాథునికాలమునకుముందే యవనుల యలజడి కలుగుచు వచ్చుటచే వారియాచారవ్యవహారములును గొన్ని మనదేశమున నెలకొనఁ జొచ్చినవి. కావున నాకాలము నుండియుఁ గవులు తమకవనమునఁ గొన్నియన్యదేశ్యపదములు రుచివిశేషములంబట్టి యందందుఁ బొందుపఱుచుచు వచ్చిరి. మచ్చునకొకటి యుదాహరింపఁబడుచున్నది.

ఖుసిమీఆక్ సురథాణి నిండుకొలువై కూర్చున్నచోన్.

శ్రీనాథునిహరవిలాసము.

కొందఱు

సీ. వచ్చని పూరుమంజి పని...సైంధవంబు. మను. ఆ. 4 ప. 28.

ఈ మొదలగు పద్యములలోఁ బెద్దనయే తొలుదొలుతఁ జొప్పింప మొదలిడె ననిరి.

పదపడి శ్రీనాథుఁడు చూపినత్రోవఁగొని సంస్కృతగ్రంథములఁ దెల్గించుటయ కాక పురాణకథలఁ గైకొని స్వకపోలకల్పనలఁ గూర్చి చతుర్దశవర్ణనలతో మిశ్రప్రబంధములను

* శ్లోకపద్యశబ్దములు సమానార్థకము లయ్యెనవి యాంధ్రభాషయం సంస్కృతభాషాగ్రథితమునకును నాంధ్రభాషాగ్రథితమునకును వ్యవహరింపఁబడుచుండునట్లే ప్రబంధపదము భారతాదిసర్వగ్రంథవాచక మయ్యు నిటీవల మిశ్రకావ్యాన్యతరమగు నితివృత్తముతోఁ జతుర్దశవర్ణనలఁగూర్చి రచింపఁబడు కావ్యమునకుఁ బేరుగా వాడఁబడుచున్నది.

దర్వాతికవులు రచింపనారంభించిరి. ఆకాలమున నుత్పాద్యమగు నితివృత్తముతోఁ గృతిసెప్పుట తప్పుగాఁ దలఁపఁబడుటచేఁ గావలయు నాంధ్రమున నేకవియు దానికిఁ దొరఁకొనినవాఁడు కాఁడు. అట్లు శ్రీనాథునకుఁ దర్వాత మిశ్రప్రబంధములు రచించిన వారిలోఁ దొల్తటివాఁ డనఁదగు పిల్లలమఱ్ఱి పినవీరభద్రకవి యీవిషయము నిట్లు వాక్రుచ్చెను.

శా. ప్రఖ్యాతం బన మిశ్రబంధ మన నుత్పాద్యం బనంగాఁ ద్రిధా
వ్యాఖ్యాతం బగు వస్తు వందు మఱి యధ్యాహారముం జేయఁగాఁ
ప్రఖ్యాతం బితివృత్త మైనఁ గృతి సెప్పన్ వక్తకున్ శ్రోతకున్
విఖ్యాతిం గలిగించుఁ బుణ్యమహిమన్ విశ్వంభరామండలిన్.

ఈతఁడు భారతమందలి శకుంతలోపాఖ్యానకథను గైకొని దానికిఁ గాళిదాసుని యభిజ్ఞానశాకుంతలనాటకమును దోడుచేసికొని శృంగారశాకుంతల మను ప్రబంధమును రచించెను. శృంగారశాకుంతలము రచింపఁబడిన తర్వాత సర్వోత్కృష్టముగా వెల్వడినమహాప్రబంధము మన యీ

మ ను చ రి త్ర ము.

దీనికిఁ బ్రధానముగా గ్రంథకర్తపేర్కొన్నపేరు స్వారోచిషమనుసంభవము. అయ్యును మనుచరిత్ర మనునామము కవిచే 'మనుచరిత్రం బందుకొనువేళ' అని యొకచోఁ బేర్కొనఁబడియున్నది, మఱియు లోకమున రూఢమై యున్నది. ఇది చతుర్దశవర్ణనలు గలిగిన యాఱాశ్వాసముల ప్రబంధరత్నము

దీనికిఁ గృతిభర్త కృష్ణదేవరాయలు.

ఈతఁడు బళ్లారిమండలములోని యానెగొందికి సమీపమున నుండిన విద్యానగర మనుపట్టణరాజము రాజధానిగా దక్షిణ

హిందూదేశమున కెల్ల నేకచ్ఛత్రాధిపత్యము నిర్వహించిన శూరాగ్రేసరుఁడగు నృపసార్వభౌముఁడు. ఈనృపాలరత్నము జనించినకాలము సరిగాఁ దెలిసినది కాదు: గాని ౧౫౦౯ సం॥ పట్టాభిషిక్తుఁడయినట్లు కనుఁగొనంబడినది. కృష్ణరాయలు బహువారములు దండయాత్రలు వెడలి నానారాజులను జయించి రాష్ట్రముల నాక్రమించుకొని తురుష్కులముష్కరకృత్యముల నడఁగించి మహారాజ్యవైభవము ననుభవించుటయకాక సరసకవితావిలాసలాలసుఁడై పెద్దనాదిసుకవీంద్రులపల్కుఁదేనియలఁ జాఱిలఁగొని సంస్కృతాంధ్రములందు మేలయినకవనము చెప్ప నేర్చిన సుకవిరాజశిఖామణి. ఈతఁడు తెలుఁగున విష్ణుచిత్తీయమను ప్రౌఢప్రబంధమును రచించెను. సంస్కృతమున మదాలసచరిత్ర, సత్యాప్రీణనము, సకలకథాసారసంగ్రహము, జ్ఞానచింతామణి మొదలగుగ్రంథములను రచించి నట్లాముక్తమాల్యదలోఁ జెప్పికొనెను గాని యవి నామావశిష్టము లయినవి.*

కృష్ణరాయ లీమనుచరిత్రమునకే కాక ముక్కు తిమ్మన రచించిన పారిజాతాపహరణమునకును, కర్ణాటభాషలోఁ దిమ్మకార్యుఁ డనుకవి రచించిన భారతమునకుఁ గూడఁ గృతిపతి యయ్యెను. ఈతఁడు దండయాత్రలకు వెడలునపుడు వెంటఁ గవీంద్రులసయితము కొంపోయెడువాఁడు.

†ఈతనికిఁ జదరంగపుటాటయందు మిక్కిలి కుతూహల ముండినట్లు క్రింద నుదాహరింపఁబడిన ప్రాచ్యలిఖితపుస్తక

---

* అస్మన్మిత్రు లొకరు జాంబవతీపరిణయ మను పేరినాటక మొకటి కృష్ణరాయవిరచితము నూత్నముగాఁ దమకుఁ జిక్కిన దని చెప్పుచున్నారు.

† ప్రాచ్యలిఖితపుస్తకభాండాగారమందలి చారిత్రకసంపుటములలో, "నృసింహదేవరాయల కుమారుండు శ్రీకృష్ణదేవమహారాయలు విజయనగర

భాండాగారమందలి ప్రాచీన విలేఖనమువలనఁ దెలియుచున్నది. ఆంధ్రభాషను మహోచ్ఛ్రదశనందించిన యీప్రభుసార్వభౌముఁడు ౧౫౩౦ సం॥ కీర్తిశేషుఁ డయ్యెను. ఆంధ్రభోజుఁ డని ప్రసిద్ధిగన్న యీకృష్ణరాయలయాస్థానమునయర దష్టదిగ్గజములు నాఁబడు కవీశ్వరులలో నెల్ల వయసునందును గవితా నైపుణియందును బెద్దవాఁడు మన యీ మనుచరిత్రమునకు

కృతికర్త పెద్దనామాత్యుఁడు.

ఈతఁడు నందవరీక బ్రాహ్మణుఁడు. ఇంటిపే గల్లపానివారు. తండ్రిపేరు చొక్కన. బళ్లారిప్రాంతమందలి దోపాడు పరగణాలోని దోరాలగ్రామ మీతనివాసస్థలము. కృష్ణరాయలు మను

ముందు వజ్రసింహాసనారూఢుఁడై పృథివీరాజ్యంబు చేయుచుండగాను పైవ్రాసిన (కొప్పోలు) గ్రామకరణాలు బొడ్డుచర్ల పెదతిమ్మన్న చినతిమ్మన్న అనే యిద్దఱు అన్నదమ్ములు. వీరిలో పెదతిమ్మన్న అనే ఆయన గ్రామంలో కరణీకం అనుభవిస్తూ వుండెను. చిన్నతిమ్మన్న అనే ఆయన కవీశ్వరసిద్ధంతి అనిపించుకుని కృష్ణరాయలవారివద్ద పోయి రాయలతో చదరంగం ఆడుతూ వుండేవాడున్నూ ఆట గెలిస్తే వెయ్యార్లపరకు పంతం చేసి గెలుస్తూ ఉండేవాడున్ను. అప్పుడు శ్రీకృష్ణదేవమహారాయలు చాలాసంతోషించి కొప్పోలు గ్రామం సర్వాగ్రహారంగా ధారవోసి యిచ్చి కొప్పోలుకు ప్రతినామం కృష్ణరాయపురం అనినామం యేర్పరిచిరి. ఈచిన్నతిమ్మన అనే కరణం కవీశ్వరుఁడు చెప్పినపద్యం"

క. శతసంఖ్యలెక్కలైనను, సతతము శ్రీకృష్ణరాయజగతీపతితోఁ
జతురంగ మాడి గెల్చును, ధృతిమంతుఁడు బొడ్డుచెర్ల తిమ్మన బళిరే.

ఉ. ధీరుఁడు బొడ్డుచర్ల చినతిమ్మనమంత్రిసుమారుఁ డంటికా
కారుఁడు సత్కళావిదుఁడు కౌశికగోత్రుఁడు పద్మనేత్రసే
వారతబుద్ధి నందవరవంశ్యుఁడు సత్కవిలోకనాథుఁ డా
చారసమగ్రవర్తనుఁడు చారువచస్స్మితి నొప్పువాఁ డొగిన్.

చరిత్రమును గృతినందుకొనునప్పు డూరేగించుటకై పెద్ద నార్యునిఁ బల్లకీ నెక్కించి తనచేతితో నద్దాని లేవనెత్తి యాతని యెడఁ గలయాదరాతిశయమును వెల్లడించెనఁట. కృష్ణరాయల యాస్థానమునఁ గల యాకవిపండితమండలిలో నాతనికే గౌరవ మెక్కువ. ఒకప్పుడు కృష్ణరాయలు పసిఁడిపళ్లెరమునఁ గవిగండ పెండేరమును గొనివచ్చి సభాస్థానమున నిడి సంస్కృతాంధ్రము లందు సమముగాఁ గవనము చెప్పనేర్చినవా రిద్దానిఁ గైకొన నర్హు లనఁగా సభ్యులు మిన్నకుండి రనియు దానిపైఁ గృష్ణ రాయలు,

ఉ. ముద్దుగ గండపెండియరముం గొనుఁ డంచు బహూకరింపఁగా
నొద్దిక నాకొసంగు మని యొక్కరుఁ గోరఁగ లేరు తేరొకో

అని సగముపద్యముఁ జదివె ననియుఁ బెద్దనామాత్యుఁ డంతట లేచి,

పెద్దనఁ బోలుపండితులు పృథ్విని లే రని నీ వెఱుంగవే
పెద్దన కీఁ దలంచినను బేరిమి నా కిడు కృష్ణరాణ్ణృపా.

అని పూరించి,

ఉ. పూఁతమెఱుంగులుం బసరుపూపబెడంగులుఁ జూపునట్టి వా
కైతలు జగ్గునిగ్గు సెన గావలె గమ్మనఁ గమ్మనన్వలెన్
రాతిరియుం బవల్ మఱపు రానిహొయల్ చెలిగారజంపు ని
ద్దాతరితీపులంబలెను దారసిలన్వలె లోఁ దలంచినన్
బాఁతిగఁ గైకొనన్వలెను బైదలికుత్తుక లోనిపల్లటీ
కూఁత లనన్వలెన్ సొగసుకోర్కులు రావలె సాలకించినన్
జేతికొలందిఁ గౌఁగిటను జేర్చినఁ గన్నియచిన్నిపొన్ని మే
ల్బూఁతలచన్నుదోయివలె ముచ్చటగావలెఁ బుట్టిచూచినన్
డాతొడనున్న మిన్నులమిటారపుముద్దులగుమ్మ కమ్మనా
వాతెఱదొండపండువలె వాచవి గావలెఁ బంట నూఁదినన్

గాతలఁ దమ్మిమాలిదొరకైవసపుంజనరాలిసిబ్బెపు
న్నే తెలియుబ్బురంపుజిగినిబ్బరపుంబ్బగుగబ్బిగుబ్బపొం
బూఁతల నున్నతాయ సరిపోఁడిమి కెన్నెర మెట్టుబంతె సం
గాతపుసన్నబంతిబయఁగారపుఁ గన్నడగోళబంతు కా
సాతత తానతానలపసం దిపుటాడెదు గోటమీటుబల్
ప్రోతలునుంబలెక్ హాదువు మొల్లము గావలె నచ్చతెన్గు లీ
రీతిగ, సంస్కృతంబు పచరించినపట్టున భారతీవధూ
టీతపనీయగర్భనికటీఘనదానవపర్వసాహితీ
ఖ్యాతికనాటకప్రకరభారతభారతసమ్మతప్రభా
పాతసుధాప్రపూరబహుభంగఘుమంఘుమఘుంఘుమాగ్భటీ
జాతనతాళగాంగ్మలయసంగతిమించువిపంచికామృదం
గాకతతేపింతత్తహితపోధితదంధణు ధాణుదింధిమి
వ్రాతనయానుకూలపదవారసుహాత్వహారికింకిణీ
నూతనఘల్లులాచరణమాపురఘుఘాళఘుళీమరందసం
ఘాతవియద్ధునీచకచకద్వికచోత్పలసారసంగ్రహో
ద్యాతకుమారగంధవహహారిసుగంధిలాభసంక్తమై
చేతము చల్లఁజేయవలె జిల్లుగఁ జల్లవలె న్మనోహర
ద్యోతకగోస్తనీఫలమధుద్రవగోఘృతపాయసప్రసా
రాతిరసప్రసారరుచిరప్రసరంబుగ సారెసారెకున్.

అనుపద్యమాలిక నాశువుగా విరచించి చదివెనఁట! దానిపైఁ గృష్ణరాయలు తానై యాకవిగండపెండేరము నాతని పాదమునఁ దొడిగెను. ఆశుకవిత్వమునఁగా నాలోచనము సల్పియు నెట్టిరసము కూర్ప నగునో యట్టి యాశువుగను జెప్పనేర్చి నదిగాని చిత్తకూరుపు కానేరదు. మఱొకప్పు డేదో కృష్ణ రాయ లాశువుగా విరచింపు మని కోరఁగా నాతఁడు,

చ. నిరుపమాలిఖలంబు రమణీప్రియదూతిక తెచ్చి యిచ్చుక
ప్పురవిడె మాత్మ కింపయినభోజన మయ్యెలమంచ మొక్కత
ప్పరయుంరసజ్ఞు లూహ తెలియంగల లేఖకపాఠకోత్తముల్
దొరకినంగాక యూరక కృతుల్ రచియింపు మనంగ శక్యమే.

అని నిరాకరించెనని చెప్పుదురు.

పెద్దనార్యున 'కాంధ్రకవితాపితామహుం' డని బిరుద నామము కలదు. ఈబిరుదము "పురాణకథను గొని స్వకపోల కల్పనలు గూర్చి తొలుదొలుత మనుచరిత్రమును బ్రబంధ రూపమున రచించుటచే గలిగిన" దని కొంద అందురుగాని యది సరికాదు.

ఇట్టిప్రబంధములఁగూర్చినవారిలోఁ బెద్దనార్యుఁడు తొలు దొలుతటివాఁ డనునది నిలువనేరనిమాట. అంతకుముందే యిట్టి రచనము కలదని తెలిపి యున్నాఁడను. ఒకవేళ తొలుదొలుతటి దనియే యొప్పుకొన్నను నీబిరుద మీగ్రంథరచనమును బట్టి వచ్చినదనుట పొసఁగ నేరదు. మనుచరిత్రమును రచింపు మని కోరునప్పుడే కృష్ణరాయఁలచే,

క. హితుఁడవు... పేర్కొనఁ దగినీకున్. మను. పీఠిక. ప. 15.

అని పెద్దన పేర్కొనఁబడియున్నాఁడు.

కృష్ణరాయలు తనయాస్థానకవులలో నెల్ల వయసుచేతను గవితచేతను బెద్దవాఁ డగుటచే బెద్దనామాత్యున కీ బిరుద మొసంగియుండును. ఈతఁ డీమనుచరిత్రమును గాక హరి కథాసార మనునేతొక ప్రబంధమును రచించి తనగురువగు శఠకోపయతికిఁ గృతినొసఁగెను. ఆ గ్రంథమునుండి యీ క్రిందిఁ పద్యములు రంగరాట్ఛందమున నుదాహరింపఁబడి యున్నవి.

క. అంబరము పగుల నార్చి ప్రలంబాసురుఁ డాగ్రహము వెలయఁగదిసినవే
ళం బలరాముఁడు చేముస్రలంబున వానితలద్రుంచె లావుమెఱయఁగన్.

క. ఆదేవోత్తముఁడు సుధాంబోధి నవైకాగ్రిమదళమున బాలుం డై
చేదోయిచేత దక్షిణపాదము గొని నోటఁ జెప్పెఁ బకపక నగుచున్.

క. శఠకోపయతికి ఘనతరుశఠారికోపమమతికిని గురుతమహృత్క-
ర్మ్యతనిరతికిఁ జతురాగమ, పథనాయతనియతికి నజపాసంభృతికిన్.

గీ. అఖిలపారికాంక్షి కాశ్రయకర్ణ కాలోపకంఠమునకు లోకకర్త
చేర నేఁగి యచటఁ బారవంబునడిగ్గి, యధివసించియుండు నర్థితోడ.

క. బాలరసాలకిసాలము, గ్రోలుచుఁ బలికెడిపికంబు కో యనఁ జాలం
జాలింబడి యానయమధు,రాలాపము లనియె నాదరణమున వినఁగన్.

ఇది గాక కృష్ణరాయలు స్వర్గస్థుఁడైనపిదపనాతని నిర్యాణమును గూర్చి సీసపద్యశతక మొకటి రచించె ననియుఁ దామా పద్యశతకము నొకచోఁ జూచియుంటి మనియు మిత్రులొకరు నుడువుచున్నారు; కాని యది లభించినది కాదు.

సీ. ఎదురైనచోఁ దనమదకరీంద్రము నిల్పి కేలూఁతయొసఁగి యెక్కించుకొనియె
కోకటగ్రామాద్యనేకాగ్రహారంబు లడిగినసీమలయందు నిచ్చె
మనుచరిత్రం బందుకొనువేళఁ బురమేఁగఁ బల్లకిఁ దనకేలఁ బట్టి యెత్తె
బిరుదైన కవిగండపెండేరమున కీవ తగుదని తానె పాదమునఁ దొడిగె

గీ. 'ఆంధ్రకవితాపితామహ అల్లసాని, పెద్దనకవీంద్ర' యనిననుఁ బిలుచునట్టి
కృష్ణరాయలతో దివి కేఁగలేక, బ్రదికియున్నాఁడ జీవచ్ఛవంబనగుచు.

అనుపద్య మొకటిమాత్రము వాడుకలోఁ గలదు. మఱియుఁ గృష్ణరాయనిర్యాణానంతరము కన్నడరాజ్యముపైకి గజపతి రాజు దండెత్తిరాఁగా,

సీ. రాయరావుతుగండ రాచయేనుఁగు వచ్చి యారట్లకోటఁ గోరాడునాఁడు
సంపెటనరపాలసార్వభౌముఁడు వచ్చి సింహాద్రి జయశిలఁ జేర్చునాఁడు

సిలగోలుసింహంబు చేరి ధిక్కృతిఁ గంచుతల్పులఁ గరుల ఢీకొల్పువాఁడు
ఘనతరనిర్భరగండపెండెర మిచ్చి కూఁతు రాయల కొసఁగూర్చువాఁడు
గీ. నోడ తెలుంగవో చచ్చితో యుర్వి లేవో, చేరఁజాలక తలచెడి జీర్ణమైతొ
కన్నడంబెట్లు సొచ్చెదు గజపతీంద్ర! తెఱచి నిలుకుక్క సొచ్చిన తెఱఁగు దోఁప.

అను సీసపద్యమును బంపెననియు, దానిపై నాతఁడు సిగ్గిలి తిరిగిపోయె ననియుఁ దెలియుచున్నది. మును మనుమసిద్ధిరాజు ప్రతాపరుద్రునకుఁ దనరాజ్యము నోడిపోఁగాఁ దిక్కనామాత్యుఁడు తనకవితచేఁ బ్రతాపరుద్రుని మెప్పించి మరల నారాజ్యమాతని కిప్పించె నఁట!

వెలుగోటిరాజమున మాదయలింగమనేఁ డల్లయవేముని తల నఱికి తనతమ్ముపడిగం బోదిగించి సందికంత పోతరాజు పేరి కఠారిఁ గైకొనఁగా శ్రీనాథకవిసార్వభౌముఁ డాతనిఁ జేరనరిగి, కవనముచే నాతనిఁ బొగడి మెప్పించి మరల నాకఠారిఁ గొని తెచ్చె నఁట! బళిరా కవిత్వమహత్త్వము!

ఇంకను కృష్ణరాయనిచే రచింపఁబడినట్లుగల యాముక్తమాల్యదయుఁ బెద్దనచేతనే రచింపఁబడినదని యొకయైతిహ్యము బహుకాలమునుండి కలదు. రంగరాట్ఛందమునం దాముక్తమాల్యదలోని పద్యము లుదాహరింపఁబడునెడ 'పెద్దనగారి యాముక్తమాల్యదలో' నని నుడువఁబడియున్నది. మఱియు నాముక్తమాల్యదకుఁ బ్రాచీన వ్యాఖ్యాత యొకఁడు తన వ్యాఖ్యానావసానమునఁ 'బెద్దన రచించిన యాముక్తమాల్యద' యని పద్యరూపమున వ్రాసియున్నాఁడు. ఇంకను గొన్నియెడలఁ బెద్దనకృతమని కలదు. మనుచరిత్ర మెట్టిహృదయంగమములగు భావములతో విలసిల్లుచున్నదో యాముక్తమాల్యదయు నట్లే చెల్వు మీఱుచున్నది. కాని రెండిటికిని శైలి

యందుఁ గొండొకభేదము కలదు. ఇట్టిభేద మొక్కకవియే కాలభేదముచే రచించినకృతులందుఁ జూపట్టుచుండుట లేకపోలేదు. ఇయ్యెడ బాణుని కాదంబరీహర్షచరిత్రములు తార్కాణముగాఁ జూడనగును. 'కవితాప్రావీణ్యఫణీశ' మొదలగుపదములచే సంబోధింపఁబడిన కృష్ణరాయలుకవనము చేయలేక యింతరుఁడు రచించినదానిని తనపేరఁ బ్రకటించుకొనెననుటయుఁ బొసఁగుఁబాటు కలదిగాఁ దోఁచుటలేదు. ఈవిషయము సత్యమైనను నసత్యమైనను దాము రచించినగ్రంథములను దమరాజులు రచించినట్లే వారిపేళ్లతోఁ బ్రకటించునాచారము వెనుకటి కవులకు లేకపోలేదు. ఇదిగాక పెద్దనకృతములని వాడఁబడునవి కొన్ని చాటుపద్యములు గలవు.

తన దివ్యకవితావిలాసముచేఁ గృష్ణరాయల మెప్పించి యాతని కత్యంతగౌరవనీయుఁడై యీమనుచరిత్రము నాతనికే కృతిసేసి యనేకాగ్రహారములను గొని మహాభోగముల ననుభవించి యైహికేచ్ఛలఁ దనియుటయు కాక వైష్ణవాగ్రేసరుఁడై కోకటమను తనయగ్రహారమునకు శఠకోపపుర మని యాత్మగురుఁ డగుశఠకోపయతిపేరు పెట్టి బ్రాహ్మణులకు సర్వాగ్రహారముగా నొసఁగి యింక ననేక దేవాలయములకు భూదానములు సేసి పారత్రికసౌఖ్యమును సయిత మార్జించుకొనిన యీయాంధ్రకవితాపితామహుఁడు కృష్ణరాయనిర్యాణానంతరమునఁ గొంతకాలము జీవించియుండి ౧౫౪౦ సం॥ ప్రాంతమున నశ్వరమగు భౌతికశరీరమును ద్యజించి శాశ్వత మగుకీర్తిమూర్తిని గైకొనెను. ఎంతవఱకీయాంధ్రభాష ప్రచారముగలదై సుస్థితిని వెలయుచుండునో యంతవఱకును బెద్దనార్యుని యశశ్శరీరమునకు భంగపాటు వాటిల్లనేరదు.

గ్రంథవిమర్శము

రచనాచాతుర్యము.

మార్కండేయపురాణమునం దీస్వారోచిషమనుజన్మ వృత్తాంతము సమగ్రముగాఁ గలదు. ఆపురాణమును మారన యాంధ్రీకరించెను. రెండొండుపట్టుల నౌచితీపోషణమునకై చిఱుమార్పులఁ గావించెఁ గాని పెద్దనామాత్యుఁ డీప్రబంధ రాజమును దుదముట్ట నామార్కండేయపురాణపుఁ ద్రోవనే పెంపొందించెను. మారనకవిత్వమున ౧౫౦ పద్యములలో ముగిసినకథ యీతనికవనమున ౮౦౦ పద్యములవఱకుఁ బెరిఁగినది. ఈ మనుచరిత్రము 'అల్లసానివానియల్లికజిగిబిగి' యను పలుకులు బ్రతిపదమునకు సార్థకపఱుచుచున్నది. పెద్దనామాత్యుఁ డీప్రబంధమును దీర్ఘకాలము పరిశ్రమచేసి తనసర్వతోముఖ పాండిత్యమును జతుర్విధకవితావిలాసమును వెలయించి నిబ్బరమైనశైలి నాహా పుట్టించునట్లు పోహళించెనుగాని యందదుకులుగా నెందును ముడిపెట్టలేదు. ఈగ్రంథమునందుఁ గూర్పునేర్పును భావవైచిత్ర్యమునుబిక్కటిల్లనిపద్యముగాని గద్యముగాని చూపట్టదు. ఎక్కడఁ బట్టిన నక్కడఁ గవీశ్వరుని లోకజ్ఞానమును భాషావైదుష్యమును గల్పనాచాతుర్యమును వెల్లివిరియుచున్నవి. పెద్దనార్యుని పద్దెములు ముద్దులొలుకునిద్దంపుఁ బలుకుల నేర్చికూర్చితీర్చి దిద్ది చికిలిసేసి నునుమెఱుఁగు వెట్టి వెల్వరింపఁబడినవి. కావుటచే నెక్కడను నొక్కులువోయి కాన్పింపవు. మఱియు సంస్కృతాంధ్రములనందముగాఁగలయఁ గూర్చుకతన నితని కవనమున సంస్కృతప్రౌఢియుఁ దెలుఁగు నుడికారమును మిసమిసలు దేఱుచుఁ జెట్టలాడుచున్నవి.

శైలి.

శా. తావుల్ క్రేవలఁ జల్లు...గాఢదోర్తీర్ణమున్. మను. ఆ. 2 ప. 22

క. మృగమదసౌరభవిభవ...మారుతమొలసెన్. మను. ఆ. 2 ప. 24

ఈ పద్యప్రవాల్గవచరణ మట్టిమారుతము నొలయించుచునే యున్నది.

శా. వాలాయంగానగోష్ఠ...దేశాతిథిన్. మను. ఆ. 3 ప. 57

చ. జిలుఁగులఁ బెట్టుచుం దొడలఁ...నిల్చెనోయరన్. మను. ఆ. 5 ప. 68

ఔచితీనిర్వాహము

క. అల్లదె కంటే బానవాన,...వాలుమెకంబుల్. మను. ఆ. 4 ప. 16

క. తిమిరంపుగుబ్బచన్నుల,...మదమేమిటికిన్. మను. ఆ. 4 ప. 83

కల్పనాచాతుర్యము

చ. మరున కొసంగఁ గాలము...నెత్తెరత్తటిన్. మను. ఆ. 3 ప. 24

భావప్రకాశనము

మ. మునుమున్ పుట్టెను...పద్మంబులన్. మను. ఆ. 2 ప. 30

స్వభావపరిజ్ఞానము

చ. పలుకులు నేర్పువేళఁ...కీరశారికల్. మను. ఆ. 3 ప. 58

సీ. ఏవిహంగముఁ గన్న నెలుఁ...చక్రవాకి మను. ఆ. 3 ప. 16

ఈ సీసపద్యము పెద్దనార్యునిభాషాంతరీకరణ చాతుర్యమును వెల్లివిరియించుచున్నది. చూడుఁడు.

శ్లో. ఆయాతి యాతి పునరేవ జలం ప్రయాతి
పద్మాంతరాణి విచినోతి ధునోతి పక్షౌ,
ఉన్మత్తవద్భ్రమతి కూజతి మందమందం
కాంతావియోగవిధురో నిశి చక్రవాకః.

ఈశ్లోకమున కాపద్య మనువాదమయ్యు నెంతయేని మనోజ్ఞముగాఁ బెంపొందింపఁబడినది. మఱియుఁ బుంలింగమున కన్న కర్తృపద మత్యంత స్వారస్యాపాదక మగునట్లు స్త్రీలింగ ముగా మార్పఁబడినది. పెక్కుచోటుల నీతఁ డేదే నొకలోకో క్తినో, ప్రకృతిచిత్రమునో కైకొని దానికి వన్నెలు చిన్నెలు వచ్చునట్లు మే లయినకల్పనఁ గల్పించి పద్దెమునఁ బెట్టి బాగు బాఁ గనిపించును.

చ. మదకలకుంభికుంభ...పంక్తులు వోలె బోరుల౯. మను. పీఠిక. ప. 41

ఈపద్యమునందలికల్పన "వానిపుట్టి మునిఁగినది" యను లోకోక్తినిబట్టి పుట్టినది.

ఉ. క్రూరవనేభదంతహతకుడ్య...పట్టణంబుల౯. మను. పీఠిక. ప. 36

ఈపద్యము గిజిగాఁడులు మిడుఁగుఱుఁబుర్వులను దమ గూండ్లలో వెల్తురునకై చేర్చి యుంచుకొను ననుప్రకృతిచిత్ర మునుబట్టి యందముగాఁ బొందుపఱుపఁబడినది. కృష్ణరాయని వంశాదివర్ణనమున నితఁడు చిత్రించిన ప్రతికల్పనయు ననుప మాన మై వెలయుచున్నది.

పెద్దన తనవెనుకటికవులు కూర్చినకూర్పులలోనిమే లేర్చి కొని పొదుపుగా నదుకుకొనుచు నొక్కొక్కయెడఁ దొంటి కంటె సుతారము మీఱునట్లు హావళించును.

చ. ఉడిగి మడింగి పై మఱచి యున్నతటిం గలఁగొనఁ జేరె నె
క్కడిమగవాఁడొకో! యనుచుఁ గందగఁ మేల్కొనుచో నతండ యి
ప్పుడు మగఁ డంచుఁ గోరుటకుఁ బొందుగఁ జెప్పితి ముల్లు పుచ్చి కొ
ఱ్ఱడఁచినచంద మయ్యెఁ గమలానన యీవిరహానలంబునన్.

ఉత్తరహరివంశము, సోముఁడు.

చ. ఉడుపతిబాఁకి న్వాలచి...జరింపకేటికి౯. మను. ఆ. 3 ప. 34

మ. అనుమానింపక యాతుధానధనులు మాయాకల్పనావంచనం
బున వైశ్వానరునిన్ హరించిరి యటంచో యింతమాత్రంబులో
నన నారోగమహానుభావమునకున్ భంగంబు వాటిల్లునే
యనికల్లాడిన పెండ్లి మానునొకో దుశ్చారిత్రము ల్గంటిరే.

కాశీఖండము, శ్రీనాథుఁడు.

శా. తండ్రీ సాదు ననుగ్రహింపగదె...గష్టముష్టింపచా.

మను ఆ. 5 ప. 17

సీ. పులిమల్లఁ దడవిపోతులరాజు గరుడుండు గాలివేగంబు పంచేలపసిఁడి
విష్ణుప్రసాదంబు వెండిగుండులపరి పచ్చిమిర్యము వెట్టిపుచ్చకాయ
వేఁటమాణిక్యంబు విరవాది మొదబల్మి పెట్టుఁగాఁడు వకారిపిడుగులునుక
జిగురుఁడు చిత్రాంగి శ్రీరామబాణంబు పులియుండు కస్తూరి బొడ్డుమల్లె
గీ. యనఁగ మఱియును బెక్కుతోయముల పేళ్ల
దారకులు దేరవచ్చె నుద్దండవృత్తి
వేఁటకుక్కలు మృగరాజవిగ్రహములు
పటుకసాధుని వాహ్యాళివాహనములు.

శృంగారశాకుంతలము, పినవీరభద్రకవి.

చ. పులియుఁడు బూచిగాఁ...గ్రహించి యుద్ధతిన్. మను. ఆ. 4 ప. 32

పెద్దనామాత్యుఁడు పిల్లలమఱ్ఱి పినవీరభద్రుని శాకుంతలమునఁ గల వేఁటవర్ణనము మొదలగునది తిన్నగ నెత్తుకొని దాని కంటెఁ బెక్కుమడుఁగు లెక్కువ చక్కఁదనము గల్గునట్లు తాను సమకూర్చెను. మఱియు మారన మార్కండేయపురాణమును బట్టియే యాగ్రంథము పెంపొందింపఁబడినదగుటచే నందలిరచనలును గొన్ని యిందుఁ జొచ్చినవి. ఒండు రెండు జక్కనిపద్యముఁలఁ బోలినపద్యములుఁ గలవు. ఇవిగాక గడుసుఁ బోకడలకు గనియగు నుడికారములకు విడిదిపట్టును నగు కవిసార్వభౌముని కవితావిలాసమును బహువారములు తఱచితఱచి చదివి ముదంపడినవాఁడు కావుటచేఁ బ్రౌఢకవనమం దత్యంతాదరము

గల పెద్దనార్యుఁడు తనయాదరాతిశయమున కుద్యోతకముగాఁ గావలయు నాయారచనాచమత్కారములను మనుచరిత్రమునఁ బెక్కుచోట్ుల నెలకొల్పెను. "మిన్నులుపడ్డచోటు, కులము సాములు, వెన్నతోఁ బెట్టినది, కడుపారఁగన్నతల్లి, మాటామాటకినడలు, చన్నవిసిపిదుకక, బండికందెనచాయ" మొదలగు మేలయిన తెలుఁగుపలుకుఁబడులు పెక్కులు శ్రీనాథుని కవనమునుండి మనుచరిత్రమునకుఁ గొనితేరఁబడినవి. పైగ్రంథములలోనిపద్యములు పరిమితముగాఁ బెద్దనార్యునిపద్దెములతోఁ బోల్చి చూపఁబడుచున్నవి.

సీ. అనియమ్మహాభాగుఁ డాచమన మొనర్చి నియతుండుశుచియుంనై నిలిచి గార్హపత్యాగ్నిఁ దనమది భావించి వందన మొనరించి యిట్లను ననిలమిత్ర
నీయంద యాహవనీయాగ్నియును దక్షిణాగ్నియుఁ బ్రభవించె నఖిలదేవ
తలకును దృప్తి నీవలన సిద్ధించును సకలలోకముల కాశ్రయము నీవ
గీ. నిత్యసత్యమూర్తి నీప్రసాదంబున, నినుఁడు గ్రుంకకుండ నిపుడ యింటి
కరుగువాఁడఁగాక యాగమోదితకర్మ, జాతనైష్ఠికుండ నైతి నేని.

మార్కండేయ పురాణము.

తే. ... ...
...వార్చిప్రవరుండు గార్హపత్య, వహ్నినిట్లని పొగడె భావమునఁదలఁచి.
మ. దివిషద్వర్గము...స్వాహావధూవల్లభా. మను. అ. 2 ప. 75
ఉ. దానజపాగ్నిహోత్ర...హవ్యవాహనా. మను. అ. 2 ప. 76
తే. అనఘ మందారవిద్యాధరాత్మ జన్మ, నేవిభావసియనుదాన...మార్కం.
తే. అనఘ మందారవిద్యాధరాత్మభవను,ననువిభావసి...మను. అ. 6 ప. 17

ఇట్టులు మార్కండేయపురాణపుఁబోలికలు కొన్ని గలవు.

సీ. సంపూర్ణపూర్ణిమాసాంద్రచంద్రాతపవిలసితశశికాంతవేదికలను
మంజరీసంజాతమకరందనిష్యందమాకందమాధవీమండపముల
శృంగారవనమహాశృంగారమణిశృంగహాటకశైలశృంగాటకముల
సంఫుల్లహల్లకసహాకారవాసనోజ్జ్వలదీర్ఘదీర్ఘికాసైకతముల

గీ. గగనగంగాతరంగిణీగంధవాహ, బంధురోదగ్రసౌధాగ్రభాగములను
నవనవోల్లాసరతికళానైపుణములఁ, బ్రతిదినంబురమించిరిసతియుఁబతియు.

జక్కనవిక్రమార్కచరిత్ర.

సీ. గంగాతరంగిణీరంగ...లేపసామగ్రిఁ జెంది. మను ఆ. 6 ప. 62

సీ. నలినసంభవువాహనమువారువంబులు కులమునామలుమాకుఁగువలయాక్షి
చవిలేటిబంగారుజలరుహంబులతూండ్లు భోజనంబులు మాకుఁబువ్వుఁబోఁడి
సత్యలోకముదాఁక సకలలోకంబులు నాటపట్టులుమాకు నబ్జవదన
మధురాక్షరములైనయామాటలు వినంగ నమృతాంధసులు యోగ్యులనుచు
[మెంగి

గీ. భారతీదేవిముంజేతిపలుకుఁజిలుక, సమదగజయాన సబ్రహ్మచారి మాకు
వేదశాస్త్రపురాణాదివిద్య లెల్లఁ, దరుణి నీయాన ఘంటాపథంబు మాకు.

శృంగారనైషధము.

సీ. చిన్ని వెన్నెలకందు...గోత్రామరేంద్ర. మను. ఆ. 2 ప. 43

సీ. గిరినికుంజములఁ గుంజరపుంజమనుశంకఁ గంఠీరవంబు లుత్కంఠ నెగయఁ
బల్వలంబుల గిరిప్రకరంబు లనుశంక సైరికరాజులు విందులెక్కవెట్టఁ
గడలిమధ్యంబునఁ గాకోల మనుశంక జలదేవతలు భీతి సంభ్రమింప
నదములఁ గువలకాననవాటి యనుశంక నిందిందిరశ్రేణు లెదురుకొనఁగ

గీ. రజతగిరియందుఁ దాండవారంభరభస, భంగిపతితపరశ్వథపాణివికట
కంధరారుద్ధగజకృత్తికంతశంక, బ్రమథులకుఁదోఁపనంధకారంబు ప్రబలె.

భీమఖండము- శ్రీనాథుఁడు

సీ. ఉరుపరీతహారను...జగతారుణాతపములు. మను. ఆ. 3 ప. 11

సీ. పతి పాణిపల్లవచ్యుతనీవిబంధనవ్యగ్రబాలాహస్తవనరుహంబు
ధవకృతాధరబింబదశనక్షతవ్యథాభుగ్నలీలావతీభ్రూలతంబు...

శృంగారనైషధము.

సీ. సహాసానఖంపచ...శయ్యానిపాక... మను. ఆ. 3 ప. 116

చ. కొసరి వసంతకాలమునఁ గోయిల క్రోల్చినభంగి నేర్చె న
బ్బిసరుహనేత్ర కొండచఱిఁ బెద్దయెలుంగున వెక్కి వెక్కి వె
క్కసమగుమన్యువేగమునఁ గాటుకకన్నులనీరు సోనలై
యుసిరికకాయలంతలు పయోధరముల్ దిగువాఱు నట్లుగన్.

కాశీఖండము.

ఉ. పాటున కింతులోర్తురె...చిందువందగన్. మను. ఆ. 2 ప. 70

ఇట్లనేకముగాఁ జూపఁదగును. పై యేడ్పుపద్దెములఁ బట్టి పారిజాతాపహరణమునఁ దిమ్మనయు, వసుచరిత్రమున రామరాజభూషణుఁడును రెండుపద్యములఁ గూర్చిరి.

ఉ. ఈసునఁ బుట్టి డెందమున హెచ్చినశోకదవానలంబుచే
గాసిలి యేడ్చెఁ బ్రాణవిభుకట్టెదురన్ లలితాంగి పంకజ
శ్రీసఖమైనమోముపయిఁ జేలచెఱంగిడి బాలపల్లవ
గ్రాసకషాయకంఠకలకంఠవధూకలకాకలీధ్వనిన్.

పారిజాతాపహరణము.

శా. ఆజాబిల్లి వెలుంగువెల్లికల డాయన్ లేక రాకానిశా
రాజశ్రీసఖమైనమోమునఁ బటాగ్రం బొత్తి యెల్గెత్తి యా
రాజీవానన యేడ్చెఁ గిన్నరవధూరాజత్కరాంభోజకాం
భోజీమేళవిపంచికారవసుధాపూరంబు తోరంబుగన్. వసుచరిత్రము.

ఈపద్యములపైఁ దెనాలిరామలింగకవి, 'అల్లసాని పెద్దన అటునిటు నేడ్చెను. ముక్కుతిమ్మన ముద్దు ముద్దుగా నేడ్చెను. భట్టుమూర్తి బావురని యేడ్చెను' యని యభిప్రాయ మిచ్చెనట.

పెద్దనామాత్యుని తర్వాత మనుచరిత్రమునకుఁ బ్రతిబింబములుగాఁ బ్రబంధములు కుప్ప తెప్పలై యుప్పతిల్లినవి. మనుచరిత్రమునందలి పద్యముల పోలికపద్యములును గల్పనల పోలికకల్పనలును బెక్కులు పొడచూపినవి.

క. సురగరుడోరగ... నేర్తురె వీనిన్. మను. ఆ. 2 ప. 37

క. నర ఖేచర విద్యాధర, గరుడోరగసిద్ధసాధ్యగంధర్వతతిన్
నిరతముఁ గనుఁగొందుమ యీ నరనాథునిఁ బోలఁ గలరె నమ్ర నిరూఢిన్.

సకలకథాసారసంగ్రహము.

మ. అనిమేషస్థితి మాన్చె... జూపట్టెసాన త్తతిన్. మను. ఆ. 2 ప. 33

మ. అనిమేషస్థితి మాన్చెఁ జంచలపుఁజూపస్వేదభావంబు గ్ర
ద్దన వారించె వినూత్నఘర్మజలవిస్తారప్రపూరంబుతో
డన దేవాంగన కయ్యెడన్ భ్రమరకీటన్యాయమై యొప్పి య
మ్మనుజేంద్రున్ భ్రమియించుచునంతనె రహిన్ మర్త్యత్వమున్ సంధిలెన్.

సకలకథాసారసంగ్రహము.

సీ. వదనప్రభూతకలావణ్యంబు——మృదుపదములు మను. ఆ. 2 ప. 36

సీ. వదనసౌందర్యవిస్ఫారాంబుసంభూతకంజంబులగు వానికన్నుదోయి
మదనసామ్రాజ్యసమ్యక్స్ఫీతిక యనంగ సరసమౌ వానివక్షస్స్థలంబు
కర్ణకుండలరత్నకాంతులఁ గొనసిక్కు వగలుమీఱెడు వానియొగుభుజములు
అతులప్రవాళసంతతిరుచిసంపద నదలింపఁ జను వానిమృదుపదములు...

సకలకథాసారసంగ్రహము.

ఈసకలకథాసారసంగ్రహము నొనర్చిన యయ్యలరాజు రామభద్రకవి కృష్ణరాయల యాస్థానకవియే. ఈతఁడు పెద్దనకు శిష్యుఁడందురు. సమకాలముననే యిట్టిప్రతిపద్యము లేర్పడినవి. ఇట్టివి చూప దొరఁకొన్న నెన్నేనిఁ జూపనగును. పెద్దాడ నాగరాజామాత్యుఁడు రచించిన శకుంతలాపరిణయము మనుచరిత్రపుఁ బ్రతిరూపమే, ఇట్లనేకులు కవులు మనుచరిత్రమునకుఁ బోలికగాఁ గవనము చెప్పఁబూనుటకు దానియందుఁగల గుణోత్కృష్ట్యమే కారణము.

కథాసంవిధానము.

సంస్కృతభాషలో దృశ్యకావ్యములందుఁ దక్కఁ శ్రవ్యకావ్యములందు వస్త్వైక్యము తెఱచు కన్పట్టదు. శాకుంతల

మృచ్ఛకటికాదు లగురూపకములలోనియితివృత్తము ప్రధాన పాత్రము లగునాయికానాయకులవృత్తాంతమున కనుబంధిరై పెంపొంది తుద కానాయికానాయకులవృత్తాంతముతోడనే పర్యవసించుచున్నది. నాటకములం దితివృత్తమునుపాకరమునకు నాయికానాయకులు కొలికిముత్తెములుగా నుందురు. ఇయ్యది యత్యంత చమత్కారాపాదకమై యింపునింపుచుండును. ఇంక శ్రవ్యకావ్యములందుఁ గొన్నిట నట్లుకాక యొక్కడకక్కడ కితివృత్తము తెంపు చెందుచున్నది. దిలీపునివృత్తాంతముతో నారంభింపఁబడిన రఘువంశకావ్య మగ్నివర్ణునివృత్తాంతముతో ముగింపఁబడినది. ఎక్కడనో యారంభింపఁబడినకథ యొక్కడనో ముగింపఁబడుటచే వస్త్వైక్యము లేదు. ఇఁక మనయాంధ్ర భాషలోఁ బ్రాచీనకవులు దృశ్యకావ్యముల రచింపరైరి. మఱియు సంస్కృతమందలి దృశ్యకావ్యముల దెనిఁగించునెడ సంయి తము శ్రవ్యకావ్యములుగనే తెల్గించుచువచ్చిరి. యక్షగానము లను కొండొకతెలుఁగు రూపకప్రతిరూపము లుప్పతిల్లినవిగాని వానిని దృశ్యకావ్యములక్రిందఁ బరిగణింపఁబోలదు. ఇటీవల మిశ్రోత్పాద్యాన్యతరమగు నితివృత్తముతోఁ గావింపఁబడుచు వచ్చిన పెక్కుశ్రవ్యకావ్యములందు సంస్కృతనాటకక్రమమునఁ గొంతవస్త్వైక్యము కానవచ్చుచున్నది. వీరభద్రునిశృంగార శాకుంతలము, తిమ్మన పారిజాతాపహరణము మొదలగునవి వస్త్వైక్యము గలవియే. కాని యట్టులు వస్త్వైక్యము కలిగితీర వలయు నను నిబంధ మీతెలుఁగుప్రబంధములపట్టున నున్నట్టు చూపట్టదు. దీనికి నిదర్శకముగా రఘువంశాదికావ్యములవలె మన మనుచరిత్రమును వస్త్వైక్యము లేకయున్నది. ఇందు రసో త్తరముగా రచింపఁబడిన వరూథినీప్రవరవృత్తాంతము మాఁ

డవ యాశ్వాసముతో ముగిసిపోవుచున్నది. నాలవయాశ్వాసమున నుపక్రమింపఁబడిన స్వారోచివృత్తాంత మాఱవయాశ్వాసములోఁ గొంతవఱకే కలదు. ఆవల స్వారోచిషమనువృత్తాంతముతోఁ బ్రబంధము ముగింపఁబడినది. ఇట్టి విచ్ఛేదము శ్రోతలకుఁ గొండొకపట్టుల నిరుత్సాహము గల్పించుచుండును. అందును నిందు సరిసగమువఱకు గ్రంథమునఁ బెంపొందిన ప్రవరవరూథినీవృత్తాంతము విచ్ఛిన్నమై వేఱొకకథలో సంక్రమించిపోవుట యెంతయుఁ బాఠకులయుత్సాహమును వెస్పడఁ జేయుచున్నది. కాని, లోకస్వభావమునకు సరిపోవుసంవిధానముతో నర్యైశ్వపాత్రములనెలకొల్పి యౌచితి కెందునుభంగము రాకుండఁ దత్తద్రూపచేష్టాదుల నమర్చి యేపట్టునఁ జూచిన నాపట్టున నద్దిరా యనవలయు నట్లు లితివృత్తమును నడపించు నేర్పు పెద్దనకుఁ గుదిరినట్లు మఱియొకకవికిఁ గుదిరినది కాదు. నిగూఢములుగా నుండు మనోభావములను స్ఫుటపఱిచి చప్పున విప్పి చెప్పునట్లు పదమున నీతఁడు నిరూపించును.

ప్రవరునిస్వరూపస్వభావాదులను వర్ణించుపట్టును సిద్ధునితోడి సంభాషణముఁ దెల్పెడిపట్టును జదివిన పదఁ పడిజ్ఞాన దృష్టికిఁ బ్రవరుని శాంతరసస్ఫూర్తి లోలుకుస్వరూపము పొడకట్టకపోదు.

ఈ సందర్భమున నీచిన్నిపద్యమును స్మరించినఁ జాలును.

గీ. మానినాథ కుటుంబజంబాలపటల,... వెంకటిదక్క. మను. ఆ. 1 ప. 64

పదంపడి ప్రవరవరూథినీసంభాషణమున నీతఁడు శాంతశృంగారరసములకు స్పర్ధ పెంచి నించిన హాయిలు వర్ణనాతీతము. ఇచ్చో అంకుటాంద్ర జంకెనలును వలపులును దలఁపులును బసరు పిండినట్లుపిండి వడపోసి తేర్చి చూపించెను. మఱియు

బ్రహ్మవాదుల యైహికేచ్ఛావైముఖ్యమును, వైదికకర్మాదరమును, బ్రహ్మవర్చసప్రాభవమును, వెల్లివిరియించి యద్దిరా యనిపించెను.

ఉ. ఎన్ని భవంబులంగలుగు... జేర్చుభాగ్యముల్. మను. ఆ. 2 ప. 57

ఈపద్యము వెన్నవలెఁ గరఁగుచునే యున్నది.

శా. ఈపాండిత్యము నీకుఁ...మీసంప్రదాయార్థముల్. మను. ఆ. 2 ప. 64

ఓహో! వేదాదివిద్యాసంపన్నుఁడగు ప్రవరుని భాషణ మెట్టికూర్పునఁ గూర్చి యౌచిత్యము నించెను.

ఇట్లౌచిత్యవిచారచర్చ గావించుట కెంతయేని నవకాశము కలదు కాని యిది యదను కాదు.

ఈ తెఱఁగున సరససంవిధానము గలయీప్రబంధరాజమునఁ గొంద ఱౌకయసందర్భమును జూపుచున్నారు. ప్రవరుని యింటికి సిద్ధుఁడు కుతపకాలమున నరుదెంచినట్లు కలదుగదా! కుతపమనఁగాఁ బగటి పదునెన్మిదిముహూర్తములలో నెనిమిదవ ముహూర్తము. అప్పు డాసిద్ధున కిష్టమృష్టాన్నకలనచే సంతుష్టిఁ గావించి యింకను దీర్థయాత్రావృత్తాంతప్రసంగము కొంతజరపి పదఁపడి యాతనియొద్దఁ బాదలేపముఁగొని ప్రవరుఁడు హిమవంతమునకు బయలుదేఱునప్పటికిఁ గొంత సమయము కడచి యుండును. అవ్వల హిమవంతమున కరిగి యందుఁ గొంతతడవయ్యెవ్విశేషములఁ బరికించి చూచినపదఁపడి ప్రవరుఁడు,

మ. నళినీబాంధవ...మధ్యాహ్నముల్ డెప్పెడిన్. మను ఆ. 2 ప. 12

అని యనుకొనుట యసంగతము. ఎంత లేదనిన నప్పటి కపరాహ్ణమునఁ జాలవఱకుఁ గడచని యుండును. ఇచ్చోఁ బ్రవరుఁ డాసిద్ధుఁడు చనుదెంచిననాఁడు హిమాలయమున కరుగకయుఱు

దినము ప్రొద్దుట నరిగె నని చెప్పి మఱికొంద ఱాయనుప పత్తిని నివారించుచున్నారు. ఈ సమర్థనము మార్కండేయ పురాణానురోధియే కాని పెద్దనమాత్ర మట్టి వ్యవధి నించుక యేని సూచించినవాఁడు కాఁడు, గర్హిత మనవలెను.

ఇదిగాక యొండు రెండు శబ్దదోషములును బొడకట్టుచున్నవి.

'పణినసూనుకణాదబాదరాయణసూత్రఫక్కి విద్వాంసు లుపన్యసింప'

ఇందుఁ బ్రయోగింపఁబడిన పణినసూనుపద మసాధువు. కవిసార్వభౌముఁడును దనశృంగారనైషధమున,

శా. 'ప్రాతఃకాలము వాయసంబు పణినాపత్యోక్తశాస్త్రంబులన్'

అనెను. పెద్దన యాత్రోవనే త్రొక్కెను. అష్టాధ్యాయి మొదలగు గ్రంథముల రచించిన వ్యాకరణశాస్త్రప్రవక్త పాణిని 'పాణిన' మునియొక్క సంతానము గాని, పణినముని సంతానముగాఁడు. "పణనం పణః, పణోఽస్యాస్తీతి పణీ," నకారాంతమగు నీ "పణిన్" శబ్దముపై గోత్రాపత్యార్థమున "అణ్" ప్రత్యయము రాఁగా "పాణిన" యనురూప మేర్పడినది. పదఁపడి యువాపత్యార్థమున "ఇఞ్" ప్రత్యయము రాఁగా "పాణిని" యనురూప మేర్పడినది. ఎట్లయినను పాణిని పాణినసూనుఁడగును కాని పణినసూనుఁడు గాఁడు. ఇది సమర్థింప వెరవు గానరాదు. మఱియుఁ గృత్యవతరణమున

'కొఱఁతం బడున్ సుకవి పృథ్వీభృత్సమీపస్థలిన్'

అనుచో న్యూనతయను నర్థముఁ "గొఱఁత" యను పదము సరియగుఁగాని, 'శూల' మను రెండవయర్థమున 'కొఱఁత' అనురూపము సరికాదు. కొఱుశబ్దమునుండి యట్టిరూప మేర్పడ నేరదు.

'కాఁగిలది యెక్కడ హా విధి యేమిసేయుందుఁన్'

కౌఁగిలి అది, అనుచో నికారసంధి కావింపఁబడినది.

'అనాశ్వాసితదుఃఖితే మనసి సర్వ మసహ్యా మన న్నెఱుంగవే'

ఇచ్చో "అనన్నెఱుంగవే" యని పోతన్నగారు ప్రయోగించెడు తెఱఁగునఁ బ్రయోగింపఁబడినది. ఈసంధి సమంజస మైనది కాదు.

అమృతరసపూర మగు పెద్దన్నగారి సరసకవితా ప్రసారమున నీ నలుసులు పరిగణనీయములుగావు. ఆనెఱిఁగి యాంధ్రకవనము నీతఁడు కూర్పఁగల్గిన ట్లిటీవల నెవ్వరును గూర్పనేరరైరి.

కొంటె కోణంగి యగు కవిచౌడప్పయును దన వెక్కిరింపు స్వభావమును మాని,

క. పెద్దనవలెఁ గృతి సెప్పినఁ, బెద్దనవలె నల్పకవినిఁ బెద్దనవలెనా?
యొద్దనవలె మొద్దనవలెఁ, గ్రద్దనవలెఁ గుందవరపుఁ గవిచౌడప్పా!

అని పెద్దనార్యునిగూర్చి తనమెప్పును వెల్లడించెను. కృష్ణ రాయలవంటి రాజచూడామణిని పెద్దనార్యునివంటి విద్వత్కవి రత్నమును గాంచుభాగ్య మాంధ్రదేశమున కిఁక నెన్నఁటికైనఁ గలుగఁగలదా!

ఉ. కూర్చినకూర్పులా! స్వరస
గుంభనముల్, కవితా ప్రసారమా
తేర్చినతేనె! యంచు విను
తింపఁ బ్రబంధము సంతరించి లో
కార్చితుఁ డైనపెద్దనము
హాకవిసత్కవితావిలాసముం

గూర్చి విమర్శ సల్పనోపఁ
గూడునె యొక్కని కల్పబుద్ధికిన్.
ఉ. ముద్దులు మూటఁగట్టునుడి
పొంకమునందును మేల్మికూరుపుం
బద్దెపుబింకమందు, రస
బంధమునందుఁ, గథాప్రకారముం
దిద్దెడుతీర్పునందు గడి
దేఱినమాకవితాపితామహుం
బెద్దన నాంధ్రపుంగవుఁ దఁ
బెద్ద ననారతముం దలంచెదన్.

వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రి.

కథాసంగ్రహము.

ప్రవరుఁడు బ్రాహ్మణకులప్రదీపుఁడు; వేదవేదాంగములయందుఁ అనంతకౌశలము గడించిన కోవిదుఁడు; ధనికుఁడు, అయినను మత్తుఁడు గాఁడు; శమదమాభరణుఁడు; సచ్ఛీలుఁడు; మఱియుం వివిధాధ్వరనిర్మల ధర్మకర్మదీక్షాపరతంత్రుఁడు; ఇంతకును యువకుఁడు; విశేషించి మకరాంక శశాంకమనోజ్ఞమూర్తి; అనుకూలనాయకుఁడు; కూరిమిసోమిదమ్మ సకల విధముల ననుకూలయై ఎపుడు నెడబాసియుండని పదదాసియై, సేవించు చుండ, తలిదండ్రు లింటిపెత్తనము దీర్చుచుండ శిష్యులకు విద్దెలఁ గఱపుచు స్వధర్మసేవ సేయుచని గృహమేధి: అరుణాస్పదపురనివాసి. ఆపురము వరణా నదీతీరమున వెలయు మహీకంఠహారనాయకమణి.

ప్రవరునకు అతిథిపూజ యనిన పరమానందము. ఆతని కూరిమిసోమి దమ్మ గూడ నట్టిదే. ఆమె ఎంతమంది వచ్చినను వండుటకు విసువదు. అతి థులు అర్ధరాత్రి వచ్చినను మహానందముతో నామె వారికి కావలసిన వెల్లఁ బెట్టును. గృహిణి సౌజన్యమువలన ప్రవరుని అతిథిపూజాభిలాష తరుగక ఆనందప్రదమై యుండెను. ఇట్లుండ నొకనాఁడు ఒకసిద్ధుఁడు వచ్చెను. ప్రవరుఁడు ఆతనికి సకలోపచారములును జేసి సంతోషింపఁజేసి విశ్రాంతి గైకొనిన పిదప చెంతఁజేరి "మహాత్మా! ఎక్కడనుండి ఎక్కడకు, బోవు చున్నారు? ఏయేదేశములందు వసించినారు? ఏయే పర్వతములను జూచి నారు? ఏతీర్థములందుఁ గ్రుంకినారు? ఏయేద్వీపములు చూచినారు? మఱియు నింక నేయే స్థలములు సందర్శించినారు?" అని ప్రశ్నించెను. సిద్ధుఁడు అందులకు "నేను మెట్టని గుట్ట, నేను గ్రుంకని తీర్థము, నేను సేవింపనిక్షేత్రము, నేను చూడని స్థలమును లే"వని బదులు చెప్పెను; గాని ఈమాటలు వినుటవలన ప్రవరునకు ఆశ్చర్యము కలిగెను.

ఇంత లేఁబ్రాయమున ఇన్ని స్థలములు సందర్శించుట ఎట్లు? ప్రవరుని ఈయనుమానమును విని సిద్ధుఁడు మందహాసము గావించి "సదశరయొ యోగాధారముగాఁ గలవారికిఁ ఇది పొసఁగనిదే; గాని నాకొక పాదలేపము తెలియును. దానివలన ఎంత దూరమైనను క్షణములోఁ బోఁగలను." అని చెప్పెను. ప్రవరునకుఁ దొలంత సాశ్చర్యము గలిగెను. పిదప నాశగలిగెను. సిద్ధుని ప్రసన్నునిఁ జేసికొనిన సులభముగా సకలతీర్థములను సేవింపవచ్చును గదా! ఈయూహ నాతఁడు సిద్ధునకు ఎఱిఁగించి వేఁగడెను. సహజకోమల హృదయుఁడు అగుసిద్ధుఁడు పాత్రుఁడగు ప్రవరుని యభిలాషకు ఆనందించి తోడనే తనప్రేఁపసజ్జయందలి పసరు తీసి ఇది యది యని చెప్పక అతని పాదములకుఁ బూసెను. ప్రవరుఁడు హిమగిరినిఁ జూడఁగోరెను. ఉత్తర క్షణమునందే అతఁడు హిమగిరిమీఁదికిఁ బోయి నిలిచెను.

హిమగిరిపై నాతఁడు అనేకరమ్యస్థలంబులం గాంచెను. అనేకదివ్యస్థలంబుల నరసెను. అన్నిటి మాహాత్మ్యమును ఎన్నుచు అటు నిటు తిరుగునప్పటికి పగలు రెండు జాములు అయ్యెను. "కర్మకలాపమునకు వేళ దాఁటిపోవుచున్నది. ఇప్పటికి ఇంటికిఁ బోయెదను. రేపు వచ్చి మఱలఁ జూడవచ్చును." అని యాతఁడు తలంచి ఎగురఁబోయెను, గాని ప్రయోజనము కలుగలేదు. చూడఁగా పాదములకుఁ బూయఁబడిన ఆకుఁబసరు మంచువలన కఱఁగిపోయి యుండెను. ఈస్థితిఁ జూచిన వెంటనే ప్రవరుని హృదయమున రాయిపడెను. "ఇఁక నిక్కడ నుండి విముక్తిలేదు. నాజీవితము ఇచ్చటనే క్షుద్రమార్గములయం దంతమగును." అని యాతఁడు అనేకవిధముల వగవసాగెను. కొంతతడవు ఇట్లు అతఁడు సకలమును మఱచి దుఃఖించి "హిమగిరి మునీంద్రులకు నిలయము. ఇందు నన్ను ఇలు సేర్పఁగల మహాత్ముఁ డొకఁడును గాన్పింపఁడా! అని తలఁచి ముందునకు సాగఁగా నచ్చట నొకగానము వినఁబడెను. తోడనే అతని హృదయమున నొక యాశాజ్యోతి వెలింగెను. "ఇచ్చట నొక మనుష్యాశ్రమ మున్నది. నేను రక్షితుఁడ నగుదును" అని తలంచి యాతఁడు ముందునకుఁ బోఁగా నచ్చట మ్రోఁడు లిగురించునట్లు వీణవాయించు నొక గంధర్వరమణి కాన్పించెను. అతఁ డంతట

నేమియు ననుమానింపక ఆమె చెంగటికేఁగి "కురంగనయనా! తోడులేక ఒంటిఁ జరించుచున్న నీవు ఎవ్వతెవు? నేను బ్రాహ్మణుఁడను. ప్రవరుఁడు నను వాఁడ. త్రోవ తప్పియున్నాను. నాపురము చేరు మార్గము చెప్పి పుణ్యము కట్టుకొమ్ము. నీకు శుభమగును" అని పలికెను. అంతకుఁ బూర్వమే ఆతనిపై మదితగిలియుండుటవలనను, ఈ అమాయికపుఁబలుకులు వినుటవలనను ఆమెకు చిఱునవ్వు వచ్చెను. అంత నామె "చేరెఁడేసి కన్నులుండఁ దెరువెవ్వరి నడిగెదవు? ఏకాంతమున నున్న జవరాండ్రను పల్కరించు నీదుండుడుకు దన మింకఁ జాలును. నీవు వచ్చిన త్రోవ ఇంతలోనే మఱచిపోయితివా? నా పేరు వరూథిని. ఘృతాచి, తిలోత్తమ, హరిణి, హేమ, రంభ మున్నగు రమణీశిరోమణులు నాకు ప్రాణసఖురాండ్రు. మేము రత్నకాంతులచే మిఱుమిట్లుగొను ఈ హిమవన్నగముమీఁద వసించియున్నవారము. భూసురా! కైతవకుసుమశరాసనా! మాయింటి బంధుగుఁడ వైతివి. మామణిభవనమున నేఁటికి నిలిచి విందుఁగైకొని మమ్మానందింపఁజేయుము. కుందనము వంటి నీ మేను గాఢమగు మధ్యందినాతపముచే కందినది. ముద్దులొలుకు ముఖము వసివాడినది. బడలిక తీరిన తరువాతఁ బోవచ్చును. తొందరవలదు." అని బదులు చెప్పెను. వరూథిని తన భావమంతయు ఈమాటలయందు వెల్లడించితి ననుకొనెను. రెండవమదనుండనం జెల్లు ఈభూసురుఁడు ఆభావమును గ్రహించి తన్ను ఆదరించు ననుకొనెను; గాని ఆవైదిక బ్రాహ్మణునకు ఈయర్థమే తోఁపదయ్యెను. ఆతఁడు "పాపము ఈపడుచు మర్యాద యెఱింగినది. బ్రాహ్మణభక్తిగల ఆస్తికురాలు." అని భావించెను.

ఆతని హృదయదర్పణము అమూల్యము. నిరుపమానము; గాని దాని మీఁద నగిషీపనులు లేవు. అది ఉన్నరూపమును ఉన్నట్లే గ్రహించును; గాని ఆరూపమునకుఁ జిన్నెలు వన్నెలు పెట్టఁజాలదు. వరూథిని, తత్తరపడి లేచుట, నునుపోఁకబోదియఁ జేరి, విలోకనప్రభాపిచికలను వెల్లిగొల్పుట మున్నగునవి లజ్జాకార్యములుగనే ఆహృదయదర్పణమునఁ బ్రతిఫలించెను. సందర్భములు ఇట్లుండుటం జేసి యావైదికశిఖామణి "రమణీ! నీవు చూపిన యాదరము చాలును. అదియే నాకు బ్రహ్మానందమును గూర్చినది. ఇక్కడే

నుండుటకు వీలులేదు. మీయింట నుండిన నొకటియు నుండకున్న మఱి యొకటియుండునా? భక్తియే చాలును. అగ్నిహోత్రాదికములు అగు కర్మకాండము నెఱవేర్పవలసియున్నది, మానినీ! మీమాహాత్మ్యములు ఆశ్చర్యకరములు. మీకెందు నసాధ్యము లేదు. నన్ను నావారితోఁ జేర్పుము" అని బలిమాలెను. ఈ ఛాందసపుఁబల్కులకు ఆమెకు చిఱునవ్వు వచ్చెను. "బ్రాహ్మణుఁడా! ఊరకో యని పలువరించెదవు. ఎక్కడియూరు? నీకాలు ఒకచో నిలువదా? ఇంతలో నీయిల్లెక్కడకుఁ బోవును? ఈరత్నకందరములు, ఈచందనచందనోత్కరము, ఈగాంగసైకతములు. ఈలవలీనికుంజములు, ఇవన్నియు మీపర్ణకుటీరమునకు సరిరాకపోయెనా? కుమారధరణీసురా, ఇఁక చల్లకై వచ్చి ముంత దాఁపనేల? మదనుఁడు నన్ను నీకు కన్యాదానము చేసినాఁడు. ఇఁక నీవు మాఱువల్కిన నేను బ్రదుకఁ జాలను. నన్ను బాల ముంచినను నీట ముంచినను నీదే భారము" అని యావరూథిని ప్రత్యుత్తర మిచ్చెను.

ప్రవరుని మది ఝల్లు మనియెను. ఇది యెక్కడి కర్మము? అని తలఁచి యతఁడు "కాంతా! నీవు వెఱ్ఱిదానవు, వ్రతినై కర్మకాండమున దినములు గడపు నన్ను ఏమని కామించితివి? సంగతిసందర్భములు ఆలోచింపవలదా? నాకిట్టివి ఏమియుఁ దెలియవు. అగ్నిహోత్రములకును దేవతార్చనమునకును బ్రాహ్మణార్చనములకును వేళ యతిక్రమించినది. భుక్తికి కాలము దాఁటిపోయినది. నా తల్లిదండ్రులు కడువృద్ధులు. వారు ఆఁకట నకనకలాడుచు నాకొఱకు ఎదురుచూచుచుందురు. వేయేల? నేఁడు ఇలు సేరకుండిన సమస్తధర్మములును చెడిపోవును. ఇఁక నాయెదుట నిట్టి మాటలాడకుము" అని నిశ్చయము తెలిపివేసెను. ఇది వినుటతోడనే వరూథిని హృదయము జల్లు మనియెను. ఇంతవఱకును గల ధైర్యము తొలఁగిపోయెను. అంతట ఎట్లో తేఱుకొని ఆమె "మదనమోహనా, నీకిది తగునా? ఇట్టి ఎల ప్రాయము చాలును మూలములేని వైదికకర్మలలోఁ గడుపఁ జెల్లునా? ఇఁక సుఖించుట ఎన్నఁడు? మీయజ్ఞములకు అన్నిటికిని ఫలము స్వర్గముఁ గిల్లి సుఖించుటకే గదా? ఇట సమస్తమును కలదు. ననుగూడి ఇంపు సుఖింపు

పురము. ఎంతపుణ్యము చేసికొనిన మానవునకు గంధర్వాంగనల పొందు లభించును! స్వర్గఫలంబెల్ల ఎదుట సాక్షాత్కరించి ప్రార్థించుచుండ దేహశోషణములగు వ్రతములకొఱకు ఇంకను ప్రాకులాడెదవేల!" అని యాతని నోడఁబఱుపఁ జూచెను; గాని వీనివలన ప్రవరుని మదికి చలనము కలుగలేదు. "అతివా! నీవు చెప్పినది ఎల్ల కాముకులసంగతి. కామదూరులకు ఇది ఎట్లు సందర్భించును? నాతో నిఁక వేఱుమాట లాడకుము. ఎఱిఁగితివేని అరుణాస్పదనగరమార్గమును దెలిపి పుణ్యము గట్టుకొనుము. లేకున్న నూరకుండుము" అని యాతఁడు ఇఁక మొగమోట విడిచి పలికెను; గాని ఇంతమాత్రమున వరూథినికి ఆశ్చర్యము గలుగలేదు. "బ్రాహ్మణుఁడా! ఏల చెడెదవు? హృదయ మెందు లగ్నమై ఏకాగ్రమై యుండునో, ఇంద్రియములు ఎందు లగ్నములై వశములగుండునో, అట్టి అదియే పరబ్రహ్మము. 'ఆనందో బ్రహ్మ' యను ప్రాఁబలుకు నూహింపుము" అని యామె ముదలకించి "ఇఁక నీతఁడు దీనికిఁ బ్రత్యుత్తరము చెప్పలేఁడు. స్వాధీనము అగును" అని గర్వించెను; గాని అతఁడు అందులకు ఒడంబడలేదు. ఆతఁడు మందహాసము గావించి పెదవి విఱిచి ఇట్లు చెప్పెను. "తరుణీ! ఇట్టి యద్భుతపాండిత్యము నీకుఁదక్క మఱియెవ్వరికిని లేదు. కామశాస్త్రోపాధ్యాయినికిఁ దగినట్లు పలుకుచున్నావు. త్రయీధర్మములు పాపములు. రతియే పుణ్యము అను నీవాదము కంటె మఱియొక వింతయేమి ఉన్నది? మోక్షప్రాప్తికి ఇంతకన్న మార్గము లేదని నీవు చెప్పవలసినదే. ప్రాతస్సాయంకాలములయందు హవ్యములచేఁ దృప్తుఁడగు అగ్నిదేవుఁడు అనుగ్రహించు సౌఖ్యములను వివరింప నాకుఁ దరముగాదు. నాకు అరణులు, దర్భలు, అగ్నులు ప్రియములైనట్లు ఇతరములు ఇష్టములు గావు. దేహములు శాశ్వతములు గావు. మీసాలమీఁది తేనియలవంటి ఇట్టి తుచ్ఛసుఖములను గణించి ఇక నాచెంతఁ జెప్పకుము."

ఈమాటలు వినునప్పటికి వరూథినికి మాటలేకపోయెను. కన్నుల నీరు గిఱ్ఱునఁ దిరిగెను. కంఠమునందు గద్గదిక తోఁచెను. అంత నామె ఎట్లో తెలివిచేసికొని "నన్నింక బాధపెట్టకుము" అని దీనయై మీఁద వ్రాలి కాఁగి

లించి అధరము నొక్కఁజూచెను. అంతట బ్రాహ్మణుఁడు ఓరమోమిడి ఆమె ప్రయత్నమును గొనసాగనీయక "ఛీ" అని త్రోసివేసెను. అటు అతఁడు త్రోయఁగా ఆమె పరాభవమువలన సిగ్గును ఆవెంటనే అధికతరదుఃఖమును గడలుకొనఁగా చుఱచుఱఁ జూచుచు నింకను కొంచెము ఆసతో కొప్పు సవరించుకొనుచు "కృపారహితుఁడా! నీవు గెంటిన ఇంతులు తాళఁగలరా? నీగోరు ఇచ్చట గీచుకొనిపోయెఁ జూడుము." అని కొంతవడి వేదనపొందిన కలస్వనంబుతో నేడ్చి "యాగములు చేసితి నంటివి. తపము చేసితి నంటివి. నిర్దయుఁడు ఎన్నిచేసిన నేమిఫలము? భూతదయగలవానికి అనేక సత్కార్యములు చేసినవానికిఁ గలుగు పుణ్యములు గలుగును. ఈమాత్రము తెలియలేనివాని నీచదువేమి ప్రయోజనము? పరాశరుఁడు దాశకన్యతోఁ క్రీడించెను. విశ్వామిత్రుఁడు మేనకతో రమించెను. మాండకర్ణి అచ్చరలతో భోగించెను. ఇంద్రుఁడు అహల్యతో సుఖించెను. వారికేమైన వన్నె తరిగెనా? నీవు అంతకంటెను ఘనుఁడవా? ఇనుపకచ్చడాలు కట్టుకొనిన మునిముచ్చు లందఱును తామరసనేత్రలఇండ్ల బందాలు కారా?" అని మఱల ముదలకించెను.

ప్రవరుఁడు ఆమాటలు ఏమియును వినిపించుకొనక ఆమె పైఁబడినపుడు అంటిన జవ్వాది కడిగికొని వార్చి గార్హపత్యవహ్నినిఁ బొగడి తదనుగ్రహమున స్వస్థలముఁ జేరుకొనెను.

ప్రవరుని కాఠిన్యమునకు ఆమె కుందుచుండఁగా నామె చెలికత్తెలు వచ్చి ఊరడింపఁ బూనిరి; గాని ప్రయోజనము లేకపోయెను. ఆమెకు విచారము పొంగిపొంగి యుబుకసాగెను.

అట్టి స్థితియందే సఖులు ఆమెను పూదోఁటకుఁ గొనిపోయిరి. అంతకుఁ బూర్వము గంధర్వుఁ డొకఁడు ఆమెను మోహించి తిరస్కృతుఁడయ్యు "జవరాండ్ర చిత్తములు చంచలములు. ఓపికపట్టి సమయ మెఱిఁగి ప్రవర్తించిన నేఁడు తిరస్కరించినవనితలు రేపు గౌరవించి చేకొందురు" అని తలఁచి అందే డాఁగియుండెను. అదృష్టవశమున ప్రవరుని వరూథిని మోహించ

చుటయుం, అతఁడు తిరస్కరించి పోవుటయుం గంధర్వుని కండ్లఁబడెను. అంతట నాతఁడు "నేను అదృష్టవంతుఁడను" అని తలంచికొని సఖులతో వరూథిని పూలదోఁటకు వచ్చునప్పటికి అచ్చటను బ్రవరునిరూపము ధరించి ఆవనమున నొకచో దేవతార్చనకుఁ బోలె పూలు గోయుచుండెను. పరిభ్రమణవశమున వరూథిని ఆతనిం జూచెను. తోడనే యామె మహోత్కంఠతో నాతనిచెంతకుఁ బోయి అతిదీనముగఁ బ్రార్థించెను. తన యభిలాష నెఱవేఱినందులకు గంధర్వుఁడు హృదయమునఁ బరమానందభరితుఁడై కరుణార్ద్రహృదయునిబోలె నటించుచు "అబలా! నీవు సంగతిసందర్భములు ఆలోచించుట లేదు. అరుణాస్పదనగరవాసినగు నేను ఎక్కడ? హిమగిరివాసిని వగు నీవు ఎక్కడ? ఇంట నాతల్లిదండ్రులును, ఇల్లాలును నాకొఱకు దుఃఖించుచుండఁగా కర్మకాండమెల్ల బూడిఁ గలియుచుండఁగా ఏమియు నెఱుఁగనివానివోలె నేను నీతో భోగించుచు నిచ్చట నెట్లుండఁగలను? నీతోఁ గలిసిమెలసి యుండుట కన్న, ఇంద్రభోగము వేఱు లేదని నాకుఁ దెలియనిది గాదు. అయినను దుఃఖితుఁడనగు నాకు సర్వము నసహ్యముగ నున్నది. అయినను నిన్నటినుండియు నీవు అనుభవించుచున్న పరితాపమును జూడఁజాలకున్నాను. వ్రతముకంటె పరోపకారమే ఘనము గదా! అయినను ఒక్క సంగతి కలదు. సంభోగసమయమున స్త్రీపురుషులు ఒండొరులు చూచుకొనఁగూడదు. కన్నులు మూసికొనవలెను. ఇది మాదేశమునఁ గల సదాచారము. ఈ యాచారమునకు విరుద్ధముగ నేను ప్రవర్తింపఁజాలను. ఇందులకు నీకిష్టమేని చెప్పుము. లేకున్న ఇంక నేనెట్లు ఇంటికిఁ బోలేనుగదా? ఈమందాకినీతీరమున ఈహిమగిరిపై ఈవనములో ఈమునుల నడుమ విధికి అబ్రహ్మణ్యముఁ బెట్టుచుఁ దపము ఆచరింతును. మఱియు నింక నొక్కటిగూడ వినుము. తొలుత మొగమోటపడిన పిదప దుఃఖింపవలసివచ్చును. అంత్యనిష్ఠురత్వముకంటె ఆదినిష్ఠురత్వము మంచిది. వ్రతము చెడినను ఫలము దక్కవలయునుగదా? నేను నిన్ను సమ్మతింపఁజేసి పోవుదనుక నీవు నన్ను విడువఁగూడదు. వీనికి నీపూర్ణాంగీకారమును దెలుపుము. ఇంతయేల నందువా? నేను విదేశీయుండను. నీకొఱకు నేను వ్రత

భ్రష్టుఁడ నగుచున్నాను. నాజీవితమును నీపాదనికటమున నర్పింపఁబోవుచున్నాను. నీతో చిరకాలము సుఖింపనైన సుఖింపవలెను. లేకున్న తపమైన నాచరింపవలెను గాన ఉభయభ్రష్టత్వమున కంగీకరింపఁజాలను గదా!" అని యూరకుండెను.

ఉన్నట్లుండగా వరూథిని హృదయమున ఈ అనుకూలవచనము వినుట వలన ఆనంద మొక్కుమాఱుగ విజృంభించుటవలన ఉక్కిరిబిక్కిరియై కొంతదడవు మాట్లాడఁజాలక గద్గదికతో "నీచెప్పుచేఁతల మెలంగుదాన" నని బాస చేసెను. ఇది విని ఆమె చెలికత్తె లెల్లరును కొంతవడి మేలమాడి పిదప వారిని ఒక మణిమండితాలయము సేర్చి వెడలిపోయిరి.

పిదప వారు చిరకాలము అనంగసుఖసాగరమునఁ దేలినపిదప వరూథిని గర్భవతి యయ్యెను. అది తెలిసి గంధర్వుఁడు "ఇఁక నిక్కడ నుండ వలసినపని తీఱిపోయినది. చెప్పకయే పోయిన వియోగమును దాళఁజాలక మృతిఁజెందిన నాకు స్త్రీహత్యాపాతకము నంటఁగట్టవచ్చును. ఇచ్చట నేయున్న మోసము బయల్పడుటయుం అందులకుఁ గినిసి యామె శపించుటయుం సంభవింపవచ్చు"నని తలంచి ఒప్పించిపోవ నెంచువాఁడై ఒకనాఁడు ప్రేమతోఁ జేరఁదీసి "ప్రియా! నాకుఁ బాదలేప మొసంగినసిద్ధుఁడు తీర్థయాత్రావశంబున నిచ్చటకు వచ్చి నాకుఁ గాన్పించెను. ఆతనివలన నాసంసారపుస్థితిగతులు అన్నియుఁ దెలియవచ్చెను. ఇంతీ! ఏమిచెప్పుదును! నాయసాన్నిధ్యమువలన పండువంటి నాసంసారము అంతయుఁ బాడై పోయినది. నాతలిదండ్రులు మంచములఁ బట్టి నాయందె ప్రాణములు నిలుపుకొని యున్నారు. ఇంక నా యిల్లాలి సంగతి చెప్పనక్కఱలేదు. శిష్యులు చెల్లాచెదరై పోయినారు. పొలములు అన్నియుం బీడులు అయిపోయినవి. ఇవి విన్న నామనసున కెట్లుండునో యోచింపుము. కావున ఒకమాఱు పోయి అందఱ నూఱడించి సంసారమంతయుం చక్కఁ జేసికొని మఱల వచ్చెదను; గావున అనుగ్రహించి నాకు సెలవు దయచేయుము." అని పలికెను.

ఇది వినిన తోడనే వరూథిని కన్నులనుండి బాష్పధారలు దొరల సాగెను. అంతట గంధర్వుఁడు ఆమెను జేరఁదీసి కౌఁగిలించుకొని "ధీరురాలవు.

ప్రియా! నీవు ఇట్లు పగవఁదగునా? దివ్యవనితవై యుండియు సంగతి సందర్భములు యోచింపక ఇట్లు విచారింతువా? యోగము, వియోగము శాశ్వతములా? రాకపోకలు కట్టుపడిపోవు సందర్భములు ఇప్పుడేమి తటస్థించినవి. ఆసిద్ధుఁడు నాకు ఆ మహావిద్యను మూలముట్టుగ నెఱింగించెను. ఇఁక నాకిచ్చటకు మఱల వచ్చుచుఁ బోవుచునుండుట విలాసమాత్రము." అని యామె నెట్లో యూరడించి తనమార్గమునఁ బరమానందముతోఁ బోయెను.

పిదప వరూథిని నవమాసములును నిండుచు నొక శుభముహూర్తమున చక్కని కుమారునిఁ గనెను. మునులు అతనికిఁ జాతకర్మ నిర్వర్తించి సూర్యచంద్రులవోలె వెలయుచుండుటఁ గాంచి స్వరోచి యను నామం బిడిరి. యుక్తసమయమున అక్షరాభ్యాసముఁ జేసి సకలవిద్యల నుపదేశించిరి. స్వరోచి అద్వితీయవీరుఁడై మందరగిరిమీఁద విశ్వకర్మచే నిర్మితంబైన నగరమును ఆటవికులు పెల్లరును భయభక్తులతోఁ గొలుచుచుండ రాజ్యపాలనము ప్రారంభించెను.

ఇట్లుండ నొకనాఁడు అతఁడు పరిజనులచేఁ బ్రోత్సహింపఁబడి యొక మహారణ్యమునకు వేటకుఁ బోయెను. అచ్చట నాతఁడు తనివిదీఱునట్లు దుష్టమృగములను సంహరించి వినోదించుచుండఁగా కొన్ని యపశకునములు అయ్యెను. అవి చూచి శాకునికుఁడు ఒకఁడు లేచి "దేవా! అనిమిత్తములు బాడచూపుచున్నవి. మన పొలము దాఁటి చాల దవ్వు వచ్చితిమి. ఇఁక మఱలుదము" అనియెను. అది విని స్వరోచి గుఱ్ఱమెక్కెను. ఆ వెంటనే మఱికొన్ని శుభశకునములు అయ్యెను. స్వరోచి "తొలుత నేదో మహాయుద్ధము అపాయకరమైనది జరిగినపిదప జయమయ్యె"నని తలంచుచుండఁగా చెంగట "హా, హా, అబలను, ఆర్తను, అనాథను, ఎవరును రక్షించువారు లేరా?' అని ధ్వని వినవచ్చెను. "ఎవరో దుర్మార్గులొక అనాథరమణిని బాధించుచున్నారు. రక్షించెద" నని స్వరోచి, ధ్వని వచ్చిన దిక్కునకు ఊఱక నంకించుచుండఁగా ఒక జవరాలు తడఁబడుచు వచ్చి "రాజా! నేటి

మూఁడుదినములనుండి ఒకరాక్షసుఁడు నన్ను వెంబడించుచున్నాఁడు. నేను ఇందీవరాక్షుఁడు అను గంధర్వరాజునకు మరుదశ్వని కుమార్తెయందుఁ బొడమిన మనోరమ యనుదానను. నాతలిదండ్రులు నన్ను మిగుల గారాబముతోఁ బెంచుకొనుచుండిరి; గాని ఆసుద్దులు అన్నియుం ఇప్పుడు ఏటికి? నాకు కళావతి విభావసి అను ఇరువురు చెలికత్తెలు కలరు. ఒకనాఁడు మేము మూపురమును వెండికొండకుఁ బువ్వులకొఱకు అరిగి అందు తృణాచ్ఛాదితముఖంబగు ఒక గుహయందు ఒక వృద్ధమునిని గాంచితిమి. అతఁడు బూదివలె నుండుటచే 'ఇతని నోరెద్ది? ఇతని నేత్రములు ఎవ్వి? ఇతని చెవులు ఎవ్వి' అని బాల్యచాపలమున మొగముపట్టికొని ఊఁపితిని. అంతట నాముని సమాధిభ్రష్టుఁడై 'పడుచూఁదనపు మదముచే ఒడలెఱుంగక వృద్ధుఁడ నగు నన్నిట్లు అవమానించితివి; గావున నీవు రాక్షసునిచేతంబడి శ్రమపడెదవుగాక' అని శపించెను. మఱియుం నాతఁడు గొడ్డును బాదినట్లు తనచేతి నాగబెత్తముతో నన్ను చావఁగొట్టెను. అంతట నాచెలికత్తెలు తెగఁబడి ఆతనిని 'నీవు మానవజన్మ మెత్తలేదా? ఆఁడుతోడునఁ బుట్టలేదా? నీతపస్సు ఇందులకేనా? ఈకుసుమకోమలి నిట్లు చావఁగొట్టుటకు చేతులును, శపించుటకు నోరును ఎట్లు వచ్చెన?' వని దూఱఁగా నాతఁడు వారిమీఁద మఱింతకోపపడి క్షయరోగముచే మీరు పీడితులగుదురుగాక యని శపించెను. ఆదారుణరోగము వారి నప్పుడే ఆశ్రయించెను. పిదప నన్ను ఒక ఘోర రాక్షసుఁడు మూఁడుదినములనుండి వెంబడించుచున్నాఁడు. రాజా! నీకు నేను అస్త్రహృదయము అనువిద్య నిచ్చెదను. దానిని తొలుత ఈశ్వరునిచే స్వాయంభువమనువును, ఆతనివలన వసిష్ఠుఁడును, ఆతనివలన చిత్రాశ్వుఁడు అను నామాతామహుఁడును, క్రమముగ పొందిరి. ఆతఁడు మాతండ్రికి అరణము ఇచ్చెను. మాతండ్రి నాకు ఇచ్చెను. దానిని నీకు ఇపుడు ఒసంగెదను. దానిసాయంబున నీవు నన్ను వెంబడించుచున్న రాక్షసునిఁ దునుమాడి నన్ను రక్షింపుము, ఒకానొక స్త్రీవలన విద్యఁ బడయుటకు సందేహింపకుము" అని పలికెను. స్వరోచి ఆమాటలకు సంతసించి శుచియై నిలిచెను. తోడనే మనోరమ ఆవిద్యను సరహస్యముగ నాతని కుపదేశించెను.

ఇంతలో రాక్షసుఁడు మండిపడుచు వచ్చి స్వరోచిని దాఁకెను. అంతట పోరు ప్రారంభమయ్యెను. రాక్షసుఁడు ఎంతకును ఓడకుండుటఁ జూచి స్వరోచి ఆగ్నేయాస్త్రమును బ్రయోగించెను. ఆయేటుతో రాక్షసుఁడు నేలఁ గూలెను. తోడనే అఘోరదేహమునుండి ఒకానొక దివ్యతేజస్సు మింటికెగసి గంధర్వరూపము గొనెను. ఉత్తరక్షణమునందే గంధర్వుఁడు క్రిందికి వచ్చి స్వరోచిని ప్రేమతో కౌఁగిలించుకొని "వత్సా! నీవు క్షేమముగా నున్నావా? నీ ప్రజలకు అందఱకును క్షేమమా? నేను ఇందీవరాక్షుఁడు అను గంధర్వుఁడను. ఈమనోరమ నాముద్దులకుమార్తె. ఒకముని ఆయుర్వేదమును శిష్యులకు ఉపదేశించుచుండుటఁ జూచి దానియందు ఆసగొని చెంతకుఁ బోయి అభివందనము చేసి ఆయుర్వేదము ఉపదేశింప ననేకవిధములఁ బ్రార్థించినను ముని తిరస్కరించెను. అంతట నేను ప్రచ్ఛన్నుఁడనై అదియంతయుం నెనిమిదిమాసములలో గ్రహించి సంపూర్ణమైన తరువాత నిజరూపముతో నెదుటకుఁ బోయి 'ఓయీ! చదువు చెప్పుమనిన గొణుగుకొంటివి. ఆసక్తియున్నవానికి విద్య రాకపోవునా?' అని చేసినది అంతయుఁ జెప్పితిని. అందులకు ముని కోపించి 'ఘోరరాక్షసుఁడవు కమ్ము' అని శపించెను. అందులకుఁ జింతించి శరణుఁ బొందఁగా కనికరించి యాతఁడు 'కొన్నిదినములకు కొమార్తెను మ్రింగఁబోయి కడకొక ధన్యుని శరములఁ వాతఁబడి శాపముక్తుఁడ వయ్యెదవు' అని యానతిచ్చెను.

పిదపఁ గొలఁదిదినములకే నాకు రాక్షసత్వము ప్రాప్తించెను. పౌరుల నందఱను మ్రింగితిని. ఇరుగుపొరుగు పట్టణములనుగూడ నాశము చేసితిని. తుదకు పిరును గాన్పింపకపోవుటచే కొమార్తెను వెంబడించితిని. పిదప జరిగినదంతయుం నీకుఁ దెల్లమే" యని యాతఁడు సర్వము నెఱింగించి "నీవు నాకు చేసిన మహోపకారమునకు నీకు ఏమి చేసినను తీఱదు. అయినను ఆయుర్వేదమును రమణీమణి యగు నాగారాబుకూఁతురు మనోరమను నీకు అర్పించెదను. గైకొమ్ము" అని చెప్పెను. స్వరోచి ఆనందముతో నంగీకరించెను. వారు అందఱను నాఁటిరేయి అక్కడనే గడపిరి. తెల్లవాఱినపు

టికి ఇందీవరాక్షుని మంత్రిసామంతాదులు అందఱును వచ్చి ప్రభువునకు స్వాగతమిచ్చిరి. పిదప ఇందీవరాక్షుఁడు స్వరోచితోడను మనోరమతోడను మహావైభవము నెలంగ స్వపురమునకుఁ బోయి ఒక శుభముహూర్తమున మహావైభవముతో మనోరమను స్వరోచికిఁ బెండ్లిచేసెను. మఱియుం నల్లునకు అనేకామూల్యవస్తువులు కానుకగా నిచ్చెను.

పెద్దలు మనోరమాస్వరోచులకు పునస్సంధానము చేయించిరి. నాఁటిరాత్రి మనోరమ వదనము వాడియుండెను. స్వరోచి అందులకేమి కారణమని యడుగఁగా నామె నాచెలికత్తెలు ఇద్దఱు ఘోరకాంతారమున క్రూరవ్యాధిచే బాధపడుచుండఁగా నాకెక్కడి యానందమని పలికెను. తోడనే స్వరోచి మనోరమ దారిచూపఁగా నరణ్యమునకుఁ బోయి తనకు ఆయుర్వేదము కరతలామలకమై యున్నది గావున చికిత్స చేసి వారికి పూర్వ సౌందర్యము నొడఁగూర్చెను. అంతట వారిరువురును తాము నేర్చిన విద్యల నాతనికిచ్చి తమ్ము పెండ్లియాడవలసినదని ప్రార్థించిరి. స్వరోచి మనోరమ యనుజ్ఞను బొంది యట్లే కావించె.

పిదప వారు మువ్వురతోడను అతఁడు చాలకాలము సుఖించెను. ఒకనాఁడు అతఁడు వేఁటకమి నడవికిఁ బోయెను. అచ్చట ననేకజంతువులను సంహరించిన పిదప నాతఁ డొక పందిని సంహరింపఁబోఁగా నొక యాఁడు లేడి ఎదుటకు వచ్చి "రాజా! దానినిం జంపకుము. దానివలన నీకేమియుఁ బ్రయోజనము లేదు. నన్నుఁ జంపుము" అనియెను. అందులకు రాజు ఆశ్చర్య చకితుఁడై నిన్నేల చంపవలయు నని యడుగఁగా నది ఇట్లు అనియెను. "ఇతరాంగనలతోఁ గ్రీడించు వానిని గోరుటకన్నఁ జచ్చుటమేలు" ఇది విని రాజు "నీ వెవ్వనిని మోహించితివి?" అని యడుగఁగా లేడి నిన్నే యనెను. రాజు అందులకు విభ్రాంతుఁడై మాఱుపలుకఁ జాలకయుండఁగా నది "నన్ను కౌఁగిలించుకొనుము. అంతే చాలు" ననియెను. రాజు అట్లే చేసెను. తోడనే లేడి ఒక అద్వితీయసుందరి యై ఆతనికౌఁగిట నిలిచెను.

ఇది చూచి రాజు ఆశ్చర్యచకితుఁడై నీచరిత్ర చెప్పుమని యడుగఁగా "నేను ఈవనదేవతను. సమస్తదేవతలును నీవలన మనువును బడయుం

టకు నన్ను బ్రార్థింపఁగా వచ్చితిని. రాజా! నీవు అదృష్టవంతుఁడవు. నన్ను అంగీకరింపుము" అని యామె బదులు చెప్పెను. రాజు ఆనందించి ఆమెను స్వీకరించెను.

కొన్నిదినములకు ఆమె గర్భిణియై నవమాసములు నిండినతరువాత నొక చక్కని కుమారునిఁ గనియెను. స్వారోచిషుఁ డను పేరుగల యా బాలకుఁడు యుక్తసమయమున శ్రీహరిని గూర్చి తపం బాచరించెను. శ్రీహరి ప్రసన్నుఁ డయ్యెను. స్వారోచిషుఁడు అనేకవిధముల శ్రీహరినిఁ బ్రార్థించి "దేవా! నేనీప్రపంచమున నుండఁజాలను. నన్ను నీలోఁ గలుపుకొనుము" అని వేఁడెను. అందులకు శ్రీహరి "నీకోరినయట్లే ఇచ్చెదను; కాని కొన్నిదినములు నీవు భూలోకమున ధర్మమును రక్షింపవలసియున్నది. కావున రెండవ మనువవై పాలింపుము." అని యాజ్ఞాపించి తిరోహితుఁ డయ్యెను. స్వారోచిషుఁడును శ్రీహరియానతి చొప్పున చాలఁగాలము ప్రజలను పాలించి తుది శ్రీమహావిష్ణువులో నైక్యమయ్యెను.

పెద్దనను గూర్చిన కొన్ని అంశములు

పెద్దన - ఆంధ్రకవితాపితామహ బిరుదము

పెద్దనగారికన్న ముందీబిరుదమును నిరువురు కవులు ధరించిరి. మొదటి వాఁడు శివదేవయ్య. ఇతఁడు "సంస్కృతాంధ్రకవుల కెల్ల పితామహుఁడు"గా నాతని వంశీయుండగు కస్తూరి శరభరాజ కవీంద్రునిచేఁ బ్రస్తుతిఁ గన్నవాఁడు. (చూడుఁడు అధ్యాత్మ రామాయణావతారిక - శరభరాజకవి.) తరువాతివాఁడు కొఱవి సత్యనారాయణకవి. ఇతనికి సత్తెనారన యని వ్యావహారికనామము. ఇత డాంధ్రకవితాపితామహుఁ డని యాతని తమ్ముని కొడుకు కొఱవి గోపరాజకవి "సింహాసన ద్వాత్రింశిక"లోఁ జెప్పినాఁడు. కావున పెద్దనగారు మూఁడవవారు. పెద్దన కనుక నీ బిరుదమును నీ క్రిందివారు ధరించిరి. కాలక్రమము సరిగా తెలియుటకు నొక పట్టిగా నిచ్చుచున్నాను.

1. శివదేవయ్య	క్రీ. శ. 1260	ఆంధ్రకవితాపితామహుఁడు
2. కొఱవి సత్తెనారన	1400	,,
3. అల్లసాని పెద్దన	1530	,,
4. [1]ఉప్పు గుండూరి వేంకటకవి	1600	,,
5. [2]ఎనమండ లక్ష్మీనృసింహకవి. (ఆంధ్రకౌముది)	1680	,,
6. మండపాక పార్వతీశ్వరకవి	(1833-1897)	అభినవాంధ్రకవితా పితామహుఁడు.

1. చూడుఁడు కకుత్స్థ విజయము అవతారిక. 2. ఆంధ్రకౌముది గద్య. పార్థివ - ఫాల్గునము భారతి - ప్రథమాంధ్రకవితాపితామహుఁడు: శివదేవయ్య.

ని. వేంకటరావు.

పెద్దన్నగారిచాటువు - నిరుపహతిస్థలంబు

శ్రీకృష్ణదేవరాయలు కృతి రచింపు మని కోరఁగా, పెద్దన్నగారీ క్రింది చాటువును చెప్పినట్లు సర్వాంధ్రులోకవిదితమై యున్నది.

చ. నిరుపహతిస్థలంబు రమణీప్రియదూతిక తెచ్చియిచ్చు క
 ప్పురవిడెమాత్మ కింపయిన భోజన మొయ్యెలమంచ మొప్పత
 ప్పరయుఁ రసజ్ఞులూహఁ దెలియంగలలేఖక పాఠకోత్తముల్
 దొరకినఁగాని యూరక కృతుల్ రచియింపు మటన్న శక్యమే.

కాని యీపద్యము పెద్దనగారు స్వయముగా రచియింపలేదనియు నీ క్రింది కన్నడ పద్యమున కది యనువాద మనియు తెలియ వచ్చుచున్నది.

చ. నిరుపమాలిస్థలం మృదుతరాసన మెల్దుణిసింపుదంబులం
 నరపిన పుస్తకప్రతతి లేఖకవాచక సంగ్రహం నిరం
 తర గృహనిశ్చితస్థితి విచారక సంగతి సత్కళత్ర సా
 దరతయినుళ్ల సత్కవియం మీసువదాగదె కావ్యవార్ధియుం.

ఇందు చివరపాదమున భావము మాఱినను ఎత్తుగడ, పదబంధము తెనుగుపద్యమునకు కన్నడపద్యము మూల మని పట్టి యిచ్చుచున్నది. చారిత్రకముగ నీ పద్యము పెద్దనగారి కాలమునకు మూఁడువందల యేండ్లు ముందుగ వెలసి యున్నది. క్రీ. శ. 1240 లో కన్నడ భాషలో సంకలన రూపమున వెలసిన సూక్తిసుధార్ణవము అను కన్నడ గ్రంథమున నిది గలదు. కావున పెద్దనగారీ కన్నడ పద్యము స్మరణకు రాఁగా తెనుఁగుపద్యము చెప్పి యుందురు. కృష్ణదేవరాయలు కన్నడ రాయఁడును తెనుఁగు రాయఁడును కాఁబట్టి యానాఁడు తెనుఁగుకన్నడ కవులకు రాయల యాస్థానమున స్థానము లుండెను. ఈ పద్యమునకు కన్నడము మూల మనునంతమాత్రమున పెద్దనగారి కీర్తికి లోటురాదు. ఆ పైఁగా పెద్దన్నగారికి కన్నడభాషాపరిచయము కూడ కలదని యిది రుజువు చేయుచున్నది. పద్యవివరణమును బట్టి యిదియే నిశ్చిత మగుచున్నది.

తెనుఁగునఁగల యతి నియమమునుబట్టి కన్నడ పద్యములోని భావములలో మార్పు వచ్చినది.

కన్నడపద్యము.	తెనుఁగుపద్యము.
నిరుపమాతిస్థలంబు	నిరుపమాతిస్థలంబు
మృదుతరాసనము	ఉయ్యాలమంచము
ఒల్లణిసి	ఇంపయిన భోజనము
ఇంపుదంబులం	కప్పురవిడెము
పుస్తకప్రతతి	లేదు
లేఖకవాచక సంగ్రహం	లేఖకపాఠకోత్తముల్
నిరంతర గృహానిశ్చితస్థితి	రమణీప్రియదూతిక తెచ్చి యిచ్చుట
సత్కళత్రసాదరత	అను వాక్యమున గర్భితము ఒప్పు తప్పు
విచారకసంగతి	రయుంసజ్ఞులు. ఊరక కృతుల్ రచియింపు
కావ్యవారిధి గడచుట	మటన్న శక్యమే అను భావముగా మారి
	నది.

ఇట్లే నన్నయాదుల కవనంబులందును కన్నడ పద్యముల ఎత్తుగడలు కనపట్టుచున్నవి.

భారతి — మార్చి 1949 సం. 26. సం. 3.

పూర్వసాహిత్యవీథులు. ని. వేంకటరావు. పుటలు. 134-139.

శ్రీ ర స్తు

మనుచరిత్రము.

స టీ క ము

పీ ఠి క.

వక్షోజకురంగనాభ మెదపైఁ
జెన్నొంద విశ్వంభరా
దేవిన్ దత్కమలాసమీపమునఁ బ్రీ
తిన్ నిల్పినాఁడో యనం
గా వందారుసనందనాదినిజభ
క్తశ్రేణికిన్ దోఁచురా
జీవాక్షుండు కృతార్థుఁ జేయు శుభదృ
ష్టిన్ గృష్ణరాయాధిపున్. 1

“కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే, సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితతయోపదేశయుజే.” అను నాలంకారికప్రామాణ్యం

బున నాంధ్రకవితాపితామహుఁడు శ్రేయస్సాధనం బగుకావ్యము రచింపఁ బూని "ఆశీర్నమస్క్రియావస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖమ్" అను మహాకవివిధములలో నాశీర్వాదరూప మగుమంగళమును గావ్యారంభమున నిటు లొనరించెను.

టీక. శ్రీవక్షోజకురంగనాభము-శ్రీ=లక్ష్మియొక్క, వక్షోజ=కుచముల యందలి, కురంగనాభము=కస్తూరి, ఎదపైన్ = ఱొమ్ముమీఁద, చెన్నొందన్, విశ్వంభరాదేవిన్ = భూదేవిని, తత్కమలాసమీపమునన్ = ఆలక్ష్మిచెంతను, ప్రీతిన్, నిల్పినాఁడో, అనంగాన్. వందారు...శ్రేణికిన్ - వందారు = నమస్కరించు, సనందనాది = సనందనుఁడు మొదలగు, నిజ = తన, భక్తశ్రేణికిన్ = భక్తసంఘమునకు, తోఁచు, రాజీవాక్షుండు = కమలములఁ బోలుకన్నులు గలవిష్ణుఁడు, శుభదృష్టిన్ = శుభకరమైన చూపున, కృష్ణరాయాధిపున్, కృతార్థున్ = నెఱవేర్పఁబడిన ప్రయోజనము గలవానినిఁగా చేయున్.

తాత్పర్యము. లక్ష్మీదేవిని గౌఁగిలించుకొన్నప్పు డామె పాలిండ్లమీఁది కస్తూరి తనఱొమ్మున నంటుకొనఁగాఁ, దత్కాలమున సేవింప వచ్చిన సనందనాదులకు, లక్ష్మితోపాటు భూదేవినిసయితము ఱొమ్మునై నిల్పుకొనెనా యనుతలంపుఁ గలుగఁజేయువిష్ణుమూర్తి కృష్ణరాయప్రభునిఁ గృతార్థునిఁ జేయుఁగాత.

లక్ష్మీదేవికుచములయొత్తిడివలనఁ గలిగినకస్తూరిమచ్చను నిత్యబ్రహ్మచర్యపరు లగుసనందనాదులు గ్రహింపకపోవుట సముచితముగా నున్నది. మఱియుఁ గృష్ణరాయలకు రాజ్యలక్ష్మీసమృద్ధి నాశాసించుచు విష్ణుని లక్ష్మీభూముల ఱొమ్మున నిల్పుకొనువానిఁగా వర్ణించుట యుక్తరూపము.

కావ్యాదియందు మగణము శుభదాయక మనుటకు—"శ్లో. మో భూమిస్త్రిగురుశ్శ్రియం వితనుతే"; మఱియు, అప్పకవి,—

తే. "భువనములకెల్ల నాధారభూతమైన
జగతి యధిదైవతంబుగాఁ జను మగణము
తనకుఁ గారణ మగుటచే దానిఁ గూడి
ధన మొసఁగు నేఁడునని పల్కెఁ దాతనొజ్జ."

కావ్యాదిని శ్రీకారము శుభదాయక మనుటకు—

క. "పదపడి శ్రీకారము కృతి, మొదల నిలిచి దోషపుంజము నడంచి శుభం
బొదవించుఁ బరుస మినుమును, గదిసి సువర్ణంబు సేయుకరణిన్ ధరణిన్."
(అప్పకవి)

లక్ష్మీస్తనకస్తూరి భూదేవి యని మునులకుఁ దోఁచుట గంధర్వుఁడు వరూథినికిఁ బ్రవరునివలెఁ దోఁచుటకు సూచనముగాన నిది కావ్యార్థసూచనము.

ఈపద్యమున భ్రాంతిమదలంకారోజ్జీవిత మగు నుత్ప్రేక్షాలంకారము.

ఉ. ఉల్లమునందు నక్కటిక మూనుట మీనులమందుఁ గంటిమిం
చల్లన మేల మాడునచలాత్మజమాటకు లేఁతనవ్వు సం
ధిల్లఁ గిరీటిఁ బాశుపతదివ్యశరాఢ్యునిఁ జేయుశాంబరీ
భిల్లుఁడు కృష్ణరాయల కభీష్టశుభప్రతిపాది గావుతన్. 2

టీ. ఉల్లమునందున్ = మనస్సున, అక్కటికము=జాలి, ఊనుటన్, మీనులమందున్=మీఁజాలియందు, కంటిమి, అంచున్, అల్లనన్=మెల్లఁగా, మేలము = పరియాచకము, ఆడు అచలాత్మజమాటకున్ = పల్కు పార్వతి పల్కునకు, లేఁతనవ్వు, సంధిల్లన్, కిరీటిన్=అర్జునుని, పాశు...ఢ్యునిన్ - పాశుపత=పాశుపత (శివునిసంబంధమైనది) మసెను, దివ్యశర = దివ్యాస్త్రముతో, ఆఢ్యునిన్ = సంపన్నుని, చేయు, శాంబరీభిల్లుఁడు = మాయాకిరాతుఁడు, కృష్ణరాయలకున్, అభి...తిపాది-అభీష్టశుభ = ఇష్టములైన శుభములను, ప్రతిపాది=కూర్చువాఁడు, కావుతన్.

తా. అరణ్యవాసకాలమున నర్జునుఁడు పాశుపతాస్త్రమునకై కావించినతపస్సునకు మెచ్చి కిరాతవేషమున నరుదెంచి హేలగాఁ బోరి యాతని

కోడుట నభినయింపఁగాఁ బార్వతి చూచి "మీకులమున నెన్నఁడును లేనిజాలి కాన్పించెనే" యని కావించు పరియాచకమునకుఁ జిఱునవ్వు నవ్వుచుఁ బాశుపతాస్త్రము నాతనికి దయసేయుఁ శివుఁడు కృష్ణరాయల కభీష్ట శుభముల సమకూర్చుఁగాత.

పార్వతి యచలాత్మజగాన యోగ్యురాలు. కానసే యుత్తముఁడగు తనప్రాణేశ్వరుని నల్లన మేలమాడినది. భావవేదిగాన శంకరుఁడు చిఱునగవు నవ్వెను. కిరీటికి పాశుపతము నొసంగుతఱిగానఁ బార్వతి సువ్యక్తముగఁ బరిహాసమాడుటకుఁగాని శివుఁడు హాసరూపమున సంతసము వెలిబుచ్చుటకుఁగాని వీలుగాకపోయినది. చిఱునవ్వు ఉత్తమలక్షణమనుటకు.—

శ్లో. "శ్రేష్ఠానాం స్మితహసితే మధ్యానాం విహసితావహసితే చ,
నీచానామపహసితం తథాతిహసితం చ షడ్భేదాః.
ఈషద్వికాసి నయనం స్మితం స్యాత్స్పందితాధరమ్. (సాహిత్యదర్పణము)

అర్జునునకు శత్రుజయార్థము దివ్యాస్త్రము నొసఁగినశివుఁడు కృష్ణరాయలకుఁ దత్తత్సాధనములఁ జేకూర్చున ట్లాశాసించుట యొప్పిదము.

కిరాతవేషము ధరించియుఁ దయాశాలియయ్యెఁ గిరీటిని బరీక్షింప నెంచి వచ్చియు నస్త్రదానధురంధరుఁ డయ్యె దయౌదార్యముల కునికిపట్టైన పరమేశ్వరుఁడు రాయలను దయతోఁ జూచుటయు నభీష్టసిద్ధిఁ జేకూర్చుటయుఁ సహజవిశేషములే.

కిరాతునియందు దయారసోత్పన్న మను విషమకార్యోత్పత్తి చెప్పఁబడుటచే నలంకారము విషమము.

ఉ. నాలుగుమోములన్ నిగమనాదము లుప్పతిలన్ బ్రచండవా
తూలహతిన్ జనించురొదతోడిగుహావళి నొప్పు మేరువున్
బోలి పయోజపీఠి మునిముఖ్యులు గొల్వఁగ వాణిఁగూడి పే
రోలగమున్న ధాతవిభవోజ్జ్వలుఁ జేయుతఁ గృష్ణరాయనిన్.

టీ. నాలుగు మోములన్, నిగమనాదములు = వేదధ్వనులు, ఉప్పతిలన్ = ఉద్భవిల్లఁగా, ప్రచండవాతూలహతిన్ = తీవ్రములైన గాడ్పుల తాఁకుడుచే, జనించు, రోదతోడిగుహావళిన్ = ధ్వనితోఁగూడిన గుహలతో, ఒప్పు మేరువున్ బోలి, సరోజపీఠిన్ = పద్మాసనపీఠమున, మునిముఖ్యులు, కొల్వఁగన్, వాణిన్, కూడి, పేరోలగము = పెద్దకొలువు, ఉన్న, ధాత = బ్రహ్మదేవుఁడు, కృష్ణరాయనిన్, విభవోజ్జ్వలున్ = సంపదతో నొప్పారువానిఁగా, చేయుంతన్.

తా. నాల్గుముఖములందును వేదపాఠధ్వనులు వెలువడుచుండఁగాఁ బెద్దగాడ్పులు తాఁకి రోదసీనుగుహలు గలమేరువువోలెఁ బొల్చుచు మునిశ్రేష్ఠులు సేవింప సరస్వతితోఁ దమ్మిగద్దియపై: గొలువుండు బ్రహ్మ కృష్ణరాయల కైశ్వర్యాభివృద్ధి గలిగించుఁగాత.

బ్రహ్మ మేరువుగను వాతూలధ్వని గలగుహలు వేదధ్వనిగల ముఖములుగను జెప్పఁబడుటచే నలంకారము పూర్ణోపమము. నిగమపఠనమున నాదిపురుషత్వము. మేరు వనుటచే సర్వాతిశాయి కాంత్యతిశయము, వాణిఁ గూడి యనుటచే భాషాధిపత్యముసూచితము. మునిముఖ్యులచే సేవలఁ గొనుటయుఁ బేరోలగ మొనరించుటయుఁ బ్రహ్మకుఁ గల నిగ్రహానుగ్రహశక్తిఁ బ్రాభవాధిక్యమునకుఁ దార్కాణములు. ఇట్టి యుత్తమగుణవిశిష్టుఁడు మునిసేవ్యుఁడు నగు బ్రహ్మ సుధీజనసేవ్యుఁ డగు రాయల విభవశాలిని జేయుంట మిగుల సులభ మని భావము.

ఉ. అంకముఁ జేరి శైలతనయా స్తనదుగ్ధము లాను వేళ బా
ల్యాంకవిచేష్టఁ దొండమున నవ్వలిచన్ కబళింపఁబోయి యా
వంకఁ గుచంబుఁ గాన కహివల్లభహారముఁ గాంచి వే మృణా
ళాంకురశంక నంటెడుగజాస్యునిఁ గొల్తు నభీష్టసిద్ధికిన్. 4

టీ. అంకమున్ = ఒడియందు, చేరి, శైలతనయాస్తనదుగ్ధములు =

పార్వతిచనుఁబాలను, అనువేళన్ = త్రాగునప్పుడు, బాల్యాంకవిచేష్టన్ = పిల్లతనపుఁజేష్టయముచే, తొండమునన్, అవ్వలిచన్ = ఆవలికుచమును, కబళింపఁబోయి = కుడుపఁబోయి (పట్టుకోఁబోయి), అవంకన్ = ఆప్రక్కను, కుచంబున్, కానక, అహివల్లభహారమున్ = సర్పహారమును, కాంచి, వే = శీఘ్రముగా, మృణాళాంకురశంకన్ = తెల్లతామరకాఁడ యనుసంశయమున, అంటెడుగజాస్యునిన్ = తాఁకెడుగజాననుని, అభీష్టసిద్ధికిన్ = కోరికనెఱవేఱుటకొఱకు, కొల్తున్.

తా. అర్ధనారీశ్వరమూర్తిభేదమున నున్నప్పుడు శక్తియొడిఁ జేరి చనుఁ ద్రావుచు బిడ్డఁడయ్యలవాటుచొప్పున రెండవకుచమును దొండమునఁ గైకొనఁబోఁగా నాప్రక్క శివదేహ మగుటచేఁ గుచము కానక సర్పహారముఁ గాంచి తాను గజవదనుఁడు గావున దానిని దామరతూఁ డనుకొని పట్టుకొనఁబోవువిఘ్నేశ్వరుని నభీష్టసిద్ధికై సేవింతును. భ్రాంతిమదలంకారము.

తొడపైఁ జేరి గౌరిస్తన్యము గ్రోలుచుండె ననుటవలనఁ బార్వతికి మిగులఁ బ్రేమపాత్రుఁడగు పుత్రుఁడని భావము. ఆవలిచన్ను గానరాకపోయి నపుడు వెదకి కనుఁగొనయత్నింపక హారముగనున్న పామునందుకొని తామరతూఁడని గ్రహింపఁబోవుట గజాస్యముపలనఁగలిగిన సహజ బాల్యాంకవిచేష్ట.

తామరతూండ్లకుఁ బాములకుఁ బోలిక గలదు.

సీ. "శేషపుచ్ఛచ్ఛాయఁ జెలువొందు బిసములు" (శృంగారనైషధము).

సీ. చేర్చుక్కగా నిడ్డచిన్నిజాబిల్లిచే
 సిందూరతిలకంబు చెమ్మగిల్ల
నవతంసకుసుమంబునం దున్నయొలదేటి
 రుతి కించిదంచితశ్రుతుల నీన
ఘన మైనచారాపుచనుదోయిరాయిడిఁ
 దుంబీఫలంబు తుందుడుకుఁ జెందఁ

దరుణాంగుళిచ్ఛాయ దంతపుసరకట్టు
    లింగిలీకపువింతరంగు లీన
తే. నుపనిషత్తులు బోటులై యోలగింపఁ
    బుండరీకాసనమునఁ గూర్చుండి మదికి
    నించువేడుక వీణ వాయించుచెలువ
    నలువరాణి మదాత్మలో నెలయుఁగాత. 5

టీ. చేర్చుక్కగాన్ = పాపటబొట్టుగా, ఇద్దచిన్నిజాబిల్లిచేన్ = కాల్చిన్నలేఁతచందురునిచే, సిందూరతిలకంబు = చెందిరపుబొట్టు, చెమ్మగిల్లన్ = ద్రవింపఁగా, చేర్చుక్క యన స్త్రీలలంకారార్థముగాఁ బాపటకుముందు ధరించు నొకభూషావిశేషము. సరస్వతి చంద్రునిఁ బాపటబొట్టుగా ధరించెను. చంద్రుఁడు శిశిరకరుఁడుగానఁ గరస్పర్శచేఁ దిలకము చెమ్మగిల్లెను. అవతంస కుసుమంబునందున్ = కర్ణాభరణముగాఁ దాల్చినపూవునందు, ఉన్న, యెలదేఁటిరుతి = కొదమతుమ్మెదఝుంకారము, కించిదంచితశ్రుతులన్ = ఇంచుకకొప్పిదములగు (స్థాయినిదెలుపు) ధ్వనులను, ఈనన్ = కలిగింపఁగా, ఎలదేటి యనుటచే ఝుంకారాతిశయము సూచితము. సరస్వతికంఠధ్వని కంచితమగు శ్రుతి వీణె. కించిదంచితశ్రుతి ఎలఁదేటియుఁ లివు. ఘనము, ఐన, రాఁపుచనుదోయి 'రాయిడిన్ = ఒత్తిడి గలచనుఁగవయొక్క యొరపిడిచే, తుంబీఫలంబు = వీణసొరకాయ, తుందుడుకన్ = ఎక్కువయదరుఁబాటును, చెందన్, చనుదోయిరాపు యౌవనాతిశయము సూచించును. ఉత్తుంగస్తనఘట్టనమున వీణసొరకాయ గదలుటచే వీణయుఁ గదలుచుండె నని తెలియనగును. కదలు వీణెపై శ్రుతిగూర్చుటచే సరస్వతీసంగీతమహిమాతిశయ మిట సూచింపఁబడినది. తరుణాంగుళిచ్ఛాయన్ = నునుప్రేళ్ల కాంతిచే, దంతపుసరకట్టులు = దంతముతోఁ గట్టినవీణెమెట్లు, ఇంగిలీకపువింతరంగులు, ఈనన్, దంతపుసరకట్టులపై కెఱ్ఱని వ్రేళ్లు సోఁకునపుడును నఖములకాంతి ప్రసరించినపుడును కెఱ్ఱని

తెల్లని ప్రకాశముగలసి సరకట్టు లింగిలీకపువింతరంగు లీనె నని భావము. ఉప నిషత్తులు, బోటులై = చెలికత్తెలై, ఓలగింపన్ = సభదీరఁగా, పుండరీకాసన మునను = తెల్లతామరగద్దియపై, కూర్చుండి, మదికిన్, ఇంచువేడుకన్ వీణన్, వాయించుచెలువ, నలువరాణి = సరస్వతి, మదాత్మలోన్ = నామన స్సున, వెలయుఁగాతన్.

దేవకాంతలను శిరమాదిగ వర్ణించుట కవినియమముగానఁ దొలుత భూషణసంబంధముచే ముఖము, అవతంసవశమునఁ గర్ణములు, దుంబీఫలవశమున స్తనములు, సరకట్టులకతన వ్రేళ్లు, పీఠసంగతిచేఁ బాదము లిం దభివర్ణితములు.

తా. చేరుచుక్కగాఁ దాల్చుకొన్న బాలచంద్రునివలనఁ జెందిరపు బొట్టు చెమరుక్రమ్మఁగా, కర్ణాభరణమునం దున్న కొదమతుమ్మెదధ్వని శ్రుతిఁ గూర్పఁగా, బింకపుగుబ్బలయొరపున వీణసొరకాయ యదరఁగా, ఎఱ్ఱని వ్రేళ్లకాంతిచేఁ దెల్లనివీణమెట్లు ఇంగిలీకపుఁగాంతులను వెలయింపఁగా నుప నిషత్కాంతలు సభదీరఁగాఁ దెల్లదమ్మిగద్దియపైఁ గూర్చుండి వీణవాయించు సరస్వతి నాడెందమున నిల్చుఁగాత. అతిశయోక్తి తద్గుణాలంకారములు.

క. కొలుతున్ మద్గురు విద్యా
నిలయున్ గరుణాకటాక్షనిబిడజ్యోత్స్నా
దళితాశ్రితజనదురిత
చ్ఛలగాఢధ్వాంతసమితి శఠకోపయతిన్. 6

టీ. విద్యానిలయున్, కరుణా...సమితిన్-కరుణాకటాక్ష = దయ గలకడకంటిచూపు లనెడు, నిబిడజ్యోత్స్నా = దట్టపువెన్నెలచే, దళిత = పోఁగొట్టఁబడిన, ఆశ్రితజన = ఆశ్రయించినజనులయొక్క, దురిత = పాప మనెడి, ఛల=మిషచేత, గాఢధ్వాంతసమితిన్ = గాఢాంధకారపుంజముగల, శఠకోపయతిన్, మద్గురున్, కొలుతున్.

తా. చదువుల కునికిపట్టగువాఁడును, గడకంటిచూపుల చేతనే శిష్యుల యజ్ఞానమును బోఁగొట్టు ప్రభావము గలవాఁడును, గురుఁడు నగుశరశ్రోవ యతికి నమస్కరించెదను.

కటాక్షములందుఁ జంద్రికాత్వము ఆరోపించుటచే నలంకారము రూపకము. దురితమునకు అసత్యముగా ధ్వాంతారోపణము చేయుటచే నలంకార మపహ్నుతి.

ము. వనజాక్షోపము వామలూరుతనయుం ద్వైపాయనుం భట్టబా
ణుని భాసుం భవభూతి భారవి సుబంధుం బిల్హణుం గాళిదా
సుని మాఘుం శివభద్రు మల్హణకవిం జోరున్ మురారిన్ మయూ
రుని సౌమిల్లిని దండిఁ బ్రస్తుతుల నేఁబేర్కొందుం వచశ్శుద్ధికిన్. 7

టీ. వనజాక్షోపముం = విష్ణుతుల్యుఁడయిన, వామలూరుతనయుం = వాల్మీకిని, ద్వైపాయనుం = వ్యాసుని, భట్టబాణునిం, భాసుం, భవభూతిని, భారవిం, సుబంధుం, బిల్హణుం, కాళిదాసునిం, మాఘుం, శివభద్రుం, మల్హణకవిం, చోరుం, మురారిం, మయూరునిం, సౌమిల్లినిం, దండిం, వచశ్శుద్ధికిం = మాటలపారిశుద్ధ్యమునకు, ప్రస్తుతులం = స్తుతులచేత, పేర్కొందుం = సంస్మరించెదను.

పైని బేర్కొనఁబడిన కవులందఱు సంస్కృతకవులు. పుట్టలో జనించుటచే వాల్మీకిని వామలూరుతనయుఁ డని కృష్ణద్వీప మునికిగాఁ గలవాఁడగుటచే వ్యాసుని ద్వైపాయనుఁ డని యందురు.

ఆ. వ్యాసరచితభారతామ్నాయ మాంధ్రభా
షఁగ నొనర్చి జగతిఁ బొగడు గనిన
నన్నపార్యుఁ దిక్కనను గృతక్రతు శంభు
దాసు నెఱ్ఱసుకవిఁ దలఁతు భక్తి. 8

టీ. వ్యాసరచితభారతామ్నాయము=వ్యాసునిచే రచింపఁబడిన భారత వేదమును, 'భారతః పంచమో వేదః' అనుటవలన భారతమునకు వేదత్వము. ఆంధ్రీభావగన్, ఒనర్చి, జగతిన్, పొగడు=పొగడ్త, కనిన, నన్నపార్యన్, కృతక్రతున్ = చేయఁబడిన యజ్ఞము గలవాఁడగు. (యజ్ఞ మొనరించిన) తిక్కనన్=తిక్కనసోమయాజిని, శంభుదాసున్ = శంభుదాసుఁ డనుమాఱు పేరు గల, ఎఱ్ఱనకవిన్, భక్తిన్, తలఁతున్.

మ. భరమై తోఁచు కుటుంబరక్షణకుఁగాఁ బ్రాల్మాలి చింతన్ నిరం
తరతాళీదళసంపుటప్రకరకాంతారంబునం దర్థపున్
దెరువాటుల్ దెగి కొట్టి తజ్జ్ఞపరిషద్విజ్ఞాతచౌర్యక్రియా
విరసుండై కొఱఁతంబడున్ గుకవి పృథ్వీభృత్సమీపక్షితిన్. 9

శ్లేషచేఁ గుకవియందుఁ జోరునిలక్షణముల నారోపించి కవి యుభయములయం దభేదారోప మీక్రిందివిధముగాఁ జేసియున్నాఁడు.

టీ. భరమై = బరువై, తోఁచుకుటుంబరక్షణకుఁగాన్, ప్రాల్మాలి = శక్తిలేక, చింతన్, నిరం...కాంతారంబునందున్-నిరంతర = దట్టమయిన, తాళీదళసంపుటప్రకర = తాటియాకుపుస్తకపుఁగట్టలగుంపనెడి, కాంతారంబునందున్ = అడవిలో, అర్థపుందెరువాటుల్ = (ఇతరుల) పదార్థములనెడు ధనములత్రోవలను, తెగి కొట్టి = తెగబాఱిదోఁచికొని, కుకవి కేవలకుటుంబభరణమునకే కవితఁ జెప్పఁబూనినవాఁ డగుటచే నసంఖ్యాకములుగా నున్నతాళపత్త్రగ్రంథములనుండి పదార్థాదికము గ్రహింపసాహసించును. తజ్జ్ఞ...సుండై తత్ జ్ఞ=దాని(పద్యార్థములను-సొమ్మును)నెఱిఁగిన, పరిషత్=సభ్యులచే, విజ్ఞాత= ఎఱుఁగబడిన, చౌర్యక్రియా = దొంగతనముచే, విరసుండై = మర్యాదలేనివాఁడై, పృథ్వీభృత్సమీపక్షితిన్ = రాజసన్నిధానమున, (కొండదగ్గఱ)కుకవి దవ్వుకవి, కొఱఁతన్ = హైన్యమును, (కొఱ్ఱుగ) పడున్. చౌర్యమునకు శిక్షవిధించువారు తజ్జ్ఞపరిషత్సభ్యులు. శిక్షాస్థానము పృథ్వీభృత్సమీప

భూమి. కుకవి తాను మహాకవి నని చెప్పుకొని సంపాదించుకొన్న గౌరవము. కోలుపోవును. చోరుఁడు శిక్షార్థము కొట్టున దిగఁబడును.

తా. కుకవి (దొంగ) ఆలుబిడ్డలను పోషించుకొను వెరవుఁ గానక కడుపు కక్కుర్తిచేఁ దాటియాకుపుస్తకపుఁగట్టలోని యితరకవుల కావ్యార్థములను (సొమ్ములను) దొంగిలి తనవిగాఁ బెట్టుకొని వానితత్త్వమెఱిఁగినవా రవి వెల్లడించినంత మర్యాదఁగోల్పోయి రాజసాన్నిధ్యమున (పర్వతసన్నిధిని) హైన్యమున (కొట్టున) బడును. కొట్టు అనునర్థమున 'కొఱఁతక్' అనుట విచారణీయము. కొట్టుశబ్దమున కొకవిభక్తికము 'కొఱఁత' యన నగును. కుకవి యర్థమున నమర్యాదార్థమున కొఱఁత యనవలెనివచ్చును గాన నిట సాధుత్వమునకు మార్గము గానరాదు.

కుకవి చోరుఁడు కుటుంబరక్షణమునకుఁ బ్రాలుమాలి చేయుంచేఁతల భేదారోపముగాఁ జెప్పఁబడుటచే నలంకారము సావయవరూపకము. కుకవికిఁ జోరత్వము గమ్యమగుటచే ఏకదేశవివర్తిశ్లేషచే శ్లేషానుప్రాణితమును.

క. అని యిష్టదేవతావం
దనసుకవిస్తుతులుఁ గుకవితతినికృతియుఁ జే
సి నవీనకావ్యరచనకు
ననుకూలకథల్ దలంచునాసమయమునన్. 10

టీ. అని, ఇష్టదేవతా...సుకవిస్తుతులు = అభీష్టదాయకులగు వేలుపుల యొక్కయుం సత్కవులయొక్కయుం స్తోత్రము, కుకవితతి నికృతియుంక్ = దుష్కవి సమూహముయొక్క నిరాకృతియు, చేసి, నవీనకావ్యరచనకుక్ = నూతన కావ్యనిర్మాణమునకు, అనుకూలకథల్=యోగ్యములగు గాథలు, తలంచునా సమయమునక్=ఆలోచించు కాలమందు-వైపద్యముతో నన్వయము.

సీ. ఉదయాచలేంద్రము మొదల నెవ్వనికుమ్మా
రతముఁ గ్రౌంచాచలరాజ మయ్యె

నావాడపతిశకంధరసింధురాధ్యక్షుఁ
లరిఁగాపు లెవ్వానిఖరతరాసి
కాపంచగౌడధాత్రీపదం బెవ్వాని
కసివాలుగా నేఁగునట్టిబయలు
సకలయాచకజనాశాపూర్తి కెవ్వాని
ఘనభుజాదండంబు కల్పశాఖ
తే. ప్రబల రాజాధిరాజవీర ప్రతాప
రాజపరమేశబిరుదవిభ్రాజి యెవ్వఁ
డట్టి శ్రీకృష్ణదేవరాయాగ్రగణ్యుఁ
డొక్కనాఁడు కుతూహలం బుప్పతిల్ల. 11

టీ. ఎవ్వని, కుమారతకున్ = బాల్యమునకు (కుమారస్వామిభావము నకు), మొదలన్, ఉదయాచలేంద్రము = ఉదయగిరిదుర్గము, క్రౌంచాచల రాజము = క్రౌంచమనుపర్వతశ్రేష్ఠము, అయ్యెన్. (కుమారస్వామి క్రౌంచపర్వత మును భేదించెను.) కృష్ణదేవరాయలు కుమారస్వామి క్రౌంచాచలము భేదించి నటుల నుదయగిరిదుర్గమును దొలుదొలుత భేదించె నని భావము. ఎవ్వాని, ఖరతరాసికిన్ = మిగుల వాఁడి యైనకత్తికి, నావాడపతిశకంధరసింధురాధ్య క్షులు = నావాడదేశపురాజులును, శకంధరదేశపురాజులును; (కళింగపు) గజపతి రాజును, అరిఁగాఁపులు = పన్నుచెల్లించువారో? శకంధరుఁడనువాఁడు గుజరాతు దేశమును బరిపాలించు శికిందర్ అనునవాఁబని చరిత్రకారులయూహ. రాయల కాలమున గుజరాతు నీపేరినవాఁబు పాలించుటచే నీయూహ తగియున్నది. ఆపంచగౌడధాత్రీపదంబు = పంచగౌడదేశముల పర్యంతము గలభూభాగము (గౌడులు, కాన్యకుబ్జులు, సారస్వతులు, ఉత్కలులు, మైథిలులు అని గౌడు లైదుతెగలవారు). ఆసివాలుగాన్ = స్వారిగా, ఏఁగునట్టిబయలు, అనఁగా గౌడదేశముతుదనుకఁగలదేశ మంతయుఁ కృష్ణరాయనికి వాహ్యాళి వెడలు

దేశముగా నయ్యె ననుట. ఆపంచగౌడధాత్రీ పదములోని అజ్ ను "అజ్ మర్యాదాభివిధ్యోః" అను పాణినిసూత్రానుసారముగా గౌడదేశమువఱకు నని చెప్ప నగును. గుజరాతుదేశము గౌడదేశమునకుఁ దగిలియున్నదిగాన ఆపంచ గౌడయనుచో గుజరాతుదేశమంతయుం ననుట సమంజసము. ఇది రాయల యుత్తర దిగ్విజయయాత్రాసూచనము. ఎవ్వాని, ఘనభుజాదండంబు=దండము వంటిభుజము, సకలయాచకజనాశాపూర్తికిన్=సమస్తయాచకులయొక్కయుఁ గోరికలను నించుటకు, కల్పశాఖి=కల్పవృక్షయో, ఎవ్వఁడు, ప్రబల...విభ్రాజి= ప్రబల=అధికమైన, రాజాధిరాజ; వీరప్రతాప; రాజపరమేశ (అను) బిరుద (ములచే), విభ్రాజి = ప్రకాశించువాఁడో, అట్టి శ్రీకృష్ణదేవరాయాగ్రగణ్యుఁడు, ఒక్కనాఁడు, కుతూహలంబు=వేడుక, ఉప్పతిల్లన్.

ఈపద్యమునందు రాయల దుర్గభేదననైపుణ్యము పరరాజ్యాకర్షణప్రతిభాతిశయము విజయయాత్రాసంరంభాదికము దాతృతాతిశయము క్రమముగా వర్ణింపఁబడినవి.

శకంధరపదము శికందర్ అను పారశీకపదమునకు సంస్కృతరూపమై యుండును గాన గుజరాతునవాబగుశికందరు అనికొందఱర్థముచెప్పుచున్నారు.

తా. కృష్ణదేవరాయలు మొట్టమొదటఁ గుమారస్వామి క్రౌంచపర్వతమును భేదించినట్టు ఉదయగిరిదుర్గమును సాధించి పిమ్మట సావాడపతి మొదలయినరాజులను దనకుఁ గప్పము కట్టునట్టుగా నొప్పించి హిందూస్థానపర్యంతమైన పంచగౌడదేశముల స్వారి తిరుగుభూములవఱకు నిష్కంటకముగా నేలి కల్పవృక్షమునువలె యాచకులు కోరిన వానినెల్లఁ దనివితీర నిచ్చి రాజాధిరాజాదిబిరుదములు చెలఁగఁగా రాజ్యము నేలుచుండి యొకనాఁడు వేడుక పుట్టఁగా. అలంకారము: రూపకము, అతిశయోక్తి.

సీ. ఇందీవరంబుల నీసుక్రొల్గన్నుల
శరదిందుముఖులు చామరము లిడఁగ

బణిసనూనుకణాదబాదరాయణసూత్ర
ఫక్కి విద్వాంసు లుపన్యసింపఁ
జార్వభూమి నభీరుభటకదంబకరాళ
హేతిచ్ఛటాచ్ఛాయ నిరులుకొనఁగ
సామంతమండనోద్దామమాణిక్యాంశు
మండలం బొలసి యీరెండ గాయ

తే. మూరురాయరగండపెండారమణిమ
రీచిరింఛోళిఁ గలయ నావృతములగుచు
నంకపాళి నటద్దుకూలాంచలములు
చిత్రమాంజిష్ఠవిభ్రమశ్రీ వహింప. 12

టీ. ఇందీవరంబులన్ =నల్లగలువలను, ఈనుక్రొల్లన్నుల = కురియుచుఁ బ్రకాశించుకన్నులు గల, శరదిందుముఖులు = శరచ్చంద్రునిఁ బోలు ముఖములుగలస్త్రీలు, పణి...ఫక్కిన్ =పాణినియొక్కయుఁ,గణాదునియొక్కయుం, బాదరాయణునియొక్కయు సూత్రములపద్ధతిని (వ్యాకరణతర్కవేదాంతముల త్రోవలను), అభీరు...చాయ - అభీరు = భయములేని, భటకదంబముయొక్క, కరాళ=భయంకరమయిన, హేతి = కత్తులయొక్క, ఛటా = సమూహముయొక్క, ఛాయన్ = కాంతిచే, ఇరులుకొనఁగన్ = చీకట్లు క్రమ్మఁగా, సామంత...మండలంబు - సామంత = స్వతంత్రులగు ప్రక్కరాజులయొక్క, మండన=భూషలయందలి, ఉద్దామ=ఎక్కువయిన (మాణిక్యములయొక్క), అంశుమండలంబు = కాంతిపుంజము, ఒలసి = చుట్టుకొని, ఈరెండ=లేఁతయెండ, కాయన్, మూరు...రింఛోళిన్ - మూరురాయర= ముగ్గురు (అశ్వపతి-గజపతి-నరపతులను) రాజులకు, గండపెండార=నాయకుఁడని తెలుపుపాదాభరణమునందలి, మణిమరీచి = రత్నకాంతులయొక్క, రింఛోళిన్=సమూహముచే, కలయన్=అంతటను, అంకపాళిన్ = ఒడియందు, నటద్దుకూలాంచలములు = చలించు తెలిపట్టువలువలచెఱఁగులు, చిత్ర...

శ్రీః-చిత్ర=చిత్రవర్ణము గలిగిన, మాంజిష్ఠ = ఎఱుపు మిశ్రితపసుపురంగు యొక్క, విభ్రమశ్రీః = విలాసమును.

తా. కలువకంటులు చామరములు వీవఁగా విద్వాంసులు వ్యాకరణాదిశాస్త్రవ్యాఖ్యల నుపన్యసింపఁగా సామంతరాజులు కొలిచియుండఁగాఁ గాలిమన్న మాపరాయరగండపెండారమునందలి రత్నకాంతులు ప్రసరించుటచేఁ దాల్చిన తెల్లపట్టువలువ చిత్రవర్ణమును బొందఁగా. (వైపవ్యముతో నన్వయము.)

ఈ పద్యమునందు 'పణినసూనుఁ' డనుపదమునకు సాధుత్వము విచారణీయము. పాణినునపత్యము పాణిని యనువ్యుత్పత్తి కలదుగాని పణినుని యపత్యమని చూపట్టదు. శ్రీనాథకవియును 'పణినాపత్యోక్తశాస్త్రంబులో' అని ప్రయోగించెను. 'ప్రోక్తాల్లుక్, గాథివిదథికేశిగణిపణినశ్చ' ఈసూత్రవృత్తులచే "పణతి పణః... సోఽస్యాస్తీతి పణీ-తస్య గోత్రాపత్యం పాణినః తతో యూన్యపత్యే ఇఞ్ పాణినిః." అని పాణినిశబ్దనిరూపణము కౌముది యందుఁగలదు. రామభద్రయజ్వయును నిటులె పణికొడుకు పణినుఁడనియును నతని మనుమఁడు పాణినుఁడనియుఁ బాణినునికొడుకు పాణినియని పతంజలిచరిత్రమునందుఁ జెప్పెను. గాని పణినసూనుపదము సాధుత్వము పణినః+నప్తా అనునెడ నప్తాయనుపదమునుండి "నామైకదేశగ్రహణే నామమాత్రగ్రహణం" అనున్యాయముచే నప్తాపదాదినకారము గ్రహించి పణినసూను అనిమూర్తి కవితాపితామహుఁడు ప్రయోగించియుండును. ఇటులె భారవియందు "తవాభిధానాత్" అనుచో త. యన తార్క్ష్యుఁడని. వ. యన వాసుకియని మల్లినాథుఁడు వ్యాఖ్యఁ జెప్పెగాన "స్థితశ్చ గతిశ్చింతనీయా" యనుధర్మముచేఁ ద్వైవిధముగాఁ బణినసూనుశబ్దమును సాధువుగా భావింపనగును. ఇట్టి సమర్థనమె శ్రీనాథుని పణినాపత్య అనుచో నైషధవ్యాఖ్యాతలు వ్యాఖ్యలో వ్రాసియున్నారు.

శా. "ప్రాతఃకాలమునందుఁ గాక పఠినాపతిశ్లోక్త శాస్త్రంబులో"
(శృంగారనై షధము.)

అలం. తద్గుణము.

క. భువనవిజయాఖ్యసంస
ద్భువనస్థితభద్రపీఠిఁ బ్రాజ్ఞులగోష్ఠిన్
గవితామధురిమ డెందము
దవులఁగ గొలువుండి సదయతన్ ననుఁ బల్కెన్. 13

టీ. భువన...పీఠిన్-భువనవిజయాఖ్య = భువనవిజయ మను పేరుగల సంసద్భువన = సభాగృహమున, స్థిత=ఉన్న, భద్రపీఠిన్ = సింహాసనమందు (సువర్ణ పీఠమునందు), ప్రాజ్ఞులగోష్ఠిన్ = పండితుల ప్రసంగమువలన, కవితామధురిమ = కవితయొక్క మాధుర్యము, డెందము = మనస్సు, తవులన్=ఆకర్షింపఁగా, కొలువుండి=కొలువుతీఱి కూర్చుండి, సదయతన్ = దయాసహితభావముతో, ననున్ = నన్నుఁ(గూర్చి), పల్కెన్ = (ముందుఁ జెప్పఁబోవువిధముగా) పలికెను.

తే. సప్తసంతానములలోఁ బ్రశస్తిఁ గాంచి
ఖిలము గాకుండునది ధాత్రిఁ గృతియ కానఁ
గృతి రచింపుము మాకు శిరీషకుసుమ
పేశలసుధామయోక్తులఁ బెద్దనార్య. 14

టీ. సప్తసంతానములలోన్ = తటాకము, ధననిక్షేపము, అగ్రహారము, శివాలయము, ఆరామము, కృతి, పుత్త్రుఁడు అనువానిలో, ప్రశస్తిన్= ప్రసిద్ధిని, కాంచి, ఖిలము గాక = చెడక, శిరీ...క్తులన్ - శిరీషకుసుమ = దిరిసెనపుఁబువ్వువలె, పేశల = మృదువులై, సుధామయ = అమృతతుల్యములైన, ఉక్తులన్=పలుకులతో, మాకున్=మాకంకితముగా, కృతి రచింపుము = నూతనకావ్యము నొనరింపుము.

సప్తసంతానములు కాలవశమున నన్నియు నశించునవె. ప్రపంచమునందు వ్యాప్తిగలది గాన కృతికి నాశనము లేదు. అందుచేఁ గృతి మిగులఁ బ్రశస్తమైనది. సప్తసంతానములలోఁ గృతి ప్రశస్త మనుటకు:—

క. "ఇల సప్తసంతతులలోఁ, బలఁ గావ్యము దక్క దేవభవనవనాదుల్
ఖిలములగు కొన్నివర్షం, బుల కని, చంపువు రచించె భోజుం డెలుకన్."

సప్తసంతానములు—

క. "తనయుండు చెఱువును గావ్యం, బు నిధానము గుడి వనంబు భూదేవస్థా
పనమును ననునిర్యోద్గమను, జను శాస్త్రములందు సప్తసంతతు లనఁగన్."
(అప్పకవీయము.)

అలం. ఉపమాలంకారము.

క. హితుఁడవు చతురవచోనిధి
వతులపురాణాగమేతిహాసకథార్థ
స్మృతియుతుఁడ వాంధ్రకవితా
పితామహుఁడ వెవ్వ రీడు పేర్కొన నీకున్. 15

టీ. చతురవచోనిధివి=నేర్పుగలపలుకులకు గనివంటివాఁడవు. అతుల ...యుతుఁడవు-అతుల = అసమానము లయిన, పురాణ (బ్రహ్మపురాణాదికము) ఆగమ (పాంచరాత్రాదికము) ఇతిహాస (భారతాదికము) ములయందలి, కథార్థ = కథాసందర్భములయొక్క, స్మృతియుతుఁడవు = జ్ఞప్తి కలవాఁడవు, ఆంధ్రకవితాపితామహుఁడవు=తెల్గుకవనమునకు బ్రహ్మవు, ఈడు = సాటి, నీకున్ పేర్కొనన్ = ఎన్నుటకు, ఎవరు = ఎవరు కలరు ?

క. మనువులలో స్వారోచిష
మనుసంభవ మరయ రససముంచితకథలన్
విన నింపు కలిధ్వంసక
మనఘ భవచ్చతురరచన కనుకూలంబున్. 16

టీ. అనఘా = పాపరహితుఁడవగు పెద్దనార్యా! మనువులలోన్ = స్వాయంభువుఁడు మొదలుగాఁగల పదునలుగురు మనువులలో, స్వారోచిష మనుసంభవము=స్వారోచికుమారుఁడయిన రెండవమనువుపుట్టువు, రసరుచిర కథలన్ = శృంగారాదిరసములతో నొప్పిదములగుకథలతో, వినన్, ఇంపు = ఇష్టమైనది, కలిధ్వంసకము = పాపమును నశింపఁజేయునది, భవచ్చతుర రచనకున్ = ఇంపైననీకూర్పునకు, అనుకూలము = తగినది.

వ. కావున మార్కండేయపురాణోక్తప్రకారంబునం జెప్పు మని కర్పూరతాంబూలంబు పెట్టినన్ బట్టి మహాప్రసాదం బని మోదంబున నమ్మహాప్రబంధనిబంధనంబునకుఁ బ్రారంభించితి నేతత్కథానాయకరత్నం బగునమ్మహీనాథువంశావతారం బెట్టి దనిన. 17

టీ. కావునన్, మార్కండేయ పురాణోక్త ప్రకారంబునన్ = మార్కండేయ పురాణమునందుఁ జెప్పఁబడిన రీతిగ, చెప్పు మని=ప్రబంధము రచింపు మని, కర్పూరతాంబూలంబు = పచ్చకప్పురములోనగు సుగంధ వస్తు మిశ్రతాంబూలంబును, పెట్టినన్=ఈయఁగా, మోదంబునన్=సంతసముతో, మహాప్రసాదం బని=గొప్పయనుగ్రహ మని, పట్టి = పరిగ్రహించి, అమ్మహా ప్రబంధ నిబంధనంబునకున్ = ఆమహాకావ్యరచనమునకు, ప్రారంభించితిన్= పూనుకొంటిని, ఏతత్కథా నాయకరత్నం బగు=ఈకృతికిఁ బతి యగు, అమ్మహీ నాథు వంశావతారము = ఆకృష్ణదేవరాయల వంగడపుఁ బుట్టుక, ఎట్టి దనినన్.

మహాకావ్యలక్షణము ఇరువదిరెండు వర్ణనములు.—

సీ. "పురమును బుతుషట్కమును బ్రభాణంబును
 శైలంబు వేఁటయుం సాగరంబు
మునీంద్రపుణ్యాశ్రమంబును మంత్రంబు
 ద్యూతంబు పిదప సద్భుతరణంబు

విజయంబు మద్యపానజవికారంబును
వనవిహారంబును వారికేళి
కన్యాంగసౌందర్యకథనంబు హిమకరా
భ్యుదయంబు విప్రలంభోదితంబు
తే. పద్మమిత్రోదయంబును బరిణయంబు
సురతమును దౌహృదంబును సుతజననము
ననఁగ నిరువదిరెండువర్ణనలం గూర్చి
చెప్పవలయుఁ బ్రబంధము శ్రీనివాస." (అప్పకవీయము.)

సీ. కలశపాథోరాశిగర్భవీచిమతల్లి
కడుపార నెవ్వానిఁ గన్నతల్లి
యనలాక్షుఘనజటావనవాటి కెవ్వాఁడు
వన్నె వెట్టుననార్తవంపుఁబువ్వు
సకలదైవతబుభుక్షాపూర్తి కెవ్వాఁడు
పుట్టుగానని మేనిమెట్టపంట
కటికచీకటితిండికరములగిలిగింత
నెవ్వాఁడు దొగకన్నె నవ్వఁజేయు
తే. నతఁడు వొగడొందు మధుకైటభారిమఱఁది
కళలనెల వగువాఁడు చుక్కలకు ఱేఁడు
మిసిమిపరసీమ వలరాజుమేనమామ
వేవెలుంగులదొరజోడు రేవెలుంగు. 18

టీ. కలశ...మతల్లి - కలశపాథోరాశి = పాలసముద్రముయొక్క, గర్భవీచిమతల్లి = నడిమి దగుమేల్మితరఁగ (పాలసముద్రమునఁ బుట్టినవాఁడనుట), అనలా...టికి = అనలాక్షు = శివునియొక్క, ఘనజటా = పెంజడలను, వనవాటికికి = తోఁటపట్టునకు, వన్నెవెట్టు = అలంకారము నొసఁగు,

అనార్తవంపుఁబువ్వు = ఋతుసంబంధములేని పువ్వువో (ఆయాఋతువులందుఁ గలుగునదిగాక సర్వకాలము నుండునది యనుట). సకల...ర్తికిన్ - సకలదైవత = ఎల్లదేవతలయొక్క, బుభుక్షా = ఆఁకలియొక్క, పూర్తికిన్ = తీఱుటకు, పుట్టు= మొలక, కాసని, మేనిమెట్టపంట = దేహారూఢమగు మెరక పంటయో (మెట్టపంట వర్షాద్యావశ్యకము లేమిచే నెప్పుడును పండునది) చంద్రుఁడు దేవతల కాహారము, కటికి...గిలిగింత - కటికిచీకటి = గాఢాంధకారము, తిండి = భోజనముగాఁ గల (చీకటిని మ్రింగివేసెడు), కరముల = కిరణముల (చేతుల), గిలిగింతన్ = చక్కిలిగిలిచే, తొగకన్నెన్ = కలువ యను జవ్వనిని, మధుకైటభారిమఱఁది = విష్ణునకుఁ బెండ్లముతోఁబుట్టువు, కళలనెలవు = పదునాఱుకళలకుఁదావు, మిసిమిపరసీమ= కాంతికిఁ బరమావధి, వలరాజు = మన్మథునకు, మేనమామ, వేవెలుంగులదొరజోడు = సూర్యునకు జతకాఁడు, రేవెలుంగు = రాతిరిఁ బ్రకాశించువాఁడు, చంద్రుఁడు.

విశ్వకర్మ యబ్ధియందు జనించిన యమృతమును బోసియుంచుట కొక కలశమును సృజించెను. ఆకలశమునకు సంబంధించినదిగాన పాలకడలిని గలశపాథోరాశి యందురు.

శ్లో. "సాగరే మథ్యమానే తు పీయూషార్థం సురాసురైః
పీయూషధారణార్థాయ నిర్మితా విశ్వకర్మణా
కలాకలాస్తు దేవానా మసితాస్తాః పృథక్ పృథక్
యతః కృతాస్తు కలశా స్తత స్తే సంప్రకీర్తితాః." (కాళికాపురాణము.)

చీకటిపదమును సార్థబిందుకముగా నిప్పటివారు వ్యవహరించుచున్నారు. గాని ప్రయోగములందు అరసున్న జూపట్టదు. చూడుఁడు.

కం. "...ఏకతమయజినరత్నము, చీకటినొకనాఁడు దెచ్చి." (ఆ-౬, ప-౯౯)

ఉ. "మీకృపఁగోరి భూరువాసమీపముఁ జేరితి...
చీకటిరాత్రి నాగ వారిసింధుర...." (ఆ-౭, ప-౪)

(దశకుమారచరిత్రము.)

తా. పాలసముద్రమునందుఁ బుట్టినవాఁడును, శివునిజటాజూటమునకుఁ బుష్పాలంకారమైనవాఁడును, దేవతలకుఁ దనకిరణముల నాహారముగా నిచ్చువాఁడును, కలువలను వికసింపఁ జేయువాఁడును, లక్ష్మీదేవికిఁ దోడఁ బుట్టినవాఁడును, బదియాఱుకళలకుఁ జోటయినవాఁడును, నశ్విన్యాదినక్షత్రములకు భర్తయును, గాంతికి నిధియును, సూర్యునికి జతకాఁడు నయిన చంద్రుఁడు పొగడొందును. అలం. పర్యాయోక్తి రూపకాతిశయోక్తులు.

తే. ఆసుధాధాముచిభవమహాంబు రాశి
కుబ్బుమీఱంగ నందనుఁ డుదయమయ్యె
వేదవేదాంగశాస్త్రార్థవిశదవాస
నాత్తధిషణాధురంధరుం డైనబుధుఁడు. 19

టీ. ఆసు...శికిన్ - ఆసుధాధాము = ఆచంద్రునియొక్క, విభవ = సంపద యనెడు, మహాంబురాశికిన్ = గొప్పసంద్రమునకు, ఉబ్బు = అతిశయము, వేద...ధరుండు - వేద = నాల్గు (ఋగ్యజుస్సామాథర్వములను) వేదములయొక్కయు, వేదాంగ = ఆఱు (శిక్ష, వ్యాకరణము, ఛందస్సు, నిరుక్తము, జ్యోతిషము, కల్పము నను) వేదాంగములయొక్కయు, శాస్త్ర = మీమాంసాది శాస్త్రములయొక్కయు, అర్థ = అభిప్రాయమునందలి, (అర్థములయొక్క), విశద = విస్పష్టమయిన, వాసనా=ఎఱుకచే, ఆత్త = పొందఁబడిన, ధిషణా=బుద్ధియందు, ధురంధరుండు=బరువుమోసినవాఁడు, ప్రవీణుఁ డనుట. ఐనబుధుఁడు=అయియొప్పునట్టి బుధుఁడనువాఁడు, ఉదయమయ్యెన్ = జనించెను. (బుధనామ మిట సన్వర్థనామధేయముగా గ్రహింప నగును.)

తా. ఆచంద్రునకు వేదవేదాంగాదివిద్యలనేర్చిన బుధుఁడను కుమారుఁ డయ్యె.

క. వానికిఁ బురూరవుఁడు ప్ర
జ్ఞానిధి యుదయించె సింహాసనస్థుఁడు తద్భా

జానికి నాయువు తనయుం
డై నెగడె నతండు గనె యయాతినరేంద్రున్. 20

టీ. వానికిన్ = ఆబుధునకు, ప్రజ్ఞానిధి = బుద్ధికి గనివంటివాఁడును, సింహసదృశుఁడు=(పరాక్రమమునందు) సింహముతో సమానుఁ డగు, పురూరవుఁడు, ఉదయించెన్=జనించెను. తద్భూజానికిన్ = ఆరాజునకు, ఆయువను వాఁడు, తనయుండై=కొమారుఁడై, నెగడెన్ = అతిశయించెను. అతఁడు = ఆయువు, యయాతినరేంద్రున్=యయాతిమహారాజును, కనెన్=కనియెను.

వ్యాకరణము—భూజానియన్నపుడు భూమియే జాయగాఁ (భార్యగాఁ) గలవాఁడని యర్థము. బహువ్రీహిని జాయాశబ్దంబు జానియగు (బాలవ్యా.)

తా. బుధునకుఁ బురూరవుఁడు నాతనికి నాయువు నాతనికి యయాతి యనియుం జనించిరి.

క. అతనికి యదుతుర్వసు లను
సుతు లుద్భవ మొంది రహితసూదనులు గళా
న్వితమతులు వారిలో వి
శ్రుతకీర్తి వహించెఁ దుర్వసుఁడు గుణనిధి యై. 21

టీ. అతనికిన్, అహితసూదనులు=వైరులను బరిమార్చువారు, కళాన్వితమతులు = విద్యలతోఁ గూడినచిత్తము కలవారు, అయిన, యదుతుర్వసులు=యదుఁడు తుర్వసుఁడు, అను సుతులు=అనుకొమారులు, ఉద్భవమొందిరి=పుట్టిరి. వారిలోన్, తుర్వసుఁడు, గుణనిధియై = మంచిగొనముల కునికిపట్టయి, విశ్రుతకీర్తిన్ = ప్రఖ్యాతయశమును, వహించెన్ = పొందెను.

తే. వానివంశంబు తుళువాన్వవాయ మయ్యె
నందుఁ బెక్కండ్రు నృపు లుదయంబునొంది
నిఖిలభువన ప్రపూర్ణ నిర్నిద్రకీర్తి
నధికు లై రి తదీయాన్వయమునఁ బుట్టి. 22

టీ. వానివంశము=ఆతుర్వసునివంశము, తుళువాన్వవాయము = తుళువ వంశము, అయ్యెన్ = ఆయెను, అందున్, పెక్కండ్రునృపులు = పెక్కుమంది రాజులు, ఉదయమొంది=జన్మించి, నిఖి...కీర్తిన్=నిఖిలభువన=ఎల్ల లోకము లందును, ప్రపూర్ణ=నిండిన, నిర్నిద్ర=విజృంభించు, కీర్తిన్=కీర్తిచే, తదీయా న్వయమునన్ = ఆతుళువరాజులవంశమున, అధికులైరి = గొప్పవారైరి. తదీయాన్వయమునన్ = ఆతుళువరాజసంబంధ మగు వంశమునందు, పుట్టి = జన్మించి, ఈపద్యమునకుఁ గర్త ముందుపద్యమునందలి తిమ్మక్షితీశాగ్రణి.

తా. తుర్వసుని వంశమునే తుళువవంశ మని వ్యవహరింపసాగిరి. ఆ వంశమునందు జనియించి యసంఖ్యాకులగు రాజులు నిరుపమానయశముచే సుప్రసిద్ధిఁ గాంచిరి. ఆ వంశమునందు,

వ్యా.—కీర్తిన్ అనుచో ద్వితీయకుఁ దృతీయార్థము. జడంబు తృతీయాసప్తములకు ద్వితీయ బహుళంబుగా నగు. (బాలవ్యాకరణము.)

మహాస్రగ్ధర. ఘనుఁడై తిమ్మక్షితీశాగ్రణి శఠకమఠగ్రావసం
ఘాతవాతాశనరాడాశాంతదంతిస్థిరకిరులజంజాటముల్
మాన్పి యిమ్మేదిని దోర్దండైకపీఠిఁ దిరముపఱిచి కీర్తి
ద్యుతుల్ రోదసిఁ బర్వ నరాతుల్ నమ్రులై పార్శ్వ
ములఁ గొలువఁ దీవ్రప్రతాపంబు సూపెన్. 23

టీ. తిమ్మక్షితీశాగ్రణి = తిమ్మరాజశ్రేష్ఠుఁడు, శఠ...జాటముల్-శఠ= కపట మగు, కమఠ = తాఁబేటియొక్కయుం (కూర్మావతారపు విష్ణుని యొక్క), గ్రావసంఘాత = కొండల గుంపుల యొక్కయుం, వాతాశన, రాట్ = ఆదిశేషునియొక్కయుం, ఆశాంతదంతి = దిగ్గజములయొక్కయుం, స్థిరకిరుల = ఆదివరాహముయొక్కయుం, జంజాటముల్ = తగులములు, దోర్దండైకపీఠిన్ = భుజదండ మను ప్రధానపీఠమున, తిరముపఱిచి = స్థిర

పఱిచి, కీర్తిద్యుతుల్ = యశఃకాంతులు, రోదసిన్ = పృథివ్యాకాశము లందు, అరాతుల్ = శత్రులు, నమ్రులై = వంగినవారై, పార్శ్వములన్ = ప్రక్కలను, తీవ్రప్రతాపంబు = వాఁడియైనపరాక్రమములు, చూపెన్ = కనఁబఱిచెను.

కూర్మము, గ్రావసంఘము, ఆదిశేషుఁడు, కిరులు మోయఁజాలనిభూభారము మోయుటయందు దోర్దండపీఠిని ధరించుటయుఁ దదతిశయప్రజ్ఞాశాలియనుట. కీర్తిద్యుతులు లోకమంతయుం వ్యాపించినమాత్రన విరోధులు లొంగరు. వారిని లొంగఁదీయుటకుఁ బ్రతాపంబుఁ జూపెను. నిగ్రహానుగ్రహాసమర్థుఁ డనిభావము.

తా. తిమ్మరాజు కూర్మాదులయెడ తెగని తగులపుబాఁదఱను మాన్పి భూమిని దనబాహుపీఠమునందే నిల్పుకొని ధరించుచుఁ దనకీర్తి లోకమెల్ల నిండారఁగా, విరోధిరాజులు ప్రక్కల నడఁగి యుండఁగా మిక్కిలి పరాక్రమమున నెగడెను. అలం. అతిశయోక్తి.

క. వితరణఖని యాతిమ్మ
క్షితిపగ్రామణికి దేవకీదేవికి నం
చితమూర్తి యీశ్వరప్రభుఁ
డతిపుణ్యుఁడు పుట్టె సజ్జనావనపరుఁడై. 24

టీ. వితరణఖని = దానమునకు గని యయిన, ఆతిమ్మక్షితిపగ్రామణికిన్ = ఆతిమ్మరాజశ్రేష్ఠునకు, దేవకీదేవికిన్ = దేవకి యనుపేరు గలరాణికి, అంచితమూర్తి = ఒప్పిదమగునాకారము గలవాఁడు, సజ్జనావనపరుఁడై = సత్పురుషుల రక్షించుటయం దాసక్తిగలవాఁడై, ఈశ్వరప్రభుఁడు = ఈశ్వరరాజు, పుట్టెన్ = జనించెను. ఉపమాలంకారము.

చ. బలమదదుష్టదుష్టపురభంజనుఁడై పరిపాలితాశ్రితుఁడై, యిల
పయిఁదొంటియీశ్వరుఁడెయీశ్వరుఁడై జనియింపనూపతెన్

జలరుహనేత్రలఁ దొఱఁగి శైలవనంబుల భీతచిత్తులై
మెలఁగెడుశత్రుభూపతుల మేనులదాల్చిన మన్మథాంకముల్.

టీ. బల...భంజనుఁడై-బల = చతురంగబలముయొక్క (మదముచే) మత్త = మదము గొన్న, దుష్ట = చెడ్డరాజులయొక్క (చెడ్డరక్కసుల యొక్క) పుర=పట్టణములను (త్రిపురములను), భంజనుఁడై = నాశము చేసినవాఁడై, పరిపాలితార్యుఁడై=పాలింపఁబడిన పెద్దలుగలవాఁడై (పాలింపఁ బడిన పార్వతిగలవాఁడై), తొంటియీశ్వరుఁడె = మునుపటి శివుఁడే, ఇలపయిన్, ఈశ్వరుఁడై=ఈశ్వరరాజయి, జనియింపన్ =పుట్టఁగా, పరిపాలి తార్యుఁ డనునపుడు పరిపాలింపఁబడిన యార్యులుగలవాఁడు గాన నార్యులను బాలించువాఁ డని యీశ్వరరాజు పరముగాను, బాలింపఁబడిన యార్య = పార్వతిగలవాఁడుగానఁ బార్వతీపతియగు శంకరుఁ డని యీశ్వరుని పరముగను నర్థము సాధించునది. జలరుహనేత్రలన్=తామరలవంటికన్నులు గలస్త్రీలను, తొఱఁగి=త్యజించి, శైల వనంబులన్ = పర్వతములందును, అడవులందును, భీతచిత్తులై = భయంపడినహృదయముగలవారై, మన్మథాంకముల్=మన్మథ చిహ్నములు-కామవికారములు, రూపఱెన్ = నశించెను.

ఈశ్వరుఁడు తనకంటిమంటచే మన్మథునిఁ గాల్చి భస్మముచేసినవాఁడు గావున నీశ్వరజననముచే మన్మథాంకములునశించుట సాజమె యని భావము.

తా. దుష్టులగు రక్కసులయొక్క పురములు మూటిని బరిమార్చి యార్యను బరిపాలించిన వెనుకటి యా యీశ్వరుఁడే, మరల నివ్వ డీశ్వర రాజై జనియించి శత్రురాజులపట్టణములను ధ్వంసపఱిచి యార్యులను బరి పాలించుచుండఁగా నాలుబిడ్డలను వదలి కొండలను నడవులను బీతుగొని తిరుగాడుచుండు శత్రురాజులదేహములందు మన్మథవికారములు నశించెను.

అలం. రూపకము.

సీ. నిజభుజాశ్రితధారుణీవజ్రకవచంబు
దుష్టభుజంగాహితుండికుండు
వనజేక్షణామనోధనపశ్యతోహరుం
డరిహంసనసంసదభ్రాగ్రమేఘంబు
మార్గణగణపికమధుమాసదివసంబు
గుణరత్నరోహణక్షోణిధరము
బాంధవసందోహపద్మవనీహేళి
కారుణ్యరసనిమ్నగాకళత్రుఁ
తే. డని జగంబుల మిగులఁ బ్రఖ్యాతిఁ గాంచె
ధరణిధవదత్తవివిధోపదావిధాస
మార్జితశ్రీవినిర్జితనిర్జరాల
యేశ్వరుఁడు తిమ్మభూపతియీశ్వరుండు. 26

టీ. ధరణి...శ్వరుండు - ధరణిధవ=రాజులచే, దత్త = ఈయఁబడిన, వివిధ(ములగు) ఉపదా = కానికలయొక్క, విధా=రీతిచే, సమార్జిత = సంపాదింపఁబడిన, శ్రీ=సంపదచే, వినిర్జిత = జయింపఁబడిన, నిర్జరాలయేశ్వరుఁడు = ఇంద్రుఁడు గలవాఁడు (నానారాజులచేఁ గానికలుగా సమర్పింపఁబడు సంపదలభోగముచే నింద్రుని మించినవాఁడనుట. తిమ్మభూపాలుఁడు సమస్త దిక్కులను జయించి రాజుల నందఱ సామంతులను జేసికొనుటచే వారివలన సమస్తసత్కృతు లొందఁగలిగెను. ఇందుచేఁ దిమ్మభూపాలుని భాగ్యాతిశయము పరాక్రమము సువ్యక్తమగును.) నిజ...చంబు-నిజ=తనయొక్క, భుజ=భుజమును, ఆశ్రిత=ఆశ్రయించిన ధారుణీ=భూమికి, వజ్రకవచంబు=వజ్రమణిరచితమైనయంగరక్ష యగువాఁడును, (వజ్రకవచము భేదింపరానిది) తాను రాజుగా నున్నంతకాలము పరరాజు లెవరును రాజ్యాపేక్షచేఁ దల యెత్తఁజాలరైరని భావము. దుష్ట...కుండు - దుష్ట = దుర్మార్గులగుచు,

భుజంగ=పాములకు అహితుండైనవాఁడు = పాములవాఁ డగువాఁడును, వన...హారుండు-వనజేక్షణా=తమ్మికంటులయొక్క, మనోధన = చిత్తమను సొమ్మునకు, పశ్యతోహారుండు=చూచుచుండఁగనే దొంగిలించుగడిదొంగ, అరి...మంబు - అరి=శత్రువు లనెడు, హంస=అంచలయొక్క, సంపత్=సముదాయమునకు, అభ్రాగమంబు=వానకాలమును, (వర్షకాలమున నంచలు క్రౌంచనగగుహామార్గమును సాధారముఁ జేసికొని మానససరోవరమున కేఁగుననిచెప్పుదురు. అందుచే వర్షర్తు వంచలకు వినాశనకరము.) మార్గణ...దివసంబు - మార్గణగణ=యాచకసమూహమనెడు, పిక=కోకిలలకు, మధుమాసదివసంబు = వసంతకాలపుదినమైనవాఁడును, గుణ...రము-గుణ = సద్గుణము లనెడు, (రత్నములకు), రోహణక్షోణిధరము = రోహణపర్వత మగువాఁడును, (రోహణాచలమున రత్నములు మెండుగా జనించును.) బాంధవసందోహ = చుట్టముల ప్రోవనెడు, పద్మవనీ=తామరతోఁపునకు, హేళి = సూర్యుఁడగువాఁడును, కారు...త్రుఁడు-కారుణ్యరస = దయారసమునకు, నిమ్నగాకళత్రుఁడు = సముద్ర మగువాఁడును, అనన్ = అనునట్లు, జగంబులన్ = లోకములందు; మిగులన్ = అధికముగా, ప్రఖ్యాతిన్ = ప్రసిద్ధిని, కాంచెన్=పొందెను.

అలం. రూపకశ్లేషములు.

క. ఆయీశ్వరనృపతికిఁ బు
ణ్యాయతమతి యైనబుక్కమాంబకుఁ దేజ
స్తోయజహితు లుదయించిరి
ధీయుతు లగుసారసింహ తిమ్మనరేంద్రుల్. 27

టీ. ఆయీశ్వర నృపతికిన్, పుణ్యాయతమతి = పుణ్యములచే నతిశయించిన బుద్ధిగలది, ఐన బుక్కమాంబకున్, తేజః+తోయజహితులు = ప్రతాపమునందు సూర్యులును, ధీయుతులు=బుద్ధిశాలురును నగు, సారసింహ

తిమ్మనరేంద్రుల్ = నరసింహభూపాలుఁడు, తిమ్మభూపాలుఁడును, ఉదయించిరి = జనించిరి.

క. అందు నరసప్రభుఁడు హరి
చందనమందారకుందచంద్రాంశునిభా
స్పందయశస్తుందిలది
క్కందరుఁడై ధాత్రి యేలెఁ గలుషము లడఁగన్. 23

టీ. అందున్ = వారిలో, నరసప్రభుఁడు, హరిచందన...కందరుఁడై- హరిచందన = శ్రీగంధముతోడను, మందార = కల్పవృక్షముతోడను, కుంద = మల్లెపూవులతోడను, చంద్రాంశు = వెన్నెలతోడను, నిభ = సమానమగు, అస్పంద = కదలికలేని, యశః = కీర్తిచే, తుందిల = నిండారిన, దిక్కందరుఁడై = దిక్కు లనెడుగుహలు గలవాఁడై, కలుషములు = పాపములు, అడఁగన్ = నశించునట్లు, ధాత్రి యేలెన్ = భూమిని పాలించెను.

ఉపమాతిశయోక్తు లలంకారములు.

ఉ. శ్రీరుచిరత్వభూతిమతిజిత్వరతాకృతిశక్తికాంతులన్
ధీరతఁ, సారభోగముల, ధీనిధి యీశ్వరనారసింహుఁడా
వారిజనాభశంకరుల, వారికుమారుల, వారితమ్ములన్
వారియనుంగుమామలను, వారివిరోధులఁ బోలుసిమ్మహిన్.

టీ. ధీనిధి = బుద్ధికి గని యగు, ఈశ్వరనారసింహుఁడు = ఈశ్వరరాజు కుమారుఁడైన నరసింహరాయలు, శ్రీరుచిరత్వ...తులన్ - శ్రీరుచిరత్వ = లక్ష్మిచే భాసిల్లుటచేతను, భూతి = ఐశ్వర్యముచేతను, మతిజిత్వరతా = బుద్ధిచే జయించు స్వభావముచేతను, ఆకృతి = ఆకారముచేతను, శక్తి = సామర్థ్యముచేతను, కాంతులన్ = చక్కఁదనముచేతను, ధీరతన్ = ధైర్యముచేతను, సారభోగములన్ = బలముచేతను, అనుభవముచేతను, వారిజనాభశంకరులన్ = విష్ణువును, శివుని, వారికుమారులన్ = బ్రహ్మను, కుమారస్వామిని, వారి

తమ్ములన్ = మన్మథుని, వీరభద్రుని, వారియనుంగుమామలను = చంద్రుని, మైనాకుని, వారివిరోధులన్ = రాహువును నింద్రుని, పోలున్.

ఈశ్వరనారసింహుఁడు గాన నతఁడు సర్వవిధముల శివలక్షణములు విష్ణులక్షణములు గలవాఁడై యుండెను. కాననే శివవిష్ణువుల మహాశక్తులె గాక వారిసంబంధులయు విరోధులయు శక్తిసామర్థ్యములుగూడఁ గలిగి యుండెను ఇందీశ్వరనారసింహుని లక్ష్మీసమృద్ధ్యాదు లభివర్ణితములు.

తా. నరసరాజు లక్ష్మీసంపన్నతచే విష్ణుమూర్తిని, ఐశ్వర్యముచే శివుని, బుద్ధిచే బ్రహ్మదేవుని, జయించుస్వభావమునఁ గుమారస్వామిని, ఆకారమున మన్మథుని, శక్తిచే వీరభద్రుని, గాంతిచేఁ జంద్రుని, ధైర్యమున మైనాక పర్వతమును, సేవచేత రాహువును, భోగములచే దేవేంద్రునిఁ బోలును.

అలం. ఉపమ. యథాసంఖ్యము.

సీ. అంభోధివసనవిశ్వంభరావలయంబుఁ
దనబాహుపురిమరతకముఁ జేసె
నశ్రాంతవిశ్రాణనాసారలక్ష్మికిఁ
గవికదంబముఁ జాతకములఁ జేసెఁ
గకుబంతనిఖిలరాణ్ణికరంబుఁ జరణము
జీరంబుసాలభంజికలఁ జేసె
మహనీయనిజవినిర్మలయశస్సరసికి
గగనంబుఁ గలహంసకంబుఁ జేసె

తే. నతిశితకృపాణకృత్తమత్తారివీర
ముండలేశసకుండలమకుటనూక్ష్మ
మస్తమాల్యపరంపరామండనార్చి
తేశ్వరుం డగునారసింహేశ్వరుండు. 30

టీ. అతిశిత...శ్వరుండు-అతిశిత=మిగుల వాఁడి యగు, కృపాణ = కత్తిచే, కృత్త=తెగ నఱకఁబడిన, మత్త = మదించిన, అరివీర = శత్రువీరు

లైన, మండలేశ = రాజులయొక్క, సకుండల = కుండలములతోఁ గూడిన, మకుట=కిరీటములు గల, నూత్న=క్రొత్త వయిన, మస్తమాల్య = శిరోమాలికలయొక్క పరంపరా = సమూహము, మండన = అలంకారములచే, అర్చిత = పూజింపఁబడిన, ఈశ్వరుండు = శివుఁడు గలవాఁడు, శంకరుఁడు తలపుట్టిలు దండగాఁ గలవాఁడు. అవియును మిగులఁ బ్రాఁతవిగాన ఈశ్వర నారసింహరాజు విరోధిరాజులఁ జంపి వారికుండలాలంకృతశిరస్సులు క్రొత్త మాలికలుగా శివుని కంఠమున నలంకరించి పూజించె ననుట. అంభోధి...యంబు-అంభోధి=సముద్రమే, వసన = వస్త్రముగాఁ గల, విశ్వంభరావలయంబున్ = భూమండలమును, తనబాహుపురిమరతకమున్ = తనభుజకీర్తులను మరకతమణినిగా, చేసెన్ = ధరించెను. భుజకీర్తులందు మణినిభరించుట యెంతచులకనయో నరసరాజునకు భూభారము అంత తేలికగనుండెను. అశ్రాంత...లక్ష్మికిన్-అశ్రాంత =ఎడతెగని, విశ్రాణన=దానమనెడు, ఆసార = ఎడతెగక కురియుంధారా వర్షముయొక్క, లక్ష్మికిన్=కల్మికి, కవికదంబమున్ = కవిసముదాయమును, చాతకములన్=చాతకపక్షులను, (చాతకములు మేఘదత్తమగు నుదకమునకై కాచికొని యుండును. దానిఁ దక్క నితరజలము నవి త్రాగవు. అట్లె కవులుగూడ నరసరాజొసంగు దానములచేఁ దృప్తినొంది యాచ్ఞావృత్తిని మొదలంట మాని రని భావము. కకుబం...రంబు-కకుబంత=దిగంతములందలి, నిఖిలరాట్=ఎల్లరాజులయొక్క, నికరంబున్=సమూహమును, చరణ...లను-చరణమంజీరంబు=కాలియందెను (చెక్కఁబడిన) సాలభంజికలను=బొమ్మలను, (తనకు నోడిన నానాదేశపురాజులను దన కాలిగండపెండేరమునఁ జెక్కించె ననుట) రాజులు బలవద్విరోధుల వధించినపుడు క్రోధము చల్లారక వారి బొమ్మలు చెక్కించి కాలికడియములందుఁ దాల్చుటకలదు. ఇందులకుఁ బ్రమాణములు.—

సీ. "డాకాలిగండపెండారంబునందున బొమ్మలై వైరిభూభుజులు వ్రేల"

సీ. జేజేలమొకిమీలఁ జెక్కినగండపెండారంబు పదమున నింపుమీఱ"

(దశావతారచరిత్రము)

మహనీయ...సిరిన్-మహనీయ=పూజార్హమైన, నిజ=తనయొక్క, వినిర్మల=స్వచ్ఛమగు, యశః=కీర్తియను, సరసికిన్=కొలనికి, గగనంబున్ = ఆకసమును, కలహంసకంబున్ = రాజహంసనుగా, చేసెన్ = ఒనరించెను.

తా. నరసరాజు విలాసముగా భూమిని భరించి పాలించె ననియుఁ గవుల నెడ తెగక మనిచె ననియుఁ దనకోడినరాజులను గాలియందెయందు బొమ్మలఁగాఁ జెక్కించె ననియు, ఎల్లలోకములను దనయశము నించె ననియుఁ దెగ నఱికిన విరోధిరాజుల తలలచేఁ గపాలమాలాధారి యగు పరమేశ్వరు నర్చించె ననియుఁ దాత్పర్యము. అలం. రూపకము. అతిశయోక్తి.

తే. ఆనృసింహప్రభుండు తిప్పాంబవలన
నాగమాంబికవలన నందనులఁ గాంచె
వీరనరసింహరాయభూవిభుని నచ్యు
తాంశసంభవుఁ గృష్ణరాయక్షితీంద్రు. 31

టీ. ఆనృసింహ ప్రభుండు = ఆ నరసరాజు, తిప్పాంబవలనన్, వీర నరసింహరాయ భూవిభునిన్, నాగమాంబిక వలనన్, అచ్యుతాంశ సంభవున్=విష్ణుఅంశవలన జనించిన, కృష్ణరాయక్షితీంద్రున్ = శ్రీకృష్ణదేవరాయలు, అను, నందనులన్ = కుమారులను, కాంచెన్=కనియెను.

తా. ఆనరసరాజు తిప్పాంబ నాగమాంబ యనునిర్వురు భార్యల యందు వీరనరసింహరాయఁడు కృష్ణరాయఁడు ననునిర్వురు కొమరులఁ బడసెను. అందుఁ గృష్ణరాయలు విష్ణ్వంశ సంభూతుఁడు.

క. వీరనృసింహాఖ్యుఁడు నిజభుజ
దారుణకరవాల పరుషధారాహతవీ
రారి యగుచు నేకాతప
వారణముగ నేలె ధర నవారణమహిమన్. 32

టీ. నిజ...రారి-నిజ=తనయొక్క, భుజ=బాహువునందున్న, దారుణ=తీక్ష్ణమైన, కరవాల=కత్తియొక్క, పరుష = తీవ్రమైన, ధారా = వాయిచేత,

హత = చంపఁబడిన, వీరారి = శూరులగు శత్రువులు గలవాఁడు, అవారణమహిమన్ = ఆటంకములేని ప్రతాపముచే, ఏకాతపవారణముగన్ = ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యముగా, వీరనృసింహుఁడు = వీరనరసింహరాయలు, ధరన్ = భూభాగమును, ఏలెన్ = పరిపాలించెను.

తా. వీరనరసింహరాయలు కరవాలముచే విరోధులనందఱను ఖండించి ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యముగ నిఖిలభూమండలము నిరాటంకముగాఁ బాలించెను.

క. ఆవిభునసంతరంబ ధ
రావలయముఁ దాల్చెఁ గృష్ణరాయఁడు చిన్నా
దేవియు శుభమతి తిరుమల
దేవియునుం దనకుఁ గూర్చుదేవేరులు గాన్. 33

టీ. ఆ విభునసంతరంబ = ఆవీరనరసింహరాయల పిమ్మట, కృష్ణరాయఁడు, చిన్నాదేవియున్, శుభమతి = యోగ్యమగు బుద్ధిగలది యగు, తిరుమల దేవియున్, తనకున్, కూర్చుదేవేరులుగాన్ = ప్రియమైన పట్టపురాణులై యుండ, ధరావలయమున్ = భూచక్రమును, తాల్చెన్ = ధరించెను.

తా. వీరనరసింహరాయల యనంతరము కృష్ణదేవరాయలు చిన్నాదేవియుం దిరుమలదేవియుం బట్టపురాణులై యుండ రాజ్యభారము వహించెను.

సీ. తొలగెను ధూమకేతుక్షోభ జనులకు
నతివృష్టిదోషభయంబు వాసెఁ
గంటకాగమభీతి గడచె నుద్ధతభూమి
భృత్కటకం బెల్ల నెత్తువడియె
మానె నఘస్ఫూర్తి మరుభూములందును
నెలమూఁడువానలు నిండఁ గురిసె

నాబాలగోపాల మఖిలసద్ద్విజమును
నానందమున మన్కి నతిశయిల్లఁ
తే. బ్రజలకెల్లను గడు రామరాజ్య మయ్యెఁ
జారుసత్త్వాఢ్యుఁ డీశ్వరనారసింహ
భూవిభునికృష్ణరాయఁ డభ్యుదయ మొంది
పెంపు మీఱఁగ ధాత్రిఁ బాలింపుచుండ. 34

టీ. చారుసత్త్వాఢ్యుఁడు = ఒప్పిద మగుబలముగల, ఈశ్వరనారసింహభూవిభునికృష్ణరాయఁడు = ఈశ్వరరాజుకొడుకగునారసింహరాయని పుత్త్రుఁడు కృష్ణరాయఁడు, అభ్యుదయము = ఉచ్చస్థితిని, పెంపు=అభివృద్ధి, మీఱంగన్=అతిశయింపఁగా, ధూమకేతుక్షోభ=తోఁకచుక్కలవలనియాపద, (తోఁకచుక్కలరాక యుపద్రవకర మని కలదు). అతివృష్టిదోషభయంబు = అధికవర్షములవలనిదిగులు, కంటకాగమభీతి = క్షుద్రవిరోధులరాకవలని భయము, (దోఁపిడిగాండ్రవలనిభయము), ఉద్ధత...కటకంబు - ఉద్ధత = అతిశయించిన, భూమిభృత్ = రాజులయొక్క, కటకంబు=రాజధాని, ఎత్తువడియెన్ = బీదవడెను. అఘస్ఫూర్తి = పాపపుహెచ్చు, మరుభూములందును=నిర్జలప్రదేశములందును, (నెలకు మూఁడేసివానలు కురియుటచే దేశమున క్షేమమును సుభిక్షమును గల్గు నని కలదు.) ఆబాలగోపాలము = పిల్లలు గొల్లలు మొదలుకొని, అఖిలసద్ద్విజమును = సమస్తసత్పురుషులసమూహమును, ఆనందమునన్ = సంతోషముతో, మన్కిన్ = బ్రదుకుటచే, రామరాజ్యము=రామునిరాజ్యమును బోలురాజ్యము (రామరాజ్యమున దేశమున కెట్టియసౌఖ్యములు కలుగ నుండెను. కృష్ణరాయనికాలమునను రాజ్య మట్టి దయ్యె ననుట.) అయ్యెన్ = ఆయెను.

ధూమకేతువు లనిష్టసూచకము లనుటకు:—

"ఉక్తవిపరీతరూపో న శుభకరో ధూమకేతురుత్పన్నః,

ఇంద్రాయుధానుకారీ విశేషతో ద్విత్రిమాళో వా."

ఈమొదలగు ప్రమాణములచేఁ దోఁకచుక్కలు అనిష్టసూచకములనుట స్పష్టము.

తా. కృష్ణదేవరాయలు భూమండలము పాలించునపుడు ప్రజ లందఱు సుఖించిరి. సకాలమునందు వానలు గురియుటచే భూమి సస్యసమృద్ధిచే రాణించెను. ప్రజలజీవితము సౌఖ్యవంత మయ్యెను. ఇంతయేల రాయలరాజ్యకాలమునందుఁ బ్రజలు రామరాజ్యమునందువలె సుఖించిరి.

మ. అలపోత్రిప్రభుదంష్ట్ర భోగివరభోగాగ్రాళిఱా లుద్భటా
చలకూటోపలకోటి రూపుచెడ నిచ్చల్ రాయఁగా నైనమొ
క్కలు భూకాంతకు నున్ననయ్యె నరసక్ష్మాపాలు శ్రీకృష్ణరా
యల బాహామృగనాభిపంకమదసాంద్రాలేపపంకంబునన్. 35

టీ. భూకాంతకున్ = భూదేవికి, అల...దంష్ట్ర=ఆ యాదివరాహమూర్తియొక్క కోఱయును, భోగి...ఱాలు-భోగివర=ఆదిశేషుని, భోగాగ్ర=పడగమీఁద నున్న, ఱాలు=ఱాళ్లును (మణులును), ఉద్భ...కోటి-ఉద్భట = అతిశయించిన, అచల=పర్వతములయొక్క, కూట = శిఖరములందలి, ఉపల=ఱాళ్లయొక్క, కోటి=సమూహమును, రూపుచెడన్ = అందము చెడునట్లు, నిచ్చల్=ఎప్పుడును, రాయఁగాన్ = ఒరయఁగా, ఐనమొక్కలు = ఏర్పడిన గంట్లు, నరస...బునన్ = నరసక్ష్మాపాలునికొమరుఁడైన శ్రీకృష్ణరాయలయొక్క, బాహా=భుజమందలి, మృగనాభి=కస్తూరిచేతను, పంకమద=జవాజిచేతను, సాంద్ర = చిక్కనయిన, ఆలేప=పూఁతయొక్క, పంకంబునన్=బురదచే, నున్ననయ్యెన్ = నునుపయ్యెను.

పందికోఱ పదనైనది. ఱాలు కఠినమైనవి. శిలాకోటికూడఁ గఠినములే. వీనియొఱపింక యసామాన్యమైనదిగాన భూకాంత కందము చెడి గంట్లుపడెను. పంకుమదము కస్తూరి కలిపిన బురదవలె నగును. భూమిపైఁగల

గండ్లు మట్టితోఁ బూడ్చుచున్నటుల భూకాంతగంట్లు కస్తూరికాద్యాలేపనము లతో రాయలు నివారించెనని భావము. రాయల మైపూఁత సాంద్రము, పంకమువంటిదిగాన నే భూకాంత మేను నున్న నయ్యెను.

తా. అంతవఱకును ఎడతెగక భరించుచున్న యాదివరాహమూర్తి యొక్క కోఱ, ఆదిశేషునిపడగలమీఁదిత్రాళ్లు, కులపర్వతశిఖరములమీఁదిశిలలు, ఒరసిగంట్లేర్పడి రూపు చెడి యున్న భూదేవి, సాకృష్ణరాయఁడు తన భుజము ననే తాల్చుటచే నచటఁబూయఁబడిన సుగంధిచందనము చిక్కగ నంటి గంట్లుపూడి యాభూదేవి నవర నయ్యెను. భూమి నాతఁడు నిర్బాధముగాఁ బరిపాలించె ననుట. అలం. అతిశయోక్తి.

ఉ. క్రూరవనేభదంతహతకుడ్యపరిచ్యుతవజ్రపంక్తిఁ బో
ల్పారుమిడుంగుఱుంబురువులంచు వెసన్ గొనిపోయిపాంతశృం
గారవనద్రుమాళి గిజిగాఁడులు గూఁడులఁ జేర్చు దీపికల్
గా రహిఁ గృష్ణరాయమహికాంతునిశాత్రవపట్టణంబులన్.

టీ. కృష్ణ...ణంబులన్ - కృష్ణరాయఁ (డనెడు), మహికాంతుని = రాజుయొక్క, శాత్రవపట్టణంబులన్=శత్రుపురములందు, క్రూర...పంక్తిన్ - క్రూర = కఠినములయిన, వనేభదంత = అడవియేనుఁగులకొమ్ములచే, హత = కొట్టఁబడిన, కుడ్య=గోడలనుండి, పరిచ్యుత=రాలిన, వజ్రపంక్తిన్=వజ్రముల ప్రోవును, పోల్పారు=ఒప్పునట్టి, మిడుంగుఱుంబురువులు = మిణుఁగుఱుఁ బురుగులు, వెసన్=శీఘ్రముగా, శృంగారవనద్రుమాళిన్ = ఉద్యానవనములందలి చెట్లయందు, గిజిగాఁడులు = బంగారుపిచ్చుకలు, దీపికల్ గాన్=దీపములుగా, రహిన్=ఆసక్తితో, చేర్చున్ = పెట్టును. (గిజిగాండ్లు గూండ్లలో వెలుతురుం టకు మెఱుఁగుడుపురుగులఁ గొనిపోయి పెట్టుకొను ననుట ప్రసిద్ధము.)

రాజులు భోగపురుషులుగాన గోడలకు రత్నములు చెక్కిరి. మిగుల దృఢమైనవైనను దుష్టములగువనగజముల కోఱపోటున కవి రాలినవి. శాత్రవ

పట్టణములు పాడువడుటచే నేనుఁగులు గోడల గోరాడుటకు రత్నములఁ బట్టు లేరుటకు నవకాశము చిక్కెను. (రత్నములు దీపికలు. ఇవి రక్తవర్ణ వస్తుగణము లోనివి.)

తా. కృష్ణరాయనివిరోధిరాజులపట్టణములు పాడ్వడి కాఱడవులు కాఁగా నందు వసించు నడవియేనుఁగు లచ్చటఁ జెడియున్న మేడలగోడలను దంతములతోఁ బడఁగొట్టుటచే వానినుండి రాలినవజ్రములను బంగారు పిచ్చుకలు మిణుఁగుఱుఁబురుగు లనుకొని కొనిపోయి రాత్రులందు వెలుతురుకై తమ గూఁడ్లలో నునిచికొనును. అతిశయోక్తి, భ్రాంతిమంతము, అలంకారము.

సీ. తొలుదొల్త నుదయాద్రిశిలఁ దాఁకి తీండ్రించు
  నసిలోహమున వెచ్చనై జనించె
మఱి కొండవీ డెక్కి మార్కొని నలియైన
  యల కసవాపాత్రు నంటి కాఁచె
నట సాఁగి జమ్మిలోయఁ బడి వేఁగ దహించెఁ
  గోన బిట్టేర్చెఁ గొట్టానఁ దగిలెఁ
గనకగిరిస్ఫూర్తిఁ గరఁచె గౌతమిఁ గ్రాఁచె
  నవుల నాపొట్నూర రవులుకొనియె
తే. మాడెములు ప్రేల్చె నొడ్డాది మసి యొనర్చెఁ
  గటకపురిఁ గాల్చె గజరాజు గలఁగి పఱవఁ
దోఁకచిచ్చన నౌర యుద్ధురతఁ గృష్ణ
  రాయబాహుప్రతాపజాగ్రన్మహాగ్ని. 37

టీ. కృష్ణరాయ...మహాగ్ని-కృష్ణరాయ(లయొక్క), బాహుప్రతాప= భుజపరాక్రమ మను, జాగ్రత్ = ప్రజ్వలించు, మహాగ్ని, ఉద్ధురతన్ = ఎగఁ ఱేఁగుటచే, తోఁకచిచ్చనన్ = ఒకటివెంట నొకటిగాఁ గ్రుచ్చినపిడుకల కంటించిన నిప్పువలెన్, అలం. ఉత్ప్రేక్ష. తొలుదొల్తన్ = మునుముందు, ఉదయాద్రి

తిలక్ = ఉదయగిరియను (చెకుముకి) ఱాతిని, తాఁకి=తగిలి, తీండ్రించునసి
లోహమునన్ = వేఁడిఁగొన్న ఖడ్గమను నుక్కువలన, వెచ్చనగు = వేఁడియై,
జనించెన్ = పుట్టెను. చెకుముకివలనఁ బూర్వము అగ్నిని జనింపఁజేయువారు.
ఇటఁ జెకుముకిఱాయి యుదయగిరి. దానిపైఁ గొట్టు నుక్కుతునుక రాయల
ఖడ్గము. పరాక్రమమనువహ్ని తొలుత నుదయగిరియందు జనించెను. మొదట
నుదయగిరి ముట్టడించి గెలిచెనని భావము. (రూపకము) కొండవీడు (అనుపుర
మును) (కొండప్రదేశమును) ఎక్కి, మాఱ్కొని=ఎదుర్కొని, నలిరైన =
నలఁగియున్న, (పిడుక మొదలగువాని నలిరైన), అల, కసవాపాత్రున్ =
కసవాపాత్రుఁ డనురాజును, (చెకుముకిఱాతఁ బొడమిననిప్పు పిడుకనలిమీఁదఁ
బడి రాఁజును) అంటి, రాఁజెన్ = రగులుకొనెను. రవ్వ నలియందుఁగాని
రాఁజదు. ఇట నలి కసవాపాత్రుఁడు. రవ్వ ఉదయగిరి విజయమునందుఁ గడిం
చిన బలసాహసాతిశయము. అలం-రూపకము. అట=అవ్వల, సాఁగి = వెడలి,
జమ్మిలోయన్=జమ్మిలోయ యనుమన్నెమున (జమ్మున), వేగన్=శీఘ్రముగా,
(పాఠాంతరము. వేఁగిన్=వేఁగిదేశమును) కోనన్ = కోన యనుమన్నెమును
(మోటప్రదేశమును), బిట్టేర్చెన్=అంటఁ గాల్చెను. కొట్టానన్ = కొట్టమను
దేశమున (గోష్ఠమున), తగిలెన్ = అంటుకొనెను. రాఁజినయగ్నిహోత్రము
జమ్మిలోయ, కోన, కొట్టము. ఇవి సులభముగా సాధ్యములయ్యెను. రాయలప్రతా
పాగ్ని యింట మండెను, పరాక్రమవిజృంభణము సూచితము. (రూపకము)
కనకగిరిస్ఫూర్తిన్=కనకగిరి (బంగారుకొండ) యనుదుర్గము యొక్క యతిశయ
మును, కరచెన్=కరఁగించెను. గౌతమున్ = గోదావరిని, క్రాఁచెన్ = క్రాఁగఁ
జేసెను. అవులన్=పిదప, అపొట్నూరన్=పొట్నూరనుపట్టణమునందు, రవులు
కొనియెన్=ప్రజ్వలించెను. మాడెములు (అను మన్నెములను) ప్రేల్చెన్ =
ప్రేలఁజేసెను. ఒడ్డాదిన్=ఒడ్డాదియనుపట్టణమును, మసిగొనర్చెన్ = భస్మ
ముగఁ జేసెను. గజరాజు=గజపతిరాజు =(ఏనుఁగు), కలఁగి=కలఁతనొంది; వడ
వన్=పరువిడునట్లు, కటకపురిన్ = కటకమనుపట్టణమును, కాల్చెన్ = మసి

యొనర్చెను. ఇట్టి బరాక్రమవహ్ని కాల్చుట, రవ్వలొల్కుట చెప్పఁబడెను. ఇంతతో సీదిగ్జైత్రయాత్ర సమాప్తమయ్యెను.

తా. ఈపద్యమునఁ గృష్ణరాయని ప్రతాప మగ్నిగా రూపింపఁబడినది. మఱియు నయ్యది యొకటనుండి మఱియొకటికిఁ బ్రాఁకుటచేఁదోఁకచిచ్చుగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడెను. అయగ్నికిఁ జెకుముకిఱాతికిని నుక్కునకును నొరయికచే జనించుట (పిడుగు) నలిలోఁరాఁజుట జమ్ము వహించుట మొదలగుధర్మములఁ గొన్ని శ్లేషమర్యాదచే సమర్థింపఁబడినవి. అలం. రూపకోత్ప్రేక్షలకు సంకరము.

మ. ధరకెంధూళులు కృష్ణరాయలచమూధాటీగతిన్ వింధ్యగ
హ్వరముల్ దూఱఁగఁ జూచి తారచటఁ గాఁపై యుండుటన్
జాల నచ్చెరువై యెఱ్ఱనివింతచీకటులు వచ్చెన్ జూడరే
యంచు వే, సొరిదిన్ జూతురు వీరరుద్రగజరాట్ శుద్ధాంత
ముగ్ధాంగనల్. 38

టీ. వీరరు...గనల్-వీరరుద్ర గజరాట్ = వీరరుద్రగజపతిరాజుల యొక్క, శుద్ధాంత = అంతఃపురమందలి, ముగ్ధాంగనల్ = లోకమెఱుఁగని స్త్రీలు, కృష్ణ...గతిన్-కృష్ణ రాయల(యొక్క), చమూ=సేనయొక్క, ధాటీ గతిన్ = దాడినడచుటచే, ధరకెంధూళులు = భూమిమీఁది యెఱ్ఱనిదుమారములు, వింధ్యగహ్వరముల్=వింధ్యపర్వతపుగుహలందు, దూఱఁగన్=చొరఁగా, తారు=తాము, కాఁపై=కాఁపురమయి, అచ్చెరువై = ఆశ్చర్యముకలిగి, ఎఱ్ఱని వింతచీకటులు = ఎఱ్ఱరంగు గలచిత్రపుఁజీకట్లు, చూడరే = చూడుఁడు, వే=వేగముగా, సొరిదిన్=సరిగా, చూతురు=వీక్షింతురు.

కెంధూళి యనుచో విభాగము కెంపు+ధూళి యని. కెంపు ప్రాఁతాదులలోనిదిగాన సమాసమునందు మీఁదిపొల్లునకు లోపము ద్రుతాదేశముచే బిందుసిద్ధియు నొప్పి కెంధూళి యైనది.

ఒకరు చీకటు లెఱ్ఱగానుంటఁ బ్రకృతివిరుద్ధమనిరి. ఇది ముగ్ధాజన భ్రాంతి. కాన వింతచీకటు లనుకొనిరి. ఇంతియగాక సమీపమునందున్న

ఖురావర్తమునుబట్టి రేణుప్రసరణ ముండును. వింధ్యప్రాంతభూములు రక్తధూళీవృతములని కవి యెఱ్ఱనిదుమ్మును వర్ణించెను. దుమ్ము నెఱ్ఱగాఁ జెప్పుటయుఁ గలదు.

"తురగఖురహత స్తథా హి రేణుః...పతతి పరిణతారుణప్రకాశః."
(అభిజ్ఞానశాకుంతలము.)

తా. కృష్ణరాయలవలని భయముచే స్వరాష్ట్రమును వీడి వింధ్యపర్వతపు గుహాలలో వసించు వీరరుద్రగజపతియొక్క లోక మెఱుఁగని యంతఃపురస్త్రీ లాకృష్ణరాయలసేనలు దండువెడలుటచే రేఁగినయెఱ్ఱధూళి తమ వసించుగుహలను దట్టముగాఁ జుట్టుకొనఁగా నిదియేమో యెఱ్ఱచీకటి క్రమ్ముకొనె నని యొక రొకరు చెప్పికొనుచుఁ జూచుచుందురు. సంబంధాతిశయోక్తి. పరికరము. భ్రాంతిమంతము. చపలాతిశయోక్తి. వీనిలోఁ బరికర భ్రాంతిమంతములకు నంగాంగిభావసంకరము.

చ. అభిరతిఁ గృష్ణరాయఁడు జయాంకములన్ లిఖియించి తాళస
న్నిభముగఁ బొట్టునూరికడ నిల్పినకంబము సింహభూధర
ప్రభుతిరునాళ్లకున్ దిగుసురప్రకరంబు కళింగమేదినీ
విభునపకీర్తికజ్జలము వేమఱుఁ బెట్టి పఠించు నిచ్చలున్. 39

టీ. అభిరతిన్=ఆసక్తితో, జయాంకములన్ = విజయచిహ్నములను, లిఖియించి = వ్రాసి, తాళసన్నిభముగన్ = తాటిచెట్టుతో సమానముగా, పొట్టునూరికడన్ = పొట్టునూరను గ్రామముచెంత, నిల్పిన = ప్రతిష్ఠించిన, కంబమున్ = శాసనస్తంభమును, సింహభూధరప్రభుతిరునాళ్లకున్ = సింహాచలస్వామియైన నరసింహస్వామియొక్క యుత్సవములకు, దిగుసురప్రకరంబు= చనుదెంచు దేవతలగుంపు, కళింగమేదినీవిభునపకీర్తికజ్జలము = కళింగరాజుయొక్క యపయశ మనుమసిని, నిచ్చలున్=ఎప్పుడును.

తా. కృష్ణరాయలు తనవిజయవార్తలను జెక్కించి పొట్నూరియొద్ద నిల్పిన పొడవైన జయధ్వజరూపమగు శాసనశిలను, సింహాచలనరసింహ

స్వామియుత్సవములను గాంచుటకు స్వర్గమునుండి వచ్చు దేవత లెప్పుడును జేరువఁ గాంచి కళింగరాజునపకీర్తి యనుమసి రాసి చదువుచుందురు.

అపకీర్తిని నలుపుగను గీర్తిని దెలుపుగను గవులు వర్ణించుట ప్రసిద్ధము. శాసనశిలలకు మసిరాసి చదువుదురు. గజపతియపకీర్తియే శాసనపఠనమున కనువగుమసి. శాసనశిలాస్తంభము తాళసన్నిభ మగుటచేఁ బఠనము భూమికి దిగుదేవతలకె సుసాధ్య మగుచున్నది.

మహాస్రగ్ధర. ఏకశాలన్ మండువాసాహిణములఁ గలభద్రేభ
సందోహావాహ, ప్రకరంబున్ గొంచుఁ దత్తత్ప్రభువులు
వనుపన్ రాయబారుల్ విలోకో, త్సుకులై నిత్యంబు శ్రీ
కృష్ణునియవసరముల్ చూతు రందంద కొల్వొం, దక యా
ప్రత్యూష మాసంధ్యము పనివడి తన్మందిరాళిందభూమిన్.

టీ. తత్తత్ప్రభువులు = ఆయారాజులు, వనుపన్ = పంపఁగా, ఏకశాలన్ = మొగసాలలయందును, మండువాసాహిణములన్ = ఎత్తుగాఁగట్టఁబడిన గుఱ్ఱపుశాలలందును, కల, భద్రే... ప్రకరంబున్-భద్రేభ = భద్రజాతియేనుఁగుల యొక్కయు, వాహ=గుఱ్ఱములయొక్కయు, ప్రకరంబున్ = సమూహమును, కొంచున్=తోకొని, నిత్యంబున్=ఎప్పుడును, రాయబారుల్=రాయబారము నడపువారు, కొల్వొందక=దర్శనము దొరకక, ఆప్రత్యూషము = తెల్లవాఱినది మొదలు, ఆసంధ్యము=ప్రొద్దు క్రుంకువఱకును, పనివడి=ప్రయత్నపడి, తన్మందిరాళిందభూమిన్ = ఆకృష్ణరాయల మందిరపుముంగిట, విలోకోత్సుకులై = చూడ నాస కలవారై, అందంద=ఎడనెడ, శ్రీకృష్ణుని యవసరముల్ = శ్రీకృష్ణరాయల (శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క) సమయములను, చూతురు = ప్రతీక్షింతురు.

గజజాతులు మూఁడు భద్రము, మందము, మృగము అని. ఉత్తమమైనది భద్రజాతిగజము. మండువాయన దూలములనరియెత్తున స్తంభముల మీఁదికి వచ్చిన గుఱ్ఱపుతబేలాలని బ్రౌనుగారి ప్రతియం దర్థము గలదు.

తా. ఆయారాజులు పంపినరాయబారులు కానికగాఁ గొనివచ్చిన భద్రగజములను, ఉన్నతాశ్వములను దోడ నుంచుకొని శ్రీకృష్ణరాయలదర్శనము దొరకమిచే నగరివాఁకిట ప్రొద్దుననుండి సాయంకాలమువఱకు ననుదినమును దర్శనమునకు సమయము వేచికొనియుందురు. స్వభావోక్త్యలంకారము.

చ. మదకలకుంభికుంభనవమౌక్తికముల్ గనుపట్టు దట్టమై
వదలక కృష్ణరాయకరవాలమునన్ దగుధారనీట న
భ్యుదయముఁబొంది శాత్రవులపుట్టిమునుంగఁగ ఫేనపంక్తితోఁ
బొదిగొని పైపయిన్ వెడలుబుద్బుదపంక్తులువో లెఁబోరులన్.

టీ. పోరులన్ = యుద్ధములందు, కృష్ణరాయ (లయొక్క) కరవాలమునన్ = కత్తియందు, తగుధారనీటన్ = ఒప్పునట్టివాఁడి యనెడు నీటియందు, శాత్రవులపుట్టి మునుంగఁగన్ = శత్రురాజులపుట్టి, (పుట్టియన సంగడియనుట ప్రమాదము. ప్రవాహమునందు మనుష్యులు దాఁటుటకు బద్దలతోఁ బెద్దబుట్ట యల్లి యందు నీరు సొరకుండుటకై చుట్టును జర్మముతో మూయుదురు. ఇందు మనుష్యులనుంచి యేఱు దాటింతురు. చుట్టు బరువు సమానముగ లేనిచో నది మున్గును) మునిఁగిపోఁగా, (దశచెడిపోఁగా) కార్యములు చెడి యాపదలు క్రమ్ముకట్టున నీలోక్తి యుపయోగింపఁబడును. అభ్యుదయమున్, ఒంది = అభివృద్ధిచెంది, ఫేనపంక్తితో, = నురువుతెట్టలతో, పొదిగొని = కలిసి, పైపయిన్ = మీఁదమీఁద, వెడలుబుద్బుదపంక్తులువోలెన్ = ఉప్పతిల్లు నీటిబుగ్గలప్రోవువలె, మదకలకుంభికుంభనవమౌక్తికముల్ = మదముగొన్న యేనుఁగుల కుంభస్థలములందలి క్రొమ్ముత్తెములు, కనుపట్టున్.

ముత్యములు ఏనుఁగులకుంభస్థలములందుఁగూడ జనించును.

"కరీంద్ర జీమూత వరాహ శంఖ మత్స్యాహి శుక్త్యుద్భవ వేణుజాని,
ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాంతు శుక్త్యుద్భవమేవ భూరి."

(బృహత్సంహిత.)

తా. పోరులందుఁ గృష్ణరాయలచే నఱకఁబడిన యేన్గులకుంభస్థలముల నుండి వెల్వడు క్రొమ్ముత్తెము లాతనిఖడ్గధార యను ప్రవాహమున శత్రువుల పుట్టి మున్గఁగా (ప్రయత్నము లంతరింపఁగా) నురువుపిండుతో వెడలునీటి బుగ్గలువోలెఁ గానిపించును. నీటిలో నొకవస్తువు మున్గినప్పుడు నురువును బుడగలును వెడలుట స్వాభావికము. అలం. ఉత్ప్రేక్ష, రూపకము, అతిశయోక్తి వీని కంగాంగిభావసంకరము.

సీ. వేదండభయదశుండాదండనిర్వాంత
        వమథువుల్ పైఁ జిల్కు వారి గాఁగఁ
దత్కర్ణవిస్తీర్ణతాళవృంతోద్ధూత
        ధూళి చేటలఁ జల్లు దుమ్ము గాఁగ
శ్రమబుర్బురత్తురంగమనాసికాగళ
        త్ఫంకంబు వైచుకర్దమము గాఁగఁ
గుపితయోధాత్తశస్త్రకుంతకాంతారఖే
        లనములు దండఘట్టనలు గాఁగఁ
తే. బెనఁటిపగఱ ప్రతాపంబుచిచ్చు లార్చు
కరణి గడిదేశములు చొచ్చి కలఁచి యలఁచు
మూరురాయరగండాంకవీరకృష్ణ
రాయభూభృద్భయంకర ప్రబలధాఁటి. 42

టీ. మూరు...ధాటి-మూరురాయరగండ = గజపతి, అశ్వపతి, నరపతులనుమువ్వురురాజులను బరిమార్చినవాఁ డను, అంక = బిరుదనామముగల వీర=వీరుఁడగు, కృష్ణరాయభూభృత్ = కృష్ణరాయప్రభువుయొక్క, భయంకర=వెఱపుఁగూర్చు, ప్రబల=ఉత్కటమయిన, ధాటి = దాడి, వేదండ... వమథువుల్ - వేదండ=ఏన్గులయొక్క, భయద=భయమునిచ్చు, శుండాదండ= దండములవంటి తుండములనుండి, నిర్వాంత=వెలికిఁ జిమ్మఁబడిన, వమథువుల్ = తుంపులు, పైక్=మీఁద, చిల్కు వారి = చల్లునట్టినీరు. తత్కర్ణ...

ధూళీ-కత్=వానియొక్క, కర్ణ=చెవులనెడి,వి స్తీర్ణ=పెద్దవియగు,తాలవృంత= విసనకఱ్ఱలచేత, ఉద్ధూత = ఎగురఁగొట్టఁబడిన, ధూళీ=పరాగము, శ్రమ... పంకంబు-శ్రమ=అలసటచే, ఖుర్ఖురత్=ఖురఖురమను, తురంగమ=గుఱ్ఱముల యొక్క, నాసికా=ముక్కులనుండి, గళత్ = తొలఁగు, పంకంబు=మలము, కర్దమము=బురుద, కుపిత...లసము లు - కుపిత=కోపించిన, యోధ=వీరులచే, ఆక్షిప్త=విసురఁబడిన, కుంతకాంతార=వెదురుపొదలవంటి యీఁటెలయొక్క, ఖేలనములు=విహారములు, దండఘట్టనలు=కఱ్ఱలదెబ్బలు, చెనఁటి...చిచ్చులు- చెనఁటి=దుర్మార్గులైన, పగఱ=శత్రులయొక్క, ప్రతాపంబు చిచ్చులు=పరాక్రమమనునిప్పులను, ఆర్పుకరణిక్ = చల్లార్చునట్లు, గడిదేశములక్ = సరిహద్దుదేశములను, అలఁచుక్ = కలఁతపెట్టును.

గడియన సరిహద్దనుటకు—

క. "పరగును సీమావాహిని, విరజయనఁగ నచట నొకటి విమలామృతని ర్ఝరపూరయగుచు నది గడి, పరమపదమునకు భవప్రపంచంబునకున్."

(పరమయోగివిలాసము. ఆ ౧.)

కృష్ణదేవరాయలధాటి ప్రబలము భయంకరముగానఁ జెనఁటిపగతుర ప్రతాపవహ్ని నార్పుటయుం భయంకరక్రియగాఁ జెప్పఁబడెను. రాయలు విజయయాత్రలందు గజసైన్యము అశ్వికసైన్యము నాల్గుంట్లు విజయార్థమై పాటుపడుచుండిరని భావము.

తా. శ్రీకృష్ణరాయలు దాడి వెడలినప్పు డేన్గులు తుండములతోఁ జిమ్ము తుంపురులును, నవి చెవుల వీచుకొనుటచే రేఁగెడు దుమ్మును, గుఱ్ఱముల ముక్కులనుండి జాఱుమలమును, భటులు ప్రయోగించు నీఁటెలదెబ్బలును, నాతనిశత్రురాజులప్రతాపాగ్నిని జల్లార్చుటకుఁ బైఁజల్లునీరుగను, జేటలతో నుప్పమన్నుగను, పైఁగప్పు బురుదగను, నప్పల ఘట్టించుకఱ్ఱదెబ్బలుగను నయ్యెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష, రూపకము.

షష్ఠ్యంతములు

క. ఏవంవిధగుణవంతున, కావల్గత్తురగబహువిధారోహకళా
రేవంతునకతిశాంతున, కావిష్కృతకీర్తిధవళితాశాంతునకున్.

టీ. ఏవంవిధగుణవంతునకున్ = ఇట్టిగుణములుకలవానికిని, ఆవల్గ... వంతునకున్-ఆవల్గత్ = అంతటను దుముకుచున్న, తురగ=గుఱ్ఱములయొక్క, బహువిధ=పెక్కుతెఱఁగులైన, ఆరోహకళా=ఎక్కుడు మెలకువలయందు, రేవంతునకున్ = అశ్వశిక్షకుఁడగువానికిని, ఆవిష్కృ...తునకున్ - ఆవిష్కృత = వ్యాపింపఁజేయఁబడిన, కీర్తి(చే), ధవళిత=తెల్లనిదిగాఁజేయఁబడిన, ఆశాంతునకున్ = దిగంతములుగలవానికిని, పైనాల్గవపద్యమువఱకును నేకాన్వయము. నాల్గుకంటె నెక్కువపద్యముల కేకాన్వయ మున్నఁ గుళక మందురు.

కృష్ణదేవరాయ లశ్వవిద్యయందు మిగులఁ గుశలుఁ డనియుం మిక్కిలి కీర్తిశాలి యనియుఁ భావము.

క. పుంఖానుపుంఖసైంధవ, రింఖాసంఘాతజాతరేణూగ్రతమో
రింఖద్రిపునృపదహార, ప్రేంఖదసుగ్రసనజఠరభృత్యసిఫణికిన్.

టీ. పుంఖా...ఫణికిన్-పుంఖానుపుంఖ = ఎడతెగని, సైంధవ=గుఱ్ఱములయొక్క, రింఖా=గిట్టలయొక్క, సంఘాత = గట్టితాఁకుడులవలన, జాత=పుట్టిన, రేణు=దుమ్మనెడు, ఉగ్ర=భయంకరమైన, తమః = చీకటియందు, రింఖత్=తబ్బిబ్బగుచున్న, రిపునృప = శత్రురాజులయొక్క, దహార=హృదయములందు, ప్రేంఖత్=చలించుచున్న, అసు=ప్రాణములయొక్క, గ్రసన=మ్రింగుటచే, జఠర=పొట్టయొక్క, భృతి=నిండించుకొనుటగల, అసి = కత్తియనెడు, ఫణికిన్ = పాముగలవానికిని.

పుంఖానుపుంఖ మన బాణమునిడివెంట బాణముపడి పోవుచటులనంగరమున బాణములు వేయుట - ఎడతెగక యనునర్థమున దీనిని ధారాళముగ వాడుచున్నారు.

తా. ఎడతెగక గుంపులుగుంపులుగాఁ దోతెంచు గుఱ్ఱములగిట్టల త్రొక్కుడులచే రేఁగినధూళి యను చీకటిలోఁ దబ్బిబ్బులు పడుశత్రురాజుల ప్రాణముల నాతనిఖడ్గమనుపాము మ్రింగి పొట్టనించుకొనును. గుఱ్ఱపుసేనలతో దండెత్తి శత్రురాజులఁ జంపినాఁ డనుట. అలం. రూపకము.

క. అవిరళవితరణవిద్యా
నవరాధేయునకు సజ్జనవిధేయునకున్
గవితాస్త్రీలోలునకున్
ఖవిటంకనటద్యశోబ్ధికల్లోలునకున్. 45

టీ. అవిర...యునకు-అవిరళ = ఎడతెగని, వితరణవిద్యా = దానవిద్యయందు, నవరాధేయునకున్ = అభినవకర్ణునకును, సజ్జనవిధేయునకున్=పండితులయెడ నడఁకువగలవానికిని, కవితా స్త్రీలోలునకున్ = కవిత యనెడు నెలఁతయం దాసక్తిగలవానికి, ఖవి...లునకున్—ఖవిటంక = ఆకాశాగ్రభాగమునందు, నటత్=చరించు, యశోబ్ధి=కీర్తి సముద్రముయొక్క, కల్లోలునకున్=తరంగములుగలవానికి, ఆకాశమెల్లను వ్యాపించిన కీర్తిగలవాఁ డనుట.

ఆకాలమునఁ గర్ణుఁడౌదార్యమునం దెంత పేరెన్నికఁ గాంచెనో యీకాలమున రాయ లంత పేరెన్నికఁ గాంచెను. కాన కృష్ణరాయలు నవరాధేయుఁడు "సన్నిత్రే విద్యమానే పండితే" అను నిఘం టూక్తిచే "సజ్జన" అనుచో పండితులని చెప్పుటమే సమంజసము.

క. దిగధీశాసహ్యధగ, ద్ధగితేద్ధరుచిప్రతాపతపనస్ఫురణ
స్థగితద్యుమణికినిమిషా,గ్రగృహీతకళింగరాజతనయాగ్రణికిన్.

టీ. దిగధీ...మణికి-దిగధీశ = దిక్పాలురకు, అసహ్యా = సహింపరాని ధగద్ధగిత = ధగధగాయమానమైన, ఇద్ధ = ఒప్పిదమగు, రుచి = కాంతిగల, ప్రతాపతపన=పరాక్రమ మనుసూర్యునియొక్క, స్ఫురణ = ప్రకాశముచే, స్థగిత=మాటుచేయఁబడిన, ద్యుమణికిన్ = సూర్యుఁడు గలవానికి. నిమి...

గ్రణికిన్ — నిమిషార్ధ = అరనిముసములో, గృహీత = పట్టుకోఁబడిన, కళింగ (రాజుయొక్క) తనయాగ్రణికిన్ = శ్రేష్ఠుఁడగుకుమారుఁడు కలవానికిని, ప్రతాపము తీవ్రతయందు సూర్యునిమించినది కాన సూర్యబింబమును మాటుపఱుపఁ గలిగెను. అరనిముసములోఁ గళింగరాజును బట్టుకొనుట రాయల విక్రమసాహస బలవీర్యాదులను వెల్లడించును.

క. కరుణాకరవేంకటవిభు, చరణస్మరణ ప్రసంగసంగతమతి కీ
శ్వరనరసింహమహీభృ,ద్వరనందనకృష్ణరాయధరణీపతికిన్.

టీ. కరుణాకర-కరుణా=దయకు, ఆకర=గనియయిన, వేంకటవిభు = వేంకటేశ్వరస్వామియొక్క, చరణ = పాదములయొక్క, స్మరణప్రసంగ = స్మరించుటగల సంభాషణమందు, సంగత = అంటిన, మతికిన్ = బుద్ధి గలవానికి, ఈశ్వరనరసింహమహీభృత్ = ఈశ్వరరాజుకుమారుఁడైన నరసింహరాయనికి, వరనందన=పుత్త్రశ్రేష్ఠుఁడైన, కృష్ణరాయధరణీపతికిన్.

కృష్ణదేవరాయలు తిరుపతి వేంకటేశ్వరుల సేవకుఁడనియుం భక్తుఁడనియుం నాతనితిరుపతి శాసనములవలనఁ దెలియుచున్నది. రాయలకుఁ దిరుపతి వేంకటేశ్వరుఁ డిష్టదైవ మని భావము.

ప్రథమాశ్వాసము

కథాప్రారంభము

వ. అభ్యుదయపరంపరాభివృద్ధిగా నాయొనర్పం బూనినస్వారో
చిషమనుసంభవం బనుమహాప్రబంధంబునకుఁ గథాక్రమం
బెట్టి దనిన జైమినిముని స్వాయంభువమనుకథాశ్రవణానంత
రంబున మీఁద నెవ్వండు మను వయ్యె నెఱింగింపుమనవుడుఁ
బక్షులు మార్కండేయుండు క్రోష్టుకికిం జెప్పినప్రకారం
బున నిట్లని చెప్పం దొడంగె. 48

టీ. అభ్యుదయపరంపరాభివృద్ధిగాన్ = శ్రేయః పరంపర కభివృద్ధియగునట్లు, నాయొనర్పన్ బూనిన = నేను రచింపఁదొడఁగిన, మహాప్రబంధమునకున్ = సమస్తవర్ణనావృతమగు మహాకావ్యమునకు, కథాక్రమము = కథయొక్క వరుస, ఎట్టిదనినన్ = ఏవిధముగా నుండుననఁ, జైమినిముని = జైమినియను ఋషీశ్వరుఁడు, స్వాయంభువ...రంబు - స్వాయంభువ మను(వుయొక్క) కథా=కథయొక్క, శ్రవణానంతరంబునన్ = వినుట యైనపిదప, ఎవ్వండుమను వయ్యెన్ = ఏమహామహుఁడు మనువయ్యెనో, ఎఱిఁగింపుము. అనవుడు = అనియడుగఁగా, పక్షులు = ధర్మపక్షులు, మార్కండేయమహాముని, చెప్పిన ప్రకారంబునన్, ఇట్లని, చెప్పందొడంగెన్ = చెప్పుటకు మొదలు పెట్టెను.

మ. వరణాద్వీపవతీతటాంచలమునన్ వప్రస్థలీచుంబితాం, బర
మై సౌధసుధాప్రభాధవళితప్రాలేయరుఙ్మండలీ, హరిణంబై
యరుణాస్పదం బనఁగ నార్యావర్తదేశంబునన్, బుర మొప్పున్
మహికంఠహారతరళస్ఫూర్తిన్ విడంబింపుచున్. 49

టీ. ఆర్యావర్త దేశంబునన్=ఆర్యావర్త(వింధ్యపర్వత హిమవత్పర్వతములనడిమిదేశము) మనుదేశమునందు, వరణాద్వీపవతీతటాంచలమునన్ = వరణానదియొడ్డుదగ్గఱ, వప్ర...జరమై-వప్రస్థలీ = ప్రాకారప్రదేశముచే, చుంబిత = =తాఁకఁబడిన, అంబరమై = ఆకాశముగలదై, సౌధ...ణంబై - సౌధ=మేడలమీఁది, సుధా = సున్నముచే, ధవళిత = తెల్లఁగాఁజేయఁబడిన, ప్రాలేయరుక్=చంద్రునియొక్క, మండలీ=మండలమందలి, హరిణంబై=జింక గలదై, మహీకంఠహారతరళస్ఫూర్తిన్-మహీ = భూమియొక్క, కంఠ=మెడయందలి, హార(మునందలి), తరళ=నడిమిపెద్దమణియొక్క, స్ఫూర్తిన్=ప్రకాశమును, విడంబింపుచున్=సరిపోలుచు, అరుణాస్పదంబనఁగన్ = అరుణాస్పదమను పేరుతో, పురము=పట్టణము, ఒప్పున్=ఒప్పిదముగా నుండును.

నదీతటమున నుంటచే నివాసయోగ్య మనియుం వప్రస్థలీచుంబితాంబరమనుటచే వైరిదుర్భేద మనియుం గ్రాహ్యము. ప్రాలేయరుఙ్మండల మనుటచే సంపూర్ణచంద్రుఁ డనుట. కానసే యందు హరిణలాంఛనము బాగుగాఁ గనిపించును. హరిణాంకమును దెల్లఁగాఁ జేయుటచే మేడలధావళ్యము బౌన్నత్యము సూచితము. తరళస్ఫూర్తి యనుటచే భూమండలమునందలి సమస్త నగరములను మించియుండె ననుట.

తా. ఆర్యావర్తదేశమున వరణానదియొడ్డున నాకాశము నంటుకోట గోడయును, జంద్రమండలమును రాయునంత యెత్తును, నందలి జింకను నయితము తెల్లఁగాఁజేయఁజాలు తెల్లనిపాలగచ్చునిగనిగయును గలమేడలును గలిగి భూదేవి తాల్చినహారమునడిమిపతకమో యనఁన ట్టరుణాస్పదమనుపుర మొకటి కలదు. అలం. అతిశయోక్తి, ఉత్ప్రేక్ష, ఉపమ.

సీ. అచటివిప్రులు మెచ్చ రఖిలవిద్యాప్రౌఢి
ముదిమదిదప్పిన మొదటివేల్పు

నచటిరాజులు బంటు నంపి భార్గవు నైన
బింకానఁ బిలిపింతు రంకమునకు
నచటిమేటికిరాటు లలకాధిపతి నైన
మును సంచిమొద లిచ్చి మనుప దక్షు
లచటినాలవజాతి హాలముఖాత్తవిభూతి
నాదిభిక్షువుభైక్ష్యమైనమాన్చు
తే. నచటివెలయాండ్రు రంభాదులైన నోరయఁ
గానెకొంగున వారించి కడపఁ గలరు
నాట్యరేఖాకళాధురంధరనిరూఢి
నచటఁ బుట్టినచిగురుఁగొమ్మైనఁ జేవ. 50

టీ. అఖిలవిద్యాప్రౌఢిన్ = ఎల్లవిద్యలయందలి నేర్పుచే, మదిమది తప్పినమొదటివేల్పున్ = ముసలితనముచే మతిమఱ్ఱిన బ్రహ్మదేవుని, అచటి విప్రులు=ఆనగరమునందలి బ్రాహ్మణులు, మెచ్చరు = మెచ్చుకొనరు, (ఆనగరమునందలి బ్రాహ్మణులు సమస్తవిద్యలు నేర్చినవారగుటచే బ్రహ్మనుగూడఁ జిత్తవిభ్రమముగల ముదుసలివాఁ డని సరకుచేయరు) అచటిరాజులు=ఆనగరమందలి క్షత్రియులు, బంటునంపి = భటుని బంపి, భార్గవునైనన్ = పరశురామునైనను, బింకానన్ = గర్వముతో, అంకమునకున్ = చేరువకు (సర్వక్షత్రియవినాశకుఁడైన పరశురాముని సయితము బంటును బంపి దగ్గఱకుఁ బిలిపించుకొనఁగల సామర్థ్యము గలవారనుట,) కిరాటులు = కోమటులు, అలకాధిపతినైనన్=కుబేరునైనను, మును=ముందుగా, సంచిమొదలు=మూలధనము, ఇచ్చి, మనుపన్=రక్షించుటకు, దక్షులు=నేర్పరులు (ధనవంతులలోఁ గుబేరుఁడే యగ్రగణ్యుఁడు. అతనిని సంచిమొదల లొసఁగి బ్రదికింపఁగల్గుట పురివైశ్యులసంపదతిశయము నెలియఁజేయును,) నాలవజాతి = శూద్రజాతి, హాలముఖాత్తవిభూతిన్ = నాఁగేటిమొనచే సార్జింపఁబడిన సంపదచే, ఆదిభిక్షువుభైక్ష్యమైనన్ = మొదటిబిచ్చమెత్తువాఁడగు శివునియొక్క బిచ్చ

మెత్తుటనైనను, మాన్చక్ = నివారింపఁజేయుటను, (శూద్రులు పంటఁ బండించి భాగ్యముల గడించి సత్పాత్రదానము గావించుటలో సుప్రసిద్ధులని భావము,) వెలయాండ్రు = వేశ్యలు, నాట్యరేఖా...నిరూఢిన్ - నాట్యరేఖా=నృత్యచాతురియను, కళా = విద్యయందు, ధురంధర = బరువు మోసిన (సంపూర్ణముగా నలవడిన) నిరూఢిన్=నేర్పుచే, రంభాదులైనన్ = రంభ మొదలగు నప్సరస్త్రీలయినను, ఒరయన్ = ఎక్కుడగుటను సెడ, కాసె కొంగునన్=వెనుకకు దోఁపుకొను చీరచెంగు చేత, కడపఁగలరు=తిరుగఁగొట్టఁ గలరు. చిగురుఁగొమ్మైనన్ = లేఁతకొమ్మ యయినను, చేవ=గట్టితనముగలది. అలం. అతిశయోక్తి.

దత్తమండలమునందుఁ జివురుచెట్టను నొకజాతిచెట్టు గలదు. ఎంత ముదిరినను దానఁ జేవయుండదు. గాన నచటఁ బుట్టినఁజివురుకొమ్మైన చేవ యనుచో నాపురమునఁబుట్టిన చివురుచెట్టున బుట్టినకొమ్మయుంఁ జేవతో నుండు ననుభావము నమంజసము.

రామాభ్యుదయములోని, చిగురుకొమ్మయుం చేవల్, వసుచరిత్రములోని చిగురుగొమ్మ చేవయుం నిట్టిద.

ఉ. ఆపురిఁ బాయకుండు మకరాంకశశాంకమనోజ్ఞమూర్తి భా
షాపరశేషభోగి వివిధాధ్వరనిర్మలధర్మకర్మదీ
క్షాపరతంత్రుఁ డంబురుహగర్భకులాభరణం బనారతా
ధ్యాపనతత్పరుండు ప్రవరాఖ్యుఁ డలేఖ్యతనూవిలాసుఁడై.

టీ. మకరాంకశశాంకమనోజ్ఞమూర్తి = మన్మథునివలెను జంద్రునివలెను మనోహరమైన యాకారముగలవాఁడును, భాషాపరశేషభోగి = వాక్కునందు రెండవయాదిశేషుఁ డగువాఁడును, వివి...తంత్రుఁడు-వివిధ = పలుతెఱఁగులైన, అధ్వర = యజ్ఞములయొక్కయొక్కయును, నిర్మలకర్మ=పుణ్యకర్మముల యొక్కయు, దీక్షా=నియమములకు, పరతంత్రుఁడు = అధీనుఁడగువాఁడును,

అంబుజవాగర్భకులాభరణుఁడు = బ్రాహ్మణకులమున కలంకారమగువాఁడును, అనా...రుండు - అనారత=ఎప్పుడును, అధ్యాపన = వేదాధ్యయనము చేయించుటయందు, తత్పరుండు=ఆసక్తిగలవాఁడు, ప్రవరాఖ్యుఁడు = ప్రవరుఁడను పేరుగలవాఁడు, ఆలేఖ్యతమావిలాసుఁడై = (చిత్తరువులందు) వ్రాయనలవి గాని శరీరసౌందర్యముగలవాఁడై, పాయక = విడువక, అపురిన్, ఉండును. అలం. ఉపమ. రూపకము.

ఆకారవిద్యానిష్ఠాభిజాత్యములయం దసమానుఁడు. అంబురుహగర్భకులాభరణ మనుటవలనఁ బూర్వోక్త సుగుణాతిశయము చే నెట్టిలోపము లేక నుండెననుట.

ఆ. వానిచక్కఁదనము వైరాగ్యమునఁ జేసి
కాంక్ష సేయుజారకామినులకు
భోగబాహ్యమయ్యెఁ బూచినసంపెంగ
పొలుపు మధుకరాంగనలకుఁ బోలె.

టీ. వైరాగ్యమునఁ జేసి = విరక్తభావమువలన, కాంక్ష సేయుం = కోరుచుండి, జారకామినులకున్ = అంకుటాండ్రకు, పూచినసంపెంగపొలుపు = వికసించినసంపెంగపూవుయొక్క బాగు, మధుకరాంగనలకుఁ బోలెన్ = తుమ్మెదలకువలె, భోగబాహ్యము=అనుభవమునకుఁ దక్కనిది, అయ్యెన్.

సంపెంగఁదావిని తుమ్మెద లొల్లకపోవుట ప్రసిద్ధము. ఇటఁ బ్రవరుఁడు సంపెంగపూవు. పరపురుషులయందాసక్తులై తిరుగుజారకాములు తుమ్మెదలవంటివారు. సంపెఁగను దుమ్మెద లొల్లమికి—

శా. "నానాసూనవితానవాసనల నానందించు సారంగమే
లా నన్నొల్ల దటంచుగంధఫలి..." (వసు.)

శ్లో. "చరన్వనాంతే నవమంజరీషు, న షట్పదో గంధఫలీం న జిఘ్రతి
సా కిం న రమ్యా స చ కిం న రంతా, బలీయసీ కేవలమీశ్వరాజ్ఞా."

తా. వికసించిన సంపెంగపూవు వికాసము, ఆఁడుతుమ్మెదల యనుభవ మునకుఁ దక్కనట్లు విషయేచ్ఛ లేనివాఁ డగుటచే నా ప్రవరునిచక్కఁదనము జారకామినుల కెంత యపేక్షించినను ననుభవింప నలవిగాని దయ్యెను. అలం. ఉపమ.

ఉ. యౌవనమందు యజ్వయు ధనాఢ్యుఁడు నై కమనీయకౌతుక
శ్రీవిధిఁ గూఁకటుల్ గొలిచి చేసినకూరిమిసోమిదమ్మ సౌ
ఖ్యావహరాయై భజింప సుఖులై తలిదండ్రులుగూడి దేవియుఁ
దేవరవోలెనుండి యిలు దీర్పఁగఁ గాఁపుర మొప్పు వానికిన్.

టీ. యజ్వయుఁన్ = యజ్ఞముచేసినవాఁడును, ధనాఢ్యుఁడును = ధనవంతుఁడును, కమనీ...విధిన్ - కమనీయ=కోరఁదగిన, కౌతుక శ్రీ = కుతూహలపుసంపదయొక్క, విధిన్ = రీతితో, కూఁకటుల్ = పిల్లజుట్లను, కొలిచి = కొల్తపెట్టి (ఇరువురివయస్సు ఇంచుమించుగా సమాన మని నిశ్చయించికొని) చేసిన = (పెండ్లి) చేసిన, కూరిమిసోమిదమ్మ = ప్రేమపుసోమిదేవి, సోమిదమ్మ. ఇది సోమిదేవియొక్క వికృతిరూపము. సౌఖ్యావహరాయై = సుఖమునుగూర్చునదియై, భజింపన్ = సేవచేయుచుండఁగా, సుఖులై=సుఖవంతులై, కూడి = కలసి, దేవియున్ దేవరవోలెన్=పార్వతీపరమేశ్వరులవలె, ఇలుదీర్పఁగన్ = ఇంటిపనులను జక్కఁబెట్టుచుండఁగా, కాఁపురము = సంసారము, వానికిన్ = ఆప్రవరునకు, ఒప్పున్.

పార్వతీపరమేశ్వరు లనాదిదంపతులు మిగులవృద్ధులగు ప్రవరాఖ్యుని జననీజనకులు పార్వతీపరమేశ్వరులవలె నీడుజోడుగ మహోత్సాహముతో నుండి రనుట.

తా. ఆప్రవరుఁడు పిన్ననాఁటనే యజ్ఞముచేసి ధనవంతుఁడై యీడుజోడుగా నున్న తనప్రియభార్య సుఖపెట్టుచు సేవించుచుండఁగాఁ బార్వతీపరమేశ్వరులవలెఁ దల్లిదండ్రులు తేజమున నుండి గృహకృత్యము చక్కఁబెట్టుచుండఁగా సౌఖ్యమునఁ గాఁపురము చేయుచుండెను.

సీ. వరణాతరంగిణీదరవికస్వరనూత్న
కమలకషాయగంధము వహించి
ప్రత్యూషపవనాంకురములు పైకొనువేళ
వామనస్తుతిపరత్వమున లేచి
సచ్ఛాత్త్రుఁ డగుచు నిచ్చలు నేఁగి యయ్యేట
నఘమర్షణస్నాన మాచరించి
సాంధ్యకృత్యముఁ దీర్చి సావిత్రి జపియించి
సైకతస్థలిఁ గర్మసాక్షిఁ గెలఁగి
తే. ఫలసమిత్కుశకుసుమాదిబహుపదార్థ
తతియు నుదికినమడుఁగుదోవతులుఁ గొంచు
బ్రహ్మచారులు వెంట రా బ్రాహ్మణుండు
వచ్చునింటికిఁ బ్రజ దన్ను మెచ్చి చూడ. 54

టీ. వర...ధము-వరణాతరంగిణీ = వరణానదియందలి, దరవికస్వర = ఇంచుకవిడఁబాఱిన, నూత్న = క్రొత్తవగు, కమల = తామరపూలయొక్క, కషాయ=ఒగరైన, గంధమున్ = వాసనను, వహించి = ధరించి, నదులయందుఁ దామరపూవులున్నట్లుఁ జెప్పుట కవిసమయము. నూత్నకమలములన నానాఁడే విచ్చనారంభించినతామరపూలు. అవి కొంచెము విచ్చినవిగాన తావి ముమ్మరముగ నుంటచే మంచితావితోఁగూడ నొప్పుచున్నవనుట. కషాయమన సుగంధమనుటకు—"కషాయో రసభేదేఽపి నిర్యాసేచ విలేపనే, అంగరాగేచ నస్త్రీ స్యాత్ సురభౌ లోహితే త్రిషు. మేదిని." ప్రత్యూషపవనాంకురములు = వేకువవేళయందలి లేగాలులు, పైకొనువేళన్ = మేనుతాఁకు సమయమున, వామనస్తుతిపరత్వమునన్ = వామనమూర్తియొక్క ధ్యానమునందలి యాసక్తిచేత, లేచి=శయ్యను విడిచిలేచి, ప్రాతఃకాలమున నిదుర సెజ్జనుండి లేచునపుడు విష్ణుమూర్తిని స్మరించుచుండునని భావము. సచ్ఛాత్త్రుఁడు = శిష్యులతోఁ గూడుకొన్నవాఁడు, నిచ్చలున్ = ఎప్పుడును ఏఁగి=పోయి, అయ్యేటన్ =

ఆవరణానదియందు, అఘమర్షణస్నానము = పాపముఁ బోఁగొట్టు (అఘమర్షణమంత్రముల జపించుచుఁ జేయు) స్నానమును, సాంధ్యకృత్యము=సంధ్యావందనమును, సావిత్రిన్=గాయత్రిని, సైకతస్థలిన్=ఇసుకతిన్నెపై, కర్మసాక్షికిన్=సూర్యునకు, ఫల...తతియుం-ఫల=పండ్లు, సమిత్=సమిధలు, కుశ=దర్భలు, కుసుమ=పూవులు, ఆది=మొదలగు, బహుపదార్థతతియుం = పెక్కువస్తువుల సమూహమును, మడుఁగుదోవతులుం = మడివస్త్రములు, గొంచున్ = తీసికొని, బ్రహ్మచారులు = వడుగులగు విద్యార్థులు, వెంటరాన్=వెంబడివచ్చుచుండ బ్రాహ్మణుండు=ప్రవరాఖ్యుఁడు, ప్రజ=జనులు, తన్నున్, మెచ్చిచూడన్=మెచ్చుకొనిసందర్శించుచుండ, ఇంటికిన్ వచ్చును = ఇంటి కరుదెంచును.

శా. శీలంబుం గులముం శమంబు దమముం జెల్వంబు లేఁబ్రా
యముం, బోలం జూచి యతండె పాత్రుఁడని యేభూపాలుఁ
డీవచ్చినం, సాలగ్రామము మున్నుగాఁ గొనఁడు మాన్యక్షే
త్రముల్ పెక్కుచం,దాఁ బండు నొకప్పుడుం దఱుఁగ
దింటం బాఁడియుం బంటయున్. 55

టీ. శీలంబున్ = సద్వర్తనమును, కులమున్=సద్వంశమును, శమంబున్=బాహ్యేంద్రియనిగ్రహమును, దమమున్ = అంతరింద్రియనిగ్రహమును, చెల్వంబున్=సొగసుఁదనము, లేఁబ్రాయమున్ = ఉచితవయస్సును, పోలన్=కూడియుండఁగా, చూచి=పరికించి, (దానపరిగ్రహణమునకుఁ దగిన సమస్తయోగ్యత లీతనియెడఁగలవుగాన నితనికొసంగుట యుభయతారకమని) అతండె = ఆప్రవరాఖ్యుఁడె, పాత్రుఁడు=అర్హుఁడు, అని=అనిభావించి, ఏ భూపాలుఁడు=ఏరాజైనను, ఈవచ్చినన్=ఇచ్చుటకువచ్చిన యెడల (తమకై తాము రాజులు దానమొసంగ నింటికి వచ్చిన) సాలగ్రామము మున్నుగాన్ = సాలగ్రామము మొదల్కొనియుం, కొనఁడు = పరిగ్రహింపఁడు. మాన్యక్షేత్రముల్ = మాన్యపుభూములు, (రాజులు మొదలగువారు గౌరవించి యన్న

లేకుండ నిచ్చినభూమిని మాన్య మందురు.) వెక్కు-చందాలన్ = పలుతెఱం గులుగా, పండున్ = ఫలించును. పాండియింన్, వాటమింన్, ఇంటన్ = గృహమునందు, ఒకప్పుడున్, తఱుఁగదు=కొఱఁతపడదు.

చందములు (రూ) చందాలు. బా. సూ. లులనలు పరంబగునపుడు ముంవర్ణలోపంబును పూర్వస్వరదీర్ఘంబును విభాష నగు.

తా. ప్రవరుని యోగ్యతను జూచి రాజులు నానావిధములయిన దాన ముల నీయవత్తురు. అతఁడు ప్రతిగ్రహము పాపము గలిగించు నని నిర్దోష మైన సాలగ్రామదానము నయితము తీసికొనకుండును. అయినను మాన్యపు భూములు తప్పక పండుచుండును గావున నతనియింటఁ బాఁడిపంటలు కొఱఁతలేక యుండును.

తే. వండ నలయదు వేవురు వచ్చిరేని
నన్నపూర్ణకు నుద్ది యానతనిగృహిణి
యతిథు లేవేళ * నడికిరే యైనఁ బెట్టు
వలయుభోజ్యంబు లింట నవ్వారి గాఁగ. 56

టీ. అన్నపూర్ణకున్ = అన్నపూర్ణాదేవికి, ఉద్ది = సాటి, ఆనతని గృహిణి=అగునట్టి యాతనిభార్య, వేవురు = వేయిమంది, వండన్ = వండి పెట్టుటకు, అలయదు=విసువదు. అతిథులు=మార్గస్థులు, ఏవేళన్ = రాఁగా, నడికిరేయిన్=అర్ధరాత్రమున, భోజ్యంబులు = భోజనపదార్థములు, అవ్వారి గాఁగన్ = కొదవలేకుండ, పెట్టున్ = వడ్డించును.

తా. ప్రవరునిభార్య అతిథులకుఁ బెట్టిపోయుటలో నన్నపూర్ణాదేవికి సమానురాలు. అర్ధరాత్రమునం దతిథులు వచ్చినను వారివారి కిచ్చ యగు పదార్థముల నలయక పక్వమొనరించి పెట్టును.

---

* నడురేయియైన - బ్రౌనుదొరవారిపాఠము.

సీ. తీర్థసంవాసు లేతెంచినా రని విన్న
  నెదురుగా నేఁగు దవ్వెంత యైన
నేఁగి తత్పదముల కెఱఁగి యింటికిఁ దెచ్చుఁ
  దెచ్చి సద్భక్తి నాతిథ్య మిచ్చు
నిచ్చి యిష్టాన్న సంతృప్తులఁగాఁ జేయుఁ
  జేసి కూర్చున్నచోఁ జేర వచ్చు
వచ్చి యిద్ధరఁ గల్గు వనధిపర్వతసరి
  త్తీర్థమాహాత్మ్యముల్ దెలియ నడుగు
తే. నడిగి యోజనపరిమాణ మరయు నరసి
పోవలయుఁ జూడ ననుచు నూర్పులు నిగుడ్చు
ననుదినము తీర్థసందర్శనాభిలాష
మాత్మ నుప్పొంగ నత్తరుణాగ్నిహోత్రి.

టీ. అత్తరుణాగ్నిహోత్రి = ఆలేఁబ్రాయపుయజ్వ, అగ్నిహోత్రియన యజ్ఞానంతరము విధి ననుసరించి నియతితో నగ్నిహోత్రమున వేల్చుచుండు వాఁడు. తీర్థసంవాసులు = పుణ్యతీర్థనివాసులు, ఏతెంచినారు = వచ్చినారు, అని, విన్నన్ = ఆలకించినయెడల, దవ్వు = దూరము, ఎంతయైనన్, ఎదురుగా నేఁగన్, తీర్థవాసము పుణ్యప్రదముగాన నటనుండి వచ్చువారు, యోగ్యులని ప్రవరుని భావన. ఏఁగి = ఆవిధముగా నెదురేఁగి, తత్పదములకున్ = వారియడుగులకు. ఎఱఁగి = నమస్కరించి, సద్భక్తిన్ = తిన్ననిభక్తితో, ఆతిథ్యము = అతిథిసత్కారమును, ఇచ్చున్ = ఒసంగును. ఇచ్చి = ఇటులాతిథ్యమొసంగి, ఇష్టాన్నసంతృప్తులన్ = హితమైనభోజనముచేఁ దృప్తిచెందినవారినిగా, చేయున్ = ఒనరించును, చేసి, కూర్చున్నచోన్ = విశ్రాంతిగాఁగూర్చున్నపుడు, చేరవచ్చున్ = దగ్గఱ కరుగును. ఇద్ధరన్ = ఈభూమిని, వన...త్మ్యముల్ - వనధి = సముద్రములయొక్కయు, పర్వత = కొండలయొక్కయు, సరిత్ = నదులయొక్కయు

మాహాత్మ్యముల్ = ప్రభావములను, తెలియన్ = తెలిసికొనుటకు, అడుగున్ = ప్రశ్నించును. అడిగి=ప్రశ్నించి, యోజనపరిమాణము = ఆమడలపరిమితిని; ఆతీర్థక్షేత్రములకుఁ దానున్నచోటునకుఁగల దూరమును, అరయున్=విచారించును. అరసి=ఆవిధమునంతయుఁ విచారించి, చూడన్=తాను దెలిసికొన్న పుణ్యప్రదేశములు సందర్శించుటకు, పోవలయున్, అంచున్, ఊర్పులు = నిట్టూర్పులు, నిగుడ్చున్=విడుచును. నిట్టూర్పులు విగిడించుట యసాధ్య మగు క్షేత్రసందర్శనము నెటులేని గావించి కృతార్థుఁడఁ గావలయుఁ నని.

క. ఈవిధమున నభ్యాగత
సేవాపరతంత్ర సకలజీవనుఁడై భూ
దేవకుమారకుఁ డుండం
గా విను మొకనాఁడు కుతపకాలమునందున్. 58

టీ. ఈవిధమునన్ = పైనిజెప్పఁబడినటుల, అభ్యా...వనుఁడు-అభ్యాగత=ఆగంతుకులయొక్క, సేవా=శుశ్రూషకు, పరతంత్ర=అధీనమైన, సకల జీవనుఁడై = ఎల్లఁ బ్రదుకుఁదెరువుగలవాఁడై, భూదేవకుమారకుఁడు = విప్ర పుత్త్రుఁడు, ఉండంగన్, వినుము. ఒకనాఁడు=ఒకానొకదినమునందు, కుతప కాలమునందున్ = మధ్యాహ్నానంతరమున (పదునాలుగవ నేడుగడియల కాలమున)

సీ. ముడిచినయొంటికెంజడ మూయ ముప్పెన్నె
మెగముతోలు కిరీటముగ ధరించి
కకపాల కేదారకటకముద్రితపాణిఁ
గుఱుచలాతాముతోఁ గూర్చి పట్టి
రైణేయ మైనయొడ్డాణంబులవణిచే
నక్కళించినపొట్ట మక్కళించి

యారకూటచ్ఛాయ నవఘళింపఁగఁ జాలు
బడుగుదేహంబున భస్మ మలఁది
తే. మిట్టయురమున నిడుయోగపట్టె మెఱయఁ
జెవుల రుద్రాక్షపోఁగులు చవుకళింపఁ
గావికుబుసంబు జలకుండికయును బూని
చేరెఁ దద్గేహ మౌషధసిద్ధుఁ డొకఁడు.

టీ. ముడిచి...జడ-ముడిచిన=చుట్టచుట్టిన, ఒంటికెంజడ = ఒక్కటి యగునెఱ్ఱనిజట, మూయన్=ఆవరించునట్లు, పువ్వన్నె మెగముతోలు=పులితోలు, కిరీటముగన్ = కుల్లాయిగ, ధరించి=తాల్చి, జడగానరాకుండఁ బులితోలుతోఁ జేసిన కుళ్లాయి పెట్టుకొనెనని భావము. కకపాల=కక్షపాలను, సన్న్యాసులు చంకనుదగిలించుకొను భూతిమొదలగు వస్తువులను దాఁచియుంచుకొను కంచి, కేదార...పాణిన్-కేదారకటక = పంచలోహములతోఁ జేసినకడియముచే, ముద్రిత=చిహ్నితమైన. పాణిన్=హస్తమున, కుఱుచలాతాముతోన్ = పొట్టిదగుయోగదండముతో, కూర్చి = జతపఱచుకొని, పట్టి=పట్టుకొని (కక్షపాలను తనచేతికఱ్ఱకుఁ దగిలించుకొనెను) ఐణేయము=లేడిచర్మముతోఁ జేయఁబడినది, ఒడ్డాణంబులవణి చేన్ = నడుముకట్టుయొక్క బిగిచే, అక్కళించిన పొట్టన్ = లోని కణఁచుకొన్నకడుపును, మక్కళించి = ఉబికించి, ఆరకూట చ్ఛాయన్ = ఇత్తడిరంగును, అవఘళింపఁగన్ = మించుటకు, చాలు=తగిన, బడుగుదేహమునన్ = బక్కచిక్కినశరీరమున, భస్మము, భూతి, అలఁది = పూసికొని, మిట్టయురమునన్ = ఎత్తైనఱొమ్మునందు, నిడుయోగపట్టె=పొడుగైన (పట్టుతోఁ జేయఁబడి జందెమువాఱుగా మెడ నుంచుకొనఁబడు) యోగాభ్యాసవ్యంజక మగుపట్టము, మెఱయన్=ప్రకాశించుచుండ, చెవులన్=కర్ణములందు, రుద్రాక్షపోఁగులు = రుద్రాక్షలు గ్రుచ్చినచెవిపోఁగులు, చవుకళింపన్ = కదలుచుఁ జెలువొందఁగా, కావికుబుసంబున్ = కావిరంగుగల చొక్కాయు

యుంను, జలకుండికయుంను = నీళ్లుగలకమండలువును, పూని, ఔషధసిద్ధుఁడు= ఓషధులసిద్ధిఁ బొందినవాఁడు (యోగి), తద్గేహము = ఆ ప్రవరునిగృహము, చేరెన్ = ప్రవేశించెను.

తా. పులితోలుతోఁ జేయఁబడినకళ్లాయియుఁ, బంచలోహములు చేర్చిచేసినకడియమును, గణ్ణపాలయును, యోగదండమును, ఆఁడుజింక తోలుతోఁజేసిన నడికట్టుపట్టెయు, యోగపట్టమును ధరించి, పసుపువన్నెగల దేహమునందు విభూతిపూసికొని, రుద్రాక్షపోఁగులు పెట్టుకొని, కావి చొక్కాయ తొడిగి నీళ్లతోడికమండలువును జేతఁబట్టినవాఁ డయి యొకసిద్ధ పురుషుఁడు ప్రవరునియింటికి వచ్చెను. అలం. స్వభావోక్తి.

తే. ఇట్లు చనుదెంచుపరమయోగీంద్రుఁ గాంచి
భక్తిసంయుక్తి నెదురేఁగి ప్రణతుఁ డగుచు
నర్ఘ్యపాద్యాదిపూజనం బాచరించి
యిష్టమృష్టాన్నకలన సంతుష్టుఁ జేసి. 60

టీ. ఇట్లు = ఈవిధముగా, చనుదెంచు = వచ్చుచున్న, పరమయోగీంద్రున్ = ఉత్తముఁడగు యోగీశ్వరుని, కాంచి = ప్రవరుఁడు చూచి, భక్తిసంయుక్తిన్ = భక్తియుప్పతిల్లుటచే, ఎదురేఁగి, ప్రణతుఁడు = నమస్కరించినవాఁడు, అగుచున్, చూచినంతన యెదురేఁగి ప్రణతుఁ డగుటచే నాగంతుకునియెడలఁ గల భక్త్యతిశయము తేటపడును. అర్ఘ్యపాద్యాదిపూజనంబు = అర్ఘ్యము పాద్యము మొదలైనవానితోఁ జేయఁబడుపూజను, కాళ్లుచేతులు కడుగుకొనుటకు నీరిచ్చి పూవులతోఁ బూజచేసి, (అర్ఘ్యమన హస్తోదకము, పాద్య మనఁ బాదోదకము.) ఇష్టమృష్టాన్నకలనన్ = ఇష్టమగునట్టియుఁ బరిశుద్ధమైనట్టియు నన్నము నొసఁగుటచే, సంతుష్టున్ = సంతోషించినవానిఁగా, చేసి=ఒనరించి, యోగి కెట్టియాహారము అభిమతమో యట్టిసాత్త్వికాహారము నొసంగె ననుట.

క. ఎందుండి యెందుఁ బోవుచు
నిందుల కేతెంచినార లిప్పుడు విద్వ
ద్వందిత నేఁడు గదా మ
న్మందిరము పవిత్ర మయ్యె మాన్యుఁడ నైతిన్. 61

టీ. విద్వద్వందిత=పండితులచే నమస్కరింపఁబడినవాఁడా! (తాము) ఎందుండి = ఏప్రదేశమునుండి, ఎందున్ పోవుచున్ = ఎక్కడికి కరుగుచు ఇప్పుడు=ఈసమయమునందు, ఇందులకున్ = ఈప్రదేశమునకు, ఏతెంచినారలు=వచ్చినారు. నేఁడుగదా=ఈదినమునందె, మత్+మందిరము=నాయిల్లు, పవిత్రము=పరిశుద్ధము, అయ్యెన్=ఆయెను. మాన్యుఁడను = పూజనీయుఁడను (యోగ్యుల కాతిథ్య మీఁగలుగుట సుకృతాతిశయము) ఐతిన్.

మహాపురుషుల యాగమనముచే గృహము పవిత్రమగు ననుట ప్రసిద్ధము. "శ్లో. యన్మనీషిపదాంభోజరజఃకణపవిత్రితం, తదేవ భవనం."

తా. ఓయోగీంద్రుఁడా! మీ రెచటనుండి యెచటికిఁ బోవుచు నిచటికి వచ్చినారు? పెద్దలైన మీరాకచేత మాయిల్లు పరిశుద్ధ మాయెను. మీదర్శనముచేత నేను బూజ్యతను వహించితిని.

క. మీమాటలు మంత్రంబులు
మీమెట్టినయెడ ప్రయాగ మీపాదపవి
త్రామలతోయము లలఘు
ద్యోమార్గఝరాంబుపానరుక్త్యము లుర్విన్. 62

టీ. ఉర్విన్ = భూమియందు, మీమాటలు=మీరుపలుకువచనములు, మంత్రములు=మంత్రములవలెఁ బావనములైనవి. మీ మెట్టినయెడ = మీరు త్రొక్కినచోటు, ప్రయాగ=సుప్రసిద్ధమగు ప్రయాగక్షేత్రమువంటిది. మీ పాదపవిత్రామలతోయములు=మీయడుగులు తగిలి పవిత్రమగునిర్మలజలములు అలఘు...రుక్త్యములు-అలఘు = ఎక్కువగు, ద్యోమార్గఝర = ఆకాశగంగ

యొక్క, అంబు=ఉదకములకు, పౌనరుక్త్యములు=అవియే ఇవి (కావుటచే వీనిని వేఱుగాఁ జెప్పుట పునరుక్తి.) అవియే యని మఱలఁ జెప్పుట. ఒకమాఱు చెప్పినదానిని మఱలఁ జెప్పుట పునరుక్తి. నీపాదోదకము ఆకాశగంగవలె మిగులఁ బవిత్రమైన దని భావము.

ఉ. వానిది భాగ్యవైభవము వానికి పుణ్యవిశేష మెమ్మెయిన్
వాని దవంధ్యజీవనము వానిది జన్మము వేఱు సేయ కె
వ్వానిగృహాంతరంబున భవాదృశయోగిజనంబు పావన
స్నానవిధాన్న పానముల సంతసమందుచుఁబోవు నిచ్చలున్.

టీ. భవాదృశయోగిజనంబు = మీవంటియోగులు, ఎవ్వానిగృహాంతరంబునన్=ఎవనియింటిలో, వేఱు సేయక=భేదము నెంచక, పావనస్నానవిధాన్న పానములన్ = పవిత్రమైన స్నానవిధిచేతను, అన్నపానముల (గైకొనుట) చేతను, నిచ్చలున్=ఎప్పుడును, సంతసము = సంతోషమును, అందుచున్ = పొందుచు, పోవున్=వెళ్లునో, వానిది=అవ్వానిదె, భాగ్యవైభవము = అదృష్టదశ, వానిది = అవ్వానిదె, ఎమ్మెయిన్=ఎన్నివిధములను, అవంధ్యజీవనము = సార్థకమైనబ్రదుకు, వానిది=అగృహస్థునిదె, జన్మము = పుట్టుక, ఉత్తములగు యోగులకుఁ బరిచర్యచేయఁగలవాఁడె సార్థకజన్ముఁ డనుట.

తా. ఓయోగీశ్వరా! మీవంటి పెద్ద లెవనియింట భేదములేక స్వబంధువులవలెనే స్నానభోజనపానములుచేసి తృప్తినొంది పోవుచుందురో యా గృహస్థుఁడు భాగ్యవంతుఁడును బుణ్యవంతుఁడు నగును. అటువంటి గృహస్థునిదే సార్థకజీవనమును సార్థకజన్మము నగును.

తే. మౌనినాథ కుటుంబజంబాలపటల
మగ్నమాదృశగృహమేధిమండలంబు
సముద్ధరింపంగ నౌషధ మొండు గలదె
యుష్మదంఘ్రిజలాశ మొకటి దక్క. 64

టీ. మౌనినాథ=మునిశ్రేష్ఠుఁడా! కుటుం...లంబుఁ-కుటుంబ=సంసార ముసు, జంబాలపటల=రొంపిప్రోవులో, మగ్న=మునిఁగి యున్న, మాదృశ = నావంటి, గృహమేధిమండలంబుఁ = సంసారులసమూహమును, ఉద్ధరింపంగఁ=లేవనెత్తుటకు, యుష్మదంఘ్రిరజోలేశము = మీ పాదముమీఁదిధూళి రేణువు, ఒండు = ఒకటి, తక్కఁ=కాక, ఔషధము = మందు, కలదే = ఉన్నదా? లే దని భావము. కుటుంబము ఆధ్యాత్మికచింతగలవారలకుఁ బురదయె కాదు. బురదప్రోవు. కావనే గృహమేధిమండల మందు మగ్నులం కాఁగలిగిరి. పాదధూళియె యుద్ధరింపఁగలిగినపుడు స్వయముగ మౌనినాథుఁ డెంతేని తోడుచూపఁగలఁడు.

ఔషధము పదరజము అనుదానిచే ప్రవరునికౌషధప్రాప్తి దూరక్షేత్ర సందర్శనసిద్ధి ద్యోతక మగుచున్నది. రూపకాలంకారము.

తా. ఓమునీంద్రా! బురదయందువలెనే పెట్టినకా లూఁడదీసికొన శక్యముకాని సంసారమునందు మునిఁగియున్న మావంటివారి నుద్ధరింపఁజాలినది మీ పాదధూళి యొకటే కాని మఱియేదియుఁ గాదు. (మీ పాదధూళి సోఁకినమాత్రమున సంసారబంధము వీడిపోవు నని భావము.)

క. నా విని ముని యిట్లను వ
త్సా విను మావంటి తైర్థికావళి కెల్లన్
మీవంటి గృహస్థులసుఖ
జీవనమునఁ గాదె తీర్థసేవయుఁ దలఁపన్. 64

టీ. నాఁ=అనఁగా, విని=ఆలకించి, ముని=మునీశ్వరుఁడు, ఇట్లనుఁ= ఈవిధముగాఁ బ్రత్యుత్తరమిచ్చెను. వత్సా = కుర్రా! విను = ఆలకించుము, మావంటి=(సన్న్యాసులై దేశాటనముఁ జేయుచు) మమ్ముఁబోలిన, తైర్థికావళికిఁ= తీర్థయాత్రాపరులసమూహమునకు, ఎల్లన్ = అందఱకు, సుఖజీవనమునన్ = సుఖముగా జీవించుటచేత, తీర్థసేవయుం = పుణ్యప్రదము లగు తీర్థములు

క్షేత్రములను సేవించుటయుంగూడ, తలఁపఁగ = విచారింపఁగా, మీవంటి గృహస్థుల సుఖజీవనమునఁ గాదె=మీబోఁటియతిథిసేవాపరాయణులగు గేస్తులు సుఖముగా జీవింపఁగలుగుటచేతనే కదా!

తా, ముని యిట్లు చెప్పుచున్నాఁడు.—వత్సా! మీవంటిగృహస్థులు సుఖజీవనులై యుండిననే కదా, మాబోఁటితైర్థికులు తీర్థయాత్రలు చేయుచుండఁ గలుగుట.

సీ. కెలఁకుల నున్న తంగేటిజున్ను గృహమేధి
యజమానుఁ డంకస్థితార్థపేటి
పండిన పెరటికల్పకము వాస్తవ్యుండు
దొడ్డిబెట్టిన వేల్పుగిడ్డి కాఁపు
కడ లేనియమృతంపునడబావి సంసారి
సవిధ మేరునగంబు భవనభర్త
మరు దేశిపథమధ్యమ ప్రపకులపతి
యాఁకటి కొదవుసస్యము కుటుంబి
తే. బధిరపంగ్వంధభిక్షుకబ్రహ్మచారి
జటిపరివ్రాజకాతిథిక్షపణకావ
ధూతకాపాలికాద్యసాధులకుఁ గాన
భూసురోత్తమ గార్హస్థ్యమునకు సరియె. 66

టీ. బధిర...థులకున్—బధిర=చెవిటివాండ్రు, పంగు=కుంటివాండ్రు, అంధ=గ్రుడ్డివాండ్రు, భిక్షుక = బిచ్చగాండ్రు, బ్రహ్మచారి = వటువులు, జటి = వానప్రస్థులు, పరివ్రాజక = సన్న్యాసులు, అతిథి = ఆగంతుకులు, క్షపణక=బౌద్ధభిక్షుకులు, అవధూత=దిగంబరులు, కాపాలిక = కాపాలికమతస్థులు, ఆది=మొదలగు, అసాధులకున్ = దిక్కులేనివారలకు, గృహమేధి = గృహస్థుఁడు, కెలఁకులన్ = ప్రక్కలను, ఉన్న, తంగేటిజున్ను = తంగేటి

చెట్టునకుఁ బెట్టఁబడిన లేనెతుట్టె (వంటివాఁడు), యజమానుఁడు = గృహస్థుఁడు (వాస్తవ్యుఁడు, కాఁపు, సంసారి, భవనభర్త, కులపతి, కుటుంబి, ఈపదము లన్నియుం గృహస్థుఁ డనునర్థము కలవియే) యజమానుఁడు = గృహస్థుఁడు. అంకస్థితార్థపేటి = తొడపైనున్న ధనపుఁబెట్టె (వంటివాఁడు) వాస్తవ్యుఁడు= గృహస్థుఁడు, పెరటికల్పకము=దొడ్డిలోనికల్పవృక్షము (వంటివాఁడు) కాఁపు= గృహస్థుఁడు, దొడ్డిన్ = పెరటియందు, పెట్టిన=ఉంచిన, వేల్పుగిడ్డి=కామ ధేనువు (వంటివాఁడు) సంసారి=గృహస్థుఁడు, కడ=పారము, లేని=లేకుండు, నడబావి=దిగుబావి (వంటివాఁడు), భవనభర్త = గృహస్థుఁడు, సవిధమేరు నగంబు=సమీపమున నున్న మేరుపర్వతము (వంటివాఁడు) కులపతి = గృహస్థుఁడు, మరుదేశ... ప్రప - మరుదేశ=నీరులేనిప్రదేశమందలి, పథ = త్రోవ యొక్క, మధ్యమ=నడుమనుండు, ప్రప=చలిపందిరి (వంటివాఁడు), కుటుంబి= గృహస్థుఁడు, అఁకటికిన్ = ఆఁకలివేళకు, ఒదవు సస్యము = ఉపయోగపడు పైరు, కానన్=కాఁబట్టి, భూసురోత్తమ=బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడా! గార్హస్థ్యము నకున్ = గృహస్థత్వమునకు, సరియె=ఇతరాశ్రమములు సమానములా? కా వనుట. సమీపమున నున్న తంగెటిజున్ను, తొడపైనున్నధనపుఁబెట్టె మొద లగునవి సర్వదా యెటుల సుసాధ్యములో యటులె గృహస్థాశ్రమము తది తరులకు సహాయకర మని భావము. రూపకోల్లేఖములు అలంకారములు.

తా. చెవిటి, కుంటి, గ్రుడ్డి మొదలయిన దిక్కుమాలినవారికెల్లను గృహస్థుఁడే రక్షకుఁడు. కాఁబట్టి గృహస్థాశ్రమమువంటియాశ్రమము లేదు.

క. నావుడుఁ బ్రవరుం డిట్లను
 దేవా దేవర సమస్తతీర్థాటనముఁన్
 గావింపుదు రిలపై నటు
 గావున వినఁ జించి యడుగఁ గౌతుక మయ్యెన్. 67

టీ. నావుడున్=అనఁగా, (మునివరుఁడు వాకొనినంతన) ప్రవరుఁడు= ప్రవరాఖ్యుఁడు, ఇట్లు అనున్=ఈవిధముగాఁ బ్రత్యుత్తరము నొసంగెను.

దేవా = మహానుభావా! మీరు, ఇలపైన్ = భూమియందు, సమస్తతీర్థాటనమున్=ఎల్లతీర్థములందు సంచారమును, కావింతురు=చేయుదురు, విభజించి యడుగన్ = ఒక్కొక్కయంశమును వేఱుపఱచియడుగుటకు, కౌతుకము = కుతూహలము, అయ్యెన్.

తా. సిద్ధుఁడు గృహస్థాశ్రమమును బ్రశంసింపఁగాఁ బ్రవరుఁడు విని మునీంద్రా! తాము సమస్తపుణ్యతీర్థములను సందర్శించుచుందురుగదా! కావున నాయాతావులఁగల విశేషముల నెఱుంగ మనసయ్యెను.

శా. ఏయే దేశములన్ వసించితిరి మీ రేయేగిరుల్ చూచినా
రేయేతీర్థములందుఁ గ్రుంకిడితి రేయేద్వీపముల్ మెట్టినా
రేయేపుణ్యవనాళిఁ ద్రిమ్మరితి రేయేతోయధుల్ డాసినా
రాయాచోటులఁ గల్గువింతలు మహాత్మా నా కెఱింగింపవే.

టీ. మహాత్మా=మహానుభావా, మీరు, ఏయేదేశములన్ = ఏయేదేశములయందు, వసించితిరి=ఉంటిరి. పా. చరించితిరి=తిరిగితిరి, ఏయేగిరుల్ = ఏయేపర్వతములు, చూచినారు = సందర్శించితిరి, ఏయేతీర్థములందున్ = ఏయేపుణ్యజలములయందు, క్రుంకిడితిరి = స్నానము కావించితిరి. ఏయేద్వీపముల్=ఏయేదీవులను, మెట్టినారు=త్రొక్కితిరి, పుణ్యవనాళిన్ = పవిత్రములైన అరణ్యములందు, త్రిమ్మరితిరి = తిరిగితిరి, తోయధుల్=సముద్రములను, డాసినారు = చేర నరిగినారు.

తా. ఓమహానుభావా! మీ రున్నదేశములను, మీ రాడినతీర్థములను, జూచినకొండలను, జొచ్చినదీవులను, విహరించిన పుణ్యారణ్యములను, స్నానార్థము పోయిన సముద్రములను, వానివానియందుఁగల వింతలను నాకు విశదముగా నానతీయవలయును.

తే. పోయి సేవింప లేకున్నఁ బుణ్యతీర్థ
మహిమ వినుటయు నఖిలకల్మషహరంబ

కాన వేఁడెద ననిన నమ్మానివర్యుఁ
డాదరాయత్తచిత్తుఁడై యతని కనియె. 69

టీ. పోయి=ఆయాదివ్యక్షేత్రముల కేఁగి, సేవింపలేకున్నన్ = ఆపుణ్యతీర్థముల సేవ చేయఁజాలకున్నను, పుణ్యతీర్థమహిమ = పుణ్యప్రదములగు తీర్థముల ప్రభావము, వినుట=ఆలకించుట, అఖిలకల్మషహరంబ = సమస్తపాపములను పోఁగొట్టఁజాలినదే, కానన్=కావున, వేఁడెదన్ = ప్రార్థించెదను, అనినన్=అని వేఁడఁగా, అమ్మానివర్యుండు=ఆసిద్ధుఁడు ఆదరాయత్తచిత్తుఁడు ఐ= ఆదరమునకు స్వాధీనమయిన మనస్సుగలవాఁడై, అతనికిన్ = ఆప్రవరునకు, అనియెన్.

ఉ. ఓచతురాస్యవంశకలశోదధిపూర్ణశశాంక తీర్థయా
త్రాచణశీలినై జనపదంబులు పుణ్యనదీనదంబులున్
జూచితినందునందుఁ గలచోద్యములున్ గనుఁగొంటి నాపటీ
రాచలపశ్చిమాచలహిమాచలపూర్వదిశాచలంబుగన్. 70

టీ. చతు...శాంక-చతురాస్య = బ్రహ్మయొక్క, వంశ=కులమనెడు, కలశోదధి=పాలసముద్రమునకు, పూర్ణశశాంక=పూర్ణచంద్రుఁడా! తీర్థయాత్రాచణశీలినై = తీర్థయాత్రలుచేయుటయందుఁ బ్రఖ్యాత మగుస్వభావము గలవాఁడనై, జనపదంబులు = దేశములును, పుణ్యనదీనదంబులున్=పవిత్రములైన నదులను నదములను (తూర్పునకుఁ బ్రవహించునవి నదులు, పడమరకుఁ బ్రవహించునవి నదములు), ఆపటీరాచ...చలంబుగన్-ఆపటీరాచల=మలయపర్వతము మొదలుకొని, పశ్చిమాచల=అస్తాచలము, హిమాచల=హిమవత్పర్వతము, పూర్వదిశాచలంబుగన్ = ఉదయపర్వతము వఱకు గలుగునట్లు (ఈ నాల్గు పర్వతములు చుట్టివచ్చునట్టి దేశము ననుట.) (దిశాచలంబులన్ అని పా.) చూచితిన్=కాంచితిని, అందునందుఁగలచోద్యములన్=ఆయా తావుల యందుఁ గలవింతలను, కనుఁగొంటిన్ = కాంచితిని.

చతు...శశాంక అనుటచేఁ బ్రవరుని యాభిజాత్య సౌశీల్య పాండిత్యాదులు సిద్ధుండు గ్రహించె ననుట. నాలుగు దిక్కులుం జుట్టి వచ్చితి ననుటచేఁ బ్రపంచమునందలి వింత లన్నింటిని దర్శించెనని భావము.

శా. కేదారేశు భజించితిన్ శిరమునన్ గీలించితిన్ హింగుళా
పాదాంభోరుహముల్ ప్రయాగనిలయుం బద్మాక్షు సేవించితిన్
యాదోనాథసుతాకళత్రు బదరీనారాయణుం గంటి నీ
యాదేశం బన నేల చూచితి సమస్తాశావకాశంబులన్. 71

టీ. కేదారేశున్ = కేదారేశ్వరుని, భజించితిన్ = సేవించితిని, హింగుళాపాదాంభోరుహముల్ = హింగుళాదేవియొక్క పాదపద్మములను, శిరమునన్ = తలయందు, కీలించితిన్ = తాల్చితిని, సాష్టాంగనమస్కారము గావించెననుట, ప్రయాగనిలయున్ = ప్రయాగమందువసించు, పద్మాక్షున్ = మాధవుని, సేవించితిన్ = భజించితిని, యాదోనాథసుతాకళత్రున్ = లక్ష్మీప్రియుం డగు, (సముద్రునిపుత్రి యగు లక్ష్మి భార్యగాఁగలవాఁ డగు) బదరీనారాయణున్ = బదరికాశ్రమమున నెలకొను నారాయణుని, కంటిన్ = చూచితిని, ఈయాదేశం బన నేల = ఈప్రదేశము ఆప్రదేశ మని పేరుపెట్టి వాకొననేల, సమస్త+ఆశా+అవకాశంబులన్ = సర్వదిక్కులయొక్క మధ్యప్రదేశములను (ప్రపంచమునంతయు) చూచితిన్ = నేను కాంచితిని.

వ. అది యట్లుండె వినుము గృహస్థరత్నంబ! లంబమానరవిరథతురంగ శృంగారచారుచామరచ్ఛటాప్రేక్షణక్షణోద్భ్రమచమరసముదయం బగునుదయంబునం గలవిశేషంబులు శేషఫణికి నైన లెక్కింప శక్యంబె, యంధకరిపుకంధరావాసవాసుకి వియోగభవదుర్వ్యథాభోగ భోగినీభోగభాగ పరివేష్టితపటీరవిటపివాటికావేల్లదేలాలతావలయం బగు మలయంబునం గలచలువకు విలువ యెయ్యది, యకటకట

వికటకూటకోటివిటంక శృంగాటకాఢౌకమాన జరదిందుబింబగళ దమృతబిందుదుర్ద్ది సార్ద్రీకృతసల్లకీపల్లవప్రభంజనపరాంజనహస్తిహస్తం బగున స్తంబునం గలమణిప్రస్తరంబుల విశ్రాంతిఁ జింతించిన మేనం బులక లిప్పుడుం బొడమెడు, స్వస్వప్రవర్ధిత వర్ధిష్ణుధరణీరుహసందోహ దోహదప్రథానాసమాన ఖేల ద్వైలబిలవిలాసినీవిలాస వాచాలతులాకోటికలకలాహూయమానమానసముదాలసమరాళం బగురజతశైలంబునోలంబులం గాలగళువిహారప్రదేశంబులం గన్న సంసృతిక్లేశంబులు వాయవే సతతమదజలస్రవణపరాయణైరావణవిషాణకోటి సముట్టంకితకటకపరిస్ఫురత్కురువిందకందళవ్రాతజాతాలాతశంకాపసర్పద్భ్రముభ్రమీ విభ్రమధురంధరం బగుమేరుధరాధరంబు శిఖరంబుల నోయగంబులు గలయం గనుంగొనుట బహుజన్మకృతసుకృతపరిపాకంబునం గాక యేల చేకూఱు నేర్చు నేనిట్టిమహాద్భుతంబులీశ్వరానుగ్రహంబున నల్పకాలంబునం గనుంగొంటి ననుటయు నీషదంకురితహాసగ్రసిష్ణుగండయుగళుం డగుచుం బ్రవరుం డతని కిట్లనియె. 72

టీ. అట్లుండెన్ = అటుండనిమ్ము, గృహస్థరత్నంబ = గృహస్థులలో శ్రేష్ఠుఁడ! లంబమాన...సముదయంబు-లంబమాన = వ్రేలాడుచున్న, రవిరథ=సూర్యునిరథము యొక్క, తురంగ = అశ్వములకు, శృంగార = అలంకారమయిన, చారు = సుందరమగు, చామరచ్ఛటా = చామరపుగుచ్ఛములయొక్క, ప్రేక్షణ=చూచుటయందలి, క్షణ=ఉత్సవముచే, ఉద్గ్రీవ = మెడలు పైకెత్తుకొనియున్న,చమరసముదయంబు=చమరమృగములసమూహముకలది (సూర్యా

శ్వముల కలంకారముగా నుంపఁబడిన చామరములఁ గాంచి యాపర్వతము మీఁది చమరీమృగము లా యశ్వములను మోరలు పైకెత్తుకొని చూచు ననుట.) ఉదయంబునన్ = ఉదయపర్వతమునందు, కలవిశేషంబులు=కలిగిన యతిశయములు, శేషఫణికిన్ఐనన్ = ఆదిశేషున కైనను, లెక్కింపన్=ఇన్ని యని లెక్కపెట్టుటకు, శక్యంబె=తరమా? శేషుఁడేని గణింపఁ జాలఁ డనుట. (చామరము లలంకారముగ నుంటచే సజాతీయచమరీమృగము లని యితర చమరీమృగములు తలయెత్తి చూచుచుండెనని భావము) గుఱ్ఱములకుఁ జామరము లలంకరింతురనుటకు శ్లో. "ముక్తేషు రశ్మిషు నిరాయతపూర్వకాయాః, నిష్కంపచామరశిఖా నిభృతోర్ధ్వకర్ణాః, ఆత్మోద్ధతైరపి రజోభి రలంఘనీయాః, ధావంత్యమీ మృగజవాక్షమయేవరథ్యాః." (అభిజ్ఞానశాకుంతలము). అం. భ్రాంతిమంతము. అంధక...లతావలయంబు-అంధకరిపు=శివునియొక్క, కంధరా=కంఠము, ఆవాస=నివాసముగాఁగల వాసుకి (యొక్క), వియోగ = ఎడబాటుచే, భవ=పుట్టిన, దుర్వ్యథా = చెడ్డవెతయొక్క, ఆభోగ=పరిపూర్ణత గల, భోగినీ=సర్పాంగనలయొక్క, భోగభాగ=శరీరభాగములచే, పరివేష్టిత = చుట్టుకొఁబడిన, పటీరవిటపి=గంధపుఁజెట్టుయొక్క, వాటికా = వీథులయందు, వేల్లత్=అల్లుకొనుచున్న, ఏలాలతావలయంబు=ఏలకితీవలప్రోవులుగలది,(భర్తయగు వాసుకి శివునికంఠమున వసించుటచే వియోగమును సైఁపఁజాలకపరితాపమందు సర్పాంగనలు చుట్టుకొన్న గంధపుఁజెట్లయందు నేలకితీగ లల్లుకొన్న వనుట, మలయంబునన్ = మలయపర్వతమునందు, కలచలువకున్ = ఉన్న చలువఁదనమునకు, విలువ=వెల, ఎయ్యది=ఏది, లేదనుట. విరహతాపమునకుఁ జందన ముపశమనౌషధము. సర్పాంగనలు భర్తవలని యెడబాటుసైఁపనోపక తాప మాపుకొనుటకుగందపుమ్రాఁకులఁ గౌఁగిలించికొనిరి. అలం. ఉత్ప్రేక్ష— అకటకట=ఆహాహా, ఇది ప్రశంసార్థకము. వికట...హస్తంబు-వికట=పెచ్చు తగ్గయిన, కూటకోటి = శిఖరసమూహములయొక్క, విటంక = గూండ్లవంటి

మంజీరు నెఱియలయొక్క, శృంగాటక=కూడలిపట్లులందు, అథోకమాన = దుముకుచున్న, జరదిందుబింబ = అస్తమించుచంద్రబింబమునుండి, గళత్ = తొరఁగు, అమృతబిందు = అమృతబిందువులచేఁ గలిగిన, దుర్దిన = జడివాన దినమున, ఆర్ద్రీకృత=తడిసినవిగాఁ జేయఁబడిన, సల్లకీ = అందుగుఁజెట్లయందలి, పల్లవ=చివుళ్లయొక్క, ప్రభంజన=నాశముచేయుటయందు, పర=ఆసక్తమయిన అంజనహస్తి=అంజన మను పడమటిదిక్కునఁగల యేనుఁగుయొక్క, హస్తంబు = తుండముగలది, అగు అస్తంబునన్ = అస్తాచలమునందు, కల మణిప్రస్తరంబుల విశ్రాంతిన్=ఉన్న మణిమయములగు చఱియలపై విశ్రమించుటను, చింతించినన్ = తలంచుకొన్నను, మేనన్ = దేహమునందు, పులకలు=గగుర్పాటులు, ఇప్పుడున్ = ఇపుడుగూడ, పొడమెడున్ = పొటమరించుచున్నవి. అందుగుఁజివుళ్లు ఏనుఁగులకు మిగుల యిష్టమనుట కిది సీ. "తుండముల్ సాచి యందుగుచివుళ్లకు నిక్కు కరులదంతచ్ఛాయ గడలుకొనఁగ" యని గలదు. స్వస్వ...మరాళంబు - స్వస్వ=తమతమచే, ప్రవర్ధిత=వృద్ధి పొందింపఁబడిన, వర్ధిష్ణు=వృద్ధిపొందఁదగు, ధరణీరుహసందోహ = చెట్లసమూహముయొక్క, దోహద=అసమయమునఁ బుష్పాదులు కలుగునట్లు చేయుం కర్మమే, ప్రధాన=ముఖ్యముగా, అసమాన = సాటిలేనట్టుగా, ఖేలత్=విహరించుచున్న, ఐలబిలవిలాసినీ = కుబేరునిస్త్రీలయొక్క, విలాస=విలాసమును గల్గించునట్టి, వాచాల=ధ్వనించుచున్న, తులాకోటి=అందెలయొక్క, కలకల (ధ్వనిచే), ఆహూయమాన = పిల్వఁబడుచున్న, మానస=మానస మను సరస్సునందలి, మదాలస=మదముచేఁ జొక్కిన, మరాళంబు=అంచలు గలది. (కుబేరుని జవరాండ్రు తమచేఁ బెంపఁబడిన వృక్షములకు దోహదక్రియలు చేయుటకై సంచరించు నప్పుడు కలకలమని మ్రోఁగు తమ యందెల మ్రోఁతకు, తమ జాతి పక్షుల కూఁత లనుకొని యంచలు చేరవచ్చునను.) అగు రజతశైలంబు నోలంబులన్ = ఐన వెండికొండమాటు చోటులను, కాలగళు

విహార ప్రదేశంబులక్ = శివుని విహరించు తావులను, కన్న = చూచిన యెడల, సంసృతిక్లేశంబులు = సాంసారికకష్టములు, పాయవే=పోవా? అంచల యఱపులు అందెల మ్రోఁతలు సమముగా నుండు ననుటకు శ్లో. "పితాళ్చల ద్వలయసంహతి మేఖలోత్థ, ఝంకారనూపురపరాజితరాజహంస్యః." (భర్తృహరి) సతత...ధురంధరంబు-సతత=ఎడతెగక, మదజల=మదోదకముయొక్క, స్రవణ=స్రవించుటయందు, పరాయణ = సంసక్తమయిన, ఐరావణ = ఐరావతముయొక్క, విషాణకోటి=దంతాగ్రములచే, సముట్టంకిత = పొడువఁబడిన, కటక=కొండ నడిమి ప్రదేశమందు, పరిస్ఫురత్ = ప్రకాశించు, కురువింద = కెంపులయొక్క, కందళవ్రాత = మొలకలగుంపు వలన, జాత=కలిగిన, అలాత శంకా = కొఱవు లనెడి సంశయముచే, అపసర్పత్ = తప్పించుకొనిపోవు, అభ్రము=ఆఁడయేనుఁగుయొక్క, భ్రమి = చుట్టుదిరుగుటయొక్క, విభ్రమ ధురంధరంబు=విలాసము ఎక్కువగాఁ గలది అగు, మేరు...సోయగంబు - మేరుధరాధరంబు = మేరుపర్వతముయొక్క, శిఖరంబుల (యొక్క), సోయగంబు=సొగసు, కలయఁక్=అంతటను, కనుంగొనుట = చూచుట, (బాగుగాఁ దృప్తిదీర సందర్శించుట) బహు...పాకంబునక్-బహుజన్మ=అనేక జన్మము లందు, కృత=చేయఁబడిన, సుకృత = పుణ్యముయొక్క, పరిపాకంబునక్ = పండుటచే, కాక=కాని, ఏల=ఎందులకు, చేకూఱనేర్చుక్ = కలుగనేర్చును? ఇట అలంకారము భ్రాంతిమంతము. కురువిందములు మదకోకిలముల కంటి కాంతివలె కెంపుగా నుండునని రత్నశాస్త్రమునందుఁ జెప్పఁబడెను. అగ్ని రక్తకణములోని దనుటకు "నవకిసలయతల్పం పుంజితాంగారకల్పం" అని పుష్పబాణవిలాసము. కురువింద మెఱ్ఱగా నుండుటకు దృష్టాంతము సీ. "సలలిత మత్తకోకిలలోచనద్యుతి నలరారు కురువింద మాణిక్యకెంపు" (రత్నపరీక్ష) మహాద్భుతంబులు=మిక్కిలి నాశ్చర్యము కలిగించునవి, ఈశ్వరానుగ్రహంబునక్ = దేవునియనుగ్రహముచే, అల్పకాలంబునక్ = త్వరగనే, కనుం

గాంటిన్ = చూచితిని, అనుటయున్=అని సిద్ధుఁడు చెప్పఁగా, ఈషదం...ళుండు-ఈషత్ = కొంచెముగా, అంకురిత = పొడమిన, హాసన = నగవును, గ్రసిష్ణు=మ్రింగు, గండయుగళుండు = రెండు చెక్కిళ్లుగలవాఁడు. (ఇంచుక మొలకెత్తు నవ్వును జెక్కిళ్లతో మాటినవాఁడై) ప్రవరుండు, అతనికిన్ = మునికి, ఇట్లు అనియెన్.

చ. వెఱవక మీ కొనర్తు నొక విన్నప మిట్టివి యెల్లఁ జూచి రా
నెఱికలు గట్టుకొన్న మఱి యేండ్లును బూండ్లును బట్టుఁ
బ్రాయపుం, జిఱుతతనంబు మీ మొగము సెప్పక చెప్పెడు
నద్దిరయ్య మా, కెఱుఁగఁ దరంబె మీ మహిమలీర యెఱుం
గుదు రేమి చెప్పుదున్. 73

టీ. వెఱవక=జంకు చెందక, ఒకవిన్నపము = ఒక మనవి, మీకున్ = తమకు, ఒనర్తున్ = చేయుదును, మి మ్మొకవిషయము ప్రశ్నించెదను. ఇట్టివి యెల్లన్ = ఇట్టివిచిత్రములన్నియును, చూచిరాన్ = చూచివచ్చుటకు, ఎఱికలు=ఱెక్కలు, కట్టుకొన్నన్ = కట్టికొనినను (ఱెక్కలతోఁ బోయి వ్రాలినను), మఱి=ఇంకను, ఏండ్లును బూండ్లును = పెక్కు సంవత్సరములకాలము, పట్టున్=సరిపోవు, మీ మొగము = మీ ముఖము, ప్రాయపుంజిఱుతతనంబు = వయస్సునఁ జిన్నతనమును, చెప్పకచెప్పెడున్ = నోటితోఁ జెప్పనక్కఱ లేకయే చెప్పుచున్నది, అద్దిరయ్య = ఆహా! ఈర=మీరే, మీమహిమలు = మీ ప్రభావములు, మాకున్ = మాబోంట్లకు, ఎఱుఁగన్ = తెలిసికొనుటకు, తరంబె = శక్యమా! ఈర = మీరలే, ఎఱుంగుదురు = గుర్తెఱుంగుదురు. అనన్యసాధ్యమగు మీమహిమ మాబోంట్లెఱుఁగఁ జాలరు, ఏమిచెప్పుదున్ = ఇఁక నేమి చెప్పఁగలను?

తా. జంకు గొనక మీతో నొకటి మనవి చేసికొనుచున్నాను. మీరు చూచితి మన్న యీవిచిత్రముల నెల్లఁ జూచివచ్చుటకు ఱెక్కలు గట్టుకొని

పోయినను నెన్నిసంవత్సరము లైనఁ బట్టును. మీరు మిక్కిలి చిన్నవయసు గలవారని మీముఖము చెప్పకయే చెప్పుచున్నది. ఇంత చిన్నవయస్సున నవియెల్ల నెట్లు చూడఁగల్గితిరో, అహా! మీమహాత్త్వములు మీకుఁ దెలియవలయుఁగాని మాకుఁ దెలియఁ దరమా!

క. అనినఁ బరదేశి గృహపతి
కనియెన్ సందియముఁ దెలియ నడుగుట తప్పా
వినవయ్య జరయు రుజయును
జెనకంగా వెఱచు మమ్ము సిద్ధుల మగుటన్. 74

టీ. అనినన్=ప్రవరుఁడనఁగా, పరదేశి=ఇతరదేశపువాఁడు(సిద్ధుఁడు), గృహపతికిన్ = ఇంటియజమానునకుఁ (ప్రవరునకు) అనియెన్ = ఇటులఁ బ్రత్యుత్తర మొసంగెను. సందియము = సందేహమును తెలియన్ = తెలిసికొనుటకు, అడుగుట = ప్రశ్నించుట, తప్పా=దోసమా? వినవయ్యా = ఆలకింపుము. సిద్ధులము = ఔషధసిద్ధి గలవారము, అగుటన్ = అవుటచేత, మమ్మున్, జరయున్ = ముదుసలితనమును, రుజయును = రోగమును, చెనకంగాన్=అంటుటకు, వెఱచున్=భయపడును.

తా. ప్రవరునితో సిద్ధుఁ డనియెను. వెఱవ నేల? సంశయము వారించుకొనుట కడుగుట తప్పుకాదు. మేము సిద్ధులము గావున ముదిమియు రోగమును మమ్ము ముట్ట నేరవు.

మ. పరమంబైన రహస్యమైనయది దాఁపన్ జెప్పెదన్ భూమిని
ర్జరవంశోత్తమ పాదలేప మనుపేరన్ గల్గుదివ్యౌషధం
పురసం బీశ్వరసత్కృపన్ గలిగెఁ దదూర్భూరి ప్రభావంబునన్
జరియింతుమ్ బహుమానమానసతిరస్కారిత్వరాహంకృతిన్.

టీ. భూమినిర్జరవంశోత్తమ=బ్రాహ్మణవంశమున శ్రేష్ఠుఁడగువాఁడా! (ప్రవరుఁడా) పరమంబు = గొప్పది, రహస్యము = దాఁచిపుచ్చ వలసినది,

దాఁచక్ = దాఁచియుంచను, పాదలేప మను పేరన్ = పాదలేప (అడుగు పూఁత) యను పేరితో, దివ్యౌషధంపురసంబు = ఉత్తమమగు నోషధిసంబంధమగు రసము, ఈశ్వరసత్కృపన్ = దైవానుగ్రహముచే, కల్గెన్ = నాకు లభించెను. తద్భూరి ప్రభావంబునన్ = దానియొక్క గొప్పమహత్త్వముచేత, పవమా...హంకృతిన్ - పవమాన = వాయువును, మానస = మనస్సును, తిరస్కారి=వంచించునట్టి, త్వరా—వేగముయొక్క, అహంకృతిన్ = అహంకారముచే, చరియింతున్ = తిరుగుదును.

పరమరహస్యముగానఁ జెప్పరాదు. నీవు భూదేవులం దుత్తముఁడవు. కాన నెఱింగించుచున్నాఁడ ననుటచే రహస్యప్రకటనమువలనఁ గలుగు దోసఁగుకంటెఁ దెలుపుటయే ఫలప్రదమని భావము. దివ్యౌషధముగాన నే యది భూరిప్రభావముగలది. ఈశ్వరసత్కృపాలబ్ధముగావున నది సామాన్యులకు లభించునది కాదనుట.

తా. విప్రోత్తమా! మిక్కిలి గోప్య మగువిషయమైనను నీకు దాఁపక చెప్పుచున్నాను. దైవానుగ్రహమువలన నాకుఁ బాదలేప మనునొకయోషధీరసము సంభవించినది. దానిసామర్థ్యమున వాయువేగమును మనోవేగమును మించినవేగముతోఁ దిరుగుదును.

క. దివి బిసరుహబాంధవసైం
ధవసంఘుం బెంతదవ్వు దగ లేకరుగున్
భువి నంతదవ్వు నేమును
తవతవ లేకరుగుదుము వాటూవాంటి నడలన్. 76

టీ. దివిన్ = ఆకసమున, బిస...సంఘుంబు-బిసరుహ = పద్మములకు, బాంధవ=చుట్ట మగుసూర్యునియొక్క, సైంధవసంఘుంబు = గుఱ్ఱముల సమూహము, ఎంతదవ్వు=ఎంతదూరము, దగలేక—దప్పిలేకఁ (శ్రమలేక) అరుగున్ = పోవునో, భువిన్ = భూమిని, అంతదవ్వున్ = అంతదూరమును, దగయున

దప్పియనుటకంటె అలసటయనుటయే యొప్పిదము. ప్రయాణముచేఁగలుగునది యలసట. దగపదమును అలసట యనునర్థమునఁ బెద్దనార్యుఁడు నాలుగవ యాశ్వాసమున నించె సీ. "పెనుదప్పు దగదొట్టఁ జని రెట్టపడఁ గొట్టె నుడు వీథి బెళగువ్వ నొక్కయజ్జ." అని కలదు. నేమును=మేమును, తవతవ లేక=అయాసములేక, హుటాహుటినడలన్=చకచకగల నడకలతో, అరుగు దుము=పోవుదుము.

తా. ఆకాశమున సూర్యాశ్వము లెంతదూర మనాయాసముగా నరుగునో భూమిపై మేమును నంతదూరము చకచకనడకలతో శ్రమలేక తిరుగుదుము.

మ. అనినన్ విప్రవరుండు కౌతుకభరవ్యగ్రాంతరంగుండు భ
క్తినిబద్ధాంజలిబంధురుండు నయి మీదివ్యప్రభావం బెఱుం
గనినాప్రల్లదముల్ సహించి మునిలోకగ్రామణీ సత్కృపన్
నను మీశిష్యునిఁ దీర్థయాత్రవలనన్ ధన్యాత్ముఁగాఁ జేయరే.

టీ. విప్రవరుండు = బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడు (ప్రవరుఁడు), కౌతుక... రంగుండు - కౌతుకభర = కుతూహలాతిశయముచే, వ్యగ్ర = తొందరపడు, అంతరంగుండు = మనస్సుగలవాఁడు, భక్తి...బంధురుండు - భక్తి (చేత), నిబద్ధ=కూర్పఁబడిన, అంజలిబంధురుండున్ = దోసిలిచేత నొప్పువాఁడునుఁ అయి, మీదివ్యప్రభావంబు=మీగొప్పసామర్థ్యమును, ఎఱుంగని=గ్రహింపఁజాలని, నాప్రల్లదముల్=నావదరుపలుకులను, సహించి = ఓర్చి, మునిలోకగ్రామణీ=మునిజనులలోశ్రేష్ఠుఁడా, సత్కృపన్ = మంచికరుణతో, మీశిష్యునిన్=మీశిష్యుఁడనయిన, ననున్ = నన్ను, సామాన్య మానవునిగాఁ దలంచి తొటులఁ బోయి ప్రపంచమంతయుం దర్శింపఁగలిగితిరనుట ప్రల్లదము. తన ప్రమాదము సిద్ధుని ప్రశస్తి గ్రహించినంతఁ ప్రవరుఁడు కౌతుకముతో దలంచెను.

బంధము దాల్చెను, తీర్థయాత్రవలనన్ = తీర్థములకు యాత్రలు చేయుటచే, ధన్యాత్మునిగాన్ = కృతార్థమయినయాత్మగలవానిఁగా, చేయరే = చేయుఁడీ.

తా. అనునప్పటికిఁ బ్రవరుఁడు అలికుతూహలముచే మనస్సు తొట్రుపడఁగా దోసిలియొగ్గి, మునివర్యా! మీమాహాత్మ్యమును తెలిసికొనలేక నేను పల్కిన ప్రల్లదపుఁబలుకులను మన్నించి కరుణతో శిష్యుఁడ నగునన్ను తీర్థయాత్రలఁ జేయించి కృతార్థునిఁ జేయ వేఁడెద ననెను.

క. అనుటయు రసలింగము నిడు
తనవట్రువ ప్రేఁపసజ్జ దంతపుబరణిన్
నినిచినయొకపస రిది యది
యని చెప్పక పూసెఁ దత్పదాంబుజయుగళిన్. 78

టీ. అనుటయున్ = అనఁగా, రసలింగమున్ = రసముతోఁగావించిన కణికెను, తన = తనయొక్క, వట్రువప్రేఁపసజ్జన్ = గుండ్రనిప్రేఁపబుట్టలోన, నిలిచిన = నిండించిన, ఒకపసరు = ఒకానొకపచ్చనిద్రవము, ఇదియది యని చెప్పక = ఎట్టిదనియుఁ దెలుపక, తత్పదాంబుజయుగళిన్ = ఆతనితామరలవంటి రెండడుగులందును, పూసెన్ = రాచెను.

తా. పరమరహస్యముగానఁ బ్రవరుఁ డాపసరు పేరడుగలేదు. ఈశ్వర లబ్ధము పరమగోప్యముగాన మునియుఁ బేరుచెప్పక పసరు రాచెను.

క. ఆమం దిడి యతఁ డరిగిన
భూమీసురుఁ డరిగెఁ దుహినభూధరశృంగ
శ్యామలకోమలకానన
హేమాఢ్యదరీఝరీనిరీక్షాపేక్షన్. 79

టీ. ఆమందున్ = ఆపాదలేపనమును, ఇడి = పూసి, అరిగినన్ = పోవఁగా, భూమీసురుఁడు = బ్రాహ్మణుఁడు (ప్రవరుఁడు), తుహిన... పేక్షన్ = తుహినభూధర = మంచుగొండయొక్క, శృంగ = శిఖరములందలి, శ్యామల =

పసరుమీఱినవలుపుగల, కోమల=నవనవలాడు, కానన=అడవులయొక్కయు, హేమ = బంగారుతో, ఆఢ్య = ఒప్పిన, దరీ=గుహలయొక్కయు, ఝరీ = సెలయేళ్లయొక్కయు, నిరీక్షా = చూచుటయందలి, అపేక్షన్ = కోరికచే, అరిగెన్=పోయెను.

దరీశబ్దమునకుఁ గొండఱు లోయ యని యర్థము చెప్పిరి.

పచ్చగా నున్నచెట్లను నలుపుగాఁ జెప్పుట కవిసమయము.

వ. అనిన విని యమ్మహీసురవరుఁ డట్లరిగి యెట్లు ప్రవర్తించె నతని పుణ్యవర్తనశ్రవణంబు మనంబునకు హర్షోత్కర్షంబుఁ గల్పించెఁ దర్వాతివృత్తాంతంబుఁ గృపాయత్తచిత్తంబున నానతీయవలయు నని యడుగుటయును. 80

టీ. అనినన్=(ఇట్లు పక్షులు) పలుకఁగా, (జైమిని) విని, మహీసురవరుండు = బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడు (ప్రవరుఁడు), ఎట్లు = ఏవిధముంగా, ప్రవర్తించెన్=నడచుకొనెను. అతని=ఆప్రవరాఖ్యుని, పుణ్యవర్తనశ్రవణంబు = పవిత్రమయిన నడువడియొక్కవినుట, హర్షోత్కర్షంబున్=సంతోషాతిశయమును, కల్పించెన్ = కలుగఁజేసెను. తర్వాతివృత్తాంతంబు = మంచుకొండకేఁగినది మొదలుజరిగినకథ, కృపాయత్తచిత్తంబునన్ = దయకునధీనమయిన మనస్సుతో, ఆనతీయవలయున్=సెలవీయవలెను. అని యడుగుటయున్ = అని జైమినిమహాముని యడుగఁగా, దీనికి రెండవయాశ్వాసమునందలి యవధరింపు మనుక్రియతో నన్వయము.

శా. గంగాస్వచ్ఛతరంగభంగికయశోగాఢచ్ఛవిచ్ఛన్నపా
రంగాంకాంక నిరంకుశప్రతికళాప్రౌఢిప్రియంభావుకా
గాంగేయాచలచాపసూపురవచోగాంభీర్యలీలాస్పదా
బంగాళాంగకళింగభూపసుభటాభ్రశ్రేణిఝంఝానిలా. 81

టీ. గంగా...కాంక-గంగా (నదియొక్క), స్వచ్ఛ = నిర్మలమయిన,

తరంగ = తరఁగలయొక్క, భంగిక = రీతిగల, యశః = కీర్తియొక్క, గాఢ = అధికమయిన, ఛవి=కాంతిచే, ఛన్న = కప్పఁబడిన, సారంగాంక = చంద్రునియొక్క, అంక = కళంకముగలవాఁడా! (గంగాతరంగములవలె స్వచ్ఛమయినకీర్తియొక్క కాంతిచేఁ జంద్రునిలోని కళంకమును గప్పివుచ్చిన వాఁడనుట.) నిరంకుశ...భావుకా - నిరంకుశ = నిరాఘాటకమయిన, ప్రతికళా = ప్రతివిద్యయందలి, ప్రౌఢి = సామర్థ్యమువలన, ప్రియం భావుకా = ఇష్టుఁడగువాఁడా! గాంగే...స్పదా - గాంగేయాచల = మేరు పర్వతము, చాప = విల్లుగాఁగల = శివునియొక్క, నూపుర = అందియయగు నాదిశేషునియొక్క, వచః=వాక్కులవంటి వాక్కులయొక్క, గాంభీర్య = ప్రౌఢిమయొక్క, లీలా = విలాసమునకు, ఆస్పదా = స్థానమగువాఁడా! బంగా...నిలా - బంగా, శాంగ, కళింగ (ములను దేశములయొక్క) భూప = రాజులయొక్క, సుభట=మంచిబంటు లను, అభ్రశ్రేణి = మేఘ పంక్తికి, ఝుంఝూనిలా=పెద్దగాలియగువాఁడా! (ఈ విశేషణము లన్నియుఁ గృతిపతి యగు కృష్ణరాయనికిఁ జెందుచున్నవి.) రూపకము.

గంగాజలము స్వచ్ఛతాసాంద్రముగాన కీర్తితో నుపమింపఁబడెను. ఇటులె శ్రీనాథుఁడును గొండొకచో "సాటిచవలేటిసిటికిపాటకగర్భునివహూటికి...విశదయశంబుల్" అని చెప్పెను. శేషుఁడు సహస్రముఖుఁడుగాన నాతనివచోగాంభీర్య మసమాన మైనది. రాయలంతటి వచోగాంభీర్యము గలవాఁడనుటకు నిరంకుశప్రతికళాప్రౌఢిప్రియంభావుకత్వము సాధనము.

తా. చంద్రమండలమువఱకు వ్యాపించిన గంగయందలి యలలవలెఁ దెల్లనైనకీర్తిగలవాఁడవును, ఎల్లవిద్యలందునుగల మిక్కుటమయిన పాండిత్యముచే మేలొందినవాఁడవును, ఆదిశేషునివాగ్వైఖరివంటివాగ్వైఖరి గలవాఁడవును, అంగకళింగబంగాళదేశముల రాజుల సేనలను గెలిచిన వాఁడవునైన కృష్ణదేవరాయా! అలం. ఉపమాతిశయోక్తి నిదర్శనారూపకములు.

క. మండలికతపనశోభిత, కుండలిపతిశయనకర్ణకుండలితఁసా

ఖండకవి కావ్య దిగ్వే, దండ శ్రుతిదళనకలహ తాడితపటహా.

టీ. మండ...భిత-మండలికతపన = (సామంతరాజులకు సూర్యుఁడు) అను బిరుదముచే, శోభిత = ప్రకాశించువాఁడా! కుండలి...కావ్య-కుండలి పతి=ఆదిశేషుఁడు, శయన = సెజ్జగాఁగల విష్ణువి, కర్ణ=చెవులకు, కుండలిత = కుండలములుగాఁ జేయఁబడిన, రసాఖండ=శృంగారాది రసములతో సెడతెగని, కవి=కవులయొక్క, కావ్య=కావ్యములుగలవాఁడా! దిగ్వేదండ...పటహా = దిగ్వేదండ = దిగ్గజములయొక్క, శ్రుతి=చెవులను, దళన = పగులగొట్టునట్టి, కలహ తాడిత = యుద్ధములందు మ్రోయింపఁబడిన, పటహా = తప్పెటలుగల వాఁడా!

మండలికుఁ డనఁగా వింశతియోజనముల (ఇరువదియామడల) విశాలమైనభూమిని బరిపాలించువాఁడు, తనకంకితముగాఁ గాక వేంకటేశ్వరాంకితముగాఁ బెక్కుకావ్యములు కవులఁ బ్రోత్సహించి రచింపఁజేసినవాఁడనుభావము "కుండలిపతి...కవికావ్య" సమాసమునుండి గ్రహింప నగును.

తా. మండలికతపనుఁ డనుబిరుదము గలవాఁడా! విష్ణునకు శ్రవణానంద మగునట్లు కవులచే రసవంతము లగు కావ్యములఁ జెప్పించినవాఁడా! యుద్ధములందు దిగ్గజముల చెవు లదరునట్లు పటహముల మ్రోయించువాఁడా!

ఉత్సాహ. కుకురు కాశ కురుకరూశకోసలాంధ్రసింధుబా
హ్లికశకాంగవంగసింహళేశకన్యకామణి
ప్రకరపాణిఘటితరత్నపాదుకాకలాచికా
ముకురవీటికాకరండముఖ్యరాజలాంఛనా. 93

తా. కుకురు, కాశ, కురు, కరూశ, కోసల, ఆంధ్ర, సింధు, బాహ్లిక, శక, అంగ, వంగ, సింహళ (దేశములను), ఈశ = ప్రభువులయొక్క, కన్యకామణి = కన్యారత్నములయొక్క, ప్రకర = సమూహముయొక్క, పాణి = హస్తములందు, ఘటిత = తాల్పఁబడిన, రత్నపాదుకా = మణులుపొదిగిన

పావకోళ్లు, కలాచికా = తమ్మపడిగము, ముకుర = అద్దము, వీటికాకరండ = తాంబూలపుఁ బెట్టె, ముఖ్య = మొదలగు. రాజలాంఛనా = రాజచిహ్నములు గలవాఁడా !

తా. కుకురుకాశాదిదేశములరాజుల నోడించి, కొనివచ్చినవారి కన్నెలు తమ్మపడిగము పావకోళ్లు మొదలగువానిని దాల్పఁగా రాజలాంఛనములతో నొప్పారువాఁడా !

గద్యము. ఇది శ్రీమదాంధ్రకవితాపితామహసర్వతోముఖాంక పంకజాక్షపాదాంబుజాధీనమానసేందిందిర నందవరపురవంశోత్తంస శఠకోపతాపసప్రసాదాసాదితచతుర్విధకవితామతల్లికాల్లసానిచొక్కయామాత్యపుత్త్ర పెద్దనార్యప్రణీతంబైన స్వారోచిషమనుసంభవం బను మహాప్రబంధంబునందుఁ బ్రథమాశ్వాసము. 84

టీ. శ్రీమ...ప్రణీతంబు - శ్రీమత్ = విద్వత్సంపదగల, ఆంధ్రకవితాపితామహ = ఆంధ్రకవిత్వమునకు బ్రహ్మయును, సర్వతోముఖ = అంతట వ్యాప్తిగల, అంక=బిరుదుగల్గినట్టియును, పంకజాక్ష = విష్ణునియొక్క, పాదాంబుజ=పాదపద్మములకు, అధీన=వశమైన, మానసేందిందిర = మనస్సనెడు తుమ్మెద గలట్టియును, నందవరపురవంశోత్తంస = నందవర మనెడి యూరివారివంశమున (నందవరీకకులమున) శ్రేష్ఠుఁ డగునట్టియుం, శఠకోపతాపస = శఠకోపయతియొక్క, ప్రసాద=కృపచే, ఆసాదిత = పొందఁబడిన, చతుర్విధ=నాల్గువిధములగు (బంధ, చిత్ర, గర్భ, ఆశు కవనములు), కవితామతల్లిక = శ్రేష్ఠకవిత్వముగలట్టియుం, అల్లసానిచొక్కయామాత్యపుత్ర = అల్లసానిచొక్కయమంత్రికిఁ గుమారుఁ డగునట్టియుం, పెద్దనార్య = పెద్దనార్యునిచే, ప్రణీతంబు = రచియింపఁబడినది. మహాప్రబంధంబునందుక్ = మహాకావ్యమున, ప్రథమాశ్వాసము.

ఇది శ్రీదక్షిణామూర్తిమంత్రోపాసనాసమాసాదితాఖండసాహితీధురీణుండు సాత్రేయగోత్రపవిత్రుండును వావిళ్లవంశపయోరాశిరాకాసుధాకరుండు నగురామస్వామిశాస్త్రిచేత ననేకపూర్వవ్యాఖ్యానాభిప్రాయంబులఁ బర్యాలోచించి రచింపఁబడిన రుచిసమాఖ్యానం బగువ్యాఖ్యానంబునఁ బ్రథమాశ్వాసము.

శ్రీ ర స్తు

మను చరిత్రము.

స టీ క ము

ద్వి తీ యా శ్వా స ము

ఖండశీతనగమ
ధ్యాఖండక్షోణీమండలాఖండల వి
ద్యాఖేలనభోజ సుధీ
లేఖద్రుమ కృష్ణరాయ లీలామదనా. 1

టీ. శ్రీఖండ...ఖండల- శ్రీఖండశీతనగ=మలయపర్వతముయొక్కయు, హిమవత్పర్వతముయొక్కయు, మధ్య=నడుమనుండు, అఖండ = వేఱులేని క్షోణీమండల = భూమండలమునకు, ఆఖండల = ఇంద్రుఁడవగువాఁడా! విద్యా...భోజ-విద్యా = విద్యలయందు, ఖేలన = విహరించుటయందు, భోజ = భోజుఁడవగువాఁడా! సుధీలేఖద్రుమ = పండితులకుఁ గల్పవృక్షమగువాఁడా! లీలామదనా=విలాసములందు మన్మథుఁడవగువాఁడా! ఇది కృతిపతికి సంబోధనము. అవధరింపు మనుపైవచనముతో నన్వయము.

తా. మలయపర్వతమునకును హిమాలయమునకును మధ్యగల భూభాగమంతయుఁ బాలించువాఁడును విద్యావినోదములయందు భోజునివంటి వాఁడును బండితులకుఁ గల్పవృక్షమువంటివాఁడును, చక్కఁదనమున మన్మథుని వంటివాఁడు నగు కృష్ణదేవరాయా!

వ. అవధరింపుము జైమినిమునీంద్రునకుం బ్రజ్ఞాసాంద్రంబులగు
పక్షీంద్రంబు లవ్వలికథ యిట్లని చెప్పం దొడంగె. 2

టీ. అవధరింపుము=వినుము. జైమినిమునీంద్రునకున్ = జైమినిముని శ్రేష్ఠునితో, ప్రజ్ఞాసాంద్రంబులు = బుద్ధిచే నతిశయించినవి, అగుపక్షీంద్రంబులు = అగునట్టి ధర్మపక్షిశ్రేష్ఠములు, అవ్వలికథన్ = ఆవలికథను, ఇట్లని = ఈపయిఁ జెప్పినవిధముగా, చెప్పదొడంగెన్ = చెప్పనారంభించెను.

చ. అటఁ జని కాంచె భూమిసుతుఁ డంబరచుంబిశిరస్సరజ్ఝరీ
పటలముహుర్ముహుర్లుఠదభంగతరంగమృదంగనిస్స్వన
స్ఫుటనటనానుకూలపరిఫుల్లకలాపకలాపిజాలముం
గటకచరత్కరేణుకరకంపితసాలము శీతశైలమున్. 3

టీ. భూమిసుతుఁడు = ప్రవరుఁడు, చని=సిద్ధపాయమువలనఁ బావ లేపము చేఁబోయి, అటన్=అక్కడ, అంబర...జాలమున్-అంబర = ఆకాశమును, చుంబి=తాఁకుచున్న, శిరః = కొనలనుండి, సరత్=ప్రవహించుచున్న, ఝరీపటల=సెలయేళ్ల మొత్తమునందు, ముహుర్ముహుః=మాటిమాటికి, లుఠత్=దొరలుచున్న, అభంగ=అడ్డులేని, తరంగ = తరఁగలనెడి, మృదంగ=మద్దెలల యొక్క, నిస్స్వన=ధ్వనిచే, స్ఫుట=వెల్లడియగుచున్న, నటన = నాట్యమునకు, అనుకూల=తగినట్లుగా, పరిఫుల్ల = విచ్చఁబాఱిన, కలాప = పింఛములుగల, కలాపిజాలమున్=నెమిళ్లసమూహముగలదానిని, కటక...సాలమున్-కటక = పర్వతమధ్యదేశమున, చరత్=సంచరించు, కరేణు = ఆఁడుఏనుఁగులయొక్క, కర=తుండములచే, కంపిత = కదల్పఁబడిన, సాలమున్ = చెట్లుగలదానిని, శీతశైలమున్=హిమవత్పర్వతమును, కాంచెన్=చూచెను.

సెలయేళ్ల ప్రోత మిక్కుటముగా నుంట ఆకాశము నంటు శిఖరముల నుండి దొరలుటవలన, పింఛము విప్పినటించుచున్నవి గాన కలాపిపద ప్రయోగము సరసతరము. నెమిళ్లనటనము తాళముల కనుకూలముగా నుండును. ఏదేవి

మ్రోఁత వినవచ్చినంతన యది మేఘధ్వని యని నెమిళ్లు నృత్యము చేయును. నెమిళ్లయాట తాళానుకూల మనుటకు——

శ్లో. "తాళైశ్శింజావలయసుభగైర్నర్తితః కాన్తయా మే
యామధ్యాస్తే దివసవిగమే నీలకణ్ఠః సుహృద్వః." ఉ. మేఘసందేశము.

శ్లో. "భ్రమిషు కృతపుటాన్తర్మణ్డలావృత్తిచక్షుః
ప్రచలితచతురభ్రూతాణ్డవైర్మణ్డయన్త్యా
కరకిసలయతాళైః కాన్తయా నర్త్యమానం
సుతమివ మనసా త్వాం వత్సలేన స్మరామి." ఉత్తరరామచరిత్రము.

తా. అట్లు ప్రవరాఖ్యుఁడు పోయి హిమవత్పర్వతమును జూచెను. అం దాకాశము నంటుశిఖరాగ్రములనుండి ప్రవహించు సెలయేర్లయలల చప్పుళ్లు మద్దెళ్ల మ్రోఁతలవలె వినఁబడఁగాఁ బింఛములను విచ్చుకొని యా ధ్వనికిఁ దగినట్లు నెమిళ్లాడుచున్నవి. దానినడిమిప్రదేశములందు గజములు తొండములతోఁ జెట్లను బట్టి యూఁగులాడించుచున్నవి. రూపకాలంకారము.

వ. కాంచి యంతరంగంబునఁ దరంగితంబగు హర్షోత్కర్షంబున. 4

టీ. కాంచి=చూచి, అంతరంగంబునన్=మనస్సునందు, తరంగితంబు=పొరలుచున్న, హర్షోత్కర్షంబునన్ = సంతోషాతిశయముచే.

క. నరనారాయణచరణాం
బురుహద్వయభద్రచిహ్నముద్రితబదరీ
తరుషండమండలాంతర
సరణిన్ ధరణీసురుండు సనఁ జన నెదుటన్. 5

టీ. ధరణీసురుండు=బ్రాహ్మణుఁ డగు ప్రవరాఖ్యుఁడు, నరనా...సరణిన్-నరనారాయణ = నరుఁడు నారాయణుఁడు ననుఋషులయొక్క, చరణాంబురుహ=పాదపద్మములందలి, భద్రచిహ్న = శుభచిహ్నలచే, హాల కులిశాంకుశాదిరేఖలు మిగుల శుభమైనవిగాన నిట్టిరేఖలగుర్తులచే ననుట.

ముద్రిత=గురుతులుగలదిగాఁ జేయఁబడిన, బదరీతరు = రేఁగుచెట్లయొక్క, షండ=సమూహముయొక్క, మండల=ఆవరణరూప ప్రదేశముయొక్క, సరణిక్=మార్గమున, చనఁజనన్ = పోఁగాఁబోఁగా, (వైపస్యముతో నన్వయము.) ఎదుటన్=ముందుభాగమున.

తా. ఆవిప్రవరుఁడు నరనారాయణు లనుమహర్షులు తపస్సు చేసిన బదరీవనము గాంచి దానినడిమిత్రోవను బోఁగాఁబోఁగా.

క. ఉల్లలదలకాజలకణ
పల్లవితకదంబముకుళపరిమళలహరీ
హల్లోహలమదబంభర
మల్లధ్వను లెసఁగ విసరె మరుదంకురముల్. 6

టీ. ఉల్లల...మల్లధ్వనులు-ఉల్లలత్=మీఁదికి రేఁగుచున్న, అలకా = అలక యనునదియొక్క, జలకణ = నీటిబిందువులచే, పల్లవిత = చిగిర్చిన, కదంబ = కడిమిచెట్లయొక్క, ముకుళ = మొగ్గలయొక్క, పరిమళలహరీ = సౌరభప్రవాహమునందు, ఈహాత్=అభిలాషగల వగుచున్నట్టియు, లోహాల=అవ్యక్తధ్వనులుగల, అలకానదియొద్దను నున్న కడిమిచెట్టుల పూఁదేనె గ్రోలి కోడెతుమ్మెదలు పైపున నవ్యక్తమధురముగా ధ్వనులు చేయుచుండెను. మద బంభరమల్ల=మదించిన గండు తుమ్మెదలయొక్క, ధ్వనులు, ఎసఁగన్ = మీఱఁగా, మరుదంకురముల్ = చిఱుదెమ్మెరలు, విసరెన్=వీచెను.

కదంబము నీటికడఁ బెఱుఁగునది. కావుననే యేటియొద్దనఁ గడిమి చెట్లున్నటులఁ జెప్పఁబడును.

శ్లో. "జంబూవేతసవానీరకదంబోదుంబరార్జునాః
బీజపూరకమృద్వీకా లకుచాశ్చ సదాడిమాః
వంజులో నక్తమాలశ్చ తిలకశ్చ పనసస్తథా
తిమిరో మ్రాతకశ్చైవ షోడశానూపజాః స్మృతాః." బృహత్సంహిత.

వానచినుకులకుఁ గడిమి పూఁతఁ బూయును.

శ్లో. "నీపం దృష్ట్వా హరితకపిశం కేసరై రర్ధరూఢై
రావిర్భూతప్రథమముకుళాః కందలీశ్చానుకచ్ఛం
... ...
సారంగాస్తే జలలవముచః సూచయిష్యంతి మార్గమ్." మేఘసందేశము.

"నీపకుసుమాదికం దృశ్యతే తత్ర తత్ర త్వయా (మేఘేన) వృష్ట మిత్యనుమీయత." వ్యాఖ్య.

వానచినుకులకుఁ బూచునట్లు అలకాజలకణములచేఁ గడిమిచెట్లు పూచె నని భావము.

తా. అలకానదినీటితుంపురులు పైపైఁ బడుచుండుటచేఁ జిగిర్చిపూచిన కడిమిపూలమకరందమును ద్రావి పొగరు రేఁగినతుమ్మెదలఝంకారములతో మెల్ల మెల్లఁగాఁ జల్లగాలి వీచెను.

సీ. తొండముల్సాఁచి యందుగుఁజిగుళ్లకు నిక్కు
కరులదంతచ్ఛాయ గడలుకొనఁగ
నెలవుల వనదంశములు మూఁగి నెఱవెట్టఁ
గ్రోల్పులుల్ పొదరిండ్ల గుఱక లిడఁగ
నెలయేటియిసుకలంకల వరాహంబులు
మొత్తంబులై త్రవ్వి ముస్తె లెత్త
నడ్డంబు నిడుపు నాఁబడ్డలగతి మనుఁ
బిల్లు డొంకలనుండి క్రేళ్లు దాఁటఁ
తే. ప్రబలభల్లూకనఖభల్లభయదమథన
శిథిలమధుకోశవిసరవిశీర్ణమక్షి
కాంతరాంతరదంతురితాతపమునఁ
బుడమి తిలతండులన్యాయమున వెలుంగ. 7

టీ. తొండములన్ = తొండములను, చాఁచి = చాగించి, అందుగుఁ జిగుళ్లకున్=అందుగు చెట్లయొక్క లేఁతదూకులకొఱకు, నిక్కి=సాఁగఁబాఱు, మునికాళ్లతోనుండి నిలుచుచుండునట్టి, కరులదంతచ్ఛాయ = ఏనుఁగులదంతముల కాంతి, కదలుకొనఁగన్ = విస్తరించఁగా, ఏనుఁగుతుండము వ్రాలియున్నంత వఱకు దంతకాంతులు నిరిటిగాఁ బ్రసరింపఁబోలుచుండదు. సాఁచి చిగళ్లకు నిక్కి-నప్పుడుదంతములకాంతి ప్రసరించును. (అందుగు చిగళ్ల నందుకొనుటకై నిక్కి తొండములు సాఁచుగజములదంతముల కాంతి నలువైపుల వ్యాపించుచున్న దనుట.) సెలవులన్ = పెదవులకొనలందు, వనదంశములు=అడవి యీఁగలు మూఁగి జెఱపెట్టన్=సందుచేయఁగా, క్రోల్పులుల్=పెద్దపులులు, పొదరిండ్లన్ =తీఁగెల్లుకొని యిండ్లవలెనుండు పొదలయందు (నికుంజములందు), గుఱక లిడఁగన్=గురుపెట్టి నిదురఁబోవుచుండ, (సెలవులు పొలసుకంపులయుంటచే నీఁగలు మూఁగి తొలుచుచుండెను. నిద్రామాంద్యముగాన నొడలెఱుంగవయ్యెను.) అడవియీఁగలు మూఁగి సెలవులకడఁ దొలుచుచుండఁగాఁ బెద్దపులులుమాంసము దిని మత్తెక్కి పొదరిండ్లలో గుఱకలుపెట్టుచున్నవనుట.) సెలయేటియిసుక లంకలన్ = సెలయేళ్లలోని యిసుకదిబ్బలందు, వరాహంబులు=అడవిపందులు మొత్తంబులై=గుంపులై, త్రవ్వ = నేలయంతయు ముట్టెతోఁ బెకలించి, ముస్తెలు=తుంగగడ్డలు, ఎత్తన్ = కోరతోఁ బైకెత్తుచుండ, (ఏటిలంకలలో నడవిపందులు గుంపులు గుంపులుగాఁ గూడి తుంగముస్తెలను పెల్లగించుచున్న వనుట.) అడ్డంబు, నిడుపును (గల), ఆఁబడ్డలగతిన్=ఆవుపెయ్యలవలె, మనుఁ బిళ్లు=ఆఁడుమన్నులు (ఒకవిధమైన మృగములు) డొంకలనుండి = నడచుటచేఁ బల్లముగామాఱిన త్రోవలనుండి, కేళ్లదాఁటన్ = దుముకులాడఁగా, (మనుఁ బిళ్లు అన నాఁడుమన్నులు; అవియే డొంకల దుముకుచుండ నిఁక మగవానిని గూర్చి చెప్పఁబనిలేదు. ఆఁడుదే యావుపడ్డయంతయుండ మగదెంతయుండునో చెప్పం దరముగాదు) ప్రబల...తకములన్ - ప్రబల = పొగరుకేఁగిన, (మిగులబలముగల) భల్లూక = ఎలుఁగుగొడ్లయొక్క. నఖభల్ల = బల్లెములవంటి

గోళ్లయొక్క, భయద = భయముకలిగించునట్టి, మథన = చిదుముటలచే, (త్రచ్ఛుటచేత) శిథిల = తునిఁగిన, మధుకోశవిసర = తేనెతుట్టెలసమూహము నుండి, విశీర్ణ = రేఁగిన, మక్షికా = ఈఁగలయొక్క, అంతరాంతర = నడుమ నడుమ, దంతురిత = దట్టమైన, ఆతపమునన్ = ఎండచేత, పుడమి = భూమి, తిల తండులన్యాయమునన్ = నువ్వులు బియ్యము కలసినవిధమున (ఎలుఁగుగోళ్లు తమగోళ్లతోఁ దేనెతుట్టెలను జిదుమఁగొట్టఁగా నీఁగలు రేఁగి తిరుగుచుండు టచే నెండలో వానినీడ లేర్పడి నూవులు బియ్యము కలియఁబోసినట్లు నేల యుండె నని భావము.) వెలుంగన్ = ప్రకాశించుచుండ, మీఁదిపద్యము లోని పరికించుచున్ అను క్రియతో నన్వయము.

అందుగుచివుళ్లు ఏనుఁగుపదుఁ బ్రియ మగునాహారము,

శ్లో. "సీతాదేవ్యాస్స్వకరకలితైస్సల్లకీపల్లవాగ్రై
రగ్రే లోలః కరికలభకో యః పురా పోషితోఽభూత్."
ఉత్తరరామచరిత్రము, అం. 3. సల్లకీపల్లవ మన యందుగు చివురు.

ఎలుగుబంట్లగోళ్లు బలమైనవియుఁ బల్లెములవలె వాఁడియుఁ బొడవును గలవి గావున నవి తేనెతెట్టెల పట్టి యొరయుట భయంకరముగ నుండె ననుట. తేనెటీఁగలకుఁ దేనె పెరకోశము (ధనరాశి), అది విరోధిస్వాధీనమగు టచే సురక్షితముగ బయటపడి వనమునంతటను దుమ్మెదలు గలయ నల్లుకొనెను వానినీడ వెలుఁగు గలసి తిలతండులన్యాయమును భూమికిఁ జేకూర్చెను.

తా. ఏనుఁగు లందుగుచిగుళ్లకై నిక్కి తొండములు చాఁచునప్పుడు వాని దంతముల కాంతు లతిశయించుచుండె ననియు, పెద్దపులులు నిద్రపోవుచుండఁగా వాని పెదవులమూలలఁ గాఱెడిజొల్లునకు నడవియీఁగలు ముసురుకొనుచుండె ననియు, పందులు సెలయేళ్లలోని యిసుకదిబ్బలు త్రవ్వి తుంగగడ్డలు పెల్లగించి తినుచుండె ననియు, ఋశ్యమృగములుబలిసిన యూవుపెయ్యలవలె డొంకలయందు దుముకులాడుచు మెలఁగె ననియు, ఎలుఁగుగోళ్లు పుట్టలను గోళ్లతోఁ బెల్లగింపఁగా వానిలోఁ జెట్టెలు పెట్టియున్న తేనెటీఁగలు రేఁగి

యాడుచుండె ననియు, వానినీడలు నల్లగాను వాని నడుమనడుమ వ్యాపించు నట్టి యొండపొడలు తెల్లగాను గనఁబడుటచే నువ్వులు బియ్యము వెదచల్లిన ట్లుండె ననియు భావము.

క. పరికించుచు డెందంబునఁ
బురికొనుకౌతుకముతోడ భూమీసురుఁ డ
గ్గిరికటకతటనిరంతర
తరుగహనగుహావిహారతత్పరమతి యై. 8

టీ. పరికించుచున్ = చూచుచు, డెందంబునన్ = మనస్సునందు, పురికొనుకౌతుకముతోడన్ = అతిశయించు కుతూహలముతో, భూమీసురుఁడు = బ్రాహ్మణుఁడు (ప్రవరుఁడు), అగ్గిరి...మతియై అగ్గిరి = ఆపర్వతముయొక్క, కటకతట = నడిమిప్రదేశమందును ప్రక్కలందును, నిరంతర = సాంద్రమైన, తరు = వృక్షములుగల, గహన = అడవులయందును, గుహా = గుహాలయందును, విహార = విహరించుటయందును, తత్పర = ఆసక్తిగల, మతియై = బుద్ధిగలవాఁడై, శైలమధ్యభాగమునందు చెట్లు మిగుల దట్టముగా నుండెను. గుహాలు దర్శనీయములుగా నుండెను. కాన విహారకుతుక మతిశయించెను. తరువులు నిరంతరములుగానుంటచే గుహాలు కటకప్రదేశమున కేఁగినఁగాని కనుపట్టుచున్నవనిభావము.

సీ. నిడుదపెన్నెఱిగుంపు జడగట్ట సగరుము
మ్మనుమండు తపము గైకొనినచోటు
జరఠకచ్ఛపకులేశ్వరువెన్ను గానరా
జగతికి మిన్నేఱు దిగినచోటు
పుచ్ఛడీకతనంబు పోఁబెట్టి గిరికన్య
పతిఁ గూర్ప నాయాసపడినచోటు
వలరాచరాచవాఁ డలికాక్షుకనువెచ్చఁ
గరఁగిన యలకనికరపుఁజోటు

తే. తపసియిల్లాండ్ర చెలువఁబు దలఁచి తలఁచి
మున్ను ముచ్చిచ్చును విరాళిఁగొన్నచోటు
కనుపపులు వేల్పుఁబడ వాలుఁ గన్నచోటు
హర్షమునఁ జూచి ప్రవరాఖ్యుఁ డాత్మలోన. ౯

టీ. ప్రవరాఖ్యుఁడు = ప్రవరుఁడను పేరుగల బ్రాహ్మణుఁడు (కర్త), నిడుదవెన్నెలతీగుంపు=నిడుపయి నిగనిగలుగలతెలవెండ్రుకలప్రోవు, జడగట్టఁగ = పెనఁచుకొనిపోవునట్లు, సగరుమనుమండు = భగీరథుండు, తపము = తపస్సును, కైకొనినచోటు=పూనినప్రదేశము, జరఠ...వెన్న-జరఠ = ముదివాఁడగు, కచ్ఛపకులేశ్వరు = తాఁబేటిదొర (ఆదికూర్మము) యొక్క, వెన్న = వీఁపు, కానరాఁగ = అగపడునట్లు, గంగ హిమగిరినుండి పడుటచే ధారాపాతమున భూమి విచ్చి భూమిపగిలించిన యాదికూర్మము మూఁపు కనిపించెననుట. మిన్నేఱు = ఆకాశగంగ (ప్రవాహముపడునురవడికి భూమి యంతవఱకుఁ జెగిరెననుట). డిగినచోటు = అవతరించిన ప్రదేశము. పుచ్ఛడీకతనంబు = స్వైరితనము, పోఁబెట్టి = తొలఁగఁద్రోసి, గిరికన్య = పార్వతి, పతిన్ = భర్తను (శివుని), కొల్వన్ = సేవించుటకు, ఆయాసపడినచోటు=శ్రమపడినప్రదేశమును, పలరాచరాచవాఁడు = మన్మథుఁడను క్షత్రియుఁడు, అలికాక్షునకు వెచ్చన్ = ఫాలనేత్రుని (శివుని) కంటిమంటచే, కరఁగిన = స్రగ్గిపోయిన, అలకసికరపుఁజోటు=అజాలిగలిగించుతావు, తపసియిల్లాండ్ర చెలువంబున్=సప్తర్షిస్త్రీలచక్కఁదనము, తలఁచితలఁచి=స్మరించిస్మరించి, (మునిపత్నులఁ గామించుట యయుక్తమని యూహించి యెట్టకేలకు సాహసించి) ముచ్చిచ్చును, (గార్హపత్య, ఆహవనీయ, దక్షిణాగ్నులు అను) మూఁడగ్నులను, విరాళి=మోహము, కొన్నచోటు = పొందినయట్టి ప్రదేశము, కనుపపులు=రెల్లుగడ్డి, వేల్పుఁబడవాల్గన్ = దేవతల సేనాధిపతిని (కుమారస్వామిని), కన్నచోటు = ప్రసవించినప్రదేశమును, హర్షమునన్ =

సంతసముతో, చూచి=సందర్శించి, ఆత్మలోనన్ = తనమనస్సునందు, మీఁది పద్యముతో నన్వయము.

తా. భగీరథుఁడు తపస్సు చేసినచోటును, ఆకాశగంగ భూమి కవతరించినప్రదేశమును, పార్వతి శివునకు శుశ్రూష సల్పినప్రదేశమును, మన్మథుఁడు శివునికంటిమంటచే నీఱయినట్టి జాలి గల్పించుప్రదేశమును, అగ్నిదేవుఁడు సప్తర్షులకాంతలపై మోహముఁ జెందినప్రదేశమును, కుమారస్వామి జననము చెందినపెల్లుదుబ్బులను జూచి సంతోషించి ప్రవరుఁడు తనలో.

చ. విలయకృశానుకీలములవేఁడిమిఁ బోఁడిమిమాలి వెల్మిడిన్
గలసినభూతధాత్రి మఱి క్రమ్మఱ రూపయి నిల్చి యోషధుల్, మొలవఁగఁ జేయునట్టినయముల్ ప్రతికల్పము నెట్లు గాంచునో, చలిమలపల్ల నుల్లసిలుచల్లఁదనంబును నూనకుండినన్.

టీ. విలయ...వేఁడిమిన్ - విలయ = ప్రళయకాలపు, కృశానుకీలముల = అగ్నిజ్వాలలయొక్క, వేఁడిమిన్ = వేఁడిచే, పోఁడిమిమాలి=రూపుమాసి, వెల్మిడిన్=భస్మమున, కలసిన = కలసిపోయిన, భూతధాత్రి=భూమి, క్రమ్మఱన్=తిరిగి, రూపయి = ఆకారమేర్పడి, నిల్చి=ఎప్పటివలె నిలువఁబడి, ఓషధులు=వృక్షలతాదిమూలికలు, మొలవఁగన్ = మొలచునట్లుగా, చేయునట్టి=చేయఁగాఁగల, నయముల్=మంచిని, ప్రతికల్పమున్=ఒక్కొక సృష్టిప్రారంభకాలమునను, ఈచలిమలపల్లన్ = ఈహిమవత్పర్వతమువలన, ఉల్లసిలుచల్లఁదనంబును=ఉప్పతిలునట్టిశైత్యమును, ఊనకుండినన్=పొందకుండినచో, ఎట్లు=ఏవిధముగా, గాంచున్ = పొందును. వెలి+మిడుఁగు=వెలిమిడి, దీని హ్రస్వరూపము వెల్మిడి. వెల్మిడియన బూదియనుటకు.—

సీ. "తగనంధునకును నద్దంబు చూపినయట్లు
వెలిమిడిలో నెయ్యి వేల్చినట్లు" పంచతంత్రము.

తా. ప్రళయకాలమున మహాగ్నిజ్వాలలచేఁ గాలి భస్మమైపోయిన భూమి యాహిమవత్పర్వతపుఁజలువఁ గొనక యుండినచో, మరల రూపుచెంది తరుగుల్మలతాదులను మొలిపించుకొనఁజాలదు. కావ్యలింగము.

సీ. పసుపునిగ్గులు దేఱు పాఁపజన్నిద మొప్పఁ
బ్రమథాధిపతి యింటిపట్టెఱింగె
శచి కీఁత గఱపుచుఁ జదలేటి సురరాజు
జలకేళిసవరించు చెలు వెఱింగె
సదనుతోఁ జేఁపి చన్నవిసి యోషధుల మ
న్నాదవు కొండల కెల్లఁ బిదుక నెఱిఁగె
వేల్పుటింతులలోన విఱ్ఱవీఁగుచు మేన
నవరత్నరచనలరవణ మెఱిఁగెఁ

తే. బరిపరివిధంపుఁజన్నంపుబరికరంపు
సొంపుసంపద నిఖిలనిలింపసభయు
నప్పటప్పటికిని జిహ్వాత్రుప్తు డుల్ల
నామెత లెఱింగె నీతుషారాద్రికతన. 11

టీ. ఈతుషారాద్రికతనన్ = ఈమంచుకొండమూలమున, ప్రమథాధిపతి = శివుఁడు, పసుపునిగ్గులు = పసుపుకాంతులు, తేఱు పాఁపజన్నిదము = తేటగాఁగనపడుసర్పయజ్ఞోపవీతము, ఒప్పన్ = ఒప్పునట్లు, బ్రహ్మచర్యాశ్రమ ధర్మమును నిర్వర్తించుచు నునుట, ప్రమథాధిపతి = ప్రమథులగణమున కధిపతియగు శంకరుఁడు, ఇంటిపట్టు=గృహస్థధర్మము, ఎఱిఁగెన్=తెలిసికొనెను. (హిమవంతుఁడు కూఁతు నిచ్చుటచే, శివునకుఁ దనసర్పయజ్ఞోపవీతమునకుఁ బసుపంటుకొని పచ్చనకాఁగా గృహస్థత్వ మలవడెనుట.) (పా. పసుపునిగ్గులు మీఱు=పసుపుకాంతు లతిశయించు) సురరాజు=ఇంద్రుఁడు, శచికిన్ = శచీదేవికి, ఈఁతగఱపుచున్=ఈఁతనేర్పుచు, చదలేటన్ = ఆకాశగంగలో, జల

కేళి=జలవిహారములు, సవరించుచెలువు = కావించుపొల్పును, ఎఱింగెన్ = పొందెను. (ఆకాశగంగ హిమవత్పర్వతమునఁ బ్రవహించుటచే నందు శచితో నింద్రునకు జలక్రీడగావింప వసతిపడియె ననుట.) మన్మోదవు=గోరూపిణియగు భూదేవి, అదనుతోన్ = సమయమున, చేఁపి, చన్నువిసి = పొంగవిరియించి, అంటినంతన స్రవించునటుల, కొండలకెల్లన్, ఓషధులన్=లతాగుల్మాదులను, పిదుకనెఱిఁగెన్ = పిండుటతెలిసికొనెను. ఈయంశము కుమారసంభవములోని ప్రథమసర్గమునం దీక్రిందిశ్లోకమునందుఁ జెప్పఁబడెను. విష్ణుపురాణభాగవతాదులం దీకథాంశము సుప్రసిద్ధము. శ్లో. "యం సర్వశైలాః పరికల్ప్య వత్సం మేరౌ స్థితే దోగ్ధరి దోహదక్షే, భాస్వంతి రత్నాని మహౌషధీశ్చ పృథూపదిష్టాం దుదుహుర్ధరిత్రీం." (భూమి గోరూపమును దాల్చినప్పుడు హిమవంతుఁడు దూడయై చేఁపుతెప్పించుటచేతనే యోషధులనెల్ల కొండలకుఁ బిదుకనయ్యెననుట.) మేన=మేనకయనునచ్చర, వేల్పుటింతులలోనన్=దేవతాస్త్రీలలో, విట్టువీఁగుచున్=మిగులనిక్కుచు, నవరత్న=(వజ్ర, వైడూర్య, నీల, గోమేధిక, మరకత, మాణిక్య, పుష్పరాగ, మౌక్తిక, ప్రవాళములను) తొమ్మిది తెఱఁగుల మణులయొక్క, రచనలరవణములు=చెక్కడములుగలనగలను,ఎఱిఁగెన్ (మేనక హిమవంతునిభార్య గావున ననేక రత్నములగనులు గలహిమవంతుఁడు తనభార్యకు రత్నాభరణముల నించుటచే నామె దేవతాస్త్రీలలో విట్టువీఁగుచున్నదనుట.) నిఖిలనిలింపసభయుంన్ = ఎల్లదేవతాసమూహమును, పరి...సంపదన్-పరిపరివిధంపు = నానావిధములైన, జన్నంపు = యజ్ఞముల యొక్క, పరికరంపు=సాధనములయొక్క, సొంపుసంపదన్ = మేలిమికలుగుటచే, అప్పటప్పటికిన్=అప్పుడప్పుడు, జిహ్వాత్రుప్పు = నాలుకకుఁ గల్గినరోఁత (పా. జిహ్వతుప్పటెల్లన్ = నాలుకయరుచిచెడఁగా) దుల్లన్=తొలఁగిపోవునట్లు, ఆమెతలు=విందుకుడుపులు, (ఎడనెడ ననేకులు హిమవంతమునఁ బలువిధములైనయజ్ఞములు చేయుటచే దేవతలకు మంచిమంచి హవిర్భాగములు చెంద నయ్యె ననుట.) ఎఱిఁగెన్. అలం. రూపకము సుదాత్తము.

హిమవంతము రత్నములకు నెలవనుట సుప్రసిద్ధము.

శ్లో. "అనంతరత్నప్రభవస్య యస్య హిమం న సౌభాగ్యవిలోపి జాతమ్."

మ. తలమే బ్రహ్మకు నైన నీనగమహత్త్వం బెన్న నే నియ్యెడన్
గలచోద్యంబులు జేపు గన్గొనియెదన్ గాకేమి నేఁడేఁగెదన్
నలినీబాంధవభానుతప్తరవికాంతస్యందినీహారకం, దళచూ
త్కారపరంపరల్ పముపముల్ మధ్యాహ్నమున్ దెల్పెడిన్.

టీ. ఈనగమహత్త్వంబు = ఈహిమవంతముయొక్క ప్రభావము, ఎన్నన్=ప్రశంసించుటకు, బ్రహ్మకునైనన్ = బ్రహ్మకు నేని (నలుమోముల వేలుపగు బ్రహ్మయే తీరఁడేని మనుష్యునిచేఁ గాదనుట.) తలమే = శక్యమా? ఇయ్యెడన్ = ఈహిమవంతునియందు, కలచోద్యంబులు = ఉన్నచిత్రములు, నేను, జేపు, కన్గొనియెదంగాకేమి=చూచెదఁగాక, నేఁడు, ఏఁగెదన్=పోవు దను. నలినీ...పరంపరల్ - నలినీబాంధవ=సూర్యునియొక్క, భాను = కిరణ ములచే, తప్త = తపింపఁజేయఁబడిన, రవికాంత = సూర్యకాంతమణులపైకి, స్యంది=తొఁగుచున్న, నీహారకందళ = మంచుబొట్లవలని, చూత్కార = చూఁచూఁ అనుధ్వనియొక్క, పరంపరల్=వరుసలు, పముపముల్ = క్రమ క్రమముగా, మధ్యాహ్నమున్=పట్టపగలగుటను, తెల్పెడిన్ = తెలియఁజేయు చున్నవి.

శృంగములయెత్తుచే సూర్యబింబము కానరాదయ్యెను. మధ్యాహ్న మగుట నెండకు మంచు కరఁగుట యది ప్రజ్వరిల్లు సూర్యకాంతములపైఁబడి ధ్వనియగుట మధ్యాహ్నము గుర్తింపఁజేసెను. సూర్యస్పర్శచే సూర్యకాంత ములు వేఁడిగొను ననుటకు

తే. "అర్కకాంత మచేతనంబయ్యు సవితృ, పాదములు సోఁకినంతన ప్రజ్వరిల్లు"

భర్తృహరి.

తా. ఈపర్వతముయొక్క మాహాత్మ్యమును గణింప బ్రహ్మకైనఁ దరముకాదు. సూర్యకిరణములు తాఁకి ఆవేఁడి యెక్కిన సూర్యకాంతమణుల చఱులపై మంచుబొట్లు పడి చుఁయిచుఁయి మనుట మధ్యాహ్నమగుటను దెలుపుచున్నది. నేఁటి కింటికరిగెదను. రేపు మరల వచ్చి చూడరాదా?

తే. అనుచుఁ గ్రమ్మఱు వేళ నీహారవారి
బెరసి తత్పాదలేపంబు గరఁగి పోయెఁ
గరఁగిపోవుట యెఱుఁగఁ డద్ధరణిసురుఁడు
దైవకృతమున కిల నసాధ్యంబు గలదె. 13

టీ. అనుచున్=ఇట్లుఁ దలపోయుచు, క్రమ్మఱువేళన్ = మరలు సమయమున, నీహారవారి = మంచునీరు, బెరసి=అంటి, తత్పాదలేపంబు = అతని పాదములకుఁ బూయఁబడిన పసరుపూఁత, కరఁగిపోయెన్ = ద్రవమై యంటుకొనిపోయెను. కరఁగిపోవుటన్ = ఆవిధముగా నీరై పోవుటను, అద్ధరణిసురుఁడు=ఆ బ్రాహ్మణుఁడు (ప్రవరుఁడు), ఎఱుఁగఁడు = గ్రహించినవాఁడు కాఁడు. (కాఁబట్టి), ఇలన్ = భూమిపై, దైవకృతమునకున్ = దైవము చేయుయత్నమునకు, అసాధ్యంబు = సాధింపరానిది. కలదె=కలదా? దైవము తలఁచినది యయి తీరును గాని తప్పిపోదనుట. అర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

మ. అతఁ డట్లౌషధహీనుఁడై నిజపురీయాత్రామిళత్కౌతుకో
ద్ధతిఁ బోవన్ సపదిస్ఫుటార్తిఁ జరణద్వంద్వంబు రాకుండినన్
మతిఁ జింతించుచు నవ్విధం బెఱిఁగి హా నన్నిట్లు దైవంబ తె
చ్చితె యీఘోరవనప్రదేశమునకున్ సిద్ధాపదేశంబునన్.

టీ. అతఁడు = ఆ ప్రవరాఖ్యుఁడు, అట్లు=ఆవిధముగా, ఔషధహీనుఁడై=పాదలేపము లేనివాఁడై, నిజ...ద్ధతిన్ - నిజపురీ = తనపట్టణమును గూర్చి, యాత్రా=ప్రయాణముచేయుటయందు, మిళత్=కూడుచున్న, కౌతుకోద్ధతిన్=కుతూహలాతిశయముచే, పోవన్=ఎగిరిపోవుటకు, చరణద్వంద్వంబు =

అడుగిడదోయి, సపదిస్ఫుటార్తిన్ = అప్పుడే స్పష్టమగు దుఃఖముచేఁ (సపరిస్ఫూర్తిన్ = చక్కఁగాఁ దోఁచుచున్న దుఃఖముచేఁ గూడుకొనుటచేత. పా.) మతిన్=మనస్సునందు, చింతించుచున్=విచారము చెందుచు, అవ్విధంబు = అట్లెగిరిపోలేకపోవుటకుఁ గలకారణమును, హా = అక్కటా, సిద్ధోపదేశంబునన్=సిద్ధునిమిషచేత, (సిద్ధోపదేశంబునన్=సిద్ధునియుపదేశముచేత, పా.) దైవంబ=దైవమా! నన్నున్, ఇట్లు = ఈవిధముగా, ఈఘోరవనప్రదేశమునకున్ = ఈభయంకరమైన యడవినేలకు, తెచ్చితె=తీసికొనివచ్చితివా?

తొలుత దైవకృతమున కసాధ్యము లేదని నిశ్చయించుకొనెను. కావున ఘోరప్రదేశమునఁ దానుచిక్కుపడుటకు సిద్ధుఁడు నిమిత్తమాత్రుఁడు. దైవ మాపదలఁ గూర్చునెడ నొకనిని నిమిత్తమాత్రునిగఁ గల్పించును.

తా. ఆవిధముగాఁ బాదలేపము పోయినయాప్రవరుఁడు తన యూరికిఁ బోవుటకు నెగురలేకపోవుటచేఁ బాదలేపము కరఁగిపోయిన దని తెలిసికొని "యయ్యో! దైవమా! సిద్ధుఁ డనుమిష కల్పించి నన్నీఘోరారణ్య ప్రదేశమునకుఁ గొనివచ్చితివా?" యని దుఃఖించెను. కావ్యలింగము.

క. ఎక్కడియరుణాస్పదపుర
మెక్కడితుహినాద్రి క్రొవ్వి యే రాఁ దగునే
యక్కట మును సను దెంచిన
దిక్కిది యని యెఱుఁగ వెడలు తెరు వెయ్యదియో. 15

టీ. ఎక్కడి అరుణాస్పదపురము = అరుణాస్పదపుర మెక్కడ నున్నది, ఎక్కడితుహినాద్రి=మంచుకొండ యెక్కడ నున్నది! (దీనికి దానికి మిక్కిలి దూరముగదా!) క్రొవ్వి=మదించి, ఏన్=నేను, రాన్=వచ్చుట, తగునే = కూడునా? అక్కట=అయ్యో! మును=మునుపు, చనుదెంచిన దిక్కు = ఇక్కడకువచ్చినదిశ, ఇది=ఇట్టిది, అని యెఱుఁగన్=అని నేనెఱుంగఁజాలను, వెడలు తెరువు = ఇటనుండిపోయెడిత్రోవ (పా. వెడలు తెఱఁగు = బయలువెడలు విధము,) ఎయ్యదియో = ఏదోగదా!

తా. అరుణాస్పదపుర మెక్కడ ? మంచుగొండ యెక్కడ ? పోగ రున నేను రాఁదగునా ? అయ్యో ! వెనుకవచ్చినవైపిది యని యెఱుఁగను. ఇంక బయలువెడలువిధ మెట్లో !

మ. అకలంకౌషధసత్త్వముఁ దెలియ మాయాద్వారకావంతికా
శికురుక్షేత్రగయాప్రయాగములు నే సేవింప నుద్దండగం
డక వేదండ వరాహ వాహరిపు ఖడ్గ వ్యాఘ్రమిమ్మంచుఁగొం
డకు రాఁ జెల్లునె బుద్ధిజాడ్యజనితోన్మాదుల్ గదా శ్రోత్రియుల్.

టీ. అకలంకౌషధసత్త్వమున్ = నిష్కల్మషమయిన యౌషధపు సామర్థ్యమును, తెలియన్ = తెలిసికొనుటకు, మాయా...ప్రయాగములు- మాయా=మాయానగరము-హరిద్వారము, ద్వారకా = ద్వారావతీనగరము, అవంతి=ఉజ్జయినీపట్టణము, కాశి=వారణాసి, కురుక్షేత్ర = కురుక్షేత్రము, గయా=గయాక్షేత్రము, ప్రయాగ = ప్రయాగక్షేత్రము (వీనిని) నే సేవింపక = నేను సందర్శించుటకుఁ బోవక, ఉద్దండ...వ్యాఘ్రము - ఉద్దండ = భయంకరములైన, గండక = గండమృగములు, వేదండ=ఏనుగులు, వరాహ = అడవిపందులు, వాహరిపు=అడవిదున్నలు, ఖడ్గ=ఖడ్గమృగములు, వ్యాఘ్రము= పెద్దపులులు కలది (ఖడ్గగండకశబ్దము లేకార్థవాచకము లయ్యు నిందు వేఱుగాఁ బ్రయోగింపఁబడుట కాధారము కానము.) ఇమ్మంచుఁగొండకున్ = ఈ హిమవత్పర్వతమునకు, రాఁ జెల్లునె = వచ్చుట తగునా ? శ్రోత్రియుల్ = వేదము చదివి కర్మముల నాచరించువారు, బుద్ధిజాడ్యజనితోన్మాదుల్ గదా = బుద్ధిమాంద్యముచేఁ గల్పింపఁబడిన వెఱ్ఱితనము గలవారు గదా ! అర్థాంతరన్యాసాలంకృతి.

వేదము పఠించినవారికి బుద్ధివికాసముండదు. కాళిదాసు విక్రమోర్వశీయమున "వేదాభ్యాసజడః" అనెను. కేవలపఠనము ప్రతిభాదాయకము

కాదనుట. గండక = అనుచో స్వార్థమందు కప్రత్యయమనియుం గండయన స్థూలశిలలుగాన ఉద్దండగండక=భయంకరములగు శిలలపై నున్న అని చెప్పుచున్నారు. సమార్థకములగు గండకఖడ్గముల కేకార్థము చెప్పుటకంటె నిదియే సముచితము.

ఖడ్గవ్యాఘ్రము...ఇమ్మంచుకొండకు

అనుచో బాలవ్యాకరణమునందలి కారకపరిచ్ఛేదములోని "ఒకానొకచో విశేషణంబుల షష్ఠికిం బ్రథమ విభాషనగు" ననుసూత్రము చూడునది. ఇందుల కాధారములు.

ఆ. "భేద్యభేదకముల భేదంబు చెల్లదు, పరవిభక్తిలింగవచనములకు
నొందు భేదకముల కుండును బ్రథమయుం, జయముర క్షకుండు శౌరికనఁగ."

—కవిలోకచింతామణి.

క. "ప్రథితముగఁ గృతులషష్ఠికిఁ బ్రథమవిశేషణము చెల్లుఁ బరిపంథిమదో
న్మథనుఁడు రాముని కెవరో, పృథివిం జెలువొందరలనంగ వృషపతిగమనా."

—సర్వలక్షణసారసంగ్రహము.

క. "అపరాహ్ణసమయమున నిట్లుపమాతీతాతిఘోరయుద్ధం బయ్యెన్
రిపుభయదభుజుఁడు భీముని, కపరిమితబలుండు కౌరవాధీశునకున్."

భార. భీష్మ. ఆ. 2.

శా. "విద్యారాజీవభవుండు మారయకుఁ, బుణ్యాచారభీమాంబకున్"

—శృంగారనైషధము.

క. "మీపనుపున రాజ్యము పా, లీ పాండుకనూభవులకు నీకున్న భుజా
టోపభయంకరుఁ డర్జును, కోపానల మడరి మట్టికొనదే వారిన్."

—భారత. ఉద్యో. ఆ. 1.

తా. నేను సిద్ధుఁడిచ్చిన మందుమహిమ తెలియవలె నన్న మాయ ద్వారక యవంతి కాశి కురుక్షేత్రము గయ ప్రయాగము మొదలైన పుణ్యక్షేత్రములకుఁ బోయి వానిని సేవింపక గండకము లేనుఁగు లడవిదున్నలు కాదు

దున్నలు పెద్దపులులు మొదలుగాఁగల క్రూరమృగములు విశేషముగా నుండెడి యీ మంచుగొండకు రావచ్చునా? కేవలవైదికు లయిన నావంటివారు బుద్ధిమాంద్యమువలని చిత్తభ్రమము గలవారై యుందురు. కాఁబట్టి నేను నట్టి చిత్తభ్రమముచేత నీ రారానిచోటికి వచ్చితిని. అలం. అర్థాంతరన్యాసము.

సీ. నను నిముసంబు గానక యున్న నూ రెల్ల
నరయుచు మజ్జనకుఁ డెం తడలునొక్కొ
యెపుడు సంధ్యలయందు నిలు వెళ్లనీక న
న్నోమెడుతల్లి యెం తొఱలునొక్కొ
యనుకూలవతి నాదుమనసులో వర్తించు
కులకాంత మది నెంత కుందునొక్కొ
కెలఁ దోడునీడలై క్రీడించుపచ్ఛాత్రు
లింతకు నెంత చింతింతురొక్కొ

తే. యతిథిసంతర్పణంబు లే మయ్యెనొక్కొ
యగ్ను లేమయ్యెనొక్కొ నిత్యంబులైన
కృత్యములఁ బాపి దైవంబ కిటుక నిట్లు
పాఱవైచితె మిన్నులు పడ్డచోట. 17

టీ. ననుక్ = నన్ను, నిముసంబు = నిమిషము, కానక యుంన్నఁ = చూడకున్నచో, ఊ రెల్లఁ = గ్రామమంతయు, అరయుచుఁ మజ్జనకుఁడు = వెదకునట్టి నాతండ్రి, ఎం తడలునొక్కొ=ఎంత విచారపడునో! నన్నుఁ, ఎపుడుక్ = ఎల్లప్పుడు, సంధ్యలయందుఁ = త్రిసంధ్యలయందు, (ఉదయమధ్యాహ్న సాయంతనసంధ్యలందు) ఇలువెళ్లనీక = ఇల్లుదాఁటనీక, ఓమెడుతల్లి = కాపాడెడుతల్లి, ఎంతొఱలునొక్కొ = ఎంతదుఃఖపడునో, అనుకూలవతి = అడఁకువగలది, నాదు మనసులోఁ = నామనసునకులోఁబడి, వర్తించుకులకాంత = సద్వంశాంగన (భార్య), ఎంత కుందునొక్కొ=ఎంతగా వెతపడునో, కెలఁక్ = దగ్గఱ, తోడునీడలై = సహాయులై, క్రీడించు=ఆటు

లాడుకొను (విచారించు) సచ్ఛాత్రులు = మంచిశిష్యులు, ఇంతకున్ = ఇంతటియారాయడబాటునకు, ఎంత చింతింతు రొక్కో=ఎంతవిచారము నొందు దురో గదా! అతిథిసంతర్పణంబులు = అన్నార్థులై వచ్చినవారి సమారాధన ములు, ఏమయ్యెనొక్కో=ఏమైపోయినవో గదా! అగ్నులు = గార్హపత్యము. ఆహవనీయము, దక్షిణాగ్ని అను నగ్నిహోత్రములు, ఏమయ్యెనొక్కో = ఏమియై పోయినవోగదా! నిత్యంబులైనకృత్యములన్=నిత్యమును జేయవల సినకర్మములను, పావి=తప్పించి, మిన్నులు పడ్డచోటన్ = ఆకాశము విఱిగి నప్రదేశమున (బహుదూర ప్రదేశమున), పాఱవైచితె = మిగులదూర దేశమునందుఁ బడవైచితివా? మిగుల దూరమున బంధువులకును నిత్యకృత్యము లకు దూరముచేసి కూలఁద్రోచితివా యనుట. అలం. సందేహము.

శ్రీనాథకవియుఁ "బొకాలెద మిన్నులుపడ్డచోటికిన్" అని కాశీ ఖండమునఁ జెప్పినాఁడు. మిన్నులు పడ్డచోటు, కానని క్రంతలు ఇవి జాతీ యములు. మిన్ను విఱిగి నేలఁ బడిన యాభయంకరదూరభూములలోఁ బడ వేసితివా యని దేవుని నిష్ఠురము లాడుట.

క. నను నిలు సేరనుపాయం
బొనరింపఁగఁ జాలుసుకృతి యొకఁ డొదవఁ డొకో
యనుచున్ జింతాసాగర
మున మునిఁగి భయంబు గదురఁ బోవుచు నెదురన్. 18

టీ. ననున్ = నన్ను, ఇలు సేరనుపాయంబు = ఇంటికిఁబోవు తెఱఁగు, ఒనరింపఁగన్=చేయుటకు, చాలుసుకృతి=చాలిన పుణ్యాత్ముఁడు, ఒకఁడు = ఎవఁడైన నొక్కఁడు, ఒదవఁడొకో = కలుగఁడా యేమి? అనుచున్=అను కొనుచు, చింతాసాగరమునన్ = విచార మను సముద్రమునందు, మునిఁగి = మునిఁగినవాఁడై, పోవుచున్, ఎదురన్ = ముందుభాగమునందు, వైపద్య ముతో నన్వయము.

నిర్మానుష్యప్రదేశము. వచ్చినత్రోవ యెఱుఁగఁడు కావున చింతాసాగరమున మునింగెను. మునింగినవాఁడు తరంగవేగమునఁ గొట్టుకొనిపోవునటుల విచారాతిశయమునఁ బ్రవరుఁడు మతిదప్పిపోవుచుండెను. అలం. రూపకము. సందేహము.

సీ. కులిశధారాహతిపాలుపునఁ బైనుండి
యడుగు మోవఁగ జేగుఱైనతటులఁ
గనుపట్టులోయ గంగానిర్ఝరము పాఱఁ
జలువ యౌనయ్యేటికెలఁకులందు
నిసుకవెట్టిననేల నేచి యర్కాంశులఁ
జొరనీక దట్టమై యురులు గవియు
క్రముకపున్నాగనారంగరంభానాళి
కేరాదివిటపికాంతారవీథిఁ
తే. గిరలుపికశారికాకీరకేకిభృంగ
సారసధ్వనిఁ దనలోనిచంద్రకాంత
దరులు ప్రతిశబ్దమీన గంధర్వయక్ష
గానఘూర్ణిత మగునొక్కకోనఁ గనియె. 19

టీ. కులిశధారాహతిపాలుపునన్ = వజ్రాయుధపు వాయిచేతి ఱంపము (గన్ను) విధమున, పైనుండి=మీఁదినుండి, అడుగు మోవఁగన్=అడుగంటునట్లు, జేగుఱు=కావిరంగుగలవి,ఐన, తటులన్=ప్రక్కలతో, కనుపట్టులోయన్=అగపడుపల్లపు ప్రదేశమున, వజ్రధారచేఁ గొండలు భిన్నములగుట ప్రసిద్ధము. మంచుకొండయందలి లోయలు పైనుండి క్రిందివఱకు ఏకశిలలతో వజ్రభేదితములవలె నుండెను. సూర్యకిరణప్రసారము చాలినంత లేమిచే నచటి శిలలయందు జేగుఱుపట్టెను. గంగానిర్ఝరము=గంగాప్రవాహము, పాఱన్ = ప్రవహించుటచే, చలువ = చల్లని, ఔనయ్యేటికెలఁకులందున్ = అగునట్టి

యూగంగానదియిరుప్రక్కలను, ఇసుకపెట్టిననేల౯ = ఇసుకదిబ్బపెట్టినలంక నేలను, ఏచి=ఎదిగి, అర్కాంశుల౯ = సూర్యకిరణములను, చొరనీక=ప్రవేశింపనీయక, దట్టమై=చిక్కనై, ఇరులుగవియ=చీకట్లు క్రమ్మ, క్రముక... వీథి౯-క్రముక=పోక, పున్నాగ = పొన్న, నారంగ=నారింజ, రంభా = అరటి, నాళికేర = కొబ్బరి, ఆది=మొదలగు, విటపి = చెట్లయొక్క, శాంతారవీథి౯=తోఁపులవరుసను, కెరలుపిక...ధ్వని౯ - కెరలు=కూయుచున్న, పిక = కోయిలలయొక్కయు, శారికా = గోరువంకలయొక్కయు, కీర = చిల్కలయొక్కయు, కేకి = నెమిళ్లయొక్కయు, భృంగ = తుమ్మెదల యొక్కయు, సారస=బెగ్గురుపక్షులయొక్కయు, ధ్వని౯ = చప్పుడుచే, తనలోని చంద్రకాంతదరులు=తనలోపలి చంద్రకాంతమణిమయమైనగుహలు, ప్రతిశబ్దము=ప్రతిధ్వనిని, ఈన౯ = జనింపఁజేయఁగా, గంధర్వ...ఘూర్ణితము-గంధర్వ=గంధర్వులయొక్కయు, యక్ష=యక్షులయొక్కయు, గాన = గానముచే, ఘూర్ణితము=తిరుగుడుపడుచున్నది, అగు, ఒక్కకోన౯=ఒకానొక లోయను, కనియె౯ = చూచెను.

కోయిలలు పల్లవితచూతాదివృక్షములందును, చిలుకలు నారంగాది ఫలవృక్షములందును, గోరువంక లందునిందును నుండెను. నెమిళ్లు చెట్లు క్రిక్కిరిసి చీకటులొలయుటచే నదియ మేఘమని నృత్య మొనరించుచుండెను. తుమ్మెదలు రొదలుచేయుచున్న వనుటచే నచటిలతలు పూచి మకరందభరితములై యుండె ననియు బెగ్గురుపక్షులు అఱచుచున్నవనుటచే నచటిజలాశయములు విహారయోగ్యములుగా నున్న వనియు భావము.

ఇరులు నిత్యబహువచనాంతము. దృష్టాంతము:—

క. “కై లేకవచన మరయఁగఁ, బాలును దిమ్మెరలు సహజ బహువచనంబుల్”
కావ్యాలంకారచూడామణి. (ఆ. ౯)

తా. ఇంద్రుని వజ్రాయుధపు నఱకులు తనునట్లు మీఁదినుండి యుడుగువఱకును నెల్లనైన యొడ్డలు గలకొండచరికినడుమఁ గన్పడులోయలోఁ

ప్రవహించు గంగాప్రవాహమున కిరుప్రక్కలఁ బెట్టినయిసుకలంకలమీఁదఁ బెరిఁగి సూర్యకిరణములను జొరనీయక చిక్కనై చీకటిగ్రమ్ము పోఁక, పొన్న, నారింజ, అరఁటి మొదలగు వృక్షజాతులతోఁ, ఫలలోఁ కూత పెట్టు కోయిలలు, గోర్వంకలు మొదలగుపక్షులధ్వనులును వానికిఁ బ్రతిశబ్దములిచ్చు సెల ఱాలగుహలును గలిగి గంధర్వుల యొక్కయు, యక్షుల యొక్కయు, సంగీతములచే నొప్పారుకోన నొకదానిఁ బ్రవరుఁడు కాంచెను. ఉత్ప్రేక్ష.

క. కనుఁగొని యిది మునియాశ్రమ
మనుతహతహ వొడమి యిచటి కరిగిన నాకున్
గననగు నొకతెఱువ యని
మనమునఁ గలదిగులు కొంత మట్టుపడంగన్. 20

టీ. కనుఁగొని=ఆలోచనుగాంచి, ఇది, మునియాశ్రమము=మునులు తపస్సుజేయుచోటు, అనుతహతహ = అనునట్టి భ్రాంతి, పొడమి = కలిగి, ఇచటికిన్ = ఈయాశ్రమమునకు, అరిగినన్=పోయినచో, నాకున్, ఒకతెఱువ = ఒకయుపాయము, కననగున్ దొరకవచ్చును, అని, మనమునన్=మనస్సునందు, కలదిగులు = కలిగినచింత, కొంత=కొంచెము, మట్టుపడంగన్=మరుగుపడఁగా, (తగ్గఁగా) వైపద్యముతో నన్వయము.

చ. నికటమహీధరాగ్రతటనిర్గతనిర్ఝరధారఁ బాసి లో
యకుఁ దలక్రిందుగా మలఁకలై దిగుకాలువ వెంటఁ బూచుపు
ల్లిక లవలంబనంబుగ నళిప్రకరధ్వని చిమ్మిరేఁగ లో
నికి మణిపట్టభంగసరణిన్ ధరణీసురుఁ డేఁగి చెంగటన్. 21

టీ. ధరణీసురుఁడు=బ్రాహ్మణుఁడు (ప్రవరుఁడు), నికట...ధారన్ - నికట=సమీపమందలి, మహీధరాగ్ర = కొండకొనయొక్క, తట=ప్రదేశము నుండి, నిర్గత=వెల్వడిన, నిర్ఝరధారన్ = సెలయేటిజాలును, పాసి = విడచి (వేఱయి), తలక్రిందుగాన్ = ఎత్తునుండిపల్లమునకు, మలఁకలై = మెలికలు

చెంది, దిగుకాలువవెంటన్, పూచు, మల్లికలు = మల్లెతీవెలు, అవలంబనం
బుగన్=చేయూతగాఁగా, అళిప్రకరధ్వని = తుమ్మెదగుంపులఝుంకారము, చిమ్మిరేఁగన్=చెలరేఁగఁగా, మణిపట్టభంగసరణిన్ = మణులతో నిర్మించిన మెట్లదారిని, ఏఁగి=పోయి, చెంగటన్=దగ్గఱ.

కొండకోననుండి సెలయేరు తలక్రిందుగాఁ బాఱుచున్నదిగానఁ బాత వేగమునఁ జిలికలయ్యెను. మల్లెలను జేయూతఁగొన్నంతన తుమ్మెదలు చెలరేఁగుచుండె ననుటచేఁ బూఁచే మల్లెలు బరుచుండె ననియుః, ప్రదేశము పంకిలముగానుండుటచేఁ గెలూఁతగొనెననియుం భావము. అవలంబనమునకు నెన్నియో మల్లెతీవియలుఁ గైకొనుటచేఁ దుమ్మెదలగుంపు చిమ్మిరేఁగెను. 25 వ పద్యమునం దచ్చోటు జనాన్వితమనుకొనుటకు మణులమెట్లు భవనము మేనితావి సాధకము లయ్యెను.

తా. చేరువ నున్న కొండకోననుండి వెడలిన సెలయేటినుండి చీలి తలక్రిందుగా సాగోయ లోనికి మెలికలువాఱి పోవు కాలువప్రక్కలను బుష్పించినమల్లెతీగలు చేపట్టుగాఁ జేసికొని తుమ్మెదలఝుంకారము చెలరేఁగఁగా మణులతోఁ గట్టిన మెట్లత్రోవను లోనికేఁగి చేరువను (పైపద్యముతో నన్వయము.)

శా. తావుల్ క్రేవలఁ జల్లుచెంగలువకేదారంబుతీరంబునన్
మావుల్ క్రోవులు నల్లిబిల్లిగొను కాంతారంబునం దైందవ
గ్రావాకల్పిత కాయమానజటిలద్రాక్షాగుళుచ్ఛంబులన్
బూవుందీవెలనొప్పునొక్కభవనంబున్ గాంచెఁ దోత్కీర్ణమున్.

టీ. తావుల్=పరిమళములను, క్రేవలన్ = ప్రక్కలందు, చల్లు... తీరంబునన్-చల్లు=వెదజల్లునట్టి, చెంగలువకేదారంబు=ఎఱ్ఱకల్వలుగల మడిమడి యొక్క, తీరంబునన్=దగ్గఱ, ఎఱ్ఱగలువ తావు లోలయం నా సమీపమునం దనుట, మావుల్=మామిళ్లను, క్రోవులు=పోరంటలు, అల్లిబిల్లిగొను కాంతారంబునందున్=పెనఁగొను తోఁపునందు, కాంతారంబునన్ = అడవియందు

ఐంద...గుళుచ్ఛంబులన్ - ఐందవగ్రావ=నెలఱాల (కంబముల) చేత, ఆకల్పిత= కూర్పఁబడిన, కాయమాన=మేల్కట్టు పందిటియందు, జటిల = అల్లుకొన్న, ద్రాక్షా=ద్రాక్షతీఁగలయందలి, గుళుచ్ఛంబులన్ = పండ్లగుత్తులచేతను, పూవుందీవెలన్=పూఁదీగలచేతను, ఒప్పు=ఒప్పుచున్న, భవనంబున్=ఇంటిని, గారుడోత్కీర్ణమున్=గరుడపచ్చలచే పొదుగఁబడినదానిని, (దీనికిఁ బైక్రియతో నన్వయము.)

పూవుందీవెల అనుచో బిందుసిద్ధికి సూత్రము "సమాసంబుల నుదంతంబు లగు స్త్రీసమంబులకుం బరుష సరళంబులు పరంబు లగునపుడు నుగాగమం బగు" ఇటులే, చిగురుంగైదువు, పూవుంబోఁడి.

తా. దిక్కులఁ బరిమళమును విదిర్చు చెంగలువలుగల వరిమడిదగ్గఱ, మామిళ్లు గోరంటలు పెనఁగొన్నతోఁపుతో నెలఱాలకంబములతోఁ గట్టిన పందిలిపై దట్టముగాఁ బ్రాఁకి గెలలు వేసిన ద్రాక్షతీగలును బూపుదీగలును గల్గి యింపై గరుడపచ్చలు పొదుగఁబడిన యొక యిల్లును.

క. కాంచి తదీయవిచిత్రో
దంచితసౌభాగ్యగరిమ కచ్చెరువడి య
క్కాంచనగర్భాన్వయమణి
యించుక దఱియంగ నచటి కేఁగెడువేళన్. 23

టీ. కాంచి=ఆ దివ్యభవనమునుజూచి, తదీయ...గరిమకున్-తదీయ=దానియొక్క, విచిత్ర=వింతయైన, ఉదంచిత = మిగుల బాగైన, సౌభాగ్యగరిమకున్=చక్కఁదనపుఁ బెంపునకు, అచ్చెరువడి = ఆశ్చర్యపడి, అక్కాంచనగర్భాన్వయమణి = ఆ బ్రాహ్మణవంశశ్రేష్ఠుఁడు (ప్రవరుఁడు), ఇంచుక = కొంచెము, తఱియంగన్ = సమీపింపఁగా, అచటికిన్=ఆతావునకు, ఏఁగెడు వేళన్=పోవునప్పుడు, పైపద్యముతో నన్వయము. తొలుత నాశ్రమముగా నెంచెను. చక్కఁదనపుఁబెం పచ్చెరువుగూర్చి యాశ్రమము గాదేమో యను శంకను బలపఱచెను. చేయిఁదోఁచక యించుక సమీపించెను.

క. మృగమదసౌరభవిభవ
ద్విగుణితఘనసారసాంద్రవీటీగంధ
స్థగితేతరపరిమళమై
మగువపొలుపుఁ దెలుపునొక్కమారుత మొలసెన్. 24

టీ. మృగమద...పరిమళమై - మృగమద = కస్తూరియొక్క, సౌరభ విభవ=పరిమళపుఁ బెంపుచే, ద్విగుణిత=రెట్టింపుగాఁ జేయఁబడిన, ఘనసార=పచ్చకప్పురముచే, సాంద్ర=నిండిన, వీటీ=తాంబూలముయొక్క, గంధ=సువాసనచే, స్థగిత = కప్పఁబడిన, ఇతరపరిమళమై = ఇతర వస్తువుల సౌరభము గలదై, మగువపొలుపున్=జవరాలిజాడను, తెలుపు=తెలియఁజేయు, ఒక్క=ఒకానొక, మారుతము=గాలి, ఒలిసెన్=వీచెను.

కస్తూరి యనక మృగమద మనుటచే సద్యోవినిర్భిన్నమనుట, పచ్చకప్పురము తావిపెంపు గలది. కస్తూరిచే దానితావి యిబ్బడియైనది. ఈ సుగంధాతిశయ మితరపుష్పగంధములఁ గప్పెను. ఇది వీటికాగంధము గాన మగువపొలుపు తెలియుచున్నది.

తా. కస్తూరి, పచ్చకప్పురము మొదలగు పరిమళద్రవ్యములు కలిసిన తమ్మవాసన యితర పరిమళములను గప్పివేయఁగా జవరాలిజాడఁ దెలుపు నొక గాలి యల్లన వీచెను. అలం. కావ్యలింగము.

మ. అతఁ డావాతపరంపరాపరిమళవ్యాపారలీలన్ జనా
న్వితమిచ్చోటని చేరఁబోయి కనియెన్ విద్యుల్లతావిగ్రహన్
శతపత్రేక్షణఁ జంచరీకచికురన్ జంద్రాస్యఁ జక్రస్తనిన్
నతనాభిన్ నవలా నొకానొకమరున్నారీశిరోరత్నమున్. 25

టీ. అతఁడు = ఆప్రవరాఖ్యుఁడు, ఆ, వాతపరంపరా...లీలన్-వాతపరంపరా=గాలిజాలునందు, పరిమళ=సుగంధముయొక్క, వ్యాపారలీలన్ = ప్రవర్తనవిలాసముచేత, ఇచ్చోటు=ఈ ప్రదేశము, జనాన్వితము = జనులు

గలది, అని = అనుకొని, చేరఁబోయి=సమీపించి, విద్యుల్లతావిగ్రహక్ = మెఱపుఁ దీగవంటి మేనుగలదానిని, శతపత్త్రేక్షణక్ = కమలములవంటి కన్నులు గలదానిని, చంచరీకచికురక్ = తుమ్మెదలవంటి కురులుగలదానిని, చంద్రాస్యక్ = చంద్రునిఁబోలు మోముగలదానిని, చక్రస్తనిక్ = చక్రవాకములవంటి చన్నులుగలదానిని, నతనాభిక్ = లోఁతైన బొడ్డుగలదానిని, ఒకానొక, మరున్నారీశిరోరత్నముక్ = దేవతాస్త్రీలలో మిన్నయగు, నవలాక్ = జవరాలిని, కనియెక్.

వీచినది వాతము గాదు. వాతపరంపర. కానచే జనసమన్విత మని గ్రహింపఁ గలుగుట. వరూథిని వేల్పుచెలువ గాన ముఖాదిగాఁ గవి వర్ణించెను. పొక్కిలి లోఁతుగా నుండుటచే నుత్తమజాతి స్త్రీ యని సాముద్రికము. దేవకాంతామణి కావున నాకారము శుభలక్షణలక్షితమై యున్న దనుట.

నవలాపదము దీర్ఘాంతమగు దేశ్యము. నవలయను హ్రస్వాంతరూపము గూడఁ గలదు. హ్రస్వాంతము గల దనుటకు, క. "అన్నవలకుద్దు మోమును" (విక్రమార్కచరిత్రము.)

తా. ఆ ప్రవరుఁ డాగాలిజాలునుబట్టి యిచ్చోట జనులు గల రని తెలిసికొని చేర నరిగి మెఱుపుఁదీఁగవంటిమేను, కమలములవంటి కన్నులుఁ, దుమ్మెదలవంటి కురులును, జందురునివంటి నెమ్మోమును, జక్కవలవంటి చన్నులును, లోఁతైనబొడ్డును గలయొకానొక వేల్పుజవరాలిని గన్గొనెను.

తే. అమలమణిమయనిజమందిరాంగణస్థ
తరుణసహకారమూలవితర్దిమీఁద
శీతలానిల మొలయ నాసీన యైన
యన్నిలింపాబ్జముఖియు నయ్యవసరమున. 26

టీ. అమల...మీఁదక్-అమలమణిమయ=నిర్మలములైన మణులతోఁ గూర్పఁబడిన, నిజ = తనయొక్క, మందిర = ఇంటియొక్క, అంగణస్థ = ముంగిట నున్న, తరుణసహకార=లేయమావిగున్నయొక్క, మూల = మొదట

నున్న, వితర్దిమీఁదన్ =తిన్నెపై, శీతలానిలము=చల్లగాలి, ఒలయన్ = వీవఁగా, ఆసీన = కూరుచున్నది. అన్నిలింపాబ్జముఖియున్ = ఆవేలుపువెలఁదియును, అయ్యవసరమున్ = ఆసమయమునందు (వైపద్యముతో నన్వయము.)

సీ. తతనితంబాభోగధవళాంశుకములోని
యంగదట్టపుఁగావిరంగువలన
శశికాంతమణిపీఠి జాజువాఱఁగఁ గాయ
లుత్తుంగకుచపాళి నత్తమిల్లఁ
దరుణాంగుళీధూతతంత్రీస్వనంబుతో
జిలిబిలిపాట ముద్దులు నటింప
నాలాపగతిఁ జొక్కి యరమోడ్పుఁగనుదోయి
రతిపారవశ్యవిభ్రమముఁ దెలుపఁ
తే. బ్రౌఢిఁ బలికించుగీత ప్రబంధములకుఁ
గమ్రకరపంకరుహరత్నకటకఝణఝ
ణధ్వనిస్ఫూర్తి తాళమానములు గొలుప
నింపు దళుకొత్త వీణవాయింపుచుండి 27

టీ. తత...రంగువలనన్-తత=విరివియైన, నితంబ=పిఱుఁదులయొక్క, ఆభోగ = పరిపూర్ణతగల, ధవళాంశుకములోని = తెల్లసెల్లాలోని, అంగదట్టపు=పావడయొక్క, కావిరంగువలనన్ = ఎఱుపురంగువలన, శశికాంతమణిపీఠి = చంద్రకాంతమణులుపొదిగినపీఠము, జాజువాఱఁగన్ = ఎఱుపు సోఁకఁగా, (లోనియంగదట్టపుఁగావిరంగు పైనున్నపలుచనిసెల్లానుండి మణిపీఠిక మీఁదికిఁ బ్రసరించుచున్నదనుట.) కాయలు = వీణసొఱకాయలు, ఉత్తుంగకుచపాళిన్ = ఉన్నతమైన స్తనప్రదేశమున, అత్తమిల్లన్ = ఒత్తుకొనఁగా, పిఱుఁదులు ప్రేఁగుగా నుండుటచేఁ గావివల్వ విశాలమైనదని యూహ్యము. శశికాంతము స్వచ్ఛశిల గావున వలువకావిరంగందుఁ బ్రతిబింబించెనని భావము. గుబ్బ లుబ్బుగా నున్నగుబ్బెతలు వీణగొని వాయించుకతన వీణసొరకాయలు

పాలిండ్లనొరయుంట సాజము. దీనిచే గుబ్బలవ్రేగు ఉబ్బుని_స్పృతి సూచి తము. "శ్లో. సమున్నతఘన_స్తన_స్తబకచుంబితుంబీఫలక్వణన్మధురవీణయావిబుధ లోకలోలభ్రువా త్వదీయముపగీయతే." చూ. ప్ర. 5. ప. ప్రసన్నరాఘ వము. తరుణా...స్వనంబుతోన్ - తరుణాంగుళీ=లేఁతవ్రేళ్లచేత, ధూత = కదల్పఁబడిన, తంత్రీ=తంతులయొక్క, స్వనంబుతోన్ = ధ్వనితో, జిలిబిలి పాట=సన్నని పాట, ముద్దులు = సొలుపును, నటింపన్=కలిగింపఁగా, ఆలాప గతిన్ = రాగము నాలపించురీతిచే, అరమోడ్పుఁగనుదోయి = సగముమూఁత పడుటగలకన్నులు, రతిపారవశ్యవిభ్రమము = సురతమునందలి మైమఱుపాటు సొల్పును, తెలుపన్=ఎఱుఁగఁజేయఁగా, ప్రౌఢిన్ = నేర్పుతో, పలికించు గీతప్రబంధములకున్ = (వీణపైఁ) బలుకఁజేయు సంగీతరచనలకు, క్రమ... స్ఫూర్తి-క్రమ=మనోహరమైన, కరపంకరుహ = హస్తపద్మములందలి, రత్న కటక=రతనములు తాఁపినకడియములయొక్క, ఝణఝణధ్వనిస్ఫూర్తి = ఝణఝణ మనుధ్వనికలుగుట, తాళమానములు = తాళముయొక్కనియమను లను, కొలుపన్ = కలిగించుచుండఁగాను, ఇంపు=హాయలు, తళుకొత్తన్ = మీఱఁగా, వీణవాయించుచుండి (పైపద్యముతో నన్వయము.)

రతి పారవశ్యమునందుఁ గన్నులఱమోడ్పుగొను ననుటకు దృష్టాంతము.

క. "గాత్రంబు పరవశంబగు, నేత్రంబులుమూయుఁ జెమటనించినయూర్పుల్
చిత్రగతిఁబొలయు."

—కళాశాస్త్రము.

పాళి యనఁ బ్రదేశ మనుటకు:—

"పాళిః కర్ణలతాగ్రే చ ప్రదేశాంకాశ్రిపంక్తిషు
_త్సరుచ్ఛదేచయూకాయాం సంజాతశ్మశ్రుయోషితి."

—నానార్థరత్నమాల.

కృదికారాద_క్తినః-అనుసూత్రముచేఁ బాళీశబ్దమునకు దీర్ఘము గూడ వచ్చును.

సంగీతశాస్త్రమునందుఁ బ్రబంధలక్షణము.

శ్లో. "చతుర్భిర్ధాతుభిష్షడ్భిశ్చాంగైర్యస్మాత్ప్రబధ్యతే,
తస్మాత్ ప్రబంధః కథితః." —సంగీతచూడామణి.

తా. చందిరకావిపావడఁ దొడిగి విరివి యైనపిఱుఁదుల నిండాయనట్లు పలుచని తెల్లసెల్లా చుట్టి పైఁటగాఁ బొదిగిన దట్టచే లోనిపావడరంగు సెల్లా పైకిఁ దోఁచుచుఁ జంద్రకాంతమణులు తాఁపినపీఁటసైత మెఱుపుఁ దేఱుచుండెను. వీణకు నమర్చినసొరకాయలు, ఎత్తయినచనుపట్టున నొఱగియుండెను. సన్నవ్రేళ్లతోఁ గదల్పఁబడు తీఁగలధ్వనితో సన్నని తనగాత్రపుఁబాట ముద్దులు గొలుపుచుండెను. రాగము నాలపించునప్పు డరమొగిడి కన్నుదోయి సురతము నందలి మైమఱుపును దెలుపుచుండెను. వీణపైఁ బలికించుకృతులకుఁ దనకరకంకణములచప్పుడు తాళము లిడుచున్నట్లుండెను. ఈవిధమున హొయలు మెఱయ వీణ వాయించుచు. అలం. తద్గుణనిదర్శనారూపకములు.

ఉ. అబ్బురపాటుతోడ నయనాంబుజముల్ వికసింపఁ గాంతి వె
ల్లుబ్బి కనీనికల్ వికసితోత్పలపంక్తులఁ గ్రుమ్మరింపఁగా
గుబ్బమెఱుంగుఁజన్గవ గగుర్పొడువన్ మదిలోనఁ గోరికల్
గుబ్బతిలంగఁ జూచె నలకూబరసన్నిభు నద్ధరామరున్. 23

టీ. అబ్బురపాటుతోడన్=అబ్బురపడుటతో, నయనాంబుజముల్ = కన్నుదమ్ములు, వికసింపన్ = విరఁబాఱఁగా, కాంతి=ప్రకాశము, వెల్లుబ్బి = మిక్కిలిమెండై, కనీనికల్=కంటిలోని నల్లని గ్రుడ్లు, వికసితోత్పలపంక్తులన్= విచ్చినకలువపూదండలను, క్రుమ్మరింపఁగాన్ = ఉప్పతిలఁజేయఁగా, గుబ్బ... గవ-గుబ్బ=గుండ్రనైన, మెఱుంగు = మిసమిసలుగల, చన్గవ = స్తనద్వయము, గగుర్పొడువన్ = పులకింపఁగా, మదిలోనన్ = మనస్సున, కోరికల్, గుబ్బతిలంగన్=పెల్లుమీఱఁగా, నలకూబరసన్నిభున్ = నలకూబరునితో సమానుఁడగు, అద్ధరామరున్ = ఆ బ్రాహ్మణుని, చూచెన్ = కాంచెను.

కనీనికలు కోడెతనంపుఁబడుచులకు నల్లకలువల కాంతితో నలరారు చుండును. ఈభావముతోనే కనులు నల్లకలువలని కవులువాడుట సుప్రసిద్ధము.

రోమాంచము సాత్వికభావము. హర్షాతిశయముచే రోమాంచమయ్యెను. శ్లో. "రోమాంచో విస్మయోత్సాహహర్షాద్యైః" అని యాలంకారికమతము. హృదయానందవశమునఁ గనులు వికసించుటయుఁ బులకరించుటయు సహజము. ఇటు లనుటకుఁ బ్రమాణము.

శ్లో. "మనోరథస్య లాభేన సిద్ధ్యా యోగ్యస్య వస్తునః
ప్రియసంగమదేవాదిప్రసాదాదేశ్చ కల్పితః,
మనః ప్రసాదో హర్షః స్యాత్తత్ర నేత్రస్య ఫుల్లతా
ప్రియభాషణమాశ్లేషః పులకానాం ప్రరోహణమ్."

పైనిజెప్పఁబడిన నేత్రఫుల్లతయే నయనాంబుజవికసనము. మనోభావమును బయలుపఱచుభావముల ననుభావము లందురు. రోమాంచము అనుభావవిశేష మగు సాత్వికభావము. ఇవి వరూథినివలపు సెఱిఁగించును.

తా. అట్లు వీణ వాయించుచున్న యా వేల్పులేమ కన్నుదమ్ములను విరియఁజేసి కలువదండలను గురియుచూపులతో గుబ్బచన్నులనికి గగుర్పొడిచి మిసమిసలాడఁగా లోలోఁ గోరికలు రేఁగఁగా నలకూబరునిఁ బోలిన యా ప్రవరునిఁ జూచెను. అలం. పరిణామము.

ఉ. చూచి ఝళంఝళత్కటకసూచితవేగపదారవింద యై
లేచి కుచంబులుఁ గదుఱుము లేనడుముల్లలనాడ నయ్యెడం
బూచినయొక్క పోఁకనునుబోదియఁ జేరి విలోకనప్రభా
వీచికలన్ దదీయపదవీకలశాంబుధి వెల్లిగొల్పుచున్. 29

టీ. ఝళంఝళ...విందయై - ఝళంఝళత్ =ఝళంఝళ మను, కటక=అందెలచే, సూచిత=సూచింపఁబడిన, వేగ(ముగల), పదారవిందయై = పాదపద్మములుగలదై, లేచి, కుచంబులున్ = స్తనములును, తుఱుము=కొప్పును, లేనడుము = నకనకలాడు నడుమును, అల్లలనాడఁగన్ = తూగాడఁగా, అయ్యెడన్ = అక్కడ, పూఁచిన, ఒక్క, పోఁకనునుబోదియన్ = పోఁక చెట్టుయొక్క నున్ననైన యాలవాలమును, చేరి, విలోకనప్రభావీచికలన్- విలోకన=చూపులయొక్క, ప్రభావీచికలన్ = కాంతితరంగములచే, తదీయ పదవీకలశాంబుధిన్ = అతఁడు వచ్చు మార్గ మను పాలసముద్రమును, వెల్లి గొల్చుచున్=పొంగి పొరలఁజేయుచు (అయ్యువిద తెలిచూపులను దొంతర దొంతరలుగా ప్రసరించుచుండుటచే నాతని మార్గము పాలసముద్రము వలెనయి దొరలిదొరలివచ్చు పైపై చూపులకు వెల్లిగొన్నట్లయ్యెనని భావము.) పరిణామాలంకారము.

పూలురాలుటచేఁ బెన్నెఱిముడి వీడె ననుట. చూపులఁగాంతులుప్రస రించుట, తురుమువీడుట, జనులు నడుము అల్లలనాడించుట కామేంగితములు.

శ్లో. "ఓష్ఠః ప్రస్ఫుర తీక్షణే విచలతః కూపోదకే మత్స్యవత్
ధమ్మిల్లః కుసుమాంచితో విగళతి ప్రాప్తోఽపి బంధం పునః,
ప్రచ్ఛన్నౌ వ్రజతస్తనౌ ప్రకటతాం శ్రోణీతటం దృశ్యతే
నీవీ చ స్ఖలతి స్థితాఽపి సుదృఢం కామేంగితం యోషితామ్."

—రతిరహస్యము.

తా. ఆ దేవతాస్త్రీ యావ్రవరునిఁ జూచి యందెలు గలుగలుమని. మ్రోయఁగా లేచి కుచములును గొప్పును సన్ననడుమును నల్లల నాడఁగాఁ జేరువ నున్న యొకపోఁకమానుచాటున కేఁగి యాతనిమార్గమున కేసి తెలి చూపులు దొంతర దొంతరలుగాఁ బుచ్చెను. పరిణామాలంకారము.

మ. మునుముం బుట్టెడుకొంకు లౌల్యము నిడం బ్రోదంబు వి
స్తీర్ణతం, జొనుపం గోర్కులు గ్రేళ్లుద్రిప్ప మదిమెచ్చుల్
దెప్ప లల్లార్పన,త్యనుషంగస్థితి ఱిచ్చపాటొసఁగ నొయ్యా
రంబునం జంద్రికల్, దనుకం జూచె లతాంగి భూసురుఁ
బ్రఫుల్లన్నేత్రపద్మంబులన్. 30

టీ. లతాంగి=ఆస్త్రీ, మునుముం = ముందుముందు, పుట్టెడుకొంకు = జనించెడు సంశయము, లౌల్యము = చాపల్యమును, ఇడం = ఒసఁగఁగా, మోదంబు=సంతోషము, విస్తీర్ణతం=వైశాల్యమును, చొనుపం = చెందింపఁగా, కోర్కులు=కోరికలు, క్రేళ్లుద్రిప్పం = దుసికిల్లాడింపఁగా, కన్నులు కొంకుచేతను గోర్కులచేతను జంచలము లయ్యెను. మదిమెచ్చుల్ = మనసునందలి మెప్పులు, దెప్ప లల్లార్పం=కనుఱెప్పలను ద్రిప్పఁ జేయఁగా, అత్యనుషంగస్థితి=ఎంతయుఁ జేరికగలది యగునునికి, ఱిచ్చపాటు = నిశ్చేష్టత్వమును, చంద్రికల్=వెన్నెలలు, తనుకం=కాయఁగా, ప్రఫుల్లన్నేత్రపద్మంబులం= విరియఁబాఱుచున్న కనుదమ్ములతో (తామరపూవులవలె నిండారవిచ్చినవియు ననురాగప్రకటనము చేయునవియు నగు చూపులతో) భూసురుం=బ్రాహ్మణుని, చూచెం = కాంచెను.

చూపులు, శ్వేతముగా వర్ణించుట కలదు.

మ. "జగతీనాథునిముందటం నిలిచె సాక్షాత్కారముం బొంది యా
జగదేకస్తవనీయ శారద శరచ్చంద్రాతపాలోకముం"

శృంగారనైషధము. ఆ. ౪

తా. ఆతనిఁజూచినతోడనే కలిగినకొంకు వెసకును కల్గింపఁగా సంతోషము వైశాల్యముఁ జెందింపఁగా నుప్పతిల్లు కోరికలచే తుసికింతలాడి లోని మెప్పులు ఱెప్పలల్లార్పింపఁగా నదివఱ కెఱుక లేనిచేరిక నిశ్చేష్టత్వమును గూర్పఁగా విరఁబాఱుకన్నుదమ్ములతో నాయింతి యొయ్యారముగా వెన్నెలలు నిగుడునట్లు ప్రవరునిఁ జూచెను. పరిణామాలంకారము.

క. పంకజముఖి కప్పుడు మై
సంకురితము లయ్యెఁ బులక లావిష్కృతమీ
నాంకానలసూచకధూ
మాంకురములుఁబోలె మఱియు నతనిఁ జూడన్. 31

టీ. పంకజముఖికిన్=తామరపూవంటిముఖముగలయాస్త్రీకి, మైన్=శరీరమున, ఆవిష్కృత...మాంకురములుఁ బోలెన్-ఆవిష్కృత=వెల్వరింపఁబడిన, మీనాంకానల = మదనాగ్నిని, సూచక = తెలియఁజేయునవి యయిన, ధూమాంకురములుఁబోలెన్ = పొగల యంకురములువలె, పులకలు, అంకురితములయ్యెన్=మొలచెను. ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. (హాతాత్సందర్శనము వలన వలపు లోలోన జనించి గుబ్బలు గగుర్పొడిచెను. తృప్తిదీఱ చూచిన కతన మేనినిండ పులకలు జనించెను. ధూమము కృష్ణవర్ణగణము.)

తా. మఱియు నాతనిఁ జూచునప్పటి కాయువిదకు రవుల్కొను మన్మథాగ్నిని దోఁపించుపొగరేకలట్లు మయినిండఁ బులకలు పొటమరించెను.

ఉ. తొంగలిఱెప్పలన్ దొలఁగఁద్రోయుచుఁ బైపయి విస్తరిల్లుక
న్నుంగవ యాక్రమించుకొనునోముఖచంద్రు నటంచుఁబోవ
నీకంగజుఁడానపెట్టి కదియన్ గుఱి వ్రాసె ననంగ జాఱె సా
రంగమదంబు లేఁజెమటఁ గ్రమ్మె లలాటము డిగ్గి చెక్కులన్.

టీ. తొంగలి ఱెప్పలన్ = వాలు ఱెప్పలను, తొలఁగఁద్రోయుచున్=తప్పఁద్రోయుచు, పైపయిన్ = మీఁదిమీఁదికి, విస్తరిల్లు కన్నుంగవన్=వ్యాపించుకనుదోయి, నేత్రఫుల్లత మోహాతిశయమును సూచించును. కనులు ముఖము నంతయు నాక్రమించుకొను నేమో యనునటులఁబూర్తిగా వికసించె ననుట. ముఖచంద్రున్=చంద్రునిఁబోలు ముఖమును, ఆక్రమించుకొనునో=ఆవరించుకొనునో, అటంచున్=అని తలంచి, పోవనీక = ఆవలకు

సాగిపోవసీయక, అంగజుండు=మన్మథుండు, ఆనవెట్టి=హద్దుపెట్టి, కదియన్ = అంటునట్టు, గుటి=గుఱుతు, వ్రాసెననంగ, సారంగమదంబు=(నొసటి) కస్తూరి, లేఁజెమటన్ = చిఱుచెమటచే, జాఱి, లలాటమున్ = ఫాలమును, డిగ్గి=దిగి, చెక్కులన్, క్రమ్మెన్ = అల్లుకొనెను.

స్వేదోద్గమము సాత్త్వికలక్షణము, ఇట్లనుటకు

శ్లో. "స్తమ్భః ప్రళయరోమాంచౌ స్వేదో వైవర్ణ్య వేపథూ
అశ్రువైశ్వర్యమిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః."

తా. వాలుఁజెప్పలను బైపయి కెగసనఁ ద్రోయుచున్న యీకన్నె గవ యింక ముఖమునయిక మునాక్రమించుకొనునేమో యని మన్మథుఁ డానపెట్టి గీచిన గీతయనునట్లు చిఱుచెమ్మట గ్రమ్మి కస్తురిబొట్టు కరఁగి చెక్కుల జాఱెను. ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

మ. అనిమేషస్థితి మాన్పె చిత్తరపుఁజూపస్వేదతావృత్తి మా
న్పె నవస్వేదసమృద్ధిబోధకళ మాన్పెన్ మోహానిభ్రాంతి తో
డనె గీర్వాణవధూటికిన్ భ్రమరకీటన్యాయమొప్పన్ మను
ష్యనిభావించుటమానుషత్వము మెయిన్ జూపట్టెనాతఱిన్.

టీ. గీర్వాణవధూటికిన్ = దేవతాస్త్రీకి, అత్తఱిన్=అప్పుడు, భ్రమర కీటన్యాయము = పురుగు తుమ్మెద యగున్యాయము (పురుగును దెచ్చి తుమ్మెద తనగూటి నుంచి పెంచఁగాఁ బురుగు తుమ్మెదనే మనసున నుంచుకొని కొంతకాలమునకుఁ దుమ్మెదగా మారును) ఒప్పన్=ఒప్పునట్లు, మనుష్యనిన్= మానవుఁడగు ప్రవరాఖ్యుని, భావించుటన్ = తలంచుటచేత, తోడనె = వెంటనే, మానుషత్వము = మనుష్యత్వము, మెయిన్ = శరీరమున, చూపట్టెనాన్=కనబడెనా యనునట్లు, చిత్తరపుఁజూపు = బెదరుఁజూపు, అనిమేష స్థితిన్=ఱెప్పపాటులేనియునికిని, మాన్పెన్, నవస్వేదసమృద్ధి = క్రొంజెమరు నిండుట, అస్వేదతావృత్తిన్ = చెమ్మటలేనితనమును, మాన్పెన్, మోహ

విభ్రాంతి = అనురాగమువలనిమరపు, బోధకళక్ =జాగ్రత్తను, మాన్పెక్ = పోఁగొట్టెను.

తా. మనుష్యుని భావించుటచే నాదేవతాస్త్రీకి భ్రమరకీటన్యాయమున మనుష్యత్వము సంభవించెనా యనునట్లు దేవతాధర్మములగు, అనిమేష స్థితి, అస్వేదతావృత్తి, బోధకళ, మాఱి బిత్తరపుఁజూపు నవస్వేదసమృద్ధి మోహావిభ్రాంతి యను మనుష్యధర్మములు వాటిల్లెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష. తద్గుణము.

వ. ఇట్లతనిరూపరేఖావిలాసంబులకుం జొక్కి యక్కమలపత్త్రే క్షణ యాత్మగతంబున. 34

టీ. ఇట్లు=ఈవిధముగా, అతని=ఆప్రవరాఖ్యుని, రూపరేఖావిలాసంబులకుక్ =సౌందర్యక్రమమునకును, విలాసమునకును, చొక్కి = మోహముఁగొని, (పరవశయై) అక్కమలపత్త్రేక్షణ = తమ్మిఱేకులఁ బోలుకన్నులుగల యాయింతి, ఆత్మగతంబునక్ = తనలో, (వైపద్యముతో నన్వయము.)

ఉ. ఎక్కడివాఁడొ యక్షతనయేందుజయంతవసంతకంతులక్
జక్కఁదనంబునక్ గెలువఁజాలెడువాఁడు మహీసురాన్వయం
బెక్కడ యీతనూవిభవ మెక్కడ య్మేలనిబంటుగామరుక్
డక్కఁ గొనంగ రాదె యకటా నను వీఁడు పరిగ్రహించినన్.

టీ. (ఈబ్రాహ్మణుఁడు) యక్షత...కంతులక్ - యక్షతనయ = నలకూబరుని, ఇందు = చంద్రుని, జయంత = ఇంద్రునికొడుకైన జయంతుని, వసంత=వసంతఋతుపురుషుని, కంతులక్ = మన్మథుని, చక్కఁదనంబునక్= సౌందర్యముచేత, గెలువక్ = జయించుటకు, చాలెడువాఁడు = సమర్థుఁడగువాఁడు, ఎక్కడివాఁడొ=ఎక్కడనుండి వచ్చినవాఁడొ,మహీసురాన్వయంబు= బ్రాహ్మణులకులము, ఎక్కడ, ఈ, తనూవిభవము = శరీరసంపత్తి, ఎక్కడ, (దేవతాంశమునఁ బుట్టినవారికె యపూర్వసౌందర్యాతిశయ ముండును. సామాన్యముగ బ్రాహ్మణజాతిలో సౌందర్యమరుదు. ఇతని సౌందర్యము వేల్పు

లలో సౌందర్యవంతుల నతిశయించియున్నది.) అకటా=అయ్యో, వీఁడు = ఈ బ్రాహ్మణుఁడు, ననుక్=నన్ను, పరిగ్రహించినక్=కైకొనినచో, మరుక్= మన్మథుని, ఏలనిబంటుగాక్ = తనంతఁదానైన సేవకునిఁగా, (జీతము లక్కఱ లేయక యుచితముగా దానిసెకనముచేయు బంటువానిఁగా), దక్కఁగొనంగఁ రాదె = లోఁబఱుచుకోరాదా ?

దక్కపదము డక్కయనుటకు—

తే. "డంభ డిండీర డోలికాడాడిమాది
శబ్దముల కాదివర్ణముల్ సంస్కృతమున
నుపరివర్గ తృతీయమై యొప్పునట్లు
తెనుఁగున దకారము డవర్ణ మొనరుచుండు.

తే. దాఁక దగ్గఱి దిగ్గియ దాయఁ బోయి
దాపలను దిగ్గమను వైకృతముల మొదల
డాఁక డగ్గఱి డిగ్గియ డాయఁబోయి
డాపలను డిగ్గు మని డా కడంగి నిల్చు." (అప్పకవీయము.)

తా. నలకూబరజయంతవసంతాదులను చక్కఁదనమున జయింపఁ జాలునితఁ డెక్కడివాఁడో గావలయు. ఈచక్కఁదన మెక్కడ? బ్రాహ్మణులు ల మెక్కడ? వహ్వా! ఈతఁడు నన్ను, గైకొన్నచో మన్మథసుఖముల నిరాటంకముగా ననుభవింపఁ దగును గదా! విషమాలంకారము.

సీ. వదనప్రభూతలావణ్యాంబుసంభూత
కమలంబు లన వీనికన్ను లమరు
నిక్కి వీనులతోడ నెక్కసక్కెము లాడు
కరణి నున్నవి వీనిఘనభుజములు
సంకల్పసంభవవ్యాఖ్యానపీఠికవోలె
వెడఁద యై కనుపట్టు వీనియురము

ప్రతిఘటించుచిగుళ్ళపై నెఱ్ఱవాఱిన
　　రీతి నున్నవి వీనిమృదుపదములు
తే. నేరెటేటియసల్ దెచ్చి నీరజాప్తు
సానఁబట్టినరాపొడి చల్లి మెదిపి
పదను సుధ నిడి చేసెనో పద్మభవుఁడు
వీనిఁ గాకున్నఁ గలదె యీమేనికాంతి. 36

టీ. (ఈపద్యమునందుఁ బ్రవరునిసౌందర్య మభివర్ణితము) వీనికన్నులు = ఈపురుషునినయనములు, వదన...కమలంబులనన్ - వదన = ముఖము యొక్క, ప్రభూత = అధికమైన, లావణ్య = మెఱు పసదు (ముత్తెముల నిగనిగఁబోలిన యంగకముల నిగారమునకు లావణ్యమని పేరు.) అంబు = ఉదకమున, సంభూత = పుట్టిన, కమలంబులు = తామరలు, ఆనన్ = అనునట్లు, అమరున్ = ఒప్పును, వీనిఘనభుజములు = ఈబ్రాహ్మణుని గొప్పభుజములు (ఎగుబుజములు), నిక్కి = ఎగుపుచెంది, వీనులతోడన్ = చెవులతో, ఎక్కసక్కెములు = వేళాకోళములు. ఆడుకరణిన్, ఉన్నవి. సంకల్ప...పీఠికవోలెన్ - సంకల్పసంభవ = మన్మథునియొక్క, ఆస్థానపీఠికవోలెన్ = కొలువుగద్దియవలె, వెడఁదయై = విశాలమై, వీనియురము = ఈతనివక్షస్స్థలము, కనుపట్టున్ = కనవచ్చుచుండును, ప్రతిఘటించు = ఎదిరించునట్టి, చిగుళ్ళపైన్ = చివుళులపై, ఎఱ్ఱవాఱినరీతిన్ = కనలి యెఱ్ఱవాఱినవిధమున, మృదుపదములు = మెత్తనిపాదములు, ఉన్నవి = ఎఱ్ఱగా నలరారుచున్నవి, పద్మభవుఁడు = బ్రహ్మదేవుఁడు, నేరెటేటియసల్ = జంబూనదియందలిబురద, తెచ్చి (జంబూనదిలోనియడుసు బంగారని చెప్పఁబడును), నీరజాప్తున్ = సూర్యుని, సానఁబట్టిన రాపొడి = సానఁబట్టి బింబమును దేర్చునప్పు డరిగి రాలిన రజము, చల్లి, మెదిపి = కలయఁగలిపి, పదను = (ముద్దపాకమునకుఁ గావలసిన) తడిని, సుధన్ = అమృతమున, ఇడి, చేసెనో = సృష్టించెనో

నేమో, కాకున్నఁ = లేనిచో, ఈమేనికాంతి = ఈశరీరలావణ్యము, కలదె = కలుగునా ?

ఛాయాదేవి తనభర్తయగు సూర్యునివేఁడికి సైఁపజాలక పోవుటచే నామెతండ్రి యగు త్వష్టప్రజాపతి సూర్యునివేఁడిమి తగ్గింప నెంచి సాన యం దఱఁగఁ దీసెననుపురాణకథ యిట ననుసంధింపఁదగినది. లావణ్యలక్షణము 61 వచనమునఁ జూడనగును.

తా. ఈయందగానికన్నులు ముఖకాంతి యనెడి నీటఁ బుట్టినకమల ములవలె నున్నవి. ఎగుబుజములు నిక్కి చెవులతో నెకసక్కెమాలాడుచున్న ట్లున్నవి. ఱొమ్ము మన్మథునికోలువుగద్దియవలె విశాలమై కనవచ్చుచున్నది. పాదములు చిగుళ్లను ధిక్కరించుచు నెఱ్ఱవాఱిన ట్లున్నవి. బ్రహ్మదేవుఁడు నేరటేటిలోని బంగారపుటిసుకను దెచ్చి సూర్యుని సానఁబట్టిన రాపొడి చల్లి కలిపి యమృతము పదనుగాఁ జేసికొని నిర్మించెనో యేమో ? లేనిచో నీచక్కఁదనము కలుగునా ? ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

క. సురగరుడోరగనరఖే
చరకిన్నరసిద్ధసాధ్యచారణవిద్యా
ధరగంధర్వకుమారుల
నిరతము గనుఁగొనమె పోలనేర్తురె వీనిన్. 37

టీ. సుర, గరుడ, ఉరగ, నర, ఖేచర, కిన్నర, సిద్ధ, సాధ్య, చారణ, విద్యాధర, గంధర్వ (వీరిలో) కుమారులన్ = పిన్నవయసువారిని, నిరతము = ఎప్పుడును, కనుఁగొనమె = చూడమా ! వీనిన్ = ఇతనిని, పోలనేర్తురే = సరి పోలఁగలుగుదురా !

మ. అని చింతించుచు మీనకేతనధనుర్జ్యాముక్తనారాచదు
ర్దినసమ్మూర్ఛితమానసాంబురుహ యై దీపించు వెందత్తఱం
బునఁ జేటెత్తినలజ్జ నంఘ్రికటకంబుల్ మ్రోయ నడ్డంబు ని

ల్చిన నయ్యచ్చరఁ జూచి చేరఁజని పల్కెన్ వాఁడు విభ్రాం
తుఁడై. 38

టీ. అని = ఇటులని, చింతించుచున్ = తలంచుచు, మీన...రుహాదైః- మీనకేతన = మన్మథుని యొక్క, ధనుర్జ్యా = వింటినారినుండి, ముక్త = విడువఁబడిన, నారాచ = బాణములచేఁ గలిగిన (ఇట నారాచములను వర్షధారలుగా రూపించుకొనునది), దుర్దిన = జడివానతో (సూర్యదర్శనము లేనిదినమున,) సమ్మూర్ఛిత = మూర్ఛనొందింపఁబడిన, మానసాంబురుహ = మనమనెడుపద్మము కలది, దీపించు పెన్ దత్తరంబునన్ = పెంపొందు పెద్దతత్తఱపాటుచే, పేటెత్తిన లజ్జన్ = బీటవాఱినసిగ్గుతో (సిగ్గుతొఱఁగియనుట). అంఘ్రికటకంబుల్ = కాలియందెలు, మ్రోయన్, అడ్డంబునిల్చినన్ = అడ్డమునిల్వఁగా, అయ్యచ్చరన్ = ఆయప్సరస్త్రీని, చూచి = కాంచి, చేరన్ చని = సమీపించి, వాఁడు = ఆప్రవరాఖ్యుఁడు, విభ్రాంతుడై = భ్రమనొందినవాఁడై, పల్కెన్ = ఈవిధముగా భాషించెను.

సామాన్యబాణము లనక నారాచములనుటచేఁ బాతవేదనాతిశయము సూచించుట. నారాచలక్షణమునందు అది ఱెల్లుపుల్ల లేక యంతయు నినుముతోఁ జేయఁబడుబాణ మని చెప్పఁబడెను. అది మహావీరునకె సిద్ధించును. కాన మన్మథుఁడు మహావీరుఁడు.

శ్లో. "సర్వలోహాస్తు యే బాణాస్తే నారాచాః ప్రకీర్తితాః,
పంచభిః పృథులైః పక్షైర్యుక్తాః సిద్ధ్యంతి కస్యచిత్.
ఏకైకస్య శరస్యైవ చతుష్పక్షాణి యోజయేత్
షాణ్మాసాత్ సిద్ధ్యతే ముష్టిః శరాః సంవత్సరేణ చ,
నారాచాస్తస్య సిద్ధ్యంతి యస్య తుష్టో మహేశ్వరః."

తా. ఈవిధముగాఁ జింతించుచు మదనవేదనకు లోనై తత్తఱపాటు చెంది సిగ్గువక్క కాలియందెలు మ్రోయఁగా, నాదేవతాస్త్రీ పోఁకబోది

యను వీడి ప్రవరునిత్రోవ కడ్డము నిల్చెను. అది చూచి ప్రవరుఁడు, విభ్రాంతుఁడై చేరఁబోయి పలికెను. రూపకాలంకారము.

ఉ. ఎవ్వతె వీవు భీతహరిణేక్షణ యొంటిఁ జరించె దోట లే
కివ్వనభూమి భూసురుఁడ నేఁ బ్రవరాఖ్యుఁడఁ ద్రోవతప్పితిన్
క్రొవ్వున నిన్నగాగ్రమునకుం జనుదెంచి పురంబుఁ జేర నిం
కెవ్విధిఁ గాంతుఁ దెల్పఁగదవే! తెరువెద్ది శుభంబు నీకగున్.

టీ. భీతహరిణేక్షణ = భయపడిన జింకచూపులఁబోలుచూపులు గలదానా! ఈవు, ఎవ్వతెవు? ఓటలేక=భయములేక, ఇవ్వనభూమిన్ = ఈ యడవిప్రదేశమున, ఒంటిఁజరించెదు=ఒంటరిగాఁ దిరుగుచున్నావు, ఏన్=నేను, ప్రవరాఖ్యుఁడన్ = ప్రవరుఁడనువాఁడను, భూసురుఁడను = బ్రాహ్మణుఁడను, క్రొవ్వునన్=మదముచే, ఇన్నగాగ్రమునకున్ = ఈకొండకొమ్మునకు, చనుదెంచి = అరుగుదెంచి, త్రోవతప్పితిన్ = మార్గము తొలంగినవాఁడ నైతిని. ఇంకన్ = ఇఁకమీఁద, పురంబు=అరుణాస్పదపురము, చేరన్=చేరుటకు, ఎవ్విధిన్=ఏవిధమున, కాంతున్ = (ఉపాయమును) గనుఁగొందును. తెరువు=నేఁబోవలసిన మార్గము, ఎద్ది=ఏది, తెల్పఁగదవే, నీకున్, శుభంబు = మేలు, అగున్ = కలుగును.

క్రొవ్వున వచ్చితి ననుట తన ప్రమాదాతిశయము సూచించును. భీతహరిణేక్షణ యనుసంబుద్ధి ప్రవరునివంటి నిష్కామికోట రాఁదగ దని కొందఱందురు. సంబోధనౌచిత్యము తెనుఁగుకవులు దృష్టిలో నుంచిరనఁ జాలము.

"కదవె ప్రార్థనంబునం దవ్ప్రత్యయాంతక్రియలమీఁదఁ గదకదవు పూర్వకంబులన్నాదు లనుప్రయుక్తంబు లగు." ప్రౌ. వ్యా. క్రి. 9. ఉదా. "ఊసిధాత్వర్థ మనుగ్రహింపఁగదవే నీరేజపత్రేక్షణా." (శృం. నై. ఆ. ౧)

తా. ఓయువతీ! నీ వెవ్వతెవు? భీతిలేక యొక్కతెవె యీయరణ్యప్రదేశమునఁ దిరుగుచున్నావు. నేను బ్రాహ్మణుఁడను, పేరు ప్రవరుఁడు.

క్రొవ్వెక్కి యీకొండకువచ్చి త్రోవదప్పితిని. ఏవిధమున నేను బురము చేరఁ గలుగుదును ? తెల్పుమా నీకుఁ బుణ్య మగును.

క. అని తనకథ నెఱిఁగించినఁ
దనకనుఁ గవమెఱుఁగు లుబ్బ దాటంకములున్
జనుఁగవయు నడుము వడఁకఁగ
వనిత నెలవివాలు నవ్వి వానికి ననియెన్. 40

టీ. అని, తనకథన్, ఎఱిఁగించినన్, వనిత, తనకనుఁగవ మెఱుఁగులు = తనకన్నుదోయి తళతళలు, ఉబ్బన్ = ఉబుకఁగా, తాటంకములున్ = కమ్మలును, చనుఁగవయుం, నడుమున్, వడఁకఁగన్, నెలవివాలన్ = పెదవి మూలలువెడలునట్లు, నవ్వి, వానికిన్ = ఆతనికి, అనియెన్ = ఈవిధముగాఁ జెప్పెను.

ఉ. ఇంతలు కన్నులుండఁ దెరు వెవ్వరి వేఁడెదు భూసురేంద్ర యే
కాంతమునందు నున్నజవరాండ్ర నెపం బిడి పల్కరించులా
గింతియ కాక నీ వెఱుఁగవే మును వచ్చినత్రోవచొప్పు నీ
కింతభయంబు లే కడుఁగ నెల్లిద మైతిమె మాటలేటికిన్. 41

టీ. భూసురేంద్ర = బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడా, ఇంతలు = (చేరఁజాపుచు) ఇంతవిశాలమయిన, కన్నులు, ఉండన్, తెరువు = మార్గము, ఎవ్వరిన్ వేఁడెదు=ఎవరిని యాచించెదవు ? నెపంబిడి=(ఈయడుగుటయను) మిషపెట్టుకొని, ఏకాంతమునందున్ = రహఃప్రదేశమున, ఉన్న, జవరాండ్రన్ = వయసుఁగత్తెలను, పల్కరించులాగు = మాటాడించు విధము, ఇంతియకాక = అంతేకాని, మును=ఈవఱకు, వచ్చినత్రోవచొప్పు = ఏతెంచినత్రోవజాడ, ఎఱుఁగవే, ఇంతభయంబులేక, అడుగన్, ఎల్లిదమైతిమి ఏ= తేలికయైతిమా, మాటలు, ఏటికిన్. ఇంతలు కన్నులనుటచేఁ బ్రవరుని నయనవైశాల్యమునకు మెచ్చె నని భావము. నెప మనుటచే నీవు రసికుఁడవు రసికతాప్రకటన కిది.

యొక త్రోవ గానోపు ననుట. ఏకాంత మనుట యథేచ్ఛావిహారభోగో చిత ప్రదేశ మనియు జవరాల నని చెప్పుకొనుట సంభోగోచిత యౌవనవిభవ ననియుం సూచించుట.

తా. ఓవిప్రుఁడా? చేరఁడేసి కన్నులు పెట్టుకొని యితరులను త్రోవ యడిగెద వేమి? ఒంటరిపాటున నున్న వయసుఁగత్తెలను పల్కరించు విధమే కాని యీవఱకు వచ్చినత్రోవ నీ వెఱుఁగవేమి? పలుమాట లేల? ఇంత భయములేకుండ మమ్ము నడుగుటకు మేము నీకుఁ జులుకనగా నగపడితిమి గాఁబోలు. అపహ్నవాలంకారము.

వ. అని నర్మగర్భంబుగాఁ బలికి క్రమ్మఱ నమ్మగువ యమ్మహీ
సురున కిట్లనియె. 42

టీ. అని = ఈవిధముగా నని, నర్మగర్భంబుగాన్ = పరిహాస గర్భితముగా, (తన యభిప్రాయమును మరుగుపఱచి యెదటివానికి సరసముగాఁ దోఁచునటుల మాటలాడుట) పలికి = మాటలాడి, క్రమ్మఱన్ = మరల, అమ్మగువ = ఆస్త్రీ, అమ్మహీసురునకున్ = ఆబ్రాహ్మణునకు, ఇట్లనియెన్ = ఈవిధముగా బదులుచెప్పెను.

సీ. చిన్నివెన్నెలకందు వెన్నుదన్ని సుధాబ్ధిఁ
బొడమిన చెలువ తోఁబుట్టు మాకు
రహి పుట్టి జంత్రగాత్రముల ఱాల్ గరఁగించు
విమలగాంధర్వంబు విద్య మాకు
ననవిల్తుశాస్త్రంపుమినుకు లావర్తించు
పని వెన్నతోడఁ బెట్టినది మాకు
హయమేధ రాజసూయము లనఁ బేర్పడ్డ
సవనతంత్రంబు లుంకువలు మాకుఁ

తే. గనకనగసీమఁ గల్పవృక్షములనీడఁ
బచ్చరాచట్టుగమి రచ్చపట్టు మాకుఁ
బద్మసంభవవైకుంఠభర్గసభలు
సాముగరిడీలు మాకు గోత్రామరేంద్ర. 43

టీ. గోత్రామరేంద్ర=బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడా! చిన్ని వెన్నెలకందుర్ = ముద్దుల లేఁజందురుని, వెన్నుదన్ని=వెళ్ళాఁడి (వెంటనే యనుట,) సుధాబ్ధిన్ = పాలసముద్రమున, పొడమిన చెలువ=పుట్టినస్త్రీ, (లక్ష్మీదేవి యనుట) మాకున్, తోఁబుట్టు = కూడఁబుట్టినది, రవి=రక్తి, పుట్టన్=పుట్టునట్లు, జంత్రగాత్రములన్=వీణాగానముచేతను కంఠగానముచేతను, తాల్=తాళ్లను, కరఁగించు విమల గాంధర్వంబు = కరఁగఁజేయుచు చక్కని సంగీతము, మాకున్, విద్య=చదువు, ననవిల్తుశాస్త్రంపుమినుకులు = కామశాస్త్రపు వాక్కులు, ఆవర్తించు పని=వల్లెవేయుపని, మాకున్, వెన్నతోఁడఁబెట్టినది=చిన్ననాఁటినుండి యభ్యస్తమైనది, (పసితనమున వెన్నదినుట యలవాటు చేసినటుల మిగులఁ జిన్నతనమునసే యభ్యసించిన దనుట) హయమేధ రాజసూయములు=అశ్వమేధము రాజసూయము, అనన్=అని, పేర్వడ్డసవనతంత్రంబులు = ప్రసిద్ధికెక్కిన యజ్ఞ తంత్రములు, మాకున్, ఉంకువలు=(పెండ్లికిముందు కన్నెయింటివారికి నిచ్చెడుసొమ్ము) ఓలిధనము, కనకనగసీమన్ = మేరుపర్వతప్రదేశమున, కల్పవృక్షములనీడన్, పచ్చరాచట్టుగమి=గారుత్మతమణివికారములైనపలకరాళ్ల సమూహము, రచ్చపట్టు=సభాస్థానము, పద్మసంభవవైకుంఠ భర్గసభలు= బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరుల సభలు, మాకున్, సాముగరిడీలు = సామునేర్చుకొను కూటములు.

రాయిశబ్దము సమాసములందుఁ దుదివర్ణము లోపించును. కాన రాయి+చట్టు, రాచట్టు అయినది, ఇది రేయి ప్రభృతులలోనిది.

తా. (దేవతాస్త్రీ ప్రవరునితో ననుచున్నది) ఓ భూసురోత్తమా! పాలసముద్రమునందు బాలచంద్రునివెనుకఁ బుట్టిన లక్ష్మి మాకుఁ దోఁబుట్టువు.

వీణాగానముచేతను, కంఠగానముచేతను, రాళ్లనుసైతము కరఁగించు నట్టిరక్తి గలసంగీతము మాకేర్పినవిద్య. కామశాస్త్రసిద్ధాంతములను బఠించుట మాకుఁ జిన్ననాఁటనుండియుఁ గలవా టయినది. అశ్వమేధ రాజసూయాదియజ్ఞములు చేయువారి కేము దక్కుదుము. మేరుపర్వతమునఁ గల్పవృక్షములనీడలను బచ్చరాళ్లచరియలపై మేము కూటము దీర్తుము. బ్రహ్మవిష్ణు మహేశ్వరుల సభలు మాకు నాట్యశాలలు. (మేము అచ్చరల మనుట.)

క. పేరు వరూథిని విప్రకు
మార! ఘృతాచీతిలోత్తమాహరిణీహే
మారంభాశశిరేఖ లు
దారగుణాఢ్యలు మదీయ లగు ప్రాణసఖుల్. 44

టీ. విప్రకుమార=ఓ బ్రాహ్మణయువకుఁడా! పేరువరూథిని=నానామధేయము వరూథినియని, ఉదారగుణాఢ్యలు = గొప్పగుణములుగల ఘృతాచీ, తిలోత్తమా, హరిణీ, హేమా, రంభా, శశిరేఖలు, మదీయలు = నాకిష్టురాండ్రయిన, ప్రాణసఖుల్ = ప్రాణపదములగు చెలిమికత్తెలు.

విప్రకుమార యనుసంబోధనము సాభిప్రాయము. ఉదారాతిశయులగు తిలోత్తమాదులు నాప్రాణసఖులుగాన నాయోగ్యత నీవ గమనింపఁగలవు. నేను వరూథినిని. నన్ను నీ వెఱుంగవేని సుప్రసిద్ధలగు తిలోత్తమాదులనైన నెఱింగియుందువుగాన వారినిబట్టి నాయోగ్యతాదికములు గ్రహింపు మని భావము.

మ. బహురత్నద్యుతిమేదురోదరదరీభాగంబులన్ బొల్చు ని
మ్మహీశాహార్యమునన్ జరింతు మెపుడుం బ్రేమన్ నభోవా
హినీ, లహరీశీతలగంధవాహపరిఖేలన్మంజరీసౌరభగ్రహ
ణోందిందిరతుందిలంబు లివి మత్కాంతారసంతానముల్. 45

టీ. బహు...భాగంబులన్ - బహురత్న = అనేకరత్నములయొక్క, ద్యుతి=కాంతితో, మేదుర = సాంద్రమయిన, ఉదర = మధ్యదేశములుగల,

దరీభాగంబులన్ = గుహాప్రదేశములతో, పొల్పునిమ్మిహికావార్యమునన్ = ఒప్పునట్టియీహిమవత్పర్వతమున, ఎప్పుడున్ = ఎల్లప్పుడును, ప్రేమన్=అనురాగాతిశయముతో, చరింతుము=సంచరించెదము. నభోవా...తుందిలంబులు_ నభోవాహినీ = ఆకాశగంగయొక్క, లహరీ = ప్రవాహమువలన, శీతల = చల్లనైన, గంధవాహ=వాయువుతో, పరిఖేలత్ = కలయఁ దిరుగుచున్న, మంజరీసౌరభ=పూగుత్తుల పరిమళముయొక్క, గ్రహణ = గ్రహించుటగల, ఇందిందిర=తుమ్మెదలచే, తుందిలంబులు=నిండినవి (అగు) ఇవి, మత్కాంతార సంతానములు = మాయుద్యానసమూహములు.

తుమ్మెదలు మకరందము గ్రోలుటచేఁ బూవులసొంపు చెడును. కాననే కాళిదాసుఁడు శిరీషముల "ఈషత్ చుంబితాని భ్రమరైః" అని చెప్పెను. ఆకాశగంగనుండి వలిగాలి వీచినంత దీవెలు కదలును. ఆకదలికచేఁ బొడమిన తావిచేఁ దుమ్మెదలు కలిసియున్నవి. దీనిచేఁ బ్రసవసమృద్ధియు నుద్యానసౌభాగ్యాతిశయము నీవె గుర్తింపు మనుట.

తా. అనేకకాంతులతో నిండినగుహాలు గలయీహిమవంతమున నెప్పుడును జరించుచుందుము. గంగాతరంగములమీఁదినుండి వచ్చుటచేఁ జల్లనయిన గాలిచే కలయఁ బ్రాఁకుపూగుత్తులపరిమళము నపట్టి చరించుతుమ్మెదలతో నిండినయీప్రదేశములు మా యుద్యానములు.

క. భూసుర కైతవకుసుమశ
రాసన! మాయింటివిందవైతివి గైకొ
మ్మా సముదంచన్మణిభవ
నాసీనత సేదదేఱి యాతిథ్యంబున్. 46

టీ. భూసురకైతవకుసుమశరాసన = బ్రాహ్మణమిషమున నున్న మన్మథుఁడా! (లేక) కైతవకుసుమశరాసన = కపటమన్మథుఁడవగు, భూసుర = బ్రాహ్మణుఁడా! మాయింటివిందవు = బందుగుఁడవు, ఐతివి, సముదంచన్మణి

భవనాసీనతన్=ఒప్పారునట్టి మణిగృహమునందుఁ గూర్చుంటచే, సేదదేఱి = శ్రమతీఱి, ఆతిథ్యంబున్=అతిథిసత్కారమును, కైకొమ్మా=కొనుమా.

తా. ఓ బ్రాహ్మణోత్తమా! నేఁడు మాకుఁ జుట్టమవైతివి. ఇదిగో, మణినిర్మితగృహము. ఇం దలసటవాయునటుల విశ్రమించి మేము చేయు నతిథిపూజల గ్రహింపుము.

తే. కుందనమువంటి మేను మధ్యందినాత
పోష్మహతిఁ గందె వడ దాఁకె నొప్పులొలుకు
వదన మస్మద్గృహంబు పావనము సేసి
బడలికలు వాసి చను మన్న బ్రాహ్మణుండ. 47

టీ. కుందనమువంటి మేను = మేలిమిబంగారువంటిశరీరము, మధ్యందినాతపోష్మహతిన్ = మిట్టమధ్యాహ్నపు టెండ వేఁడిమితాఁకుడుచే, కందెన్, ఒప్పులు=సొగసులు, ఒలుకువదనము = క్రమ్మరించుముఖము, వడదాఁకెన్, అస్మద్గృహంబు = మాయిల్లు, పావనము చేసి = పవిత్రము చేసి, బడలికలు వాసి=శ్రమములీఱి, చను మన్నన్=పొమ్మనఁగా, బ్రాహ్మణుండు. ఇటఁ బలికె ననుక్రియ యధ్యాహార్యము.

పట్టపగటియెండచేఁ గంది బడలిపోయినాఁడవు గాన విశ్రమించుట యవసరము. విశ్రమింపఁ దావులు లేక కాదు. నీ వుత్తముఁడవు గాన నీరాకచే నాగృహము పావనము గాఁగలదు గాన మాయింటికి రమ్మనిభావము. కైతవ కుసుమశరాసన యను సంబుద్ధిచే వరూథినిభావము సువ్యక్తము.

ఉ. అండజయాన నీ వొసఁగునట్టిసపర్యలు మాకు వచ్చె నిం
దుండఁగ రాదు పోవలయు నూరికి నింటికి నిప్పు డేను రా
కుండ నొకండువచ్చి మఱియొండు నెఱుఁగ భక్తియుచాలు సత్క్రియా
కాండముఁ దీర్ప వేగసనఁగావలయున్ గరుణింపు నాపయిన్.

టీ. అండజయాన = అంచనడలుగలదానా! నీవు, ఒనఁగునట్టిసప ర్యలు=కావించునట్టి యతిథిసత్కారములు, మాకున్ వచ్చెన్=మాకుఁజేరెను. ఇందున్=ఈప్రదేశమునందు, ఉండఁగరాదు=వసింపఁదగదు పోవలయున్ = మాపురమున కేఁగవలయును. (వరూథినికామేంగితప్రకటనమునందుఁ గల యనిష్టత నిం దుండఁగరా దనుటచే వ్యక్తమగుచున్నది.) ఇంటికిన్=మీయింటికి, ఇప్పుడు, ఏను=నేను, రాకుండన్ ఒకండు=రాకున్న నొకటి, వచ్చినయటి యొండున్ ఎ=వచ్చినయటిదియొకటియునా? భక్తియ=(నీకుఁగల) ఈభక్తియే చాలును. సత్క్రియాకాండము = పవిత్రమైనకర్మకాండమును, తీర్పన్ = తీర్చుకొనుటకు, వేగ=త్వరగా, చనఁగావలయున్=పోవలయును. నావయిన్, కరుణింపుము = దయదలంపుము.

అతిథిపూజనము భక్తిప్రకటనము. ఆభక్తియె సుకృతము గలుగఁజేయుచుండ నతిథివచ్చినంత రాకపోయినంత నెట్టిలాభాలాభములు కలుగ వనుట. సత్క్రియాసమూహము కాలాతీతమునకుఁ దగినదికాదు. కాన కరుణించుట త్రోవచెప్పి పంపుట.

తా. ఓచిన్నదానా! నీవు చేయునట్టి మర్యాదలన్నియుఁ జేసినట్టే యనుకొనుము. ఇప్పు డిక్కడ నిలుచుటకు వల్లపడదు. మీయింటికి నేను వచ్చిన నొకటి రానున్న నొకటి కాదు. ప్రీతియే చాలును. నేను శీఘ్రముగా మాయూరికిఁ బోవలయు. దయచేసి త్రోవచూపి నన్నుఁ బంపుము.

ఉ. ఏనిఁక నిల్లుసేరుటకునెద్దియుపాయము మీమహత్త్వముల్
మౌనిని దివ్యముల్ మదిఁ దలంచిననెందును మీకసాధ్యముల్
గానము గానఁ దల్లి ప్రజలన్ ననుఁ గూర్పు మటన్న లేఁతన
వ్వానననీమఁ దోఁప ధవళాయతలోచన వాని కిట్లనున్. 49

టీ. ఏన్=నేను, ఇఁకన్ = ఇఁకముందు, ఇల్లు సేరుటకున్ = గృహముునకు (స్వపురమునకు)ఁ బోవుటకు, ఎద్ది యుపాయము = ఏది తెరువు,

మానిని=ఓయువతీ, మీమహత్త్వముల్ = మీప్రభావములు, దివ్యముల్ = అమానుషములైనవి. మదిన్ = మనస్సునందు, తలంచినన్ = విచారింపఁగా, మీకున్, అసాధ్యముల్ = సాధింపరానివి, ఎందున్ = ఏప్రదేశమునందును, కానము=చూడఁబోము, కానన్ = కావున, తల్లి=అమ్మా! ప్రజలన్=నావారైనజనులను, ననుఁగూర్పుము = నన్నుఁబ్రజలలోఁబడవేయుము. అటన్నన్= అనఁగా, లేఁతనవ్వు=చిఱునవ్వు, ఆననసీమన్=ముఖప్రదేశమున, తోఁపన్= పొడమఁగా, ధవళాయతలోచన = తెల్లనివిశాలములైన కన్నులుగల యా వరూథిని, వానికిన్ = ఆప్రవరాఖ్యునకు, ఇట్లు=ఈవిధముగా, అనున్ = పలికెను.

చూపులను దెల్లఁగను గనులను జెల్లఁగను జెప్పుట కవిసమయము. కనులలోఁ బాపగలభాగముకంటెఁ దెల్లనిభాగ మెక్కువగుటచేఁ బ్రాయికముగఁ దెలికన్ను లనుట గలదు.

సీ. 'తెలికన్నుఁగవకు నెచ్చెలియైనలేఁతన వ్వాలయంగ సరసంపుఁబలుకువలికి.'

విరాటపర్వము.

తా. తల్లీ! నే నింక నిల్లు చేరుట కుపాయము తెలుపుము. మీమాహాత్మ్యము లద్భుతము లైనవి. మీ కసాధ్యము లెందును లేవు. నన్నుఁ బ్రజలలోఁ బడవేయుము. అని ప్రవరుఁడు ప్రార్థింపఁగాఁ జిఱునవ్వు నవ్వుచు నా వరూథిని యతని కిట్లనియె.

ఉ. ఎక్కడియూరు కాల్ నిలువకింటికిఁ బోయెద నంచుఁ బల్కెదీ
వక్కట మీకుటీరనిలయంబులకున్ సరిరాక పోయెనే
యిక్కడిరత్నకందరము లిక్కడినందనచందనోత్కరం
బిక్కడిగాంగసైకతము లిక్కడియాలవలీనికుంజముల్. 50

టీ. ఎక్కడియూరు = (ఊరుఊరనిపలవరించెద వేమి యూరయ్యా అది?) కాల్నిలువక=అడుగునిల్వక, ఇంటికి పోయెద నంచున్ = స్వగృహము నకుఁ బోవలయు ననుచు, పల్కెదు=చెప్పెదవు, అక్కట=అయ్యో! మీకుటీర

నిలయంబులకున్ = మీగుడిసెకొంపలకు, రత్నకందరములు = మణిమయము లగుగుహలు, నందనచందనోత్కరంబు = ఉద్యానములందలి మంచిగంధపు ఁ్రాఁకులు, ఇక్కడి, గాంగసైకతములు=గంగానదిలోని యిసుకదిన్నెలును, లవలీనికుంజముల్=వెన్నెలతీగల పొదరిండ్లును, సరిరాకపోయెనే=సమానము కాకపోయెనా?

రత్నకందరము లుపభోగయోగ్యములు. లవలీనికుంజములుగూడ నట్టివి. శైలవిహారసమయమున గుహలందును వనవిహారమున పొదరిండ్లను గ్రీడింప వచ్చు ననుట. నందనోద్యానభూమియుం గాంగసైకతము ఉపభోగోచితము లనుటకు—

సీ. "నందనోద్యానమందారకచ్ఛాయల విశ్రమింపఁగ నీకు వేడ్కగాదె,
మందాకినీ పాండుమహితసైకతములఁ గ్రీడసల్పఁగ నీకుఁ బ్రియముగాదె."

శృం. నై. ఆ. 3.

లవలీనికుంజములందుఁ బ్రసవసుగంధము వెల్లివిరియుచుంటచేఁ గామోద్దీపకము. లవలీనికుంజములు సుగంధబంధురము' లనుటకు —

"... ... ... ఒక్కచో వినూ
తన లవలీలతావళుల తావులఁ దావలమైన తావులన్."

వసు. ద్వి. 28.

తా. కాలఁగక యూరూ రనుచుఁ బలవరించెద వేమి యూరయ్యా అది? ఇక్కడి యీమణికందరములు, గంధపుఁ్రాఁకుదోఁటలు, ఇక్కడి గంగానదీసైకతములు, ఇక్కడి వెన్నెలతీవపొదరిండ్లు మీగుడిసె కొంపలకు సాటి రాలేదా?

ఉ. నిక్కము దాఁప నేల ధరణీసురనందన యింక నీపయిన్
జిక్కె మనంబు నాకు ననుఁ జిత్తజుబారికి నప్పగించెదో
చొక్కిమరందమద్యములచూఱలఁబాటలువాడు తేంట్లసోం
పెక్కినయట్టిపూవుఁబొదరిండ్లను గౌఁగిట గారవించెదో. 51

టీ. ధరణీసురనందన=బ్రాహ్మణపుత్రుఁడా, ఇంకన్=ఇంకను, నిక్కము=నిజముగ, దాఁప నేల = దాఁచిపెట్ట నేల.(ఇంతవఱకు వచ్చినపిదప దాఁచుట యెందులకు) నాదుక్, నీపయిన్=నీమీఁద, మనంబు చిక్కెన్=మనస్సు తగిలెను. (నిన్ను వలచితిని) ననున్=నన్ను, చిత్తజుబారికిన్ = మదనావస్థకు అప్పగించెదో=లోఁబఱచెదవో, మరందమద్యముల = పుష్పరసమను సారాయి యొక్క, చూఱలన్=కొల్లలచేత (కొల్లగాఁ ద్రావుటచేఁ గైపెక్కి) పాటలు పాడు=ఝుంకారమునొనర్చు, తేంట్లన్ = తుమ్మెదలచే, సొంపెక్కినయట్టి = సొగసుమీఱినట్టి పూవుఁబొదరిండ్లను = పూలనిండారినపొదరిండ్లలో, కౌఁగిటన్=కౌఁగిలింతలయందు, గారవించెదో = సమ్మానించెదవో. పైపద్యముతో నన్వయము.

మద్యపానమువలన గాత్రస్వారస్య మతిశయించును, పొదరిండ్లు తేటులపాటులచే నలరుటకతన మణితాదికములు ఇతరులు వినఁజాల రనియుఁ బూవుఁబొదరిండ్లు గాన మిగులఁ బెనఁగొనియుంటచే నితరులకుఁ గానరాకుండ నుండనగు ననియుం భావము.

తుమ్మెదలకుఁ దేనె ద్రావుటచే గాత్రమాధుర్య మతిశయించు ననుటకు—
"రతిపతిప్రహితేన కృతక్రుధః ప్రియతమేషు వధూరనునాయికాః,
వకుళపుష్పరసాసవపేశలధ్వనిరగాన్నిరగాన్మధుపాళికః.
మధురయా మధుబోధితమాధవీ మధుసమృద్ధిసమేధితమేధయా,
మధుకరాంగనయా ముహురున్మదధ్వనిభృతానిభృతాక్షరముజ్జగే."
మాఘకావ్యము.

తా. ఓ విప్రకుమారా! నిజ మింక నేల దాఁచవలయుం? నామనము నీపైఁ జిక్కినది. ఇంక నన్ను మన్మథ బాధలకుఁ బాల్పఱిచెదవో తేనియలు దగఁ ద్రావి రొద సేయుంతుమ్మెదలు గలపూఁబొదరిండ్లలోఁ గౌఁగిటఁ జేర్చి గారవింతువో?

క. అనుటయుఁ బ్రవరుం డిట్లను
వనజేక్షణ యిట్లు పలుక వరుసరె వ్రతులై
దినములు గడపెడువిప్రులఁ
జను నే కామింప మది విచారము వలదే. 52

టీ. అనుటయు=వరూథిని యిటు లనఁగా, ప్రవరుఁడు, ఇట్లనున్ = ఇటులఁ బ్రత్యుత్తర మిచ్చెను, వనజేక్షణ = తామరఱేకులవంటి కనులు గల చెలువా! ఇట్లు, పలుకన్=మాటలాడుట, వరుసరె=క్రమమా? వ్రతులై= ఉపవాసాది వ్రతముల నాచరించువారై, దినములు=కాలము, కడపెడువిప్రులన్, కామింపన్ = కవయఁగోరుట, చను నే=తగునా? మదిన్ = మనస్సునందు, విచారము=యుక్తాయుక్తనిర్ణయమేని, వలదా=ఉండరాదా?

ఉ. వేలిమియుఁ జ సురార్చనయు విప్రసపర్యయుఁ జిక్కె భుక్తి
కిన్, వేళ యతిక్రమించె జననీజనకుల్ కడువృద్ధు లాఁకటన్,
సోలుచుఁ జింతతో నెదురు సూచుచు నుందురు రాహితా
గ్ని నేఁ, దూలు సమస్తధర్మములుఁ దొయ్యలి నేఁ డిలు
సేరకుండినన్. 53

టీ. తొయ్యలి=ఉవిదా! వేలిమియున్ = అగ్నికార్యమును, సురార్చనయున్ = దేవతార్చనమును, విప్రసపర్యయున్ = బ్రాహ్మణసేవయును, చిక్కెన్=మిగిలియుండెను. భుక్తికిన్=భోజనమునకు, వేళ, అతిక్రమించెన్, జననీజనకుల్ = తలిదండ్రులు, కడున్, వృద్ధులు, ఆఁకటన్ = ఆఁకలిచే, సోలుచున్=ఉసురసురనుచు, చింతతోన్=విచారముతో, ఎదురుచూచుచున్ ఉందురు. నేన్=నేను, ఆహితాగ్నిని = నిత్యముగా నగ్నినుంచుకొని కర్మములఁ గావించువాఁడను, నేఁడు=ఈదినమున, ఇలు=గృహము, చేరకుండినన్= చేరఁబోవక యున్నయెడల, సమస్తధర్మములున్=సర్వశాస్త్రవిహితములగు నాచారములును, తూలున్=చెడును. తప్పక గృహమునకుఁ బోయితీఱవలయునని భావము.

తా. అగ్నికార్యమును దేవతార్చనమును మిగిలి యున్నవి. భోజన శాల నతిక్రమించెను. తల్లిదండ్రులు మిగుల ముదుసలులు. ఆఁకలితో నను రుసరుసలు నాకై యెదురుచూచుచుందురు. నే సాహితాగ్నిని. నేఁ డిల్లు చేరకుండినచో సర్వధర్మములుఁ జెడును.

ఉ. నావుడు విన్నఁబాటు వదనంబున నించుక దోఁపఁ బల్కెనో
భావజరూప యిట్టియెలప్రాయము వైదికకర్మనిష్ఠలన్
బోవఁగ నింకభోగములఁబొందుట యెన్నఁడు యజ్ఞకోటులం
బావను లౌటకున్ ఫలము మాకవుఁగిళ్లసుఖించుటే కదా.

టీ. నావుడున్=అనఁగా, వదనంబునన్ = ముఖమున, ఇంచుక=కొంచెము, విన్నఁబాటు=విన్నఁబోవుట, తోఁపన్ = ఎఱుకపడఁగా, (వరూథిని) పల్కెన్, ఓభావజరూప = మన్మథునిరూపువంటిరూపుగలవాఁడా! ఇట్టి యెలప్రాయము = ఇటువంటి చిఱుతవయసు, వైదికకర్మనిష్ఠలన్ = వేద ప్రతిపాదితములగుకర్మముల ననుష్ఠించుటలందు, పోవఁగన్ = గడచిపోవు చున్నయెడల, ఇంకన్=ఇఁకన్, భోగములన్ = సుఖములను, పొందుట = అనుభవించుట, ఎన్నఁడు=ఎప్పుడు? వయస్సు తీఱినపిదప నీసుఖములు పడను వగునా? యజ్ఞకోటులన్ = యజ్ఞసమూహములచే, పావను లౌటకున్ = పవిత్రు లగుటకు, ఫలము=ప్రయోజనము, మాకవుఁగిళ్లన్ = మాయాలింగన ములయందు, సుఖించుటేకదా = సౌఖ్యముల నొందుటయేగదా! (పా. సుఖింపనేగదా = సుఖించుటకేకదా.)

నిష్ఠాపరులు యజ్ఞములు గావించుచున్నారు. యజ్ఞఫలము అప్సరః కాంతాసమాగమము. అప్రయత్నముగా నెలప్రాయమున వేల్పుచెలువ సిద్ధించు చుండ నిరాకరించుట ప్రమాద మనుట.

తా. అనఁగా వరూథిని కొంచెము ముఖము చిన్నపుచ్చుకొని యిట్లని యెను. ఓమదనసుందరమూర్తీ! ఇట్టి లేఁబ్రాయము వైదికకర్మానుష్ఠానము

లందుఁ గడపినచో నింక విషయసుఖముల ననుభవించుట యెన్నఁడు? అనేక యజ్ఞములం జేసి పవిత్రు లగుటకు ఫలము మాకవుఁగిలింతలఁ జిక్కి సౌఖ్యము నందుటయే గదా! (యజ్ఞములు చేసినవారు స్వర్గమున నప్సరస్సంగతిఁ జెందుదురని శ్రుతులు.)

సీ. సద్యోవినిర్భిన్నసారంగనాభికా
        హృతమై పిసాళించుమృగమదంబు
  కసటువో బీఱెండఁ గరఁగి కట్టుల నంటి
        గమగమ వలచుచొక్కపుజవాజి
  పొరలెత్తి ఘనసారతరువులఁ దనుఁదాన
        తొరఁగినపచ్చకప్పురపుసిరము
  గొజ్జంగిపూఁబొదల్ గురియంగఁ బటికంపు
        దోనల నిండినయట్టితుహినజలము
తే. వివిధకుసుమకదంబంబు దివిజతరుజ
  మృదులవసనఫలాసవామేయరత్న
  భూషణంబులు గల విందు భోగపరుఁడ
  వయి రమింపుము ననుఁ గూడి యనుదినంబు. 55

టీ. ఇందుఁ = ఇక్కడ (ఈప్రదేశమగు మంచుమలయందు). సద్యో...హృతమై-సద్యః = అప్పుడే, వినిర్భిన్న=చీల్చిన, సారంగనాభికా = కస్తూరిమృగముయొక్క బొడ్డునుండి, హృతమై=కైకొనఁబడినదై, (హరింపఁబడినదై) పిసాళించు మృగమదంబు = పరిమళించుకస్తూరియును, కసటు = మాలిన్యము, పోన్=పోవునట్లు, బీఱెండన్ = తీవ్రమైన యెండచే, కరఁగి = నీరుగా ద్రవించి, కట్టులన్ = కట్టుపుల్లలందు, అంటి = అంటుకొని, గమగమ వలచు చొక్కపుజవాజి = గమగమసువాసనకొట్టు నిద్దపుజవ్వాజియును పొరలెత్తి = పొరలూడి, ఘనసారతరువులన్ = కర్పూరపుటనఁటిచెట్లనుండి,

తనుఁదాఁ=తనయంతటతాను (ఇతరుల ప్రయత్నములు లేకయే) తోరఁగిన=క్రిందికి రాలిన, పచ్చకప్పురపు = పచ్చకర్పూరముయొక్క, సిరము = పొడియును, గొజ్జంగిపూఁబొదల్ = గులాబీపూలపొదలు, కురియంగన్ = చినుకఁగా, పటికంపుదోనలన్ = స్ఫటికశిలాస్థలములందలి దోనలలో. నిండినయట్టి, తుహినజలము = పన్నీరును, వివిధకుసుమకదంబంబు = పలు తెఱఁగులైన పూలప్రోవులును, దివిజతరుజ...భూషణంబులు-దివిజతరుజ = కల్పవృక్షములవలనఁగల్గిన, మృదుల=మెత్తనైన, వసన=వస్త్రములును, ఫల = పండ్లును, ఆసవ=మద్యములును, అమేయ=కొలఁదియిడరాని, రత్నభూషణంబులు = రత్నములును నగలును, ఇందున్ కలవు=ఉన్నవి. భోగపరుఁడవై = భోగాసక్తుఁడవై, నను గూడి=నాతోఁ గలసిమెలసి, అనుదినంబున్ = నిత్యమును, రమియింపుము = భోగింపుము. ఉదాత్తాలంకారము.

సారంగనాభికావ్యాప్తమగు కస్తూరి సద్యోవినిర్భిన్న మగుటచే సుగంధాతిశయము సూచితము. జవ్వాజి కత్తులనంటినది ప్రశస్తమైనచో నెండకె కరఁగును.

సీ. "కట్టెండవెడఁద కాఁకఁగరంగి ప్రవహించు జవ్వాది డిగ్గియచాలలోయు"

చంద్రికాపరిణయము ద్వి. ౨౦.

గొజ్జంగిపొదరిండ్ల మంచు గురిసి యది పూలకు సోఁకి క్రిందరాలి దోనలోఁ జేరినఁ బన్నీ రగును. ఇట్లగుటకు

చ. "కొలకులపజ్జసజ్జకపుఁగొజ్జఁగిపూఁబొదరిండ్లజొరునన్
జిలుకుహిమాంబుపూరములు శీతకరోపలపట్టికాతటం
బులదుముకంబుటం బెగయుఁ భూరితుషారకణంబు." వసు. ద్వి.

తా. ఓ బ్రాహ్మణుఁడా! భోగవస్తువులయిన కస్తూరి జవ్వాజి పచ్చకర్పూరము పన్నీరు పువ్వులు పండ్లు మృదుతరములయిన వస్త్రములు రత్నపు సొమ్ములు త్రాగఁదగిన మద్యములు ఇవన్నియుఁ మిక్కిలి శ్రేష్ఠతరములైనవి యిక్కడ సమృద్ధిగా నున్నవి. వానివలని భోగములనెల్ల ననుభవించుచు

నాతోఁ గూడి యిక్కడ ప్రతిదినమును సంభోగించుచుండుము. అలం. ఉదాత్తము.

క. అంధునకుఁ గొఱయె వెన్నెల
గంధర్వాంగనలపొందు గా దని సంసా
రాంధువునఁ బడియె దకట ది
వాంధము వెలుఁగు గని గొంది నడఁగినభంగిన్. 56

టీ. అంధునకున్ = గ్రుడ్డివానికి, వెన్నెల, కొఱయె = ఆవశ్యకమా! అకట=అయ్యో, గంధర్వాంగనలపొందు = గంధర్వస్త్రీలకూటమి, కాదని = సరిపడదని, సంసారాంధువునన్ = సంసారకూపమున, పడియెదు, దివాంధము= గ్రుడ్లగూబ, వెలుఁగు=వెల్తురును, కని, గొందిన్ = చీకటిక్రంతలో, అడఁగినభంగిన్=అణఁగియుండువిధముగా, అలం. ప్రతివస్తూపమ. ఉపమ.

గంధర్వాంగనలు పలువిధముల హృదయమును రంజింపఁగలవారు. అట్టి ముగుద తనంత దొరకఁగా నొల్లమి సిరిరా మోఁకా లడ్డుటవలె నున్నది. అకట యనుటచే నీయవివేకస్థితి నాకె సంతాపము కలుగఁజేయుచున్నదనుట.

తా. గ్రుడ్డివానికి వెన్నెల పనికిరానియట్లు మావలని సంభోగసుఖ మెఱుఁగని నీకు నామాటలు పనికిరానివయ్యెను. నీవు వెలుతురు చూడనొల్లక గ్రుడ్లగూబ చీకటికమ్ముకొన్న యిఱుకుమూలలోఁ దాగునట్లు గంధర్వస్త్రీల మయిన మాకూటమి యొల్లక సంసార మనెడి నూతిలోఁ బడియుండఁ గోరుచున్నావే యయ్యో యిది తగునా యని యడిగెను. అలం. ప్రతివస్తూపమ, ఉపమయుఁ.

ఉ. ఎన్నిభవంబులన్ గలుగు నిక్షుశరాసనసాయకవ్యథా
ఖిన్నత వాడి వత్తలయి కేలఁ గపోలము లూఁది చూపులన్
విన్నఁదనంబు దోఁపఁ గను వేఁదుఱునన్ బయిగాలి సోఁకినన్
వెన్నవలెన్ గరంగునలివేణులఁ గౌఁగిటఁ జేర్చుభాగ్యముల్.

టీ. ఇక్షు...ఖిన్నతన్-ఇక్షుశరాసన=మన్మథునియొక్క, సాయక = బాణములయొక్క, వ్యథా=బాధవలని, ఖిన్నతన్ = వ్యాకులతచేత, వాడి = నవకము చెడి, (ఇది వ్యథాతిశయము దెలుపును.) వత్తలయి=కృశించి, కేలన్= చేతులందు, కపోలములు = చెక్కిళ్లు, ఊది = చేర్చి, చూపులన్, విన్నఁ దనంబు=దైన్యము, తోఁపన్=కనిపింపఁగా, కనువేఁదుఱునన్=కంటిపిచ్చిచేత, ఇది చక్షుఃప్రీతి యను ననంగదశావిశేషము. పరస్పరానురాగమున కదియె ప్రథమావలంబము. పైగాలి=(ప్రియుని) మీఁదిగాలి, సోఁకినన్ = తాఁకినను, వెన్నవలెన్=(వేఁడితాఁకిన) వెన్నవలె, ఏప్రయత్నములేకయే విరహముచేఁ గృశించి తమకుఁ దామగా వచ్చి ప్రార్థించి యనుట. కరఁగునలివేణులన్ = మనసుకరఁగు సువిదలను, కౌఁగిటన్ = కౌఁగిలియందు, చేర్చుభాగ్యముల్ = చేర్చుకొనునట్టి యదృష్టములు, ఎన్నిభవంబులన్ కలుగున్ = ఎన్నిజన్మము లెత్తి ప్రయత్నముచేసిన సంభవించును? తమంతఁ దాము వలచి వలపువేగుచేఁ గృశించి కన్నంతమాత్రనఁ గరఁగిపోవు చెలువలు పురుషునికి వేయిజన్మములకు లభించుట యరిది. అట్టి లోకోత్తరభాగ్యమును గూడఁ దొలంగఁ ద్రోచి కొనుచున్నాఁడవనుట.

తా. తమ్ముఁ జూచి వలచి పూవిల్తునితూపులపోటులకుఁ జిక్కి వాడి కృశించి చెక్కిళ్లు చేతులఁ జేర్చి దీనచూపులతోఁ జూపువాపికిని వెల్లడించుచుఁ దమగాలి సోఁకినను మనసు కరఁగి మెత్తఁబడుజవరాండ్రను గౌఁగిటఁ జేర్చు కొనుభాగ్య మెన్నిజన్మములకును సంభవింపదు.

క. కుశలత యే వ్రతముల నగు
నశనాయాపీడ నింద్రియనిరోధమునన్
గృశుఁడవయి యాత్మ నలఁచుట
సశరీరస్వర్గసుఖము సమకొని యుండన్. 53

టీ. సశరీరస్వర్గసుఖము = ఈశరీరముతోనే (లభ్యముగా) స్వర్గలోక సౌఖ్యము, సమకొని యుండఁగ్ = సంభవించియుండఁగా, వ్రతములన్=పూవ

"సాదినియమములచే, అగునశనాయాపీడన్ = అగునట్టి క్షుద్బాధచే, (అశ
"యాసమునన్ = అగునట్టి ఆహారవర్జన శ్రమచేత నని. పా.) ఇంద్రియ
రోధమునన్=విషయములందుఁ బ్రవర్తింపనీక పంచేంద్రియములను నిగ్రహిం
ట్టుటచే, కృశుఁడవు = చిక్కినవాఁడవు, అయి, ఆత్మన్ = జీవాత్మను,
లఁచుట = హింసఁజేయుట, కుశలతయే = మంచిదా? నేర్పరితనమా?
రీరానంతరస్వర్గసుఖ మప్సరోంగనాభోగము. సుఖమెయుంగఁదగినది దేహము.
దిలేని పారలౌకిక సౌఖ్యముకంటె నీశరీరసుఖము గొప్ప దనుట.

తా. ఇప్పటిపుణ్యకర్మములకు ఫలముగా శరీరము విడిచినపిదప లభింపఁ
"వు స్వర్గసౌఖ్య మిప్పు డీశరీరముతోనే లభించుచుండఁగా నింక నుపవాసా
ఎలుచేసి శరీరమును కృశింపఁజేసికొని జీవాత్మను హింసపెట్టుట మంచిదా?
"వ్యలింగాలంకారము.

కీ. అనినఁ బ్రవరుండు నీ వన్న యర్థ మెల్ల
నిజము కాముకుఁడైనవానికి నకాముఁ
డిది గణించునె జలజాక్షి యెఱిఁగితేని
నగరమార్గంబుఁ జూపి పుణ్యమునఁ బొమ్ము. 59

టీ. అనినన్=ఇటులఁ బ్రవరునితో వరూథిని యనఁగా, ప్రవరుఁడు,
జలజాక్షి=ఓ-చిన్నదానా! నీవు+అన్నయర్థము=నీచెప్పినవిషయము, ఎల్లన్ =
ంతయుం, కాముకుఁడు = విషయాపేక్షగలవాఁడు, ఐనవానికిన్ = అయినట్టి
రుంషునకు, నిజము = (అపేక్షితమగుట) సత్యము. అకాముఁడు=విషయా
పేక్షలేనివాఁడు, ఇది=ఈయంశమును, గణించునె=లెక్క చేయునా? కాము
ఁడు కానివాని కీసౌఖ్యము వర్జనీయ మనుట. ఎఱిఁగితేని=నీ కెఱింగియున్న
యెడమున, నగరమార్గంబున్ = పట్టణమునకుఁ బోవుత్రోవను, చూపి =
కూపించి, పుణ్యమునఁబొమ్ము=పుణ్యము కట్టుకొనుము. ప్రవరాఖ్యుఁడు కడకు
నికి నీమాటలు కాముకులనుగూర్చినవి. నావి కావు. త్రోవయే నిన్నడుగునది
ను నెను.

తా. ఓజలజాక్షీ! నీవు చెప్పినసంగతి విషయేచ్ఛలు గలవానికిఁ జెల్లును గాని నిష్కాములమై మోక్షము నపేక్షించు మాబోంట్లకుఁ జెల్లదు. కావున నీమాటలు వలదు. ఎఱిఁగియుంటివా యూరికిఁ జేరుతెరువు తెలిపి పుణ్యము కట్టికొనుము.

క. బ్రాహ్మణుఁ డింద్రియవశగతి
జిహ్మాచరణైకనిపుణచిత్తజనిశితా
జిహ్మగములపాలై చెడు
బ్రహ్మానందాధిరాజ్యపదవీచ్యుతుఁ డై 60

టీ. బ్రాహ్మణుఁడు = బ్రహ్మజ్ఞానసంపన్నుఁడగువాఁడు, ఇంద్రియవశగతిన్=ఇంద్రియములకు లోఁబడిన నడువడిగలుగుటచే, జిహ్మా...జిహ్మగముల పాలై-జిహ్మాచరణ = వంకరలు కలిగించుటలో, ఏక=ముఖ్యముగా, నిపుణ = నేర్పరి యగు, చిత్తజ = మదనునియొక్క, నిశిత=వాఁడియైన, అజిహ్మగముల పాలు ఐ = ములుకులపరమై, బ్రహ్మా...చ్యుతుఁడై-బ్రహ్మానంద=పరమాత్మాను భవమువలనఁ గలిగిన సంతోషముయొక్క, అధిరాజ్య = అధిష్ఠించిన ప్రభుత్వముయొక్క, పదవీ = మార్గమునుండి, చ్యుతుఁడై = జాఱినవాఁడై, (తొలంగి) చెడున్=నశించును.

తా. బ్రాహ్మణుఁడగువాని కింద్రియనిగ్రహము ముఖ్యముగా నుండఁదగినది. ఇంద్రియనిగ్రహములేనివాఁడు మోక్షాదు లొందఁజాలఁడు. అలం. కావ్యలింగము.

వ. అనిన నత్తెఱవ యక్కఱకరిపలుకుల కులికి గఱిగఱిం గఱవఁ గరకరిం జెఱకువిలుకాఁడు పరగించువిరిదమ్మిగోరకలు నెఱఁ కులఁ జొఱుకుచుఱుక్కనం గాఁడినఁ గడుం గొరలి పరిణతవివిధవిబుధతరుజనితమధురమధురసం బానుమదంబు నదటునం జిదిమిన నెఱుంగక మదనహరు నైనఁ జదురునం

గదియ గమకించుతిమురునం గొమిరెప్రాయంపుమదంబునను నవన్యకన్యాసామాన్యలావణ్యరేఖామదంబునను నొంటిపాటునం గంటికిం బ్రియుండై తంగేటిజొంటిచందంబునం గొంటుఁదనం బెఱుంగక కుఱంగట నున్న యమ్మహీసురవర కుమారుతారుణ్య మహార్ఘ్యంబులం జేసి తన వైదగ్ధ్యంబు మెఱయఁగలిగె నని పల్లవించునుల్లంబునుల్లాసంబునం గదురు మదంబున నోసరించక చంచలదృగంచలప్రభ లతనిముఖాంబుజంబునం బొలయ వలయమణిగణచ్ఛాయాకలాపంబు లుప్పరం బెగయఁ గొప్పు చక్కంజెక్కుచు జక్కవగిబ్బలం బోని గబ్బిగుబ్బలం బొబ్బిల్లుకుంకుమరసంబునం బాకిలంబులగుహారముక్తాతారకంబుల నఖకోరకంబులం గీఱి తీరుపడం జేయుచుఁ బతితవనతరుకుసుమకేసరంబులు రాల్చు నెపంబునం బయ్యెద విదిల్చి చక్కఁ సవరించుచు నంతంతం బొలయు చెలులం దలచూపక యుండఁ దత్తఱంబునం జేసి బొమముడిపాటుతో మగిడిమగిడి చూచుచుఁ జిడిముడిపాటు చూపుల నంకురించుజంకెనల వారించుచుం జేరి యిట్లనియె.

టీ. అత్తెఱవ = ఆస్త్రీ, అక్కఱకరిపలుకులన్ = ఆ (ప్రవరుని) కఠినపుమాటలకు, ఉలికి, చెఱకువిలుకాఁడు = మన్మథుఁడు, గఱిగఱిన్ = ఱెక్కతో ఱెక్క, కఱవన్ = అంటుకట్టు (ఎడతెఱపిలేక,) కరకరిన్ = క్రౌర్యముతో, పరగించు విరిదమ్మిగోరకలు = ప్రయోగించు విచ్చినతమ్మిపూ ములుకులం, నెఱఁకులన్ = ఆయువుపట్టులను, చుఱుకుచుఱుక్కనన్ = చుఱుకుచుఱుక్కుమని, క్రాఁడినన్ = గ్రుచ్చుకొనఁగా, కనుకన్, కెరలి = అతిశయించి, ఱెక్కతోఱెక్క యొకరూపటు లఘుట పుంఖానుపుంఖ

ముగా ననుట. బాణములు మిగుల వేగముగా లక్ష్యము తొలంగక పోవుటకు వానికి ఈఁకలు కట్టుసాచారము గలదు. కాన సాయంపుకట్టుల గఱి తప్పక గాటముగా నాటుచున్న వని భావము. పరిణత...రసంబు - పరిణత = పండిన, వివిధ=నానావిధములగు, విబుధతరు = కల్పవృక్షములవలన, జనిత= పుట్టిన, మధుర=తీయని, మధురసంబు = మద్యమును, అనుమదంబు = త్రావు మత్తుయొక్క, అదటునన్=ఉద్రేకముచే, చిదిమినన్ = నొక్కినను, ఎఱుంగక, మదనహరునైనన్=శివునైనను, చదురునన్=నైపుణ్యముచే, కదియన్= కలియుటకు, గమకించులిమురునన్=యత్నించుపొగరుచేతను, ప్రౌఢవయసే మదముచేఁ గన్నెఱుంగనీయునిది అందు మద్యమద మున్న నొడలెఱుంగుట కష్టము. ఈ మధురస మట్టిదికాదు. విబుధతరుజన్యము గాన మఱియుఁ గైపు గలిగించు నని భావము. కొమిరెప్రాయంపు మదంబునను=కన్నెప్రాయపు మదముచేతను, అనన్య...మదంబునను-అనన్యకన్యాసామాన్య = ఇతరకన్యలకు లేని, లావణ్యారేఖా = మేనిమిసమిసతీరువలని, మదంబునను = మదముచేతను, ఒంటిపాటునన్, కంటికిన్, ప్రియంబై = ప్రియముగలుగఁ జేయువాఁడై, లావణ్య మన సౌందర్యాతిశయముగల వెలఁదులదేహకాంతి. తల్లక్షణము.— శ్లో. "ముక్తాఫలేషుచ్ఛాయాయా స్తరలత్వమివాంతరా, ప్రతిభాతి యదంగేషు లావణ్యం తదిహోచ్యతే." తంగేటిజుంటిచందంబునన్ = తంగేడుచెట్టునకుఁ బట్టినతేనెతుట్టెవలె, గొంటుఁదనంబు = దుడుఁకుఁదనమును, ఎఱుంగక, కుఱంగటన్ = చెంగట, ఉన్నయమ్మహీ...మార్గ్యంబులం జేసి-ఉన్నయమ్మహీసుర వరకుమారు=ఉన్నట్టియాలేఁ బ్రాయపుబ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుని, తారుణ్యామార్గ్యంబులం జేసి=వయసుచేతను చక్కఁదనముచేతను, తన వైదగ్ధ్యంబు = తననేర్పు, మెఱయన్=ప్రకాశింప, కల్గె నని, పల్లవించు నల్లంబు నుల్లాసంబునన్ = చిగిరించు మనస్సుయొక్క సంతోషముచే, కదురు మదంబునన్ = కలుగు మదముచేతను, ఓసరించక = తొలఁగక, చంచల...ప్రభలు-చంచల = బెళి కెడు, దృగంచల = కనుఁగొలఁకులయొక్క, ప్రభలు = కాంతులు, అతని

ముఖాంబుజంబునన్ = అతనిముఖపద్మమున, పొలయన్ = ప్రసరింపఁగా, వలయ...కలాపంబులు-వలయ=కంకణములయొక్క, మణిగణ=రత్నసమూహములయొక్క, ఛాయా=కాంతులయొక్క, కలాపంబులు = సమూహములు, ఉప్పరంబు = ఆకాశమునకు, ఎగయన్ = వ్యాపింపఁగా, కంకణకాంతులు మింటికి వ్యాపించుట వెన్నెరి నవరించి కొనుటకుఁ గే లెత్తుటచేత. దానఁ జన్నులబిగియుం సువ్యక్త మయ్యెను. కొప్పు, చక్కన్ = చక్కఁగా, చెక్కుచున్ = కుదుర్చుచు, జక్కవ గిబ్బలుంబోని = ప్రాయపుఁజక్రవాకపక్షులంబోలు, గబ్బిగుబ్బలన్ = బిగిచన్నులనుండి, జొబ్బిల్లు కుంకుమ రసంబునన్ = స్రవించు కుంకుమపుఁబూవు రసముచే, పంకిలంబులు = బురదయంటినవానిఁబోలినవి, అగు, హారముక్తాతారకంబులన్ = ముత్యాల హారమందలి నక్షత్రములఁబోలినముత్యములను, నఖకోరకంబులన్ = మొగ్గలఁబోలు గోళ్లను, గీఱి, తీరువడం జేయుచున్ = చక్కఁజేయుచు, పతిత వనతరుకుసుమకేసరంబులు = రాలిన యుద్యానవనములందలి పూలకింజల్కములను రాల్చు నెపంబునన్ = త్రోలఁగఁద్రోయుమిషతో, పయ్యెద = పైఁట, విదిల్చి, చక్కనవరించుచున్, అంతంతన్ = అంతటంతట, పొలయు చెలులన్ = వర్తిల్లు చెలికత్తెలను, తలచూపక యుండన్ = తలకనఁబడకుండునట్లు, తత్తఱంబునం జేసి = తొందరచేత, బొమముడిపాటుతోన్, మగిడి మగిడి=తిరిగి తిరిగి, చూచుచున్, చిడిముడిపాటుచూపులన్ = చెరచెరమను చూపులందు,అంకురించుజంకెనలన్ = మొలచుబెదరింపులచేత, వారించుచున్ = ఆటంకపఱచుచు, చేరి=ప్రవరాఖ్యుని సమీపించి, ఇట్టనియెన్ = ఈవిధముగాఁ బలికెను.

శా. ఎం దేడెందము కందళించు రహిఁచే నేకాగ్రతన్ నిర్వృతిన్
జెందున్ గుంభగతప్రదీపకళికాశ్రీ దోఁప నెం దెందుఁ బో
కెం దే నింద్రియముల్ సుఖంబుఁ గనునా యింపే పరబ్రహ్మ 'మా
నందో బ్రహ్మ' యటన్న ప్రాఁజదువునం తర్బుద్ధినూహింపుమా.

టీ. ఎందేన్=ఏవిషయమున, డెందము=మనస్సు, రహిచేన్=ప్రీతిచే, కందళించున్=వికాసముచెందునో, (చిగిరించునో) ఎందున్ = ఏవిషయమున, కుంభ...స్త్రీ - కుంభగత = గాజుకుప్పెలోనున్న, ప్రదీపకళికా = దీపపుమొగ్గయొక్క, శ్రీ=శోభ, తోఁపన్ = తోఁచునట్లు, ఏకాగ్రతన్ = దానియందే నిలిచి, (కలకఁబాఱనితనముచే నిశ్చలత్వ మొంది) నిర్వృతిన్=సౌఖ్యమును, చెందున్=చెందునో, (దీనికిఁ గర్త డెందము) ఎందేన్ = ఏవిషయమున, ఇంద్రియములు = పంచేంద్రియములు, (త్వక్చక్షురాదులు లోనగునైదింద్రియము లనుట) ఎందున్ పోక = ఇతరములయెడకుఁ జలింపక, సుఖంబున్=సౌఖ్యమును, కనున్ = పొందునో, అయ్యదే = అపొలుపే, పరబ్రహ్మము=పరతత్త్వము, ఆనందః బ్రహ్మ=ఆనందమే బ్రహ్మము, అటన్న ప్రాఁజదువున్ = అన్న వేదవాక్యమును, అంతర్బుద్ధిన్=మనస్సులో, ఊహింపుమా = విచారింపుమా.

ఆనందాతిశయమె పరతత్త్వము. గాజుకుప్పెలోని దీపమువలె మనసు కుదురు నిల్చినను నందుఁ గలుగు నానందమె పరబ్రహ్మము. ప్రాఁజదువు: సమాసములందుఁ బ్రాఁతాదులకు మీఁది వర్ణలోపంబును బరుషములు పరములైన ద్రుతాదేశంబును గలుగును.

తా. ఏవిషయమున మనస్సు వికాసముచెంది తన్మయమై నిర్వాణము చెందునో, ఇంద్రియము లన్నియుం నేవిషయమున లయించి సుఖ మందునో అట్టివిషయమువలని యానందమే బ్రహ్మానందము. 'ఆనందో బ్రహ్మ' యను వేదవాక్యమున కర్థమును యోజింపుము.

తే. అనుచుఁ దన్నొడఁబఱుచునయ్యధరకాంత
తత్తఱముఁ జూచి యాత్మ నతండు దనకు
సిగ్గు వెగటును బొడమ నిస్పృహతఁ దెలుపు
నొక్కచిఱునవ్వు నవ్వి యయ్యువిద కనియె. 63

టీ. అనుచున్ = ఇటు లనిచెప్పుచు, ఒడఁబఱుచు నయ్యమరకాంత కత్తఱము=అంగీకరింపఁజేయు నాయప్సరస్త్రీయాత్రమును, చూచి = కాంచి, అతండు=ఆప్రవరాఖ్యుఁడు, ఆత్మన్ = మనస్సునందు, తనకున్, సిగ్గున్ = లజ్జయు, వెగటున్=విరసత్వమును, ఏవయు, పొడమన్=జనింపఁగా, నిస్పృహాతన్=నైరాశ్యమును, విరాగమును, తెలుపునొక్క-చిఱునవ్వు = తెలియఁజేయునట్టియొక్క దరహాసమును, నవ్వి, అయ్యువిదకున్ = ఆవరూథినితో, అనియెన్=ఇటులఁ బలికెను.

తా. ఆవిధముగాఁ దన్నంగీకరింపఁజేయు నాయచ్చరవేగిరపాటును జూచి తనలో సిగ్గును నేవయుఁ గలుగఁగా నైరాశ్యమును దెలుపున ట్టొక చిఱునవ్వు నవ్వి ప్రవరుఁడు ఇ ట్లనియెను.

శా. ఈపాండిత్యము నీకుఁ దక్క మఱెయొందేఁ గంటిమే కామ
శా, స్త్రోపాధ్యాయివి నా వచించెదవు మే లోహో త్ర
యీధర్మముల్, పాపంబుల్ రతిపుణ్య మంచు నిఁక నేలా
తర్కముల్ మోక్షలక్ష్మీపథ్యాగమసూత్రపంక్తి కివె పో
మీమాంసంప్రదాయార్థముల్. 64

టీ. ఈపాండిత్యము = ఈవేత్తృత్వము, నీకుఁ దక్కన్ = నీకుఁగాక, మఱియొందేన్=ఇఁక నెక్కడనైనను, కంటిమే = చూచితిమా. కామశాస్త్రోపాధ్యాయివినాన్ = కామశాస్త్రమున గురుత్వము చేయుదానివలె, కామశాస్త్రము చదివించుదానవు, నాన్ = అనునట్లు, త్రయీధర్మముల్=వైదికధర్మములు, పాపంబుల్=పాపమును గలుగఁజేయునవి, రతి = సురతము, పుణ్యము=సుకృతము, అంచున్=అనుచు, (అని సిద్ధాంత మొనరించి) వచించెదవు=చెప్పుచున్నావు. మేలు=మంచిది, ఓహో=సెబాసు, తర్కముల్ = చర్చలు, ఏలా=ఎందునకు? మోక్ష...పంక్తికిన్—మోక్షలక్ష్మీ=ముక్తిసంపదలకు, పథి=మార్గమైన, మోక్షధర్మము గ్రహింప ననువగు, ఆగమసూత్రపంక్తి

కిక్ =(వేదాంత) శాస్త్రసూత్రములపంక్తులకు, మీసంప్రదాయార్థముల్ = పరంపరగా మీలోఁ జెప్పుకొనఁబడు నర్థములు, ఇవె పో=ఇవేయొకో!

త్రయి పాప మనుట, రతి పుణ్య మనుట కామశాస్త్రోపాధ్యాయుని చెప్పఁదగినది. కాన నిటు లర్థముచెప్పుటకాముకసంప్రదాయార్థమే! కావున్న నెంచేని యిట్టియర్థ మెఱుంగ కుందుమా?

తా. ఈపాండిత్యము నీకుఁ గాక మఱి యెవ్వరికిని లేదు. "వేదప్రతిపాదితము లగుధర్మములు పాపములు! సంభోగము పుణ్యము!" అనుచు కామశాస్త్రమున నుపాధ్యాయుంరాలవువలెఁ జెప్పుచున్నావు. బాగుబాగు! వేదాంత సూత్రములకుఁ బరంపరగా మీలోఁ జెప్పుకొనునర్థము లివియే కాఁబోలు. వ్యాజస్తుత్యలంకారము.

మ. తరుణీ రేపును మాపు హవ్యములచేతన్ దృప్తుఁ డౌవహ్ని
సత్కరుణాదృష్టి నొసంగుసౌఖ్యము లెఱుంగన్ శక్యమే
నీకు నా, కరణుల్ దర్భలు నగ్నులున్ బ్రియము లైన
ట్లన్యముల్ గా వొడల్, తిరమే చెప్పకు మిట్టితుచ్ఛసుఖ
ముల్ మీసాలపైఁ దేనియల్. 65

టీ. తరుణీ=ఓప్రోయాలా, వరూథినీ! రేపునుమాపు=ఉదయాస్తమయకాలములందు, హవ్యములచేతన్ = హోమద్రవ్యములచే, తృప్తుఁడు=పరితోషము చెందినవాఁడు, ఔవహ్ని = అగునట్టి యగ్నిదేవుఁడు, సత్కరుణాదృష్టిన్ = మంచిదయాదృష్టితో, ఒసంగుసౌఖ్యములు = ఇచ్చుసుఖములు, నీకున్ = కేవలకామాంధురాలవగు నీకు, ఎఱుంగన్=గ్రహించుటకు, తెలిసికొనుటకు, శక్యమే=తరమా? (ఇంత యేల?) నాకున్, అరణుల్ = (అగ్ని పొడమటకు నొకదానిపైనొకటిపెట్టి మథించు) కొయ్యలు,దర్భలున్=కుశలు, అగ్నులున్=అగ్నిహోత్రములు, ప్రియములు = ఇష్టములైనవి, ఐనట్లు = అయినరీతిగా, అన్యములు = ఇతరములు, కావు=ఇష్టములు కావు, ఒడల్ =

శరీరము, తిరమే=స్థిరమా, ఇట్టి తుచ్ఛసుఖములు = ఇటువంటినీచసౌఖ్యములు, చెప్పక=(శ్రేష్ఠము లని నాకు) తెలుపకుము, మీసాలపైఁ దేనియల్=మీసములమీఁద నిలిచిన తేనె చినుకులఁ బోలినవి. మీసములకంటిన తేనె నాలుకకు సోఁకినపు డించుక మధురముగా నుండునుగాని సంపూర్ణముగ మాధుర్యమనుభవించుటకు వీలుకాదు. అటులె పరకాంతారతియుఁ దాత్కాలిక సౌఖ్యము. దాని కేల యపేక్షింపరా దన్నఁ అది తుచ్ఛసుఖము. మీసాలమీఁది తేనె మీసములఁ దెల్లఁజేయునటుల నీతుచ్ఛసుఖము ఇహపరములకు భంగకరము.

తా. ఓయిదా! ప్రాతస్సాయంసమయములందు హోమద్రవ్యములచేఁ బరితృప్తి చెందునగ్నిదేవుఁడు కలిగించుసౌఖ్యములు, నీవే మెఱుఁగుదువు? నాకు నగ్నులు దర్భలు మొదలగునవి ప్రియము ట్టికరచునవి కావు. శరీరము నశించి పోవునది. నీచెప్పు నీచసౌఖ్యములు మీసాలపై నిలిచిన తేనెబొట్టు బోలునవి. (అనఁగా, స్వల్పములును నంతలోఁదీఱిపోవునవియు నని భావము.) అలం. వ్యతిరేకము. ప్రతివస్తూపమ.

చ. అనుటయు మాటలేక హృదయాబ్జము జల్లన మోము వెల్లనై
కనలుచు నీరు దేఱు తెలిగన్నుల నాతనిఁ బుల్కుపుల్కునం
గనుఁగొని మాటలం బొదవు గద్గదికం దల యూఁచి యక్కటా
వనిత తనంతఁ దా వలచి వచ్చినఁ జుల్కనగాదె యేరికిన్. 66

టీ. అనుటయున్ = ప్రవరాఖ్యుఁడిటు లనఁగానే, హృదయాబ్జము= హృదయపద్మము, జల్లనన్ = జల్లుమనఁగా, మోము=ముఖము, వెల్లనై = వెలవెలలాడఁగా, కనలుచున్ = కంటగించుచు, నీరుదేఱుతెలిగన్నులన్=కన్నీరు గ్రమ్ము తెల్లకన్నులతో, ఆతనిన్, పుల్కుపుల్కునన్ = నీరాఁచుకొనియాఁచుకొనిచూచుచూపులతో, కనుఁగొని = చూచి, మాటలన్ = నుడువులయందు, పొదవుగద్గదికన్ = కప్పునట్టిగద్గదికతో, తలయూఁచి = తలకదలించి, అక్కటా=అయ్యో! వనిత=స్త్రీ, తనంతన్ తాన్ = తనకుఁదానై, వలచి=

మోహించి, వచ్చినన్ = వచ్చినపక్షమున, ఏరికిన్ = ఎవ్వరికైనను (ఎంత యసమర్థునకైనను) చుల్కనకాదె=లాఘవముకాదా! మిగుల చులకనయగు నని భావము.

తా. ప్రవరుఁ డిట్లు పలుకఁగా మఱుమాటాడలేక గుండె జల్లు మనఁగాఁ దిక్కుమొగము వైచి కంటగించుచు జాఱుకన్నీరు నాఁచుకొనుచు నాతనిఁ జూచి, అక్కటా! ఎవరికైనను స్త్రీ తనంతఁ దానై వలచి వచ్చు నేని చుల్కనగును గదా! అర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

మ. వెతలన్ బెట్టకు మింక నన్నను చు నీనీబంధ మూఁదన్ రయో
ద్ధతి నూర్పుల్ నిగుడన్ వడిన్ విరులు చిందన్ గొప్పు
వీడన్ దనూ, లత తోడ్తోఁ బులకింపఁగా ననునయాలా
పాతిదీనాస్యయై, రతిసంరంభము మీఱ నిర్జరవధూరత్నంబు
పైపాటునన్. 67

టీ. నిర్జరవధూరత్నంబు = వేల్పుగఱితమిన్న, ఇంకన్ =(ఈవిధముగా వలచియుండ) ఈమీఁద, వెతలం బెట్టకుము = విచారములపాలు చేయకుము, నన్నున్, అనుచున్ = అనివాఁగొనుచు, నీనీబంధము=పోకముడి, ఊఁదన్, రయోద్ధతిన్ = ఎక్కువవడిచే, ఊర్పుల్ = నిట్టూర్పులు, నిగుడన్ = అతిశయింపఁగా, వడిన్=వేగముగా, విరులు=పూవులు, చిందన్ = రాలఁగా, కొప్పు= వేణీబంధము, వీడన్=ఊడిపోవఁగా, తనూలత = తీఁగఁబోని మేను, తోడ్తోన్ = వెనువెంటనే, పులకింపఁగాన్, అను...స్యయై - అనునయాలాప = బతిమాలుకొనుమాటలచే, అతిదీనాస్యయై = మిక్కిలి దిక్కుమొగము గలదై, రతిసంరంభము=సంభోగమందలియాత్రము, మీఱన్, పైపాటునన్= మీఁదఁబ్రాలుటతో, స్వభావోక్త్యలంకారము. కామాతిశయముచేఁ బరితప్తలగు చెలులకుఁ బ్రియునిసందర్శించినంతన నీవి తనంతనవీడునని పూర్వకవులుం చెప్పియున్నారు.

"స్రస్తా నీవీ న ఖలు సహసా సా స్వయం ముక్తబంధా" బిల్హణీయము.
"కాన్తే తల్పముపాగతే విగళితా నీవీ దృఢాపి స్వయం" అమరుకము.

శా. ప్రాంచద్భూషణబాహుమూలరుచితోఁ బాలిండ్లుపొంగారఁ
బైఁ, యంచుల్ మోవఁగఁ గౌఁగిలించి యధరం బాసింప
'హా! శ్రీహరీ', యంచున్ బ్రాహ్మణుఁ డోరమో మిడి
తదీయాంసద్వయం బంటి పో, మ్మంచున్ ద్రోచెఁ గలంచునే
సతులమాయల్ ధీరచిత్తంబులన్. 68

టీ. ప్రాంచ...రుచితోన్ - ప్రాంచత్ = మిక్కిలి యింపగుచున్న, భూషణ=నగలుగల, బాహుమూల=చంకలయొక్క, రుచితోన్ = కాంతితో, పాలిండ్లు = కుచములు, పొంగారన్ = ఉబుకఁగా, పైయంచుల్ = చను మొనలు, మోవఁగన్ = అనునట్లు, కౌఁగిలించి, అధరంబు = మోవిని, ఆసింపన్=ఇచ్చగింపఁగా, "హా! శ్రీహరీ" అంచున్=పాపపరిహారార్థముగా శ్రీహరిని స్మరణముచేయుచు, బ్రాహ్మణుఁడు=ప్రవరాఖ్యుఁడు, ఓరమోము= ప్రక్కమొగము, ఇడి, తదీయాంసద్వయంబు = దాని రెండుభుజశిరస్సులను, అంటి=తాఁకి (ఊరక చేలు తాకించి యనుట) పొమ్ము+అంచున్ = అవలకుఁ బొమ్ము అని, త్రోచెన్=త్రోసివేసెను, సతులమాయల్ = స్త్రీలకపటకృత్యములు, ధీరచిత్తంబులన్ = పండితులమనస్సులను(దిట్టతనముగలవారి మనస్సులను) కలంచునే=కలఁతపెట్టునా! అర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

క. త్రోపువడి నిలిచి ఘనల
జ్జాపరవశ యగుచుఁ గొప్పు సవరించి యొడల్
దీపింప నతనిఁ జూచుచుఁ
గోపమునన్ జూచి క్రేఁటుగొనుచున్ బలికెన్. 69

టీ. త్రోపు+పడి = తోలఁగఁ ద్రోయఁబడుటఁబొంది (ప్రవరునిచేఁ ద్రోసివేయఁబడి) నిలిచి =నిలిచియుండి, ఘనలజ్జాపరవశ = మెండగుసిగ్గుచే

నన్వాఙ్గీనురాలు, అగుచున్, కొప్పు సవరించి, ఒడల్ = మేను, దీపింపన్ = ప్రకాశింపఁగా, (అవయవముల నన్నింటిని బ్రవరునకు స్పష్టముగాఁ గనవచ్చు నటులఁజేసి) అతనిన్=ఆబ్రాహ్మణుని, చుఱచుఱన్=చుఱచుఱమనుచు, కోపమునన్=ఆగ్రహముతో, (పా-కోపన=కోపవతియగు నాయామఁడుది. ఇదికర్తృపదము) చూచి=వీక్షించి, (పా. వీక్షించి) క్రేఁటుకొనుచున్=గొంతుచక్కఁ జేసికొనుచు, పలికెన్.

తా. అట్లు ప్రవరాఖ్యుఁడు తొలఁగఁద్రోయఁగాఁ దొలఁగి నిలువంబడి యవమానమువలని సిగ్గు హెచ్చఁగా దేహమంతయుం నతనికిఁ గానవచ్చునట్లు పైఁటచెఱఁగు తొలఁగించి వీడినకొప్పు చక్కఁగా ముడుచుకొనుచుఁ గోపముతోడి వేఁడిచూపులతో నతనిఁ జూచుచు, డగ్గుత్తికపడినగొంతు సవరించుకొనుచు నీవిధముగాఁ బలికెను.

ఉ. పాటున కింతు లోర్తురె కృపారహితాత్మక నీవు త్రోవ
నిచ్చోఁటభవన్నఖాంకురము సోఁకెఁ గనుంగొను మంచు
జూపి యప్పాటలగంధి వేదననెపం బిడి యేడ్చెఁ గలస్వ
నంబుతో, మీటిన విచ్చుగుబ్బచనుమిట్టల నశ్రులు చింద
వందఁగన్. 70

టీ. కృపారహితాత్మక = దయలేనిగుండెగలవాఁడా, పాటునకున్ = దెబ్బకు, త్రోయఁబడుటకు, ఇంతులు=స్త్రీలు, ఓర్తురె=సహింతురా? సుకుమారములగు స్త్రీలదేహము లీకఠినకార్యమును సహింపవనుట. నీవు త్రోవన్ = త్రోయఁగా (కుచదేశము కన్పఱుచుచు), ఇచ్చోటన్ = ఇక్కడ, భవన్నఖాంకురము = నీగోనగోరు, సోఁకెన్=తగిలెను. కనుంగొనుము = చూడుము, అంచున్ = అని, చూపి = కుచప్రదేశముపైఁ గలగంటును జూపించి, ఆప్పాటలగంధి = పాటలపుష్పముల తావివంటి తావి గలయాస్త్రీ, వేదననెపంబు=(గోటిగీల్లుగలని) బాధయనుమిష, ఇడి=కల్పించుకొని, మీటిన్ =

గోరఁజిమ్మినను, విచ్చు=కగలుగట్టి, గుబ్బ=గుండ్రని, చనుమిట్టలన్ = గబ్బి గుబ్బలపై, అశ్రులు=కన్నీరు, చిందువందఁగన్=చిందులుచిందఁగా, కలస్వనంబుతోన్=అవ్యక్తమధురమగుధ్వనితో, ఏడ్చెన్.

కృపారహితాత్మక యనుటచే నీవాచరించు సత్కృతులన్నియు నిష్ఫలములని సూచన. ఏడ్పు కలస్వనమగుటచేఁ జెలికత్తె లాలింపఁబోయిరి. వేదన నిజమైనదికాదు నెపము. చనుమిట్టలను సోఁకి కన్నీరు చిందె ననుటచే గుబ్బల యుబ్బు బింకము సూచితము.

తా. ఓకటికగుండెవాఁడా, స్త్రీలు పాటునకుఁ దాళుదురా? నీవు త్రోయఁగా నిక్కడ నీగోరు తాఁకెను, చూడు మనుచుఁ (ఒక్కట్టుపైఁ) జూపి నొప్పి యనుమిష పెట్టుకొని యున్నతస్తనములపైఁ గన్నీరు చిందఁగా నవ్యక్తమధురధ్వనితో నేడ్చెను.

క. ఈవిధమున నతికరుణము
గా వనరుహనేత్ర కన్నుఁగవధవళరుచుల్
కావిగొన నేడ్చి వెండియు
నావిప్రకుమారుఁ జూచి యలమటఁ బల్కెన్. 71

టీ. వనరుహనేత్ర = (తామరరేకువంటి కనులుగల) అవరూథిని, అతికరుణముగాన్ = మిక్కిలి జాలికలుగునట్లు, ఈవిధమునన్ = ఈరీతిగా, కన్నుఁగవధవళరుచుల్ = రెండుకన్నులయొక్కయుఁ దెలికాంతులు, కావిగొనన్=ఎఱ్ఱవాఱఁగా, ఏడ్చి, వెండియున్=తిరిగియు, ఆవిప్రకుమారున్ = ఆవిప్రవరాఖ్యుని, చూచి=తిలకించి, అలమటన్ = విచారముతో, పలికెన్ = ఇటుల వాకొనెను.

కరుణ మనశ్శోకాతిరేకము. ఈయర్థముననే భవభూతి ఉత్తరరామ చరిత్రమునందు "పుటపాకప్రతీకాశో రామస్య కరుణో రసః" అనియు, "కరుణస్య మూర్తిరథవా శరీరిణీ విరహవ్యథేవ వనమేతి జానకీ" అనియు

ప్రయోగములు గలవు. కరుణము. కరుణ వేఱు. కరుణ పరదుఃఖప్రహారణేచ్ఛ కాన కరుణ మనుచోఁ గొందఱు కరుణ యని యర్థము వ్రాసిరిగాని యది పొసఁగదు.

కనులఁ దెలుపుగా వర్ణించుట కవిసమయము. కనులందుఁ బాపగల భాగము తక్కువయుఁ దెలిభాగ మెక్కువగాన నిటుల వర్ణించుచుందురు. దృష్టాంతము.

చ. "కలువలనుం జకోరములఁ గారుమెఱుంగుల గండుమీల వె
న్నెలలను దమ్మిఱేకులను నిర్మలమాక్తికరత్నశుక్తులన్
దలఁచి పయోజగర్భుఁడు సుధారసధారలు రెంటిలో విసం
బులు చిలికించి చేసెనొకొ పొల్పెసలారఁగ దీనినేత్రముల్."
శృంగారనై—3 ఆ. 166. ప.

ఉ. చేసితి జన్నముల్ తపము చేసితి నంటి దయావిహీనతన్
జేసినపుణ్యముల్ ఫలముసెందునె పుణ్యము లెన్నియేనియున్
జేసినవానిసద్గతియె చేకుఱు భూతదయార్ద్రబుద్ధికిన్
భూసురవర్య యింత దలపోయవు నీచదు వేల చెప్పుమా?

టీ. ఓభూసురవర్య=ఓ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడా! జన్నముల్=యజ్ఞములు, చేసితిన్, తపము, చేసితిన్, అంటి = అంటివి. దయావిహీనతన్ = దయ లేక, చేసినపుణ్యముల్, ఫలముసెందునె = ఫలముకల వగునా? పుణ్యములు, ఎన్నియేనియున్ = ఎన్నియైనను, చేసినవానిసద్గతియె = చేసినపురుషునికిఁ గలుగుమంచిగతియె, భూతదయార్ద్రబుద్ధికిన్ = ప్రాణులయందు దయారసముతో నిండినబుద్ధిగలవానికి, చేకుఱున్, ఇంత తలపోయవు=ఇంతమాత్రము చింతింపవు. ఈవిషయస్వభావ మిట్టి దని యిపుడేని యోచింపవు. నీచదువు = నీవు చదువుకొన్న యావిద్య (స్వధర్మమునం దుపయోగింపని నీవిద్య) ఏల = ఎందులకు, ఏమిప్రయోజనము, చెప్పుమా=నీవె చెప్పుము.

తా. ఓభూసురోత్తమా! యజ్ఞములు చేసితివి, తపములు చేసితివి, అంటివి. దయాస్వభావము లేనియప్పు డెన్నిపుణ్యములు చేసిన నేమిఫలము? ఎన్నియేనిపుణ్యములు చేసినవారు పొందుసద్గతినే యొక్కభూతదయగలవాఁడు పొందఁగలఁడు. ఇంతమాత్రము చింతింప లేవైతివి. నీచదు వేందులకు? చెప్పు. కావ్యలింగ మలంకారము.

సీ. వెలిపెట్టిరే బాడబులు పరాశరుఁ బట్టి
దాశకన్యాకేళిఁ దప్పుసేసి
కులములో వన్నెతక్కువ యయ్యెనే గాధి
పట్టికి మేనకచుట్టరికము
ననుపుగాఁడై వేల్పునాగవాసముఁ గూడి
మహిమ గోల్పడియెనే మాందకర్ణి
స్వారాజ్య మేలంగనీరైరె సుర లహ
ల్యాజారుఁ డైనజంభాసురారి
తే. వారికంటెను నీమహత్త్వంబు ఘనమె
పవనపర్ణాంబుభక్షులై నవసి యుసుప
కప్పుడాల్ గట్టుకొనుమునిమ్రుచ్చులెల్ల
తామరసనేత్రలిండ్ల బందాలుగారె. 73

టీ. బాడబులు=బ్రాహ్మణులు, దాశకన్యాకేళిన్ = దాశరాజుకూఁతురైన మత్స్యగంధియొక్క కలయికను, తప్పుచేసి=తప్పుగాఁగొని, పరాశరున్ = పరాశరమహామునిని, పట్టి = పట్టుకొని, వెలిపెట్టిరే = బహిష్కరించిరా? గాధిపట్టికిన్=విశ్వామిత్రునకు, మేనకచుట్టరికము = మేనకతోడిసంబంధము, కులములోన్, వన్నెతక్కువ=మర్యాదతక్కువైనది, అయ్యెనే? ననుపుగాఁడై= అంటుకాఁడై, వేల్పునాగవాసమున్=అచ్చరగుంపును, కూడి=కలసి, (పలువురు వేశ్యలను గవసినను) మాందకర్ణి, మహిమ=మహత్త్వమును, కోల్పడియెనే =

కోలుపోయెనా ? సురలు = దేవతలు, అహల్యాజారుఁడు = అహల్యకొఱకు విటుఁడు, అయిన, జంభాసురారికిన్=ఇంద్రుని, స్వారాజ్యము=స్వర్గ రాజ్యమును, ఏలంగనీరై రే=ఏలనీయకపోయిరా ? పవన...క్షులు-పవన=గాలిని, పర్ణ=ఆకులను, అంబు=నీటిని, భక్షులై = భక్షించువారై, నవసి=చిక్కి, ఇనుపకచ్చడాల్=ఇనుపగోచులను, కట్టుకొను, మునిమ్రుచ్చులు=దొంగవేషపుమునులు, తామరసనేత్రలిండ్లకున్ = అందగత్తెల యిండ్లకు, బందాలు = బంధింపఁబడువారు (పడియుండువారు) కారే? తపస్సుచేసి స్వర్గమునకుఁ జేరినపిదప నెంతటి మహానుభావులైనను వేల్పుమగుదలకూటమితోఁ దృప్తినొందువారే. అర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

నేత్రలయిండ్లు అనువ్యర్థమునందు నేత్రలిండ్లు అనుటకుఁ బ్రమాణములు:—

గీ. "పాండవజ్యేష్ఠునకుఁ బ్రీతిఁ బరమయావ
రాజ్య మిచ్చితి కురువృద్ధరాజులొద్ద"

భార. ఆది. ఆ. 6

ఉ. "...పెద్దమ్మ సురారులమ్మ కడుపారడిఁ
బుచ్చినయమ్మ ... ..."

భాగవతము.

తే. అనిన నేమియు ననక యవ్వనజగంధి
మేనిజవ్వాదిపస కదంబించునొడలు
గడిగికొని వార్చి ప్రవరుండు గార్హపత్య
వహ్ని నిట్లని పొగడె భావమునఁ దలఁచి. 74

టీ. అనినన్=వరూథిని యిటు లనఁగా, ప్రవరుఁడు=ప్రవరాఖ్యుఁడు, ఏమియు ననక=ప్రత్యుత్తరము నేమియుఁ జెప్పక, అవ్వన...పస-అవ్వనజగంధి=ఆచక్కనియింతియొక్క, మేనిజవ్వాదిపస = శరీరమందలి నిద్ర(ద్ర)పు జవ్వాజి

సారము, కదంబించునొడలు = అంటియున్న శరీరము, కడిగికొని=తావి పోవ్వ నటులఁ గడిగివైచి, వార్చి=ఆచమించి, గార్హపత్యవహ్నిన్ = నిత్యముగాఁ దా నారాధించు గార్హపత్య మను పేరుగల యగ్నిని. భావమునన్=మనస్సున, తలఁచి=తలఁచుకొని, ధ్యానించి, ఇట్లని = మీఁదఁజెప్పఁబోవురీతిగా, పొగ డెను=స్తుతించెను.

మొదట పీటీగంధపరిమళము, తరువాత పాటలగంధి యనుట జవ్వాది కస్తూరి కదంబించునొడ లనుటచే వరూథిని మేనంగరాగాదికములచే సుగంధబంధు రముగ నున్నటులఁ గవి పలుతావుల సూచించెను.

ఉ. దివిషద్వర్గము నీముఖంబునన తృప్తిం గాంచు నిన్నీశుఁగా
స్తవముల్ సేయు శ్రుతుల్ సమస్తజగదంతర్యామివిన్ నీవ
యా, హవనీయంబును దక్షిణాగ్నియును నీయం దుద్భవిం
చుం గ్రతూ, త్సవసంధాయక నన్నుఁ గావఁగదవే స్వాహా
వధూవల్లభా. 75

టీ. క్రతూత్సవసంధాయక = యజ్ఞరూప మగునుత్సవమును సమ కూర్చువాఁడా! (యజ్ఞకార్యసాధనభూతుఁ డనుట) స్వాహావధూవల్లభా = స్వాహాదేవికిఁ బ్రియుఁడా! దివిషద్వర్గము=దేవతాసమూహము, నీముఖంబు నన = నీముఖమునసే, తృప్తిన్ = తనివిని, కాంచున్=పొందును. (అగ్ని యందు వేల్చు యాగభాగములగు హవిస్సులు వేల్పులు గ్రహింతురు. దేవత లగ్నిముఖు లని శ్రుతులు) శ్రుతులు=వేదములు, నిన్నున్ = తేజోమూర్తి వగు నిన్ను, ఈశుఁగాన్=ఈశ్వరునిగా, స్తవముల్=స్తోత్రములను, చేయును; వేదము లగ్నినీశ్వరుఁ డనుచున్న వనుట. సమస్తజగదంతర్యామివిన్=సకలలోక ములకు నంతరాత్మవు, నీవ = నీవే, ఆహవనీయంబును, దక్షిణాగ్నియును, (ఈరెండగ్నులును గ్రమముగా వైశ్వదేవాదికర్మములందు హోమముచేయుంట కును, వేదికి దక్షిణముగాఁ బ్రాయశ్చిత్తాదులందు హోమమునకును నిల్పుకొనఁ

బడుసు) నీయందుఁ=నీయందె, ఉద్భవించుఁ=పుట్టును, (కాన), నన్నుఁ= నీయెడభక్తిశ్రద్ధలు గలనన్ను, కావవే=ఆపదనుండి కాపాడవయ్యా!

గార్హపత్యాగ్నిలోనుండి వైశ్వదేవాదిక్రియ లొనరించుటకుఁ గైకొని క్రియాపరిసమాప్తిపఱకు హోమము చేయుచుండు నగ్నిని ఆహవనీయ మనియు, ప్రాయశ్చిత్తాదికార్యములకొఱకు వేదికకు దక్షిణభాగమునం దుంచుకొనునగ్నిని దక్షిణాగ్ని యనియు నందురు.

ఉ. దానజపాగ్నిహోత్రపరతంత్రుఁడ నేని భవత్పదాంబుజ
ధ్యానరతుండ నేనిఁ బరదారధనాదులఁ గోర నేని స
న్మానముతోడ నన్ను సదనంబున నిల్పు మినుండు పశ్చిమాం
భోనిధిలోనఁ గ్రుంకకయమున్న రయంబున హవ్యవాహనా.

టీ. హవ్యవాహనా=అగ్నిదేవుఁడా! (హవ్యములను వహించువాఁడు అని వ్యుత్పత్తి) దాన...తంత్రుఁడనేనిన్ = దాన, జప, అగ్నిహోత్ర (ములకు), పరతంత్రుఁడనేనిన్=అధీనుఁడ నగుదునేని, భవ...రతుండనేనిన్ - భవత్=నీయొక్క, పదాంబుజ = పాదపద్మములయొక్క, ధ్యాన(మునందు) రతుండనేనిన్=ఆసక్తిగలవాఁడ నగుదునేని, పర...దులన్-పర = ఇతరుల యొక్క, దారధనాదులన్=భార్య ధనము మొదలగువానిని, కోరనేనిన్ సన్మానముతోడన్=గౌరవముతో, సదనంబునన్ = ఇంట, ఇనుండు=సూర్యుఁడు, పశ్చిమాంభోనిధిలోనన్ = పడమటిసంద్రమున, క్రుంకకయ మున్న=మునుఁగకమునుపే, నిల్పుము = చేర్పుము.

సన్మానముతో నిల్లుచేర్పుమనుటచే పరాధీనిచే నగౌరవము కాకుండ నిల్లుచేర్పుమనిభావము. ప్రొద్దుగ్రుంకకముందె పోవలయు ననుట అగ్నిహోత్రాదిక్రియలు నిర్వర్తించుటకు, రయము పరాధీనివలని భయాతిశయమును సూచించును.

వ. అని సంస్తుతించిన నగ్ని దేవుం డమ్మహీదేవుదేహంబున సన్ని
హితుం డగుటయు నమ్మహాభాగుండు గండుమీఱి పొడు
పుఁగొండ నఖండసంధ్యారాగప్రభామండలాంతర్గతుం డగు
పుండరీకవనబంధుండునుంబోలె నుత్తప్తకనకద్రవధారాగౌ
రం బగుతనుచ్ఛాయాపూరంబున నక్కాన వెలింగించుచు
నిజగమనవిరోధిని యగునవ్వరూథినిహృదయకంజంబున రం
జిల్లునమందానురాగరసమకరందంబు నందంద పొంగంజేయు
చుఁ బావకప్రసాదలబ్ధం బగుపవనజవంబున నిజమందిరం
బున కరిగి నిత్యకృత్యసత్కర్మకలాపంబులు నిర్వర్తించె నని
మార్కండేయుండు క్రోష్టికిం జెప్పె నని చెప్పిన. 77

టీ. అని, సంస్తుతించినన్=స్తోత్రము చేయఁగా, అగ్నిదేవుండు = అగ్ని హోత్రుఁడు, అమ్మహీదేవుదేహంబునన్ = ఆబ్రాహ్మణునిశరీరమున, సన్నిహితుండు=ఆసన్నుఁడు, అగుటయున్=కాఁగా, అమ్మహాభాగుండు=పూజ్యుఁడగు నాప్రవరుఁడు, గండుమీఱి=బలుపుచెంది, పొడుపుఁగొండన్ = ఉదయపర్వతమున, అఖండ...అంతర్గతుండు-అఖండ=ఎడతెగని, సంధ్యారాగ = సంజవేళ యందలి యెఱ్ఱఁదనముయొక్క, ప్రభామండల=కాంతిసమూహముయొక్క, అంతర్గతుండు=లోనున్నవాఁడు, అగు, పుండరీకవనబంధుండునుంబోలెన్ = సూర్యునివలె, ఉత్తప్త...గౌరంబు-ఉత్తప్త = పుటపాకము చేయఁబడిన, కనకద్రవ=కరఁగినీరైయున్న బంగారుయొక్క, ధారాగౌరంబు = ధారయొక్క పసిమివంటి పసిమిగలది, అగుతనుచ్ఛాయాపూరంబునన్ = శరీరకాంతి ప్రవాహముచేత, అక్కానన్ =ఆయడవిని, నిజగమనవిరోధిని=తనప్రయాణమునకు నడ్డుచేయునది అగు, అవ్వరూథిని (యొక్క) హృదయకంజంబునన్=హృదయపద్మమున, రంజిల్లు...మకరందంబున్-రంజిల్లు= ఒప్పుచున్న, అమంద = అల్పముకాని, అనురాగరసమకరందంబున్ = ప్రేమరసమను

మకరందమును, అందంద=ఎడనెడ, పొంగం జేయుచున్=పైకుబుకఁజేయుచు, (పొంగుచు) పావకప్రసాదలబ్ధంబు = అగ్నిదేవునిదయవలనఁ బొందఁబడినది అగు, పవనజవంబునన్ =వాయువేగముతో, నిజమందిరంబునకున్ = తన గృహమునకు, అరిగి=పోయి, నిత్య...పంబులు-నిత్యకృత్య=అనుదినముఁజేయఁదగిన, సత్కార్మ=పుణ్యకర్మములయొక్క, కలాపంబులు=సమూహములు, నిర్వర్తించెను=నెఱవేర్చెను. అని=యిటులని, మార్కండేయుండు=మార్కండేయ మహాముని, క్రోష్టికిన్=క్రోష్టియనుమునితో, చెప్పెన్, అని, చెప్పినన్ = పక్షులు జైమినిమునితోఁ జెప్పఁగా-దీనికిఁ బైపద్యముతో నన్వయము.

తా. ప్రవరుఁ డిటుల నగ్నిని స్తుతింప నగ్నిదేవుఁడు ప్రవరునిదేహమునం దావేశించి యమితతేజోబలములఁ గలిగించెను. అంతఁ బ్రవరుఁడు వరూథినిని దొలంగి దానియనురాగము నభివృద్ధిఁజేయుచు వాయువేగముతో గృహముచేరి నిత్యకర్మములు సక్రమముగా నిర్వర్తించుకొనెను. ఉత్ప్రేక్షారూపకాలంకారములు.

క. జైమిని యాదివ్యఖగ
గ్రామణులన్ జూచి వేడ్క గడలుకొనంగా
నామీఁద వరూథినివిధ
మేమయ్యె నెఱుంగఁ జెప్పరే నా కనుడున్. 78

టీ. జైమిని=జైమినియనుమహాముని, ఆదివ్యఖగగ్రామణులన్ = దేవసంబంధములయిన యాపక్షిశ్రేష్ఠములను, వేడ్క=వేడుక. (కథలు వినుటయందాసక్తి) కడలుకొనంగాన్=ఎక్కువకాఁగా, ఆమీఁదన్=అటమీఁదట, వరూథినివిధము=వరూథినీప్రకారము, ఏమయ్యెన్ = ఏమిగా జరిగెను. నాకున్, ఎఱుంగన్ = విశదమగునట్లు, చెప్పరే = మీరు చెప్పుఁడు, అనుడున్=అని యడుగఁగా, దీనికి తృతీయాశ్వాసమునందలి యుపథరింపు మనుక్రియతో నన్వయము.

శా. నిస్తంద్రప్రతిభా సుధీనుత దిశోన్మీలద్యశశ్శ్రీవధూ
హస్తాగ్రాకులశాయమానమహనీయాంభోజగర్భాండ సై
న్యస్తోమోత్థరజోవ్రజస్థగితకృష్ణా గౌతమీమధ్యభూ
మ్యస్తోకోత్కలరాట్పురీహరణలీలానార్యశౌర్యోదయా. 79

టీ. నిస్త...ప్రతిభా—నిస్తంద్ర=మాంద్యములేని, ప్రతిభా=అప్పటికి వికాసమునందుబుద్ధివిశేషముగలవాఁడా, సుధీనుత=పండితులచేఁ బొగడఁబడిన వాఁడా, దిశో...గర్భాండ-దిశా = దిక్కులయందు, ఉన్మీలత్ = వర్తించుచున్న, యశశ్శ్రీ=కీర్తిసంపద యను, వధూ=స్త్రీయొక్క, హస్తాగ్ర=అఱచేతిలోని, ఆకులశాయమాన = ఉసిరికకాయయగుచున్న, మహనీయ = గొప్పదగు, అంభోజగర్భాండ=బ్రహ్మాండముగలవాఁడా! సమస్తదిగంతరములయందు వ్యాపించిన బ్రహ్మాండము తనచేతిలోని యుసిరికకాయవలెఁ దోఁపఁజేయుం కీర్తిసంపదగలవాఁడాయనుట. సైన్య...దయా—సైన్యస్తోమ = సేనాసమూహములచే, ఉత్థ=పుట్టిన, రజోవ్రజ=పరాగసమూహముచే, స్థగిత=మూయఁబడిన, కృష్ణా=కృష్ణవేణినదియొక్కయు, గౌతమీ=గోదావరినదియొక్కయు, మధ్యభూమి=నడిమిప్రదేశమందలి, అస్తోక=అల్పముకాని, (ఇది పట్టణమునకు విశేషణము) ఉత్కలరాట్ = ఉత్కలదేశపురాజుయొక్క, పురీ = పట్టణముయొక్క, హరణ=హరించుటయందు, లీలా=విలాసమున, అవార్య=నివారింపరాని, శౌర్యోదయా=శౌర్యాతిశయముగలవాఁడా, సులభముగాఁ గృష్ణాగౌతములమధ్య సురక్షితముగా నున్న యుత్కలరాజులరాజధానిని గైకొన్నవాఁడా యని భావము. రూపకము నతిశయోక్తియు నలంకారములు.

తా. హెచ్చరికతోఁడిబుద్ధివిశేషమును బండితులవినుతియు బ్రహ్మాండము నావరించి వెలుఁగుచున్నకీర్తియుఁ గలిగి కృష్ణాగోదావరీనదులమధ్య భాగమునందుఁ గలదేశమంతయు నాక్రమించి యుత్కలపురాజుదైనపట్ట

ణము నసాయాసముగ వశపఱచుకొని యడ్డములేని శౌర్యాతిశయమును వహించినవాఁడా! అలం. రూపకము, అతిశయోక్తియు.

బిసరుహనయనా నవవిధ
కుసుమాయుధ యవధికుధరకూటాంచలభూ
విసృమర తేజశ్చంపక
భసలదసత్కీర్తిమలినపరిపంథినృపా. 80

టీ. బిస...కుసుమాయుధ - బిసరుహనయనా = పద్మనేత్రలగు స్త్రీలకు, నవవిధ = క్రొత్తరీతిగల, కుసుమాయుధ = మన్మథుఁడగువాఁడా, అవధి...పరిపంథినృపా-అవధికుధర = చక్రవాళపర్వతముయొక్క, కూటాంచల = శిఖరాగ్రములందలి, భూ=ప్రదేశమందు, విసృమర = వ్యాపించిన, తేజ=ప్రతాప ముచే, చంపక = సంపెఁగపూలకు, భసలత్ = తుమ్మెద యగు చున్న, అసత్కీర్తి = అపకీర్తిచే, మలిన = మలినులైన, పరిపంథినృపా=శత్రు రాజులుగలవాఁడా! రూపకాలంకారము.

సంపంగిపూవును తుమ్మెద దరియఁజాలదు. అటులె ప్రపంచవ్యాప్తి గల కృష్ణరాయలప్రతాప మనుసంపంగిపూవును రాజులయపకీర్తి యంటఁజాల కున్న దని భావము. సంపెంగను రక్తవర్ణముగా వర్ణించుట గలదు.

తే. "వెలఁది యిచ్చట సంపెంగవిరులు గనాన
దేవతలయిండ్ల నెత్తినదీపశిఖలు"

ఇందే. ఆ. 3-౭౬.

తా. చక్కఁదనముచేత మన్మథునివలె స్త్రీలను మోహింపఁజేయువాఁడవును, చక్రవాళపర్వతము శిఖరములవఱకు వ్యాపించిన ప్రతాపముచేత శత్రురాజులను దఱుమఁగొట్టినవాఁడవు నైనవాఁడా! అలం. రూపకము.

కవిరాజవిరాజితము—

నలనృగరంతిభగీరథభారతనందనకల్ప యనల్పయశ
శ్చులుకితలోక విలోకివధూజనసూనశరాసన మానఖనీ
ప్రళయఘనాఘనఘోషజయానకభాంకృతిభీమచపేటలుఠ
త్కలబరిగీకటకక్షితిరక్షక కన్నడరాజ్యరమారమణా. 82

టీ. నల...కల్ప=నల, నృగ, రంతి, భగీరథ, భారతనందనకల్ప = భరతవంశజులగు, నలచక్రవర్తి, రంతిదేవుఁడు, భగీరథుఁడు, భరతవంశజులగు ధర్మరాజాదులను బోలినవాఁడా! అన...లోక-అనల్ప = ఎక్కువయిన, యశఃకీర్తిచే, చులుకిత = పుడిసిటఁగొనఁబడిన, లోక = లోకములుగలవాఁడా, విలోకి......సూనశరాసన—విలోకి=చూచెడు, వధూజన=స్త్రీజనమునకు, మానశరాసన = మన్మథుఁడగువాఁడా, మానఖనీ = మనస్సు గొప్పదనమునకు గనియగువాఁడా, "మానశ్చిత్తసమున్నతిః" అని యమరము. ప్రళయ...రక్షక = ప్రళయ (కాలమందలి), ఘనాఘన = వర్షించు మేఘముల యొక్క, ఘోష=మ్రోఁతవంటి మ్రోఁతఁగల, జయానక = జయభేరీయొక్క, భాంకృతి = భాంకార మను, భీమ=భయంకరమగు, చపేట = చెంపదెబ్బచే, లుఠత్=దొరలుచున్న, కలబరిగీకటక = కలబరిగి యను రాజధానియొక్క, క్షితిరక్షక=రాజుగలవాఁడా, కన్నడరాజ్యమారమణా = కన్నడరాజ్యలక్ష్మికిఁ బ్రియుఁడా?

ప్రథమాశ్వాసమునందలి సీ. "సనకాది" అనుపద్యములోని కల్బరిగె నగరము, ఈ పద్యమునందలి కలబరిగీకటకము గుల్బర్గా యనఁబడు బహామనరాజధాని యని చరిత్రకారులతలంపు. రాయలు గుల్బర్గానగరమును ముట్టడించుటకుఁ దిరుపతికియాత్రార్థ మేఁగినపు డచటనుండి యేఁగె నని రాయవాచకమునందుఁ గలదు. గుల్బర్గానగరము నిజాముराష్ట్రమునం దున్నది.

తా. నలుఁడు నృగుఁడు రంతిదేవుఁడు భగీరథుఁడు ధర్మరాజు మొదలుగాఁ గల పూర్వరాజులతో సరిపోల్పఁదగిన సచ్చరిత్రము గలవాఁడవును

లోకాతీత మయినకీర్తి గలవాఁడవును స్త్రీలచూపునకు మన్మథునివలెఁ దోఁచు నట్టి చక్కఁదనము గలవాఁడవును మానమునకు నునికిపట్టయినవాఁడవును జయభేరీధ్వని విన్నమాత్రముననే కలబరిగిరాజును బెదరి నేలఁబడి పొరలాడు నట్లు చేసినవాఁడవును కర్ణాటదేశము నేలువాఁడవు నైన కృష్ణదేవరాయా !

గద్యము. ఇది శ్రీమదాంధ్రకవితాపితామహసర్వతోముఖాంక పంకజాక్షపాదాంబుజాధీనమానసేందిందిర నందవరపురవంశోత్తంసశఠకోపతాపసప్రసాదాసాదిత చతుర్విధకవితామతల్లి కాల్లసాని చొక్కయామాత్యపుత్త్ర పెద్దనార్య ప్రణీతంబైన స్వారోచిషమనుసంభవం బను మహాప్రబంధంబునందు ద్వితీయాశ్వాసము. 82

టీ. శ్రీమ... ప్రణీతంబు- శ్రీమత్ - విద్వత్తాసంపదగల, ఆంధ్రకవితా పితామహ = ఆంధ్రకవిత్వమునకు బ్రహ్మయును, సర్వతోముఖ = అంతట వ్యాప్తిగల, అంక=బిరుదుగల్గినట్టియును, పంకజాక్ష=విష్ణునియొక్క, పాదాంబుజ = పాదపద్మములకు, అధీన=వశమైన, మానసేందిందిర = మనస్సనెడు తుమ్మెదగలట్టియును, నందవరపురవంశోత్తంస=నందవర మనెడి యూరివారి వంశమున (నందవరీకకులమున) శ్రేష్ఠుఁ డగునట్టియు, శఠకోపతాపస=శఠకోపయతియొక్క, ప్రసాద=కృపచే, ఆసాదిత = పొందఁబడిన, చతుర్విధ = నాల్గువిధములగు (బంధ, చిత్ర, గర్భ, ఆశు, కవనములు), కవితామతల్లిక = శ్రేష్ఠకవిత్వముగలట్టియు, అల్లసానిచొక్కయామాత్యపుత్త్ర = అల్లసాని చొక్కయమంత్రికిఁ గుమారుఁ డగునట్టియు, పెద్దనార్య = పెద్దనార్యునిచే, ప్రణీతంబు=రచియింపఁబడినది, మహాప్రబంధంబునందుక్=మహాకావ్యమున, ద్వితీయాశ్వాసము.

ఇది శ్రీదక్షిణామూర్తిమంత్రోపాసనాసమాసాదితాఖండసాహితీధురీణుండును సాత్త్రేయగోత్రపవిత్రుండును వావిళ్లవంశపయోరాశిరాకాసుధాకరుండు నగురామస్వామిశాస్త్రిచేత ననేకపూర్వవ్యాఖ్యానాభిప్రాయంబులఁ బర్యాలోచించి రచింపఁబడిన రుచిసమాఖ్యానం బగువ్యాఖ్యానంబునఁ ద్వితీయాశ్వాసము.

శ్రీ ర స్తు

మనుచరిత్రము.

స టీ క ము

తృ తీ యా శ్వా స ము

వేంకటేశపదప
ద్మావేశితసదయహృదయ హరనిటలనట
త్పావకపరిభావిమహః
ప్రావృతనిఖిలాశ కృష్ణరాయమహీశా. 1

టీ. శ్రీ...హృదయ - శ్రీ = లక్ష్మితోఁగూడిన, వేంకటేశ = వేంకటేశ్వరస్వామియొక్క, పదపద్మ = పాదపద్మములందు, ఆవేశిత = ఉంపఁబడినట్టియుం, సదయ=దయతోఁగూడినట్టియుం, హృదయ = డెందముగలవాఁడా, హర...నిఖిలాశ-హర = శివునియొక్క, నిటల=నొసట, నటత్ = వర్తించు, పావక=అగ్నిని, పరిభావి=తిరస్కరించు, మహః= ప్రతాపముచే, ప్రావృత = ఆవరింపఁబడిన, నిఖిలాశ = ఎల్లదిక్కులుగలవాఁడా, కృష్ణరాయమహీశా = కృష్ణరాయప్రభూ.

ఇందుఁ బరాక్రమము అగ్నిగా నుపమింపఁబడెను. అగ్ని రక్తగణములోఁ జేరినది. పరాక్రమమును ఎఱ్ఱగను గీర్తిని తెల్లగను కవులు వర్ణించుట కవిసమయము. దృష్టాంతము.

శ్లో. "శుక్లత్వం కీర్తిహాసాద్యౌ కార్ష్ణ్యం దుష్కీర్త్యఘాదిషు,
ప్రతాపే రక్తతోష్ణత్వే రక్తత్వం క్రోధరాగయోః." కావ్యకల్పలత.

తా. శ్రీవేంకటేశ్వరస్వామి పాదకమలమందు మనసు గలవాఁడా! దయాస్వభావము గలవాఁడా! శివునిచిచ్చుఅకంటిమంటకంటె వేఁడిమి గల ప్రతాపము గలవాఁడా! కృష్ణరాయనరనాథా! ఉపమాలంకారము.

వ. అవధరింపు మమ్మహాత్మునకుం బక్షు లిట్లనియె. 3

టీ. అవధరింపుము = చిత్తగింపుము. అమ్మహాత్మునకున్ = ఆ మహానుభావుఁడగు జైమినిమునితో, పక్షులు=కథఁ జెప్పెడిపక్షులు, ఇట్లనియెన్ = ఈవిధముగాఁ జెప్పెను.

శా. ఆభూదేవకుమారుఁ డేఁగినఁ దదీయానూనరమ్యాకృతిన్
దా భావంబున నిల్పి యంగభవకోదండో గ్ర మౌర్వీరవ
క్షోభాకంపితధైర్య యై యలఁత నచ్చో నిల్వ కచ్చెల్వ త
ద్భూభృన్మేఖల వెంటఁ * గానలబడిన్ దుఃఖాబ్ధినిర్మగ్న యై.

టీ. ఆభూదేవకుమారుఁడు = ఆకొమరుఁ బ్రాయపు బ్రాహ్మణుఁడు, ఏఁగినన్=వెడలిపోఁగా, అచ్చెల్వ=ఆవరూథిని, తాన్=తాను, తదీ...కృతిన్- తదీయ=అతనిదైన, అనూన=కొఱఁతలేని, రమ్య=చక్కఁదనపు, ఆకృతిన్= ఆకారమును, భావంబునన్ = మనస్సునందు, నిల్పి=నిలుపుకొన్నదై (ఎల్లపుడాయాకారమునే తలంచికొనుచు ననుట), అంగ...ధైర్యయై-అంగభవ = మదనునియొక్క, కోదండ=ధనుస్సునందలి, ఉగ్ర=క్రూరమైన, మౌర్వీ=నారి యొక్క, రవ=ధ్వనివలని, క్షోభ=పీడచే, ఆకంపిత=కదల్పఁబడిన, ధైర్యయై= ధైర్యముగలదై, అలఁతన్=శ్రమచే, అచ్చోన్=అయ్యెడ, నిల్వక=నిలువఁజాలక (ఆప్రవరుఁడు లేమిచే నాప్రదేశము నివాసయోగ్యముగా భావింపక)

---

* 'కానలఁబడెన్' వెనుకటిపాఠమున కన్వయసారళ్యమును, ఈపాఠమున నర్థసారస్యమును గలదు.

దుఃఖాబ్ధినిర్మగ్నయై=దుఃఖసముద్రమునమున్గినదై, తద్భూ... వెంటన్-తత్=అ, భూభృత్ = కొండయొక్క, మేఖలవెంటన్ = నడిప్రదేశము వెంబడి, కానలబడిన్=అడవులత్రోవను, వైపద్యముతో నన్వయము. (పా. కానలఁబడెన్ అనుపాఠము స్వీకరింతుమేని తిరుగుచున్ అను క్రియతో నన్వయింపదు గాన నీ పాఠము గ్రాహ్యము కాదు.)

ప్రవరునియాకారము చిత్తమున నిలుపుకొన్నంతన వలపు జనించెను. మన్మథునిసారి తుమ్మెదలు. వానిమ్రోఁత వలపుప్రేగుచే సుందువరూథినికి క్షోభ గూర్చెను. మన్మథునిసారి తుమ్మెద చాలనుటకు—

శ్లో. "ధనుః పౌష్పం మౌర్వీ మధుకరమయీ పంచవిశిఖాః
వసంతః సామంతో మలయమరుదాయోధనరథః." సౌందర్యలహరి.

తా. ఆవిప్రుఁ డట్లు తన్నుఁ ద్రోసిపుచ్చి యరుగఁగా నావరూథిని యతనిచక్కఁదనమును దలఁచితలఁచి మన్మథబాణములతాఁకులచే ధైర్యము దక్కి దుఃఖమున మునిఁగి యచ్చట నిల్వలేక యాకొండనడితావులందలి యడవులత్రోవలఁబడి.

క. తిరుగుచు ధరణీసురవరుఁ
డరిగినచొప్పరసి యరసి యట కానక యా
హరిణాంకముఖి సఖీజన
పరివృత్తయై మగిడివచ్చి భావములోనన్. 4

టీ. తిరుగుచున్ = సంచరించుచు, ధరణీసురవరుఁడు = బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడు, అరిగినచొప్పు=పోయినవిధము, అరసిఅరసి=విచారించి విచారించి, అట=అక్కడ, ఆహరిణాంకముఖి=చంద్రునిఁబోలు ముఖముగలయాయింతి, సఖీజనపరివృతయై = చెలికత్తెలచే వెనుదవ్వుఁబడినదై, చెలిమికత్తెలచే నావరింపఁబడినదై (తన్ను వెదుకవచ్చి కలసికొన్న చెలులతోఁగూడి), మగిడివచ్చి=తిరిగివచ్చి, భావములోనన్=మనస్సులో, (పా. మరలివచ్చి) వైపద్యముతో నన్వయము.

తా. అట్లు వరూథిని యడవులఁబడి తిరుగుచుఁ బ్రవరుఁ డరిగిన జాడ వెదకి వెదకి కానలేక యంతలోఁ దన్ను వెదకవిలిన చెలికత్తెలతోఁ దిరిగివచ్చి మనస్సులో.

ఉ. అక్కట వాఁడు నాతగుల మాఱడి సేసి దయావిహీనుఁడై
చిక్కక త్రోచి పోయె దరిఁ జేరఁగ రాని వియోగసాగరం
బెక్కడ నీఁదుదాన నిఁక నీకొఱనోములు నోఁచినట్టి నే
నెక్కడ వానికౌఁగి లది యెక్కడ హావిధి యేమి సేయుదున్.

టీ. అక్కట=అయ్యో, వాఁడు = ఆబ్రాహ్మణుఁడు, నాతగులము = నావలపును, ఆఱడిచేసి = రట్టుచేసి, వ్యర్థముచేసి (రట్టు అన నల్లరి. తాను మనుష్యుని వలపింపలేకపోయెనే వేలుపుమగుదయ్యు వ్యర్థురాలయ్యెనని తోడి వా రొనరించు నల్లరి.)దయావిహీనుఁడై=కరుణ లేనివాఁడై, చిక్కక=అందక, త్రోచిపోయెన్=(కౌఁగిలించుకోఁ బోయినప్పుడు) తోలఁగఁద్రోసి యరిగెను. దరిన్=గట్టును, చేరఁగన్ = చేరుటకు, రానివియోగసాగరంబు = అలవికాని విరహసముద్రము, ఎక్కడన్=ఎంతవఱకని, ఈఁదుదానన్ = ఈఁదఁగలను? ఇఁకన్, ఈకొఱనోములు నోఁచినట్టినేను = తక్కువనోములునోఁచిన యీ నేను, ఎక్కడ? వానికౌఁగిలి అది=వానియావిధమగు కౌఁగిలింత, ఎక్కడ? (ఆ సుందరాకారుని కౌఁగిలి నావంటికొఱనోములు నోఁచిన నిర్భాగ్యురాలి కెటుల లభించు ననుట) హావిధి=అయ్యో దైవమా! ఏమిసేయుదున్=విరహ మెటులఁ దొలఁగించుకొందును? (పా. విధి నేమి చేయుదున్=నా కిట్టి దుర్విచారము కలుగఁజేసిన బ్రహ్మ నేమిచేసి పగతీర్చుకొందును.)

వేల్పుచెలువ తనంత వలచిరాఁగా మానవుఁడు తొలంగిపోవుట వేల్పుచెలువ నోఁచినకొఱనోముల ఫలముగాని వేఱుగాదు.

తా. అయ్యో! అతఁడు నాయంత నేనై వలచినను, నావలపును అట్టు చేసి చేఁజిక్కక త్రోపు త్రోసిపోయెను. దరిగానని యీవిరహసముద్రము

నెట్లేఁదఁగలను? తక్కువనోములు నోఁచినట్టి యీ నే నెక్కడ? వానికౌఁగి లెక్కడ? హా దైవమా! యేమి చేయుదును? అలం. పరిణామము. విషమము.

ఉ. కమ్మనికుందనంబు కసుగందనిమే నెలదేఁటిదాఁటులన్
బమ్మెరవోవఁ దోలుఁ దెగబాఱెడు వెండ్రుక లిందుబింబమున్
గిమ్మనసీదు మోము గిరిక్రేపులు మూఁపులు కౌను గానరా
దమ్మకచెల్ల! వానివికచాంబకముల్ శతపత్త్రజైత్రముల్. 6

టీ. అమ్మకచెల్ల=ఔరా! వాని=ఆప్రవరుని, కసుగందని మేను = ఇంచుకంతయును వాడుదేఱని (వాని) శరీరము, కమ్మని కుందనంబు=పరిమళించు మేలిమి బంగారము, తెగబాఱెడు వెండ్రుకలు = బారకొలఁదినిమిడించిన (వాని) తల వెండ్రుకలు, ఎలదేఁటిదాఁటులన్=కొదమతుమ్మెదబారులను, బమ్మెరవోవన్ = అదరిపోవునట్లు, తోలున్=పాఱదోలును, మోము = అతనిముఖము, ఇందుబింబమున్=చంద్రబింబమును, కిమ్మనసీదు = ఏమి యని వాయెత్తి మాటలాడనీయదు. తిరస్కరించును. మూఁపులు = భుజశిరస్సులు, గిరిక్రేపులు = పర్వతశిఖరములు, మిగుల నున్నతములుగా నున్న వని భావము. కౌను=నడుము, కానరాదు=అగపడదు. వాని వికచఅంబకముల్=విరఁబాఱియుండు వానికన్నులు, శతపత్త్రజైత్రముల్ = పద్మములను జయించునవి.

శైలశిఖరములవలె భుజము లున్నతములుగా నుంట సౌందర్యాతిశయము. విజయవిలాసంబునం దిటులె "ఎగుభుజంబులవాఁడు" అనియు, ఇందే ద్వితీయాశ్వాసమున "నిక్కి వీనులతోడ నెక్కసక్కెము లాడుకరణి నున్నవి పీనఘనభుజములు" అనియుఁ జెప్పఁబడెను.

తా. ఆహా! ఏమని వర్ణింతును? ఇంతైన వాడుదేఱని వానిశరీరము పరిమళము కలమేలిమి బంగారము. బారతో బాఱెడు నిడుపుగల వానివెండ్రుకలు తుమ్మెదలబారును మీఱు నెఱులు గలిగి యున్నవి. ముఖమా చంద్రబింబమును మించి యున్నది. భుజశిరస్సులు పర్వతాగ్రములవలె నున్నత

ములై యున్న వి. వహ్వా! వానికన్నులు విశాలములై కమలములను లెక్క గొనక యున్నవి. అలం. ఉత్ప్రేక్ష, ఉపమ, రూపకము, అతిశయోక్తి.

ఉ. చొక్కపుఁ బ్రాయముం మిగుల సోయగముం గలప్రాణనా
యకుం, డెక్కుడువశ్యతన్ రతుల నేఁకటఁదీర్చి సమేళ మొప్పఁ
గా, నక్కున గారవించి ప్రియమందఁ గ నోఁచనియింతిదైన
యా, చక్కఁదనం బదేమిటికి జవ్వన మేటికిఁ బ్రాణ మేటికిన్?

టీ. చొక్కపుఁబ్రాయమున్ = తేఱినయౌవనమును, మిగులన్, సోయ గమున్ = చక్కఁదనమును, కలప్రాణనాయకుఁడు = కలిగిన ప్రియవల్లభుఁడు, ఎక్కుడు వశ్యతన్ = ఎక్కువయధీనతతో, రతులన్ = సంభోగములయందలి, ఏఁకటన్ = అత్యాపేక్షను, తీర్చి = సవరించి, సమేళము = ఐక్యము, (ఒకటిగాఁగలిసి యుండుట) ఒప్పఁగాన్ = చెలఁగునట్లు, అక్కునన్ = ఱొమ్మున, గారవించి = గార వింపఁగా, ప్రియము = ప్రేమమును, అందఁగన్ = పొందుటకు, నోఁచనియింతిది = నోఁచుకొనని దురదృష్టవంతురాలగు స్త్రీది, ఐనయాచక్కఁదనంబు అది = అట్టి సౌందర్యము, ఏమిటికిన్ = ఎందులకు? జవ్వనము = యౌవనము, ఏటికిన్ = ఎందులకు? ప్రాణము = ఉసురు, ఏటికిన్ = ఎందులకు? ఇన్నియు వ్యర్థ మని భావము.

రతులఁ దృప్తిదీర్చుట, సమేళ మొప్ప నక్కున గారవించుట అనువానిచేఁ బురుషాయితభోగ మూహ్యము. ఇదియే రతికిఁ బరమావధి. అట్టిభాగ్యమునకు నోఁచనైతి ననుట. అక్కున గారవింపఁబడుటయే పురుషాయితధర్మ మనుటకు

శ్లో. "ఉరసి నిపతితానాం స్రస్తధమ్మిల్లకానాం
ముకుళితనయనానాం కించిదున్మీలితానాం
ఉపరిసురతఖేదస్విన్నగండస్థలానా
మధరమధు వధూనాం భాగ్యవంతః పిబంతి." భర్తృహరి. శృం. శ.

తా. తేఱినయౌవనమును నిండారు చక్కఁదనమును గల్గియుసకి

ప్రియుండు మిక్కిలి స్వాధీనుఁడై సంభోగకాంక్షలఁ దీర్చుచు తొమ్మునఁ జేర్చుకొనుచుండ సౌఖ్య మందుటకు నోఁచుకొనని యీఁడుదానిచక్కఁదనము యౌవనము ప్రాణము నిష్ప్రయోజనములు. అప్రస్తుతప్రశంసాలంకారము.

ఉ. ఎంతతపంబు సేసి జనియించినవారొకొ మర్త్యభామినుల్
కాంతుఁ డవజ్ఞ సేసినను గాయము వాయుదు రే నమర్త్యనై
చింతల వంతలం జివికి సిగ్గఱితిక్ మృతి లేనినాదుచె
ల్వింతయు శూన్యగేహమున కెత్తినదీపిక యయ్యె నక్కటా!

టీ. మర్త్యభామినుల్=మనుష్యస్త్రీలు, ఎంతతపంబు చేసి = ఎంత పెద్ద తపస్సును గావించి, జనియించినవారొకో=పుట్టిరో? కాంతుఁడు = ప్రియుఁడు, అవజ్ఞ=అవమానము, చేసినన్=చేసిన పక్షమున, కాయము = శరీరమును, వాయుదురు=వీడుదురు, ఏన్ = నేను, అమర్త్యనై=(చావులేని) దేవతాస్త్రీనై, చింతలన్ వంతలన్=దుఃఖములతోను అవస్థలతోను, చివికి=చీకుచెంది, సిగ్గు అఱితిన్=సిగ్గుమాలితిని, మృతిలేని నాదు చెలువు ఇంతయుఁన్=చావులేని నాచక్కఁదనమంతయుం, శూన్యగేహమునకున్=పాడుకొంపకు, ఎత్తినదీపిక = పెట్టిన దీపము, అయ్యెన్=ఆయెను. అక్కటా=అయ్యో !

"మ్రియత ఇతి మర్త్యః" అను వ్యుత్పత్తిచేత మనుష్యజన్మము చావు గల దని, తద్వ్యతిరేక మగుటచే నమర్త్యలు చావు లేనివా రని భావము.

తా. మనుష్యస్త్రీ లెంతయేని పుణ్యము చేసినవారు. ప్రియులు వారి యెడ నవజ్ఞను జూపునపుడు దేహము వీడి దుఃఖముఁ దీర్చుకొందురు. దేవతాస్త్రీ నగుటచేఁ జింతలను వంతలను జీకుచెంది సిగ్గుమాలవలసినదే కాని చావఁ దరముగాదు గదా! చావులేని నా యీచక్కఁదన మంతయుఁబాడుకొంపకుఁ బెట్టినదీపమువలె నయినది. అలం. ఉత్ప్రేక్ష, పరికరాంకురము, నిదర్శన.

వ. అని వితర్కించుచుం గ్రించుఁదనంబునన్ బునగపునగపరిభవ
కారి యై కాఁటియంబెట్టుసిరిపట్టి బెట్టేయన్ గాఁడి చనునల

రంపకట్టియల గుట్టు చెడి వెచ్చవెచ్చనై హెచ్చి విచ్చల
విడిం గాయునుద్దామవిరహదవదహనదాహంబున దేహంబు
తల్లడిల్ల మల్లడిగొని వెల్లడరునిట్టూర్పుగాడ్పు విసరులంగస
రెత్తి యంతకంత కంతరంగంబున నింతం తనరాక పొంగి
చింతాసాగరంబు వేగిరంబ వెల్లివొడిచె ననఁ దుడిచిన నడం
గక సారెకుం దారకల నీరికలెత్తుపోగ రన నిగనిగ లినుమ
డిగ నిగుడ మిగులువగల బుగులుబుగులున నెగసి యెగసి
యొప్పులకుప్ప లగుతెప్పలం జిప్పిలు కాటుక లప్పళించి కరంచి
దరదళదరుణకమలదళశోణంబు లగుదృక్కోణంబులం దిగు
వాఱుకన్నీరు చెన్నారుకర్ణద్వయీగోళంబులు నిండి తను
తాపతప్తం బగుహాటకతాటంకయుగళంబునం బడి క్రొం
బొగ లెగయింప బిసకిసలయసగంధం బగు మణిబంధం
బునఁ జికురబంధంబుఁ జేర్చుకొని పొరలం దుఱిమిన
విరు లురుల నరవిరిసి కవిసి యిరులుకొనుగరగరని
నెఱికురులు గుఱి గడవఁ బెరిఁగిన వగుటంజేసి కాళివడి
మెయి మూసికొని గ్రహగణంబులం జెన్నగుమిన్ను విఱిగి
పయిం బడినవడువున బెడంగువడఁ గలయం దలకొనుపులక
మొలకపయిరునకుం బాఱు దుర్వార వారిపూరంబునం గ్రమ
క్రమంబున నంగంబులం గ్రమ్ము చెమ్మటలమిన్నేటి వెన్నీటి
వఱ్ఱున ముణుంగకుండ సవరించినమించుకుంభప్లవం బనం
బరిభ్రష్టోత్తరీయం బై బయలువడి యుబ్బురంపుగుబ్బచను
దోయి నిబ్బరంపుమెఱుంగు లీనం గుపితహరనయనశిఖిశిఖా
భస్మీకృతస్మరవిరహశోకంబునం బడి చందురునిం బట్టుకొని
యడలురతిరమణిచందంబునం గుసుమితలతాంతనిశాంతశశి

కాంతవేదికాంతరంబున మేను సేర్చి వివిధదశాంతరంబుల
వేఁగుచుండె నంత. 9

టీ. వితర్కించుచున్=చింతసేయుచు, క్రించుఁదనంబునన్=నైచ్యముచే, పునఃపునఃపరిభవకారియై = మాటిమాటికి నవమానము చేయువాఁడై, తిరస్కార మని కొందఱు వ్రాసిరిగాని పరాభవ మనుటయే తగియున్నది. కాఱియం బెట్టు సిరిపట్టి=బాధపెట్టు మన్మథుఁడు, బెట్టు=మిక్కిలి, ఏయన్ = వ్రేయఁగా, కాఁడిఁ గ్రుచ్చుకొని, చనుఁగలరుఅంపకట్టియలన్=(దూసి) పోవు పూములుకలచే, గుట్టుచెడి=మర్మముచెడి, వెచ్చవెచ్చనై = ఇంచుక వేఁడియై, హెచ్చి, విచ్చలవిడిన్=అడ్డులేక, కాయు = కాయుచున్న అలం. పరిణామము. ఉద్దామ...దావాంబునన్ - ఉద్దామ=మితిమీఱిన, విరహ=వియోగవ్యథ యను, దవదహన=దవాగ్నియొక్క, దావాంబునన్=తాపముచే, దేహంబు=శరీరము, తల్లడిల్లన్=అదురుకొనఁగా, మల్లడిగొని=దట్టమయిన, పెల్లు = మిక్కిలి, అడరునిట్టూర్పుగాడ్పువిసరులన్ = అతిశయించు దీర్ఘశ్వాసపుగాలియొక్క వీచుటచే, కసరెత్తి=తుపానుగల్గి, అంతకంతకున్ = అప్పటప్పటికి, అంతరంగంబునన్=హృదయమున, ఇంత అంత అనన్ రాక = పరిమాణము చెప్పఁదరముగాక, పొంగి, చింతాసాగరంబు=దుఃఖసముద్రము, వేగిరంబ = శీఘ్రముగా, వెల్లివొడిచెనన్=పొర్లి ప్రవహించెనో యనునట్లు. అలం. రూపకోత్ప్రేక్షలు రెండును. తుడిచినన్=వస్త్రపుకొంగుతోఁ దుడుచుకొన్నను, అడంగక=మానక, సారెకున్=మాటికిని, తారకలన్=నల్లగ్రుడ్లనుండి, ఈరికలు = మొలకలు, ఎత్తు ఎత్తునట్టి, పొగరు=నల్లనయౌ (నల్లనివర్ణమే మో), అనన్ = అనునట్టుల, నిగనిగలు=నిగనిగనికాంతులు, ఇనుమడిగన్=రెట్టింపుగా, నిగుడన్ = వ్యాప్తిచెందఁగా, మిగులువగలన్=హెచ్చైనదుఃఖముచే, బుగులుబుగులునన్ =బుగులుబుగులు మనునట్లు, ఎగసియెగసి=ఉప్పతిల్లియుప్పతిల్లి, ఒప్పులకుప్పలు= చక్కఁదనాలప్రోవులు, అగుఱెప్పలన్=ఐన కనుఱెప్పలనుండి, ఉప్పిలు కాటుకలు = ఉబికెడు కాటుకలను, అప్పళించి=ఆక్రమించి, కరంచి=కరఁగఁ

శేసి, దర...శోణంబులు - దరదళత్=కొంచెము విచ్చు, అరుణకమల = ఎఱ్ఱ తామరలయొక్క, దళ=ఱేకులవలె, శోణంబులు=ఎఱ్ఱనివి. అలం. ఉపమ. అగు దృక్కోణంబులన్=అగునట్టి నేత్రాంతములనుండి, దిగువాఱు = స్రవించునట్టి, కన్నీరు, చెన్నారు కర్ణద్వయీగోళంబులు = ఒప్పునట్టి చెవిదోయియొక్క రంధ్రములను, నిండి, తనుతాపతప్తంబు = శరీరపువేఁడిమిచేఁ గాఁచబడినది, అగు హాటకతాటంకయుగళంబునన్ = అగునట్టి బంగారు కమ్మలజతపై, పడి=పడినదై, క్రొంబొగలు=క్రొత్తపొగలను, ఎగయింపన్=రేఁపఁగా, అలం. అతిశయోక్తి. బిసకిసలయసగంధంబు = తమ్మిచిగురుఁబోలినది, అగుమణిబంధంబునన్=అగునట్టి మణికట్టున, అలం-ఉపమ. చికురబంధంబున్ = వెండ్రుకల ముడిని, చేర్చుకొని=పెట్టుకొని (నిలుపుకొని) పొరలన్=దొరలుచుండఁగ, తుఱిమినవిరులు=చెరివినపూలు, ఉరులన్ = తోఁచుచున్నట్లు, అరవిరిసి=సగమువిచ్చి, కవిసి=క్రమ్మి, ఇరులుకొను...కురులు = ఇరులుకొను=చీకట్లుకమ్ము, గరగరని నెఱికురులు = అందముగల్గి నొక్కులుదీఱిన వెండ్రుకలు, గుఱి=హద్దు, కడవన్=కడచునట్లు, పెరిగినవి=వృద్ధినొందినవి, అగుటం జేసి=కాఁబట్టి, (వెండ్రుకల నల్లదనమును జీకటితోఁ బోల్చుటయుం నొక్కులుగా నున్న వెండ్రుకలు చీకటులఁబోలి మనోహరముగా నుండుటయుం సాజము. ఇందులకు సీ. "మొలక చీకటి జలజలరాల్పఁగా రాద నెరులుమించిన పిరికురులయందు"—పాండు. రంగమాహాత్మ్యము. రాశివడి=ప్రోవై, మెయిన్ = శరీరమును, మూసికొని = ఆవరించుకొని, గ్రహగణంబులన్=గ్రహసమూహములచే, చెన్నగుమిన్ను = ఒప్పగునాకాశము, విఱిగి=తునిఁగి, పయిన్=తనమీఁద, పడినపడువునన్ = పడినవిధమున, బెడంగుపడన్=అందమగుచుండఁగా, కలయన్ = అంతటను, తలకొను...పయిరునకున్-తలకొను = సంభవించు, పులక=రోమోద్గమమను, మొలకపయిరునకున్ = మొక్కపైరునకు, అలం. రూపకము. పాఱు... పూరంబు-పాఱు=ప్రవహించు, దుర్వార = అడ్డగింపరాని, వారిపూరంబు = జలప్రవాహము, అనన్=అనునట్టు, అలం-ఉత్ప్రేక్ష. క్రమక్రమంబునన్,

అంగంబులన్ = అవయవములందు, క్రమ్ము...వట్టునన్-క్రమ్ము=వ్యాపించు, చెమ్మటల=చెమటచేసైన, మిన్నేటి=గంగయొక్క, వెన్నీటివట్టునన్ = పెద్ద నీటివఱదయందు, మునుంగకుండన్=మునిఁగిపోకుండునటుల, సవరించినన్ = సరిచేయఁగా, మించుకుంభద్వయం బనన్ = అతిశయించునట్టి కుండల బోరగిలఁ బెట్టి కట్టిన తెప్పయో యనునట్టు. అలం-ఉత్ప్రేక్ష. పరిభ్రష్టోత్తరీయంబై = జాఱిన పైఁటగలదై, బలుసులువడి, అబ్బురంపుగుబ్బ చనుదోయి=అపురూపమైన వట్రువగల కుచద్వయము, నిబ్బరంపుమెఱుంగులు=నిద్దపుకాంతులను, ఈనన్= కలిగించుచుండఁగా, వలువ తొలంగుటచే: గనిపించు గబ్బిగుబ్బలు చెమ్మట మిన్నేరు దాటుటకుఁ గట్టిన కుండల బోరగిలవైచి కట్టిన తెప్ప కైవడి యున్న వనుట. వట్రువకుచ బిగువుఁ గలచన్నులకాంతి కందళించుచు. ఇట్లనుటకు-ఉ. "క్రిక్కిఱిచన్నుదోయి యిరుక్రేవల కాంతియుఁ బంచబాణుఁ గ్రొవ్వెక్కఁగఁజేయ"-శృంగార నై. అ-7. కుపిత...శోకంబులన్-కుపిత = కోపించిన, హర=శివునియొక్క, నయనశిఖ = నేత్రాగ్నియొక్క, శిఖా = జ్వాలలచే, భస్మీకృత = బూడిగాఁజేయఁబడిన, స్మర = మన్మథునియొక్క, విరహ=ఎడఁబాటువలని, శోకంబునన్=దుఃఖమునందు, పడి=పడినదై, చందురునిన్=చంద్రుని, పట్టుకొని, అడలు...చందంబునన్ - అడలు=దుఃఖించు, రతిరమణిచందంబునన్ = రతీదేవివిధమున, అలం-ఉపమ. కుసుమిత... తరంబునన్—కుసుమిత = పూచిన, లతానికాంత=లతాగృహమందలి, శశికాంతవేదికాంతరంబునన్ = చంద్రకాంతమణిమయ మగు తిన్నియపై, మేనుచేర్చి=శరీర ముంచి, చంద్రకాంతశిలపై వరూథిని పరుండుట భర్తృమరణమునకుఁ బరితపించుచు రతీదేవి చంద్రుని బట్టుకొని విచారపడునటు లున్న దనుట, వివిధ దశాంతరంబులన్ = పలుతెఱఁగులగు నవస్థాభేదములు, వేఁగుచుండెన్ = బాధపడుచుండెను. (మన్మథావస్థలు పది.—చక్షుఃప్రీతి, మనస్సంగము, సంకల్పము, జాగరము, కృశత, అరతి, లజ్జాత్యాగము, ఉన్మాదము, మూర్ఛ, మరణము.)

పూర్వానురాగరూప మగు విప్రలంభమునందుఁ బదియవస్థలు, కొందఱి మతమునఁ బండ్రెండవస్థ లని చెప్పఁబడినవి. పైని చెప్పఁబడిన దశావస్థల నిటుల నాలంకారికులు నిర్వచించిరి—

శ్లో. "చక్షుఃప్రీతిః ప్రథమం చింతాసంగ స్తతోఽథ సంకల్పః
నిద్రాచ్ఛేద స్తనుతా విషయనివృత్తి స్త్రపానాశః
ఉన్మాదో మూర్ఛా మృతి రిత్యేతే స్మరదశా దశైవ స్యుః."

ఈ పదియవస్థలు విరహజన్యములు. కొందఱు ద్వాదశావస్థలు చెప్పిరి. ప్రతాపరుద్రీయమునందు శ్లో. "అవస్థా ద్వాదశ మతాః కామశాస్త్రానుసారతః" అనుదానికి అలంకారశాస్త్రమునుబట్టి యవస్థలు పదియే యని వ్యాఖ్యాత యనెను. "దశావస్థాసు తత్రాదౌ" అని దశరూపకమునందును, "దశావస్థా స్సమాసతః" అని సింగభూపాలీయకమునందును అవస్థాదశకమే చెప్పఁబడియున్నది. ద్వాదశావస్థలు కామశాస్త్రానుసారముగ నై యుండును.

తా. ఈవిధముగా వరూథిని వితర్కించుచు మన్మథతాపమునకు దేహము తల్లడిల్లఁగా, నిట్టూర్పుగాడ్పు లనుతుపాను గొట్టి పొంగి పొర్లు నంతరంగమందలి చింతాసాగరపు వెల్లువ యనునట్లు తుడిచినను దగ్గఱ ఱెప్పలకాటుకను గలసి నల్లగుర్ధ కాంతులో యన నిగనిగలాడుచు నెత్తి తామరఱేకులవంటి కన్నులకొనలనుండి దిగవాఱుకన్నీరు బంగరుకమ్మలపైఁ బడి క్రొత్తకాంతులఁ గల్పింపఁగా, తమ్మిచివురుం బోలుమణికట్టుపయి వెండ్రుకలముడి నేర్చికొనుటచే సగముపీడి నిండుగాఁ దుఱిమినపూలు జారలుచుండఁ జీకట్లు క్రమ్ము పొడవయిన నెఱికురులు రాశిపడి శరీరము నిండ మూసికొని నక్షత్రగ్రహములతో నొప్పెడునాకసము విఱిగి మీఁదఁ బడిన విధమునఁ గాఁగా, అంతటను మొలకలెత్తిన పులకలకుఁ బాఱు జల ప్రవాహ మనున ట్లున్న చెమ్మటవఱదలో మునిఁగిపోకుండఁ బెట్టిన (రెండు కుండలతోఁ గట్టిన) తెప్ప యనునట్లు పైఁట జాఱిన గబ్బిచను దోయి మెఱుఁగులు కురియఁగా, మన్మథుఁడు శివునికంటిమంటచే నీఱు,

చేయఁబడఁగా నాతని విరహమునకుఁ దాళలేక చంద్రునిఁ బట్టుకొని యేమ్చు రతీదేవివిధమున, పూచిన లతాగృహమునందు చంద్రకాంతశిలాతలమున శరీరము చేర్చి బహుదశాభేదములతో బాధపడుచుండెను.

చ. తరుణి ననన్యకాంత నతిదారుణపుష్పశిలీముఖవ్యథా
భరవివశాంగి వంగభవుబాఁకి నగ్నముసేసి క్రూరుఁడై
యరిగె మహీసురాధముఁ డహంకృతితో నని రోషభీషణ
స్ఫురణ వహించెనో యన నభోమణి దాల్చెఁ గషాయదీధితిన్.

టీ. తరుణిన్=వయసుదానిని, అనన్యకాంతన్ = మఱొక ప్రియుఁడు లేనిదానిని, అతి...శాంగిన్ - అతిదారుణ=మిగులఁ గ్రూరమయిన, పుష్పశిలీముఖ=పూవిల్తునివలని, వ్యథాభర=అధికబాధచే, వివశ=పరవశమగు, అంగిన్= శరీరముగలదానిని, వరూథినిని, అంగభవుబారికిన్ = మదనావస్థకున్=అగ్నము చేసి=పాల్పఱిచి, క్రూరుఁడై=కఠినుఁడై, దయాశూన్యుఁడై యనుట. మహీసురాధముఁడు=అధమ బ్రాహ్మణుఁడు, అహంకృతితోన్=అహంకారముతో, అరిగెన్ = పోయెను, అని=అనుకొని, రోషభీషణ స్ఫురణన్ = కోపముచే భయంకరమగు తేజమును, వహించెనో = తాల్చెనేమో, అనన్=అనునటుల, నభోమణి = సూర్యుఁడు, కషాయదీధితిన్ = ఎఱ్ఱనికాంతిని, తాల్చెన్ = ధరించెను.

కోపము రక్తవర్ణగణములోనిది. (మూఁడవ ఆశ్వాసములోని మొదటి పద్యవ్యాఖ్య చూడుము.) అస్తమించుతఱి సూర్యుఁ డెఱ్ఱనగుట సాజము.

కషాయమన ఎఱుపురం గనుటకు—
'కషాయో రసభేదేఽపి నిర్యాసే చ విలేపనే,
అంగరాగే చ న స్త్రీ స్యాత్ సురభౌ లోహితే త్రిషు.' మేదిని.

తా. చిన్నారి వయసుది ఇతరు నెవ్వనిఁ బ్రేమింపనిది తన్నువలచినది యగు వరూథినిని ప్రేమింపక మన్మథావస్థలపాలు చేసి ప్రవరుఁడు క్రూరుఁడై

త్రోసి చనియె నని కోపము దాల్చి యెఱ్ఱవాఱెనో యనునట్లు సూర్యుఁ డెఱ్ఱని కాంతి గలవాఁ డయ్యెను. అలం. పరికరము, ఉత్ప్రేక్ష, కావ్యలింగము.

సీ. ఉరుదరీకుహరసుప్తోత్థశార్దూలముల్
ఝరవారి శోణితశంకఁ ద్రావ
వనకుంజమధ్యశాద్వలచరన్మృగపంక్తి
దావపావకభీతిఁ దల్లడిల్ల
నాశ్రమాంతరభూరుహాగ్రముల్ మునికోటి
బద్ధకాషాయవిభ్రాంతిఁ జూడ
ఘనసానుశృంగశృంగాటకంబులఁ గాంచి
యమరులు హేమాద్రి యనుచు వ్రాలఁ
తే. గానఁ బేశలరుచిఁ గింశుకప్రవాళ
ఘుసృణకిసలయకంకేళికుసుమగుచ్ఛ
బంధుజీవజపారాగబాంధవంబు
లన్నగంబున జరఠారుణాతపములు. 11

టీ. ఉరు...శార్దూలముల్ - ఉరు=గొప్పవగు, దరీకుహర = గుహాల కలుగులలో, సుప్తోత్థ=నిద్రించి లేచిన, శార్దూలముల్ = పెద్దపులులు, ఝరవారి = సెలయేళ్లలోని నీటిని, శోణితశంకన్ = రక్త మనునూహతో, త్రావన్ = త్రాఁగగా, (గుహాలలో నిద్రించుచుండి అప్పుడే లేచి వచ్చిన పెద్దపులుఁలు సెలయేళ్లలోనినీటిని రక్త మని త్రాఁగఁగా ననుట), వన...మృగపంక్తి—వన = అడవియందలి, కుంజ=పొదరిండ్లయొక్క, మధ్య = నడిమి, శాద్వల = పచ్చికపట్టులందు, చరత్ = చరించు, మృగపంక్తి = జింకల గుంపు, దావపావకభీతిన్ = దావాగ్ని యనెడు భయముచే, తల్లడిల్లన్ (పొదరిండ్ల నడిమి పచ్చికనేలలందు మేఁతమేయుజింకలు పొదరిం డ్లెఱ్ఱగాఁ గాన్పించుటచేఁ గాఱుచిచ్చని జడియఁగా ననుట), ఆశ్రమాం...గ్రముల్

అశ్రమాంతర = మునిపల్లెలలో నున్న, భూరుహాగ్రములన్ = వృక్షాగ్రము
లను, మునికోటి = మునిసమూహము, బద్ధకాషాయవిభ్రాంతిన్ = అరఁ
గట్టిన కావివస్త్రము లను భ్రమతో, చూడన్, (మునిపల్లెలలో నున్నవృక్ష
ములకొనలను జూచి మునులు తమకావివస్త్రముల నెండఁగట్టినట్లు భ్రాంతి
నొందఁగా ననుట), ఘన...శృంగాటకంబులన్-ఘన = గొప్పవైన, సాను =
చఱియలను, శృంగ=శిఖరములను, శృంగాటకంబులన్ = నాల్గుత్రోవలు
కలియుచోట్లను, కాంచి, అమరులు = దేవతలు, హేమాద్రి యనుచున్ =
మేరుపర్వత మని, వ్రాలన్ (విమానము లెక్కి యాకసమునఁ దిరుగుదేవత
లెఱ్ఱనిచఱియలను శిఖరములను జదుకములను గాంచి మేరుపర్వతమే యను
కొని దిగి రాఁగా ననుట), హిమవంతము సాంధ్యరాగముచే నెఱ్ఱపడెను.
సువర్ణము రక్తగణములోనిది గాన నెఱ్ఱగా నున్న మంచుకొండను వేల్పులు
మేరుగిరిగా భ్రమించిరి. అన్నగంబునన్=ఆ కొండపై, కింశుక...బాంధ
వంబులు - కింశుక = మోదుగుపూవులయొక్కయు, ప్రవాళ = పవడముల
యొక్కయు, ఘుసృణ=కుంకుమపూవుయొక్కయు, కిసలయ=చిగురుటాకుల
యొక్కయు, కంకేళి కుసుమగుచ్ఛ = రక్తాశోకపుఁ బూగుత్తులయొక్కయు,
బంధుజీవ=మంకెనపూలయొక్కయు, జపా = జపాకుసుమములయొక్కయు,
రాగ=ఎఱుపునకు, బాంధవంబులు=చుట్టాలు (అగు) జరఠారుణాతపములు =
ముదిరినయెఱ్ఱయెండలు (సంజయెండలు), పేశలరుచిన్ = మృదుకాంతితో,
కాసెన్, అలం. భ్రాంతిమంతము నుపమయు.

సాయంసమయమునందు ఎండ ఎఱ్ఱగానుండి సమస్తవస్తువులను రక్త
వర్ణముతో నలరారఁ జేయుచు నలుగడల వ్యాపించి వేడిలేక యొప్పె నని
భావము.

శా. శ్రేణుల్ గట్టి నభోంతరాళమునఁ బాఱెన్ బక్షు లుష్ణాం
శుపాషాణవ్రాతము కోష్ణమయ్యె మృగతృష్ణావార్ధు లిం

కెన్ జపాశోణం బయ్యెఁ బతంగబింబము దిశాస్తోమంబు
శోభాదరిద్రాణం బయ్యె సరోజషండములు నిద్రాణంబు
లయ్యెఁ గడున్. 12

టీ. పక్షులు = పులుఁగులు, నభః+అంతరాళంబునన్ = ఆకాశము మధ్యభాగమునందు, శ్రేణుల్ కట్టి=బారులుదీరి, పాఱెన్=పఱచెను (పరుగెత్తె ననుట), ఉష్ణాంశుపాషాణవ్రాతము=సూర్యకాంతపురాళ్లసమూహము, కోష్ణము = నులివేఁడిగలది, అయ్యెన్ = ఆయెను. కోష్ణ మన నులివేఁడి యనుటకు—"కోష్ణం కవోష్ణం మందోష్ణం కదుష్ణం" అమరము. మృగతృష్ణావార్ధులు=ఎండమావు లనుసముద్రములు—సముద్రములవలె నంతులేక కానఁబడు నెండమావులు, ఇంకెన్=ఇంకిపోయెను. పతంగబింబము=సూర్యమండలము, జపాశోణంబు=జపాకుసుమము (దాసాని)వలె నెఱ్ఱనిది, అయ్యెన్, దిశాస్తోమంబు = దిక్కులసమూహము, శోభాదరిద్రాణంబు = కాంతిచేఁ బేదఱికము చెందినది. (కాంతిమాలినది), అయ్యెన్ = ఆయెను, సరోజషండములు = పద్మసమూహములు, నిద్రాణంబులు=ముకుళించినవి, ఆయెన్.

తా. పక్షులు మేఁతకుఁ బోయినతావులనుండి తమతమ యునికితావులకు బారులుదీరి పఱవఁగా నెండ సోఁకి మండుచున్న సూర్యకాంతపురాళ్లు చల్లఁదనము నొందుచుండఁగా నెండమావు లణఁగిపోఁగా దిక్కులకాంతి తఱుఁగఁగాఁ గమలములు ముడుఁగఁగా సూర్యమండల మెఱ్ఱవాఱెను. అనఁగాఁ బ్రొద్దు గ్రుంకుసమయ మయ్యె నని తా. అలం. స్వభావోక్తి, పరిణామము, ఉపమయును.

క. తరణి యిదె క్రుంకుచున్నాఁ
డరుదె ష్మరి చంద్రుఁ బిల్వ నరిగెసురజనీ
తరుణీమణిదూతిక లన
నరిగెఁ దూర్పునకు నీడ లతిదీర్ఘము లై 13

టీ. తరణి = సూర్యుఁడు, ఇదె = ఇదిగో, క్రుంకుచున్నాఁడు = అస్తమించుచున్నాఁడు. అరుదెమ్ము = ఏతెమ్ము, నీవు త్వరగా రమ్ము, అని, చంద్రుక్ = చందమామను, పిల్వన్ = పిల్చుటకు, అరిగెడు...దూతికలు - అరిగెడు = వెళ్లుచున్న, రజనీతరుణీమణి = రాత్రియను స్త్రీయొక్క, దూతికలు = తార్పుకత్తెలు, అనన్ = అనునటుల, నీడలు = (వస్తువుల) ఛాయలు, అతి దీర్ఘములై = మిగుల నిడుపులై, తూర్పునకున్ = తూర్పుదిక్కునుగూర్చి, అరిగెన్ = పోయెను. ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

రాత్రి యనుచెలువకుఁ జంద్రుఁడు ప్రియుండు. ప్రతాపశాలియగు తరణి యంత్యంతవశకుఁ గలయిక బొసఁగదు. తూర్పునకుఁ బొడవుసాగిననీడ లుదయింపఁబోవు చంద్రుని బిలుచుదూతిక లని భావము.

తా. ప్రతాపవంతుఁ డయినసూర్యుఁ డనువైరికి వెఱచి చంద్రుఁడు డాఁగియుండఁగా నాతఁ డస్తమించుచున్నాఁ డింక నీవు రమ్మని పిల్చుకొని వచ్చుటకై పోవు రాత్రి యను స్త్రీయొక్క దూతికలో యనునట్లు వృక్షాదుల నీడలు దూర్పునకుఁ బొడవుగాఁ బోవుచుండెను.

క. క్రుంకె నపరాంబురాశిం
బంకజబంధుఁడు తదీయబడబాముఖవీ
క్షాంకురితకుతుకరథ్యని
రంకుశవేగాపహృతశతాంగుఁడువోలెన్. 14

టీ. పంకజబంధుఁడు = సూర్యుఁడు, అపరాంబురాశిన్ = పడమటి సముద్రమున, తదీయ...తాంగుఁడువోలెన్ - తదీయ = ఆపడమటిసంద్రపు సంబంధ మగు, ఆపడమటి సముద్రమునం దుండెడు, బడబా = ఆఁడుగుఱ్ఱముయొక్క, ముఖ = ముఖముయొక్క, వీక్షా = చూచుటచే, అంకురిత = అంకురించిన, కుతుక = కుతూహలముగల, రథ్య = రథాశ్వములయొక్క, నిరంకుశ = అడ్డులేని, వేగ = వేగముచే, అపహృత = ఈడ్చుకొని పోఁబడిన, శతాంగుఁడువోలెన్ =

రథముగలవాఁడువలె, (సంజవేళ సూర్యునిగమన మతివేగముగల్గినట్లు కన్పడుట ప్రసిద్ధము.) క్రుంకెన్ = అస్తమించెను.

సూర్యుని యశ్వములను ఏడని కొందఱు ఒకటియని కొందఱు చెప్పుదురు. సప్తాశ్వనామముచే నేడనుట ప్రసిద్ధము. (ఒకటియనుపక్షమును పెద్దన స్వీకరించునటులఁ దోఁచును. సముద్రమునం దాఁడుగుఱ్ఱము గలదనియుం దాని కడుపున బడబాగ్ని యుండి యది వాననీరు ద్రోలు నని పురాణకథ.) కొందఱు సూర్యునిరథాశ్వము సప్త+అను నశ్వముకాననే సప్తాశ్వుఁ డయ్యెనందురు. సూర్యునియం దేడురంగులు గలవు. వానిచే సప్తాశ్వముగాఁ జెప్పి రని ప్రకృతిజ్ఞులందురు. గురుబాలప్రబోధికలో "సప్త అశ్వాః యస్య సః సప్తాశ్వః" అనియుం; "సప్తనామకః అశ్వః యస్యేతి వా సప్తాశ్వః" అనియుం నుభయ పక్షముల కనుకూలము లగు వ్యుత్పత్తులు గలవు.

తా. సూర్యరథము పడమటిసముద్రముఁ జేరఁ బోవునపు డందు బడబాగ్నిని వహించి యుండెడు నాఁడుగుఱ్ఱపుమోర కన్పడఁగానే దానిని కలయుంతమకముతో నతివేగమున సూర్యాశ్వములు రథము నీడ్చుకొని పోయెనో యనున ట్లంతలో సూర్యుఁ డస్తమించెను. ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

వ. ఆసమయంబున. 15

సీ. ఏవిహంగముఁ గన్న నెలుఁగిచ్చుచును సారె
కును సైకతంబులఁ గూడఁ దారుఁ
దారి కన్గొని యది తనజోడు గా కున్న
మెడ యెత్తి కలయంగ మింట నరయు
నరసి కన్నిటితో మరలి తామర రెక్క
వదన మొడఁగ సరోవారి నద్దు
నద్ది త్రావఁగ నైఁప కట్టిట్టు గన్గొని
ప్రతిబింబ మీక్షించి భ్రమసి యుఱుకు

తే. నుఱికి యెఱకలు దడియ వేఁ జొక్కుతమ్మి
కరుగు నరిగి రవంబుతోఁ దిరుగు తేంట్లఁ
బొడుచు ముక్కున మఱియును బోవు వెదక
సంజఁ బ్రియుఁ బాసి వగ నొక్కచక్రవాకి. 16

టీ. ఒక్కచక్రవాకి=ఒకయాఁడుజక్కవ, సంజన్=సంధ్యాకాలమున, ప్రియున్=మగజక్కవను, పాసి = ఎడబాసి, వగన్=విచారముతో, సైకతంబులన్=ఇసుకతిన్నెలపై, ఏవిహంగమున్ = ఏపక్షిని, కన్నన్ = చూచినను, ఎలుఁగు ఇచ్చుచును=కూఁతనొసఁగుచు (అది తన్ను గుఱుతించుటకు), సారెకున్=మాటికిని, కూడన్ = (దానిని) కలయుటకు, తారున్ = వెన్నాడును. తానెవతెయో కంఠస్వరంబుతోఁ దెలుపుకొనుచుఁ బ్రియుఁడేమో యని యితరపక్షిని సమీపించును. తారి=అట్లు వెన్నాడి, కన్గొని=చూచి, అది, తనజోడు=తనజంటది, కాకున్నన్=కాకపోఁగా, మెడయెత్తి = (తన జంటపులుఁగెటు పోవుచున్నదో యెచట వాలునో యని చూచుటకు) మెడ సాచి, కలయంగన్=అంతటను, మింటన్=ఆకసమున, అరయున్=చూచును. అరసి=చూచి, కన్నీటితోన్=కన్నుల నీరు రాఁగా, (ప్రియుఁడు కనిపింపఁడాయెనే యని కన్నీరు గార్చుచు), మరలి=వెనుకకుఁ దిరిగి, తామర = తామరపూవును, ఎక్కి, వదనము=ముఖము, ఎండఁగన్=ఎండిపోవుచుండఁగా, (అఱచి యఱచి నోటి తడి యాఱిపోవఁగా) సరసీవారిన్ = సరస్సునందలి నీటిని, అద్దున్=అనును, అద్ది=అని, త్రావఁగన్=త్రాగుటకు, సైఁపక=చవికాక, అట్టిట్టు=అటునిటు, కన్గొని=చూచి, ప్రతిబింబము = (నీటిలోఁదోఁచు) తన మాఱురూపును, ఈక్షించి=కాంచి, భ్రమసి=భ్రమించి, (తనప్రియుఁడో యని), ఉఱుకున్=దుముకును. ఉఱికి, ఎఱకలు=ఱెక్కలు, తడియన్, వేఁజొక్కుతమ్మికిన్=మఱొకపద్మమునకు, అరుగున్=పోవును, అరిగి, రవంబుతోన్ = ధ్వనితో, తిరుగు తేంట్లన్=తిరిగెడు తుమ్మెదలను, ముక్కునన్=ముక్కుతో, (తాను జింకతో నున్నపు డుల్లాసముగాఁ జెలరేగి కూయుచున్నవే యని)

పొడుచుచున్ = పొడుచుచును, మఱియును = మరల, వెదకన్ = (ప్రియుని) వెదకుటకు, పోవున్ = (వేఱొకదిక్కునకు) పోవును.

చక్రవాకమును జెప్పక చక్రవాకిని జెప్పుట వరూథిని యవస్థ సూచించుట. చక్రవాకములకు వియోగమునఁ గన్నీరు గారు ననుటకు

సీ. "చక్రవాకములలోచనయుగ్మకముల నె
ట్టుబ్బెనో విరహబాష్పోదకనులు."

(శృం. నై. ఆ-8.)

తా. సాయంకాలమున జక్కవపిట్ట యొకటి యేఁడుజక్కవ తన ప్రియునిఁ గానఁజాలక యిసుకతిన్నెలపై నేపక్షిని జూచినను గూఁత యం పెచ్చుచుఁ దనప్రియుఁడే యనుకొని కదియ నెనువవులును. అట్లు వెనువవిలి చూచి యది తన జోడు కాఁకపోఁగా దాను జూచినది యాకసమున కెగరెనేమో యని మెడ పైకెత్తి మింట నంతటను జూచును. చూచి యట కానక కన్నుల నీరు గ్రుక్కుకొనుచుఁ దిరిగివచ్చి కొలనిలోఁ దామరపూవెక్కి నోరెండి యారుటచే నీట నోరద్దును. అద్ది త్రావ రుచింపక యిటు నటుఁ జూచుచు నీటిలోఁ దనప్రతిబింబ మగపడఁగాఁ బ్రియుఁ డని భ్రమసి దుముకును. అంత ఱెక్కలు దడియఁగా వేఱొక్క తామరపూవుఁ జేరును. చేరి యిక్కడ ఝుంకారము సేయుచుఁ దిరుగు తుమ్మెదలఁ జూచి సైఁపరాక మున్నుకునఁ బొడుచును. అంత మఱియుం వెదకఁ బోవును. (జక్కవలకు రేల కనులు కానరావు. కావున నవి ప్రొద్దు గ్రుంకినచోఁ గలసికొనలేక విరహవేదన పడుట ప్రసిద్ధము. పక్షికే యింత విరహవేదన కల్గుచుండుఁట వరూథినివంటిదాని కెంత కల్గునో యనునది దీనిచే నెఱుఁగదగినది.) స్వభావోక్తి భ్రాంతిమంతము లలంకారములు.

సీ. రవిబింబపతనదీర్ణపయోధిగర్భని
ర్గత శేషఫణిఫణారత్నరుచియొ

దివసావసానసందీప్తాస్తగిరిశిఖా
జ్యోతిర్లతాప్రతానాతపంబొ
తపనధూర్దండనిర్దళితదిక్తటవ్యక్త
కమలజాండకటాహకనకఘృణియొ
చండీశతాండవోత్సవసంభృతక్షపా
హస్తాగ్రదీపగభస్తిచయమొ
తే. ద్రాగ్విదాహచ్ఛిదావినిద్రాణమదవ
దంజనాలానమూలశయ్యావిధాన
వారుణాధోరణాకల్పితోరుశోణ
మృత్తికారాశియో యన మెఱసె సంధ్య. 17

టీ. సంధ్య=సంజ కెంపు, రవి...రుచియొ-రవిబింబ = సూర్యబింబము యొక్క, పతన = పడుటచే, దీర్ణ = సెలవిచ్చిన, పయోధి = సముద్రము యొక్క, గర్భ = లోపలిభాగమునుండి, నిర్గత = బయలువెడలిన, శేష ఫణి=(నాగలోకమందుండు) ఆదిశేషునియొక్క, ఫణా = పడగలయందలి, రత్న=మణులయొక్క, రుచియొ = కాంతియొ, దివసా...తపంబొ—దివసా వసాన = సాయంకాలమున, సందీప్త = ప్రజ్వలించు, అస్తగిరి = అస్తాద్రి యొక్క, శిఖా = శిఖరములందలి, జ్యోతిర్లతా = మెఱుఁగుఁదీగెల, ప్రతాన=సమూహముయొక్క, ఆతపంబొ=వెలుఁగో, జ్యోతిర్లతయన తీగెల వలె వెలుఁగుచుండు జ్యోతులని కొందఱు చెప్పుదురుగాని యంత సరసముగాదు. అడవులందుఁ గొండలందు జ్యోతిర్లతలు చీకటిరాత్రులయందుఁ బ్రకా శించును. దృష్టాం—శ్లో. "వనేచరాణాం వనితాసఖానాం దరీగృహోత్సంగ నిషక్తభాసః, భవంతి యత్రౌషధయో రజన్యామతైలపూరాస్సురతప్రదీపాః." కుమారసంభవము. తపన...ఘృణియొ-తపన = సూర్యునియొక్క, ధూర్దండ= రథపునొగచే, నిర్దళిత = పగులఁగొట్టఁబడిన, దిక్తట = దిక్ప్రదేశములందు,

దృశ్య=తోఁచునట్టి, కమలజాండ = బ్రహ్మాండ మను, కటాహ=గంగాళము యొక్క, కనకఘృణియొ = బంగారుకాంతియో, చండీశ...చయమొ - చండీశ=శివునియొక్క, తాండవోత్సవ = నాట్యోత్సవమందు, సంభృత = పట్టుకోఁబడిన, క్షపా=రాత్రియను స్త్రీయొక్క, హస్తాగ్ర=చేతికొన నున్న, దీప=దివటీయొక్క, గభస్తి=కాంతులయొక్క, చయమొ = సమూహమో, ద్రాక్...రాశియో-ద్రాక్ = త్వరగా, విదాహ=అతిదాహమును, భిదా=పోఁగొట్టుటయందు, వినిద్రాణ = మేలుకువతో నున్న, మదవత్ = మదముగల, అంజన = అంజన మనెడు పడమటిదెసయేనుఁగుయొక్క, ఆలాన = కట్టుఁగొయ్యయొక్క, మూల=మొదట, శయ్యావిధాన=పడక నేర్పఱుచుకొఱకు, వారుణ=వరుణునిసంబంధి యగు, ఆధోరణ=మావటివానిచే, ఆకల్పిత=కల్పింపఁబడిన, ఉరు=పెద్ద, శోణమృత్తికా = ఎఱ్ఱమట్టియొక్క, రాశియో=ప్రోవో, అనక్=అనునటుల, మెఱసెక్ = ప్రకాశించెను.

(మదమెక్కువయైన యేనుఁగులకు దప్పిక యతిశయించును. ఆదప్పిక యెఱ్ఱమట్టిపైఁ బరున్నచో మానును గాన నట్టియేనుంగుల శయనస్థలమున నెఱ్ఱ మన్ను వోయవలె నని గజశాస్త్రమునందుఁ గలదు.)

తా. సూర్యుఁడు పడుమెడఁ బాయ విచ్చిన పడమటిసముద్రమునుండి మీఁదికి కానిపించిన శేషునిపడగలమీఁది రత్నముల కాంతియో? (శేషుఁడు వేయిపడగలు గలవాఁడు గావునను సూర్యుఁడు సహస్రకిరణుఁడు గావునను కిరణకాంతులు రత్నకాంతులో యన నుండె ననుట యత్యంతసముచితము.) అస్తాద్రిశిఖరములందు సూర్యు డస్తమింపఁగానే ప్రజ్వలించు మెఱుఁగుమఁ దీగెలవెల్తురో? సూర్యునిరథపునొగ తాకి దిక్ప్రదేశము బ్రద్దలయి లోనికి ప్రసరించిన బ్రహ్మాండ మను బంగారుగంగాళము యొక్క కాంతియో? శివుఁడు తాండవమాడుతఱి రాత్రి యనుస్త్రీ తాల్చిన దివ్వటీవెలుఁగో? పశ్చిమ దిగ్గజమునకు మద మెక్కి విదాహము కలుగఁగా దానిని దగ్గించుటకై వరుణునిసంబంధి యగుమావటివాఁ డాదిగ్గజపుఁగట్టుఁగంబమువద్దఁ బఱచిన

ఎఱ్ఱిమట్టిప్రోవో యనునట్లు సాయంసంధ్యారాగము ప్రకాశించెను. ఉత్ప్రే క్షాలంకారము.

క. బహుళజలప్లవమాన
ద్రుహిణాండము చెమ్మ యుంటికి రూక్షార్కవిభా
రహితతఁ గాటుకపట్టెను
రహి చెడి యన నంధతమసరాసులు బెరసెన్. 18

టీ. బహుళ...డము-బహుళ = విస్తారమయిన, జల=నీటియందు, ప్లవమాన=తేలుచున్న, ద్రుహిణాండము=బ్రహ్మాండము, చెమ్మ యుంటికి = చెమ్మ దిగి, రూక్ష...రహితతన్-రూక్ష = తీక్ష్ణమైన, అర్కవిభా = సూర్యకాంతి యొక్క, రహితతన్ = లేకపోవుటచే, రహి చెడి=సొగసుదక్కి, కాటుక పట్టెన్ = బుగులుకొని నల్లని బూజుపట్టెను. అనన్=అనునట్టుల, అంధతమస రాసులు=కటికి చీకటిప్రోవులు, బెరసెన్=వ్యాపించెను.

తా. అధికమైన యావరణజలమునఁ దేలియాడు బ్రహ్మాండము చెమ్మ గిల్లి తీక్ష్ణమైనయెండ తాఁకమిచే బుగులుకొని నల్లనిబూజు పట్టెనో యనునట్లు కటికిచీకట్లు క్రమ్ముకొనెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

సీ. మృగనాభిపంకంబు మేనునిండ నలఁదిన
మాయాకిరాతుమైచాయఁ దెగడి
నవపింఛమయభూష లవధరించి నటించు
పంకజాక్షునిచెల్వు సుంక మడిగి
కాదంబనికురుంబకలిత యై ప్రవహించు
కాళిందిగర్వంబుఁ గాకు సేసి
తాపింఛవిటపికాంతారసంవృత మైన
యంజనాచలరేఖ నవఘళించి

తే. కవిసె మఱియును గాకోల కాలకంఠ
కంఠకలకంఠకరిఘటాఖంజరీట
ఘనఘనాఘనసంకాశగాఢకాంతిఁ
గటికచీకటిరోదసీగహ్వరమున. 19

టీ. కటికచీకటి=గాఢాంధకారము, (ఇది కర్తృపదము) మృగనాభి పంకంబు = కస్తూరీరసమును, మెయినిండఁ = శరీరమంతటను, అలఁదిన... చాయఁ - అలఁదిన = పూసిన, మాయాకిరాతు = కపటపుబోయనియొక్క (శివునియొక్క), (పా. కిరాతి = బోయెత, కాళి) మైచాయఁ = శరీర కాంతిని, తెగడి = తిరస్కరించి, నవ...భూషలు-నవ = క్రొత్తవైన, పింఛ మయ=నెమలిపురితోఁ జేయఁబడిన, భూషలు=అలంకారములు, అవధరించి = తాల్చి, నటించు...చెల్వు-నటించు=నాట్యముజేయు, పంకజాక్షుని=కృష్ణుని యొక్క, చెల్వు=అందమును, సుంకము అడిగి = పన్ను అడిగి (తన్నుంబోలి యుండుటచేఁ దనకు పన్ను తెమ్మని), కాదంబ...కలిత-కాదంబ నికురుంబ= నల్లనిహంసలసమూహముతో, నల్లనిముక్కు తెల్లనికాళ్లు గల హంసలను కాదంబము లందురు. కలిత ఐ=కూడినదై, ప్రవహించు, కాళింది = యమున యొక్క, గర్వంబుఁ, కాకుచేసి = వ్యర్థముచేసి, తాపింఛ...సంవృతము - తాపింఛవిటపి=చీకటిమ్రాఁకులయొక్క, కాంతార=అడవులచే, సంవృతము = ఆవరింపఁబడినది, ఐన, అంజనాచల రేఖఁ = కాటుకకొండయొక్క రీతిని, అవఘళించి=మించి, మఱియును, కాకోల...కాంతిఁ - కాకోల = మాల కాకులతోను, కాలకంఠకంఠ=నెమిళ్లమెడలతోను, కలకంఠ=కోకిలలతోను కరిఘటా=ఏనుఁగుమందతోను, ఖంజరీట = కాటుకపిట్టలతోను, ఘనఘనా ఘన=వర్షించుకాఱుమబ్బులతోను, సంకాశ=పోలెడు, గాఢకాంతిఁ = దట్ట మయినప్రకాశముతో, రోదసీగహ్వరమునఁ = భూమ్యాకాశముల నడిమి ప్రదేశమున, కవిసెఁ = క్రమ్ముకొనెను.

ఇందు నలుపున కతిశయత్వము గల్పించుటకై సహజముగా నల్లని వస్తువులకుఁగల యాయానీలవిశేషములను జెప్పెను. కిరాతుఁడు, కృష్ణుఁడు, కాళింది, అంజనాచలము ఇవి స్వయముగా నల్లనివి. వీనికిఁగల కస్తూరిపూఁత నెమిలియీఁకలు, నల్లనిహంసలు, చీకటిచెట్టులతోడి సంబంధము నలుపునకుఁ గల యతిశయత్వము దెలుపును. కారుచీకటులు గవిసె నని భావము.

తా. మాయాకిరాతుఁ డయి మేనెల్లఁ గస్తూరి యలఁదికొన్న శివుఁడు, నెమిలిపింఛెము నలంకరించుకొన్న కృష్ణుఁడు, నల్లహంసల గల్గిన యమున, చీకటిచెట్లతోఁపులు గలకాటుకకొండ, మాలకాకి, నెమిలిగొంతు, కోకిల, ఏన్గుమంద, కాటుకపిట్ట, కాఱుమబ్బు—వీనియొక్క కాఱునలుపును మించిన నలుపుతోఁ గటికిచీకటి జగమెల్లఁ గ్రమ్ముకొనెను. నిదర్శనాలంకారము.

క. అంతటఁ బ్రాచి నిశాపతి
యంతికగతుఁ డౌట విని ముఖాలంబితమగ
కుంతలములు దీర్పఁగఁ గొను
దంతపుదువ్వెన యనంగ ధవళిమ దోఁచెన్. 20

టీ. అంతన్ = ఈవిధముగాఁ జీఁకటియావరింపఁగా, ప్రాచి = తూర్పుదెస యనుస్త్రీ, నిశాపతి = (రాత్రికిఁ బెన్మిటి యగు) చంద్రుఁడు, అంతికగతుఁడు = దగ్గఱకువచ్చినవాఁడు, ఔటన్=అగుటను, విని=ఆలకించి, ముఖా...కుంతలములు-ముఖ = ముందటిభాగమనుముఖమునందు, ఆలంబి = వ్రేలాడు, తమఃకుంతలములు = చీకటియనువెండ్రుకలు, తీర్పఁగన్ = చక్కదిద్దుటకు, కైకొను=తీసికొను, దంతపుదువ్వెన = ఏనుఁగుదంతముతోఁ జేసినదువ్వెనయేమో, అనంగన్ = అనునట్లు, ధవళిమ= తెలుపు, తోఁచెన్= కానవచ్చెను. చంద్రోదయమునకు ముందుఁ దెలుపురంగుతో మిన్ను గానవచ్చె నని భావము.

తా. ఆపైఁ దూర్పుదెసస్త్రీ చంద్రుఁడు చేరువకు వచ్చుచున్నాఁ

డని విని మోహమున వ్రాలియున్న చీకట్లను వెండ్రుకలను జక్కఁజేసికొనుటకెత్తికొన్న దంతపుదువ్వెనయో యనునట్లు తూర్పునఁ జెలువు చూపట్టెను.
అలం. ఉత్ప్రేక్ష, రూపకము.

చ. మరున కొసంగఁ గాలము తమశ్ఛట గాటుక గా నవోదయ
స్ఫురదరుణప్రభాపథికశోణితసిక్తసితోడుభక్తముల్
హరిహయదిఙ్నభస్స్థలమునన్ బలిచల్లి వటాంకముల్ వసూ
త్కరభరితంబునై వెలుఁగఁ గాంచి సుధానిధినెత్తె నత్తఱిన్.

టీ. అత్తఱిన్ = ఆసమయమున, కాలము=కాలమను పురుషుఁడు, మరునకున్=మన్మథునకు, ఒసంగన్ = ఇచ్చుటకు, తమః ఛట=చీకటిరాశి, కాటుక = (నిధులనుగుర్తించుట సాధన మగు) అంజనము, కాన్ = కాఁగా, నవో...భక్తముల్-నవోదయ=క్రొత్తగానుదయించుకాలమునందుఁ బొడమి, స్ఫురత్ = ప్రకాశించు, అరుణప్రభా = ఎఱ్ఱనికాంతియను, పథిక = వియోగులయొక్క, శోణిత = రక్తముచే, సిక్త=తడుపఁబడిన, సిత=తెల్లని, ఉడు=నక్షత్రములనెడు, భక్తముల్=అన్నమును. (నెత్తురుచేఁ దడుపఁబడిన యెఱ్ఱనియన్నమును) హరి...స్థలమునన్ - హరిహయదిక్ = తూరుపుదెస యందలి, నభస్స్థలమునన్ = ఆకాశమున, బలి = భూతబలిని, చల్లి, వటాంకముల్ = మఱ్ఱిచెట్టుగుర్తుగలదియు, వసూత్కరభరితంబును = కిరణసమూహ మను ధనసమూహముతో నిండినదియు, ఐ, వెలుఁగన్=ప్రకాశింపఁగా, కాంచి, సుధానిధిన్=అమృతమునకు నిధి యగు చంద్రుని—చంద్రుఁ డనెడునిధిని, ఎత్తెన్=పైకిఁ దీసెను. చంద్రునిలోని కళంకమును మఱ్ఱిగా వర్ణించుటయుఁ గలదు. సీ. "అమృతాంశుమండలం బాలవాలముగాఁగ మొలచె నొక్కటి జగన్మోహనముగ, మఱ్ఱిమాత్రంబ." జైమినీభారతము. ఆశ్వా. ౧.

తా. లోకమున నిధుల నెత్తువారు నిధిసాధకమగుకాటుకను కన్నులకుఁ బెట్టుకొని చూచి యానిధులఁ గాచియుండిన పిశాచాదులవలనిబాధ తొలఁగ

ట్టకై సెత్తుటికూడును దూర్పుదిక్కున బలివైచి దానికిఁ జెట్టునో పుట్టనో గుఱుతుంచుకొని త్రవ్వి యెత్తుదురు. ఆవిధముననే ప్రకృతము కాలపురుషుఁడు చీకటి యనుకాటుకను బెట్టుకొని చూచి చంద్రునియందయమునఁ దూర్పునఁ దోఁతెంచురక్తిమ యనురక్తము కలిపి నక్షత్రము లనునన్నమును దూర్పుదిక్కున భూతబలిగాఁ జల్లి మట్టి గుఱుతుగల (చంద్రునిలోనికళంకమును మట్టిసిగా వర్ణించుట కలదు.) చంద్రుఁ డనునిధిని మన్మథున కిచ్చుటకై త్రవ్వి యెత్తెను. రూపకాలంకారము.

మ. జలజాగారపరంపరల్ మఘవదాశాభిత్తిఁ దీండ్రించుచున్
దళమై వెన్నెలచిచ్చు లంటెన మిళద్బాహ్యచ్ఛదశ్యామికా
చ్ఛలసంగంది ముడుఁగుచో సిమసిమచ్ఛబ్దంబుతోఁ బుట్టున
గ్గలపుం గ్రొంబొగలో యనంగ వెడలెన్గర్భస్వనద్భృంగముల్.

టీ. జలజాగారపరంపరల్ - జలజ=పద్మములను, అగార=ఇండ్లయొక్క, పరంపరల్ = వరుసలు, మఘవత్ ఆశా భిత్తిన్ = తూర్పుదిక్కనెడు గోడనుండి, తీండ్రించుచున్ = ప్రజ్వలించుచు, వెన్నెలచిచ్చులు = వెన్నెల యనునిప్పులు, దళమై=మెండై, అంటినన్=తాఁకఁగా, మిళ...చ్ఛలనన్ - మిళత్=కలసికొను, బాహ్యచ్ఛద = పైతేకులయొక్క, శ్యామికా = నలుపను, ఛలనన్ = మిషచే, కంది=కమలి, ముడుంగుచోన్ = ముడుగుకొనునప్పుడు, సిమసిమచ్ఛబ్దంబుతోన్=సిమసిమయనుధ్వనితో, పుట్టు...బొగలో- పుట్టు, అగ్గలపు=అధికమగు, క్రొంబొగలో = క్రొత్తపొగలో, అనంగన్ = అనఁగా, గర్భస్వనద్భృంగముల్ = లోపలిభాగమునుండి ధ్వనిచేయుచుతుమ్మెదలు, వెడలెన్=బయలుదేరెను.

రాత్రులందుఁ దమ్ములు ముకుళించును. అందుచే ముకుళములందు నిర్బంధము గలుగునేమో యని తుమ్మెదలు ముందుగనె వెడలుట సహజము. తుమ్మెదలు నల్లగా నుండును గాన పొగవెడలినటుల బయట వచ్చుచున్న వని

చెప్పఁబడెను. పొగ కృష్ణగణములోనిది. తమ్ములనుండివచ్చు తుమ్మెదలరాకడ పొగవలె నున్నదనుటకు.—

ఉ. "అంబుజినీపురంధ్రి హృదయాధిపుఁ గానక స్రుక్కి యజ్జవ
క్త్రంబునఁ దేఁటియూఁపుపొగల్ వెడలంగను నిద్రవోవఁ గో
కంబది హోళికిం దెలుపఁగాదె ప్రియప్రమదావియోగశో
కంబు గరుణింపకేఁగె నిజకార్యము లెంతురమిత్రతత్పరుల్." (వసు.ఆ.౪)

తా. చంద్రోదయము కాఁగానే తూర్పుది క్కనెడు గోడనుండి వెన్నెల యనునగ్నిజ్వాలలు పడి పద్మము లనునీఁడ్లవరుస ముడుఁగుచున్న పైకప్పు టెకుల నలుపను నెపముచేఁ గమిరి క్రుంగుచో సిమసిమ యనుధ్వనితోఁ బైకిలేఁగు తొలిపొగలో యనునట్లు ఝంకారము చేయుచుతుమ్మెదలాపద్మములను పుట్టలలోనుండి పైకి వెడలెను. చంద్రుఁ డుదయించెను. వెన్నెల నిండారెను. పద్మములు ముడుచుకొనిపోవుచుండ వానిలోనితుమ్మెదలు రొదసేయుచుఁ బైకి వెడలెను. అలం. రూపకము, అపహ్నుతి, ఉత్ప్రేక్ష.

సీ. ప్రిదిలి కైరవదళశ్రేణి నొక్కులు దీరె
శశికాంతపంక్తుల జలము లూరెఁ
గోరి కాంతులతోఁ జకోరికల్ రతిఁ గేరె
వారాశిగర్వంబు మేర మీఱెఁ
ద్రోపడి యిరులు పటాపంచలై పాఱె
దిఙ్ముఖంబుల వింతతెలివి సేరెఁ
జక్రవాకంబు లబ్జకుడుంగములు దూఱెఁ
గామినీకాంతులకలఁక దేఱె

తే. మదనుఁ డమ్ముల నూఱె హిమంబు వేరె
జడిసి విరహిణి వగఁ గూరె జారచోర
దర్పములు జాఱె రవికరతాప మాఱెఁ
జూడఁ జూడంగఁ దారకస్ఫురణ దాఱె. 82

టీ. కైరవవశశ్రేణి = కలువతేకులవరుస, ప్రిదిలి = విరఁబాఱి, (పా. శిథిలకైరవవళశ్రేణి, శిథిల = చందముదక్కిన), నొక్కులు దీరెన్ = గొగ్గులు మానెను. శశికాంతపంక్తులన్ = చంద్రకాంతపురాళ్లవరుసల, జలములు=నీరు, ఊరెన్ = స్రవించెను, కోరి=అభిలషించి, కాంతులతోన్ = ప్రియులతో, చకోరికల్ = వెన్నెలపులుఁగులు, రతిన్ = సురతమున, కేరెన్=వెలరేఁగెను, వారాశిగర్వంబు=సముద్రపుఁబొగరు, మేరమీఱెన్ = హద్దు దాఁటెను. (పోటువొడిచె ననుట.) త్రోపడి = తొలఁగఁద్రోయఁబడి (వెన్నెలచే), ఇరులు=చీకటి, పటాపంచలై = ఎక్కడి దక్కడనే రూపు చెడి, పాఱెన్=పర్వొత్తెను, దిఙ్ముఖంబులన్ = దిక్కుల మొసళ్లందు, వింత తెలివి=క్రొత్తతేట, చేరెన్=ప్రవేశించెను. చక్రవాకంబులు = జక్కవలు, అబ్జషండుంగములు=తామరబొదలు, తూఱెన్ = చొచ్చెను, కామినీకాంతుల కలఁక=దంపతుల ప్రణయకలహము, తేఱెన్ = తేటదనము చెందెను. మదనుఁడు=మన్మథుఁడు, అమ్ములన్ = బాణములను, నూఱెన్ = పదనుబెట్టెను, హిమంబు=మంచు, పేరెన్ = పేరుకొనెను, విరహిణి = విరహమునొందిన యంగనాజనము, వగన్=విచారమును, కూరెన్ = పొందెను, జారచోరదర్పములు = జారులయొక్కయుఁ జోరులయొక్కయుఁ బొగరులు, జాఱెన్ = తొలంగెను, రవికరతాపము = సూర్యకిరణముల వేఁడిమి, ఆఱెన్ = చల్లాఱెను, చూడన్ చూడన్ కన్ = అంతటంతట, తారకస్ఫురణ = నక్షత్రములవెలుఁగు, తాఱెన్ = మాసెను, (కోరి కాంతలతోఁ జకోరముల్ అని పా.) అన్నియుం బహువచనాంతములుగాఁ జెప్పి విరహిణి యనునేకవచనాంతపదముఁ జెప్పుటచే వరూథిని వెన్నెలకు వెఱచి శ్రమల నొందె ననునర్థ మూహింప నగును. కామినీకాంతులు. చెలువలు కామించిన వారు. పురుషులు వారికి మనోహరముగా నుండువారు. వెన్నెల గాయుటచే వలపు చెలరేఁగఁ బ్రణయకోపము తగ్గె నని భావము.

తా. చంద్రోదయముకాఁగానే కలువలు వికసించెను, చంద్రకాంత శిలలు కరఁగెను. చకోరపక్షులు సంభోగసుఖము ననుభవించెను. సముద్రము పొంగెను. చీకట్లు తొలఁగెను. దిక్కులన్నియుఁ దెల్లఁగాఁ గనఁబడెను. చక్రవాకపక్షులు తామరతీఁగజొంపములలో ముడుఁగుకొనెను. స్త్రీపురుషులు ప్రణయకలహములు మాని క్రీడించిరి. మన్మథుఁడు విరహులను వేధింపసాగెను. మంచుపొ చ్చెను. విరహిణీస్త్రీలు చంద్రునిచే విరహవేదన పెరుఁగఁగా విచారపడసాగిరి. జారచోరులసంచారము నిలిచిపోయెను. పగటివేళఁ గాసిన యెండవలని వేండ్రపుంతయము వెన్నెలచే నుపశమిల్లెను. నక్షత్రములు క్రమక్రమముగా మఱఁగిపోయెను. (ఇందు విరహిణి యను పదము ఏకవచనాంతముగాఁ బ్రయోగింపఁబడుటచే వరూథిని చంద్రప్రకాశమునకు వెఱచి దుఃఖమునొందె ననునర్థ మూహింపఁ దగియున్నది.) అలం. స్వభావోక్తి.

మ. స్ఫుటసౌగంధికరాగరక్తరుచి మైఁ బూనెన్ జపాసన్నిధి
స్ఫటికంబట్లుదయాద్రిగైరికశిరస్స్థానస్థితిన్ జంద్రుఁ డ
చ్ఛోటువాయన్ శుచియయ్యెనాఁ బ్రకృతినచ్ఛండై నసన్మారియో
న్నఁటికింగూటమివంకవచ్చువికృతిన్ మున్నుండు గా నేర్చునే.

టీ. చంద్రుఁడు, ఉదయా...స్థితిన్ - ఉదయాద్రి = ఉదయపర్వతముయొక్క, గైరిక = మనశ్శిలాదిగైరిక ధాతువులతోఁ గూడిన, శిరస్స్థానస్థితిన్ = శిఖరప్రదేశమందుండుటచేత, జపాసన్నిధిస్ఫటికంబట్లు - జపా = దాసానిపువ్వుయొక్క, సన్నిధి = సమీపమునం దున్న, స్ఫటికంబట్లు=పటికపు ఱాతివలె, స్ఫుట...రుచిన్-స్ఫుట=విచ్చిన, సౌగంధిక = ఎఱ్ఱగల్వయొక్క, రాగ = ఎఱుపువంటి, రక్త = ఎఱ్ఱని, రుచిన్ = కాంతిని, మైన్=శరీరమున, పూనెన్=ధరించెను. అచ్చోటు=ఆప్రదేశము, పాయన్=విడువఁగా, శుచి= పరిశుద్ధుఁడు, (తెల్లనివాఁడు), అయ్యెన్, ఔన్ = అగును. ఇదియుక్తమే.

ప్రకృతిక్=స్వభావముచే, అచ్ఛుండు = నిర్మలుఁడు (తెల్లనివాఁడు), ఐన సన్మార్గి = అగునట్టి మంచి నడవడికలవాఁడు (నక్షత్రమార్గముకలవాఁడు), ఎన్నఁటికిక్=ఎప్పటికైనను, కూటమివంకక్ = సహవాసమువలన, వచ్చు వికృతిక్=వచ్చెడువికారమున, మగ్నుండు = మున్గినవాఁడు, కానేర్చునే? కాజాలఁ డనుట.

ఉదయించుతఱిఁ జంద్రుఁడు ఎఱ్ఱగా నుండి యావల ధవళకాంతితో నలరు ననుట యిందుఁ జెప్పఁబడెను. చంద్రుఁడు సహజస్వచ్ఛుఁడు. స్వచ్ఛమగు స్ఫటికముదగ్గఱ దాసానిపువ్వు నుంచిన స్ఫటిక మెఱ్ఱగా నుండును. ఉదయాచలము గైరికాదిధాతువులచే నెఱ్ఱగ నుండునది. దానిచెంత నుంటచేతనే చంద్రుఁ డెఱ్ఱగా నుండెను. ఉదయచంద్రుఁ డెఱ్ఱగా నుండు ననుటను.—

తే. "లలితకాశ్మీరభసనసమాలంభకర్మ
పాటలంబైన నీముఖాబ్జంబుతోడ
నొరయఁగాన భవత్కేళిసౌభాగ్యమైన
పొడుపుగుబ్బలిఁ బొడతెంచు పూర్ణవిధుఁడు." (శృంగారనైషధము ఆ.౫)

తే. "ప్రాచి తెలిచాయ యనుమంచు ప్రబలభాస్వ
దంశుకవిహీనగానఁ దా నందుకోర్వఁ
జాల కూన్చిన నవకేలిచక్ర మనఁగ
నపుడు తొలికెంపుతో సారసారి పోల్చె." (చంద్రికాపరిణయము. ౪.)

తా. చంద్రుఁ డుదయించుచోఁ దూర్పుఁగొండశిఖరమునందలిధాతురాగము సోఁకుటచే జపాకుసుమముడగ్గఱ నున్నస్ఫటికమువోలె నెఱ్ఱగాఁ బొడకట్టెను అవ్వల నటనుండి తొలఁగి పైకి రాఁగా స్వచ్ఛరూపుఁ డయ్యెను. స్వభావముచే నిర్మలుఁ డైనవాఁడు సహవాసదోషముచే నొకవికారము తనకు వాటిల్లినను వెంటనే తప్పించుకొనును గాని యందే మునిఁగియుండఁడు గదా! అలం. అర్థాంతరన్యాసోపమలు.

శా. ఆరూఢస్థితిఁ జంద్రికాధవళితాజాండంబులోఁ జంద్రుఁడొ
ప్పారెన్ గాలభిషగ్వరుం డవిరతం బై కాముకశ్రేణికిన్
మారోత్సాహము నిల్వఁ బాదరసముం బంధించి గ్రాసార్థమై
క్షీరస్థాలికఁ బెట్టినట్టిగుటికా సిద్ధౌషధంబో యనన్. 25

టీ. చంద్రుఁడు, ఆరూఢస్థితిన్ = ఆకసమున కెక్కియున్న యునికి యందు, చంద్రి...డంబులోన్-చంద్రికా=వెన్నెలచే, ధవళిత = తెల్లఁగాఁ జేయఁబడిన, అజాండంబులోన్ = బ్రహ్మాండమున, కాలభిషగ్వరుండు=కాల మను వైద్యవర్యుఁడు, కాముకశ్రేణికిన్ = కాముకుల సమూహమునకు, మారోత్సాహము=మన్మథోత్సాహము, అవిరతంబై=ఎడతెగనిదై, నిల్వన్ = నిల్చుటకు, పాదరసమున్=పాదరస మను రసద్రవ్యమును, బంధించి=వస్త్వాంతరప్రయోగమున గడ్డకట్టునట్టు చేసి, (పా. మర్దించి = మూలికలతోఁ జేర్చి గడ్డకట్టునటులనూరి) గ్రాసార్థమై=మ్రింగుటకై, క్షీరస్థాలికన్=పాలకుండలో, పెట్టినట్టి, గుటికా సిద్ధౌషధంబో - గుటికా = గుళికయగునట్లు, సిద్ధ = సిద్ధుల చేత సాధింపఁబడిన, ఔషధంబో = మందేమో, అనన్ = అనునట్లు, ఒప్పారెన్ = ఒప్పెను.

చంద్రికాధవళితాజాండము క్షీరస్థాలికగను, చంద్రుఁడు పాదరస గుళికగను, రూపింపఁబడెను. రసగుళికవలనఁ బుంస్త్వ మతిశయించును గానఁ జంద్రికాప్రసాదముచేఁ బ్రపంచము ధవళముగా నుండఁ గాముకులు యథేచ్ఛముగాఁ గ్రీడించి రని భావము.

గుండ్రముగా నుండువాని గుటికగా వర్ణించుట గలదు.

సీ. "హరిహరబ్రహ్మ మహానుభావంబు లొక్కటిగాఁ గరంగిన గుటిక యనఁగ
భానుబింబము పూర్వాద్రిపై వెలింగెన్." (భారతము. విరాట.)

"...చిగురువిందుల నీలిగయాళికిన్ హాలా,
హాలగుళికాభకుర్మదఘుసా
. శికి నాళికి లోఁగి యాత్మలోన్" (వసు. ఆ. 3.)

తుష్టిదలు గుండ్రముగ నుండుఁ గాన విసపుగుండ్లుగాఁ జెప్పఁబడెనని తెలియుచున్నది.

తా. కాల మను వైద్యుఁడు కాముకుల కెడతెగక కామోద్రేకము నిల్చియుండుటకై పాదరసమును మూలికలతోఁ గలిపి గడ్డకట్టునట్లు చేసి మ్రింగుటకై క్షీరపాత్రమున నుంపఁబడిన ఘుటికాసిద్ధులు సాధించిన యౌషధమో యనునట్లు వెన్నెల నిండారి యున్న బ్రహ్మాండమునఁ జంద్రుఁడు వెలుఁగుచుండెను. అలం. ఉత్ప్రేక్షా రూపకములు.

తే. రాజు తేజస్వియై గ్రహరాజుమీఁద
నలిగి దాడిగ వెంటాడ నిలువ కతఁడు
బెగడువడి పాఱుచోఁ జెఱఁ దగిలినట్టి
ఛాయ యిది యన నీలలాంఛనము మెఱసె. 26

టీ. రాజు=చంద్రుఁడను రాజు, తేజస్వియై=ప్రభగలవాఁడై, గ్రహరాజుమీఁదన్=సూర్యుఁ డను వేఱొకరాజుపై, అలిగి=కోపించి, దాడిగన్=దండయాత్రగా, వెంటాడన్ = వెంబడింపఁగా, అతఁడు = ఆసూర్యుఁ డను రాజు, బెగడువడి=భయపడి, పాఱుచోన్ = పర్వెత్తునపుడు, చెఱన్=చెఱసాలను, తగిలినట్టి = చిక్కినట్టి, ఛాయ = (అతనిభార్యయగు) ఛాయాదేవి, ఇది=ఈకానఁబడునది, అనన్=అనునట్లు, నీలలాంఛనము = చంద్రునిలోని (నల్లనిగుర్తు) కళంకము, మెఱసెన్ = ప్రకాశించెను.

కళంకము లాంఛనము సమార్థకము లనుటకు శ్లో. "కళంకాంకౌ లాంఛనం చ" అమరము. విరోధి బలవంతుఁడై వెనుదగిలినపుడు ప్రాణభయముచేఁ బిఱికిరాజులు సర్వస్వము వదలి పాఱిపోవుదురు. అపుడు రాజపత్నుల బంధించుటగాఁ గళంక ముత్ప్రేక్షింపఁబడెను.

తా. చంద్రుఁడనురాజు ప్రతాపశాలియై సూర్యుఁ డనుపగరాజుపై దాడివెడలి వెంబడింపగా నాతఁడు భయపడి పాఱిపోవుచోఁ జెఱకుఁ జిక్కిన యాతనిభార్య ఛాయాదేవి యనునట్లు చంద్రునిలోని కళంక మొప్పారెను. ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

తే. కలయ జగమునఁ గలయట్టినలుపు లెల్లఁ
దెలుపులుగఁ జేసి నీడలు దెలుపు సేయఁ
గా వశము గామిఁ బొడముదుఃఖమునఁ బోలె
సాంద్రచంద్రిక తుహినబాష్పములు గురిసె 27

టీ. సాంద్రచంద్రిక = దట్టమైనవెన్నెల, జగమునన్ = లోకమున, కలయన్ = అంతటను, కలయట్టినలుపులెల్లన్ = ఉన్న నల్లనివస్తువుల నన్నింటిని, తెలుపులుగన్ = తెల్లనివస్తువులుగా, చేసి = చేసియుఁ, నీడలు = చెట్లులు మొదలగువాని నీడలు, తెలుపు = తెల్లనివిగా, చేయఁగాన్ = చేయుటకు, వశము గామిన్ = శక్యము కాక పోవుటచే, పొడముదుఃఖమునన్ పోలెన్ = పుట్టుదుఃఖముచేతనువలె, తుహినబాష్పములు = మంచుచినుకులను, కురిసెన్ = కురియించెను. వెన్నెలనుండి మంచుగురియు ననుట ప్రసిద్ధము.

సీ. "చంద్రాతపమున నేచందాన గురిసెనో ధారాళ మగుచు నీహారవృష్టి"
(శృంగారనైషధము. ఆ-౫.)

తుహినమన మంచుఅనుటకు—"అవశ్యాయ స్తు నీహార స్తుషారస్తుహినం హిమం"
(అమరము.)

తా. వెన్నెల తాను జగమునందలి నల్లని పదార్థములఁ దెల్లఁగాఁ జేసియు నీడలను దెలుపు చేయుటకు శక్యము కాకపోవుటచే జనించిన దుఃఖముచేతనో యన మంచుచినుకులను గురిసెను. అలం-ఉత్ప్రేక్ష.

వ. మఱియు వికసితకైరవంబు లగుసరోవరంబుల నిజధవళధాళధళ్యంబున నాక్రమించి యందు నానందించునరవిందములు దిరముం బుట్టినింటిసొబగు చూపి, చూపఱకు నిందుబింబంబిది గ్రహంబు లివి యనునంతరంబు లేకుండ నేకవర్ణంబుగా నించి, నేవించుచకోరకదంబములపుక్కిళ్లకు వెక్కసంబై ముక్కులకు నెక్కి చిక్కంబడి, యొండొండ బొందు

మల్లియలదండడిం దొరఁగుపుప్పొళ్ళ నుప్పతిల్లునెత్తావులకు
వెకలులై యాడు మొకరితుమ్మెదలు రొదలు గల మెఱుఁగు
డుంబురువులట్లు మిసమిసని మెఱవ సనిమెఱుంగుమొత్తం
బుల నుమిసి యుమిసి, యందంద ప్రవహించునిందూపల
స్యందంబులకు విందు లగునిందీవరమరందంబుల బెందడింబడి
బందన గొనుపలిమించు క్రొమ్మంచుటోదు లీఁదియీఁది వడి
సడలి సుడివడుచు నోడ లోముసోమరిగాలియులవోకసోఁ
కులం గదలీకదల వనం గదలునుపవన కదలీ కేతకీ తాల
హింతాల నారికేళపూగావళికోమలపలాశ ద్రోణికల నునుపు
గలపొరలయోరల శరధితరఁగలమీఁదనుంబోలె గిఱికొని,
యొల్లవల్లికలుం బూవక పూఁచిన ట్లుల్లసిల్ల తె ల్లుల్లసిల్లిన
చందంబునం దెల్లతెల్లనై, మొల్లమిగ నంతకంతకు దిగం
తంబులు దంతంబులు దీరిచినయిడ్డుపులుంబోలెఁ దీండ్రింప
రేయెండ దానగుటం జేసి యెండమావులం బుట్టించె ననం
బట్టు గలపటికంపురాచట్టునేలల నెట్టుకొని, వెండియుం జిట్ట
కంబులకుం బెడమొగంబు వెట్టుకొని, పట్టఁబట్టం బోవుప్రాణ
భర్తలవెంటం బడి నూపురంబులు మొరయ వేనలులు
విరియఁ గ్రమంబున బుట్టునిట్టూర్పుపవనంబు జవంబునం
బైఁటకొంగెడలింప నందనికౌఁగిటం బాదివి ప్రియఁబుచిలుకం
బలికి ముద్దాడుజవరాండ్ర దంతచంద్రికలసాంద్రతం బంతంబు
మెఱసి, మంతనంపువేళల మాటతబ్బిబ్బునం బుట్టుపొలయలు
కలం దలలు వంచి రోద లేనినాలియేడ్పు లేడ్చుప్రియల
ననునయింప నిఁపునం జవపు మెఱసి చెక్కుటద్దంబులు
నొక్కి మొగం బెగయనెత్తి ముత్తియంపుముంగఱంగునఁ

గడలుకొనుబుడిబుడికన్నీటం బ్రతిఫలించి తుఱంగలించు తనదు నిగనిగలు గనుంగొని నగెనగె ననుచుం జొంబనం బడం బోయి కెంగేల నదరంట వాటువడు కాముకుల వెలవెల పాటుపాటువం గోటికిం బడగ లెత్తి, పిండిచల్లినగతిం గాయు డాయ లజ్జించి బుజ్జవంబునం బొదరిండ్లకుం జొర్చి కాంతులం గనయు వంగ వాచులకు నంగనలయంగంబులపస ముంగిటం బండ జలితకిసలయాంతరాళంబులం దూఱితూఱి యుఱులు విరియించి పతులప్రార్థనంబులం బుంభావసురతాడంబరంబు నకుఁ దోడుసూపి దూపటిలి యంగరాగంబులు గరంగం జెమర్చి చంచలాత్ములనిద్దంపుఁదనూలతలం బుట్టి దట్టంబు లగుచిఱుచెమటబొట్టులం బొడకట్టి తెలుపారు మలయ జంపుఁబొటులుగందంబులయందంబు లొసంగి, సంజకడం దారు నొడివినసంకేతంబుల నుండక తెరువు గట్టి పొరువుఁ దరువులనీడల నడంగి నవ్వుటాలకు వెనుకపాటువం గదిసి ముసుంగు లెడలింప బెగడి కళవళంపుఁజూపుల వల్లభులం జూచి యల్లన నగునభిసారికలవెడందకన్నులచెన్ను నన్ను కొన్ని, పొదలుమదనోన్మాదంబునకుం బ్రోదిగా మోదంబునం గాదంబరి గండూషించి విటకదంబంబునకు నొసంగునంబు రుహాముఖుల యొప్పులకుప్ప లగు నిప్పపూమొగ్గలం బోని బుగ్గలం దగ్గలిక నూపుకమ్మపంజులవజ్రపుంజకచకల నకనకలు వీడుకొని, కలికితనంబులం గలసి మెలసి రతాంతంబునం బరిశ్రాంతి యడంగ నంగణంబుల నిలిచి యొండొరులకురులు దువ్వుచు విహరించుసమయంబునం బల్లవులు కేళి కల్లప్పు డన్నతమమాటలు దలఁపించిన నుదరిపడి మందస్మితంబు లంకు

రించుహాళంకృతుల జంకించి కంకణంబులరత్నంపుఁదళుకులు
సెదర నుంకించి వైచుచేమంతిపూబంతులం బుటపుటనై,
మిటమిటం గాయుదట్టంపుఁబండువెన్నెలమెండున బెండువడి
డెందంబు గంది తాలిమి చిందువందై కెందలిరుపాన్పునం
దనువొందక లేచి కూర్చుండి కన్నీరు గోట మీటుచు
బోఁటితో వరూథిని యిట్లనియె. 28

టీ. మఱియుఁన్, వికసితకైరవంబులు = విచ్చినకలువలుగలవి, అగు సరోవరంబులన్=అయినట్టి మేటికొలఁకులందు, నిజధవళధాళధళ్యంబునన్ = తన తెలుపుయొక్క ధళధళయను కాంతిచే, ఆక్రమించి=ఆవరించి, అందున్ = ఆకొలనియందు, ఆనందించు నరవిందమందిరకున్ = సంతోషించులక్ష్మికి, పుట్టినింటిసొబగు = పాలసముద్రముయొక్క సొగసును, చూపి=చూపించి (సరోవరములు వెన్నెలచేఁ దెల్లనై పాలసముద్రమువలె లక్ష్మికిదోఁచునటులఁజేసి యనుట) పా. పోలికచూపి. అలంకారము. ఉపమ. చూపఱకున్ = చూచువారికి, ఇది, ఇందుబింబంబు = చంద్రబింబము, ఇవి, గ్రహంబులు=అంగారకాది గ్రహములు, ఇట నక్షత్రములుకూడ గ్రాహ్యములు. అనునంతరంబు = అనుభేదము, లేకుండన్=లేకుండనుండునటుల, ఏకవర్ణంబు=ఒకటే (తెలుపు) రంగు, కావించి, అలం-మీలనము. సేవించు...పుక్కిళ్లకున్ = సేవించు = (వెన్నెలను) అనుభవించు, చకోరకదంబంబుల = వెన్నెలపులుఁగుల మొత్తములయొక్క, పుక్కిళ్లకున్ = బుగ్గలలోపలిభాగములకు - నోళ్లకు, వెక్కసంబై=ఎక్కువై, ముక్కులకున్ = ముక్కులలోనికి, ఎక్కి=ఎగదట్టి, అలం- అతిశయోక్తి. వెన్నెలలను జకోరములు తృప్తి దీర నారగించు ననుటకు.—

సీ. "విరహాంలపైసోఁకి వేఁడియౌవెన్నెల వచ్చివెన్నెల నులివెచ్చఁజేసి
కలువపుబొళ్లచేఁ గసటైనవెన్నెలవలిపెవెన్నెలలోన వడియఁదేర్చి

చంద్రకాంతపునీటఁ జాలైనవెన్నెల మఱుదురువెన్నెల జుట్టుబదనుఁజేసి
సతులపైఁబూఁత పిసాళించువెన్నెలఁ దనువువెన్నెల రసాయనముగూర్చి
తే. చిగురువిలుకానిజాతరఁ జేయఁబూని, కొలముసాములనందఱఁ గూడబెట్టి
వంతుగలయంగఋవ్వంపుబంతివిందు, పెట్టి రెలమిచకోరంపుఁజేరటాంద్రు."
(పారిజాతాపహరణము.)

చిక్కంబడి = చిక్కనై, అలంకారము.—ఉత్ప్రేక్ష. (వెన్నెలపులుఁగుల పుక్కిళ్లు నిండి యెక్కువై ముక్కున వచ్చె ననుట.) ఒండొండ=ఒక్కొకటొక్క టిగా, బొండుమల్లియలన్ = బొండుమల్లెలనుండి, దండడిన్ = తఱుచుగా, తొరఁగుపుప్పొళ్లన్ = రాలుపుప్పపరాగముచే, ఉప్పతిల్లునెత్తావులకున్ = పుట్టునిండుఁగువాసనలకు, వెకలులై = ఆశపడునవై, ఆడు మొకరి తుమ్మెదలు= (మీఁదఁ) తిరుగునట్టి ఝంకరించు తుమ్మెదలు, రొదలుగల మెఱుఁగుడుంబురువు లట్లు=ధ్వనులుగల మిడుఁగుఱుఁగుర్వులవలె, మిసమిసనిమెఱవన్ = మిసమిస లాడుచుఁ బ్రకాశింపఁగా, ససిమెఱుఁగు. మొత్తంబుఁలన్=నిగ్గయిన వెలుఁగు ప్రోవులను, ఉమిసి యుమిసి=వెళ్లఁగ్రక్కి క్రక్కి, (బొండుమల్లెపూల పరి మళమునకై ఝంకరించుచుఁ దిరుగాడు తుమ్మెదలు వెన్నెలపైఁబడఁగా మిస మిసలాడుచు మిడుఁగుఱుఁగుర్వులవలెఁ బ్రకాశించె ననుట) అలఁ-ఉత్ప్రేక్ష. అందంద = ఆటనట, ప్రవహించు...స్యందంబులకున్ - ప్రవహించు = పాఱుచున్న, ఇఁదూపల=చంద్రకాంతపుఱాళ్లయొక్క,స్యందంబులకున్=నీటి ఊటలకు, ఐందులు=చట్టాలు, అగు...బెండడిన్-అగు, ఇందీవర=నల్లగల్వల, మరందంబుల = తేనెలయొక్క, బెండడిన్=అొచ్చునందు, పడి, బందన గొను...టొదలు - బందనగొను = జిగటగొను, వలిమించు = చలిమీఱిన, క్రొమ్మంచు టొదలు = క్రొత్తమంచునీటి కాల్వలు, ఈఁడియాఁది, వడిఁ నడలి=తగ్గి, సుడిపడుచున్=సుడిపడుచు, ఒడలు=దేహమును, ఓము...సోఁకు లన్-ఓము=కాపాడు, సోమరిగాలి = మందానిలముయొక్క, ఆలవోకసోఁకు లన్=విలాసపుఁదాఁకులచే, కదలీకదలవు = కదలియుఁను గదలలేదు, అన్ =

అనునట్లు, కదలీకదలక వ్యాకరణదుష్టమని యిటీవల ముద్రణములలోఁ గదలెంగదలవు అని మార్పఁబడెను. కదలీకదలక లోనగుచోటులఁ గ్త్వార్థక యిత్తులకు దీర్ఘముగూడఁ బ్రాచీనప్రయోగములందుఁ గలదు. కాన నిది గ్రాహ్యమని మాతలంపు. ప్రాచీనగ్రంథములం దిట్టిప్రయోగములు గలవు.

క. "నమ్మమి మృత్యువు పెద్దయు, నమ్ముటయు నమృత్యువగుట నరపతి నమ్మీ
నమ్మకపనులను గొని,త్యమ్మును సూక్ష్మమతి దాని నరయఁగవలయున్."
(భారతము, శాంతి. ద్వి. ఆ. 351 ప.)

నూతన ముద్రణమునందు "నరపతిమిత్రుల్, నమ్మిపనులుగొనునది" అని మార్పఁబడినది. ఇది సాహసము. "కూడీకూడని చిన్నకూకటులతో గోపార్భక శ్రేణితో" దేవకీనందనశతకము. కదలు...ద్రోణికలన్ - కదలు, ఉపవన= ఉద్యానములందలి, కదళీ = అరఁటిచెట్లయొక్కయు, కేతకీ = మొగిలిచెట్లయొక్కయు, హింతాళ=హింతాళవృక్షములయొక్కయు, నారికేళ = కొబ్బరిచెట్లయొక్కయు, పూగ = పోఁకచెట్లయొక్కయు, ఆవళి=వరుసలయొక్క, కోమల=మృదువులైన, పలాశద్రోణికలన్ = ఆకు దొన్నెలయందు, నునుపు = నున్నన, కలహారలయోరలన్ = కలిగినయావరణల ప్రక్కలందు, శరధితరఁగలమీఁదనుంబోలె=సముద్రపు తరంగములమీఁదనువలె, గిఱికొని=వ్యాపించి (మందమారుతముసోఁక కదలీకదలనట్లున్న యయ్యైవృక్షములకొన యాకుల పైఁ బడుచో సముద్రతరంగములపైఁ బడినట్లుండెననుట.) అలం—ఉపమ. ఎల్లవల్లికలున్ = అన్నితీవలును, పూవక = పుష్పింపకయే, పూచినట్లు, ఉల్లసిల్లన్ = రంజిల్లఁగా, జల్లు = జల్లుగడ్డి, ఉల్లసిల్లిన చందంబునన్ = విరియఁబూచిన విధమున, తెల్లతెల్లనై, మొల్లమిగన్=దట్టముగా, అంతకంతకున్, దిగంతంబులు=దిక్కులకొనలు, దంతంబులు = ఏనుఁగుదంతములును, తీరిచినయిడుపులుంబోలెన్ = తీర్చిన పార్శ్వభాగములవలె, తీండ్రింపన్ = ప్రకాశింపఁగా, రేయెండ=రాత్రివేళయెండ (రేయెండపదమునకు వెన్నెల యనునర్థము నింతకుఁ బ్రాచీనకావ్యములందు మృగ్యము. రేయెండ,

ఈరెండ, సమాసార్థకములుగాఁ జూపట్టెను) రాత్రివేళకాయునట్టి యెండ యని యొకరుచెప్పిరి కాని యంతసరసముగా లేదు. పూవులు శ్వేతగణములో నివిగాన నన్ని తెగలపూవులను జెప్పునపుడు తెల్లనివిగానె చెప్పుదురు. ఇట్లనుటకు శ్లో. "శుభ్రాణి భారతీధర్మ శేషేశవరుణోదవః, ముక్తాకుసుమనక్షత్రదన్త స్వేదాంబుబిందవః"—కావ్యకల్పలత. తాన్=తాను, అరుటంజేసి, ఎండమావులన్ = ఎండవేళబయుల్లలో నీటిప్రవాహమువలెఁ బొడకట్టువానిని, పుట్టించెను. అనన్, పట్టుగల=అవకాశమున్న, పటికంపురాచట్టునేలలన్=స్ఫటికపురాతిచట్టుగలనేలలందు, నొట్టుకొని=ఒత్తుకొని, (తాను రాత్రియెండవేళనుండు నెండమావులఁ బుట్టించెనో యనునట్లు స్ఫటికపుచట్టునేలలపై దట్టముగాఁ బ్రసరించె ననుట.) అలం-ఉత్ప్రేక్ష. వెండియున్ = మఱియు, చిట్టకంబులవన్=ఎకసక్కెములచే, పెడమొగంబువెట్టుకొని = మారుమొగముపెట్టుకొని, పట్టఁబట్టన్=అందుకొనిపట్టుకొనుటకై, పోవు=తప్పుకొనిపోవు, ప్రాణభర్తల = మిగుల ప్రియముగలమగలయొక్క, వెంటఁబడి=వెంబడిదగిలి, నూపురంబులు=కాలియందెలు, మొరయన్=ధ్వనిసేయఁగా, పూర్వకాలమున నొకవిధముగు గజ్జెలుమొదలియవి స్త్రీలు ధరింప వాని మ్రోఁత మిగుల మనోహరముగ నుండెడిది. అందియలు మ్రోగు ననుటకు—

"ఏతాశ్చలద్వలయసంహతి మేఖలోత్థఝంకారనూపురపరాజితరాజహంస్యః
కుర్వంతి కస్య న మనో వివశం తరుణ్యో విత్రస్తముగ్ధహరిణీసదృశైః కటాక్షైః."

(భర్తృ-శృంగా.)

"కింకిణీ, నూతనఘల్ ఘుళాచరణ నూపురఝాళఝుళీమరంద సంజాత ...." —పెద్దకార్యునిచాటువు. వేనలులు = వెండ్రుకముళ్లు, విరియన్ = విడఁగా, క్రమంబునన్ = వరుసతో, పుట్టు నిట్టూర్పుపవనంబు = నిడుద యూర్పులఁగాలి, జవంబునన్ = వేగముచే, పైఁటకొంగు, ఎడలింపన్ = తొలఁగింపఁగా, ఆదనికౌఁగిటన్ = అమరనికౌఁగిటిలో, పొదివి = కదుర్చుకొని, ప్రియంబుచిలుకన్ = ప్రేమ తొలఁకఁగా, పలికి

ముద్దాడు...సాంద్రతన్ = ముద్దాడు = ముద్దుపెట్టుకొను, జవరాండ్ర = యువతులయొక్క, దంతచంద్రికల = దంతకాంతులయొక్క, సాంద్రతన్ = చిక్కఁదనముచే, పంతంబు మెఱసి = పట్టుదలమీఱి, మంతనంపువేళలన్ = ఏకాంతపువేళలందు, మాటతబ్బిబ్బునన్ = మాటలతడఁబాటుచే, పుట్టుపొల యలుకలన్=కలుగు ప్రణయకలహములచే, తలలు వంచి, రొద = చప్పుడు, లేని, నాలియేడ్పులు = వగయేడ్పులు, ఏడ్చు, ప్రియలన్ = ప్రియురాం డ్రను; అనునయింపన్=ఓదార్చుటకు, ఇంపునన్, చనవు = స్వాతంత్ర్యము; మెఱసి = మెఱయించి, చెక్కుటద్దంబులు = అద్దములఁబోలు చెక్కిళ్లను, సొక్కి, మొగంబు, ఎగయెత్తి = పైకెత్తి, ముత్తియంపు ముంగఱరంగు నన్ = ముత్తెముగట్టిన ముక్కరవిధమున, కదలుకొనుబుడిబుడికన్నీటన్ = వెల్వడుచినుకుచినుకుకన్నీటిలో, ప్రతిఫలించి = ప్రతిబింబించి, తుఱంగ లించుతనదునిగనిగలు = ప్రకాశించు తనయొక్క నిగనిగమనుకాంతులను, కనుంగొని=చూచి, నగెనగెన్ = నవ్వెనవ్వె, అనుచున్, చుంబనంబు = ముద్దు, ఇడఁబోయి, జవరాలేడ్చుటఁ గని వీటుఁడు బుజ్జగింప నెంచి మొగము నెత్తఁ జెక్కులఁజేందు కన్నీట వెన్నెల ప్రతిబింబించెను. ప్రియురాలు నవ్వు చుండెను నని మోహనొక్క మఱింతకోపము గల్గించె నని భావము. కెంగేలన్ = ఎఱ్ఱనిహస్తములతో, అదరంటన్ = చుఱుకఁటఁగా, వ టు...కూటువన్ = వాటువడు = దెబ్బపడునట్టి, కాముకల.(యొక్క), వెలవెలపాటు = తెల్ల పోవుటయొక్క, కూటువన్ = కలయికచే, కోటికింబడగలెత్తి = మహో న్నతసంపదపొంది, (అమితమైన తెల్పుచెంది యనుట.) అలం - ఉత్ప్రేక్ష. చిండిచల్లినగతిన్, కాయన్ = (వెన్నెల) కాయఁగా, డాయన్=దగ్గఱుటకు. లజ్జించి=సిగ్గిలి, బుజ్జవంబునన్ = లాలనముచే, పొదరిండ్లకున్, లతాగృహ ములకు, పొదరిండ్లు భోగయోగ్యములు. పువ్వరజము పుప్పొడులు. సెజ్జవలె నుండును. పరులుగుర్తించనటుల పొదరిండ్లు దట్టముగా నుండుఁగాన గాముకులు

పొదరిండ్లను గోరుదురు. తార్చి = చేర్చుకొని, కాంతులన్ = ప్రియులను, కవయుఁ సంగనాచులు = కూడ ధూర్తురాండ్రు, అగునంగనలయంగంబులపస = అగునట్టిస్త్రీలయొక్క యవయవములమేలిమి, ముంగిటంబడన్ = బయలు పడునట్లు, చలితకిసలయాంతరాళంబులన్ = కదలియాడు చిగురుటాకుల సందులలో, తూఱితూఱి = ప్రవేశించి ప్రవేశించి, ఇరులు = చీకట్లను, విరియించి=విడఁగొట్టి, పొదరిండ్లు దట్టముగా నుండుటచేఁ జెలువల యవయవ సౌందర్యముల నరయ వీలుకాదయ్యెను, చలితకిసలయము లనుటచేఁ జిఱుగాలి వీచి వారి కానందకరముగ నుండె ననియుం నాకులు గదలుటచే సందులనుండి వెన్నెల ప్రసరించి చెలువలయవయవదర్శనమున కనుకూలముఁ జేసె నని భావము. అలం - ఉత్ప్రేక్ష. పతులప్రార్థనంబులన్ = ప్రియులవేఁడుకొనుటచే, పుంభావసురతాడంబరంబునకున్ = పురుషాయితమందలి విజృంభణమునకు, తోడసూపి = సాహాయ్యమునుచూపఁగా, దూపటిలి = దస్సి, అంగ రాగంబులు = మైపూఁతలు, కరంగన్ = కరఁగునట్లు, చెమర్చిన...లకలన్ చెమర్చిన = చెమటపట్టిన, చంచలాక్షుల = స్త్రీలయొక్క, నిద్దంపు = నును పైన, తనూలతలన్ = తీఁగలవంటి శరీరములందు, పుట్టి, దట్టంబులు, అగు, చిఱుచెమటబొట్టులన్=చిన్నచిన్న చెమటబొట్టులందు, పొడకట్టి=ప్రతిఫలించి, కన్పడి, పురుషాయితము నందు నాయికకైన బడలిక యెక్కువ. అలయికచేఁ జెమట మేన జనించుటయుం మైపూఁతలు కరఁగుటయుం సాజము. స్త్రీలబడలి కయే యెక్కు డనుటకు—

శ్లో. "ఉరసి నిపతితానాం స్రస్తధమ్మిల్లకానాం
ముకుళితనయనానాం కించిదున్మీలితానాం
ఉపరిసురతఖేదస్విన్నగండస్థలానా
మధరమధు వధూనాం భాగ్యవంతః పిబంతి. (భర్తృహరి.)

స్రగ్ధర... పతులఁబదరి పైఁ బ్రౌఢివాటించి కిట్టా
రొప్పకదొట్టన్ దస్సి వీరాయితమఱి మఱితాకట్లో మున్నట్లయానా,

యికలం గందర్పుఁ డోటం బెఱిఁగితిరిమీఁపేసె." (ఆముక్తమాల్యద.)

తెలుపారు...అందంబులు- తెలుపారు=తెల్పెక్కిన, మలయజాపు = మంచిగంధపుముయొక్క, చిటులు=చిట్లిన,గందంబుల=గంధపుఁబూఁతలయొక్క, అందంబులు=చక్కనలు, ఒసంగి=యిచ్చి, అలం-నిదర్శనము. సంజకడన్=సంజ వేళ, తారు=తమరు, న్రొడివినసంకేతంబులన్ = చెప్పినరహస్యస్థలములందు ఉండక, తెరువుగట్టి=దారికాచి, పొరువుఁదరువులనీడలన్ = ప్రక్కలయందు చెట్లనీడయందు, ఆడంగి=దాఁగి, నవ్వ్రటాలకున్ = వేళాకోళమునకు, వెనుక పాటునన్ = వెనుకపడుటచేత, కదిసి = చేరవచ్చి, ముసుఁగులు = (ఎఱుక పడకుండుటకు వేసికొన్న) ముసుఁగులను, ఎడలింపన్ = తొలఁగింపఁగా, బెగడి = భయపడి, కళవళంపుఁజూపులన్ = బెదరుపాటుగలచూపులతో, వల్లభులన్ = ప్రియులను, చూచి, అల్లనన్ = మెల్లఁగా, నగు...చెన్ను నన్-నగు=నవ్వునట్టి, అభిసారికల = అంకుటాండ్రయొక్క, వెడందకన్నుల చెన్నునన్ = విశాలనేత్రములయందముచే, అన్నుకొని = మదముగొని (అతిశ యించి యనుట), అలం-ఉత్ప్రేక్ష. పొదలుసుదనోన్మాదంబునకున్ = కలుగు మన్మథోద్రేకమునకు, ప్రోదిగాన్ = తోడ్పాటుగా, మోదంబునన్=సంతో షముతో, కాదంబరి = కల్లును, గండూషించి = పుక్కిలించి, విటకదంబం బునకున్ = జారులసమూహమునకు, ఒసఁగు...బుగ్గలందున్ - ఒసఁగు = ఇచ్చునట్టి, అంబురుహముఖుల = పద్మములవంటిముఖము గలస్త్రీలయొక్క, ఒప్పులకుప్పలు = చక్కఁదనాలరాశులు, అగునిప్పపూమొగ్గలంబోని = అగు నట్టి యిప్పపూవుల మొగ్గలంబోలు, (కల్లుగ్రోలినవారిబుగ్గలు కొంచెమెఱుపు గలిసిన తెలుపుతో నుండును గాన నిట నిప్పపూవులతోఁ బోల్పఁబడె నని గ్రహింపవది) బుగ్గలందున్, అగ్గలిక = హెచ్చును, చూపు...చకచకల - చూపు, కమ్మపుంజాలు=పుంజాలవలెఁ దేజరిల్లుకమ్మలయందలి, వజ్రపుంజకచకల = వజ్రకాంతులచే, నకనకలు = నన్నఁదనములు, పీఁకుకొని = పదలి, అలం - ఉపమ. కలికితనంబులన్ = మెలపులతో, కలిసిమెలసి, రతాంతంబునన్ =

సురతావసానమున, పరిశ్రాంతి = బడలిక, అడఁగఁగ = శాంతింప, అంగణంబులన్ = ముంగిళ్ళయందు, నిలిచి, ఒండొరులకురులు = (అలుకుగలు) ఒకరొకరి వెండ్రుకలు, దువ్వుచున్ = చిక్కుదీర్చుచు, విహరించుసమయంబునన్, పల్లవులు=విటులు, కేళికిన్ = రతికి, అల్లప్పుడు=ఆసమయమున, అన్నతమమాటలు, తలఁపించినన్ = తలఁపు చేయఁగా, ఉదరిపడి = సిగ్గుపడి, మందస్మితంబులు=చిఱునవ్వులు, అంకురించుహుంకృతులన్=పొడమునదలింపుల చే, జంకించి = బెదరించి, కంకణంబుల...తళుకులు - కంకణంబుల (యొక్క) రత్నంపుఁదళుకులు=రత్నములకాంతులు, చెదరన్ = వ్యాపింపఁగా, ఉంకించి= ఊఁచి, వైచుచేమంతిపూబంతులన్ = వేయునట్టి సేవంతిపూలచెండ్ల చేత, పుటపుటనై = పిక్కటిల్లి, మిటమిటన్ = మిటమిట యనుకాంతి, కాయు... మెండునన్-కాయుం = ప్రకాశించు, దట్టంపు = చిక్కనైన, పండువెన్నెల= ముదురు వెన్నెలయొక్క, మెండునన్ = అతిశయముచే, బెండువడి = తేలికపడి, డెందంబు = హృదయము, కంది = కమలి (తాపము నొంది), తాలిమి= ధైర్యము, చిందువందై = కళాపికలై, కెందలిరుఁపాన్పునన్ = ఎఱ్ఱనిచిగుళ్ల పఱచిన ప్రక్కపై, తనువు = శరీరము, ఒందక = కుదురుపడక, పరుండియుండ నించుకేనియుం ననువుపడక, లేచి = పానుపునుండి లేచి, కూర్చుండి= (విచారముతోఁ) గూర్చుండి, కన్నీరు = కంటినీరు (బాష్పములు) గోటన్ = గోటితో, మీటుచున్ = ఎగజిమ్ముచు (గోటితోఁ జిందఁగొట్టుచు) వరూథిని ఇట్లనియెన్ = ఈవిధముగాఁ బలికెను. (తన చెలికత్తెతో వక్ష్యమాణవిధముగా వాకొనెను.)

ఉ. నోములు నోఁచినమ్మలు మనోరథముల్ దఱివాఱ నిత్తఱిన్
దామరతంపరై ప్రియులుఁ దారు విహారము సల్ప వీరిలో
నీమెయి దుఃఖశీల నగు నే వసియింపఁ దరంబె పోద మా
రామముఁ జూడ నందు సుకరం బగు సర్వము నంబుజాననా.

టీ. అంబుజానసా = పద్మమువంటి మోముగలదానా ! చెలీ ! నోములు నోఁచినమ్మలు = (వెనుక) మంచి వ్రతములు చేసిన పుణ్యశాలినులు, మనోరథములే = కోరికలు, దయివాఱఁగ = నెఱవేఱఁగా, ఇత్తఱిఁ = ఈ వెన్నెలరాత్రియందు, తామరతంపరై = పెంపుచెంది, ఇష్టమువచ్చినవిధముగా, ప్రియులుఁ = ప్రాణనాయకులును, తారుఁ = తామును, విహారము = వేడుకగా సంచారము చేయుంట, సల్పన్ = చేయుచుండఁగ, వీరిలోన్ = ఇట్లు సౌఖ్యము ననుభవించుచున్న యీస్త్రీలలో, ఈమెయిన్ = ఈవిధమున, దుఃఖశీలను = దుఃఖపడుస్వభావముగలదానను, అగు నేన్, వసియింపన్ = ఉండుటకు, తరంబె = శక్యమా ! ఆరామము మాడ్కిన్ = ఉద్యానవనమును జూచుటకు పోదము = పోవుదము, అందున్ = అతోఁటయందు, సర్వమున్ = సమస్తము, సుకరంబు = సుఖముగాఁ జేయఁదగినది, అగున్ = కాఁగలదు. ధన్యురాండ్రగు స్త్రీలకుఁ బూర్వవ్రతఫలమున నిష్టప్రియసంయోగభాగ్యము సిద్ధించినది. నే కొఱనోముల నోఁచి దుఃఖశీలనైతిని. కాననే నేను వసింప తరముగా దని వరూథిని యనెను. విరహిణులకుఁ జంద్రికానిశలు ప్రియాసహచరులసందర్శనము మిగుల వ్యథాకరములు.

తామరతంపరయనం దామరలగుంపువలెఁ బెనవేసికొనియుండుట. ఇది కలసిమెలసి, అభివృద్ధినొంది యనునర్థమున వాడఁబడును. కలసిమెలసి యనుటకు.—

"తామరతంపరైన చెలులు చుట్టలు కలిసి" (భార. ఉద్యో. ఆ. 3.)

తా. చెలీ ! పూర్వజన్మమున మంచినోములునోఁచుకొన్న పుణ్యవతులు కోరికలు నెఱవేఱఁగా ప్రియులుం దామును దామరతంపరగా సౌఖ్యము ననుభవించుచుండఁగా వీరిలో నొక్కరితనై ప్రియసమాగమము దొరకక దుఃఖపడునేను నిల్వఁగల్గుదునా ? శృంగారవనమునకుఁ బోవుదము. సర్వము నక్కడ చక్కఁబడఁగలదు. కావ్యలింగాలంకారము.

క. అని పలికి పాన్పు డిగి కా
మిని చంద్రాతపమువేఁడిమికిఁ బైటచెఱం
గున ముసుఁ గిడి నిజకేళీ
వనిఁ జొచ్చి వియోగవహ్ని వడఁబడి తెగువన్. 30

టీ. అని. పలికి = తనచెలికత్తెతో నిటులఁ జెప్పి, పాన్పు=పఱుపు, డిగి = దిగి, కామిని = ప్రియసంగమవాంఛతోఁ బరితప్తురాలగు వరూథిని, చంద్రాతపమువేఁడిమికిన్ = వెన్నెలవేఁడికి, పైటచెఱంగునన్ = పయ్యెదచెంగుతో, ముసుఁగిడి = ముసుఁగు వేసికొని (సమస్తావయవములకు వెన్నెలసోఁకకుండఁ జేసికొని) నిజకేళీవనిన్ = తనవిహారవనమును, చొచ్చి = ప్రవేశించి, వియోగవహ్నిన్ = విరహాగ్నిచే, వడఁబడి = సొక్కి, తెగువన్ = సాహసముతో, (పైపద్యముతో నన్వయము.)

దిగియనుశబ్దమునందలి దకారమునకు డకారము వచ్చుటకు—.

తే. "డాఁక దగ్గఱి దిగ్గియ దాయఁబోయి
దాపలను ధిగ్గుమనువైకృతముల మొదల
డాఁక డగ్గఱి డిగ్గియ డాయఁబోయి
డాపలను డిగ్గుమని డా కడంగి నిల్చు." (అప్పకవీయము.)

విరహిణులకుఁ జంద్రాతపము సహింపరానియంత వేఁడిగా నుండును. కానఁ బయ్యెంటచెఱంగులతోఁ గప్పుకొందురు. ఇటు లనుటకు—

శ్లో. "స్తనోత్తరీయేణ కరోద్ధృతేన
నివారయంతీ శశినో మయూఖాన్." (భర్తృహరి. శృం.)

సీ. చనుఁగప్పు దొలఁగ వాసనగాలి కెదు రేఁగుఁ
బను వొప్పు నల్కుఁగులఁ బాఱుకరణి
నిడుదవేనలినూనెముడి వీడఁ జిగురాకుఁ
బొదఁ దూఱుఁ గార్చిచ్చుఁ గదియుకరణిఁ

బసిఁడిగాజులు పైకి వేసఁ ద్రోచి సుసుఁదీగఁ
దెమలించు సురిత్రాఁడు నెమకుకరణి
మొలనూలు బిగియించి వెలఁది వెన్నెలఁ జొచ్చుఁ
బిఱుదీము కేటిలో నుఱుకుకరణి
తే. జడియు దళులకుఁ గురియుపుష్పాదుల మునుఁగు
మావికడ నిల్చు విరులనెత్తావిఁ గ్రోలు
విషమసాయకు నేఁపుల విసివి విసివి
తనువుఁ దొఱఁగంగఁ దలఁచి యవ్వనరుహాక్షి. 31

టీ. అవ్వనరుహాక్షి = ఆవరూథిని, విషమసాయకు నేఁపులన్ = మన్మథ బాధలచేత, (పా-విషమసాయకు తూపులన్ = మన్మథునిబాణములచే) విసివివిసివి = మిగుల విసువుచెంది, తనువు = శరీరమును, తొఱఁగంగన్ = విడుచుటకు, తలఁచి=నిశ్చయించి, పరువు = పరుగు, ఒప్పన్ = ఒప్పునట్లు, అలుఁగులన్ = బాణములందు, పాఱుకరణిన్ = పర్వెత్తురీతిని (బాణములు తనపైకివచ్చుచుండ వానికెదురు పరుగిడువిధమున ననుట) చనుఁగవ్వ=చనులకుఁ బైనున్నపయ్యెద, తొలఁగన్ = తొలఁగిపోవ, వాసనగాలికిన్ = పరిమళముగల వాయువునకు, ఎదురేఁగున్ = ఎదురుగాఁబోవును. (అలుఁగులన్=కత్తులమీఁద నని కొందఱు వ్యాఖ్యాతలు) కార్చిచ్చున్ = దావాగ్నిని, కదియం కరణిన్ = చేరఁబోవువిధమున, నిడుద...ముడి - నిడుద=పొడవైన, వేనలి=సిగయొక్క, నూనెముడి = దూముడి (నూనియరాచి వేసినముడి యూరక వీడును) వీడన్ = వదలఁగా, చిగురాకుఁబొదన్ = చిగురాకులుగలపొదలో, దూఱున్ = ప్రవేశించును. విరహిణి మలి చలనముచే మరణింప నెంచి చిగురుటాకులరాశి యగ్నికుండమని దూఱుననుటకు.—

శ్లో. "అధివసతి వసంతే మత్తకామా దురంతే
నవకిసలయతల్పం పుంజితాంగారకల్పం,

విరహామసహామానా చక్రవాకీసమానా
చకితవనకురంగీలోచనా కోమలాంగీ.” (పుష్పబాణ.)

ఉరిత్రాడు = ఉరిత్రాటిని, సెమకుకరణిన్ = వెదకువిధమున, పసిఁడిగాజులు = బంగారు గాజులు, పైకి, వెసన్ = వేగ, త్రోఁచి = ఎగఁద్రోఁచి, నునుఁదీగెన్=నునుపైనతీవను, తెమలించున్=లాగును. ఏటిలోన్=సముద్రమున, (ఏఱనసముద్ర మర్థమనుటకు "పాలేఱువేత్రచ్ఛాచో" నని ప్రయోగము.) ఊఱుకుకరణిన్ = దుముకునట్లు, మొలనూలు = మొలత్రాటిని, బిగియించి=బిగియదీసి, వెలఁదివెన్నెలన్ = తేటవెన్నెలను, చొచ్చున్ = చొరఁబడును, అళులకున్ = తుమ్మెదలకు, జడియదు, కురియంపుప్పొడులన్ = రాలుపుష్పపరాగమున, మునుఁగున్, మావికడన్ = మామిడిచెట్టునొద్ద, నిల్చున్, విరుల నెత్తావిన్=పూవులనిండుపరిమళమును, క్రోలున్, ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

ఇది మృతి యను చివరి మన్మథావస్థ. ఇందు మరణప్రయత్న మభివర్ణింపఁబడినది.

శ్లో. "స్మరార్త్యా మరణోద్యోగో మృతి రిత్యభిధీయతే" ఇది యంతవఱఁదాప మను నాఱవ మన్మథావస్థ లక్షణములు. తాపలక్షణములు:—

"చక్షుః ప్రీతి శ్చిన్తా సంకల్పో గుణమతిః క్రియాద్వేషః
తాపో లజ్జాత్యాగో మూర్ఛా మృతిర్దశావస్థాః.
తత్ప్రాప్తే ప్రకర్షేణ తాపః స్యాత్ కామజో జ్వరః
వైవర్ణ్యమశ్రునైరస్యం శయనే పరిలుంఠనం
నిశ్వాసముఖశోషాద్యా అనుభావా స్తదుద్భవాః."

(సాహిత్యచింతామణి.)

వెలఁదివెన్నెల యన ధవళ మగువెన్నెల. వెలఁది యన ధవళ మనుటకు:—.

గీ. "ఈ వెలందియొడల్ పైడిలోవెలంది" (విజయవిలాసము.)

సీ. "ఓలి నన్నింటి సద్యోఘృతంబుల నించి వెలఁదిపట్టున వర్తు లలవరించి"
(భోజరాజీయము. ఆ. ౨.)

క. అట్టియెడ నమ్మృగేక్షణఁ
బట్టి సఖీజనము వెడఁగుఁబట్టీ తగవే
యిట్టి తెగు వనుచుఁ జెక్కులఁ
దొట్టిన కన్నీరు వోవఁ దుడుచుచుఁ బలికెన్. 32

టీ. అట్టియెడన్ = ఆ సమయమున, అమ్మృగేక్షణన్ = జింకచూపుల వంటి చూపులుగల యావరూథినిని, సఖీజనము = చెలికత్తెల సమూహము, పట్టి=చుట్టుకొట్టి, వెడఁగుఁబట్టీ = పిచ్చిబిడ్డా! ఇట్టి తెగువ = ఇట్టి సాహసము, తగవే=తగునా, అనుచున్, చెక్కులన్=చెక్కిళ్లయందు, తొట్టినకన్నీరు = కాఱినకన్నీటిని, పోవన్=పోవునట్లు, తుడుచుచున్ = వస్త్రముతో నొత్తుచు, పలికెన్ = వాకొనెను.

ఉ. పూఁతపసిండివంటివలపున్ బచరించుకులంబునీతికిన్
లేఁత కదమ్మ యిత్తెఱఁగు లేను సురాంగన లెల్ల నిట్టినీ
చేఁతను మెత్తురమ్మ దయసేయక తిన్నని మేను వెన్నెలన్
వేఁతురఁటమ్మ యింత కనువేఁదుఱు సెల్లునఁటమ్మ యింతికిన్.

టీ. లేత = చిన్నదానా! పూఁతపసిండివంటివలపున్ = నీరూఁదిన బంగారువలెఁ బైపైఁడోపఁజేయుం మోహమును, హృదయమునందు లేకున్నను బయటి కున్నట్లు వర్తించుట సహజము. అట్టికృత్రిమ మగువలపును, పచ...నీతికిన్—పచరించు = నటించు, కులంబు = వంగడముయొక్క, నీతికిన్=న్యాయమునకు, వేశ్యాజాతి మర్యాదకు, ఇత్తెఱఁగు = ఈవిధము, ఈ విధముగా నిక్కువమగు వలపునఁబడి పరితాపమునొంది విరహాగ్ని మగ్న పగుట, లేఁత = చుల్కన, కదమ్మ, సురాంగనలెల్లన్ = దేవతాస్త్రీ లందఱును, ఇట్టి నీచేఁతన్ = ఇటువంటి నీవ్యాపారమునకు, మెత్తురమ్మ = మెచ్చుదురఁటమ్మా? దయసేయక = ప్రేమింపక, తిన్నని మేను = చక్కని శరీరము, వెన్నెలన్, వేఁతురఁటమ్మ = తపింపఁజేయుదురా! ఇంతికిన్ = స్త్రీకి, ఇంతకనువేఁదుఱు=ఇంత చూపుపిచ్చి, చెల్లునఁటమ్మ.

బంగారు టొకనికి మోహము గలిగించును గాని తా నొకరిని మోహింపదు మనుజుల పట్టిది. అట్టికులమునఁ బొడమియుఁ గనువేఁడుటచే నిటుల మెలఁగు నిన్నుఁ జూచిన వేల్పుచెలులు నవ్వకపోరు. ఈ మనోహరాకారము నెడఁ గనికరము లేమి తగ దనియు "శరీరమాద్యం ఖలు ధర్మసాధన" మన్నట్టులఁ గామధర్మసాధనభూత మగు దేహము నెడఁ గనికరింప నగు నని చెలులు వరూథినికిఁ దెలిపిరి.

తా. నీపొందిన బంగారమువలె పైపై వలపులు చూపవలసిన భోగము కులముమర్యాద లేక యిట్లు నిక్కపుమోహము నిల్పి తాపపడుట తగదు. నీకులమువెలఁదు లెవ్వరును నీనడవడికి మెచ్చుకొనరు. కాపాడుకొనక యీ చక్కఁదనాల శరీరమును వెన్నెలలో వేఁచుట తగదు. ఆఁడువాండ్రకింత చూపుపిచ్చి కూడదు.

చ. ఉడుపతిబారికిన్ వెఱచి యూరట యొంద నని పేరుటామనిన్
ముడివడుకంతుసేనలకు ముయ్యెలగుట్టయినట్టి యిందు రా
నడఁగునె తాపవహ్ని మనమైమ హరిణేక్షణ ముల్లుపుచ్చి కొ
ట్టడఁచినచందమయ్యెఁ బవమా యెలదోఁటఁ జరింప కింటికిన్!

టీ. హరిణేక్షణ=జింకచూపులు గలవరూథినీ! ఉడుపతిబారికిన్ = చంద్రునివలనిహింసకు, వెఱచి, ఊరటయొందన్ = కొంతశాంతియగుచు, అని = అనుకొని, పేరుటామనిన్ = నిండారినవసంతకాలమున, ముడివడుకంతుసేన లకున్=సుమిసూము మరునిదండునకు, ముయ్యెలగుట్టు = కూడలిపట్టు, అయి నట్టి=అయి యొప్పుచున్నటువంటి, ఇందున్ = ఈతోఁటకు, (వసంతుని వరివారమున కునికిపట్టగు నీ యుద్యానవనము మీఁదు మిక్కిలి తాపకరము గాని వేఱుగాదు గాన) రాన్ = వచ్చినయెడ, తాపవహ్ని=విరహతాపాగ్ని, అడఁగునే=శాంతించునా, మనమైమ=మనయాంతమనము, ముల్లుపుచ్చి = ముల్లు తీసివైచి, కొట్టు = ఇనుపమేకును, అడఁచినచందము = దిగగ్రుచ్చినవిధము,

అయ్యోక్, ఎలదోఁటక్ = లేఁదోఁటను, చరింపక = తిరుగక, ఇంటికిక్, పదమా = నడువుమా !

వనము తాపహార మని యిందుఁ జొచ్చితివి గాని వసంతుఁ డిందు నిండారియున్నాఁడు. వసంతఋతు విది యనుట. వసంతుఁడు మరుని సామంతుఁడు. పూవులు, తుమ్మెదలు, మలయానిలాదులు మరునిపరివారమె గాన నిటఁ జేరుట ప్రమాదము. మరుని పరివారము.—

శ్లో. "ధనుః పౌష్పం మౌర్వీ మధుకరమయీ పంచవిశిఖాః
వసంతః సామంతో మలయమరుదాయోధనరథః"

(సౌందర్యల. హరి.)

తా. వరూథినీ ! చంద్రునివలన బాధకుఁ దాళలేక యూఱట చెందుట కని నిండారిన వసంతకాలమున శుకపికాదులకు నెలవయిన యీ యెలఁదోఁటకు రాఁదగునా ? ఇది మల్లు తీసి యా గాయమున కొఱ్ఱు గ్రుచ్చుకొనిన ట్లున్నది. ఇక్కడ తాపము హెచ్చునే కాని యుపశాంతి కలుగదు. ఇంతట నీ యెలఁదోఁటలోఁ దిరుగుట మాని యింటికిఁ బోవుదము రమ్ము. ఇందు విషమాలంకారము ధ్వనించుచున్నది. అలం-లోకోక్తి; కావ్యలింగము.

క. అని యొడఁబడఁ బల్కుచుఁ దో
డ్కొని వచ్చినఁ బాన్పుఁ జేరి గుబ్బచ దనపైఁ
గనకనఁ గనలెడు వెలుఁగులఁ
గనికర మఱి మండుచంద్రుఁ గని కర మలుకన్. 35

టీ. అని=ఇటులని, ఒడఁబడక్ = అంగీకరించునట్లు పల్కుచుక్ = చెప్పుచు, తోడ్కొని వచ్చినక్ = తీసికొనిరాఁగా, గుబ్బచ = గబ్బిగుబ్బలు గల యా వరూథిని, తనపైక్=తనమీఁద, కనకనక్ = కనకనమనుచు, (ఇది మండుట కనుకరణము) కనలెడు వెలుఁగులక్ = వెలిఁగెడి కిరణములతో, కనికరము=దయ, అఱి=దయమాలి, మండుచంద్రుక్=వెలుఁగుచున్న చందు

పని, కని, కరము=మిక్కిలి, అలుకన్ = కోపముతో, (వైపద్యముతో నన్వయము.) విరహిణులకుఁ జంద్రకిరణములు మిగుల వేఁడిగా నుండును. కాన వెన్నెలలోఁ జొరవెఱచి చంద్రుని దూషింతురు.

"శ్లో. చంద్రః చండకరాయతే" (శృంగారతిలకము.)

తా. అని యొప్పించి నెచ్చెలు లింటికిఁ గొనితేరఁగా వరూథిని నిప్పు లొలుకుచు వెలుఁగుచున్న చంద్రునిఁ జూచి మిగులఁ గోపముతో.

క. ఓచెల్ల! విరహిణీవధ
మేచతురత నీకు దురితమే చేయుపనుల్
రాచతికపుఫలమే య
రోచ్యా! చంద్ర వివేక మెఱుఁగవొకో గురుసేవన్. 36

టీ. ఓచెల్ల=ఇస్సిరో! ఇది సంతాపార్థకము. చంద్ర = చంద్రుఁడా, నీకు, విరహిణీవధము = వియోగినులను హింసించుట, ఏచతురత = ఎట్టినేర్పరితనము? దురితమే=పాపమునే, చేయుంపనుల్ = కలిగించునట్టిపనులు, రాచతికపుఫలమే = దొరతనపుఁబ్రయోజనమా? గురుసేవన్ = గురుశుశ్రూషచే, వివేకము=యుక్తాయుక్తములు తెలిసికొనునట్టి తెలివిని, ఎఱుఁగవొకో=తెలిసికొన్నవాఁడవు కావో యేమో! (ఇది వెక్కిరింపు మాట.) బృహస్పతియొద్ద శుశ్రూషచేసి నీవు గడించిన వివేక మాయన భార్యను జేరఁదీసికొనుటయే కాదా! గురుసేవచే వివేకమును గడించి పుణ్యకార్యములు గావించినవాఁడవు కావు. కాననే విరహిణీవధూమారణమునకుఁ బూనుకొంటివి. చంద్రునకు రాజను నామాంతరము గలదు. రాజధర్మము రాచతికము. విరహిణీవధ నీ పరిపాలనాఫలితమా యని యాక్షేపణ.

"రాజీవాక్షుల నేచుపాతకివిచంద్రా రాజవా నీవు" (వసుచరిత్ర)

సీ. తొలుదొల్తఁ గమలమిత్రునివంక రాపాట
దక్షాధ్వరధ్వంసి తన్ను గనుటఁ

బరివేషమిషమునఁ బాశంబు దాల్చుటఁ
గప్పు దేహమునందుఁ గానఁబడుటఁ
గాలవశంబునఁ గాని తోఁపక యుంట
సతతసింహికగదాన్వితతఁ గనుటఁ
బూని పాండుక్షేత్రమునఁ బ్రవర్తించుటఁ
బ్రకటానురాగతారకతఁ దగుటను
తే. నంతరం బెద్ది యాత్మలో నరసి చూడ
రాజ సీకును నలధర్మరాజునకును
బ్రాణిలోకంబు బాధలఁ బఱచునపుడు
ధర్మపద మొక్కఁ డెక్కుడా ధన్యునందు. 37

టీ. (ఈపద్యమునందు యమునకును జంద్రునకును సమత్వము తెలుపఁబడినది. కావున రెండుపక్షముల నర్థముఁ జూచుకొనునది) తోలుదొల్త = మొట్టమొదట, కమలమిత్రునివలన = సూర్యునివలన, రూపొటన్ = స్వరూపము చెందుటచేతను, (సూర్యకిరణములు సోఁకి రూపేర్పడుటచే నని చంద్రపరమునను, సూర్యునకుఁ గొడుకగుటచే నని యమపరమునను నరిచూచుకొనునది) సూర్యకిరణములు సోఁకఁగాఁ గళలు వృద్ధినొంది చంద్రునకు స్వరూప మేర్పడుట శాస్త్రసిద్ధము.

సీ. "చండదీధితికరజ్వాలమండలములోఁ బ్రోదిబొందినమహోగ్రుండు పీఁడె"
(శృం-నై.)

చంద్రునివృద్ధిక్షయములకు సూర్యుఁడే కారకుఁడు.

"కలాః షోడశ సోమస్య శుక్లే వర్ధయతే రవిః
... ...
కలావశిష్టో నిష్పీత ప్రవిష్టః సూర్యమండలం
అమాయాం విశతే రశ్మౌ అమావాసీ తతస్స్మృతా.
ఏవం సంక్షీయతే సోమః క్షీణస్స్యాప్యాయతే పునః
తస్మాత్ సూర్యః శశాంకస్య క్షయవృద్ధివిధే ర్విభుః." (దేవీపురాణము.

దక్షాధ్వరధ్వంసికళన్ను = (చం) దక్షునియజ్ఞము చెడఁగొట్టిన వీరభద్రుని కాలితాఁపును, (య) దక్షయజ్ఞము చెడఁగొట్టించిన శివుని కాలితాఁపును, కనుటన్ = పొందుటచేతను, పరివేషమిషమునన్ = (చం) గాలి గుడి యనునెపమున, "పరివేషస్తు పరిధి రుపసూర్యకమండలే". చంద్రునకు సూర్యునకుఁ బైని మండలాకారముగ నుండు తేజమును బరివేష మందురు. అది చుట్టి చుట్టినత్రాడువలెఁ దోఁచుచున్న దని భావము. పాశంబున్ = పాశమును, తాల్చుటన్ = ధరించుటచేతనుఁ (య) పరివేషమిషమునన్ = (ప్రాణి సమూహమును) చుట్టుకొను నెపమున, పాశంబున్=త్రాడును, తాల్చుటన్ = ధరించుటచేతను, (ప్రాణుల సర్వత్ర యాక్రమించునెపమున స్వతస్సిద్ధమైన వట్టిత్రాటిని (కాలపాశమును) దాల్చుటచేతనని యమునిపరముగ నర్థము.) కప్పు = (చం) కళంకము, (య) నలుపు, కానఁబడుటన్, కాల వశంబునన్ కాని (చం) కాలముబట్టియే కాని, (కళలవృద్ధిక్షయాదిక మునుబట్టి యనుట) (య) చావుకాలముననే కాని, తోఁపకయుంటన్ = అగపడకుండుటచేతను, సతతనిష్ఠురగదావ్యాప్తతన్ = (చం) ఎప్పుడును ఘోరమైన క్షయరోగముతోఁ గూడికొనుటను, (య) ఎప్పుడును క్రూరమైన గద యను నాయుధముతోఁ గూడియుండుటను, కనుటన్, పూని=ప్రయత్న పడి, పాండుక్షేత్రమునన్ = (చం) తెల్లనిశరీరముతో, (య) పాండు రాజుభార్యయం దు, ప్రవర్తించుటన్ = (చం) వర్తించుటచేతను, (య) ప్రవర్తన చేయుటచేతను, ప్రకటానురాగతారకుఁ డగుటను. (చం) ప్రసిద్ధమయిన అనురాగముగల యశ్విన్యాదినక్షత్రములు గలవాఁడు, (య) ప్రస్ఫుటమయిన యెఱ్ఱఁదనముతోఁగూడిన గ్రుడ్లుగలవాడు అగుటను, ఆత్మలోన్, అరసిచూడన్, రాజ=రాజనామముగల చంద్రుఁడా! నీకును, అల ధర్మరాజునకును = ఆ యమధర్మరాజునకును, అంతరంబు = భేదము, ఎద్ది. ప్రాణిలోకంబున్ = ప్రాణులసమూహమును, బాధలఁబఱచునపుడు =

బాధలఁబెట్టునెడ, ఆ ధన్యునందుఁన్ = ఆ పుణ్యాత్మునందు, ధర్మపదము ఒక్కఁడు=ధర్మశబ్దము ఒక్కటి, ఎక్కుడు=ఎక్కువ.

చంద్రా! నీవు రాజవు. అతఁడు ధర్మరాజు. మీయిరువురు పరపీడారతులైనను ఆతనియెడ ధర్మపదమొకటి యతిశయముగా నున్నది. కాన నాతఁడు ధర్మవిచారణ మొనరించి యధార్మికులను మాత్రము హింసించి యన్వర్థనాముఁడై యుండ్నాఁడు. నీ వధర్మాత్ముఁడవుగాన ధర్మరాజగు యమునికంటెఁ గూడఁ గ్రూరుఁడవు. మీయిరువురి కంతరము ధర్మపదమునఁ దక్కఁ బ్రాణిలోకమును బాధపఱచునపుడు లే దనుట.

తా. నీవును యమధర్మరాజును సమానులే. కాని యాతఁడు ప్రాణిహింసపట్టున ధర్మమును విచారించువాఁ డగుటచే ధర్మపద మొక్కటి హెచ్చుకలదు. నీకంటె యముఁడే మేలని భావము. అలం. రూపకము వ్యతిరేకము గమ్యము.

చ. ఒక పెనుఁబాపఁడేఁడు చల మొప్ప రసాతలసీమకుఁన్ జకో
రకములు భూతధాత్రికి సురల్ దివికిన్ బగ దీఱు నట్లుగా
మెక మెకపాటుతోడ నిను మ్రింగక పోరెపుడున్ ద్రిలోకకం
టకుఁడవు గాన నీయెడలు నజ్జుగఁ జేసి కురంగలాంఛనా.

టీ. కురంగలాంఛనా=చంద్రుఁడా! జింకవలెఁ గానవచ్చు మచ్చగలవాఁడా! కళంకితాత్ముఁడా యనుట. త్రిలోకకంటకుఁడవు=మూఁడులోకములకును బాధకుఁడవు, విరోధివి. కానన్ = కావున, చలము = మత్సరము, ఒప్పన్=అమరునట్లు, రసాతలసీమకున్ = పాతాళప్రదేశమునకు, ఒక పెనుఁబాపఁడేఁడు=ఒక్క పెద్దసర్పరాజును—రాహువు,భూతధాత్రికిన్=భూలోకమునకు, చకోరకములు = వెన్నెలపులుఁగులును, దివికిన్ = స్వర్గలోకమునకును, సురలు = దేవతలును, పగదీఱునట్లుగాన్ = మూఁడులోకములవారికిని గలవిరోధము తీరిపోవునటుల, మెకమెకపాటుతోడన్ = తృష్ణతో, గర్వ

ముతో, నీయొడలు = నీశరీరమును, నజ్జుగఁజేసి = నులినులిచేసి-నలఁగఁగొట్టి, నినుక్, మ్రింగకపోరు = మ్రింగనే మ్రింగుదురు.

చంద్రుని దేవతలు భుజింతు రనుటకు:—

శ్లో.“పర్యాయపీతస్య సురై ర్హిమాంశోః కలాక్షయః శ్లాఘ్యతరో౽భివృద్ధేః.”రఘు.

శ్లో.“భక్ష్యార్థం సర్వదేవానాం సోమః సృష్ట స్స్వయంభువా,
త్రయశ్చ త్రిసహస్రాశ్చ దేవా స్సోమం పిబంతి యే.” దేవీపురాణము.

చకోరములు వెన్నెలఁ దిను ననుట కవిసమయసిద్ధము.

శ్లో.“జ్యోత్స్నా పేయా చకోరై ర్జలధరసమయే మానసం యాంతి హంసాః
ఇత్యాద్యుక్తేష్వయ మర్యత్ కవిసమయగతం సత్కవీనాం ప్రబంధే.”
(సాహిత్యదర్పణము.)

తా. చంద్రా! నీవు ముల్లోకములకును బాధకుఁడవు కావున నీమదము నడఁగించుటకై పాతాళలోకమున నొకసర్పరాజును (రాహువు), భూలోకమున వెన్నెలపులుఁగులును, స్వర్గలోకమున దేవతలును నీయొడలు నజ్జునజ్జుగఁ జేసి మ్రింగుచుందురు. రాహువు పర్వముల గ్రసించుటయు, చకోరములు కిరణము లాహరించుటయు, వేల్పులు కళలను హరించుటయు నెఱుంగునది. ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

క. వాతాపిఁపలన నెఱిఁగితొ
శీతకిరణ కడుపుఁ జొచ్చి జీర్ణింపని యీ
రీతి నినుఁ దినియు నాయువు
చేత సురల్ చెడపుగాక చెఱుపవె వారిన్. 39

టీ. శీతకిరణ = చంద్రుఁడా, కడుపుచొచ్చి = కడుపులోఁ బ్రవేశించి, జీర్ణింపని యీరీతిక్=అఱుగకయుండు నీవిధమును, వాతాపివలనక్ = వాతాపిరాక్షసునివలన, ఎఱిఁగితొ = తెలిసికొంటివా యేమి, (ఈనీతిక్ = ఈ న్యాయమును పా.) నినుక్=నిన్ను, తినియుంక్ = భుజించియుం, ఆయువుచేతక్ = ఆయువ్యముగలవా రగుటచేత (చావులేనివా రగుటచే), చెడపు

గాక=చెడరుగాని, (లేనిచో) వారిన్=నశించువారైనయెడల నాదేవతలను గూడ, చెఱుపవే=చంపవా. నీవు నిశాచరుఁడవు. వాతాపి నిశాచరుఁడు గాన నిరువురు లోకతెగవారు. కానసే యాతనివద్ద నీజీర్ణముగానివిద్య నభ్యసింపఁగలిగితివి. శీతకిరణ యనుటచేఁ జలిదియన్నమువలె నీవు జీర్ణముగానుంటి వనుభావ మూహ్యము. నుసు లనక నుర లనుటకు నుగశబ్దము నిత్యముగా స్త్రీసమం బని బాలవ్యాకరణము. "చంద్రమా జాయతే పునః నవోనవో భవతి జాయమానః...ప్రచంద్రమాః" ఇత్యాదులచేఁ జంద్రుఁడు మాటిమాటికిఁ బుట్టి వృద్ధినొందుచుండు నని తెలిసికొననగును.

తా. జీర్ణింపక మఱల వెడలి వచ్చు నీరీతిని వాతాపిరాక్షసునియొద్ద నేర్చుకొంటివా యేమి? దేవతలు చావులేనివా రగుటచే నిఁకఁ దినియుఁ జావరైరి గాని లేనిచో నశింపఁజేయవా? (వాతాపి యనురాక్షసుఁడు మేఁకయై మునివేషధారి యగువానితమ్ముఁ డిల్వలునిచే నతిథు లగుమునులకు మాంసభోజనమునకు తాను వండి పెట్టఁబడుటయుఁ వారామాంసము భుజించినతోడన కడుపుఁ జించుకొని స్వస్వరూపముతో బయల్వెడలి వచ్చినయామునులను భక్షించుటయుఁ బురాణప్రసిద్ధము.)

తే. త్రిపురసంహార మొనరించునపుడు హరుఁడు
బండికల్లుగ నీమేను గండి చేసె
నదియు నెలవాటి తెగటాఱ వైతి చంద్ర
యకట! రోహిణియెడ నపథ్యమునఁ జేసి. 40

టీ. చంద్ర! హరుఁడు = శివుఁడు, త్రిపురసంహారము = రాక్షసుల మూఁడుపురములయొక్కయు వినాశమును, ఒనరించునప్పుడు=చేయునపుడు, బండికల్లుగన్=రథచక్రముగా, నీమేను=నీశరీరమును, గండిచేసెన్ = తొలఁచి రంధ్రముచేసెను. అదియున్ = ఆరంధ్రపుగాయమును, నెలవాటి = నెలవేసి, రోహిణియెడన్=ప్రియసతియగు రోహిణివిషయమున, అపథ్యమునన్

చేసి=(సంసర్గమును) అపథ్యమువలన (దోషించి), తెగటాఱుతైతి = చావవైతివి. అయోగ్యా॰అక్కటా (పా. అపథ్యంబు గలిగి) చంద్రునకుఁ దక్కిన గ్రహాదులకంటె రోహిణి మిగులఁ బ్రియమగుభార్య గాన రోహిణీసంగమము చెప్పఁబడెను.

శ్లో. "హేరోహిణి త్వమసి రాత్రిచరస్య భార్యా." (శృంగారతిలకము.)

తా. చంద్రా! శివుఁడు త్రిపురసంహారము చేయునాఁడు నీశరీరమును బండిచక్రముగఁ జేసికొని గఁడి పొడిచెను. ఆగండి సెలవేసి రోహిణీసమాగమమువలన దోషించి చావనైనఁ జావకపోతివిగదా! మేము నీచే హింసలొందవలసిన యోగ ముండుటచేతనే నీవు బ్రదికితివి.

తే. పాలఁ బుట్టినమాత్రాన మేలిగుణము
నేఁడు నీ కేల గల్గునో నీరజారి
నీటఁ బుట్టినవాఁడు కాఁడోటు వహ్ని
గాల్చుచున్నాఁడు జగమెల్లఁ గరుణ లేక. 41

టీ. ఓనీరజారి = చంద్రా! పాలన్ = (పాలసముద్రమం దనుట.) క్షీరమునందు, పుట్టినమాత్రానన్ = జననము నొందినంతమాత్రముచేతనే, నేఁడు=ఈదినము, మేలిగుణము = ఉత్తమభావము, నీకున్, ఏల కల్గున్ = ఏవిధముగాఁ గలుగఁగలదు? మంచిగోత్రములుగలుగుటకు మంచితావునఁ బుట్టుట యెన్నఁటికిఁ గారణము కాఁజాలదు. ఎటులన, నీటన్ = జలమున, పుట్టినవాఁడుకాఁడోటు=పుట్టినవాఁడు కాఁడాయేమి? వహ్ని=అగ్ని, జగమెల్లన్ = లోకమంతయును, కరుణలేక = దయలేక, కాల్చుచున్నాఁడు = దహించుచున్నాఁడు. నీరజారి యను సంబోధనముచే నీతోఁబుట్టువులగు నీరజములకే పగవాఁడ వగు నీవు పుట్టువోకచోటనేగల యచ్చరలయెడఁ గనికరింతువా యని స్వారస్యము.

తా. నీటఁ బుట్టి యగ్నిహోత్రుఁడు జగమెల్లఁ గాల్చుచున్నాఁడు. పాలఁ బుట్టినమాత్రాననే నీకుమాత్రము మంచిగుణము కల్గునా యేమి? ప్రతివస్తూపమాలంకారము.

క. గోవధము సేయు తురకల
దైవంబవు నీవు మొదలఁ దక్కక పాంథ
స్త్రీవధము సేయ రోయుదె
నీవర్తన మేమి చెప్ప నీరజవైరీ. 42

టీ. నీరజవైరీ=చంద్రా! నీవు, మొదలన్ = మొదలనే, గోవధము = గోవులహింసను, చేయుతురకలదైవంబవు = చేయునట్టితురకలకు దేవుఁడవు; (తురుష్కులు చంద్రోదయమును జూచికాని నమాజు మొదలగునవి చేయరు.) తక్కక = మానక, పాంథస్త్రీవధము = విరహిణీవధము, చేయన్ = చేయుటకు, రోయుదె = రోఁతపడుదువా? నీవర్తనము = నీనడువడి, ఏమిచెప్పన్ = ఇంక నే మనఁగవచ్చును?

తా. చంద్రా! తొల్తనే నీవు గోవులం జంపి తినుతురకలకు దైవమవు; ఇట్టి నీ వింక విరహిణీస్త్రీలను జంపుట కేవగించుకొందువా! నీ నడువడి నేమనవచ్చు? భక్తులచే గోవధఁ జేయించు మహానుభావుఁడ వగు నీవు పంచమహాపాతకములఁ జేయుటలో వెనుకాడుదువా? అందు విరహిణీస్త్రీవధము నీకు మఱియుఁ జులకనకదా! అర్థాపత్త్యలంకారము.

క. విడువక తలపయిఁ గొన్నా
ళ్లిడి చూచి కళంకి వగుట యెఱిఁగి మహేశుం
డుడుకుచు దక్షాధ్వరమున
నడుగునఁ బడవైచె దాన నడఁగవు చంద్రా. 43

టీ. చంద్రా! ఓచందమామా! (నిన్ను) మహేశుఁడు = శివుఁడు, విడువక = మానక, తలపయిన్ = తలమీఁద నలంకారముగా, కొన్నాళ్లు =

కొన్నిదినములు, (నీగుణ మెఱుంగరానియంతవఱకు) ఇడి = ఉంచుకొని, చూచి, కళంకివి=కళంకముగలవాఁడవు—అపవాదము గలవాఁడవు, అగుట = ఐయుండుట, ఎఱిఁగి = తెలిసికొని, ఉడుకుచున్ = కోపించుచు, దక్షాధ్వరమునన్ = దక్షునియజ్ఞమున, అడుగునన్ = కాలిక్రింద, (వీరభద్రాకృతిగలవాఁడై), పడవైచెన్ = పడవైచి త్రొక్కెను. దానన్ = ఆకాలిక్రిందఁబడి చెందిన నలుగుడుచేనైనను, అడఁగవు = నశింపవైతివి, చచ్చినవాఁడవు కాకపోతివి!

తా. చంద్రా! శివుఁడు నిన్నుఁ గొన్నాళ్లు తలపైఁ దాల్చి చూచి నీ కళంకము నెఱిఁగి దక్షయజ్ఞమున వీరభద్రమూర్తియై కాలిక్రింద నలుగఁద్రొక్కెను. అప్పుడును జావవైతివి గదరా! విశేషోక్త్యలంకారము.

క. గాండీవము నీచేతిది
పాండవునిన్ జేరఁబట్టి బ్రతికితి మా వి
ల్లుండిన నేఁడు నిశాచర
చెండవె యల్లునికిఁ దోడు శితభల్లములన్. 44

టీ. నిశాచర=రాత్రులయందుఁ జరించు నోరాక్షసుఁడా! చంద్రుఁడా! నీచేతిది = నీచేతిలోనుండెడిది, గాండీవము=గాండీవ మనువిల్లు, పాండవునిన్ = అర్జునుని, చేరఁబట్టి = చేరుటచేతనే, బ్రతికితిమి = జీవించియున్నారము, ఆవిల్లు = ఆగాండీవధనుస్సు, ఉండినన్ = (నీచేతనే) ఉన్నయెడల, నేఁడు = ఈదినమే-ఇప్పుడు, ఈవిరహావస్థయందు, అల్లునికిన్ = మేనల్లుఁడగు మన్మథునికి, తోడు = సహాయముగా, శితభల్లములన్ = వాఁడిములుకులచే, చెండవె = ఖండింపక యూరకుందువా? ఖండించితీరెదవు.

పూలములుకులతోడను జెఱకువింటితోడను నీయల్లుఁడే ప్రాణములు తీయుచుండ నంతకు గొప్పవాఁడవును మామవగునీవు గాండీవమె యున్నచో వాఁడిబాణము లేయుటలో నాశ్చర్య మేమున్నది? నీవు నిశాచరుఁడవుగాన చెపుడో చంపెడివాఁడవు.

తా. ఓరి నిశాచరుఁడా! మున్ను నీచేనున్న గాండీవ మాయర్జునునిచేఁ జిక్కెఁ గావున బ్రతికితిమి గాకలయేమి. అట్లుకాక యావిల్లు నీచేతనే యుండి నచో మేమెల్లఁ దక్కక దోఁచుగా వాఁడిములుకుల నేసి మమ్ముఁ జెండాడవా! ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

వ. అని పలికి యక్కలికి తేనియలొలుకు పూములుకుల జళుకుఁ
బుట్టించు నించువిలుతు నుద్దేశించి. 45

టీ. అనిపలికి=అని వాకొని(ఇట్లు చంద్రుని నిందించి,) అక్కలికి=ఆస్త్రీ, వరూథిని, తేనియలొలుకుపూములుకులన్ = తేనెలు చిందుపుష్పబాణము లచే, (ఇవి విషముపూసిన ములుకులవలె నయ్యె నని వ్యంజితము) జళుకు= భయమును, పుట్టించు = కలుగఁజేయు, ఇంచువిలుతున్ = మన్మథుని, చెఱకువింటివానిని, ఉద్దేశించి = గుఱించి.

చ. తోడఁబడఁ బాఱి పైకుఱికి ధూర్జటి కంటికడిందిమంటలో
నడఁపొడ గానరాక తెగటాఱియుఁ గాలినయట్టిమ్రోడుకై
వడి రతిలోచనాంబువులవాన నిగిర్చితె పాంథబాధకై
మడియ కనంగ యవ్వెలఁదిమంగళసూత్రమహత్త్వ మెట్టిదో.

టీ. అనంగ=శరీరము లేనివాఁడా! మన్మథుఁడా! తోడఁబడన్=తత్తఱ పడఁగా, పాఱి=పర్వెత్తి, పైన్ = (శివునిమీఁదికి) ఉఱికి, ధూర్జ...మంట లోన్-ధూర్జటి = శివునియొక్క, కంటి, కడిందిమంటలోన్ = తీవ్రాగ్నిలో, అడఁపొడగానరాక=ఉన్నయునికియే కన్పడకుండునట్లు, తెగటాఱియున్ = నశించియు, కాలినయట్టి మ్రోడుకైవడిన్ = (కారుచిచ్చుచే) మాడిపోయిన వృక్షమువలె, మడియక=చావక, రతి...వానన్-రతి యొక్క, లోచనాంబువుల = కన్నీళ్లయొక్క, వానన్ = వర్షముచే, దుఃఖాతిశయముచే వాన చినుకులవలె నెడ తెగకుండ రాలుచున్నకన్నీటిచే, పాంథబాధకై=విరహుల హింసకొఱకై, నిగిర్చితె=చిగిర్చితివా, అవ్వెలఁది...హత్త్వము-అవ్వెలఁది =

ఆరతియొక్క, మంగళసూత్రమహత్త్వము=తాలిబొట్టుయొక్క సామర్థ్యము, ఎట్టిదో = ఎంతయద్భుతమైనదో గదా! శివలోచనాగ్నిచే మన్మథుఁడు బూదియయ్యెను. రతి విలపింపఁగా శివుఁ డనుగ్రహించి యనంగుఁడుగానుండునట్టుల వరము ప్రసాదించెను. కాన మన్మథుఁ డనంగుఁడై యుండఁగలుగుట రతికన్నిటియొక్కయుం మంగళసూత్రముయొక్కయుఁ జలువవలన.

తా. మన్మథా! శివుని కంటిమంటలో రూపఱియుం, కాలిన మోడువలెఁ గావక రతియొక్క కన్నీటి వానచేఁ దిరిగి మాబోంట్ల హింసించుటకై చిగిర్చితివా? ఆమె మంగళసూత్ర మహత్త్వ మెట్టిదో గదా! శివునికంటిమంటను మన్మథుఁడు భస్మము కాఁగాఁ బిదప రతివిలాపము నాలించి శివుఁడామెకు మన్మథునకుఁ జావులేనట్లు వరమిచ్చె ననియుం బురాణకథ. అలం. విషమము, ఉత్ప్రేక్ష, ఉపమ, హేతువులు.

శా. సాహంకారత శంకరుం డలిగి నేత్రాగ్నిన్ బయల్ బంపినన్
స్వాహాకాముకుఁడౌటనిన్నతఁడు గావంబోలు మోమోడిసం
దేహంబేని రతీశ నీవు మగుడన్ దేహంబుతో నుండు టె
ట్లాహా! దైవము దోసకారులకె తోడై వచ్చు నెప్పట్టునన్.

టీ. రతీశ = మన్మథా! సాహంకారతన్ = గర్వముతోఁగూడియుండుటచేత, నీవు గర్వించినవాఁడ వగుటచేత, శంకరుండు = శివుఁడు, అలిగి = కోపించి, నేత్రాగ్నిన్ = కంటిమంటను, బయల్ బంపినన్ = నీమీఁదికిఁ బంపఁగా, అతఁడు = ఆ ప్రయోగింపఁబడిన యగ్నిహోత్రుఁడు, స్వాహాకాముకుఁడు = స్వాహాదేవిని గామించినవాఁడు, ఔటన్ = అగుటచే, మోమోడి = కామమును గలిగించు నీకు నపకృతిఁ జేయలేక మొగమోటపడి, కావంబోలున్ = కాపాడియుండవచ్చును. సందేహంబేనిన్ = (ఈవిషయమున) సందియ మయినపక్షమున, నీవు, మగుడన్ = తిరిగి, దేహంబుతోన్ = శరీరముతో, ఉండుటెట్లు = ఉండుట యెట్లు సిద్ధించును?

తా. ఓరి నిశాచరుఁడా! మున్ను నీచేనున్న గాండీవ మాయర్జునునిచేఁ జిక్కెఁ గావున బ్రతికితిమి గానలయును. అట్లుకాక యావిల్లు నీచేతనే యుండినచో మేకల్లునకుఁ దోడుగా వాఁడిములుకు లేసి మమ్ముఁ జెండాడవా! ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

క. అని పలికి యక్కలికి తేనియలొలుకు పూములుకుల జళుకుఁ
బుట్టించు నించువిలుతు నుద్దేశించి. 45

టీ. అనిపలికి=అని వాకొని(ఇట్లు చంద్రుని నిందించి,) అక్కలికి=ఆస్త్రీ, వరూథిని, తేనియలొలుకుపూములుకులన్ = తేనెలు చిందుపుష్పబాణములచే, (ఇవి విషముపూసిన ములుకులవలె నయ్యె నని వ్యంజితము) జళుకు=భయమును, పుట్టించు = కలుగఁజేయు, ఇంచువిలుతున్ = మన్మథుని, చెఱకువింటివానిని, ఉద్దేశించి = గుఱించి.

చ. తొడిఁబడఁ బాఱి పైకుఱికి ధూర్జటి కంటికడిందిమంటలో
నడఁపొడ గానరాక తెగటాఱియుఁ గాలినయట్టిమ్రోడునై
వడి రతిలోచనాంబువులవాన నిగిర్చితె పాంథబాధకై
మఱియ కనంగ యవ్వెలఁదిమంగళసూత్రమహత్త్వ మెట్టిదో.

టీ. అనంగ=శరీరములేనివాఁడా! మన్మథుఁడా! తొడిఁబడన్=తత్తఱపడఁగా, పాఱి=పర్వెత్తి, పైన్ = (శివునిమీఁదికి) ఉఱికి, ధూర్జ...మంటలోన్-ధూర్జటి = శివునియొక్క, కంటి, కడిందిమంటలోన్ = తీవ్రాగ్నిలో, అడఁపొడగానరాక=ఉన్నయునికియే కన్పడకుండునట్లు, తెగటాఱియున్ = నశించియు, కాలినయట్టి మ్రోడునై వడిన్ = (కారుచిచ్చుచే) మాడిపోయిన వృక్షమువలె, మఱియక=చావక, రతి...వానన్-రతి యొక్క, లోచనాంబువుల = కన్నీళ్లయొక్క, వానన్ = వర్షముచే, దుఃఖాతిశయముచే వాన చినుకులవలె నెడతెగకుండ రాలుచున్నకన్నీటిచే, పాంథబాధకై=విరహుల హింసకొఱకై, ఇగిర్చితె=చిగిర్చితివా, అవ్వెలఁది...మహత్త్వము-అవ్వెలఁది =

ఆరతియొక్క, మంగళసూత్రమహత్త్వము=తాలిబొట్టుయొక్క సామర్థ్యము, ఎట్టిదో = ఎంతయద్భుతమైనదో గదా! శివలోచనాగ్నిచే మన్మథుఁడు బూది యయ్యెను. రతి విలపింపఁగా శివుఁ డనుగ్రహించి యనంగుఁడుగానుండునటుల వరమును బ్రసాదించెను. కాన మన్మథుఁ డనంగుఁడై యుండఁగలుగుట రతి కన్నీటియొక్కయు మంగళసూత్రముయొక్కయుఁ జలువవలన.

తా. మన్మథా! శివుని కంటిమంటలో రూపఱియుం, గాలిన మోడు వలెఁ జావక రతియొక్క కన్నీటి వానచేఁ దిరిగి మాబోంట్ల హింసించుటకై చిగిర్చితివా? ఆమె మంగళసూత్ర మహత్త్వ మెట్టిదో గదా! శివునికంటి మంటను మన్మథుఁడు భస్మము కాఁగాఁ బిదప రతివిలాపము నాలించి శివుఁ డామెకు మన్మథునకుఁ జావులేనట్లు వరమిచ్చె ననియుఁ బురాణకథ. అలం. విషమము, ఉత్ప్రేక్ష, ఉపమ, హేతువులు.

శా. సాహంకారత శంకరుం డలిగి నేత్రాగ్నిన్ బయల్ బంపినన్
స్వాహాకాముకుఁడౌట నిన్నతఁడు గావంబోలు మోమోడి సం
దేహంబేని రతీశ నీవు మగుడన్ దేహంబుతో నుండు టె
ట్లాహా! దైవము దోసకారులకె తోడై వచ్చు నెప్పట్టునన్.

టీ. రతీశ = మన్మథా! సాహంకారతన్ = గర్వముతోఁ గూడి యుండుటచేత, నీవు గర్వించినవాఁడ వగుటచేత, శంకరుండు = శివుఁడు, అలిగి = కోపించి, నేత్రాగ్నిన్ = కంటిమంటను, బయల్ బంపినన్ = నీమీఁదికిఁ బంపఁగా, అతఁడు = ఆ ప్రయోగింపఁబడిన యగ్నిహోత్రుఁడు, స్వాహాకాముకుఁడు = స్వాహాదేవిని గామించినవాఁడు, ఔటన్ = అగుటచే, మోమోడి = కామమును గలిగించు నీకు నపకృతిఁ జేయలేక మొగమోటపడి, కావంబోలున్ = కాపాడియుండవచ్చును. సందేహంబేనిన్ = (ఈవిషయమున) సందియ మయినపక్షమున, నీవు, మగుడన్ = తిరిగి, దేహంబుతోన్ = శరీరముతో, ఉండుటెట్లు = ఉండుట యెట్లుసిద్ధించును?

దైవము = దేవుఁడు, దోసకారులకే = పాపపుఁబను లొనర్చువారికే, ఎప్పట్టునన్ = ఎప్పుడును, తోడైవచ్చున్ = సాయమైవచ్చును. ఆహా = ఇది యాశ్చర్యము.

మన్మథుఁడు ఇంద్రుఁడు మొదలగువారిప్రేరణచేతనేగాక యహంకారముచేతఁ గూడ శివునిపైకి విజృంభించెను. మన్మథుఁడు సాహంకారి యనుట కతనివాక్యములు.

శ్లో. "ప్రసీద విశ్రామ్యతు వీర వజ్రం శరైర్మదీయైః కతమః సురారిః,
బిభేతు మోఘీకృత బాహువీర్యః స్త్రీభ్యోఽపి కోపస్ఫురితాధరాభ్యః.

శ్లో. తవ ప్రసాదాత్ కుసుమాయుధోఽపి సహాయమేకం మధుమేవలబ్ధ్వా,
కుర్యాం హరస్యాపి పినాకపాణేః ధైర్యచ్యుతిం కేమమధన్వినోఽన్యే."
(చూ. కుమార సం. తృ. స.)

తా. మన్మథా! ఎదిరి నెఱుఁగక వర్తించు నీగర్వమునకు శంకరుండాగ్రహించి నీపైకి నేత్రాగ్నిని బ్రయోగింపఁగా నాయగ్నిహోత్రుఁడు స్వాహాకాముకుఁ డౌటచే మొగమోడి నిన్నుఁజంపఁ డయ్యెను. కానిచో నీవు తిరిగియుం దేహముతో నుండు టెట్లు? ఆహా! దైవము సైతము పాపాత్ములకే తోడగుచుండును గదా? అర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

చ. జడ నొకయింత లేని నెఱచక్కఁదనంబుల నెల్లఁ గూర్పఁగాఁ
బొడ వయినట్టి ధన్యుఁడవు భోగివి పూవిలుకాఁడ విట్టి నీ
వెడపక నిష్ఠురత్వమున కె ట్లలవాటుగఁ జేసితక్కటా!
పడఁతులమీఁద నేయ రతిపద్యోద్యదర్హ ననువైన చేతులన్.

టీ. జడను = మాంద్యము, ఒకయింత = ఇంచుకైనను, లేని, నెఱచక్కఁదనంబులనెల్లన్ = నిండుసౌందర్యములనన్నిటిని, కూర్పఁగాన్ = రాశి చేయఁగా, పొడవు = ఆకారముగా, అయినట్టిధన్యుఁడవు = ఏర్పడిన కృతార్థుఁడవు. మిగులఁ జక్కఁదనముగలిగి లోకోత్తరుఁడవై వర్తించువాఁడవు.

భోగివి=భోగముల ననుభవించువాఁడవు, పూవిలుకాఁడవు = పూవులువిల్లుగాఁ గలవాఁడవు. ఇట్టినీవు = ఇట్టిమృదులక్షణములుగలవాఁడవగు నీవు, రతిపయ్యెదకుఁ=రతీదేవిపైఁటకు, ననుపు=ప్రియము, ఐనచేతులన్=అగునట్టిచేతులతో, ఎడపక=ఎడతెగక, పడఁతులమీఁదన్=స్త్రీలపై, ఏయన్=ప్రయోగించుపట్టు బాణప్రయోగముచేయుటంతటి, నిష్ఠురత్వమునకున్ = కాఠిన్యమునకు, ఎట్లు, అలవాటుగన్=అభ్యాసముగా, చేసితి=కావించితివి, అక్కటా=అయ్యో!

మన్మథుఁడు చక్కనివా రందఱికంటెను మిగులఁ జక్కనివాఁడు. రతీదేవి ప్రలాపించుచు నీయభిప్రాయమునె చెప్పెను.

శ్లో. "ఉపమానమభూద్విలాసినాం కరణం యత్తవ కాంతిమత్తయా,
తదిదం గతమీదృశీం దశాం న విదీర్యే కఠినాః ఖలు స్త్రియః."

(కుమార. చతు.)

తా. మన్మథా! నీవు లోకమునందలి నిండుచక్కఁదనముల కెల్లఁ బ్రోవుచేసి యేర్పఱుపఁబడిన ట్లున్నసౌందర్యము గలవాఁడవు, మిగుల భోగపురుషుఁడవు. మృదులమ్ములైనపూలు విల్లుగాఁ దాల్చువాఁడవు. ఇట్టి నీవు రతీదేవియొక్క, సునుపైఁట నంటఁదగిన యొలచేతులను విరహిణులపై బాణములు ప్రయోగించుపాటి కఠినఁదనమున కెట్లలవాటు చేసితివి? విప్రలంభము కారము.

తే. అనుచు నిందించి వలవంత యినుమడింప
    నవ్వరారోహ విదళితపల్లకముల
    కమ్మపుప్పొడి పై దుమారమ్ము రేచు
    మలయమంథరపవనుపై నలుక వొడమి. 49

టీ. అనుచున్ = ఇటులని, నిందించి = (మన్మథుని) దూషించి, వలవంత = మదనతాపము, ఇనుమడింపన్ = రెట్టింపఁగా, అవ్వరారోహ = (కొలికిపిఱుఁదులుగల) ఆస్త్రీ, విద...దుమారమ్ము - విదళిత = విరియఁ

చేయఁబడిన, వాల్లకముల = ఎఱ్ఱగలువలయొక్క, కమ్మపుతావి = కమ్మని వాసన గలపుష్పపరాగముయొక్క, పైపుమారమ్ము = మీఁదిధూళిని, రేఁచు ...తమపైన్ - రేఁచు = తనపైకి రేఁగించు, మలయమంథరపవనుపైన్ = మలయపర్వతము నుండివచ్చు మందమారుతముమీఁద, అలుక = కోపము, పొడమి=కలిగి, దీనికి ముందున్న వచనములోని "అని పలికి" యనుదానితో నన్వయము.

మలయమంథరపవనమనుటచే మలయగిరినుండి గందపుఁదావులతో వీచు నది యనియు, మంథరమనుటచే నెఱ్ఱగలువలపుప్పొడి బరువున మెల్లఁగా వీచు చున్న దనియు భావము. ముందుపద్యములోని గంధవాహా యనుసంబోధనచే నీభావము సువ్యక్తము.

తా. అని యాపైని జెప్పినచొప్పున వరూథిని మన్మథుని నిందించి మన్మథతాపము హెచ్చఁగా నెఱ్ఱకలువలపుప్పొడితోఁ జల్లఁగా వీచుచున్న పరిమళముతోడి దక్షిణపుగాలి సోఁకులకుఁ దాళలేక యాగాలిపైఁ గోపించినదై యని తా. అలం. కావ్యలింగము.

ఉ. అక్కట గంధవాహ తగవా హరిణాంకునిఁగూడిపాంథులన్
బొక్కఁగఁ జేయఁ బావకునిపొందొనరించి జగమ్ము లేర్చునీ
యక్కఱగామి మాన వది యట్టిద చుల్కనివృత్తిదుర్జనుం
డొక్కనిఁజొచ్చి క్రిందుపడు నొండ్లకుఁగీడొనరింపగల్గినన్. 50

టీ. అక్కట! గంధవాహ = (సుగంధమును మోయు) మారుతమా! హరిణాంకునిన్=చంద్రుని, కూడి, పాంథులన్ = విరహులను, పొక్కఁగఁ జేయన్ = పరితపింపఁజేయుట, తగవా = యుక్తమా, పావకునిపొందు = అగ్నిచెల్మి, ఒనరించి = చేసి, జగమ్ములు = లోకములు, ఏర్చునీయక్కఱ గామి=కాల్చునట్టి నీ (అగ్నివలన నేర్చుకొన్న) యాపనికిమాలినతనము, మానవు, అదియట్టిది అ = అగునది యట్లే, అదుష్టస్వభావ మటువంటిదే.

దుర్జనుండు=దుష్టుఁ డయిన మనుష్యుఁడు, ఒండ్లకున్ = ఇతరులకు, కీడు = అపకారము, ఒనరింపన్ = చేయుటకు, కల్గినన్ = వీలు కలిగినయెడ, చుల్కనివృత్తిన్ = నీచవ్యాపారమున, ఒక్కనిన్ = ఒండొకని, చొచ్చి = చేరి, క్రిందుపడున్=లోఁబడును. అల్ప వ్యాపారమునం దింకొకదుష్టునిఁ జేరి లోఁబడి యుండు ననుట.

గంధవాహుఁడు పావకుని పొందొనరించిన విధము—ఆగ్నేయ దూలకు నంటియుండునది దక్షిణదిశ. అటనే మలయపర్వతము గలదు. అట నుండి వీచుగాలియే మలయపవనము! ప్రక్కన నగ్ని గలఁడు గాన నగ్నితోఁ జెలిమి చేసె ననుటకుఁ గారణములు.

తా. అయ్యో! మారుతమా! ఇది నీకుఁ దగునా? చంద్రునితోఁ గూడి విరహులను మాడ్చుచుంటివే. అగ్నితోఁగూడి లోకములఁ గాల్చు టనికి మాలినతనము మానవైతివి. అవు నదియుంతే. దుర్మార్గుఁ డొకరికి కీడు చేయు నందు గుదిరినప్పుడు వేఱొకదుష్టునిఁ గూడి యానీచకృత్యమున వానికి లోఁబడును గదా! అర్థాంతరన్యాసపరికరాలంకారములు.

క. నాలుకలు రెండు నిన్నుఁ గ్
రోలనె కల్పించె నలువ ఘోరాహికి న
న్నాలిగ్రహ మిప్పుడుఁ దెగఁ దినఁ
జాలద మృదుపవన విరహిజనదురితమునన్. 51

టీ. మృదుపవన = చల్లగాలీ! నలువ = చతుర్ముఖుఁ డగు బ్రహ్మ, ఘోరాహికిన్ = భయంకరమైన సర్పమునకు (జాత్యేకవచనము), నాలుకలు రెండు=రెండునాలుకలు (పాము ద్విరసన మను పేరు గలది) నిన్నుం గ్రోలనే = నిన్నుఁ దినుటకే, కల్పించెన్ = కలుగఁజేసెను. అన్నాలిగ్రహము=అతుల్సితపిశాచము, (పాము వేయేండ్లు జీవించినఁ బిశాచ మగు నందురు.) ఇప్పుడును = ఇప్పటికిని, విరహిజనదురితమునన్ = వియోగి

జనుల పాపము కారణమున, ప్రియుల నెడబాసి తపించు మాబోంట్లపాపము చేతనేమో! తెగఁదినఁజాలద = మొదలంటఁ దిననే లేకుండెను.

తా. మలయమారుతమా! బ్రహ్మ సర్పములకు రెండేసినాల్కలు నిన్ను మ్రింగుటకే కల్పించెను. అయినను మాబోఁటి విరహిజనులపాపముచే నిప్పటికిని నాసర్పములు నిన్ను నిశ్శేషముగా మ్రింగివేయనే లేకున్నవి. విశేషోక్త్యలంకారము.

వ. అని పలికి యక్కలకంఠకంఠి దీపించుతాపంబువెల్లున మూర్ఛిల్లినం దోడిపల్లవోష్ఠు లల్లనల్లన హల్లకంబుల హిమాంబుపూరంబులం గర్పూరపటీరకర్దమాసారంబులం జెంగావుల మృణాళభంగంబుల సంగంబులకుం జలువ పుట్టింప నెట్టకేలకుం దెలిసె నంతఁ బ్రభాతసమయం బగుటయు నొక్కపువ్వుఁబోఁడి వరూథినితో నిట్లనియె.

టీ. అని = ఇటులని, పలికి = మలయమారుతమును నిందఁగావించి, అక్కలకంఠకంఠి = కోయిలపలుకుగల యావరూథిని, దీపిం... వెల్లునన్ = దీపించు = ప్రజ్వలించు, తాపంబు = మన్మథతాపపు, వెల్లునన్ = అతిశయముచే, మూర్ఛిల్లినన్ = మూర్ఛనొందఁగా, చూచి = చూచినవారై, తోడిపల్లవోష్ఠులు = వరూథినితోఁ గూడియున్న చిగురాకువంటి పెదవిగల చెలికత్తెలు, అల్లనల్లన = మెల్ల మెల్లఁగా, హల్లకంబులన్ = కలువల చేతను, హిమాంబుపూరంబులన్ = పన్నీటివెల్లువలచేతను, కర్పూ...బులన్ = కర్పూర = కర్పూరముచేర్చిన, పటీర = గంధముయొక్క, కర్దమ = పంకము యొక్క, ఆసారంబులన్ = ఎడతెగని చల్లుటచేతను, చెంగావులన్ = చెంగావివల్వలచేతను, మృణాళభంగంబులన్ = తామరతూండ్లతుంపుల చేతను, అంగంబులకున్ = అవయవములకు, చలువ = చల్లఁదనము, పుట్టింపన్ = కలుగఁజేయఁగా, శిశిరోపచారములు చేయఁగా ననుట. ఎట్ట

కేలకున్ = బహుప్రయత్నముచే, తెలిసెన్=(స్మృతి) తెలిసెను. అంతన్ = అప్పుడు, ప్రభాతసమయంబు = తెల్లవారు సమయము, అగుటయున్ = కాఁగా, ఒక్కపువ్వుఁబోఁడి=ఒకపూలవంటి మనోహరాంగకములుగల చెలియ వరూథినితోన్ = వరూథినినిగూర్చి, ఇట్లనియెన్ = ఇట్లు పలికెను.

చెంగావికిని ఉదయచ్చంద్రచంద్రికకును సామ్యము గలదు. చెంగావి యుదయచ్చంద్రికవలెఁ జల్లనైనది. చంద్రిక వేఁడిగ నుండును. చంద్రికవలె నించుకనెఱ్ఱగానుండు చెంగావి చల్లగా నుండును. విరహిణికిఁ జెంగావి తాప కారియనుటకు,—

దమయంతికిఁ జెలులు చేయు శిశిరోపచారభాగమునుండి దృష్టాంతము,
సీ. "వలిపెంపుఁ జెంగావివలువ గప్పు చకోరి బిసకాండసారంబు పెట్టు హారిణి"
(శృం. నై. ఆ. ౨)

తా. ఇట్లు పలికి వరూథిని తాపము హెచ్చి మూర్ఛిల్లె. నెచ్చెలులు బహువిధోపచారములఁ జేసి తేర్చిరి. అంతఁ దెల్లవాఱువేళ యయ్యె. అప్పు డొకచెలి వరూథినితో నిట్లనియె.

ఉ. పాటన సేయమిన్ గురులు పైఁబడి శీర్ణపటీరపంకలా
లాటిక మై దరస్మితవిలాసపుఁజంద్రిక డొంకి వాడుటన్
చేటఁదొలంగి విన్ననగునీమొగమోయన మానిచంద్రుఁడో
పాటలగంధి వ్రాలె నదె భానురుచిన్ దనకందు మీఱఁగన్.

టీ. ఓ పాటలగంధి = పాటలపుఁబూవులపరిమళముఁ బోలుపరిమళము గలదానా! పాటనసేయమిన్ = చక్కపఱుపకపోవుటచే—దువ్వకపోవుట చేత, కురులు=వెండ్రుకలు, పైఁబడి=పైనిగ్రమ్ముకొని, శీర్ణ...లాటికమై-శీర్ణ= చెదరిన, పటీరపంక=మంచిగంధముచేతనైన, లాలాటిక మై= పాపటబొట్టుకలదై, దర...జంద్రిక-దరస్మిత = చిఱునగవు మొక్క, విలాసపుఁజంద్రిక = వికాస

మనువెన్నెల, డొంకి=తగ్గి, వాడుటన్ = వాడిపోవుటచేత, తేట=ప్రసన్నత, తొలంగి=మాసి, చిన్నవగు=చిన్నవోయిన, నీ మొగమో అనన్=నీముఖమే మొ యనునటుల - నీముఖమువలె, మాసి = కాంతితగ్గి, భానురుచిన్ = సూర్య కాంతిచే. తనకందు = తనకళంకము, మీఱఁగన్ = హెచ్చుఁగా, అడ ప్రాలెన్ = అస్తమించెను.

కురులు మోమునందు జారిన వరూథినిముఖము కళంకముతో నున్న చంద్రబింబమును బోలియుండెను. ఆచంద్రుఁడు భానురుచిచేఁ గాంతిమాసిన చంద్రుఁడు. వరూథిని మోమునఁ జిఱునవ్వును గాంతి లేమిచే నదియుఁ గాంతి కోలుపోయిన చంద్రునివలె నున్నది. అద్దపుబిళ్లవలెఁ జంద్రుఁడు గానవచ్చు నటులు వరూథిని ముఖము మంచిగంధ మంటఁగట్టిన పాపటబొట్టువలె నున్నదని భావము.

తా. ఓపాటలగంధీ! చిక్కులు దీర్చి దువ్వి చక్కఁ బఱుపక పోవుటచేఁ జెదరి నీచెండ్రుకలు క్రమ్ముకొని మంచిగంధ మంటి యట్టువలెఁ గట్టి పాపట బొట్టుచందమునఁ గానరాఁగా చిఱునగవుఁబొలుపు తగ్గి, వాడి చిన్నవోయి యున్న నీమొగమో యనునట్టు సూర్యునివెలుఁగుచేఁ దనకాంతి మాసి కళంక మెక్కువ కాఁగాఁ జంద్రుఁడు అస్తమించెను. ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

సీ. సకుటుంబముగ వీఁగి చరమశైలముఁ జేరు
తుహినాంశుదుముదారుదొర యనంగ
నాసీర మై వచ్చునలినబాంధవుటెక్కి
యంబుపై దీపించు నద్ద మనఁగ
నరుణాగ్రనిబిడవాద్యములలోఁ గనుపట్టు
సమయశాంఖికుచేతిశంఖ మనఁగ
నినుఁ దప్పు దజుఁ డౌట మనుమున్న పడివాగెఁ
గొనివచ్చురాయంచకొదమ యనఁగ

తే. నుదయగిరిమీఁదఁ గోపురం బుండి నిగుడు
నహితరవిరశ్మిచే బద్ధుఁ డగుచుఁ దోడి
బలఁగమైనట్టిచుక్కలవలసత్రోవఁ
జూప నేతెంచె నన వేగుఁజుక్క వొడిచె. 54

టీ. సకుటుంబముగన్=ఆలుబిడ్డలతో, పీఁగి = (సూర్యుఁడను) శత్రువకు భయపడిపాఱి, చరమశైలమున్ = పడమటికొండను, చేర=చేరుటకుఁ బోవుచున్న (వలసపోవుచున్న) తుహి...దొర - తుహినాంశు = చంద్రుని యొక్క, దుమ్మువారుదొర = (రాజునకు వెనుక కాపుదలగా యుండెడు) సేనానాయకుఁడో, అనంగన్ = అనునట్లుగాను, నాసీరమై = సేనాముఖమై— దండునకుముందు నడచునదియై, వచ్చు=వచ్చుచున్న, నలినబాంధవు టెక్కెయంబుపైన్=సూర్యునిధ్వజము మీఁద, దీపించు నద్దము అనఁగన్= ప్రకాశించుఅద్దమేమో యనునట్లు, అరు...లలోన్-అరుణాగ్ర=సూర్యుని ముందట, నిబిడ=ఎడతెగని, వాద్యములలోన్ = భేరిమొదలగు వాద్యముల యందు, కనుపట్టు=కనఁబడుచున్న, సమయ...శంఖము-సమయ=కాల మును శాంఖికు = శంఖమూఁదువానియొక్క, చేతిశంఖము = చేతిలోనిశంఖమేమో, అనంగన్=అనునట్లు, ఇనుఁడు=సూర్యుఁడు, అప్పుడు = ఆకాలము నందు-ఉదయకాలమునందు, అజుఁ డౌటన్ = బ్రహ్మ యగుటచే, (సూర్యుఁ డుదయమున బ్రహ్మ, మధ్యాహ్నమున రుద్రుఁడు, అస్తమానమున విష్ణువు నగు నని చెప్పఁబడును.) మునుమున్న = ముందుముందుగా, పడివాగెన్ = ఎక్కుటకు సిద్ధపఱుపఁబడినతీరున, కొనివచ్చు = ఎదటికిఁ దీసికొనివచ్చుచున్న, రాయంచకోదమ = చిఱుతప్రాయంపు రాజహంస, అనఁగన్, ఉదయగిరి మీఁదన్=తూడుపుకొండమీఁద, గోపురంబుండి=పగవారిని తెలిసికొనుటకొఱకు పొంచుండి, నిగుడు...రశ్మిచేన్ - నిగుడు = ముందునకుసాగు, అహిత = శత్రుఁడగు, రవి=సూర్యునియొక్క, రశ్మిచేన్=కిరణము లనుత్రాటిచే, బద్ధుఁ

డగుచున్ = కట్టఁబడినవాఁ డగుచు, తోడి=తనతోడిదగు, బలఁగము = ఆత్మజనము, ఐనట్టిచుక్కల = ఐనవనక్షత్రములయొక్క, వలసత్రోవన్=విప్లవమునకు వెలిబడి ప్రాణార్తులై యితరదేశములకు బ్రదుకఁబోవు త్రోవను, చూపన్ = చూపించుటకు, ఏతెంచెనో యనన్=వచ్చెనేమో యనునట్లు, వేగుఁజుక్క = తెల్లవారుచుక్క '(శుక్రుఁడు), పొడిచెన్ = ఉదయించెను. ఉత్ప్రేక్షారూపకాలంకారములు.

మ, సకలాశాగతినర్మకోపవిరతిశ్రౌతక్రియారంభణా, త్మకవర్గత్ర
యికిన్ మదుచ్చరితశబ్దజ్ఞానమే మూలమిం,తకుఁబోలన్ వినుఁ
డంచుఁ దెల్పుగతిఁ జెంతన్ గొండపై పల్లెలన్, గృకవాకుల్
మొరసెన్ గృహోపరిఁ ద్రిభంగిన్ భుగ్నకంఠధ్వనిన్. 55

టీ. సక...త్రయికిన్ - సకలాశాగతి = (పనిపాటులకు జనులు) ఎల్లదిక్కులకుఁబోవుట—జనులు స్వకార్యములు నిర్వర్తించుకొనుటకు నెవరి దారినివారలు యథేచ్ఛముగాఁ బోవుట. నర్మకోపవిరతి = ప్రణయకోపము యొక్క చల్లారుట, స్త్రీపురుషులు పొలయలుకను మానుకొని రతులకు దొరకొనుట, శ్రౌతక్రియారంభణ = వేదచోదితములైనకర్మలఁ జఱుప నారంభించుట—వేదవిహితములగు స్నానసంధ్యాద్యనుష్ఠానములు వేళదాటనీయక నెఱవేర్చుట, ఆత్మక=(అనునీ) రూపమైన, వర్గత్రయికిన్ = త్రివర్గమునకు, (అర్థ, కామ, ధర్మ పురుషార్థములందుఁ బ్రవృత్తికి), మదుచ్చరితశబ్దజ్ఞానమే=నాచేఁబలుకఁబడిన పలుకుయొక్క యెఱుకయే—ధ్వని వినుటచేఁ గలిగిన మెలఁకువయే, మూలము=ఆధారము, ఇంతకున్ = ఈవిషయమునకు, పోలన్=సరిగా, వినుఁడు = (లోకులారా) ఆలకింపుఁడు, అంచున్ = అని, తెల్పుగతిన్ = తెలియఁజేయువిధముగా, చెంతన్=సమీపమునందున్న, కొండపైపల్లెలన్ = కొండమీఁదిపల్లెలలో, గృహోపరి = ఇండ్లమీఁద, కృకవా

కుల్ = కోళ్లు, భుగ్నకంఠధ్వనిన్ = వంగినకంఠపుధ్వనితో, త్రిభంగిన్ = ముత్తెఱఁగుల, మొరసెన్ = కూసెన్.

ఏదేని పదిమంది యాలకింపవలసిన యంశముఁ జెప్పువాఁడు ఎత్తగు స్థలమునందుండి చెప్పినచో నలువురు తొలుత చూచి తఱువాత విన వీలుకలుగును. గాన కోళ్లు ఉన్నతస్థలమున నెక్కి త్రివర్గావశ్యకమును దెలుపుచున్నవి. కోడికూఁతయం దున్న ఉవర్ణములు (కొక్కొ-రోకో యని హ్రస్వదీర్ఘప్లుత రూపములైన స్వరములు) మూఁడు మూఁడుపురుషార్థముల సూచించి నటులుండెను.

తా. ప్రజలు పనిపాటులకు నలుదెసలకై యరుగుట, దంపతులు ప్రణయకోపము నుజ్జగించుట, నైష్ఠిక లనుష్ఠానములకుఁ బూనుట యను నీ అర్థ, కామ, ధర్మపురుషార్థవ్యాపారములకు నాకూయకూఁతయే కారణము. లిన్నఁగా జనులారా! వినుఁడని తెల్పువిధమున నచ్చటి కొండపల్లెలలో నిండ్ల పైనెక్కి గొంతు వంచి ముత్తెఱఁగు లగుకూఁతలను గోళ్లు కూసెను. అలం: ఉత్ప్రేక్షాస్వభావోక్తులు.

మ. ఇనుఁ డస్తాద్రికిఁ బోవఁ గొల్లగొని నేఁ డేతేరఁ దద్దీప్తి నం
జనసంబంధజబాంధవంబున రతిశ్రాంతాంగనానేత్రకో
ణనికాయంబుల డాఁచితద్ధవళిమన్ దాఁబూనెనోచొప్పుమా
ర్ప నన న్వెల్వెలఁబాఱె దీపకళికావ్రాతంబు శాతోదరీ. 56

టీ. శాతోదరీ = చిక్కనకడుపుగలదానా! (వరూథినీ), ఇనుఁడు = సూర్యుఁడు, అస్తాద్రికిన్ = పడమటికొండకు, పోవన్ = పోఁగా, దీపకళికా వ్రాతంబు = దీపపుమొగ్గలసమూహము, తద్దీప్తిన్ = అతనికాంతిని, కొల్లగొని = దోఁచుకొని, నేఁడు=ఈదినమున, ఏతేరఁగాన్ = ఆసూర్యుఁడు మరల రాఁగా, చొప్పుమార్పన్ = ఉన్నవిధముమార్చుటకై, (తాను దొంగ యని గురుతింతు రేమో యని యన్నయనికి మరుగుపఱచి తెలియకుండఁ జేయుటకు,) అంజనసంబంధజబాంధవంబునన్ = కాటుకసంబంధముచేఁ గల్గిన

చుట్టఱికముచే, రతి...నికాయంబులన్ - రతిశ్రాంత = సురతముచే బడలిన, అంగనా=స్త్రీలయొక్క, నేత్రకోణ=కనుగొనలయొక్క, నికాయంబులన్ = సమూహములందు, డాఁచి=దాఁచి, తద్ధవళిమన్ = వాని తెల్లఁదనమును, తాన్ = తాను, పూనెనో = వహించెనో, 'అనన్', వెల్వెలఁబాఱెన్ = తెల్లవోయెను.

సూర్యుఁ డస్తమించినపు డాతనికాంతి యగ్నిహోత్రుని జేరు ననుట ప్రసిద్ధము. సూర్యుఁ డస్తమింప దీపములు సూర్యకాంతిని గొల్లగొనె ననుటచే నగ్నియందు సూర్యకాంతి చేరుట సూచింపఁబడెను. సూర్యకాంతి రాత్రి అగ్నిని జేరు ననుటకు—

శ్లో. "రుచిధామ్ని భర్తరి భృశంవిమలాః పరలోకమభ్యుపగతే వివిశుః,
జ్వలనంత్విషః కథమివేతరథా సులభోఽన్యజన్మని స ఏవ పతిః." (మాఘకావ్య.)

తా. వరూథినీ! సూర్యుఁ డస్తగిరి కరుగఁగా దీపములు వాని ప్రకాశమును దొంగిలి వెలుంగుచు నేఁడు మఱల నాతఁడు రాఁగా నున్నరూపును మార్చుటకై కాటుకసంబంధముచేఁ దమకు మిత్రము లైనరతిశ్రాంత లగునంగనల కడకన్నులదగ్గఱ నీప్రకాశము డాఁచి వాని తెలుపును తాము తాల్చెనో యనునట్లు దీపములు తెలతెలవాఱెను. రతిశ్రాంత లగునంగనల కనుఁగొన లెఱ్ఱవాఱె ననియు దీపములు కాంతి తగ్గి తెలతెలవాఱె ననియు భావము. ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

శా. వాలారుంగొనగోళ్ల నీవలసతన్ వాయించుచో నాటకున్
మేళం బైనవిపంచి నిన్న మొదలున్ నీవంటమిం జేసి యా
యాలాపంబె యవేళఁ బల్కెడుఁ బ్రభాతాయాతవాతాహ
తాలోల త్రంత్రుల మేళవింపఁగదవే లోలాక్షి దేశాక్షికిన్.

టీ. లోలాక్షి=చలించు కన్నులుగలదానా! నీవు అలసతన్=ప్రాల్మి తనచే, వాలారుంగొనగోళ్లన్=వాఁడియగు గోటికొనలచే, వాయించుచోన్,

నాటకున్ = నాటరాగమునకు, మేళంబు = స్వరస్థానములు సరికూర్పఁబడినది, ఐనవిపంచి = అయినట్టి వీణ, నిన్న మొదలుగ్, నీవు, అంటమిన్ చేసి = తాఁకక పోవుటచే, ప్రభాతా...తంత్రులన్ - ప్రభాత = ప్రాతఃకాలమందు, ఆయాత = వచ్చిన, వాత = గాలిచే, ఆహత = తాఁకఁబడినవై, ఆలోలత్ = మిగులఁ గదలుచున్న, తంత్రులన్ = తీగలచే, ఆయాలాపంబె = ఆనాటరాగపు స్వరక్రమమునే, (నాటకు మేళము గావింపఁబడియుండుటచే మెట్లపై గాలి సోఁకి యిపుడుగూడ సమయవ్యతిరిక్తముగా నాటరాగమునే,) ఆవేళన్ = ఆసమయమున, పల్కెడున్ = పలుకుచున్నది. దేశాక్షికిన్ = దేశాక్షిరాగమునకు, మేళవింపఁగదవే = స్వరస్థానములు కూర్చుమా. స్వభావోక్త్యలంకారము.

తా. ఓవరూథినీ! నీవు నిన్న మధ్యాహ్నకాలమునం దప్పటికిఁ దగినట్టు నాటరాగమునకు స్వరస్థానములు కుదిర్చి మీటుచున్నవీణ యది మొదలు నీవు దానిని ముట్టకుండుటచేత నిప్పుడును దంతులు గాలిచేఁ గదలఁగా నామేళముతోనే వాఁగుచున్నది. అది యీ యుదయకాలమునకుఁ బొసఁగదు గనుక నిప్పటికిఁదగిన దేశాక్షిరాగమున కనుకూలముగా స్వరస్థానములు కుదిర్చి, జతపఱుపుము. (ఇట్లనుటచేత మధ్యాహ్నకాలమునందుఁ బాడఁదగినది నాటరాగము. ప్రాతఃకాలమునందుఁ బాడఁదగినది దేశాక్షిరాగము అనుట తేటపడుచున్నది.) స్వభావోక్తి.

చ. పలుకులు నేర్పువేళఁ గలభాషిణి నీ విటులుండఁ బంజరం
 బుల నరగన్నువెట్టి ముఖముల్ చరణాగ్రనఖాళి గోఁకు
 చున్, నిలుగుచు నావులింపుచు వనీవిహగోత్కర మెట్లు
 పల్కు నప్పలుకులె యట్లు లెత్తి విని పల్కెడు వింటివె
 కీరశారికల్. 58

టీ. కలభాషిణి = అవ్యక్తమధురమగు పలుకులుగలదానా! వరూథినీ! పలుకులు = మాటలు, నేర్పువేళన్ = అభ్యసింపఁజేయు సమయము.

నందు, నీవు, ఇటులుండఁగ = ఈవిధముగా నస్వస్థవై యుండుటచే, (పరాధీన హృదయముతో నుండి ఉజ్జగింపక పోవుటచేత,) పంజరంబులఁ = పెంపుడు పక్షులకొఱకు ఏర్పాటు చేయఁబడిన గూండ్లయందు, కీరశారికల్ = చిలుకలు గోర్వంకలు, అరగన్ను వెట్టి = మూఁగన్ను వైచి, సగము మూసి సగము తెఱచినటు లున్న కన్నులతో - నిదురచేఁ దూలుచు, చరణాగ్రనఖాళిఁ = కాలిగోటికొనలపంక్తులతో, గోఁకుచుఁ = గోఁకికొనుచు, నిలుగుచుఁ = ఒడలు విఱుచుచును, ఆవులించుచుఁ = ఆవులింతలు విడచుచు, వనీవిహగోత్కరము=అడవిపక్షులగుంపు, ఎట్లుపల్కుఁ = ఏవిధముగాఁ గూయునో, అప్పలుకులె = ఆకూఁతలె, అఱ్ఱులెత్తి = మెడలు పైకెత్తుకొని, విని=ఆలకించి, పలికెడుఁ = పలుకుచున్నవి, వింటివె = నీవు విన్నావా?

తా. వరూథినీ! చిలుకలకును గోర్వంకలకును నీవు వాడుక చొప్పున నిప్పుడు మాటలు నేర్పమిచేఁ బంజరములలోఁ నరగన్ను వైచుకొని గోళ్లతో మెడలు గోఁకికొనుచు, నావులించుచు నడవి పక్షులకూఁతలు విని వానినే మరలఁ గూయుచున్నవి, వినుచున్నావా? అడవిపక్షుల యఱపులకె మఱల యలవాటుపడిన యెడల నీకలభాషణములు వచ్చుట చాలకష్టము. స్వభావోక్తి భ్రాంతిమదలంకారములు.

మ. ఉరుసంధ్యాతపశోణభృత్కలితమై యొప్పారు బ్రహ్మాండమ
న్గరిడిన్ గాలపుహాంతకాఁడు చరమాగస్కంధముం జేర్చు
న్నిబ్బరపుం సంగడమో యనన్ శశి డిగెన్ బ్రాగ్భూమిభృ
త్తైకృతవే, తరబాహాగ్రపుసంగడం బనఁగ మార్తండుండు
దోఁచెన్ దివిన్. 59

టీ. ఉరు...కలితమై-ఉరు = అధికమైన, సంధ్యాతప = ప్రాతస్సంధ్యవేళఁగల్గు ప్రకాశ మను, శోణభృత్=ఎఱ్ఱపట్టితో, కలితమై = కూడినదై, ఒప్పారు=ఒప్పుచున్న, బ్రహ్మాండము, అన్ గరిడిన్ = అనునట్టి గరిడిసాలలో,

కాలపుహాంతకాఁడు=కాల మను జెట్టికాఁడు, 'చరమాగస్కంధమున్=పడమటికొండ యనుమూఁపున, చేర్చు...గడమో-చేర్చు=పెట్టుకొను, నిబ్బరపు=గట్టిదైన, సంగడమో=గుండో, అనన్=అనునటులు, (సాధనము చేయునపుడు జెట్టివాండ్రు బంతివలె గుండ్రముగా నుండు పెద్దశిలాఖండమునో లోహవస్తువునో భుజములపై ద్రిప్పుదురు. దీని సంక్తోలా యని యందురు.) శశి = చంద్రుఁడు, డిగెన్ = దిగువకు వ్రాలెను. (అస్తమించెను) ప్రాక్ష్మా... సంగడంబు - ప్రాక్ష్మాభిభృత్ = తూర్పుకొండ యను, కైతవ = మిషగల, ఇతరబాహాగ్రపు = రెండవభుజముమీఁది, సంగడంబు = గుండు, అనఁగన్ మార్తండుండు = సూర్యుఁడు, దివిన్ = ఆకసమున, తోఁచెన్.

జెట్టులు పోరుచోటు అభ్యాసము చేయుచోటు ఎఱ్ఱమట్టితో నించియుందురు. రక్తపాతము జరిగినను దెలియకుంటకు, ఎఱుపురంగు ప్రతాపము సూచించునది గాన ప్రతాపాతిశయమునకుఁ గూడ, గరిడి యెఱ్ఱని మట్టి పఱుపఁబడి రక్తవర్ణముతో నలరారు ననుటకు.—

తే. "బహువిరోధిమణిప్రభాపల్లవాగ్ర మల్లసంగ్రామఖురళికామండలాయ
మానసాసాపరిష్కారమహితగాత్రి మనుజపతిపుత్రియాస్థానమునకువచ్చె."
(శృంగారనైష. ఆ. ౫.)

తా. ప్రాతస్సంధ్యారాగ మను నెఱ్ఱమట్టితో నెసఁగెడు బ్రహ్మాండ మను గరిడిసాలలో కాల మను జెట్టి పడమటికొండ యనుమూఁపునఁ జేర్చుకొనుసంక్తోలా (ఇదియొక గరిడిసాధనము) యనునట్లు చంద్రుఁడు వ్రాలెను. తూర్పుకొండ యను రెండవ మూఁపుమీఁద దాల్చు సంక్తోలా యనునట్లు సూర్యుఁ డుదయించెను. రూపకోత్ప్రేక్షాపహ్నవములు, అలం.

చ. కరకరి గూఁటఁ గఱ్ఱ యిడఁగా మొఱవెట్టెడులీల బాలభా
స్కరకరకాండకందళవిఘట్టన నించుక వాయివిడ్డతా, మర
మొఱవెట్టిపెట్టి పలుమాఱును వాకిలి దాఁటి యాఁగుచున్

మొఱయ విపంచి మీటుగతి మ్రోసి యళుల్ వెడలెఁ
గొలంకులన్. 60

టీ. కరకరిన్ = కఱకుఁదనముతో—క్రూరస్వభావముతో ననుట. గూఁటన్ = గూఁటిలో, కట్టుబడఁగాన్ = కొయ్య పెట్టినప్పుడు, మొఱ వెట్టెడులీలన్=పక్షులు మొఱ్ఱోయని కూయుచున్నటుల, బాల...విఘట్టనన్ = బాలభాస్కర = బాలసూర్యునియొక్క, కర=కిరణము లనెడు, కాండకందళ = కఱ్ఱపుల్లయొక్క, విఘట్టనన్ = పోటుచే, ఇంచుక = కొంచెము, వాయివిడ్డతామరన్ = నోరువిచ్చిన తామరపూవునందు, ఇట జాత్యేకవచనము. మొఱవెట్టి వెట్టి = దుఃఖముతో నఱచియఱచి, పలుమాఱును = మాటిమాటికి, వాకిలి = విడిసిన ద్వారమును, దాఁటి, ఆఁగుచున్ = నిలుచుచు, మొఱయన్ = మ్రోయునట్లు, విపంచిమీటుగతిన్ = వీణ మీటువిధమున, మ్రోసి=ఝంకరించి, అళులు=తుమ్మెదలు, కొలంకులన్ = సరస్సులయందు, వెడలెన్=తామరపూవులనుండి బయలుదేరెను.

తుమ్మెదల యఱపు వీణమ్రోఁతలవలె నుండునని కవులు చెప్పుట ప్రసిద్ధము. చూడుఁడు. చంపూభారతము.

శ్లో. ''ఆలాపకాలసమపల్లవితాంకవీణాసౌరభ్యపాతిమధుపారవసంకులస్య,
తంత్రీస్వనస్య సమితౌ తరుణీరవస్య జానాతి యత్ర చతురోపి న తారతమ్యమ్.''

తా. దయమాలినవాఁ డెవఁ డయిన గూఁటఁ గట్టి పెట్టి పొడువఁగాఁ బ్రాణభయముచేఁ గూటిలో నున్నపక్షులు విచారముతో రొద చేసెడువిధమున బాలభాస్కరుని కిరణములతాఁకుడుచేఁ గొంచెము ద్వార మేర్పడిన పద్మమునుండి తుమ్మెదలు వెలువడి యక్కడనే యిటునటుఁ దిరుగాడుచు, వీణ మీటువిధమున మ్రోయుచుండెను. స్వభావోక్త్యుపమాలంకారములు.

చ. అడరునవీనభానుకిరణానల మంటినఁ గూడుకొన్నపు, ప్పొడి
కొలుచెల్ల మోఁచికొని పోకొమిడి సంభ్రమ మొప్పఁ గంటి వే

పడఁతి భవద్విహారవనపద్మసరఃకుముదాలయంబులన్, వెడలు
మిళిందబృందములు వీఁపుపిశంగిమకైతవంబునన్. 61

టీ. పడఁతి = వరూథినీ! భవ...యాంబులన్ - భవత్ = నీయొక్క, విహారవన=శృంగారవనమునందలి, పద్మసరః=తమ్మిపూఁగొలఁకులందలి, కుముద= కల్వలను, ఆలయంబులన్ = ఇండ్లలోనుండి, వెడలు మిళిందబృందములు = బయలుదేరు తుమ్మెదల సమూహములు, వీఁపు పిశంగిమ కైతవంబునన్ = వీఁపుయొక్క పసిమి యనుమిషచే, అడరు...అనలము - అడరు = అతిశయించు, నవీనభాను = బాలభాస్కరుని, కిరణానలము = కిరణాగ్ని, అంటినన్ = అంటఁగా, కూడుకొన్న, పుష్పొడికోలుచు = పుష్పరాగమను ధాన్యము, ఎల్లన్ = అంతయు, సంభ్రమము = తొట్రుపాటు, ఒప్పన్ = ఒప్పఁగా, మోచికొని=ఎత్తుకొని, పోయెడిన్ = పోవుచున్నవి, కంటివే = చూచితివా? తుమ్మెదలు మేనంతయుం నల్లఁగానుండి వీఁపుమాత్రము పచ్చఁగా నుండును. ఆపసుపురంగుల తేంట్లు ఇండ్లకాపులు ధాన్యము మోసికొను రైతుగ నుత్ప్రేక్షింపఁ బడెను. తుమ్మెదవీఁపులు పచ్చగా నుండు ననుటకు—

ఉ. "తుమ్మెదబ్రిమ్మరీఁడు పయిఁదోఁచు పిశంగిమ పద్మినీనిశాం,
కమ్మదితాఁ బరాగపటిఁ గప్పి" (వసు-ఆశ్వా. 3-138)

తా. వరూథినీ! నీయుద్యానవనమున యందలి తమ్మికొలఁకులలో సూర్యకిరణములు ప్రసరింపఁగా నచటికల్వలలోని తేంట్లు వానిపుప్పొడియంటి పచ్చనైన వీఁపులతో వెల్వడిపోవుట, నిప్పంటుకొని తగులఁబడుచున్న యిండ్లలో నుండి నిల్వఁజేసి యుంచుకొన్న ధాన్యమును వీఁపులపై మోసికొని వెల్వడు సంసారులవలె నున్నవి చూచితివా? ప్రొద్దు ప్రుంకఁగనే తమ్ములను వదలి రాత్రియంతయుం గలువపూలలో విహరించి కొంచె మాగిన నవి ముకుళించునేమో యని యందుః జిక్కక వీఁపునఁ బరాగమంటుకొనఁ దుమ్మెదలు బైటికి వచ్చుచున్న వని భావము. అలం. ఉత్ప్రేక్షారూపకాపహ్నవములు.

చ. కొలకొలఁగూయుచుం బైనొఱగుఁగుత్తుకఁగుత్తుకఁ జుట్టుపాఱు
చిల్వలక్రియఁ గానరాని గతులన్ మయిమైఁ బెనుచున్ జ
నించు నశ్రులఱుత నొత్తు సోలు నిలుచున్ విధిచాతురిఁ
గూడియున్ రతిన్, దలఁపవు కంటె పాసినవెతల్ దలఁపిం
చుచుఁ గోకదంపతుల్. 62

టీ. కోకదంపతుల్ = చక్రవాకపక్షుల జతలు, విధిచాతురిన్ = దైవ విలాసముచే, కూడియున్ = మరలఁ గలసియు, పాసినవెతల్ = కడచిన కష్టములను, తలఁపించుచున్ = ఒకదాని నొకటి తలఁచుకొనునట్లు చేసికొనుచు, కొలకొలకూయన్ = కలకలధ్వని నిండార నఱచును. పై నొఱగున్ = ఒకదానిపైకి వేఱొకటి మొగ్గియానుకొనును. కుత్తుకన్ కుత్తుకన్ = గొంతును గొంతును, చుట్టున్ = అలముకొనును. పాఱుచిల్వలక్రియన్ = పారాడు పాములవలె, కానరాని, గతులన్ = నడకతో, మయిమైన్ = దేహముతో దేహమును, పెనుచున్ = పెనవేసికొనును. జనించు నశ్రువుల్ = జనించుకన్నీళ్లను, అఱుతన్ = ఒండొంటిమెడలచేత, ఒత్తున్ = తుడుచును, సోలును = సొమ్మసిల్లును. నిలుచున్ = ఏమియుఁ జేయక యూరక నిలువఁబడును. రతిన్ = భోగములను, తలఁపవు, కంటె = చూచితివా?

తా. వరూథినీ! చక్రవాకదంపతులు ప్రొద్దు క్రుంకినపైఁ గన్ను తెలియక యొండొంటి నెడఁబాసి రేయెల్ల వియోగము ననుభవించి ప్రొద్దు పొడువఁగానే మరలఁ గలసికొని కడచిన కష్టములఁ దలఁపించుకొనుచుఁ గొలకొలఁ గూయుచుఁ బైపై నొఱగుచు గొంతుగొంతుఁ గలుపుకొనుచుఁ బారాడు పాములవలెఁ బెనఁగొనుచుఁ గన్నీరుకార్చుచు నిట్లు పలుతెఱఁగుల సంకటపడునుగాని సంభోగసౌఖ్యమును దలంపవు చూచితివా? అలం. స్వభావోక్తి, కారకదీపకము, ఉపమ, విశేషోక్తి.

ఉ. ఇందునిభాస్యవాఁడనఁగ నింద్రుఁడొ చంద్రుఁడొ యీయువేం

ద్రుఁడో, యిందులకై వగఁ గాఁగుల నేటికి నేఁటికిఁ గందుఁబో
దమా, నందనభూమి భూమిసురనందనుఁ డుండకపోఁడు రమ్మ
నీ, చందము నందముం గనిన జవ్వని యెవ్వని వెఱ్ఱిఁ జేయదే.

టీ. ఇందునిభాస్య = చంద్రునివంటి ముఖముగలదానా! వరూథినీ, వాఁడు=ఆప్రవరుఁడు, అనఁగన్ = అనఁగా, ఇంద్రుఁడో = దేవరాజో, చంద్రుఁడో=చందమామయో, ఆయుపేంద్రుఁడో=ప్రసిద్ధుఁడైన విష్ణుఁడో, సుప్రసిద్ధుఁడగు నింద్రుఁడు చంద్రుఁడు విష్ణువును కాఁడు. అంతటి దేవుఁ డైన విరాళిగొనుటయు వెదకుటయు సమంజసముగాని సామాన్యమానవుని కొఱకా ఇంతటి వలవంతలతో వేగుట, ఇందులకై=వాని సాంగత్యమునకై, వగన్ = విచారముతో, కాఁగుల నేటికి = దుఃఖింప నేల? నేఁటికిన్ = నేఁడును, అందున్ = ఆయుద్యానవనమునకు, పోదము, ఆనందనభూమిన్= సంతోషకరమయిన యాప్రదేశమున, భూమిసురనందనుఁడు = ప్రవరుఁడు, ఉండకపోఁడు = ఉండనేయుండును, రమ్ము = పోదమురమ్ము. శృంగారవనము జూచి ఆయా యువకుఁడు కాలూనక యందు నిలువకపోఁగలఁడా? జవ్వని = చిన్నదానా! నీచందమున్ అందమున్ = నీవిధమును చక్కఁదనమును, కనిన = చూచినయెడల, ఎవ్వనిన్ = ఎట్టివానినైనను, వెఱ్ఱిన్ = కామవికార మందినవానిఁగా, చేయదే=చేయదా?

ఇంద్రుఁడు చంద్రుఁడు విష్ణువు లోనగువారె నిన్నుగాంచిన వలతురు. ఇఁక సామాన్యబ్రాహ్మణునిసంగతిఁ జెప్పవలసిన దే మున్నది? ఇంద్రాదులు తమ మహత్త్వముచే నీ మీఁదివలపు నాపుకొనఁగలుగుదు రేమోగాని సామాన్యుఁడగు ప్రవరాఖ్యుఁడు ముగ్ధుఁడై యా ప్రదేశమునం దెందెందో యుండు ననుట.

తా. వరూథినీ! ఆప్రవరుఁ డనఁగా నింద్రుఁడా చంద్రుఁడా! అతని పొందునకై యింతగా చింతపడ నేల? నేఁడుకూడ నయ్యుద్యాన

మున కరుగుదము. అచ్చో నవ్విప్రకుమారుఁ డుండకపోఁడు. రా! నీచందము నీ యందము చూచినచో నెట్టి వానికి నెట్టిపుట్టదు? అలం. ఉపమ, ప్రతిషేధము, అర్థాపత్తి.

ఉ. ఏల దురంతవేదనమెయిన్ బొరలాడెదు తాల్మిదక్కి మే
లే లలితాంగి యెంతపని లెమ్మిది విప్రవరుండు గోలయున్
బాలుఁడు గాన నప్పటికిఁ బైఁబడఁ గొంకెనుగాని వానికిన్
గాలొకచోటనిల్చునె వగన్ మగుడన్ నినుఁజూచునంతకున్.

టీ. లలితాంగి = ఇంపైన యవయవములు గలదానా! తాల్మి = ధైర్యమును, తక్కి = కోల్పోయి, ఏల=ఎందులకు, దురంతవేదనమెయిన్ = అంతము లేనిబాధతో, పొరలాడెదు = క్రిందుమీఁదు పడుచుఁ దపించెదవు? మేలే = మంచిదా-ఇదియుక్తమా? ఎంతపనిలెమ్ము = ఎంతమాత్రపుఁబనిలే - యసాధ్యముకాదు (లెమ్ము అనుట యలక్ష్యమును సూచించును.) విప్రవరుండు= నీవువలచిన యాబ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడు, గోలయున్=యుక్తాయుక్తజ్ఞానశూన్యుఁడును, బాలుఁడున్=పసివాఁడును, కానన్=కాఁబట్టి, అప్పటికిన్=ఆ సమయమునకు, పైఁబడన్, కొంకెను. కాని, వానికిన్, మగుడన్=తిరిగి, నినున్, చూచునంతకున్ = చూచువఱకును, వగన్=విచారముచే, కాలు = పాదము, ఒకచోటన్=ఒక ప్రదేశమునందు, నిల్చునే = నిలుకడగా నుండునా? ఈ వనము వదలిపోవనే పోవఁడు. పోయెఁబో వెనుకకు మఱలిపోయినచో నిముస మొండక వచ్చితీరును.

తా. వరూథినీ! ఓర్పు వీడి మితిలేని వేదనఁజెందె దేల? మేలా యిది! అతని వశపఱచుకొనుట యనఁగా నెంతపని? ఎఱుఁగనివాఁడును బాలుఁడును గాన నప్డు డాతఁ డట్టు మీఁదఁబడ సంశయించెను గాని వానికి మరల నిన్నుఁ జూడకున్నచోఁ గా లొకచోట నిల్చునా?

క. రారమ్మనుటయు దివిష
న్నారీరత్నంబు నికటనాకధునీక
ల్హారాంభోరుహమధురస
ధారాచంద్రకితసలిలధౌతానన యై. 65

టీ. రారమ్ము = వనవిహారమునకు రావే రా యని, అనుటయుఁన్ = చెలికత్తె యనఁగా, దివిషన్నారీరత్నంబు = వేల్పుఁగన్నెలలోఁ మిన్న యగు వరూథిని, నికట...ననయై. నికట = సమీపమున నున్న, నాకధునీ = ఆకాశగంగలోని, కల్హార = చెంగల్వలయు, అంభోరుహ=పద్మములయు, మధురస= మకరందముయొక్క, ధారా = ధారలచే, చంద్రకిత = నెమలిపురిఁక కన్నులవలె జిడ్డుదేఱినదిగాఁ జేయఁబడిన, సలిల = నీటిచే, ధౌత = కడుగఁబడిన, ఆననయై = మొగముకలదై, ఈ పద్యమునకుఁ బైపద్యముతో నన్వయము.

పరిశుద్ధమగు జలమునందుఁ దేనియబొట్టువేసిన జిడ్డుతేఱును. దానిపై సూర్యకిరణములు వ్యాపించెనేని యింద్రధనుస్సులోని రంగులవలె నుండును. ఇట నది యభివర్ణితము.

తా. ఈ విధముగాఁ జెలికత్తె రార మ్మనుటయుఁ నావరూథిని చెంగట నున్న గంగానదిలోని కలువలనుండియుఁ దామరలనుండియుఁ నొలికిన తేనె చేసెచే జిడ్డుకట్టిన నీట మొగము కడుగుకొని.

సీ. ఘనసారపంక మొక్కలతాంగి దెచ్చిన
మట్టి వ్రేలనె చుక్కబొట్టు పెట్టి
యింతి యొక్కతె పూవుటెత్తు లెత్తినఁ జూచి
విసువుతో నొకకొన్ని విరులు దుఱిమి
పడతి యొక్కతె రత్నపాదుక లిడ నిల్చి
తొడుగ కవ్వలికిఁ బోనడుగు పెట్టి

బాగాలు వెస నొక్కపద్మాక్షి యొసఁగిన
వెగ్గలం బని కొన్ని వెడల నుమిసి
తే. సగము గొఱికినయాకును సఖులుపిలువ
సగ మొసఁగు నుత్తరముఁ దెల్పి సగము మఱపు
సగము నయి చింతచే సగ మగుచు నరిగె
నవ్వరూథిని యంతికోద్యానమునకు. 66

టీ. ఘనసారపంకము=కప్పురపుగందము, ఒక్కలతాంగి = ఒకతీఁగవంటి మేనుగలచెలువ, తెచ్చినన్ = తేఁగా, వ్రేలనే=కొనవ్రేలితోనె, మట్టి=తాఁకి, చుక్కబొట్టుపెట్టి = చుక్కవలెబొట్టు పెట్టుకొని, ఇంతియొక్కతె=ఇంకొక చెలియ, పూవుటెత్తులు = పూదొంతులు, ఎత్తినన్ = ఎత్తిచేతఁబట్టుకొనఁగా, చూచి=ఆపొంకరలఁజూచి, విసువుతోన్=విరక్తితో, కొన్నివిరులు = అందుఁ గొన్నిపూలుమాత్రము, తుఱిమి=కొప్పున నిడి, పడఁతియొక్కతె = మఱియొక పరిచారిక, రత్నపాదుకలు = రత్నాలపావకోళ్లు, ఇడన్=ముందఱికిఁ దెచ్చి పెట్టఁగా, నిల్చి=సరిగా నిలిచి, తొడుగక=కాలధరింపక, అవ్వలికిన్ పోన్= తొలఁగిపడునట్లు, అడుగుపెట్టి = పాదముచొన్పి, ఒక్కపద్మాక్షి=ఇంకొక్క పరిచారిక, వెసన్ = త్వరగా, బాగాలు = కత్తిరించినపోఁకలు, ఒసఁగినన్= చేతి కందీయఁగా, వెగ్గలంబు = హెచ్చు, అని = అనిచెప్పి, కొన్ని = ఆబాగములలోఁ గొన్నిటిని, వెడల నుమిసి = పోవునటుల నూచి, సగముకొఱికిన యాకును=సగముమాత్రముకొఱికిన తములపాకును, సఖులు=చెలులు, పిల్వన్, సగము, మఱపు = అజ్ఞానము, సగము, ఐ=కలదై, చింతచేన్, సగము, అగుచున్, అంతికోద్యానమునకున్, వెడలెన్.

ఇందు అరతి యను మదనావస్థ చెప్పఁబడెను. "అరతి ప్రియవస్తుద్వేషః" అని తల్లక్షణము. శైత్యోపచారవికారము అరతి యని యిటుల కావ్యాలంకారసంగ్రహమునఁ గలదు.—

మ. "నిరతం బాత్మకరాంఘ్రి బాహునఖకాంతిస్ఫూర్తికిం దిగ్గుడై
శరణంబొందు ప్రవాళపద్మబిసపుష్పశ్రేణికిం గ్రమ్మఱన్
శరణంబందుట హీనమంచునొ మఱిన్ శైత్యోపచారక్రియా
గరిమం బొల్లదు మానినీమణి కడంకన్ శ్రీనృసింహాధిపా."
(తృతీయాశ్వాసము. ప. ౧౭౫)

తా. వరూథిని ప్రియవిరహవేదనచేత విరక్తినొందినదై గంధము పూసి కొనక, పువ్వులు కొప్పునఁ జక్కఁగాఁ బెట్టుకొనక, పావకోళ్లు కాళ్లఁదొడుగక, పక్కలొకు లొల్లక, చెలికత్తెలాడు మాటలకు బదులుమాటలు సరిగాఁ జెప్పక, స్మృతిగలిగియుం లేనిదానివలెనే విచారముచేఁ గృశించిన దేహము గలదై, మెల్లఁగా నింటివెంబడి శృంగారపుఁ దోఁటకుఁ బోయెను.

వ. ఆసమయంబున దేవజాతిత్వజనిత విమలజ్ఞాన పాటవంబునం
దద్వృత్తాంతంబు సమస్తంబు నెఱుంగుటంజేసి. 67

టీ. దేవ...టవంబునన్-దేవజాతిత్వ=దేవజాతి యగుటవలన, జనిత=పుట్టిన, విమలజ్ఞాన = నిర్మలమగు తెల్వియొక్క, పాటవంబునన్ = గట్టితనముచే (సామర్థ్యముచే), తద్వృత్తాంతంబు = ఆ వరూథిని సమాచారము, సమస్తంబున్ = అంతయు, ఎఱిఁగి = తెలిసినవాఁ డగుటచేత (కర్త గంధర్వుఁడు.)

శా. ఏగంధర్వుఁడు తద్విలాసములు మున్వీక్షించి తానెంతయున్
రాగాంధుండయి గోరి హత్తక గడున్ రారాపులం గంతుఁడు
ద్వేగం బందఁగఁ జేయ నెవ్వగల నువ్విళ్లూరుచున్ వేఁగువాఁ
డాగంధర్వకుమారుఁ డంగభవవిద్యాపారగుం డాత్మలోన్.

టీ. మున్ను = పూర్వము (ఇంతకు వెనుక) ఏగంధర్వుఁడు = ఏగంధర్వకుమారుఁడు, తద్విలాసములు=ఆ వరూథిని శృంగారచేష్టలను, ఈక్షించి=చూచి, తాన్=తాను, ఎంతయున్=విస్తారముగా, రాగాంధుండయి = అను

రాగముచేఁ గానవిద్యాఁడయి, కోరి=వరూథినిఁ బొందు నపేక్షించి, హత్తక = జతపడక, కదుక్ = మిక్కిలి, రారాపులక్ = ఒత్తిడిచే, కంతుఁడు=మన్మథుఁడు, ఉద్వేగంబు=కలవరమును, అందఁగఁ జేయఁ = పొందింపఁగా, నెవ్వగలక్=నిందువిచారముతో, ఉవ్విళ్లూరుచుక్, ఏగంధర్వుఁడు, వేఁగువాఁడు= పరితపించుచుండువాఁడో, అంగభవవిద్యాపారగుండు = మన్మథవిద్యయందు గడిదేరినవాఁడు, (అగు) ఆగంధర్వకుమారుఁడు = యౌవనవంతుఁడగు నాగంధర్వకుమారుఁడు, ఆత్మలోక్ = హృదయమునందు, వైవశ్యముతో నన్వయము.

విలాస మనునది ఇష్టుఁడగు ప్రియుని గవయ నభిలషించి భ్రూనేత్ర చాలనాదులచే నుత్సాహము వెల్లడించుట. విలాసమనకు లక్షణము.—

శ్లో. "ప్రియసంప్రాప్తిసమయే భ్రూనేత్రాననకర్మభిః,
తాత్కాలికో విశేషో యస్స విలాస ఇతీరితః." (రసార్ణవసుధాకరము.)

తా. మను శాకగంధర్వుఁడు వరూథినిసౌందర్యమును దాని శృంగార చేష్టలను జూచి మోహించి యది యందులకు సమ్మతింపక పోగా దానిని వలపించు నుపాయము గానక నాఁటనుండి మన్మథవేదన బొందుచున్న వాఁడై వరూథిని ప్రవరాఖ్యుని వలచి వాఁడు తన్నొల్లమిచేత మన్మథవ్యథపడుచున్న వృత్తాంతము విని తన మనసులో నిట్లాలోచించెను.

ఉ. ఒక్కొకవేళఁ బద్మముఖు లొల్లమి సేయుదురొక్కవేళఁ జె
న్నక్కువ నాదరింతురు క్షణక్షణముల్ జవరాండ్రచిత్తముల్
బక్కన వేసటల్ జన దుపాయములన్ దగునచ్చకంబులన్
జిక్కఁగఁ జేసి డాసి సతిచిత్తముఁ బట్టి సుఖింపఁగాఁదగున్.

టీ. పద్మముఖులు = తామరపూవులవంటి ముఖముగలవారు—స్త్రీలు, ఒక్కొకవేళక్ = ఒకానొకసమయమునందు, హృదయము రాగాతిశయముచే విజృంభించనియప్పుడు, ఒల్లమిసేయుదురు = ఇచ్ఛగింపక పోవుదురు

ఒక్కవేళన్ = ఒకానొకసమయమున, పెన్మక్కువన్ = పెద్దయపేక్షతో, ఆదరింతురు, జవరాండ్రచిత్తముల్ = యువతులడెందములు, క్షణక్షణముల్ = ప్రతిక్షణమునకు మారునవి, (కాన) వక్కానన్ = కటాలున వేసరన్ చనదు=విసువరాదు. ఉపాయములన్ = బహువిధములగు నుపాయములచేతను, తగు నిచ్చకంబులన్= అనువైన యిచ్చకాలతోడను, చిక్కఁగఁ జేసి = స్వాధీనపఱుచుకొని, డాసి = దగ్గఱి, సలిచిత్తముఁబట్టి = అఁడుదాని మనసు ననువర్తించి, సుఖింపఁగాఁ దగున్=సంభోగసౌఖ్యములననుభవింపఁగాఁ దగును.

స్త్రీలచిత్తములు క్షణక్షణము చలించునవిగానఁ గాలానుసారముగు ప్రయత్నములు చేయవలయు ననుటకు.—

ఉ. "ఇప్పటి నీతలంచు తెఱఁ గిట్టిదయా నిటమీఁద నెప్పుడే
చొప్పున నుండునో ! నిజమునుద్ది యెఱుంగముగాని యంగ్మలీ
చెప్పెడిదేమి ! బాలికలచిత్తము లంబుతరంగలోలముల్."

(శృంగారనైషధము. ఆ. 2)

తా. ఒకొక్కప్పుడు తిరస్కరింతురు. ఇంకొకప్పుడు మిక్కిలి మక్కువ చూపుదురు. స్త్రీలచిత్తములు చపలము లగునవి కావునఁ దటాలున విసివి విడువరాదు. ఉపాయములు చేసి యనువయిన యిచ్చకములు పలికి స్వాధీనపఱుచుకొని దగ్గఱి యాఁడుదాని మనసు గుర్తెఱిఁగి సుఖింప నగును. అలం. అప్రస్తుతప్రశంస, కావ్యలింగమును.

క. అని తలఁచి యవ్విలాసిని
యనిశోత్మఁ గ్రీడించుపుష్పితారామంబున్
మునుకలుగఁ జొచ్చి యొకచం
దనభూజమునీడ నిల్చి దంభం బమరన్. 70

టీ. అని తలఁచి = ఈవిధముగాఁ దలంచికొని, అనిశమున్ = ఎప్పుడును, అవ్విలాసిని = విలాసవతియగు వరూథిని, క్రీడించు పుష్పితారామంబునన్=విహరించు వికసించినతోఁటను, మును కలుగన్ = వరూథిని రాకముందే, చొచ్చి=చేరి, ఒకచందనభూజము నీడన్=ఒక మంచిగందపుఁజెట్టు నీడను, దంభంబు = కపటము, అమరన్ = ఒప్పఁగా, నిల్చి = నిలువఁబడి, పైపద్యముతో నన్వయము.

తా. గంధర్వకుమారుఁడు ఎటులేని ప్రయత్నించిన వరూథిని సమాగమము లభింపవచ్చు ననుకొని ఆమెకంటె ముందుగా నామె విహరింపవచ్చు నుద్యానవనముఁ జేరి యటఁగల యొకగందపుమ్రాని నీడను గపటాచరణములతో నిలిచియుండెను.

సీ. అర్ధచంద్రుని తేట నవఘళించులలాట
పట్టి దీర్చినగంగమట్టితోడఁ
జెక్కుటద్దములందు జిగివెల్లువలు చిందు
రమణీయమణికుండలములతోడఁ
బసిఁడిప్రాఁతచెఱంగు మిసిమి దోఁపఁ జెలంగు
నరుణాంశుకోత్తరీయంబుతోడ
సరిలేని రాకట్టుజాళువా మొలకట్టు
బెడఁగారునీర్కావిపింజెతోడ
తే. ధవళధవళము లగుజన్నిదములతోడఁ
గాశికాముద్ర యిడినయుంగరముతోడ
శాంతరస మొల్కు బ్రహ్మతేజంబుతోడఁ
బ్రవరుఁ డయ్యె వియచ్చరప్రవరుఁ డపుడు. 71

టీ. అపుడు=ఆసమయమునందు, వియచ్చరప్రవరుఁడు=గంధర్వుఁడు, అర్ధచంద్రుని తేటన్=అర్ధచంద్రుని తిన్నఁదనమును, అవఘళించు లలాటపట్టిన్

తిరస్కరించునొసలను, తీర్చినగంగమట్టితోడన్ - తీర్చిన=తిలకముగా దిద్దిన, గంగమట్టితోడన్ = గంగానదిలోని మృత్తికతోడను, నదీజలమునందు స్నానముచేసి సంధ్యవార్చునపుడు నదీమృత్తిక మొగమున బొట్టుపెట్టుకొనుట ఆచారము. చెక్కుటద్దములందున్ = అద్దములంబోలు చెక్కులందు, జిగివెల్లు వలు=కాంతిప్రవాహములు, ప్రవాహమువలె వ్యాపించు గాంతిని శేవములనుట. -చిందు=తొలఁకుచున్నట్టి, రమణీయమణికుండలములతోడన్ - రమణీయ=మనోహరమైన, మణి = రత్నములుచెక్కిన, కుండలములతోడన్ = కర్ణభూషణములతోడను, (మణిభూషలు గాన కాంతివెల్లువలు) పసిఁడి ... మిసిమి - పసిఁడివ్రాఁత = బంగారు పనితనముగల, చెఱఁగు మిసిమి = అంచుయొక్క మిసమిస, తోఁపన్, చెలంగు = ఒప్పు, అరుణాంశుకోత్తరీయంబుతోడన్ - అరుణ = ఎఱ్ఱని, అంశుక = రంగుగల, ఉత్తరీయంబుతోడన్ = జందెమువాటుగాఁ బైవేసికొన్న యుంపవస్త్రముతోడను, సరిలేని=సాటిలేని, రాకట్టు = రత్నపుఁ గట్టడముగల, జాళువా మొల కట్టు=మేలిమి బంగరుమొలత్రాడు, బెడఁగారు = అంద మొసఁగు, నీర్కావి పింజెతోడన్ - నీర్కావి = నీట నానఁబెట్టి నీడను ఆరవేయుటచేఁ గొంచె మెఱుపురంగుగలదిగా నున్న దోవతియొక్క, పింజెతోడన్ = వ్రేలాడు నటుల విడిచిపెట్టిన కుచ్చెళ్లతోడను, ధవళధవళములు = మిగులఁ దెల్లనివి, అగు, జన్నిదములతోడన్ = యజ్ఞోపవీతములతోడను, కాశికాముద్ర = కాశిముద్ర, ఇడిన = వేసిన, ఉంగరముతోడన్ = అంగుళీయకముతోడను, శాంతరసము, ఒలుక = చిందుచున్న, బ్రహ్మతేజంబుతోడన్ = బ్రాహ్మణతేజముతోడను, ప్రవరుఁడు = ప్రవరరూపము ధరించినవాఁడు, అయ్యెన్=ఆయెను.

తా. అప్పుడు నొసట గంగమట్టిబొట్టును, చెక్కిళ్లపై వ్యాపించు కాంతులుగల రత్నాలకర్ణాభరణములును, చెఱఁగులం దక్షరపంక్తివలె సరిగతో నేయఁబడిన కమ్ములుగల యుంత్తరీయమును, రత్నములుచెక్కిన మొలత్రాడును,

ముందరికట్టుకుచ్చెలు ప్రేలఁగట్టిన నీరుకావిదోవతియుం, మిక్కిలి తెల్లగానుండెడి యజ్ఞోపవీతములును, కాశీముద్రతోడి ముద్దుటుంగరమును ధరించి మొగము నందు శాంతరసమును గనఁబఱచునట్టి బ్రాహ్మణతేజస్సు వెలయఁగా నాగంధర్వుఁడు ప్రవరునిరూపమును బొందెను.

క. ఇట నవ్వరూథినియు నొ
క్కొటఁ గతిపయసఖులు దన్నుఁ గొలిచి నడువఁగాఁ
జటులఝళంఝళరవపద
కటకసమాకృష్టకేళికలహంసిక యై. 72

టీ. ఇటన్ = ఇక్కడ, అక్కడ గంధర్వుఁడు వనముచేరియుండఁగాఁ జెలిమికత్తెలచెంత, ఆ, వరూథినియున్ = వలపువంతచేఁ దపించుచున్న వరూథినియు, ఒక్కొటన్ = ఒక్కటిగా, కతిపయసఖులు = కొందఱు నెచ్చెలులు, తన్నున్ = తనను, కొలిచి = సేవించి, నడువఁగాన్ = తన వెంట నడచి వచ్చుచుండఁగా, చటు...కయై-చటుల = చలించునట్టియు, ఝళంఝళరవ = ఝళఝళ మనుధ్వనితోఁ గూడినట్టి, పదకటక = కాలియందెలచే, సమాకృష్ట = వెనుదవులునట్లు చేయఁబడిన, కేళికలహంసిక యై = విలాసమునకుఁ బెంపఁబడిన రాయంచలుగలదై, కాలియందెలమ్రోఁత యంచల మ్రోఁతవలె నుండుటచే సజాతీయ పక్షిసముదాయ మనుభ్రమతోఁ బెంపుడుహంసలు వరూథినిని వెంబడించెను. కటకరవము అంచలయులివువలె నుంటకు దృష్టాంతములు వెనుక నీయఁబడెను.

ఒక్కట, రూ. ఒక్కొట. ఒక్కొట యనుటకు.—

క. "ఇట పాండవకౌరవు లొ
క్కొట నందఱు గురున నుజ్ఞఁ గొని" (భారతము. ఆదిపర్వము.)

సీ. ఉరగఫూత్కారధూమోగ్రగంధముఁ బాసి
పొలయుఁబో యీతావి మలయపవనుఁ

డనలాక్షు పెడబొబ్బ నలమినతలదిమ్మఁ
　　బాయుఁబో యీ తేంట్లపాట మరుఁడు
ఘర్మసామీర ప్యసంకలితదాహస్ఫూర్తి
　　సాఁగుఁబో యీనీడ నల్లమధుఁడు
గరళసోదర్యాత్తకరసుధాకటుకత్వ
　　ముడుపుఁబో యీతేనె నోషధీశుఁ
తే. డనఁగఁ జంపకకురవకపనసతినిశ
నిచులవంజులదాడిమీవిచికిలామ్ర
పాటలీపూగకేసరప్రముఖతరుల
సొబగు మీఱునుద్యానంబుఁ జొచ్చి యచట. 73

టీ. మలయపవనుఁడు = మలయమారుతము - మలయపర్వతమునుండి వచ్చుచల్లగాలి, దక్షిణపు దిక్కునుండి వచ్చు గంధపుఁదావి గలగాలి, ఈతావిన్ = ఈ పరిమళముచే, ఉరగ...గంధమున్ - ఉరగ = పాముల యొక్క, ఫూత్కార = బుసలవలనఁ గలిగిన, ధూమ = పొగచే, ఉగ్ర = వేంద్రమగు, గంధమున్ = వాసనను, పాసి, పొలయుఁబో = ప్రసరించుఁ జుమీ, పాములవిసము అగ్నిగాన బుసకొట్టుటలు పొగలుగాఁ జెప్పఁబడెను. విసము అగ్నిగఁ జెప్పుదు రనుటకు "విసపుఁజిచ్చొండొండ దెసలు ప్రేల్వ". ఫూత్కృతులనుండి పొగలు వెడలు ననుటగూడ నిటులె సుప్రసిద్ధము.—

తే. "పొదలుతనఫూత్కృతులనెల్లఁ బొగలు గవిసి
యబ్జజాండ మూదరవెట్టినట్లు గాఁగ
కాలకర్కశకాయుండు." (హరివంశము. పూ. ఆ. ౫)

మరుఁడు = మన్మథుఁడు, ఈతేంట్లపాటన్ = ఈతుమ్మెదలపాటచే, అన...బొబ్బన్ - అనలాక్షు = శివునియొక్క, పెడబొబ్బన్ = పెద్దదర్దరింపుచే, అలమినతలదిమ్మున్ = మూఁగిన శిరోవేదనను, పాయఁన్ పో = ఎడఁ

బాయించుచుమీ! అల్ల మధుఁడు=ఆవసంతుఁడు, ఈనీడన్ = ఈచెట్లనీడచే, ఘర్మ...స్ఫూర్తిన్ - ఘర్మ = గ్రీష్మముయొక్క, సామీప్య = చేరికచే, సంకలిత = చేకూడిన, దాహస్ఫూర్తిన్ = తాపపుహెచ్చును, అఁగుఁబో = అణఁచును చుమీ! ఓషధీశుఁడు=చంద్రుఁడు, ఈతేనెన్ = ఈపూఁదేనెచే, గరళ...కటుకత్వము-గరళ = విషముయొక్క, సోదర్య=తోఁబుట్టుతనముచే, ఆత్త=పొందఁబడిన, కర = కిరణములయొక్క, సుధా=అమృతమందలి, కటుకత్వము = చేఁదును, ఉడుపుఁబో = పోఁగొట్టుకొనునుజూమా! అనఁగన్ = అనునట్లు, చంపక...తరులసొబగున్ - చంపక=సంపంగి, కురవక = గోరంట, పనస, తినిశ = నెమ్మి, నిచుళ = ప్రబ్బలి, వంజుళ=అశోకము, దాడిమీ = దానిమ్మ విచికిల = సన్నమల్లె ఆమ్ర=మామిడి, పాటలీ = కలిగొట్టు, పూగ=పోఁక, కేసర=సురపొన్న, ప్రముఖ=మొదలైన, తరులన్ = చెట్లచే, సొబగు=సొగసు, మీఱు=అతిశయించు, ఉద్యానమున్ = విహారశృంగారవనమును, చొచ్చి=ప్రవేశించి, అచటన్=అక్కడ, పైపద్యముతో సన్వయము. అలం. అప్రస్తుతప్రశంసోత్ప్రేక్షలు.

తుమ్మెదలరవమును పాట యని చెప్పుటకలదు. దృష్టాంతములు—

క. "వీనులవిందై యమృతపుసోనల పొందై యమందసుమచరదళినీ
గానముక్రందై యారవ మానందబ్రహ్మమైన నధిపతి బలికెన్.
(వసు. ద్వితీ.)

శా. "భృంగా కృష్ణుఁడు మంచివాఁ డనుచు సంప్రీతిన్ బ్రసంగించెదీ
సంగీతంబున మేము సొక్కుదుమె." (భాగవ. దశ.)

సీ. "మాధవీమధుపానమత్తాలినీగాన
విభవాతులోద్యానవీథులందు" (కవికర్ణరసాయనము.)

తా. ఈతోఁటలోనిగోరంట సంపెఁగ పనస మామిడి సురపొన్న మొదలుగాఁ గల వృక్షములవలని ఫలపుష్పపరిమళములచేత తుమ్మెదల

ఝుంకారములచేతను మ్రాఁకులనీడలచేతను తేనెలమాధుర్యముచేతను క్రమముగా మలయమారుతమును మన్మథుఁడును వసంతుఁడును జంద్రుంఁడును దమతమ లోపములను బోఁగొట్టుకొనుచున్నారు. అట్లుండఁగా నితరులకొఱఁతలు దీఱకపోవునా! తప్పక తీఱు నను నిశ్చయముతో నాతోఁటను జొచ్చి యని తాత్పర్యము. అలం. అప్రస్తుతప్రశంస, ఉత్ప్రేక్షయును.

మ. పవమానప్లవమానపంకజరజఃపాళీపిశంగచ్ఛవీ
భవదభ్యర్ణవికీర్ణకృత్రిమసరిత్పాథస్తరంగాహతైం
దవపాషాణవితర్దికాతలమునన్ నాళీకపత్త్రాక్షులు [గ్రన్.
త్సవమొప్పన్ విహరించుచున్ సరసవాచాప్రౌఢిమల్ మీఱఁ

టీ. పవమాన...తలమునన్=పవమాన=గాలిచే, ప్లవమాన=తేలియాడు చున్న, పంకజ = తామరపూలయొక్క, రజఃపాళీ = పరాగపుంజముచే, పిశంగచ్ఛవీభవత్ = పచ్చనికాంతిగలవగుచున్న, అభ్యర్ణ=చెంగట, వికీర్ణ = చెదరిన, కృత్రిమసరిత్ = కాల్వలయొక్క, పాథః = నీళ్లయొక్క, తరంగ= తరఁగలచే, ఆహత = కొట్టఁబడుచుండు, ఐందవపాషాణ = చంద్రకాంత మణులుగూర్చిన, వితర్దికాతలమునన్ = అరుఁగుపై, నాళీకపత్త్రాక్షులు = తమ్మిఱేకులవంటికన్నులుగల స్త్రీలు, ఉత్సవము = వేడుక, ఒప్పన్ = ఒప్పు నటుల, విహరించుచున్=సంచారముచేయుచు, సరస...ప్రౌఢిమల్ - సరస= ఇంపైన, వాచాప్రౌఢిమల్ = వాక్చమత్కారములు, మీఱఁగన్ = అతి శయింపఁగా, వైపద్యముతో నన్వయము.

వరూథిని విరహిణిగాన శిశిరోపకృతు లవసరము. పరాగము, తరంగములగాలి, చంద్రకాంతవేదిక ఇవి సహజశీతలములు. వీని నుపాయాంతరముచే సమకూర్చిరి. పుష్పాడి గాలికిఁ దమ్ములనుండి రాలుచుండె ననుటచే నాప్రదేశము నేత్రపర్వముగ నుండెననియు అలలతాకిడి చంద్రకాంతవేదికను సోఁకు

చున్న దనుటచే మఱియుం జల్లఁగా నుండెననియు భావము. సరసప్రసంగములు అన్యవ్యాపరంగవశమున విరహబాధ సహనయించుటకు.

ప్రాధిమ-ఇది ఇమనిచ్ప్రత్యయము. ఇట్టివె మ్రుద్ధిమ ఇత్యాదులు. ప్రాఢిమ ప్రయోగములచే సాధువు. "గంభీరవాక్ప్రౌఢిమయ్" శ్రీనాథమహాకవి. ఇమనిచ్ప్రత్యయములు వృగ్యములని వామనుఁడు.

తా. గాలిచేఁ దూఁగియాడు తమ్మిపుప్పొడి క్రమ్మి పసిమిగాంచిన చెంగటి కాల్వల నీళ్లలోనితరఁగలు తాఁకుచున్న సెలరాతి తిన్నెపై నాకమల నయనలు సరసవాక్యము లాడుకొనుచు ఉత్సవముతో విహారము సల్పుచు. (షైపద్యముతో నన్వయము.)

చ. బటువయి విఱ్ఱవీఁగి పరిపాటిగఁ బూచి పరాగపుంజ మొ
క్కొట్టఁ గలయంగఁ బర్వఁ గొనగొమ్మను గోయిల మించ
నొప్పఁ జెంగటియొలమావి హారరుచి గందవొడిన్ గను
పట్టి నీలతా స్ఫుటతర చూచుకం బగుచుఁ బొల్చువనేందిర
గుబ్బచన్ననన్.

టీ. బటువయి = వట్రువై, విఱ్ఱవీఁగి = మిగుల నిగిడి నిక్కి, పరిపాటిగన్ = తీరుగా, జొంపముగాఁ బెరిఁగి దర్శనీయముగా, పూచి = పుష్పించి, పరాగపుంజము = పుప్పొడిప్రోవు, ఒక్కొటన్ = ఒక్కసారిగా, కలయంగన్ = అంతటను, పర్వన్ = వ్యాపింపఁగా, కొనగొమ్మను = కొటారు కొమ్మపై, కోయిల, మించన్ = ఒప్పఁగా, చెంగటియొలమావి = దగ్గఱనున్న లేఁతమామిడిగున్న, హారరుచిన్ = ముత్యాలహారపుఁ గాంతిచేతను, గంధవొడిన్ = కస్తూరిపొడిచేతను, కనుపట్టి = కన్పడి, నీలతా... చూచుకంబు - నీలతా = నల్లఁపుచే, స్ఫుటతర = మిగుల స్పష్టమైన, చూచుకంబు = చన్మొన గలది, అగుచున్, పొల్చు = చెలఁగెడు, వనేందిరగుబ్బచన్ను = వనలక్ష్మియొక్క గుండ్రనిచన్ను, అనన్ ఒప్పెన్.

గున్నమావి గుబ్బచన్నుగను, పుష్పోడి చనులపైఁ బూయుంగందపొడి పూఁతగను, పూలకాంతి హారరుచిగను, కోయిల చన్ను మొనగను జెప్పఁబడినది. హారములు, పూవులు శ్వేతగణములోనివి. గుబ్బచన్ను అనుటచే బిగివి నిండారి గుబ్బవలె నిక్కినచన్ను.

తా. గుండ్రనై నిక్కి జొంపములు వైచి తీరుగాఁ బూఁత పూచి, యంతటను బుష్పోడి క్రమ్ముకొని కొనకొమ్మను కోయిల గల్గిన యీలేమావి గున్న ముత్యాలహారములును, బుక్కాముగల్గి నల్లని చన్మొక్కులతో నొప్పు వనలక్ష్మియొక్క గుబ్బచన్నో యనునట్లు చూపట్టుచున్నది. ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

తే. వెలఁది యిచ్చటిసంపెంగవిరులు గహన
దేవతలయిండ్ల నెత్తినదీపశిఖలు
గాక యుండినఁ బంచబంగాళ మగుచుఁ
బాఱునే మత్తమధుకరపటలతమము. 76

టీ. వెలఁది = ఓచెలియా! ఇచ్చటి సంపెంగవిరులు = ఈవనములోని పూచిన సంపెంగపూలు, గహనదేవతల యిండ్లన్ = వనదేవతలయిండ్లలో ఎత్తినదీపశిఖలు = పెట్టినదీపజ్వాలలు, కాకయుండినన్ = కానిచో, మత్తమధుకరపటలతమము = మదించిన తుమ్మెదల సమూహ మనుచీకటి, పంచబంగాళ మగుచున్ = రూపుమాసినదై, పాఱునే = పాఱిపోవునా!

సంపెఁగపూవును రక్తవర్ణముగాఁ జెప్పుట కలదు. ఇందుచే దీపములు గూడ రక్తవర్ణము లని గ్రహించునది. సంపెంగపూవును జూచినతుమ్మెదలు దీపమును జూచిన చీకటులవలెఁ దొలంగును. మధుకరముల మత్తము లనుటచేతను బటలమనుటచేతను అంధకారమునకు నెక్కువ సాదృశ్యముంటస్పష్టము.

తా. చెలీ! ఇచ్చటి సంపెంగపూలు వనదేవతలయిండ్లలోని దీపజ్వాల లనఁదగును. కావుననే కాఱుతుమ్మెద లను చీకట్లు వానినిఁ జేరక దూరముగాఁ బాఱుచున్నవి. అలం. అనుమానము, రూపకమును.

చ. అపరిమితానురాగసుమనోలసయై చిగురాకుఁజేతులన్
దపసిని గాఁగిలించె వనితా యిదె రంభ దలంప రంభ దా
నపరిమితానురాగసుమనోలసయై చిగురాకుఁజేతులన్
దపసిని గాఁగిలించు టుచితంబెకదా యన నవ్వె రంభయున్.

టీ. వనితా = చెలీ, రంభ = అరటిచెట్టు, అపరిమిత...లసయై - అపరిమిత = మితిలేని, అనురాగ = ఎఱ్ఱఁదనముతోఁగూడిన, సుమనః = పూవుచే, అలసయై=ఓపనిదై, వాఁడియల్లు కొను స్వభావముగలదై, చిగురాకుఁజేతులన్ = చిగురాకులనుచేతులతో, తపసిని = అగిసెచెట్టును, కౌఁగిలించెన్ = అనుకొనెను-ఆలింగనము చేసికొనెను, ఇదె = ఇదిగోఁ జూడుము, (అని యొకతె చెప్పఁగా మఱియొకతె) తలంపన్=విచారింపఁగా, రంభ = రంభయనునచ్చర, తాన్=తాను, అపరి...లసయై - అపరిమిత = మితిలేని, అనురాగ=అనురక్తితోఁ గూడిన, సుమనః = మంచిమనస్సుచే, అలసయై = ఓపికలేనిదై, చిగురాకుఁజేతులన్ = చిగురాకులవంటి చేతులతో, తపసిని = తపస్సు కావించు వానిని, కౌఁగిలించుట = ఆలింగనముచేయుట, ఉచితంబె కదా = యుక్తమేకదా. అనన్ = అనఁగా, రంభయున్ = (వారిలోఁ గలసి విహరించు) రంభయను నచ్చర, నవ్వెన్ = అందులకుఁ బరిహాసించెను.

అవిసెచెట్టును జూచినయరఁటిచెట్టు అనుకొనెను. దానిసే యర్థాంతర వివక్షచే రంభ తపస్విని కౌఁగిలించుకొనె నని పలికి చెలికత్తెలు నవ్వులాడిరి.

తా. వనితా! రంభ (అనఁటి) మెండయిన యనురాగము (ఎఱుపు) గల సుమనస్సుల (=పూవుయొక్క) బరువు మోయలేనిదై తపసిని (అగిసెను) కౌఁగిలించుకొనెను. అని యొకతె మఱొకచెలితో ననఁగా నది యా వాక్యమునకే యర్థాంతరకల్పన చేసి మరల ననుచున్నది. అగును, రంభ (అచ్చర) అపరిమిత మగు ననురాగము గలమంచిమనస్సుతో నోపనిదై చిగురాకులం బోలు చేతులతోఁ దపస్విని గాఁగిలించుట వింత గాదు గదా! యనఁగా రంభయు నవ్వెను. వక్రోక్త్యలంకారము.

ఆ. కొమ్మ కన్నుఁగవకుఁ గోరగింపఁగఁ బూచి
తఱుచుఁజొత్తు గ్రక్కు దాసనంబు
గవియునీతమాలగహనాంధకారవి
తానమునకు నుదయభానుఁ డయ్యె. 78

టీ. కొమ్మ=బాలా ! కన్నుఁగవకున్ = కండ్లయొక్క, కోరగింపఁగన్ = వెక్కసమగునట్లు, కనులారఁ జూడ వీలుగాని యటుల, పూచి = పుష్పించి, తఱుచుఁజొత్తు=ఎక్కువరక్తిమను, క్రక్కు దాసనంబు = వెలిపఱుచు దాసాని చెట్టు, కవియు = క్రమ్ముకొను, ఈతమాలగహనాంధకారవితానమునకున్ = ఈ చీకటిమ్రాఁకుల తోఁపులోని చీకటితుండమునకు, ఉదయభానుఁడు = ఉదయించుచున్న సూర్యుఁడు, అయ్యెన్ = ఆయెను.

దాసానిపువ్వులు మిగుల నెఱ్ఱఁగా నుండును గాన నుదయించు సూర్యుని వలె నుండెను. తమాలవృక్షములు చీకటులవలె నల్లగా నుండెను.

తా. బాలా ! ఎఱ్ఱఁగాఁ బూచి యుండిన యీదాసానిచెట్టు చీకటిమ్రాఁకు లనుగాఢాంధకారమునకు నుదయభానునివలెఁ యయ్యెను. (ఎఱ్ఱఁగాఁ బూచియుండిన దాసానిపూలకాంతి చీకటి చెట్ల నలుపును విరజిమ్ముచున్న దనుట). రూపకాలంకారము.

తే. శ్యామలోపరినిబిడపత్త్రాభ్రములకుఁ
గాండషండంబు దిగువానకాల్వ గాఁగఁ
బంకరుహనేత్ర వర్షర్తుశంక నొసఁగు
పోఁకబోదియనవకంపుమోకఁ గంటె. 79

టీ. పంకరుహనేత్ర = పద్మనయనా, శ్యామలో... భ్రములకున్ శ్యామల = పసుపుమీఱిన నల్పుకల, ఉపరి = మీఁది, నిబిడ = తఱచైన, పత్త్ర=ఆకులనెడి, అభ్రములకున్ = మేఘములకు, కాండషండంబు = బోదెల సమూహము, దిగువానకాల్వగాఁగన్ = (నేలపైకి) దిగువర్షధారలుకాఁగా,

వర్ష ర్తుశంకన్ = వర్ష కాలమను సంశయమును, ఒసఁగు... మోకన్-ఒసఁగు = ఇచ్చునట్టి, పోఁకబోఁదియ=పోఁకచెట్ల మొదళ్లయొక్క, నవకంపుమోకన్ = నునుపైనచాలును, కంటె = చూచితివా ?

శ్యామలము అన నలుపురంగునకును ఆకుపచ్చనిరంగునకును జెప్పఁట గలదు. చెట్లు ఆకుపచ్చగా నున్నను దూరమున నున్నవారి కాయాకుపచ్చన నల్లఁగా గానవచ్చును గాన నలు పనుట ప్రసిద్ధము సంస్కృతకవులు వృక్ష పత్రవర్ణము శ్యామల మని చెప్పిరి. దానినే పెద్దన యనుకరించెను. చూడుఁడు ఉత్తరరామచరిత్రము.—

శ్లో. "తస్యాధస్తాద్వయమపి రతా స్తేషు పర్ణోటజేషు
గోదావర్యాః పయసి వితతశ్యామలానోకహ శ్రీః." (అంకము. ౨)

తా. సఖీ ! పోఁకమ్రాఁకుల పైనుండు నలుపుమీఁదిపయాకులు మబ్బు వలెను, వానిజోడెలు వానకాఱ్లుగను దోఁచుటచే నిది వర్షాకాలమే మో యనుసందియము గలిగించుచున్నవి చూడు. అలం, రూపకము, ఉత్ప్రేక్ష యును.

ఉ. చూతమె డాసి పక్వతరశుక్తిపుటాంతరదృశ్యమౌక్తిక
వ్రాతము లై వెలుంగు గరువంపుఁగొటారులనొప్పు తామ్రప
ర్ణీతట మట్లు జీర్ణదళబృందసమావృతపాండురప్రసూ
నాతిమనోజ్ఞమూలముల నర్థి నెసంగుమధూకసాలముల్. 80

టీ. పక్వ...వ్రాతములై-పక్వతర = మిక్కిలి నిండిన, శుక్తిపుట = ముత్తెపుఁజిప్పలయొక్క, అంతర=లోపల, దృశ్య=చూడఁదగిన, మౌక్తిక = ముత్యములయొక్క, వ్రాతములై = సమూహములుకలవై, వెలుంగు=ప్రకాశించునట్టి, గరువంపుఁగొటారులన్ = గొప్పవగు రాశిపోఁతపోయం నెలవులతో, ఒప్పు, తామ్రపర్ణీతట మట్లు = తామ్రపర్ణీనదీతీరప్రదేశమువలె, జీర్ణదళ...మూలములన్—జీర్ణ = పండిన, దళ=ఆకులయొక్క, బృంద =

సమూహముచేత, సమావృత = కప్పఁబడిన, పాండుర = తెల్లనైన, ప్రసూన = పుష్పములచేత, అతిమనోజ్ఞ = మిగుల మనోహరము లయిన, మూలములన్ = మొదళ్లచే, ఏసంగుమధూకసాలముల్ = ఒప్పునట్టి ఇప్పమ్రాఁకులను, అర్థిన్ = ప్రీతితో, డాసి = చేరి, చూతమె = మనము కనుఁగొందమా !

రాలిన పండుటాకులు ముత్తెపుఁజిప్పలుగను ఇప్పపూవులు ముత్తెముల రాసులుగను ఇప్పమ్రాఁకుల మొదళ్లు తామ్రపర్ణీతీరములుగను నిందుపమింపఁబడెను.

ముత్తెములు తామ్రపర్ణియందు విశేషముగా జనించుననుటకాధారము.

ఉ. "నైపుణిఁజందనాద్రిగహనద్రుమసౌరభవీచిఁ దామ్రప
ర్ణీపరిలబ్ధమౌక్తికమణిప్రకరంబులు దోఁచి దక్షిణా
శాపవనుండు సల్లువెదఁ జల్లఁ జనించెన కాక వీనికే
లా పొడమంగ నబ్ధ్యాలవ మప్పుడు నావనిఁ దోఁచెఁ గ్రన్ననన్."

(ఆముక్తమాల్యద పంచ. ౧౧౪)

తా. ముత్యములు వెలిఁ బ్రకాశించు ముదురుముత్యపుఁజిప్పల కొటారులతో నొప్పారు తామ్రపర్ణీనదీతీరమువలెఁ దొఱఁగిన యెండుటాకు దొప్పలలో రాలి నిండినపూలు గలయిప్పమ్రాఁకుల మొదళ్లను పోయి చూతమా ! (తామ్రపర్ణీనదిలో ముత్యాలు దొరకుట ప్రసిద్ధము.) ఉపమాలంకారము.

క. పంకజముఖి విరహులపయిఁ
గింకన్ నిజసైన్యకోటికిని సెలవిడు మీ
నాంకునికరతల మన నల
కంకేళిన్ జిగురు గాలిఁ గదలెడుఁ గంటే. 81

టీ. పంకజముఖి = పద్మాననా ! విరహులపయిన్ = వియోగము నందువారిమీఁద, ప్రియజనము నెడఁబాసిన స్త్రీపురుషులమీఁద, కింకన్ =

కోపముతో, నిజసైన్యకోటికిని = తనసేనానమూహమునకు, సెలవు = అను జ్ఞను, (దండువెడలుటకు ఉత్తరువు గావించునట్టి యనుట) ఇడుమీనాంకుని= ఇచ్చునట్టి మన్మథుని, (చేఁపటెక్కెముగాఁ గలవాఁ డనుట) కరతలము = చేయి, అనన్, ఆల కంకేళిన్ = అయశోకవృక్షమున, చిగురు = చిగురు టాకు, గాలికిన్ = గాలిచేత, కదలెడున్ = కదలుచున్నది, కంటే = చూచితివా ?

తా. చెలియా ! వియుక్తులమీఁదఁ గోపముతో దాడి వెడలుటకుఁ దనసేనాసమూహమున కనుజ్ఞ నొసఁగు మన్మథునిహస్తసంజ్ఞయో యనునట్లు ఆ యశోకవృక్షమునఁ జిగురాకు గాలిచేఁ గదలుచున్నది. చూచితివా ? ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. మన్మథపరివారము వెనుకఁ జెప్పఁబడెను.

చ. నునుఁజిగురాకు మేయుతఱి నోరికెలంకులఁ దేఁటి గుట్టినన్
వనతరుశాఖలన్ గువకువధ్వనిఁ బాలుపికాంగనన్ బికంబ
నునయ మొప్పమాన్పుగతినాత్మముఖంబుముఖంబుఁజేర్చిచుం
బన మొనరించెసందుసుడిమాయలుగా మగవారికృత్యముల్.

టీ. నునుఁజిగురాకున్ = మిగుల మృదువగు చిగురుటాకును, మేయుం తఱిన్ =తినునప్పుడు, నోరికెలంకులన్ = నోటిపార్శ్వములందు, తేఁటి = తుమ్మెద, కుట్టిఁ న్ = నోటితోఁ బొడువఁగా, వనతరుశాఖలన్ = తోఁట లోని చెట్లకొమ్మలపై, కువకుకధ్వనిన్ = కువకువమనుకూతతో, పాలుపికాం గనన్ =పర్విడు నాఁడుఁగోయిలను, పికంబు = మగకోయిల, అనునయము = ఊరడింపు, ఒప్పన్ = ఒప్పునటుల, మాన్పుగతిన్ = ఆతుమ్మెదగుట్టఁగాఁ గలిగిన బాధను బోఁగొట్టునటుల, ఆత్మముఖంబు=తనముఖమును, ముఖంబున్= ఆఁడుకోయిలముఖముతో, చేర్చి = జతపఱచి, చుంబన మొనరించెన్ = ముద్దిడుకొనెను. మగవారికృత్యముల్ = మగవారిపనులు, సందు సుడిమాయ లుగా = సమయము చూచి మోసపుచ్చునవి గదా !

నోటికెలంకులు మిగుల మృదువగు భాగములు గానఁ దేఁటిగుట్టిన మిక్కిలి బాధ. శాఖలపైనుండి చివురుల మేయుంతటి తేఁటిగుట్టెగాన దిక్కు తెలియంగక లేచినది లేచినటులఁ గొమ్మలనడుమనుండి పరుగెత్తెను. కోకిల పరుగెత్తునపుడు కువకువ యనియుం సాగియున్నపుడు కోకోయనియుంఁ గూయుంట ప్రసిద్ధము.

ఆఁడుకోయిల తేఁటి గుట్టఁగా నవస్థపడుచుంశ మగకోయిల మోసముచేఁ దనపని నెరవేర్చుట వరూథిని విరహావస్థలో నుండ మాయాప్రవరవేషముతో గంధర్వుఁడు తనపని నెరవేర్చుకొనెనను కథాంశమునకు సూచన.

తా. సెచ్చెలీ! యీచెట్టునం దొకయాఁడుఁగోయిల చిగురాకు మేయుచో తోరిప్రక్కఁ దుమ్మెద కుట్టఁగాఁ గువకువఁ గూయుచుఁ గొమ్మలమీఁదుగాఁ బర్విడుచుండఁగా పుంస్కోకిలము చూచి బాధ మాన్పునది పోలె దానిమొగముతోఁ దనమోముఁ జేర్చి ముద్దుకొనెను. చూచితివా? మగవారినడవళ్లు సమయము చూచి మోసపుచ్చునవి గదా! అర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

క. అని పొగడుచు నొయ్యారపు
టనువున జడ లల్లి జిలుఁగు లగుపయ్యెదలం
జనుకట్లు గట్టి గట్టిగ
ననిమిషకాంతలు లతాంతహరణోత్సుకలై. 83

టీ. అనిమిషకాంతలు = వేలుపుఁజెలువలు, అని = ఇటు లని, పొగడుచున్ = (ఆవనమనోహరత్వమును) పొగడుచు, లతాంతహరణోత్సుకలై — లతాంత = పూవులను, హరణ = కోయుంటయందు, ఉత్సుకలై = వేడుక గలవారై, ఒయ్యారపుటనువునన్ = విలాసమైఖరితో, జడలల్లి = జడలను వేసికొని, జిలుగులు=సన్ననివి, అగు, పయ్యెదలన్ = పైఁటలచే, గట్టిగన్ = దృఢముగా, చనుకట్టుకట్టి=రవికలమీఁదఁ జేర్చి బిగఁగట్టి-పూవులు కోయుంటకు వెడలి రనుట యిట నధ్యాహార్యము.

తా. ఆదేవతాస్త్రీలు మీఁదఁ జెప్పినవిధముగా నుద్యానవనమును బొగడి యంతటఁ బువ్వులు గోయఁగోరినవారై పుష్పలచెట్లకొమ్మలు మొదలైన వానికిఁ దలవెండ్రుకలు తగులుకొకుండునట్లుగా జడలువేసికొని పయ్యెఁ జాఱిపోకుండునట్లుగా బొమ్ములపైఁ జుట్టి బిగియఁగట్టుకొని వెడలిరి.

రగడ. నేర్పుమై నల్లయది నెఱులఁ దొలువూఁ దుఱిమె
దర్పకున కర్పింపఁ దలఁప దెంతటి పెరిమె
యింతి పావురపురొద యేల విని దారజము
వింతయే విరహిణుల వెతఁబెట్టు బేరజము
సురపొన్న క్రొన్ననల్ సొచ్చి నలుగడ వెదకు
తఱుఁగ దందులతావితండంబు క్రొవ్వెదకు
నఱిమి ననుఁ జివురునకు నగునె కంటక మాడఁ
జాఱుకు మనె వేఱొక్కచోటఁ గంటక మాడఁ
గుందములు నీ కొసఁగఁ గూర్చితిని వైశికము
నిందులకు వెల యడుగ నేల విడు వైశికము
చిఱుఁ దేంట్ల కొసఁగె గుజ్జెనఁగూళ్లు గొజ్జంగ
యెఱుఁగ కది పూ వంద నేల యిటు రజ్జంగ
నెదరింపఁ బోలు నీ వింతి రతిపతిఁ దెగడఁ
బొదలఁ జిగురులతుదలఁ బూచి యున్నది పొగడ
పుడుకు మల్లన గందవాడికి నీప్రేంకణముఁ
దడయ కిటు నీ కిత్తుఁ దగ రత్నకంకణము
నెరసి పోఁ జూచెదవు నిలునిలువుమా కనము
గురియు తేనెల జేబుకొన్న దంతట వనము
కా దల్లయది ఫుల్లకంకేళి పన్నిదము
మోదు గోడిన నీదు ముత్యాలజన్నిదము

ఏటవాలైనయది యీయరఁటి బాలెంత
చేటునకె యగుచూలుచేఁ గలుగుమే లెంత
నెలఁత యీ గేదంగి నీ కబ్బె బుక్కాము
చిలుకునీపుప్పొళ్లు చెంచెతలబుక్కాము
మితి లేనితేనె నామెత చేసె విరవాది
యితరలతికల మరగి యేఁగు నది పరవాది
కలిగొట్లు ప్రాఁకువేడ్కలె నీకుఁ దఱచెదను
నలినాక్షి కడిమిగండమున కే వెఱచెదను
గురివెంద నదె గెలుబుకొనిరొఁ బయ్యెరదొంగ
విరుల గరికుంభకుచ వెరఁజూమై యరగ్రుంగ
మెరమెరనికొలనిదరి మీలందు లకుముకులు
మరగె నీకనుదోయి మాయింపు చకచకలు
ఏకాంత మని తొలఁగె దెందు నీవఁటె వేఱు
చేకొనవె మున్నాడి చెలువ యీవటివేరు
అరిది యీయేడాకులరఁటి నగుకప్పురము
పాళ కల్లది పోఁకఁ బ్రాఁక బందము దెగిరొ
సాళ్లి యది దిగజాఱునట్టిచందము నగిరొ
మలయపవనునిఁ బిలిచె మావి ఖళి యీవేళ
మలయుకో వెలపంచమస్వరం బను నీల
సులభ మై దొరకె మంజులవాణి చంపకము
* చిలువానెఁ బూఁబోదలు చేరి యిఁక వంపకుము
చనకుఁ డిఁక దవ్వులకు సఖులార పువ్వులకు
ననుచు నలరులు గోసి రతివ లల్లన డాసి. 84

* చిలుకవన్నె పుఁబోదలు—పా.

మోఁదుగ

(ఈరగడ చెలికత్తెలు పూలుకోయుతఱిఁ బరస్పరము కావించు సంభాషణరూపముగ నున్నది. కావున నెక్కడిమాట కక్కడనే యన్వయము) అల్లయది = అదిగో నాచెలి, నేర్పుమైన్ = నేర్పుతో, నెఱులన్ = తల వెంట్రుకలలో, తొలుఁబూన్ = తొల్త గోసినపూవును, తుఱిమెన్ = చెరి వెను. దర్పకునకున్ = మన్మథునకు, అర్పింపన్ = సమర్పించుటకు, తలఁ పదు=తలంపదు, ఎంకటి పెరిమె = (పూవులందు) ఎంతప్రేమయో, (పెరిమె యన గౌరవ మనియుఁ బెద్దఱిక మనియుఁ గొంద ఱర్థముఁ జెప్పియున్నారు. పెద్దఱిక మను నర్థము గ్రహింతుమేని పెద్దఱికముచే మన్మథుని లక్ష్యము చేయలే దని భావము.) ఇంతి = చెలీ, పావురపుఱొద = పావురాయికూఁత, ఏల వినెదు = (ప్రశ్న) ఎందులకు వినుచున్నావు? (ఉత్త.) ఆరజము = సొంపైనది. వింతయే=ఇది యంతవింత యైనదా? ఎన్నఁడును విని యెఱుంగ నిదా? విరహిణులన్ = వియోగము పొందినస్త్రీలను, వెతఁబెట్టు పేరజము = ఆయాసపెట్టుకొంటెతనము గలది. సురపొన్నక్రొన్ననల్ = సురపొన్నయొక్క క్రొత్తమొగ్గలను, చొచ్చి = ఆచెట్టులో ప్రవేశించి, నలుగడన్ = నాల్గు వైపులను, వెదకు=నీవు వెదకుము. అందుల తావితండంబు = ఆపూలవలని పరి మళపుసమృద్ధి, క్రొవ్వేదకున్ = క్రొత్తకొప్పునకు, తఱుగదు = తగ్గదు, అఱిమి = మీఱి, ఆక్రమించి, ననున్ = నన్ను, చివురునకున్ = చివురు టాకునకు, కంటకము = పరుషవచనము, ఆడన్ = పలుకుట, నిందఁ జేయుట, అగునె = అనఁదగునా? వేఱొక్కచోటన్ = ఇంకొక్క ప్రదేశమునందు, కంటకము = ముల్లు, ఆడన్ = నాటుకొనఁగా, గ్రుచ్చి కొనఁగా ననుట, చుఱుకుమనెన్ = చుఱుక్కుమనెను. కుందములు = మొల్ల మొగ్గలు, నీకున్, ఒసఁగన్ = ఇయ్యను, కైశికమున్ = కొప్పునందు, కూర్చితిన్ = చేర్చితిని, పెట్టుకొంటిని. ఇందులకున్ = ఈపూలకు, వెల = క్రయము, [illegible]=అడుగుట యెందులకు, వైశికము = భోగముతనము,

(మోసమును) విడు=మానుము, గొజ్జఁగ = గొజ్జఁగపొద, చిఱుఁదేఁట్లకున్ = చిన్నతుమ్మెదలకు, గుజ్జెనఁగూళ్లు = ఆటతిండ్లు, (పసిపిల్లలాటలాడు కొనుచుఁ జిన్నిపిడతలతో వండుకొని తినునన్నమునకుఁ బేరు) (పా-చిఱుతేఁట్ల కొదవె గుజ్జనఁగూళ్లు=చిన్నితుమ్మెదలకు గుజ్జనగూళ్లు లభించెను.) ఒసఁగెన్ = ఇచ్చెను, అది = ఆవిషయము, ఎఱుఁగక, పూవు, అందన్ = అందుకోఁగా, ఇటు, రజ్జఁగన్ ఏల=నిష్ఠురోక్తులాడ నేల, ఇంతి=వనితా, నీవు, రతిపతిన్ = మన్మథుని, తెగడన్ = దూఱఁగా, ఎదిరింపన్ పోలున్ = మారుఁడు నీవంటి నెదిరించి యుండవలయును. (కనుకనే) పొగడ=పొగడచెట్టు, తుదలన్ = కొనకొమ్మలయందు, చివురులు = చిగురాకులు, పొదలన్ = వృద్ధినొందఁగా, పూచినది=పుష్పించినది. (మన్మథుని దూషింతువేని నాతనికిఁ గుసుమాయుధములు సిద్ధముగా నున్నవి యనుట),అల్లనన్ = మెల్లఁ, గందవొడికిన్ = ఉక్కాముకు, ఈప్రేంకణము = ఈప్రియాళువును, పుష్కరము = కొనవ్రేళ్లతో నానియు నాననటుల నొక్కిపట్టుము. ఇటు=ఈవిధముగా, (పా-తడయకు=ఆలస్యము చేయకుము) తడయక = ఆలస్యము చేయక, నీకున్ = నీకు, తగన్=(పుష్పాడి త్వరగాఁ గాల్చినందులకు) తగినటుల, రత్నకంకణము= మణులు చెక్కినమురుగును, ఇత్తున్, నెరసిపోన్ = దాఁటిపోవుటకు, (పొదరిండ్లలో దూరి తప్పించుకొనిపోవుటకు) చూచెదవు = యత్నము చేయుచున్నావు, నిలునిలువుమా = అటులఁబోవల దాగుమాగుము. (ఆవరాద్ద్వైరుక్తిః) కనము = అరిగితివేని, తిరిగి నిన్నుఁ గలిసికోఁజాలము, (ఏలన) తురియంతేనెలన్=కాఱుచుండెడు తేనెలచే, అంతటన్=అన్నిచోటులందును, వనము = ఈ యుద్యానవనము, జేబుకొన్నది = క్రిక్కిఱిసియున్నది. అల్లయది = అదిగోనది, (ఆదూరముగా నెట్టయెదుటఁ గనిపించునది) కాదు = పొదుగుకాదు, ఫుల్లకంకేళి = వికసించిన యశోకవృక్షము, పన్నిదము = పందెము (ఎంత), (పటొక్కటి యనుచున్నది.) మోముగు = మోముగు

చెట్టే, ఓడినన్ = ఓడిపోయినచో, నీదు ముత్యాలజన్నిదము = ముత్యాల సరము (పందెము పెట్టుము) (కాదు=అది కంకేళికాదు అనునర్థ మొకా నొకరు వ్రాసిరిగాని యంతకంటె నిదియె సరసము). ఈయరఁటిబాలెంత=పూచిన యీ యరఁటిచెట్టు, ఏటవాలైనయది = ఒఱిగినది, చేటునకె = చెఱుపునకే, అగుచూలు చేన్ = అగునట్టి ప్రసవము చే, కలుగుమేలు = కలుగు సుపయోగము. ఎంత=ఏపాటిది? (అరఁటిని గెలవైచిన పిదపఁ గొట్టివేయుదు రనుట. అట్టి యాపత్కరమయిన చూలుగనుకనే యిప్పు డిట్టి యవలక్షణము పుట్టినదని భావము.) నెలఁత = వనితా, ఈగేదంగిన్ = ఈపచ్చ మొగిలిని, నీకున్ = నీకు, ఖుశ్కాము = గందవొడి, అబ్బెన్=లభించెను, చిలుకు నీపుప్పొళ్లు = రాలునట్టి యీపూదుమ్ము, చెంచెతలబుక్కాణము=చెంచుటాండ్రకు గంధపొడి, విరవాది = విరజాజితీఁగ, మితిలేనితేనెన్ = మేరయే లేనంతమకరందమును, ఆమెతచేసెన్ =(తుమ్మెదకు) విందుచేసెను (ఎంతో తేనియ నొసంగినను ఆ తుమ్మెద దానితోఁ బరితృప్తి నొంచెమేని బొందక) ఇతరలతికలన్ = పెఱతీవలను, మరగి = రుచిమరఁగి, ఏఁగున్ = పోవుచున్నది. అది, పరవాది = పరుల పక్షముఁ బూనునది. (కావునఁ దనివిసననిది తన్ను గారవించినవాని దిరస్కరించు ననుట) నలినాక్షి = ఓచెలీ! నీకున్ = నీకు, తఱచు = విస్తారముగా, ఎదను=మదిని, కలిగొట్లు = పాటలీవృక్షములను, ప్రాఁకనేడ్కలె = ఎగఁబ్రాఁకవలయు నను కోరికలే, కడిమిగండమునకున్ = (జాఱిపడినచోఁ గల్గు) పెద్దయాపదకు, అటులఁ బ్రాఁకిన జాఱిపడుట నిశ్చయము గాన నాయ ఘాయమునకె, ఏన్ = నేను, వెఱచెదను = భయపడెదను. కరికుంభకుచ = ఏనుఁగు కుంభస్థలములవంటి గుబ్బలుగలచెలియా! గురివెందన్ = బండిగురివెందతీగెను, పర్యేరదొంగ=గాలియనుతస్కరుఁడు, అదె, గిలుబుకొనియెన్ = దొంగిలించెను. కొల్లగొనియెను. తావిగల పూవుల నన్నింటి హరించెను. మై = శరీరము, ఆరక్రుంగన్=సగము వంగునట్లు, శరీరమును వంచి, విరులు = గురివెందపూలు, పెరఁజు = ప్రోగుచేయుము. లకుమకులు = టిట్టిభపక్షులు,

(మీలవల్లంకు లంకురు.) మెరమెరని = మెరమెర యని మెఱయుచుండెడి, కొలనిదరిమీలు = సరస్సుగట్టున నుండెడిచేఁపలు, అంచుల్ = అని భ్రమయించు, నీకనుదోయిన్ = నీకన్నులజంటను, మరగెన్ = ఆశించెను. చకచకలు = చకచకలాడు కన్నుల కాంతులు, మాయింపు = అణఁచివేయుము. ఏకాంతము = రహస్యము. అని, తొలఁగెదు = తప్పుకొనెదవు. ఇందుల్ = ఇచ్చోఁ, నీవు, వేఱు అఁటే=వేఱయినదానవా, నీవు గూడ మాలోనిదానవే గదా తొలఁగిపోనేల ? మున్నాడి=ముందుగా, చెలువ=చెలీ, ఈవటివేఱు = ఈపట్టివేఱును, చేకొనవె=కైకొనవె. ఈతమ్మేడాకులరఁటిన్ = ఈకానఁబడు ఏడాకులయరఁటి చెట్టునందు, అగుకప్పురము = కల్గుకర్పూరము, అరిది = అపురూపమయినది, సాధారణముగా లభించునది కాదు. దానికిన్ = ఆ కర్పూరమునకు, అల శశియొడలు = ఆచంద్రునిమేను, చంద్రబింబము గూడ, సరిరాదు=సమానము కాదు. (ఏలన) ఉరము = ఱొమ్ము, కప్పు = నలుపు, (చంద్రబింబమునకు మధ్యకళంకము గలదు. ఏకళంకము లేక తెల్లఁగా నున్న పచ్చకప్పుర మాచంద్రుని మించినది) పాళకుల్ = పూవుగెలకు, అల్లదె=అదిగో నాచెలి, పోఁకన్ = పోఁకచెట్టును, ప్రాఁకన్ = ఎగఁబ్రాఁకఁగా, బందము తెగియెన్=కాలికిఁ గట్టుకొనిన త్రాడు తెగిపోయెను. అళి=దానిచెలి, అది దిగజాఱునట్టి చందము = జాఱిపడిపోవుచున్న తెఱఁగు (చూచి) నగియెన్ = నవ్వెను. ఈవేళన్ = ఈసమయమున, బళి = బాగు, మావి=మామిడిచెట్టు, మలయుంకోవెల పంచమస్వరంబు అను ఈలన్ = వ్యాపించునట్టి కోయిలయొక్క పంచమ కూజిత మను ఈలచేత, మలయపవనునిన్ = మలయమారుతమును, పిలిచెన్ (గాలి లేనిచో ఈలవేసినయెడ వీచు నని ప్రతీతి) మంజులవాణి = మనోహర వాక్కులు గలదానా (చెలి), చంపకము = సంపంగి, సులభమై = సులువుగా, దొరకెన్ = లభించెను, పూఁబొదలు = పూలపొదలు, చిలువ ఆనెన్ = పాము అంటినది. చేరి = సమీపించి, ఇఁకన్, వంపకము = వంగలాగకుము, (పాఁచిలుక వన్నెపుఁ-

బోదలు, అన్నెపుఁబోదలు=ఇతరములగు పూఁబోదలు, చిలుకవు=పూలనీయవు)
సఖులార = చెలికత్తెలార, ఇఁకన్ = ఇఁకమీఁద, దవ్వులకున్ = దూర
మునకు, పువ్వులకున్, చనకుఁడు = పోకుఁడు. అనుచున్, అతివలు = స్త్రీలు,
అల్లనన్, డాసి=చేరి, అలరులు=పూలు, కోసిరి. అలం-మెరమెరనియనుచో
భ్రాంతిమంతము. కావ్యలింగము. అరిదిశశియొడలం అనుచో ప్రతీపము. లకు
ముకులు నీటిరేవున నున్న చేఁపల మిగులఁ జులకనఁగాఁ బట్టుకొను ననుటకు.

మ. "కలయన్ నీలమయంపుఁ దల్లియొఱదాఁకన్ దేటనీరొప్పార
థ్యలకూపంబులమీలఁ జూచి వలభీవ్యాసంగితుంగద్రుశా
ఖలలో డాఁగి గుభాలనన్ లకుముకుల్ గ్రందై పడున్ లేచు."
(ఆముక్తమాల్యద ప్రథ. 57)

క. నాళీకమధూన్మత్తమ, రాళీముఖరాళిసుఖకరంబగుకొలనన్
గేళీలాలసగతి డిగి, యాళీనివహంబు లోల లాడెడువేళన్.

టీ. నాళీక...కరంబు-నాళీక = తామరలయందలి, మధు = మకరంద
ముచే, ఉన్మత్త = మదించిన, మరాళీ = అంచపెంట్లవలనను, ముఖర = ధ్వని
చేయు, అళి = తుమ్మెదలవలనను, సుఖకరంబు = సుఖము గలిగించునది,
అగు కొలనన్ = అగు సరస్సున, కేళీలాలసగతిన్ = క్రీడలయం దాసక్తి
గల స్థితితో, డిగి = దిగి, ఆళీనివహంబులు = చెలికత్తెలసమూహములు,
ఓలలు ఆడెడువేళన్ = ఓలలాలని యీఁదులాడునెడ. వైపద్యముతో
నన్వయము.

తా. తామరతూండ్లు దినియుఁ దామరపూఁదేనెలు త్రాగియుం మత్తు
గొన్నహంసలు దుమ్మెదలు గలిగి సౌఖ్యము గలిగించునదియై యొప్పుచున్న
యొక తామరకొలనిలో దిగి వరూథిని చెలికత్తెలందఱును జలక్రీడ చేయు
చుండఁగా.

ఉ. వాడినమోముఁదమ్మి తెలివాలికకన్నులు విన్నఁబోవఁ దో
నాడక నెన్నొసల్ కరమునం దిడి తీరనిషణ్ణయై జలం
బాడఁగఁబిల్చువారినొకహస్తపుమ్రొక్కున నాడుఁడంచుదా
జూడకచూచుచూడ్కినలజోటిదెసల్ పరికింపనొక్కచోన్.

టీ. అలజోటి=ఆస్త్రీ (వరూథిని), వాడినమోముఁదమ్మి = (విరహాతిశయముచే) సోలినపద్మమువంటి ముఖమును, తెలివాలిక కన్నులు = తెల్లనైన నిడుపులైన కన్నులు, విన్నఁబోవన్ = కళదప్పియుండగా, తోన్ = కూడ, ఆడక=(జలక్రీడ) సల్పక, నెన్నొసల్=చిందు నొసలు, కరమునందున్ = అరచేతిలో, ఇడి=ఉంచి, తీరనిషణ్ణ=ఒడ్డునఁగూరుచున్నది,జలంబు ఆడఁగన్= జలవిహారము సేయుటకు, పిల్చువారిన్ = పిలుచుచున్న చెలిమికత్తెయలను, ఒక హస్తపుమ్రొక్కునన్=(నొసలు పెట్టుకొన్న చేయిగాక రెండవ) ఒంటి చేతిమ్రొక్కుతో, ఆడుఁడు అంచున్=మీరు సల్పుఁడు (నేను రాను) అని, తాన్, చూడక=ఎదిరివస్తువును గ్రహింపక, చూచుచూడ్కిన్ = చూచెడు రిత్తచూపులతో, దెసల్=దిక్కులు, పరికింపన్ = చూడఁగా,ఒక్కచోన్. వైపద్యముతో నన్వయము.

స్తంభాదులు సాత్త్వికలక్షణములు; అవి యెనిమిది. కన్నులు చిన్నవోవుట మోము వాడుటయుం సాత్త్వికలక్షణములలోఁ జేరినవనుటకు సాధారము.

"స్తంభ ప్రళయ రోమాంచాః స్వేదో వైవర్ణ్య వేపథూ
అశ్రు వైస్వర్య మిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః" (సాహిత్యచింతామణి)

దెసలు పరికించుట, చెలులు చెప్పినమాటను బట్టి ప్రవరుఁ డెటకేని రానవచ్చునేమో యని, మ్రొక్కుతోఁ బ్రత్యుత్తరము నొసంగుట విరహాతిశయమునఁ బలుకనోడి.

తా. ఆవరూథిని విరహాతిశయముచేత వెలవెలఁబోయిన మోము గలదై తక్కు చెలులతో జలక్రీడ సల్పక వామహస్తమున నొసలు చేర్చుకొని

యొద్దునఁ గూర్చుండి నీ రాడ రమ్మని పిల్చుచెలులకు రెండవ చేతితో నేను రాను మీరు కానిం డని మ్రొక్కు మ్రొక్కుచు నెదిరివస్తువును గ్రహింప నేరని రిత్తచూపుతో గిక్కులను జూచుచుండఁగా నొకవైపున.

మాలిని. రవిరుచిఁ ద్రసరేణువ్రాతముల్ మించువాత్యా
నివహనివహతిలో నిందిందిరశ్రేణు లాడఁగ
గువలయఘనకుల్యాకూలవల్లీవనీసం
భవము లగుచు మింటఁ బర్వుపుష్పాళ్లలోనన్. 87

టీ. రవిరుచిఁ = సూర్యకాంతియందు (ఎండలో), త్రసరేణువ్రాతముల్ = పరమాణుసమూహములు, మించువాత్యానివహనివహతిలోఁ = అతిశయించుచున్న సుడిగాలియొక్క సమూహముకొట్టుటలో,ఇందిందిరశ్రేణులు= తుమ్మెదల సమూహములు, ఆడఁగ = తిరుగుచుండఁగా, కువ...సంభవములు- కువలయ = కల్వలచే, ఘన = దట్టమైన, కుల్యా=కాల్వలయొక్క, కూల = గట్టయందలి, వల్లీవనీ=తీగల సమూహమునందు, సంభవములు = జనించినవి, అగుచుఁ=ఐయి, మింటఁ = ఆకసమున, పర్వుపుష్పాళ్లలోనఁ = ప్రసరించు పుష్పపరాగములో. త్రసరేణువు: గవాక్షమునుండివచ్చు వెలుఁగులోఁ గానవచ్చు అణువును రజ మందురు. దానిలో నాఱవభాగమును ద్రసరేణు వందురు. ఇ ట్లనుటకు.

శ్లో. "జాలసూర్యమరీచిస్థం సూక్ష్మం యద్దృశ్యతే రజః,
తస్య షష్ఠతమో భాగః త్రసరేణురితి కథ్యతే."

తా. ఎండవెలుఁగులోఁ గానవచ్చు చిన్నిపరాగముతో సుడిగాలి కొట్టఁగాఁ దుమ్మెద లాసుడిగాలిలో నాడుచుండఁ గలువలు నింపినకాలువల గట్టులందుఁ దీవప్రోవులలోని పుష్పాదులు రేఁగి యాకసమునంతయుఁ నాక్రమించుకొనఁగా నాపుష్పాడిలోన - (పై పద్యముతో నన్వయము.)

సీ. పసిఁడితోరముతోడిబాహు వల్లన నెత్తి
సారెకుఁ బోదలపైఁ జాఁచి చాఁచి
బింబాధరంబు గంపింప నొయ్యన విపం
చీస్వరంబున జట సెప్పి చెప్పి
దిశల మార్గాన్వేషిదీర్ఘలోచనదీప్తి
గణముచేఁ దోరణకట్టి కట్టి
కమనీయతనుకాంతికనకద్రవంబున
నారామరంగంబు నలికి యలికి

తే. యానితంబవిలంబి కాలాహికల్ప
ఘనకచగ్రంథి నచటిభృంగముల కసిత
దీధితులు వడ్డి కొసఁగుచు దేవపూజ
విరులు చిదిమెడికపటభూసురునిఁ గనియె. 88

టీ. పసిఁడితోరముతోడి బాహువు—పసిఁడి = బంగారుతోఁ జేసిన, తోరముతోడి = వ్రతకంకణముతోఁగూడిన, బాహువు = భుజమును, అల్లనన్ = మెల్లఁగా, ఎత్తి, సారెకున్ = మాటికిని, బోదలపైన్ = పూవులచే నలరారు బోదలపైన, చాఁచి చాఁచి = సాగించి సాగించి (అందుకొనుటకుఁ జాపి) బింబాధరంబు = దొండపండువంటిమోవి, కంపింపన్ = చలింపఁగా, ఒయ్యనన్ = చక్కఁగా, విపంచీస్వరంబునన్ = వీణాధ్వనివంటి ధ్వనితో, జట=వేదజటను, (ముందు వెనుకపదములను రెట్టించి రెట్టించిచెప్పెడి క్రమమును జట యందురు.) చెప్పిచెప్పి=పలుమాఱు పఠించి పఠించి, మార్గా...గణముచేన్ - మార్గాన్వేషి = త్రోవను వెదకు, దీర్ఘలోచన = పొడ కన్నులయొక్క, దీప్తిగణముచేన్ = కాంతిపుంజముచే, దిశలన్ = దిక్కులను, తోరణకట్టికట్టి = తోరణములుకట్టి, పలుమాఱు దిక్కులను దేరి చూచుచు నని భావము. కట్టుపదము పద్యాదుల బోనిది గాన పరమగుటచే మువర్ణలోపమయ్యెను. ఇటులె, జయపెట్టు, భయపడు. కమ...వంబునన్ -

కమనీయ = మనోహరమైన, తనుకాంతి = శరీరకాంతి యను, కనకద్రవంబు నన్ = బంగరునీటిచే, ఆరామరంగంబున్ = వనప్రదేశమును, (ఉద్యాన వన మను నాట్యప్రదేశమును) అలికి యలికి=బంగారు కరిగిన నీటివలె నున్న మేనికాంతి యాప్రదేశమునిండ బాగుగాఁ బూసి, ఆనితంబ...గ్రంథిన్ - ఆనితంబ = పిఱుఁదువఱకు, విలంబి=వ్రేలాడు, కాలాహికల్ప = కాలసర్పము వంటి, ఘన = పెద్దదైన, కచగ్రంథిన్ = సిగముడిచే, అచటిభృంగముల కున్=అక్కడి తుమ్మెదలకు, అసితదీధితులు = నల్లనికాంతులు, వడ్డికిన్ = వృద్ధికి, ఒసఁగుచున్ = ఇచ్చుచు, తుమ్మెదలు నల్లనివి; పెన్నెరి యింకను నల్లనిది. కాన తన నీలకాంతి తుమ్మెదలకు వడ్డీ కీయఁగల్గుట. దేవపూజవిరులు= దేవతార్చనపుష్పములు, చిదిమెడుకపటభూసురునిన్ = కోయుంకృత్రిమ బ్రాహ్మణుని, వ్రవరవేషధారియగు గంధర్వకుమారుని, కనియెన్ = వరూథిని చూచెను.

తా. వరూథిని బంగారువ్రతకంకణముగల హస్తమును బూలకై పొదలమీఁదికిఁ జాచుచు దొండపండువంటి మోవి యదరఁగా వీణాధ్వని వంటి ధ్వనితో జటసెప్పుచు, త్రోవను నిడుదచూడ్కులచే దిక్కులను దోరణకట్టించుచు కరుగఁ బోసిన బంగరువంటి మేనికాంతిని వనమునెల్ల వ్యాపింపఁజేయుచు బిఱుఁదులవఱకు వ్రేలాడు పెన్నెరుల జాఱుముడిచే నచటి తుమ్మెదల కెక్కువనల్పు నొసఁగుచు దేవతార్చనపుష్పములను గోయుం కపటబ్రాహ్మణునిఁ జూచెను. ఉపమాపరిణామనిదర్శనాలంకారములు.

ఉ. కాంచి కలక్వణత్కనకకాంచిక యై రొదు రేఁగి యప్పుడ
కాంచనకేతకీకుసుమగాత్రి వయస్యలడించితన్నికుం,జాంచల
వీథిఁ దాఱుచు ఘనాంతచలచ్ఛపలాకృతిన్ గలన్, గాంచిన
వస్తువున్ దెలిసి గాంచినయట్లనురక్తిఁ గాంచుచున్. ౬౩

టీ. కాంచి = ఆకపటబ్రాహ్మణకుమారుని జూచి, అక్కాంచనకేతకీకుసుమగాత్రి = పసిమి మొగిలిపూవువంటి మేనుగలయావరూథిని, అప్పుడు, వయస్యలన్ = చెలికత్తెలను, డించి=విడిచి, కల...చికయై-కల = అవ్యక్తమధురముగా, క్వణత్ = ధ్వనిచేయు, కనక కాంచికయై = బంగరుమొలనూలుగలదై, ఎదురేఁగి = ఎదురుగాఁ బోయి, తానే యొంటరిగా నెవ్వతెను సహాయముగైకొనక యతఁ డున్నయెడ కేఁగి, ఘనాంతచలచ్చపలాకృతిన్-ఘన=మేఘములయొక్క, అంత=సమీపమునందు, చలత్=సంచరించుచున్న, చపలాకృతిన్ = మెఱుపువిధముగా, తన్నికుంజాంచలవీథిన్ - తన్నికుంజ= మాయావిప్రుఁడు పూలుగోయుపొదరింటియొక్క, అంచలవీథిన్ = చివరి ప్రదేశమందు, తాఱుచున్ = నక్కుచు, కలన్ = స్వప్నమున, కాంచిన వస్తువున్ = చూచిన పదార్థమును, తెలిసి = మేల్కని, కాంచినయట్లు = చూచినవిధమున, అనురక్తిన్ = అనురాగముతో, ఆ కపటబ్రాహ్మణుని, కాంచుచున్ = చూచుచు, మీఁదిపద్యముతో నన్వయము.

తా. ప్రవరాఖ్యునిరూపమును దాల్చి యెదుటఁ గానవచ్చిన గంధర్వకుమారునిఁజూచి ప్రవరుఁడని మనస్సులో నిశ్చయించికొని వానిని బలుమాఱు జూచి కలలోఁ గన్నదానిని మేలుకనినపిదప మరలఁ గాంచినవిధమున సంతసించుచు వయస్యల విడిచి బంగరుగజ్జెలమొలనూలు మ్రోఁగఁగా నెదురువని, యాతఁ డున్నపొదరింటనడుమనే మబ్బులలో మెఱుపు విధమునఁ దాఱుచు. ఉపమోత్ప్రేక్షానిదర్శన లలంకారములు.

ఉ. ఆకమలాక్షి యింపున దృగంచల మించుక మూసి హర్షబా
ష్పాకులకోణశోణరుచు లగ్రమునన్ జనఁ జూచుచూపు తీ
రై కనుపట్టెఁ దమ్మరస మంటుకొనన్ వెడవింటివాఁడు క్రో
ధైకధురీణతన్ గఱచి యేసినసింగిణికోలయో యనన్. 90

టీ. ఆకమలాక్షి=ఆవరూథిని, ఇంపుగన్=ఎలమితో, దృగంచలము=జడకన్ను, ఇంచుకమూసి=కొంచెముమూసికొన్నదై (అరమూపుతో), హర్ష... రుచులు-హర్షబాష్ప=సంతోషబాష్పములచే, ఆకుల=కలఁకఁబాఱిన, కోణ=కనుఁగొనలయొక్క, శోణరుచులు=ఎఱ్ఱనికాంతులు; (పా. శోణకోణరుచులు=ఎఱ్ఱనికనుఁగొనలకాంతులు) అగ్రమునన్=ఎదుర, చనన్=ప్రసరించునట్లు, చూచుమాపు=కనుఁగొనునట్టిదృష్టి. తీరై=అంతమై, వెడవింటివాఁడు=మన్మథుఁడు, క్రోధైకధురీణతన్=కోపోద్రేకముచే, తమ్మరసము=తాంబూలపుద్రవము, అంటుకొనన్=సోఁకునటుల, కఱచి=పెనవికొఱికి, ఏసినసింగిణికోలయో=ప్రయోగించినకొమ్ములవింటిబాణమో, అనన్=అనునట్లు, కనుపట్టెన్=కనఁబడెను.

తా. ఆవరూథిని యెలమితోఁ గడకన్ను కొంచెము మూసి సంతోషబాష్పములతోఁ గలఁకపాఱినకన్గొనలయెఱ్ఱనికాంతులు ముందునకుఁబాఱఁగాఁ జూచినచూపు మన్మథుఁడు కోపోద్రేకముతోఁ దమ్మరస మంటునట్లు కసిదీఱఁ గొఱికి ప్రయోగించిన సింగిణికోలయో యనునట్లుండెను. ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

సీ. తొలుదొల్త వానిఁ గన్నులఁ గాంచినప్పుడ
పల్లవాధరగుండె జల్లు మనియె
నట రెండుమూఁడంజ లరుగునప్పుడ కాళ్లఁ
బంకజాక్షికి దొట్రుపాటు గదిరె
డాయంగఁ జనునప్పుడ ముఖాంబుజంబునఁ
గంబుకంధరకు దైన్యంబు దోఁచెఁ
గదిసి నిల్చినయప్డు కనుదోయి తెప్పల
లలనకు మిగులఁ జంచలత బెరసెఁ

తే. గటకటా యనునపుడ గద్గదిక వొడమెఁ
జెఱఁగువట్టినయపుడ లేఁజెమట గ్రమ్మెఁ
సొలసి మాటాడ నుంకింపఁ దలఁచి మోముఁ
దేరకొని చూచునపుడ కన్నీరు వొడమె. 91

టీ. తొలుదొల్తన్=మునుముందు, వానిన్ = ప్రవరవేషధారియగు గంధర్వకుమారుని, కన్నులన్ = కన్నులతో, కాంచినప్పుడ = చూచినప్పుడే, పల్లవాధరగుండె = చివురువంటి మోవిగల వరూథిని డెందము, జల్లుమనియెన్ = చలించెను. జల్లు అనుట ధ్వన్యనుకరణము. అటన్ = అవ్వల, రెండుమూఁడు అంఘ్రులు=అడుగులు, అరుగునప్పుడ = చనునప్పుడే, పంకజాక్షికిన్=పద్మములఁ బోలు కనులుగల వరూథినికి, కాళ్లన్ = అడుగులందు, తొట్రుపాటు=తడబాటు, కదిరెన్=కలిగెను, డాయంగన్=చేర, చనునప్పుడ = పోవునప్పుడే, ముఖాంబుజంబునన్ = ముఖపద్మమున, కంబుకంధరకున్ = శంఖమువంటి మెడగల వరూథినికి, దైన్యంబు=దీనత్వము, మనస్సులోని విచారముచే బయటికిఁ దోఁచిన వెలవెలపాటు, తోఁచెన్ = కనఁబడెను. కదిసి=దగ్గఱి, నిల్చిన యడ్డ = నిలుచున్న సమయమునందే, లలనకున్ = వరూథినికి, మిగులన్ = విస్తారముగా, కనుదోయి ఱెప్పలన్ = రెండుకన్నుల ఱెప్పలకు, చంచలత = చాంచల్యము, బెరసెన్ = కలిగెను. కటకటా = అయ్యో! (మోసపుచ్చితివి గదా) అనునపుడ = అనుచున్నపుడే, గద్గదిక=డగ్గుత్తిక, వొడమెన్=జనించెను. చెఱఁగు = (వాని) వస్త్రపుఁగొంగును, పట్టినయపుడ, లేఁజెమట = చిఱుచెమట, గ్రమ్మెన్, సొలసి = సొక్కి, మాటాడన్, ఉంకింపన్=యత్నించుటకు, తలఁచి, మోము = (వాని)ముఖము, తేరకొని = తేఱఁబాఱి, చూచునపుడ = తిలకించునపుడే, కన్నీరు = బాష్పములు, వొడమెన్ = పుట్టెను. విచారముచేఁ గ్రమ్మెను.

"భావమ్మనోగతం సాక్షాత్స్వహేతుం వ్యంజయంతి యే, తేనుభావా ఇతి ప్రోక్తా భ్రూవిక్షేపస్మితాదయః" అను ప్రమాణముచే రత్యాదులఁ దెల్పు భ్రూవిక్షేపాదు లనుభావములు. ఇవి శారీరములు మానసము లని రెండు విధములు. శారీరములు సాత్వికము లని, మానసములు వ్యభిచారు లని పేరు. ఇందు సాత్వికభావములు ఎనిమిది. అవి యే వన, —

శ్లో. "స్తంభః ప్రళయ రోమాంచాః స్వేదో వైవర్ణ్య వేపథూ
అశ్రువైస్వర్యమిత్యష్టౌ సాత్వికాః పరికీర్తితాః."

ఈ సాత్వికభావము లిందు వరూథినికి మాయాప్రవరసందర్శనమునఁ గలిగినటులఁ జెప్పఁబడెను.

తా. ప్రవరుని వేషముతో నున్న యాగంధర్వుని మునుముందఁ జూడఁగానే యావరూథినికి గుండె జల్లుమనెను. అవల రెండుమూఁడడుగులు చను నప్పటికి నడుగులు తడఁబడఁ దొడఁగెను. చేరఁబోవునప్పటికి మోమున దైన్యము తోఁచెను. చేరి నిల్చునప్పటికి రెండుకనులందును జాపల్యము కలిగెను. కటకటా! న న్నింత మోసపుచ్చితివి గదా యనునప్పటికి డగ్గుత్తిక వడెను. పైకొంగు పట్టుకొనఁగానే చెమటచెమ్మటలు గ్రమ్మెను. మాటాడుటకుఁ దలఁపఁగానే కన్నుల నీరు క్రమ్మెను. స్వభావోక్తి.

క. పాటితకరిదంతద్యుతి
పాటచ్చరగండఫలకభాగంబులపైఁ
గాటుకకన్నీ రొలుకఁగ
మాట వెడలఁ గ్రేటుకొనుచు మానిని పలికెన్. 92

టీ. మానిని = స్త్రీ (వరూథిని), పాటిత...భాగంబులపై - పాటిత = చీల్పఁబడిన, నడిమికిఁ జీల్పఁబడిన, కరిదంత = ఏనుఁగుదంతములయొక్క, ద్యుతి = కాంతికి, పాటచ్చర = దొంగలైన, గండఫలకభాగంబులపైన్ = ఫలకలవంటి చెక్కిళ్లపట్టులందు, ఐహోరాతిశయమున స్రుక్కుటచే వెలవెలఁ

బోయి నీరసముగా నున్న తెల్లనిచెక్కులందు, కాటుక కన్నీరు = కాటుక గలిసిన కన్నీటిబిందువులు, ఒలుకఁగన్ = చిందుచుండఁగా, మాటవెడలన్ = మాటవచ్చుటకు, క్రేటుకొనుచున్ = గొంతు సరిచేసికొనుచు, పలికెన్ = ఇటు లని యొకమాట చెప్పెను. ఉపమాస్వభావోక్తులు.

ఉ. ఏలర యీచలం బుడిగి యేలర బాలరసాలమాలతీ
జాలములో శశాంకకరజాలములో వలవంత నశ్రువుల్
జాలుగ నాల్గుజాలు నిఁకఁ జాలు భవం బనునంతకాఁకకున్
బాలయి రాత్రి పంచశరుబారికిఁ జిక్కితి నీకు దక్కితిన్. 93

టీ. ఈచలంబు = ఈమచ్చరము, పట్టుదల, ఏలర = ఎందుకురా? ఉడిగి = (చలము) మాని, బాల...జాలములోన్ - బాలరసాల = లేయ్య మామిడిగున్నయొక్కయు, మాలతీ = జాజులయొక్కయు, జాలములోన్ = సమూహమునందు, వాని మధ్యభాగములయందు, ఏలర = ఏలుకోరా, రాత్రి, నాల్గుజాలున్ = నాల్గుజాములును, వలవంతన్ = మదనతాపముచే, అశ్రువుల్=కన్నీరు, జాలుగన్ = వెల్లువకాఁగా, శశాంకకరజాలములోన్ = చంద్రకిరణసమూహమందు, నిండారఁ గాయు పండువెన్నెలయందు, భవంబు= ఈజన్మము, ఇఁకఁ జాలున్ = ఇంకమీఁదట నవసరము లేదు, అనునంత = అని తలచునంతటి, కాఁకకున్ = తాపమునకు, పాలు అయి = లోఁబడి, పంచశరుబారికిన్ = మన్మథునిబాధకు, చిక్కితిన్ = లోనైతిని, నీకున్ దక్కితిన్ = నీకు వశమైతిని.

తా. భూసురవర్యా! ఏల యీమచ్చరము? లేమావులలోను జాజిపొద రిండ్లలోను నన్నేలుకొనుము. కడచినరాత్రి యెల్లను గన్నీరు జాలువారఁగా వెన్నెలలో మన్మథబాధకుఁ దాళఁజాలక యిఁక నీజన్మముచాలురా యనునంత చింతకుఁ బాలైతిని. ఇదె నీకు దక్కితిని.

శా. రా వైరాగ్యముఁ బూని నీవు కడు నిర్దాక్షిణ్యచిత్తంబు
నన్, రావై తేఁ జవిగానియిందులకు హోరాహోరిగాఁ బోరి
యేలా వాలాయము సేయఁగా బ్రదుకు నీ వాచార
వంతుండవై, చావో యెక్కుడొ నీయెడన్ బొడము
వాంఛన్ భూసురగ్రామణీ. 94

టీ. భూసురగ్రామణీ = బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడా! రా = రమ్ము, (నన్నేలుకొనుము). నీవు, కడున్ = మిక్కిలి, నిర్దాక్షిణ్యచిత్తంబునన్ = దయలేని డెందముతో, వైరాగ్యమున్ = విరక్తతను, పూని, రావై తేన్ = రాళ పోలివేని, చవిగానియిందులకున్ = నీకు రుచింపనిదీనికై, హోరాహోరిగాన్ = పెందుబింకముతో, పోరి = పోరాడి, వాలాయము సేయఁగాన్ = నిర్బంధము చేయఁగా, ఏలా = ఎందులకు, నీవు, ఆచారవంతుడవు ఐ = నిష్ఠకలవాఁడవై, వేదవిదితాచారముల నతిక్రమింపక యగ్నిహోత్రరక్షణము ఏకపత్నీవ్రతము నెరవేర్చుచు, బ్రతుకు = జీవింపుము. నీయెడన్ = నీయందు, పొడము వాంఛన్ = పుట్టెడుకోరికచే, చావో = చావుమాత్రమో, ఎక్కుడో = దానికి మించినదో.

నీవు ఆచారమునే యపేక్షించి పరకాంత నని నన్ను వదలుదువా? చెప్పవలసినవి యన్నియుఁ నిదివఱకె చెప్పితిని గాన నిర్బంధించి ఫలము లేదు. అందుచే నాకు సిద్ధించునది చావు. అంత కెక్కుడు లేదు గదా! దాని కొప్పుకొని యున్నా నని భావము.

తా. భూసురవర్యా! దయమాలి నన్ను గారవింపక వైరాగ్యము పూని యుండు నీతోఁ బ్రేమింపు మని బలవంతపెట్టి పోరాడఁగా నేల? నీవు సదాచారము చెఱచుకొనక నెఱవేర్చుకొనుచుఁ జిరకాలము బ్రదుకుము. నీపై వాంఛచే నాకుఁ జావో దానికంటె నెక్కుడో కలిగిన నేమి! ఆక్షేపాలంకారము.

క. కట్టడితనమునఁ గిట్లొడి
గట్టి మనసు ఱాయిఁ జేసి కరఁగవు మఱి నీ
పట్టినది విడువ విఁక ని
న్నిట్టట్టన నేల మాయదృష్టం బుండన్. 95

టీ. కట్టడితనమునకున్ = కాఠిన్యమునకు, ఒడిగట్టి = పాల్పడి. ఇట్లు = ఈవిధముగా, ఎంత ప్రార్థించినను ఆమోదింపక, మనసున్ = హృదయమును, ఱాయి చేసి = ఱాతివలెఁ గఠినముఁ జేసికొని, కరఁగవు = మెత్తఁబడవు, కరుణాభావమును దాల్పకపోతి వనుట, మఱి=మఱియును, నీపట్టినది = నీపట్టును, విడువవు = వదలువాఁడవు కావు, మాయదృష్టము=మాభాగ్యము, ఉండన్ = ఇటు లుండ, ఇఁకన్ = ఇఁకపైన, నిన్నున్, ఇట్టట్టనన్ ఏల = ఇది యిట్టని అది అట్లని యనుట దేనికి ? నిష్ఠురము లెన్ని యాడినను లాభము లేదు.

తా. బ్రాహ్మణుఁడా ! కఠినుఁడవై మనసు ఱాయిచేసికొని యెంత ప్రార్థించినను దయ తలఁపకున్నావు. మా దురదృష్టవశమున నీకింతటి కఠినబుద్ధి కలిగినదిగాని వేఱుకారణమునఁ గాదు. ఇఁక నిన్ను నే మనినను లాభము లేదు. మాదురదృష్టమును గూర్చి లోలోన నిందించుకొనవలసినదే. అలం. వ్యాజనింద.

వ. అనిన నక్కుహనాభూసురుండు. 96

టీ. అనినన్ = వరూథిని యిటు లనఁగా, కుహనాభూసురుండు = కపటబ్రాహ్మణుఁ డగు గంధర్వుఁడు.

సీ. కొనసాఁగి కామినీగోష్ఠిఁ బ్రౌఢములైన
యుదుటుఁజూపుల తెప్పతుదల నాఁచి
[illegible]తసంబున ముఖాబ్జమునందుఁ జిఱునవ్వు
కందళింపక యుండ డిందుపఱిచి

పొంగారుమైఁ దోఁచుశృంగారచేష్టల
తమిఁ దెచ్చికోలుమౌగ్ధ్యమున డాఁచి
పొడము రసావేశమున వచ్చునర్మోక్తు
లొడిసి నాలుకకు రాకుండఁ గ్రుక్కి
తే. మస్తకము వాంచి యుసు రని మౌనముద్ర
నేల బొటవ్రేల వ్రాయుచు నిలిచి కొంత
సేపు వెడవెడ చింతించి శిర సొకింత
యెత్తి సన్నంపుఁబలుకుతో నిట్టు లనియె. 97

టీ. కొనసాఁగి = సమగ్రముగా, కామినీగోష్ఠిన్ = కాముకురాండ్ర తోడిసల్లాపమున, ప్రౌఢములు = గడిదేఱినవి, ఐన యందుటుఁజూపులన్ = అగు నిబ్బరపుఁజూపులను, తెప్పతుదలన్ = కొనఱెప్పలచేత, అఁచి = అణఁచి, సంతసంబునన్ = సంతోషమున, ముఖాబ్జమునందున్ = తామరపూవువంటి ముఖమునందు, చిఱునవ్వు = దరహాసము, కందళింపక యుండన్ = అంకురింప కుండునట్లు, డిందుపఱిచి = తగ్గించి, పొంగారుమైన్ = ఉబ్బిపొంగు దేహమును, తోఁచుశృంగారచేష్టలతమిన్ = చూపట్టుశృంగార చిహ్నమాత్రమును, తెచ్చికోలుమౌగ్ధ్యమునన్ = తెచ్చుకొన్న ముగ్ధత్వముచే, డాఁచి = దాఁచి, పొడము రసావేశమునన్ = ఉప్పతిల్లు మోహరసాతిశయముచే, వచ్చు నర్మోక్తులు = నోరికి వచ్చెడు మేలపుమాటలను, ఒడిసి = క్రమ్మి, నాలుకకున్ = నాలుకమీఁదికి, రాకుండన్ = రానియటుల, గ్రుక్కి = నోటిలోననే యణఁచి, మస్తకము = తల, వాంచి = వంచి, ఉసు రని = ఉస్సు అని యొక్క నిట్టూర్పును విడిచి, మౌనముద్రన్ = మాటలాడ కుండునియమముతో, నేలన్ = భూమిమీఁద, బొటవ్రేలన్ = కాలిబొటనవ్రేలితో, వ్రాయుచున్ = అక్షరముల లిఖించునటుల నటునిటు నొరయుచు, వెడవెడ = ఏమో లేని పోనిది, చింతించి = ఆలోచించి, శిరసు = తల, ఒకింత యెత్తి = కొంచెముగ నెత్తి, సన్నంపుఁబలుకుతోన్ = సన్నకంఠధ్వనితో, హీనస్వరముతో (వినఁ

బడివిన(బడనియట్లు) ఇట్టులు = ఈవిధముగా, అనియెన్ = ఈరీతిగాఁ ప్రత్యుత్తరము నొసంగెను.

ఆమాటశృంగారలక్షణము సుహాయాంతరములచే మాటుపఱచుటయే గాక తాను పరకాంతావిముఖుఁ డని తెలియుటకు మౌనముద్ర తలవంచుట బొటనవ్రేలు వ్రాయుట సలిపెను. ఇందుచే గంధర్వకుమారుఁడు జాణ యని గ్రహింప నగును.

తా. ఆప్రవరవేషముఁ దాల్చినగంధర్వుఁ డప్పుడు (నిజముగా ప్రవరుఁ డనిపించుటకై) స్త్రీలతోఁ గలసి మెలసి యుండుటచే గడిదేఱిన యందుటుఁజూపులను ఱెప్పలలోనే యడఁచెను. ముఖమునఁ దోఁతెంచు చిఱునవ్వును గప్పిపుచ్చెను. శరీరమునఁ గన్పట్టుశృంగారచేష్టలయుద్రేకమును లేనిపోనిమౌగ్ధ్య మభినయించి డాఁచెను. మోహరసము మీఱివచ్చెడు నర్మవచనములను నాల్కదాఁటనీయకే గ్రుక్కకొనెను. తల వాంచి యున్న రని మౌనము దాల్చి కాలిబొటనవ్రేలితో నేల రాయుచు నేమేమో లోలోఁ జింతించి యల్లన తల యెత్తి సన్నగొంతుతో నవ్వాల ని ట్లనియెను.

శా. తల్లిందండ్రియు నన్నుఁ గాననిమనస్తాపంబునం బొక్కఁగా
నిల్లాలార్తిఁ గృశింపఁగా నవనవహ్నిశ్రేణి చల్లారఁగా, నిల్లున్
శూన్యత నొంది సొంపు చెడఁగా నిచ్చోట నేఁ జిక్కి యో
ఫుల్లాంభోరుహనేత్ర యేసుఖమతిన్ భోగించెదం జెప్పవే.

టీ. ఓఫుల్లాంభోరుహనేత్ర = వికసించిన తమ్మిపూవువంటి కన్నులుగలదానా! వరూథినీ! తల్లిందండ్రియున్ = తల్లిదండ్రులు, నన్నున్, కానని మనస్తాపంబునన్ = చూడమిచేఁ గలిగిన మనస్సులోని చింతచేత, పొక్కఁగాన్ = పరితపింపఁగా, ఇల్లాలు=భార్య, ఆర్తిన్=వియోగవ్యథచే, కృశింపఁగాన్=చిక్కఁగా, నవనవహ్నిశ్రేణి = యజ్ఞాగ్నులవరుస, త్రేతాగ్నులు, చల్లారఁగాన్ = ఆఱి చల్లఁబడిపోవఁగా, ఇల్లున్=గృహమును, శూన్యతన్ =

లేమిని, ఒంది=పొంది, పాడువడి యని యొకరర్థముచెప్పిరి, సొంపుచెడఁగాన్ = నిండుతనము మాయఁగా, ఇచ్చోటన్ = ఇక్కడ, నేన్ = నేను, చిక్కి = చిక్కుకొని, ఏసుఖమలరన్ = ఎట్టిసుఖేచ్ఛతో, భోగించెదన్ = నీతోసంభోగింతునో, చెప్పవే = నీవే చెప్పుము.

తా. ఉవిదా! నేను తమకన్నులయెదుట లేక యీయాకాశాననిక్రాంతలయం దుండుటచే నాతల్లిదండ్రులు నాయునికి తెలియక చింతిల్లుచుండ, నా భార్య వియోగదుఃఖ మనుభవించుచుండఁగా, యాజ్ఞికాగ్నులు చల్లారి పోఁగా, గృహము పాడ్వడఁగా, నే నిక్కడఁ జిక్కి యుండి సౌఖ్య మెట్లు చేకొందును? ఎట్లు నీతో భోగము లందుదును? నీవే చింతింపుము.

ఆర్తి యను విరహతాప మని నరసభూపాలీయమునం దొసఁగఁబడిన యుదాహరణము.

క. "బెడిదపుమదనజ్వరమున, మిడిసిపడున్ హారలతలు మృగలోచనకున్
వెడవిలుతునింటికోలల, వడువున సతి నింక నేచవలదు నృసింహా."
(ఆశ్వా. 3.)

ఉ. ఓసరసీరుహాక్షి వినవో రతిఁ గౌఁగిట నీవు చేర్చునిం
పాసురభర్తకైనఁ గలదా వల దంచుఁ బెనంగ నేను స
న్న్యాసినె యొక్కెడ తహతహన్ మన సొగ్గదు కేళిపై 'ననా
శ్వాసితదుఃఖితే మనసి సర్వ మసహ్య' మనా నెఱుంగవే.

టీ. ఓసరసీరుహాక్షి = తామరపూవులవంటి కన్నులు గల వరూథినీ! వినవో = విన్నావుకావా, రతిన్ = సంభోగమునందు, నీవు కౌఁగిటన్ చేర్చునింపు = నీవు కౌఁగిలించుకొనఁగాఁ గలుగునానందము, ఆసురభర్తకైనన్ = ఆయింద్రునకైనను, (సర్వసౌఖ్యముల ననుభవించునట్టి యింద్రుని కేని యనుట) కలదా; వలదు = అక్కఱలేదు, అంచున్ = అని, పెనంగన్ = పెనఁగులాడుటకు, ఏను = నేను, సన్న్యాసినె = సన్న్యాసినా యేమి,

ఒక్కటే తహతహన్ = (తల్లిదండ్రులు మొదలగువా రేమైరోయను) సెడ తెగనివిచారముచే, కేళిపైన్ = భోగముమీఁద, మనను, ఒగ్గదు = పోదు. సంభోగేచ్ఛ జనింపక యున్నది! మనసి = మనస్సు, అనాశ్వాసిత = ఊఱట లేనిదియు, దఃఖితే = దుఃఖమునొందినదియు నగుచుండ, సర్వం = ఎల్లను, అసహ్యం=రోఁతగలదే, అకాన్=అనఁగా, ఎఱుఁగవే=నీవునిని యెఱుంగవా?

రతి యన "యూనోరన్యోన్యవిషయాస్థాయినీచ్ఛారతిర్భవేత్" అలంకారిక నిర్వచనము. ఇది నరసభూపాలీయమునందు "సంభోగవిషయ మగు నభిలాషస్ఫురణము మనములఁ బొడమిన ధరలో నది రతి" అని చెప్పఁబడెను.

తా. ఉవిదా! నామల్కు వినుము. ప్రేమతో నీవు కౌఁగిటఁజేర్చికొనఁ గలుగునానంద మాయింద్రునకైనఁ గలుగదు. నీ విట్లు నన్నుఁ బ్రేమించుచుండఁగాఁ గూడ దని పెనఁగులాడుటకు నే నేమి సన్న్యాసినా? 'ఇల్లేమయ్యెనో? తలిదండ్రు లేమైరో? కులకాంత యెట్లుండెనో?' అను పెద్ద తహతహచే మనసుగొల్పకున్నది. ఎఱుఁగవా? "అనాశ్వాసితదఃఖితే మనసి సర్వమసహ్యమ్" (మనస్సు ఊఱట లేక చింతిలుచుండఁగా సర్వమును ననహ్యమగును) అనుపల్కును. అట్టివేళయే నాకు లేకున్నచో నాకయి నేను నీకొఱకు వెదకికొనుచు రాకయుందునా? అలం. అర్థాంతరన్యాసము, అర్థాపత్తి, ప్రతిషేధము.

క. ఐనన్ గానిమ్ము భవ
ద్దీనతకై వ్రతము విడిచితిన్ బరులకు మే
లైనన్ జాలు శరీరం
బైన నుపేక్షింపవలయు నది యట్లుండెన్. 100

టీ. ఐనన్ = అటులైనను, కానిమ్ము = కానీ, నామనసు ఎటులున్నను దానింగూర్చి విచారింపను. భవద్దీనతకై = నీదీనత్వమును జూచి,

వ్రతము=ఇఁకమీఁద నిది కోర నని యేర్పఱచికొన్నకట్టుపాటు, విడిచితిక్= ఇపుడె విడనాడితిని. పరులకుక్ = ఇతరులకు, మేలైనక్ = మంచికలిగి నను, చాలుక్ = అంతియ చాలును. శరీరంబైనక్ = ఈదేహమునైనను, ఉపేక్షింపవలయుఁక్=విడిచిపెట్టవలయును. అని=అవిషయము, అట్లుండెక్= అట్లుండఁగా.

తా. నాస్థితి యిటు లున్నను దానినిగూర్చి నే నించుకేనియుం సంకోచింపఁబోను. నీ వింతగా దైన్యపడి యడుగుచున్నావు గావున నానియమమును విడనాడితిని. శరీరము విడిచి యైనను నితరులకు మేలు చేయవలయుం. అవిషయ మట్లుండనీ. అలం. అప్రస్తుతప్రశంస, కావ్యార్థాపత్తి యుఁను.

క. తివురక యిం కొక్కటి విను
కవయు నెడక్ వలయుఁ గన్నుఁగవయును మూయక్
భువి నిది యస్మద్దేశ
వ్యవహారము కన్నుఁ దెఱవ నఘ మగుఁ దెఱవా. 101

టీ. తెఱవా = ఉవిదా! తివురక = తొందరపడక, ఇం కొక్కటి వినుము = ఇంక నొకసంగతిని దెలిపెద నాలకింపుము. కవయునెడక్ = కలయిక చెందునప్పుడు, కన్నుఁగవయుఁక్ = నేత్రద్వయమును, మూయక్ = మూసికొనుట, వలయుఁక్ = అవశ్యకము, భువిక్ = భూమియందు, కన్ను దెఱవక్=కన్నులను దెఱచుటచేత, అఘమగుక్ = పాపము కలుగును. ఇది = సంభోగసమయమునందుఁ గన్నుమూసికొనుట, అస్మద్దేశవ్యవహారము = మాదేశాచారము.

నిజముగా దోసమేని మా కీయాచార మేల యాచరణమునందు లేక పోయె నని వరూథిని యనునేమో యనిమాయాప్రవరుఁడు అస్మద్దేశవ్యవహార మనెను. అఘ మనుటచేఁ బాపమునకు వెఱచి యటులఁ జేయకుండు నని యుఁ దనగుట్టు మరుగుపడ కుండు ననియును.

తా. వరూథినీ! ఆత్రపడక మఱొక యీమాటనుగూడ వినుము. భూమిలో మాదేశమున సంభోగసమయమందుఁ బరస్పరము స్త్రీపురుషులు చూచుకొనరు. కన్నులు మూసికొందురు. కన్నులు తెఱచిన పాప మగును. కావ్యలింగాలంకారము.

శా. ఈమర్యాదకు నీవొడంబడిన మే లీభంగి గాదేని మా
భూమిన్ జేరఁగ నెట్లు నీయొడలితోఁ బోవంగ లేనే కదా
యీమందాకినిపొంత నీమునులతో నీవృక్షవాటంబులో
భామా యేఁదపమాచరింతు విధిక బ్రహ్మణ్యముల్ బెట్టుచున్.

టీ. భామా! ఈమర్యాదకున్ = ఈహద్దునకు, నీవు, ఒడంబడితేన్ = అంగీకరించినయెడ, మేలు = మంచిది. ఈభంగి = ఈరీతి, కాదేనిన్ = సంభవింపనియెడ, మాభూమిన్, ఎట్లున్=ఏవిధమునను, ఈయొడలితోన్ = ఈశరీరముతో, చేరఁగన్ = చేరునటుల, పోవంగన్ = పోవుటకు, లేనే కదా = అసమర్థుఁడనేకదా! ఈమందాకినిపొంతన్ = ఈయాకాశగంగానదీ తీరమునందు, ఈమునులతోన్ = ఈతపస్సు చేయుచున్న ఋషీశ్వరులతో, ఈవృక్షవాటంబులోన్=ఈచెట్లచాలున, ఏన్=నేను, విధికిన్ = దైవమునకు, అబ్రహ్మణ్యమున్ = చంపవలదనిమొఱను, "అబ్రహ్మణ్య మవధ్యోక్తౌ" అమ రము, చంపవల దనుట. పెట్టుచున్ = ఒనరించుచు, తపము=తపస్సు, ఆచ రింతున్ = చేసెదను.

లోకములో సుఖముగూర్చునవి రెండే. గంగాతీరమున తపస్సొ, కామినీసంగమమొ. ఈయంశమె భర్తృహరియం దిటులఁ జెప్పఁబడినది.—

శ్లో. "ఆవాసః క్రియతాం గాంగే పాపహారిణి వారిణి
స్తనద్వయే తరుణ్యా వా మనోహారిణి హారిణి." (శృంగారశతకము.)

తా. వరూథినీ! ఈనియమమునకు నీ వంగీకరించితివా మేలు. లేదేని నే నీశరీరముతో మాయిల్లు చేరనేలేను గదా! ఈగంగయొద్దున నీమునులతో

నీ చెట్టుతోఁపులో దైవమా నన్నుఁ బాపవల దని మొఱవెట్టుచుఁ దపము కావించుచు నిచటనే యుందును.

తే. ఇంక నొక్కటి వినుము పూర్ణేందువదన
వ్రతము చెడ సౌఖ్యమైనను వలయుఁ గలుగ
వాంఛితము దీర నను నీవు వదలఁ జెల్ల
దేను నిను సమ్మతిలఁ జేసి యేఁగుదనుక. 103

టీ. పూర్ణేందువదన = పూర్ణచంద్రునివంటిముఖముగలదానా! (వరూథినీ), ఇంక నొక్కటి, వినుము, వ్రతము చెడన్ = నోముచెడినను, సౌఖ్యమైనన్ = సుఖమైనను, వలయున్ కలుగన్ = కలుగవలయును, వాంఛితము = కోరిక, తీరన్ = తీరఁగా, ననున్, నీవు వదలన్ = నీవు విడిచిపెట్టుట, చెల్లదు = కూడదు. ఏను నినున్ = నేను నిన్ను, సమ్మతిలన్ చేసి = అంగీకరింపఁజేసి, ఏఁగుదనుకన్ = వెడలువఱకును, (నీవు నన్ను) వదలఁజెల్లదు = విడిచిపెట్టఁ గూడదు.

తా. వరూథినీ! వ్రతము చెడినను సుఖమయినను దక్కవలెను. కావున నీ వాంఛితము తీరఁగానే నన్ను వదలెదవేమో? అది తగదు. నేనై నీసమ్మతిని బొంది వెడలువఱకును నీవు నన్ను విడువరాదు. లోకోక్త్యలంకారము.

వ. ఇంతయేమిటికి కంశేనిక జెప్పెద నేను వైదేశికుఁడ బంధుమిత్రకళత్రంబులం బాసి దైవయోగంబున నింతదూరం బేఁగుదెంచినవాఁడ మీఁదట భవదర్థంబు ప్రార్థితుండనై వ్రతహోమాద్యనుష్ఠానంబులు విడువం గలవాఁడ నగుటం జేసి యంతరంగంబునం గల తెఱంగు తేటపడం బలుక వలసె నాకర్ణింపుము. 104

టీ. ఇంత యేమిటికిన్ = ఇన్నికట్టుఁబాటు లేల, అంటేన్ = అనుచు వేసి, చెప్పెదను = నీకుఁ దెలియఁజెప్పెదను. వినుము = (నీవు) ఆలకించుము. (అనుమానింపకుంటకుఁ దనమాటలకుఁ గారణాంతరములు కల్పించుచున్నాఁడు) ఏను = నేను, వైదేశికుండన్ = పరదేశిని, బంధుమిత్రకళత్రంబులన్ = చుట్టాలను, స్నేహితులను, భార్యను, పాసి = ఎడఁబాసి, దైవయోగంబునన్ = విధివశమున, ఇంతదూరంబు, ఏఁగుదెంచినవాఁడన్ = వచ్చినవాఁడను, మీఁదన్ = అటుపై భవదర్థంబు = నీకొఱకు, ప్రార్థితుండనై = నీచే వేఁడుకొనఁబడినవాఁడనై (నీవు మిగులఁ బ్రార్థింపఁగాఁ దొలఁగఁజాలక) వ్రతహోమాద్యనుష్ఠానంబులు = నియమములు అగ్ని కార్యములు మొదలగు నిష్ఠలను, సాంతపనాదివ్రతములు వైశ్వదేవాది హోమము లనుట. విడువఁగల వాఁడను = విడిచిపెట్టనున్నవాఁడను, అగుటంజేసి = కావున, అంతరంగంబునన్ = మనస్సునందు, కలతెఱంగు = ఉన్నవిధము, తేటపడన్ = విస్పష్టమగునట్లు, పలుకవలసెన్, ఆకర్ణింపుము = వినుము.

ఉ. నీచనుదోయిసంకుమదనిర్భరవాసన మేన నూన న,య్యోచిర
సౌఖ్యముల్ గనుటయొండెఁ దపంబొనరించి పాపముల్
రాచుట యొండెఁ గా కిహపరంబుల కూరక దూరమై వయ
శ్శ్రీ చన రెంటికిన్ జెడినరేవఁడ నౌదునె నీరజేక్షణా. 105

టీ. నీరజేక్షణా = కమలములవంటి కన్నులుగలదానా! (వరూథినీ) నీచను...వాసన-నీచనుదోయి = నీకుచద్వయమునందలి, సంకుమద = జవ్వాజి యొక్క, నిర్భరవాసన = మెండయినపరిమళము, మేనన్ = శరీరమున, ఊనన్ = తాఁకఁగా, చిరసౌఖ్యముల్ = పెద్దకాలముసుఖములను, కనుట యొండెన్ = పొందుటయైనను, కౌఁగిట బిగించి నీగుబ్బలు మేనొరయుచుండ సుగంధాతిశయమున నానందింపక యనుట. తపంబు = తపస్సు, ఒనరించి = చేసి, పాపముల్ = కలుషములను, రాచుటయొండెన్ = నశింపఁజేయుటయైనను, కాక =

(తగును) కాని, ఇహపరంబులకున్ = ఈలోకమునకుఁ బరలోకమునకును, ఊరక=వ్యర్థముగా, దూరమై=దవ్వై, ఇహలోకసుఖ మగు, నప్సరఃకాంతా భోగసౌఖ్యమును బరలోకసుఖ మగు మోక్షమును ననుభవింపక, వయఃశ్రీ= యౌవనసంపద, చనన్ = పోఁగా, రెంటికిన్ = రెండుకృత్యములకు, చెడిన రేవఁడన్ = చెడిపోయిన చాకలివాఁడను, ఔదుసె! అయ్యో! రెంటికిం జెడిన రేవఁడు.—ఒకచాకలివాఁడు ఏటిలో గుడ్డ లుదుకఁబోయి,నొకతాతిపైఁ గొన్నియుదికినబట్టలఁ బెట్టి మఱొక తాతిమీఁద బట్టల నుదుకుచుండఁగా వెల్లువ వచ్చెను. అపుడు వాఁ డుదికిపెట్టిన గుడ్డలకై పర్వెత్తఁగా నచ్చటికిఁ జేరునంతలో నాగుడ్డలు కొట్టు కొనిపోయెను. అటనుండి మరల రెండవతాతి దగ్గరకు వచ్చునప్పటికి నవియుఁగొట్టుకొని పోయెను. తెలివి తక్కువదనముచే నొకరేవులోని బట్టలనైనను గాపాడుకొనఁజాలక పోయెను. కావున దానిఁబట్టి "రెంటికిం జెడినరేవఁడు" అనుసామెత యేర్పడెను.

రేవఁడు అనుట దప్పనియు రేవణ యనుటయే యుక్త మనియు. జూలూరి అప్పయ్య పండితులటీకలో రేవణ యనియె కలదనియు లక్ష్మీనారాయణ ఇత్యాదులలో నిదిచేరినదనియుఁ జిన్నయసూరివ్యాకరణము బయలు దేరినపిదప నీపదము సంస్కరింపఁబడి చాకలివాని కథతో మొన్న మొన్న ముడిపెట్టఁబడిన దని అ. ఊ. గారు వ్రాసి యాధారముగా నీక్రిందిశ్లోకము నుదాహరించిరి.—

"ఉంబేకః కారికాం వేత్తి తంత్రం వేత్తి ప్రభాకరః
మండనస్తూభయం వేత్తి నోభయం వేత్తి రేవణః."

శ్లోకవార్తికము, తంత్రవార్తికము రానిరేవణయే యిందలిరేవణ యని ముడిపెట్టిరి. పైఁగా నీతని నాంధ్రుఁడనిరి. 1851 లో ముద్రితమైన జూలూరి అప్పయ్య పండితులవారి వ్యాఖ్యలో రేవఁడు అనురూప మెగలదు. చాఁకలికథ యావ్యాఖ్యలో నుదాహరింపఁ బడినది. 1893 లోన మార్పు గలిగె ననుట సాహసము.

రేవు+అన్న, చాఁకిరేవులో నుండువాఁడనుటలో రేవన్నయను పదము నిష్పన్నమై దానిరూపాంతరము రేవఁడు అయి యుండును. లేదా రేవఁడు ప్రత్యేకము నామమైనఁ గావచ్చును. ఇహపరసుఖములకు దూర మగుట కిచ్చిన యీసర్వసామాన్యతాత్పర్యము ఎవ్వరెఱుంగని రేవణా చార్యునకు మఱి పెట్టుట యుచిత మని తోఁచుట లేదు. తాళపత్త్రగ్రంథ ములలోఁ బెక్కుచోట రేవఁ డనురూపమె కనుపించుచున్నదిగాన దీనినిగూర్చిన చర్చ యుపేక్షార్హము. రేవఁ డనుపదము గౌరన హరిశ్చంద్రద్విపదయందు కాలకౌశికునిభాషణములందు చాఁకలి యనుతలంపుతో నిట్లుచెప్పెను.

ద్వి.దక్కుతిపని నమ్మఁదగదు. నిన్నె పుడు, కుక్కకూఁతుర! మెడఁగోసిపోఁగలవు
రెండు పోనాడిన రేవనిరీతి, నుండబాలకు నిన్ను నోరంతప్రొద్దు."

తా. వరూథినీ! జవ్వాది వాసనలు మెండుగా గుబాళించు నీచనుఁ గవఁ జక్కఁగాఁ గౌఁగిలించుకొని పెద్దకాలము సుఖమైన ననుభవింపవలె, లేదా తపము కావించి పాపముల నెల్ల నశింపనైన జేసికొనవలెఁ గాని దాని కిని జెడి దీనికిని జెడి యిహపరములఁ బోఁగొట్టుకొని రెంటికిఁ జెడిన రేవఁడను గా నొల్లను. కావున నాకై నేను నిన్ను వదలి పోవునంతవఱకు నన్ను పీడకుండునటుల బాసగావింతువేని నీతోఁ గలసిమెలసియుండెదను. అటులఁ జేయ నియ్యకొనవేని యిపుడె నాత్రోవ నేను జూచుకొందును. లోకోక్త్య లంకారము.

క. అని యాస గలుగఁ బలికిన
విని వేలుపువెలఁది మోము వికసిల్లంగాఁ
దనచేతిచెఱఁగు బిగియఁగ
బెనఁచుచుఁ దల వాంచి నగవు బెరయఁగఁ బలికెన్. 106

టీ. అని = ఇటులని, ఆసగలుగఁ = కోరికపుట్టునటుల, పలికినఁ = మాయాప్రవరుఁడు పలుకఁగా, వేలుపువెలఁది = దేవతాస్త్రీ, విని, మోము =

ముఖము, వికసిల్లంగాన్ = విరియఁబాఱఁగా, తనచేలిచెఱఁగు = తనచేతఁ గైకొన్న యూఁకని ఉత్తరీయపుఁగొంగును, బిగియన్=బిగియుంనటుల, పెనఁచుచున్ = చేత మెలివేయుచు, నగవు, బెరయఁగన్ = కలుగఁగా, తల వాంచి = తలవంచుకొని, పలికెన్ = ఈవిధముగా నొక్కమాట పలికెను.

శా. హా నీనిష్ఠురవృత్తి మాని కరుణైకాయత్తచిత్తంబునన్
మానన్ జాల నటంచు నేఁడు శ్రవణానందంబుగాఁ బల్కుటన్
సూనాస్త్రున్ వెలవెట్ట కేలితి సుఖార్ణోరాశిలోఁ గ్రుంకితిన్
నానోముల్ ఫలియించె నావయసు ధన్యం బయ్యె విప్రోత్తమా.

టీ. విప్రోత్తమా = బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడా! హా = ఔరా, (ఆఁ=సరే యని పా.) నీనిష్ఠురవృత్తిన్ = నీకాఠిన్యమును, మాని = విడిచి, కరుణైకాయత్తచిత్తంబునన్ = దయకే యధీనమయిన మనస్సుతో, కేవలదయా స్వభావముతో, మానన్ చాలను = విడువలేను, అటంచున్, నేఁడు, శ్రవణానందంబుగాన్ = చెవులపండువుగా, పల్కుటన్ = అనుటచేత, సూనాస్త్రున్ = మదనుని, వెలవెట్టక = జీతము బత్తెము నీయక, ఏలితిన్=బంటుగా నేలుకొనఁగలిగితిని, సుఖార్ణోరాశిలోన్ = సౌఖ్యసముద్రమున, క్రుంకితిన్= మునిఁగితిని. నానోముల్ = నా వ్రతములు, ఫలియించెన్ = పండెను. నావయసు = నాయౌవనము, ధన్యము = కృతార్థము, అయ్యెన్ = ఆయెను. (క్రుంకితిన్ అనుచోఁ జొక్కితిన్ అనియు నావయసు అనుచో నాకులము అనియుఁ బాఠాంతరములు.)

తా. భూసురవర్యా! ఎన్నిచెప్పినను మునుపటివలెఁ గఠినభావము వహించి నన్ను ఖేదపఱుపక, నేఁడు దయ దాల్చి నిన్ను విడువఁజాల నని పల్కుటచే మన్మథుని జీతబత్తెములు లేనిబంటునుగా నేలితిని. సుఖసముద్రమున మునిఁగితిని. నానోములు పండినవి. నాప్రాయము కృతార్థమయ్యెను. రూపకాలంకారము.

వ. నీవెట్లు చెప్పి తట్లుసేయంగలదాన నని యతని నొడంబఱుచు
సమయంబునం దోడినెచ్చెలు లచ్చకోరాక్షిం గూడుకొని.

టీ. నీవు, ఎట్లు చెప్పితి = ఏవిధముగా నడుచుకొనవలయునని యాజ్ఞ నొసంగితివో, అట్లు = ఆవిధముగానే, చేయంగలదానను = చేసెదను (నడచుకొందును), అని, అతనిన్ = ఆప్రవరాఖ్యుని, ఒడంబఱుచుసమయంబునన్ = (తనతోడికూటమికి) అంగీకరింపఁజేయువేళ, అచ్చకోరాక్షిన్ = చకోరపక్షులవంటి కన్నులుగల యావరూథినిని, కూడుకొని = చేరి, వైపన్యముతో నన్వయము.

సీ. అకట నిర్దయబుద్ధి వని దూఱెఁ గడు రంభ
యాహా వివేకివౌ దనియె హరిణి
చేఁదు మ్రింగెద వంచుఁ జిలికి నవ్వె ఘృతాచి
మాయలాఁ డని తిట్టె మంజుఘోష
న్యాయనిష్ఠురములఁ బ్రార్థించె నూర్వశి
జంకించె రమ్మంచుఁ జంద్రరేఖ
చెలి నేచి తని దిసంతులు గొట్టె మేనక
విడువు మాయ లటంచు నొడివె హేమ
తే. గొంట వనియెఁ దిలోత్తమ గూర్మిఁ గొసరె
ధాన్యమాలిని పుంజికస్థల యదల్చె
దివిజకామిను లీరీతిఁ దిరుగువాఱి
గవ్వకోల్గొంచుఁ దమలోన నవ్వుకొంచు. 109

టీ. అకట = అయ్యో! నిర్దయబుద్ధివి = దయలేనిడెందముగలవాఁడవు, అని, కడున్ = మిగుల, రంభ, దూఱెన్ = నిందచేసెను, హరిణి అనునప్సరస, ఆహా! వివేకివి = వివేకముగలవాఁడవు. ఔదు = అగుదువు, అనియెన్ = అనెను, తనకై తాను వలచిరాఁగా వేలుపుఁజేడియను నీవు గాన

విడచితివి, ఇంకొకఁ డెవఁడేని విడచునా? నీవివేకము నడుగవలయునా యని యాక్షేపణ. (అట్టికాంత వలచి వచ్చినపుడు విడనాడ నెంచితివే యెంత యవివేకివి? అనెను.) ఘృతాచి, చేఁదు మ్రింగెదవు=చేఁదుపదార్థమును మ్రింగుచున్నావు బలవంతమున నంగీకరించితివి. వరూథినిపొందు నీకు చేఁదువస్తువు మ్రింగినట్లుండెనే) అంచున్, చిలికి = వెల్లడిగా, నవ్వెన్, మాయలాఁడు = మోసగాఁడు, అని, మంజుఘోష = ఈ పేరుగలయచ్చరపొలఁతి, తిట్టెన్ = దూషించెను. (వలపు దాఁచికొని యుద్యానవనము దాఁగి[illegible]ంటయే మోసము) న్యాయనిష్ఠురములన్ = న్యాయముగల నిష్ఠురోక్తులతో, ఊర్వశి, ప్రార్థించెన్ = వేడుకొనెను, రవ్వని=ఈబెట్టుసరియెందులకు, రమ్మంచున్ = ఇఁక లేచిరావయ్యా యని, చంద్రరేఖ, జంకించెన్ = భయపెట్టెను. చెలిన్ = చెలిమికత్తెయగువరూథినిని (పా. నొంచితివి = నొప్పించితివి.) కపటవిరాగముతో విరహపరవశురాలగు వరూథినిని అవస్థలఁబెట్టితి వనుట, ఏఁచితి = బాధించితివి, అని, మేనక, దిసంతులుగొట్టెన్=నిందించెను, మాయలన్=మోసపుఁజేష్టలను, విడు+ఆటంచున్ = వదలిపెట్టుము అని, (విడువు మీల యని పాఠాంతరము, ఈల=సిగ్గు) హేమ, నొడివెన్ = పల్కెను, గొఁటవు = గడసరివి, (అని) తిలోత్తమ, అనియెన్ = వాకొనెను, కూర్మిన్ = ప్రేమతో, ధాన్యమాలిని, కొసరెన్ = కోరెను, పుంజికస్థల, అదల్చెన్ = బెదరించెను. దివిజకామినులు = దేవతాస్త్రీలు, ఈరీతిన్ = ఈవిధముగా, తిరుగువాఱి = చుట్టుమూఁగి, గువ్వకొల్గొంచున్=గుంపుగూడుచు, (పా. గువ్వకరిగొండ్రు=గుంపుగూడికొందురు.) తమలోనన్ = తమలోఁదాము, నవ్వుకొంచున్ = నవ్వులాడుచు, ఉండిరి అధ్యాహారము.

క. అనుమానాక్షూసురుఁ డపు
డాకాంతలసరసనర్మదాలాపములన్
గైకొనుచు ముదితహృదయుం
డై కేలీవనము వెడలి యరిగి కుటిఁగటన్. 110

టీ. అపుడు=అచ్చేర నిటుల మాటలాడుతఱి, ఆకుహనాభూసురుఁడు= ఆకపటబ్రాహ్మణుఁడు, ఆకాం...పములన్ - ఆకాంతల = ఆస్త్రీలయొక్క, సరస = రసవంతములయిన, సమ్మదాలాపములన్ = సంతోషసంభాషణములను, పైకొనుచున్=అంగీకరించుచు, ముదితహృదయుండు=సంతోషించిన మనస్సు కలవాఁడు, ఐ, కేళీవనము = ఉద్యానవనము, వెదలి = అరిగి, కుఱుఁగటన్ = చెంతన్.

ఆస్థలము వదలుట యచ్చరలనుడువులకు లజ్జించినవానివలె నటించుటకు.

తా. వేల్పుచెలువలందఱీవిధముగా సరసాలాపము లొనరించు మనుండ వారలప్రసంగములను సంతోషహృదయముతో మాయాప్రవరాఖ్యుఁ డాల కించుచుఁ జెంత నున్న యుద్యానవనమున కేఁగెను.

సీ. మృగనాభినికరంపుబుగబుగల్ గలచోటఁ
        జదలేటితుంపురుల్ చెదరుచోట
    వకుళవాటీగంధవహుఁడు పైకొనుచోటఁ
        గర్పూరతరుధూళి గప్పుచోట
    బస మీఱుసెలయేఱు లిసుకవెట్టినచోటఁ
        జిగురుమావులసంజ నిగుడుచోట
    నవమాలికలతీవె నట్టిపడుచోట
        మాణిక్యదీపముల్ మలయుచోటఁ
తే. బ్రమదమునఁ దేఁటు లెలుఁగెత్తి పాడుచోటఁ
    శారిక లనంగశాస్త్రముల్ చదువుచోటఁ
    గీరకలకంఠములు క్రొవ్వి కేరుచోటఁ
    బావురము లారజంబులు పలుకుచోట. 111

టీ. మృగనాభినికరంపు బుగబుగల్ - మృగనాభి = కస్తూరియొక్క, నికరంపు = రాశియొక్క, బుగబుగల్ = గుప్పుగుప్పునఁ గొట్టుతావులు,

కలచోటన్ = ఉన్నచోటను, చదలేటితుంపురుల్ = ఆకాశగంగలోని నీటి తుంపురులు, చెదరుచోటన్ = ప్రసరించునట్టితావునను, వకుళవాటీగంధవహుఁడు = పొగడచెట్లతోఁపుమీఁదనుండి వచ్చువాయువు, సుగంధమును గొనితెచ్చువాఁడు గాన గంధవహుఁడు; ఇట గంధవహుఁడు వకుళవాటినుండి తావులను గొనివచ్చుచున్నాఁడు. పైకొనుచోటన్ = ప్రసరించు స్థలమునను, కర్పూరశకరధూళి = పచ్చకప్పురపు టరఁటిచెట్టుల యొక్క కర్పూరపుఁబరాగము, కప్పుచోటన్ = క్రమ్ముకొనుతావునను, పస...యేఱులు - పసమీఱు = బాగుమీఱిన, సెలయేఱులు = కొండయేళ్లు, ఇసుక పెట్టినచోటన్ = ఇసుకతిన్నియ లేర్పడునటులఁ బ్రవహించిన తావులయందును, చిగురుమావుల సంజ = చిగిర్చినమావిచెట్లకాఁపురంగు, సంధ్యారాగమువంటి మావిచిగుళ్ల కాంతులు, నిగుడుచోటన్ = వ్యాపించుస్థలమునను, నవమాలికలతీవెనట్టు = జాజితీఁగల (ఉర్స్యాల) త్రాళ్లు, ఉట్టిపడుచోటన్ = ఉప్పతిల్లెడు స్థలములను, నట్టు = అంటు త్రొక్కినమొక్కలని యొకవ్యాఖ్యాత. (పా - నవమాలికల తేనె నట్టొట్టుపడుచోటన్ = జాజిపూవులనుండి తెంపులేక తేనియలుకారు చోటులను) మాణిక్యదీపముల్ = దీపములవలెఁ బ్రకాశించునట్టిరత్నములు, మలయుచోటన్ = వ్యాపించుస్థలమునను, ప్రమదమునన్ = సంతోషముచే, లేటులు, ఎలుఁగెత్తి = గొంతెత్తి, పాడుచోటన్ = గానములు గావించు ప్రదేశమునందును, శారికలు = గోర్వంకలు, అనఁగశాస్త్రముల్ = మన్మథశాస్త్రములను, చదువుచోటన్ = పఠించుప్రదేశమునందును (అనంగశాస్త్రములు అచ్చరలు పఠించుట విని తాము నేర్చి గోరువంకలు తమంత తాము పఠించుచున్నచోటున నని భావము) కీరకలకంఠములు=చిలుకలు కోయిలలు, క్రొవ్వి, కేరుచోటన్ = చెలరేఁగుతావునను, పావురములు = పావురాళ్లు, ఆరజంబులు = ఆమధురధ్వనులను, పలుకుచోటన్, పైఁజెప్పిన మనోహరలక్షణములచే నలరారుచున్నప్రదేశమునందు అని భావము. (వైపద్యముతో నన్వయము). అలం. ఉదాత్తము, రూపకము, పరిణామము.

తే. ఆపరూథినిమణిమండితాలయంబుఁ
గాంచి యనురాగమునఁ బ్రవేశించి యంత
వారి నిరువురఁ గూర్చి యవ్వనజగంధు
లాత్మగృహముల కేఁగి రనంతరంబ. 112

టీ. ఆపరూథిని (యొక్క) మణిమండితాలయంబున్ = మణులతోఁ బ్రకాశించు గృహమును, కాంచి = చూచి, అనురాగమునన్ = ప్రేమతో, ప్రవేశించి = అందుఁ జొచ్చి, అంతన్ = అట్లుచేరఁగానే, వారిన్ ఇరువురన్ = వారిద్దఱను, కూర్చి = జతగాఁ జేర్చి, అవ్వనజగంధులు = ఆ చెలికత్తెలు, ఆత్మగృహములకున్ = తమయిండ్లకు, ఏఁగిరి = వెడలిపోయిరి. అనంతరంబ = వెంటనే మీఁదిపద్యముతో నన్వయము.

క. ఫుల్లలవలీనవైలా
వల్లిమతల్లికలతోడ వాసంతిక లు
ద్వల్లీల నల్లిబిల్లిగ
నల్లికొనిన యొకలతాగృహాంతరసీమన్. 113

టీ. ఫుల్ల...తోడన్-ఫుల్ల = వికసించిన, లవలీ = వెన్నెలతీఁగలతోడను, నవ ఏలా=లేఁతయేలకియొక్క, వల్లిమతల్లికలతోడన్ = మేలగుతీఁగలతోడను, వాసంతికలు = బండిగురివెందతీఁగలు, ఉద్వల్లీలన్ = ఉప్పతిల్లువిలాసములతో, అల్లిబిల్లిగన్ = కలిసిమెలసి, అల్లికొనిన = పెనవేసికొనిన, ఒకలతాగృహ = ఒకపొదరింటియొక్క, అంతరసీమన్ = లోపలిప్రదేశమునందు "భోగింపఁదొడంగిరి" అనునంశముగల పైపద్యముతో నన్వయము.

క. ఆగంధర్వకుమారుఁడు
నాగజగమనయుఁ బ్రఫుల్లహల్లకతల్పా
భోగంబున రతిఁ మిగులఁగ
భోగింపఁ దొడఁగి రాత్మఁ బొంగెడు కాంక్షన్. 114

టీ. ఆగంధర్వకుమారుఁడుఁ౯=ప్రవరాఖ్యుని వేషమును ధరించిన గంధర్వకుమారుఁడును, ఆగజగమనయుఁ౯ = ఏనుఁగునడకవంటి యొయ్యారపు నడకగల వరూథినియును, ప్రఫుల్ల...భోగంబునఁ౯-ప్రఫుల్ల = వికసించిన, హల్లక = ఎఱ్ఱగల్వల, తల్ప = సెజ్జయొక్క, ఆభోగంబునఁ౯ = వైశాల్యమున (విశాలమగుతల్పమున). రహిఁ = రక్తి, మిగులఁగ౯ = అతిశయింపఁగా, ఆత్మ౯ = హృదయమునందు, పొంగెడుకాంక్ష౯ = పెంపుచెందెడు నాసతో, భోగింప౯ = సంభోగముచేయ, తొడంగిరి = మొదలు పెట్టిరి. వరూథినిని తరుణి యనియు గజయాన యనియుఁ జెప్పుటచే నామె ద్వితీయ యౌవన యని గ్రహింపవలయును. ద్వితీయ యౌవనాలక్షణములు.—

శ్లో. "స్తనౌ పీనౌ తనుర్మధ్యః పాణిపాదస్థరక్తిమా
ఊరూ కరికరాకారౌ అంగం వ్యక్తాంగసంధికమ్.
నితంబో విపులో నాభిర్గభీరా జఘనం ఘనం
సువ్యక్తరోమావళిస్స్నిగ్ధ్యమంగకేసరశేక్షణమ్.(రసార్ణవసుధాకరము)

వ. ఆసమయంబున. 115

సీ. సహాసానఖంపచ స్తనద త్తపరిరంభ
మామూలపరిచుంబితాధరోష్ఠ
మతిశయప్రేమకల్పితదంతసంబాధ
మగణితగ్లానిశయ్యానిపాత
మతివేలమణితమూర్ఛార్ధగల్లచపేట
మతిదీనవాక్ప్రాచితాత్మవిరహ
మంకురత్పులకజాలావిద్ధసర్వాంగ
మానందకృతహారవానశాబ్జ

తే. మాక్రమక్షీణనుతివర్ణ మానిమీలి
తాక్ష మాస్విన్నగండ మాయత్తచేష్ట

మూస్తిమితభూషణారవ మూవధూటి
ప్రథమసురతంబు గంధర్వపతిఁ గరంచె. 116

టీ. సహసా...పరిరంభము - సహసా = తొందరకలుగునటులు, సఖంపచ = గోరువెచ్చఁగా నుండెడి, స్తన = చన్నుఁగవచేత, దత్త = ఒసంగఁబడిన, పరిరంభము = కౌఁగిలింతగలదియు, ఆమూ...ష్టము - అమూల = అంతయు, కొఱఁత లేకుండ సంపూర్ణముగా, పరిచుంబిత = బాగుగా ముద్దుఁగొనఁబడిన, అధరోష్ఠము = మోవిగలదియు, అతిశయ... బాధము-అతిశయ = మిక్కుటమైన, ప్రేమ = అనురాగముచేత, కల్పిత = ఒనరింపఁబడిన, దంతసంబాధము = దంతక్షతములు (పలు నొక్కులు) గల దియు, అగణిత...నిపాతము - అగణిత = ఎంచఁగా వశముగాని, గ్లాని = శ్రమవలనఁ గల్గినబడలికచేత, శయ్యా = పానుపునందు, నిపాతము = తూలిపడుటయు, అతివేల...చపేటము - అతివేల = విస్తారమైన, మణిత = సంభోగకాలమునఁ గలుగు కంఠధ్వనులయొక్క, యాచ్ఞార్థ=యాచనకొఱకు లభించిన, కల్పచపేటము = చెంపపెట్టులుగలదియు, అతిదీన...విరహము- అతి = మిక్కిలిగ, దీన = విచారమును దెలియఁజేయు, వాక్ = పలుకుల చేత, సూచిత = సూచింపఁబడిన - తెలియఁజేయఁబడిన, ఆత్మవిరహము = తమ వియోగముగలదియు, అంకురత్...సర్వాంగము-అంకురత్ = మొలచు చున్న, పులకజాల = గగ్గురుపాటు సమూహముచేత, ఆవిద్ధ = బాగుగా గ్రుచ్చుకొనఁబడిన, సర్వాంగము = సమస్తావయవములుగలదియు, ఆనంద... బ్జము-ఆనంద = సంతోషముచేత, కృత = చేయఁబడిన, హారవ = హాహా యను ధ్వనులతోఁగూడిన, ఆననాబ్జము=తామరపూవులవంటి ముఖములు గలదియు, ఆక్రమ...వర్ణము - ఆక్రమ= క్రమక్రమముగా, క్షీణ = తరిగి పోవుచున్న, నుతి = పొగడ్తమాటలయొక్క, వర్ణము = అక్షరములుగల దియు, అనిమీలితాక్షము = పూర్తిగా మూయఁబడిన కన్నులుగలదియు,

ఆస్విన్నగండము=అంతటను జెమర్చిన చెక్కులు గలదియుఁ, ఆయత్తచేష్టము=స్వాధీనమైన శృంగారచేష్టలు గలదియుఁ, అస్తిమితభూషణారవము=మిగులఁ దగ్గిపోయిన కరకంకణాద్యాభరణముల మ్రోతగలదియుఁనైన, అవధూటి = ఆవరూథినియొక్క, ప్రథమసురతంబు = తొలికూటమి, గంధర్వపతిక్ = గంధర్వాధీశ్వరుఁడగు మాయాప్రవరుని, కరంచెక్ = కరఁగునటులఁజేసెను. సంతోషపెట్టెను. అక్రమక్షీణ - అని పాఠాంతరము గలదు.

ఇందు శ్రమ మను సంచారీభావము చెప్పఁబడెను. తల్లక్షణము.—

శ్రమః ఖేదోఽధ్వమృగయా యుద్ధవాహాధిరోహజైః
సంభోగనృత్తశస్త్రాస్త్రవ్యాయామాద్యైః ప్రజాయతే.
నిశ్వాసస్వేదసీత్కారాః సఙ్కోచో ముఖనేత్రయోః
శీతవాతోదకచ్ఛాయాపేక్షా సంవాహనాని చ
అంగమోటనమిత్యాద్యైరనుభావైస్తు లక్ష్యతే.

ప్రథమసంభోగమునందు శ్రమయుఁ, నిమీలితాక్షము, చెక్కులు చెమర్చుట, వ్యథయు సహజములు. శ్రీనాథకవియుఁ,

తే. "అస్తి వావ్యభారమస్తి కౌతూహలం బస్తి ఘర్మసలిల మస్తి కంప
మస్తి భీతి, యస్తిహర్ష మస్తివ్యథం బస్తివాంఛ మయ్యెనపుడురతము" అని:

ఈవిధముగాఁ జెప్పినాఁడు. అస్తిమితభూష ణ మనువాక్యము సంభోగజనిత సుఖపారవశ్యమును దెలుపును. భవభూతియుఁ నిటులె సంభోగావసరమున-"న జానే తతః" అనియుఁ, "నహి తతో జానే కిమాసీదితి" అని కాళిదాసుఁడును జెప్పియున్నారు. ఇవి సంభోగసుఖపారవశ్యతను దెలుపును. పరవశమునఁ గంకణాదికచలనము లాగుట సహజము. అలం-ఉదాత్తము.

క. అన్ననఁ గనుమూయుట రొద
సన్నగిలుటఁ గౌఁగిలింత సడలుట నేర్పుల్

ను న్న గుట వరూథినీరతి
కన్నెతీకపురతియుఁబోలెఁ గడు నింపొసఁగెన్. 117

టీ. అన్నునన్ = పారవశ్యముచే, కనుమూయుటన్ = కనులమూసి కొనుటచేతను, రొద = కంఠధ్వని, సన్నగిలుటన్ = తగ్గుటచేతను, కౌఁగిలింత = ఆలింగనము, సడలుటన్ = వదలఁబాఱుటచే, సేర్పుల్ = మెలఁకువలు, సున్నఅగుటన్ = లేనివియగుటచేతను (లేకుండఁ బోవుటచే), వరూథినిరతి = వరూథినియొక్క సంభోగము, కన్నెతీకపురతియున్ పోలెన్ = తొల్తటి కూటమివలె, భోగముపడుచుతోఁజేయుం తొలినాటికూటమివలె, కడున్ = మిగుల, ఇంపు = ఉత్సాహము, ఒసఁగెన్ = ఇచ్చెను.

క. ఈవిధమునఁ నయ్యిరువురు
భావజతంత్రైకపరత బహుకాలము సౌ
ఖ్యావహలీలల నుండం
గా వేలుపుముద్దరాలు గర్భముఁ దాల్చెన్. 118

టీ. ఈవిధమునన్ = ఈరీతిగా, అయ్యిరువురున్ = ఆవరూథినియుం మాయాప్రవరాఖ్యుఁడును, భావజతంత్రైకపరతన్ = మన్మథవ్యాపారము లందే యాసక్తి గలిగి, బహుకాలము = విశేషకాలము, చిరకాలము, సౌఖ్యావహలీలన్ = సౌఖ్యమును కూర్చువిలాసములతో, ఉండంగాన్ = ఇటుల వర్తించుచుండఁగా, వేలుపుముద్దరాలు = దేవతాస్త్రీ (వరూథిని), గర్భము = వేఁకటిని, తాల్చెన్ = ధరించెను. (ఇటుల గర్భము ధరించినంత.)

తా. ఇతరవ్యాపారములు మాని వరూథినియు మాయాప్రవరుఁడును సురతవ్యాపారములందు వర్తించుచుఁ జాలకాలము గడపిరి. ఇటులుండ వరూథిని గర్భవతి యయ్యెను.

క. నడ జడనువడిరెయి నారే
ర్పడిరెయిన్ జనుమొనలు నల్లవడిరెయిన్ వడియన్

బడియెఁ గడు నొడలు పడఁతికి
బడలికయును నిదురయరుచి బహుళం బయ్యెన్. 119

టీ. పడఁతికిన్ = ఇంతికి, నడ=నడక, జడనుపడియెన్ = మందగించెను, ఆస = నూఁగారు, ఏర్పడియెన్ = వ్యక్తపడియెను. చనుమొనలు = స్తనాగ్రములు, నల్లపడియెన్ = నలుపెక్కెను. కడున్ = మిక్కిలి, ఒడలు = మేను, వడియఁబడియెన్ = సన్నగిల్లెను. బడలిక = ఆయాసము, నిదుర = నిద్ర, అరుచి = ఇష్టములగు వస్తువులయందు రుచితప్పుట, బహుళంబు = విస్తారము, అయ్యెన్. స్వభావోక్త్యలంకారము.

గర్భము లావగుకొలఁది నాఁకు స్పష్టమగుచుండును.—

సీ. "దుష్టాలయంబుల ధూమరేఖలు పుట్టు లేమనూఁగారున రోమలేఖ మెఱసె"

(భాగవతము దశమ.)

మ. పలుచంబాఱుటఁ గోమలస్మితరుచుల్ పైఁదోఁచె నా గౌరకాంతుల గండద్వితయంబు పొల్చెఁ బ్రమదార్ణోరాశి ఖేలన్నవోత్కలికాభంగపరంపరోపరిసముద్యత్పాండుడిండీరపంక్తులు నాఁ జిట్టుము లుల్లసిల్లెఁ దఱుచై తోడ్తోఁ గురంగాక్షికిన్. 120

టీ. కురంగాక్షికిన్ = జింకకన్నులవంటికన్నులుం గలయావరూథినికి (ఈవిధముగా గర్భచిహ్నములన్నియు నేర్పడిన) తోడ్తోన్ = వెనువెంటనే, గండద్వితయంబు = రెండుచెక్కిళ్లును, పలుచంబాఱుటన్ = పల్చనగుటచే, కోమలస్మితరుచుల్ = మృదువైనచిఱునవ్వు వెల్గులు, పైన్ = మీఁదికి, తోఁచెనాన్ = కన్పడెనా యనునట్లు, గౌరకాంతులన్ = తెల్లనికాంతులతో, పొల్చెన్ = ఒప్పెను. ప్రమ...పంక్తులనాన్ - ప్రమద=సంతోషము, అర్ణోరాశి = సముద్రమునందు, ఖేలత్ = విహరించు, నవ = క్రొత్త, ఉత్కలికా కోరికలను, భంగపరంపరా = తరఁగలవరుసలయొక్క, ఉపరి =

మీఁద, సముద్యత్ = పుట్టు, పాండు = తెల్లని, డిండీరపఙ్క్తులు = నురువు వరుసలు, నాన్ = అనఁగా, చిట్టుములు = వేవిళ్ల యోకిలింతలు, నురుఁగు వలె నోటినుండివచ్చునట్టి యుమ్మిఁ, తఱుచై = విస్తారమై, ఉల్లసిల్లెన్ = అతిశయించెను.

తా. చెక్కులు పఱచఁబాఱుట మృదువులగు చిఱునవ్వువెలుఁగులు పైకిఁ బ్రసరించెనేమో యన్నటుల వరూథినిచెక్కులు తెల్లవడెను. సంతోషమను సముద్రమందు జనించిన కోర్కులను తరంగములపై బొడము నురుఁగు వరుసలవలె నురుగుతోఁ గూడిన యుమ్మి యతిశయించెను. ఇవి గర్భిణీలక్షణములు. ఉత్ప్రేక్షారూపకములు అలం.

తే. నాకజలజాక్షినిఱుపేదనడుము బలిసి
యల్లనల్లన వళిసీమ నాక్రమించెఁ
బేర్చి దివసక్రమంబున బీద బలిసి
బందికాఁడైనఁ బొరువులు బ్రదుకుఁ గనునె. 121

టీ. నాక...నడుము-నాకజలజాక్షి = అప్సరస్త్రీయొక్క (వరూథిని యొక్క); నిఱుపేదనడుము = మిక్కిలిబీదయగునడుము, బలిసి=బాగా పెక్కి, అల్లనల్లనన్=మెల్లమెల్లఁగా, వళిసీమన్=కడుపుమీఁదిముడుతలప్రదేశమును, ఆక్రమించెన్ = ఆవరించుకొనెను. నడుము బలియుటచే ముడుత లన్నియు నంతరించెను. బీద=బీదవాఁడు, బలహీనుఁడు, దివసక్రమంబునన్ = దినముల వెంబడిని, బలిసి = బలవంతుఁడై, పేర్చి = అతిశయించి, బందికాఁడు = దొంగ, ఐనన్, పొరువులు = ఇరుగుపొరుగులు, బ్రదుకుఁగనునె=జీవించునా? జీవింపఁజాలదనిభావము. ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

నిఱుపేదనడు మనుటచే వరూథినినడుము మిక్కిలి సన్ననిది. అల్లనల్లన యనుట గర్భము నానాఁటికిఁ గ్రమాభివృద్ధినొందిన దనుట.

క. పాటలసుగంధి పాటలు
నాటలు లే కప్పు డొప్పె నలసతఁ బథికో

త్పాటనజయపరిశ్రాంత
జ్యాటంకృతిచలనమదనచాపముఁబోలెన్. 122

టీ. పాటలసుగంధి = పాదిరిపూవువంటి దేహపరిమళము గలయా వరూథిని, అప్పుడు = ఆగర్భముధరించిన సమయమునందు, పాటలు = సంగీతము పాడుటలు, ఆటలు = నాట్యము మొదలగు క్రీడలు, లేక, అలసతన్ = ప్రాల్మాలికతో, పథికో...చాపముఁబోలెన్ - పథిక = వియుక్తులను, ఉత్పాటన = పెల్లగించుటవలని, జయ = గెల్పుచే, పరిశ్రాంత = నిల్చిపోయిన, విశ్రాంతిని దీసికొనుచుండిన, జ్యా=నారియొక్క, టంకృతి=టాత్కారమును, చలన = కదలికయుఁగల, మదనచాపముఁబోలెన్ = మన్మథునివిల్లువోలె, ఒప్పెన్ = ఒప్పినదాయెను.

ఇట మదనచాపము వరూథిని; పాటలు నారి మోఁతలు; ఆటలు వింటి చలనము. వరూథిని యలసత పథికోత్పాటనజయపరిశ్రాంతత. మన్మథుఁడు విరహివధానంతరము విల్లు నెక్కుడించినటుల, చిరకాలభోగానంతరము వరూథినియుం గర్భము ధరించి యలసతతో నొప్పెను.

తా. గర్భభారముచే నాటలుఁ బాటలు లేక యలసురాలై యున్న యావరూథిని, మన్మథుఁడు విరహులను జయించినపిదప, నెక్కుడించి పడవైచుటచే నారిమ్రోఁతయుఁ గదలికయు లేక యుండువిల్లో యనునట్లుండెను. ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

సీ. మనసుకక్కుఱితి మెల్లన లేచి చేతులఁ
గాంతుని జబ్బుగాఁ గౌఁగిలించు
నలసత మృద్గంధి యైనకమ్మనినోర
నధరంబు నెడనెడ నాని కూర్కు
మణితాదిపవనధారణశక్తి చాలమి
నొయ్యన సర్వోక్తి నుబ్బనర్చుఁ

గాంక్షితక్రీడ కంగము పంపు సేయమి
నొడ్డుగా నిట్టూర్పు లొరయఁ బొగులు
తే. నిచ్చ యెఱిఁగినరతికేళి మెచ్చి పొగడు
నప్పు డక్కాంత రతిపరిహాసవేళ
జీవితేశునమేళంపుఁజేఁత లుసుపుఁ
బ్రార్థనాపూర్వదీనసంభాషణముల. 123

టీ. అప్పుడు = గర్భధారణమువలన నాయాసము గలిగిన యాసమయమునందు, అక్కాంత = ఆవరూథిని, మనసుకక్కుఱితిన్ = హృదయము మాటిమాటికి సంభోగక్రియాలోభము గలదగుటచే, మెల్లనన్ లేచి = తిన్నఁగా నెట్టులో లేచి, చేతులన్ = చేతులతో, కాంతునిన్ = ప్రియుని, జబ్బుగాన్ = మేను లొరసి యొరయ నటుల, కౌఁగిలించున్ = కౌఁగిలించుకొనుచు. అలసతన్ = (గర్భభారముచేఁ గలిగిన) అలయికచేత, మృద్గంధి = మట్టివాసనఁగలది, ఐనకమ్మనినోరన్ = అయినరుచికరమగునోటితో, ఎడనెడన్ = అపుడపుడు, అధరంబు = ప్రియునిమోవిని, ఆని = చవిగొని, కూర్చున్ = నిదురఁబోవును. మణితాది...శక్తి - మణితాది = గళరవములు మొదలగువానికి, పవన = ఊరుపుగాలిని, ధారణశక్తి = బిగబట్టుబలము, చాలమిన్ = వలసినంత లేకపోవుటచేత, ఒయ్యనన్ = మెల్లఁగా, నర్మోక్తిన్ = పరిహాసవాక్యములచేత, ఉబ్బు = ప్రియునకు సంతోషమును, ఒనర్చున్ = కలుగఁజేయును. కాంక్షితక్రీడకున్ = ప్రియుఁడుగోరిన సంభోగక్రియకు, అంగము = దేహము, పంపుసేయమిన్ = వలచినటుల స్వాధీనము కాకపోవుటచేత, ఒడ్డుగాన్ = విశేషముగ, నిట్టూర్పులు = దీర్ఘములగునిశ్వాసములు, ఒలయఁగాన్ = కలుగఁగా, పొగులున్ = విచారపడును. ఇచ్చ = తనకోరిక, ఎఱిఁగినరతికేళిన్ = తెలిసినప్రియునిదైన సురతక్రీడను, మెచ్చి = మెచ్చుకొని, పొగడున్ = కొనియాడును. రతిపరిహాసవేళన్ = సంభోగసమయమునందుఁ బరిహాసములనాడునపుడు, ప్రార్థ

సా...భాషణములన్ - ప్రార్థనా = వేఁడికొనుట, పూర్వ = మొందుగాఁగల, దీన = దైన్యముగల, సంభాషణములన్ = మాటలచేత, జీవితేశు...చేఁతలు- జీవితేశు = ప్రాణనాయకునియొక్క, సమేళంపుఁజేఁతలు = కూటమికొఱకుఁ జేయుఁజేష్టలు, ఉడుపన్ = మాన్పును. అలం. స్వభావోక్తి.

గర్భభారముతో నున్నకాంతలు మృదువగు భోగముల కిచ్చగించుట సాజము. ఇటులె గర్భిణీసురతము కవిరాజమనోరంజనమునఁ జెప్పఁబడినది చూడుఁడు.

ఉ. "పేదని ప్రేమలం గలియఁ జేఁకటిప్రేఁగుటలంటికూటముల్
వేడుకపు న్విహారోదమొదవింపఁగ నయ్యుపనాథుతో హిత
క్రీడ మెలంగుచుండ నరిగెన్నవమాసములు." (ద్వితీయాశ్వాసము.)

ఈపద్యమునందలి గర్భిణీసురతవర్ణనము మిగుల నేహ్యముగ నున్న దని యొకానొకరు వ్రాసిరిగాని యది సరిగాదు. వరూథిని దేవవేశ్య, కేవల కాముకి. గర్భధారణానంతరము గలిగినయశక్తిచేఁగూడఁ గలయికలఁ గోరి నటు రామెకామాతిశయమునె తెలుపునుగాన నిది గర్హ్యము గాదు. అంతియగాక బ్రౌనుదొరవారిటీకలో నీపద్యము లేదు. కొన్నిప్రతులయం దీ పద్యము గానరామి ప్రక్షిప్తమేమో యని తోఁచెడిని. ఇంక నిది విచార్యము.

క. అంత వియచ్చరుఁ డభిమత
మంతయు సమకూఱుటయును నచ్చర గర్భ
శ్రాంత యగుటయును గనుఁగొని
యంతట నిచ్చోటు వాయ కే నిఁక నున్నన్. 124

టీ. అంతన్ = వరూథిని పైవిధముగా గర్భభారముతో నున్నపుడు, వియచ్చరుఁడు = (ప్రవరవేషమున నున్న) గంధర్వుఁడు, అభిమతము = కోరిక, అంతయున్ = సంపూర్తిగా, సమకూఱుటయును = సిద్ధించుటయును,

అచ్చర = వరూథిని, గర్భశ్రాంత = వేకటివడియలనతగలది, అగుటయుం గాన = ఐయుండుటయు, కనుంగొని=చూచి, ఇంతటన్=ఇంతటితో, ఏను, ఇచ్చోటు, పాయకన్=వదలక, ఇఁకన్ = ఇఁకమీఁద, ఉన్నన్=ఉన్నయెడల, వైపద్య మతో నన్వయము.

క. వంచన యెఱిఁగిన మఱి శపి
యించునొ సురకాంత చెప్పకేఁగినఁ బ్రేమన్
బంచశరశరపరంపరఁ
బంచత ప్రాపించి మీఁదఁ బాపం బిడునో. 125

టీ. సురకాంత = దేవతాస్త్రీ (వరూథిని), వంచన = (నాచేసిన) మోసము, ఎఱిఁగినన్, మఱి=పిమ్మట, శపియించునో = శాపము పెట్టునో, చెప్పక, ఏఁగినన్=వెళ్లినచో, ప్రేమన్=స్నేహముచే, పంచశర...పరంపరన్ = పంచశర=మదనునియొక్క, శరపరంపరన్ = బాణసమూహముచే, పంచతన్= చావును, ప్రాపించి=చెంది, మీఁదన్=(నా)పై, పాపంబు=స్త్రీవధపాతకమును, ఇడునో.

సురకాంత గాన శాపశక్తి గలదు. వంచన బయటపడెనా సహింపదు. చెప్పకేఁగిన ప్రేమ మరణింపఁజేయును. మన్మథుఁడు పంచశరుఁడు. శరపరంపరకుఁ దప్పుకొను టసాధ్యము. మరునిములుకులు చంపు ననుటకు.—

క. "కూ ఁడిగించు నశోకము, వాడించును మల్లెవిరి వివర్ణత సేయున్
జాడఁగఁజాతము తలఁపుల్, జోడించును దమ్మి చంపఁజాచుం గలువల్."

తా. ఈదేవతాస్త్రీ నామోసమును గ్రహించెనేని శపించునో లేక చెప్పకయే యరిగినచో విరహమున కోర్వక మేను విడిచి స్త్రీహత్యాపాతకమునకుఁ బాల్పఱుచునో? సందేహాలంకారము.

వ. అని వితర్కించి యక్కపటవిప్రుం డాలింగించి యనిపించు

కొనియ పోవువాఁడై యప్పు డప్పువ్వుఁబోఁడి డాయం
బోయి బుజ్జవం బొప్ప ని ట్లనియె. 126

టీ. ఇట్లు = ఈవిధముగా, వితర్కించి = తనలోఁ దా నాలోచనము గావించి, ఆకపటవిప్రుండు = ఆ మోసపుబ్రాహ్మణుఁడు, గంధర్వుఁడు, ఎఱింగించి=వరూథిని కెటులో చెప్పి, అనిపించుకొనియ=నీడొ్కనఁ జేసికొనియె, ఆజ్ఞనొందియే, పోవువాఁడై=పోవ నిశ్చయించికొన్నవాఁడై, అప్పువ్వుబోఁడిన్=ఆపుష్పమువలె సుకుమార మగు దేహముగల వరూథినిని, డాయం బోయి=చేర నరిగి, బుజ్జవంబు=ఉపలాలనము, ఒప్పన్=ఒప్పునట్లుగా, ఇట్లనియెన్ = ఈవిధముగాఁ బలికెను.

తే. ఎవ్వఁడేఁ బాదలేప మొక్కింత నాదు
పాదములఁ బూయ నింతేసిపనులు పుట్టె
నమ్మహాయోగి బహుయోజనాధ్వగామి
యీగిరికి నేఁగుదెంచె నేఁ డేఁగి కంటి. 127

టీ. ఎవ్వఁడేన్=ఏసిద్ధుఁడు, పాదలేపము=పాదములకు దూరగమనము కొఱకు రాచికొను పసరుపూఁత, నాదుపాదముల్ = నాయడుగులందు, పూయన్=రాయఁగా, ఇంతేసిపనులు = (మంచుఁగొండకు నారాక, పాదలేపనము మంచునోకి కరఁగిపోవుట పిదప యిల్లుజేరలేక నీతగులమునకు లోనగుట లోనగు) ఈనడవళ్లన్నియును, పుట్టెన్=పుట్టెనో, అమ్మహాయోగి=ఆ గొప్పవాఁడగు సిద్ధుఁడు, బహుయోజనాధ్వగామి = అనేకములగు నామడలత్రోవ పయనము చేయువాఁడు, ఈగిరికిన్ = ఈకొండకు, నేఁడు, ఏఁగుదెంచెన్ = వచ్చెను. ఏఁగి=నేను పోయి, కంటిన్=చూచితిని.

తా. ఈహిమవత్పర్వతమునకు వచ్చి నానావిధములయిన యవస్థలు పడుటకుఁ గారణముగా ముందు నాయడుగులకుఁ బసరు రాచి పోయిన

సిద్ధుఁడు నేఁ డెక్కడెక్కడనో తిరిగి యీకొండకు వచ్చినాఁడు. నే నాయనను విహారార్థముగాఁ బోయినప్పుడు చూచి మాటలాడివచ్చితిని.

క. అతఁడు మఱి తీర్థయాత్రా
వ్రతవశమున వచ్చి మాపురంబు తెరువుగాఁ
గతలుగ మాసంసార
స్థితు లెల్లను జెప్పె నేమి సెప్పుదు నబలా. 128

టీ. అబలా = వరూథినీ, అతఁడు=ఆ సిద్ధుఁడు, మఱి = ఇప్పుడును గూడ, తీర్థయాత్రా వ్రతవశమునన్ = తీర్థములనుగూర్చి పయనము చేయుంట యను నియమమునుబట్టి, మాపురంబు తెరువుగాన్ = మాయూరిత్రోవఁగా, వచ్చి, కతలుగన్=కథలుగా, మా సంసారస్థితులు = మా కాఁపురపుస్థితిగతులు. ఎల్లన్ = అన్నియు, చెప్పెను = తెలిపెను. ఏమి సెప్పుదున్ = నే నేమని చెప్పుదును. ఆవృత్తాంతమంతయు నీకుఁ జెప్పఁ జాలకుంటిని.

సీ. వైపరామరిక చొప్పడమిఁ బక్వము దప్పి
పండఁబాఱినపాల మెండఁబాఱెఁ
గట్టఁ గాపింప దక్షత లేమి నూకూర
బందెలఁ బడిపోయెఁ బశుగణంబు
పంచనామతిఁ బ్రాడ్వివాకులై వటువు లా
జ్జల కొప్పగించిరి చదువు లెల్లఁ
గికురించి రిచ్చిపుచ్చుకొను చోటుల వార
లాఁకకు లోనుగా కప్పు లీక
తే. గ్రహణసంక్రమణాదుల రాచనగరఁ
గానుపీసంబు వెడల గ్రాసమునకు
నాధి వెట్టిరి క్షేత్రంబులందుఁ గొన్ని
లెప్పయుండునె గృహకర్త లేని బ్రదుకు. 129

టీ. పైపరామరిక = పైవిచారణ, చొప్పడమిన్ = సమకూఱక పోవుటచే. పక్వమఁడప్పి = అదనుచెడి, పండఁబాఱినపొలము = పండుటకు సిద్ధమైనచేను, ఎండఁబాఱెన్ = ఎండిపోఁ జొచ్చెను. కట్టన్ = గుంజలను గట్టిపెట్టుటకును, కాపింపన్ = మేఁకకుఁ దోలుకొనిపోయి కాచుకొనివచ్చు నట్లు చేయుటకును, దక్షత=దిక్కు, లేమిన్ = లేకపోవుటచే, ఊరూరన్ = ఊరికి నూరికి, పశుగణంబు = పశువుల సమూహము, బందెలన్ = బందె దొడ్లలో, పడిపోయెన్ = చిక్కుకొని పోయెను. పశువు లసంఖ్యాకములు గాన ఊరూరియందుఁ జిక్కుపడెను. వంచనావళిన్ = కొంటెబుద్ధితో, ప్రాడ్వివాకులై = తగవులమారులై, వటువులు = విద్యార్థులు, చదువుకెల్లన్, ఒజ్జలకున్ = ఉపాధ్యాయులకు, ఒప్పగించిరి = అప్పగింతఁబెట్టిరి. మఱచి పోయిరి. వటువులనఁ జదువుకొనుచున్న బ్రహ్మచారులు. బ్రహ్మచారు లనక వటువు లనుట తొందరపాటు సూచించును. కాననే తగవులకంపైతై వచ్చిన విద్దియసంతయుం నప్పగింతపెట్టి రనుట. ఇచ్చి పుచ్చుకొను చోటులవారలు = అప్పు లిచ్చి పుచ్చుకొను సంబంధముగల తావులవారలు. అప్పులు = అప్పు తీసికొన్నసొమ్ము, ఆఁకకున్ = ఏర్పాటునకు, లోనుగాక = లోఁబడక, కిఱరించిరి = వంచించిరి. గ్రహణసంక్రమణాదులన్ = సూర్యచంద్ర గ్రహణములు మకరసంక్రమణాది సంక్రాంతులు మొదలగువానియందు, రాచ నగరన్ = రాచదివాణమున, కాసువీసంబు = కాసుగాని వీసముగాని, వెడ లమిన్ = రాకపోవుటచే, గ్రాసమునకున్ = భుక్తికి, క్షేత్రంబుసందున్ = మాన్యములందు, కొన్ని, అధిపెట్టిరి = కుదువయుంచిరి. గృహకర్త = ఇంటి యజమానుఁడు, లేనిబ్రదుకు = లేనికాఁపురము, లెస్స యుండునె=చక్కఁగా నుండునా !

తా. ఇన్నివ్యవహారములు నే నింటనుండి, మెలఁకువతో నవరించుకొను వాఁడను. బహుకాల మిట నుంటచేఁ బ్రసిద్ధినొందిన నాసంసారస్థితిగతు

బల్లియుం బూర్తిగా మారి కథలయ్యెను. యజమానిలేని యింటినిఁగూర్చి ప్రత్యేకించి చెప్పవలసిన దేమున్నది ? అర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

క. అది గాకే నిట వచ్చిన
యది మొదలుగఁ జింతచే నహర్నిశమును నా
కెదురెదురె చూచు చిద్దఱు
ముదుసళ్లును బుత్త్రమోహమున నగునార్తిన్. 130

టీ. అదిగాక=సర్వము నేను లేకపోవుటచేఁ జెడిపోవుటయేగాక, ఏన్ =నేను, ఇట వచ్చినది మొదలుగన్ = ఈమందుకొండకు వచ్చినది యాదిగా, ఇద్దఱు ముదుసళ్లును=వృద్ధులగు నాతలిదండ్రు లిరువురును, అహర్నిశమును = పగలును రాత్రియందును, పుత్త్రమోహమునన్ =పుత్త్రప్రేమచే, అగునార్తిన్ = కలుగువ్యథచే, నాకున్ =నాకొఱకై, ఎదురెదురె చూచుచున్ = దిక్కులం జూచుటయే పనిగాఁ బెట్టుకొని. (పైపద్యముతో నన్వయము.)

క. తడి గంట నెపుడుఁ దఱుఁగక
కడి దఱుఁగఁగ వడియుఁ దఱిఁగి గాసిన్ బుడమిన్
బడినఁ గనరాక మంచపుఁ
దొడుగఱ లైరట్టె రుజలతో నేమందున్. 131

టీ. కంటన్ = కంటియందు, ఎపుడున్ = సర్వకాలసర్వావస్థలయందును (ఎల్లప్పుడు ననుట), తడి=నీరు, తఱుఁగక = తగ్గక, కడి = ఆహారము, తఱుఁగఁగన్ =తగ్గఁగా, వడియున్ = శక్తియును, తఱిఁగి = తగ్గి, గాసిన్ = శ్రమచే, పుడమిన్, పడినన్ =పడియున్నను, కనరాక=కానఁబడక, నేలపైఁ బడియున్నపుడు బరుండియుండిరని గుర్తింపరానంతగా శుష్కించి యని భావము. రుజలతోన్ =వ్యాధులతో, మంచపుఁదొడుగఱలు = మంచముమీఁది తొడుగుమండలు, మంచమును విడిచి బైట నడుగిడ లేనివారు, ఐరట్టె=ఐరాఁట, ఏమందున్ = ఏమని చెప్పుదును? అతిశయోక్తి అలంకారము.

తా. నన్ను విడచి నా తలిదండ్రులెపుడు దుఃఖించిదుఃఖించి శుష్కించిరి. మంచములో నుండి పైటనడుగుఁ బెట్టరాని యటుల వారు శుష్కించిరి. నా కుటుంబస్థితినిగూర్చి యింకఁ జెప్పవలసిన దేమున్నది ?

క. కావున వారలఁ జూడం
గా వేగమ చనఁగవలయుఁ గమలదళాక్షీ
నీ వెఱుఁగనిధర్మాధ
ర్మావస్థితి గలదె దీనికై యడలకుమీ. 132

టీ. కమలదళాక్షీ = తామర రేకులఁబోలుకన్నులుగలదానా (వరూథినీ)! కావునన్ = కాఁబట్టి, వారలన్ = ఇట్టి విచారస్థితియందున్న వృద్ధులగు తలిదండ్రులను, చూడంగాన్ = చూచుటకు, వేగమ = త్వరగా, చనఁగవలయున్ = నేను వెళ్లఁబోవలయును. నీ వెఱుఁగని = నీకుఁ దెలియరాని, ధర్మాధర్మ = న్యాయాన్యాయములయొక్క, అవస్థితి = మర్యాద, కలదె = ఉన్నదా? లేదు. సమస్తధర్మములను నీ వెఱింగియే యున్నావు. కావున, దీనికై = నేను నిన్ను విడిచిపోవుటకు, అడలకుమీ = దుఃఖపడకుమా !

తా. వరూథినీ ! నీవు ధర్మము అధర్మము నెఱింగినదానవు గాని వట్టిదానవు గావు. మా తలిదండ్రులు కుటుంబముస్థితి యిటులున్నది. నే నింటికిఁ బోవలసియున్నది. నావియోగమునకుఁ బరితపింపకుమా.

క. వడిఁ గాఁచికాఁచి యుండన్
గడవలనీ రినుము ద్రావుకైవడిఁ బై పైఁ
బొడమెడుకోర్కులచేఁ బె
ల్లుడికినమది భోగముక్తి కూఱట గనునే. 133

టీ. కాఁకాఁచి = కొల్మిలోఁ గాకయెక్కించియెక్కించి, ఉండన్, ఇనుము, కడవలనీరు = కుండలకొలఁదినీటిని, వడిన్ = వేగముగా, త్రావుకైవడిన్ = త్రాగువిధమున, పైపైన్ = మీఁదమీఁద, పొడమెడుకోర్కులచేన్ =

పుట్టుచున్నకోరికలచేత, వెల్లుడికినమది = మిక్కిలి తప్తమైనడెందము, భోగ కాంక్షలచే నుద్రేకవంత మగు హృదయము. భోగము క్తికిన్ = విషయానుభవ త్యాగమునకు, ఓఱట = ఓర్మిని, కనునే = పొందునా!

ఇనుము కాఁచఁగాఁ గాఁచఁగాఁ గాకయెక్కినది. హృదయము కోర్కులచే వెట్టకొన్నది. వెట్టచేఁ బెల్లుడికినది. కాన వేఁడియందు హృదయమునకు ఇనుమునకుఁ బోలిక. ఇనుము నీరు గోరునటుల హృదయము భోగముల నపేక్షించుచున్న దని భావము.

తా. ఇనుము కాఁక హెచ్చినకొలఁది సెక్కువనీటిని బీల్చుపగిదిని మఱిమఱి పుట్టుచున్నకోరికలచే నుడుకుచెందినడెందము, భోగము లెన్నియైన నపేక్షించునే కాని విరమించుట కూఱటఁ జెందునా? ఉపమాలంకారము.

ఉ. కావున నెన్నఁడున్ దెగనికాంక్ష నెపం బొకఁ డెన్నిరోసి నేఁ
బోవఁదలంతునేనివలపున్ ననుపున్ దగవున్ బ్రియంబునున్
నీవలనన్ సమగ్రములు నిల్పిన సంపెఁగపువ్వుఁదేనెక్రొ
త్తావికిఁ దేఁటి చిక్కినవిధంబునఁ జిక్కెనె లోలలోచనా!

టీ. లోలలోచనా = చలించుకన్నులుగలదానా! (వరూథినీ), కావునన్ = కాఁబట్టి, ఎన్నఁడున్ = ఎప్పుడును, తెగనికాంక్షన్ = తీరనికోరికను, రోసి = రోఁతపడి, నెపంబు ఒకఁడు = ఒక నెపమును, ఎన్ని = ఎంచి, కలుఁగఁజేసికొని, నేన్ = నేను, పోవన్ = నిన్ను విడిచిపెట్టిపోవుటకు, తలంతునేనిన్ = తలంచినయెడ, వలపున్ = మోహమును, ననువున్ = అనురాగమును, తగవున్ = న్యాయమును, ప్రియంబునున్ = ఇష్టమును, నీవలనన్ = నీయెడల, సమగ్రములు = నిండారియున్నవి. కొఱఁతలేక పరిపూర్ణముగా నున్నవి. నిల్పినన్ = (పోక) నిల్చినయెడ, సంపెఁగ...తావిన్ - సంపెఁగపువ్వు = సంపంగిపుష్పముయొక్క, తేనె = మకరందముయొక్క,

క్రొత్తావికిన్ = క్రొత్తపరిమళమునకు, తేఁటి = తుమ్మెద, చిక్కినవిధంబునన్ = తగులుకొన్నవిధమున, చిక్కెనె = తగులుకొనెనా? తప్పక తగుల్కొని తపింతును!

తా. నెచ్చెలీ! భోగములో మానరానివి ప్రమాణమో అపరానిది. కాఁబట్టి యెన్నటికిని దాఁపు లేని యీభోగేచ్ఛ కేదే నొకసాకు పన్ని వెడలి పోవుదు నన్నచో నీయెడల మోహము ననురాగము న్యాయము మంచియుం నిండుకొనియున్నవి. నీవంటి ప్రియురాలి నెటుల విడిచిపోవనగును? విడిచిపోక నీచెలిమి నాసించి యిక్కడనే యుండుమన్నచో సంపెఁగపూఁదేనె పరిమళమునకుఁ దుమ్మెద చిక్కుకొన్నవిధమున చుట్టపక్కములకు స్వజనమునకుఁ గానివాఁడనై యిటనే గలింపవలసివచ్చునుగదా! తుమ్మెదలకు సంపెంగ పూవ్వుఁబావిగాని తేనియగాని రుచింపదు. పైగా నపాయకరము. ఉపమాలంకారము.

"నానాసూనవితానవాసనల నానందించు సారంగ మే
లా నన్నొల్లదటంచు గంధఫలి." (వసుచరిత్రము.)

ఉ. ఎవ్వఁడు మీఁదెఱుంగక యథేచ్ఛసుఖైకరతిన్ జరింపఁగా
నవ్వల వంశహాని వ్రతహాని యశోధనహాని పుట్టుఁ దా
నవ్వెడఁ గమ్మనుష్యపశు వయ్యవివేకి చెడున్ జగంబునన్
నవ్వఁగబాలు రౌరవమునం బడఁబాలును నిందపాలునై.

టీ. ఎవ్వఁడు = ఏమనుష్యుఁడు, మీఁదు = ముందుజరుగఁబోవు దానిని, భవిష్యత్తును, ఎఱుంగక = తెలిసికొనక, యథేచ్ఛసుఖైకరతిన్ = ఇష్టమువచ్చినట్లు సౌఖ్యములయందే యాసక్తితో, చరింపఁగాన్ = ప్రవర్తింపఁగా, అవ్వలన్ = అటుపై, వంశహాని, = కులహాని, వ్రతహాని = ఆచారనియమనాశము, యశోధనహాని = కీర్తికి ధనమునకు నాశము, పుట్టున్ = పుట్టునో, ఆవ్వెడఁగు = ఆజడుఁడు, అమ్మనుష్యపశువు = మనుష్య

రూపమునను న్న యాపశువు, అయ్యవివేకి = అవివేకహీనుఁడు, తాన్ = తాను, జగంబునన్=లోకమునందు, నవ్వఁగఁబాలున్ = నవ్వులకుఁబాలును, రౌరవమునన్ = నరకమున, పడఁబాలును = పడుటకుఁ బాత్రమును, నింద పాలును = నిందకుఁబాత్రమును. ఐ, చెడున్ = నశించును.

సుఖాదులకుఁ బరిమితి గలదు. యథేచ్ఛసుఖైకరతి పశుధర్మము. దానిచేఁ బెక్కుకష్టములు సంభవించును. కామాదికములవలన జనించు సుఖము కంటె తృష్ణాక్షయమువలన లభించుసుఖమే గొప్పది. కాన నీతతో సంబంధము త్రెంచుకొనుచుంటి నని ప్రవరవేషధారి పల్కెను. కామసుఖముకంటెఁ దృష్ణాయక్షసుఖమె గొప్ప దనుటకు.—

శ్లో. "యచ్చ కామసుఖం లోకే యచ్చ దివ్యం మహత్సుఖం,
తృష్ణాక్షయసుఖస్యైతే నార్హతష్షోడశీం కలామ్." (భారతము, శాంతి.)

తా. ఎవఁడు ముందుగతి యోచింపక యిష్టము వచ్చినట్లు విషయైకసక్తుఁడై ప్రవర్తించునో యట్టి వివేకశూన్యుఁ డగు మానవపశువు కులమును ఆచారమును కీర్తిని ధనమును సర్వమును జెఱుచుకొని నలుపురలో నవ్వులకును నిందలకును బాలై నరకము గాంచును. అలం. అప్రస్తుతప్రశంస.

మ. అనినం జిత్తము జల్లనన్ సొరుగు నయ్యంభోజపత్త్రాక్షి లో
చనగోళంబులఁ జిమ్ములై చిలుపలై జాలై తరంగంబులై,
చనుదోయిన్ గొనబొందురంగమదచర్చల్ జాఱి పోనొక్కయొ
డ్డున బాష్పాంబుఝరంబు లుప్పతిలెఁ బోటుం బాటుగా నెంతయున్. 136

టీ. అనినన్ = ఇటుల మాయాప్రవరుఁ డనఁగానే, చిత్తము = మనస్సు, జల్లనన్ = జల్లు మనఁగా, (దిగులు నొందగా) సొరుగు...గోళంబులన్-సొరుగు = వ్రాలిపడినట్టి, అయ్యంభోజపత్త్రాక్షి = తామరరేకులవంటి కన్నులుగలదియగు నాపరూథినియొక్క, లోచనగోళంబులన్ = కనుగ్రుడ్ల

యందు, బాష్పాంబుఝరంబులు = కన్నీటిప్రవాహములు, (మొదట,) చిమ్మలై = బిందువుల మొత్తములై, తొలుత చిన్నచిన్నబొట్టువలె స్రవించి, చిలుపలై = పడియలై, కొంచెము కొంచెముగాఁ బల్లపుఁదావుల నిలిచి, జాలై = ప్రవాహమై, తరంగంబులై = కెరటములవలెఁ జెలరేఁగినవయి, చనుదోయిన్ = కుచద్వయమున, కురంగమదచరనల్ = కస్తూరితో వ్రాసినపత్రరచనలు, జాఁటిపోన్ = జాఁటిపోఁగా, ఒక్కయొడ్డునన్ = ఒక్కపూనికఁగా, (ఒక్కమెండునన్ = ఒక్కయతిశయముతో పా.) పోటున్ = ఉబుకుటయు, పాటున్ = తగ్గుటయు, కాన్ = కాఁగా, ఎంతయున్ = మిక్కిలి, ఉప్పతిలెన్ = పుట్టెను.

తా. ప్రవరరూపధారి యగు గంధర్వకుమారుఁ డీవిధముగా స్వగ్రామమున కేఁగుదు నని చెప్పఁగా వరూథిని నేలవ్రాలి పరవశమునొందఁది గుండియ యదరఁగా విచారము భరిఁపనోపక గ్రుడ్లనుండి వెల్లువలు వెల్లువలుగాఁ గన్నీరు విడువసాగెను. సారాలంకారము.

క. అత్తఱి గంధర్వవిభుం
డత్తామరసాక్షివదన మక్కునఁ గృపతో
నొత్తి మొగ మెత్తి యశ్రులు
మెత్తనఁ గొనగోరఁ బాఱమీటుచుఁ బలికెన్. 137

టీ. అత్తఱిన్ = అప్పుడు, గంధర్వవిభుండు = (ప్రవరవేషముననున్న) గంధర్వశ్రేష్ఠుఁడు, అత్తామరసాక్షివదనము = ఆవరూథినిముఖమును, అక్కునన్ = ఱొమ్మున, ఒత్తి, కృపతోన్ = దయతో, మొగమెత్తి = ఆయమ ముఖమును చేతితో నల్లన పైకెత్తి, అశ్రులు = కన్నీరు, మెత్తన్ = సుకుమారముగా - గోరుసోఁకనటుల, కొనగోరన్ = గోటికొనతో, పాఱమీటుచున్ = తొలఁగఁజిమ్ముచు, పలికెన్ = ఇట్లు వాకొనెను.

తా. అప్పు డాగంధర్వుఁడు వరూథిని దుఃఖము చూచి జాలికొని దయతో దానిముఖము తనఱొమ్మున నదిమిపట్టి యూఱడించి యంతట

పెట్టఁగా మొగమెత్తికట్టుకొని కన్నీళ్లు దుడుచుచు దానిదుఃఖ ముపశమించు నట్లొకమాట చెప్పెను.

శా. ధీరస్వాంతవు వంత నీకుఁ దగునే దివ్యాంగనల్ కోవిదల్
గారే యోగవియోగముల్ సతములే కర్తవ్యముల్ సేయరే
పోరే రారె ప్రియంబు గల్గినజనుల్ పోరామి పోఁ బోవునే
పో రా కుండఁగ నేమి కాళ్లు దెగెనే ఫుల్లాంబుజాతేక్షణా.

టీ. ఫుల్లాంబుజాతేక్షణా=వికసించిన తామరపూవువంటి కన్నులుగలదానా (వరూథినీ), ధీరస్వాంతవు=తాల్మిగల డెందముగలదానవు, నీకుఁ = నీవంటి దానికి, వంత=దుఃఖము, తగునే, దివ్యాంగనల్ = దేవతాస్త్రీలు, కోవిదల్ = జ్ఞానముగలవారు, వివేకముగలవారు, కారే=కారా? అగుదురుగదా! యోగవియోగముల్ = కలయికగాని యెడఁబాటుగాని, సతములే = నిత్యములా, కర్తవ్యముల్ = చేయవలసినవి, చేయరే=లోకు లెవ్వరు చేయరా! చేయుందురుగాదా యనుట, ప్రియంబుగల్గినజనుల్=ప్రేమగలవారు, పోరే=పోవలసిన తావులకుఁ బోవుటలేదా! రారే=రావలసిన తావునకు వచ్చుటలేదా! పోరామి=ఉన్న స్నేహము, పోఁ = (ఎచ్చటికైన) నరిగినమాత్రాన, పోవునే, పోరాకుండఁగన్ = పోకుండుటకును రాకుండుటకును, పోవలసినచోటులకుఁ బోవకుండుటకును రావలసిన చోటులకు రాకుండుటకును, ఏమి కాళ్లు తెగెనే = కాళ్లు విఱిగిపోయెనా యేమి? (కాళ్లు తెగెనే=సంబంధములు విడిపోయెనా-పా.)

యోగము (కలిసికొనుట) ఎట్టుల సతము కాదో వియోగమట్టులె సతము గాదు. మనుష్యజాతి స్త్రీవలె దివ్యాంగనయుఁ నిందులకుఁ బరితపించుట కోవిదతకు భంగము. ధీరస్వాంతలు వంతనొందుదురా?

తా. చెచ్చెలీ! నీవు మిగులఁ దాల్మి గలదానవు. దుఃఖింపఁ దగునా? దేవాంగనలు వివేకవతులు గదా! యోగవియోగములు శాశ్వతములా? చేయు

వలసిన కార్యములు చేసికొనవలెనా? పరస్పరముఁ బ్రేమము గలవా రెచటికిని బోరా రారా? ఎచటికేనిఁ బోయినమాత్రాన స్నేహము చెడునా? ఎందును బోయి రాకుండుటకుఁ గాళ్లు తెగిపోయెనా? అలం. అప్రస్తుతప్రశంస.

తే. మూలముట్టుగఁ దెల్పె నమ్మునివరుండు
ప్రార్థితుం డయి నాకు నప్పరమవిద్య
వచ్చుచును బోవుచుండెద వదల నిన్ను
శుకకలాలాప! నమ్ము త్రిశుద్ధిగ నను. 139

టీ. శుకకలాలాప=చిలుకవలె నవ్యక్తమధురముగ మాటలాడువాడా! అమ్మునివరుండు = ఆపాదలేపనము నొసంగిన సిద్ధుఁడు, ప్రార్థితుండయి = నాచే వేఁడుకొనఁబడినవాఁడయి, అప్పరమవిద్యన్ = ఆగొప్పవిద్యను, మూలముట్టుగన్ = సమూలముగా, తెల్పెన్ = తెలియఁజేసెను. వచ్చుచును బోవుచుండెదను = వలసినపుడెల్ల నీయొద్దకు నాకయి నేనే వచ్చిపోవుచునుం దును. నిన్నున్ వదలను = నిన్ను విడిచిపెట్టను, త్రిశుద్ధిగన్=ముమ్మాటికిని, నమ్ము=నామాటల నమ్ముము, (పా. త్రిశుద్ధికిన్ = ముమ్మాటికి)

తా. నెచ్చెలీ! నిన్ను నే వీడను. ముమ్మాటికిని నమ్ముము. ఆమునివర్యుని బ్రార్థించి యతనియొద్ద పాదలేపముతోఁ గోరినచోటులకుఁబోవునట్టి యా మహావిద్యను సమగ్రముగా నేర్చుకొంటిని, వచ్చుచుఁ బోవుచు నుందును.

తే. అని వరూథిని నూరార్చి యచటు వాసి
పోయెఁ దనయిచ్చ గంధర్వపుంగవుండు
తప్పరాదు ఋణానుబంధంబు దెగినఁ
బ్రాణపద మైనవలపును బాసి చనదె. 140

టీ. అని=ఇటుల నమ్మఁదగినమాటలను దెలిపి, వరూథినిన్, గంధర్వపుంగవుండు = గంధర్వశ్రేష్ఠుఁడు, ఊరార్చి = ఓదార్చి, అచటు=ఆచోటు, వాసి=విడిచిపెట్టి, తనయిచ్చన్=తన యిష్టమువచ్చిన చొప్పున, పోయెన్ =

వెడలిపోయినవాఁ డాయెను, ఋణానుబంధంబు = పూర్వజన్మపుఋణసంబంధము, తెగినన్ = తీఱిన యెడల, ప్రాణపదము = జీవితస్థానము, (ప్రాణసమానము) అయినవలవ్రను = అయిన యనురాగముకూడ, పాసి చనదె = తొలఁగిపోదా? తప్ప రాదు=ఇది తప్పదు.

తా. మరలఁ దప్పక వచ్చువాఁడ నని వరూథిని నమ్మునటుల నెన్నియో యిచ్చకములుచెప్పి గంధర్వశ్రేష్ఠుఁడు తన యిచ్చవచ్చిన చోటికి పోయెను. ఋణానుబంధము తీఱిపోయినచో నెట్టి మోహ మేనిఁ దొలఁగిపోదా! అర్థాంతరన్యాసమలంకారము.

వ. అనుటయుఁ దరువాతివృత్తాంతంబుఁ గృపాయత్తంబగు
చిత్తంబున నానతీవలయు నని యడుగుటయును. 141

టీ. అనుటయున్ = ఇటులఁ బక్షులు చెప్పఁగా, తరువాతి వృత్తాంతంబు=ఆపిమ్మటి కథాంశమును, కృపాయత్తంబు = దయాధీనమైనది, అగు చిత్తంబునన్ = అగునట్టి మనస్సుతో, ఆనతీవలయున్ = సెలవొసఁగవలయును, అని యడుగుటయున్ = అని యడిగినంతనే, (నాలవయాశ్వాసపు, 2-వ వచనమునందలి 'అనియెన్' అనుదానితో నన్వయము).

శా. హిందూరాజ్యరమాధురంధర భుజాహిగ్రామణీకంచుక
త్కుందస్వచ్ఛయశోగుళుచ్ఛ! యవనక్షోణీధవస్థాపనా
మందీభూతకృపాకటాక్ష! యసకృన్నాద్యత్కళింగాంగనా
బందీగ్రాహవిగాహితో త్తరకకుబ్ఘాటీసమాటీకనా! 142

టీ. హిందూ...గుళుచ్ఛ - హిందూరాజ్యరమా = హిందూదేశపురాజ్యలక్ష్మియొక్క, ధురంధర = భారము వహించిన, భుజాహిగ్రామణీ = భుజమను సర్పశ్రేష్ఠునకు, కంచుకత్ = కుబుసమువలె నగుచున్న, కుందస్వచ్ఛ = మొల్లపూలవలెఁ దెల్లనైన, యశోగుళుచ్ఛ = కీర్తిపుంజముగలవాఁడా, (కీర్తియనెడు పూలగుత్తిగలవాఁడా! పూలగుత్తి వలె స్వచ్ఛమగు కీర్తిగలవాఁ

జనుట) యవ...టాక్ష-యవనక్షోణీధవ = తురకరాజుయొక్క, స్థాపన = ప్రతిష్ఠించుటయందు, అమందీభూత = తగ్గని, కృపాకటాక్ష = దయగల చూపుకలవాఁడా, అన...సమాటీకనా - అనేకృత్ = మాటిమాటికి, మాద్యత్ = పొంగరుకొను, కళింగ = కళింగరాజుయొక్క, అంగనా = స్త్రీలయొక్క, బందీగ్రాహ=చెఱగాఁ గొనివచ్చుటయందు, విగాహిత = ప్రవేశింపఁ జేయఁబడిన, ఉత్తరకకుప్ = ఉత్తరదిక్కునందలి, ధాటీ = దాడియొక్క, సమాటీకనా = ప్రయత్నము గలవాఁడా (అని కృష్ణరాయనికి సంబోధనము.)

తా. ఆదిశేషునివలె హిందూదేశరాజ్యభారముఁ దాల్చి కీర్తిగన్నవాఁడవును, లోఁబడిన తురకరాజును దిరిగి దయతోడ రాచఱికమున నిల్పినవాఁడవును, బలుతడవ లుత్తరదేశమునకు దండెత్తి కళింగరాజుమన మణఁచి వాని స్త్రీలను జెఱపట్టి తెచ్చినవాఁడవును (అగు కృష్ణరాయా)! ఉపమాలంకారము.

క. తిరుమలదేవీచరణో
   దరలాక్షాకల్పకల్పితస్థలకమల
   స్ఫురదిందీవరబంధుర
   హరిహయమణివలయకూటహర్మ్యవిహారీ! 143

టీ. తిరు...విహారీ-తిరుమలదేవి = తిరుమలదేవి యనురాణియొక్క, చరణోదర = అఱకాళ్లయందు, (పాదముల యడుగుప్రదేశమునందు) లాక్షాకల్ప = లత్తుకచేఁ జేయఁబడిన యలంకారముచే, కల్పిత = కలుగఁ జేయఁబడిన, స్థలకమల = మెట్టతామరలందు, స్ఫురత్ = ప్రకాశించు, ఇందీవర = నల్లగల్వలవలెనే, బంధుర = దిట్టమయిన, హరిహయమణి = ఇంద్రనీలమణిమయ మయిన, వలయ = గుండ్రని, కూటహర్మ్య = యంత్రాల మేడయందు, విహారీ = విహరించువాఁడా!

తా. ఇంద్రనీలమణి కుట్టిమమందుఁ దిరుమలదేవియొక్క లాక్షాసక్తము లయిన పాదములాని లత్తుక యంటినప్రదేశములు మెట్టదామరలవలెను

తక్కిన తావులు పల్లగల్వలవలెను నుండె నని తాత్పర్యము. అట్టిమేడమీఁద విహరించువాఁడా యని కృష్ణరాయనికి సంబోధనము. (హర్మ్యాగ్రమున ఇంద్రనీలములు పఱుపఁ బడెను. లాక్షారసము పోఁకినచోటులు మెట్టతావ రలుఁగఁ దక్కినతావులు కల్లగలువలుగా నుండెను.) ఉదాత్త మలంకారము.

ఉత్సాహ. వర్ణనీయకీర్తివైభవా! ప్రభూతభూతిదృ
క్కర్ణకుండలా! వితీర్ణికర్ణ! దీర్ణహృద్భ్రము
ద్దుర్ణయారిమానహారి! దుర్భరానకార్భటీ
ఘూర్ణమానకొండపల్లికొండవీడుమండలా. 144

టీ. వర్ణ...భవా - వర్ణనీయ = వర్ణింపఁదగిన, కీర్తివైభవా = యశో విస్తారముగలవాఁడా, ప్రభూత...డలా-ప్రభూత=పిండారిన, భూతి=ఐశ్వర్య ముచే, దృక్కర్ణకుండలా=(పాములు కుండలములుగాఁ గల) శివుఁడా, (శివుఁ డట్టైశ్వర్యసంపన్నుఁడు అట్టివాఁడా యనుట.) వితీర్ణికర్ణ = దాతృతయందుఁ గర్ణుఁ డగువాఁడా, దీర్ణ...మానహారి - దీర్ణ = పగిలిన, హృత్ = గుండెలు గలవారై, భ్రమత్=తిరుగాడు, దుర్ణయ = నీతిమాలిన, అరి = శత్రుల యొక్క, మాన = గర్వమును, హారి=హరించినవాఁడా, దుర్భ...మండలా- దుర్భర = భరింపరాని, ఆనక=భేరియొక్క, ఆర్భటీ = మ్రోఁతచే, ఘూర్ణ మాన = తిరుగుపడుచున్న, కొండపల్లి కొండవీడుమండలా = కొండపల్లి కొండవీడురాజ్యభాగములు గలవాఁడా!

తా. పొగడ్త కెక్కిన కీర్తి గలవాఁడా! ఐశ్వర్యమున శివునివంటి వాఁడా! దానకర్ణుఁడా! దుర్ణయులైన రాజులు గుండె పగులునట్లు చేయు వాఁడా! భేరీధ్వానమాత్రముననే కొండపల్లి కొండవీడురాజ్యములను వణఁకించువాఁడా!

గద్యము. ఇది శ్రీకృష్ణదేవరాయ... శ్రీమదాంధ్రకవితాపితామహపర్వతోముఖాంక పంకజాక్షపాదాంబుజాధీనమానసేందిందిరనందవర పురవం

శోత్తంసశఠకోపతాపసప్రసాదాసాదిత చతుర్విధకవితామ
తల్లికాల్లసాని చొక్కయామాత్యపుత్త్ర పెద్దనార్యప్రణీతం
బైన స్వారోచిషమనుసంభవం బను మహాప్రబంధంబునందుఁ
దృతీయాశ్వాసము. 145

టీ. శ్రీమ...ప్రణీతంబు - శ్రీమత్ = విద్వత్సంపదగల, ఆంధ్ర కవితాపితామహ = ఆంధ్రకవిత్వమునకు బ్రహ్మయును, సర్వతోముఖ = అంతటవ్యాప్తిగల, అంక=బిరుదుగల్గినట్టియును, పంకజాక్ష=విష్ణువుయొక్క, పాదాంబుజ = పాదపద్మములకు, అధీన = వశమైన, మానసేందిందిర = మనస్సనెడు తుమ్మెదగలట్టియును, నందవరపురవంశోత్తంస=నందవర మనెడి యూరివారివంశమున (నందవరీకకులమున) శ్రేష్ఠుఁడగునట్టియు, శఠకోప తాపస = శఠకోపయతియొక్క, ప్రసాద=కృపచే, ఆసాదిత = పొందఁ బడిన, చతుర్విధ = నాల్గువిధములగు (బంధ, చిత్ర, గర్భ, ఆశు కవన ములు), కవితామతల్లిక=శ్రేష్ఠకవిత్వముగలట్టియు, అల్లసానిచొక్కయామాత్య పుత్త్ర = అల్లసానిచొక్కయమంత్రికిఁ గుమారుఁ డగునట్టియు, పెద్దనార్య= పెద్దనార్యునిచే, ప్రణీతంబు=రచియింపఁబడినది, మహాప్రబంధంబునందున్ = మహాకావ్యమున, తృతీయాశ్వాసము.

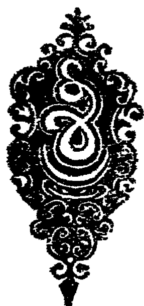
ఇది శ్రీదక్షిణామూర్తిమంత్రోపాసనాసమాసాదితాఖండసాహితీధురీణుండు నాత్రేయగోత్రపవిత్రుండును వావిళ్ల వంశపయోరాశిరాకాసుధాకరుండు నగు రామస్వామిశాస్త్రిచేత ననేకపూర్వవ్యాఖ్యానాభిప్రాయంబులఁ బర్యాలోచించి రచింపఁబడిన రుచిసమాఖ్యానం బగువ్యాఖ్యానంబునఁ దృతీయాశ్వాసము.

శ్రీ ర స్తు

మనుచరిత్రము.

స టీ క ము

చ తు ర్థా శ్వా స ము

కృష్ణరాయ! గుణర
త్నాకల్పా! కల్పకద్రుమాధికదాన
శ్రీకుతుకాగతలోకా
లోకాంతరసకలసుకవిలోకస్తుత్యా! 1

టీ. శ్రీకృష్ణరాయ=సంపద్యుక్తుఁడవగు నో కృష్ణరాయప్రభువతంసా, గుణరత్నాకల్పా - గుణ = సద్గుణము లనెడు, రత్న=రత్నములే, ఆకల్పా = భూషణముగాఁ గలవాఁడా, కల్పక...స్తుత్యా - కల్పక = కల్పవృక్షమని యెడు, ద్రుమ = చెట్టునకంటె, కల్పవృక్షముకంటె, అధిక = మిక్కిలియైన, దానశ్రీ = వితరణసంపదయందలి, కుతుక = సంతసముచే, ఆగత = వచ్చియున్న, లోకాలోక = చక్రవాళభూధరముయొక్క, అంతర = మధ్యప్రదేశమునందుండిన, సకల = ఎల్లవారునైన, సుకవి = మంచికవులయొక్క, లోక=బృందముచే, స్తుత్యా=స్తవముచేయఁదగినవాఁడా, ఈకృతిపతిసంబోధనము తరువాతవచ్చు వచనములోని అవధరింపు మనుదానితో నన్వయింపవలయును.

కల్పవృక్ష మనక కల్పకమనుటచేఁ గప్రత్యయము గున్న యని తెలుపును: చిగుళ్లు ఫలములు పూవులుం సర్వజనుల కందుబాటులో నుండు ననుట. కోరికలు పడయుంట సర్వజనసాధ్యముగా నుండె ననుట.

తా. సర్వసుగుణములు గలిగి కల్పకమును మించిన దాతృత్వముచే లోకాలోకపర్వతముచే నావృతం బైనధరణీభాగంబునం దుండిన సమస్తసుకవులుం జేరి పొగడుచుండ వెలయుం శ్రీకృష్ణరాయప్రభువరా. (చక్రవాళ పర్వతము భూమండలముచుట్టు నుండు నందురు.)

వ. అవధరింపుము జైమినిమునీంద్రునకుఁ బతంగపుంగవంబు
లి ట్లనియె. 2

టీ. అవధరింపుము = వినుము, జైమినిమునీంద్రునకున్ = జైమిని యను మునివర్యునకు, జైమినిమునితో నని యర్థము. పతంగపుంగవంబులు = పిట్టలలో మిన్నలు, ఇట్లనియెన్ = ఈవిధముగాఁ జెప్పెను.

తా. చరిత్రముం జెప్పుపక్షులు జైమినిముని కీక్రిందిరీతిం జెప్పెను.

సీ. మున్ను విప్రాకారమునఁ గూడుచోఁ శంకఁ
గనుమూయఁ బనిచె నాఖచరభర్త
యవ్వరారోహయు నాసక్త గావున
నిచ్చలో నటు సేయ నియ్యకొనియె
నాప్రతిజ్ఞాపూర్తి యయ్యెఁ దనంత న
వ్వనితకు రతిపారవశ్యపటిమ
నపుడు తత్ప్రియవరదేహసమిద్ధశిఖిదీప్తి
శాంబరీమహిమచే సంగ్రహించి
తే. నట్టిగంధర్వమూర్తి సౌఖ్యానుభూతిఁ
జలన మేదినమానసాబ్జమున నిలువ

వెలసెఁ దేజోమయం బైనవృద్ధి నట్టి
మేటిగర్భంబు నెలలు తొమ్మిదియు నిండె. 3

టీ. మున్ను = పూర్వము, విప్రాకారమునన్ = బ్రాహ్మణస్వరూపముతో, కూడుచోన్=కలియునపుడు, శంకన్=నిజస్వరూపము తెలిసిపోవునను సందియముచే, ఆఖచరభర్త=ఆగంధర్వప్రభుఁడు, కనుమూయన్=నేత్రములను మూసికొని యుండునట్లు, పనిచెన్ = ఆజ్ఞాపించెను. అవ్వరారోహయున్=ఆమగువయును (వరూథినియును), ఆసక్త=ఆసక్తిగలది (తాత్పర్యము గలది), కావునన్, అటు సేయన్ = ఆప్రకార మొనర్చుటకు (కనుమూయుటకు), ఇచ్చలోన్=తలంపునందు, ఇయ్యకొనియెన్ = సమ్మతించెను. అవ్వనితకున్=ఆస్త్రీకి (అనఁగా వరూథినికి), రతిపారవశ్యపటిమన్ - రతి=సంగమమునందలి, పారవశ్య = పరవశత్వముయొక్క, పటిమన్ = సమర్థతచే, తనంతన్=తనయంతటఁ దానే, ఆప్రతిజ్ఞాపూర్తి = ఆప్రతిన తుదముట్టుట (ఇందలి ప్రతిజ్ఞ కనుమూయుటయె), అపుడు = ఆసంభోగవేళను, తత్ప్రవరదేహ సమిద్ధ శిఖిదీప్తిన్-తత్ప్రవర = ఆప్రవరుని, దేహ=ఒడలున, సమిద్ధ = మిగులఁ బ్రకాశించుచున్న, శిఖిదీప్తిన్=అగ్నియొక్క వెలుఁగువంటి తేజముచే, శాంబరీ మహిమచేన్ - శాంబరీ=మాయయొక్క, మహిమచేన్ = మహిమవలన, సంగ్రహించినట్టి గంధర్వమూర్తి = తాను దాల్చియున్నగంధర్వాకారము, సౌఖ్యానుభూతిన్ = సుఖము ననుభవించుటచే, చలనము=చాంచల్యము, ఏదినమానసాబ్జమునన్ - ఏదిన = పోయిన, మానసాబ్జమునన్ = మనఃపంకజమున, నిలువన్ = నిల్చియుండఁగా, అట్టి మేటిగర్భంబు = ఆ యుత్కృష్టమైన గర్భము, తేజోమయంబు = కాంతిమయము, ఐనవృద్ధి = అయిన యభివృద్ధిచే, వెలసెన్=ప్రకాశించెను. నెలలు తొమ్మిదియు నిండెన్ = నవమాసములు పూర్తియయ్యెను.

రతి పారవశ్యముచేఁ గనులు మూఁతపడుట ప్రసిద్ధము. వరూథిని ప్రమాదముచేనైన నియమ ముల్లంఘింపకుండ రతిపారవశ్యము తోడుపడి కనులు మూయించెను. కనులు రతిపరవశమునఁ మూఁతపడు ననుటకు ఇందే,

సీ. "ఆలాపగలిసౌఖ్యానర మోడ్పుకనుగవ రతిపారవశ్యవిభ్రమము దెలుప."

క. గాత్రంబు పరవశం బగు, నేత్రంబులుమూయుచెమటనించినయూర్పుల్.
చిత్రగతిఁబోలయుఁబలుకులు, చిత్రించుచునుండు..." కళాశాస్త్రము,ద్వి.

వరూథిని రతిపారవశ్యమునఁ గనులు మూసెను గానఁ బ్రవరుని మనోహరాకారము హృదయమునందు నిలిచెను. మార్కండేయపురాణమునందుఁ గూడ నిట్టులె వరూథిని ప్రవరునిమూర్తి హృదయమున నిలిపె నని కలదు.

క. సురతసమయమున నాసుందరి నయనాబ్జములు మోడ్చి దహనశిఖావి
స్ఫురితశరీరుండగు నాధరణిసురకుమారు నాత్మఁ దలఁచెను నెమ్మిన్."
(పంచమాశ్వాసము.)

తా. కామరూపి కావుటచే, గంధర్వుఁడు విప్రాకారమున వచ్చి వరూథినితోఁ గ్రీడించుచుఁ గలయికయప్పు నిజాకారము కనఁబడిన మోసమగు నని యూహెను నేత్రనిమీలనము చేయఁ గోరెను. ఆకోరికపై నావరూథిని కన్నులు ముకుళింప నవసరము లేకుండ రతిపారవశ్యపటిమచేతనే మూఁతపడియెను. అట్టి సంభోగమున గర్భము గలిగెను. అది మిక్కిలి తేజోమయము గానఁ బెంపు చెందఁ దొమ్మిదినెలలు నిండెను. (రతిసమయమునను, ప్రాణావసాన సమయమునను మాయావరణ ముండ దని పెద్దలు పల్కుదురు. కావునఁ దన వేషము వెల్లడి యగు నని "ఇది మాదేశాచార" మనుమిషమైఁ దనపై ననురాగము గల యావరూథినితోఁ జెప్పె ననుట.) అలం. సమాధి.

వ. అనంతరంబ యొకానొకపుణ్యదివసంబున. 4

టీ. అనంతరంబ=మాసపూర్తియైనంత, ఒకానొకపుణ్యదివసనంబునన్ = ఒక శుభదినమున.

శా. తేజం బబ్జభవాండగేహమునకుం దీపాంకురచ్ఛాయ యై
రాజిల్లన్ గ్రహపంచకంబు రవిఁ జేరం బోనిలగ్నంబునన్
రాజీవాక్షి కుమారుఁ గాంచె సుమనోరాజన్యమాన్యున్
జనుల్ జేజేపెట్టఁ బ్రసూనవర్షమమరశ్రేణుల్ ప్రవర్షింపఁగన్.

టీ. గ్రహపంచకంబు = అంగారక, చంద్ర, బృహస్పతి, శుక్ర, శనైశ్చరులను గ్రహము లైదును, రవిన్ = రవిగ్రహమును, చేరంబోని లగ్నంబునన్ = సమీపింప కున్న లగ్నమందు, రాజీవాక్షి=తామర రేకుల వంటి కనులు గల వరూథిని (గర్భము ధరించిన వరూథిని), తేజంబు = శరీర కాంతి, అబ్జభవాండగేహమునకున్ = బ్రహ్మాండ గృహమునకు, దీపాంకురచ్ఛాయ యై = మొలకదీపపుకాంతియై, రాజిల్లన్ = దీపింపఁగా, జనుల్ = ప్రజలు, జేజేపెట్టన్=జయజయధ్వనులతో స్తుతింపఁగా, అమరశ్రేణులు = దివిజబృందము, ప్రసూనవర్షము = పుష్పవృష్టి, ప్రవర్షింపఁగన్ = కురియు నట్లుచేయఁగా, సుమనోరాజన్యమాన్యున్ = దివిజపతి యగు నింద్రునిచే మన్నింపఁబడ నర్హుఁ డగు నతని, కుమారున్=పుత్రుని, కాంచెన్=కనియెను.

గ్రహపంచకము సూర్యునిచేరుట యనఁగా సూర్యుఁ డున్న రాశిలో నా యైదుగ్రహములు చేరుట; అదియే యస్తమయము. అస్తమయదోషము గల గ్రహములు శుభఫలము లొసంగఁజాల వని జ్యోతిశ్శాస్త్రమతము గాన అంగారకాదిగ్రహముల కస్తమయదోషము లేని యుత్తమలగ్నమునందు. ‘దీపాంకురచ్ఛాయమై’ యను పాఠాంతరముగలదు. ఛాయాశబ్దము షష్ఠీసమాసమున వైకల్పికముగా నపుంసకలింగ మగు నని యొకానొకరు సమర్థించిరి గాని యంతకంటె ఛాయ యని స్త్రీలింగముగా నుంచి, మైయను ప్రత్యయమునకుఁ దృతీయార్థము చెప్పుట యుక్త మని తోఁచుచున్నది.

తా. ఆవరూథిని, సురలు కుసుమవర్షముం గురియ జనులు స్తోత్రము చేయుచుండ శుభగ్రహములతోఁ గూడిన లగ్నమున దేదీప్యమానుఁడగు

దేవేంద్రునిచేఁ గొనియాడఁ దగువాఁడును మహత్తరకాంతి సంపన్నుఁడు నగు కుమారునిఁ గనియెను. అలం. రూపకము. ఉపమ.

క. స్వరుచిస్ఫురణను శశిభా
స్కరపావకతారకాప్రకాశము లెల్లన్
విరళములు సేయు నతనికి
స్వారోచి యనునామ మిడి రచటిమును లెల్లన్. 6

టీ. స్వరుచిస్ఫురణన్ = తనయొక్క తేజముయొక్క ప్రకాశము చేత, శశిభాస్కర... ప్రకాశములు-శశి = చంద్రునియొక్కయు, భాస్కర= సూర్యునియొక్కయు, పావక = అగ్నిహోత్రునియొక్కయు, తారకా = నక్షత్రములయొక్కయు, ప్రకాశములు = వెలుఁగులు, ఎల్లన్=అన్నిటిని, విరళములు = దూరమైనవిగా (తక్కువ యైనవిగా), చేయన్=చేయుటచేత, అతనికిన్=ఆబిడ్డనికి, అచటి మును లెల్లన్, స్వారోచి = స్వారోచి (స్వప్రకాశముగల యట్టివాఁడు), అనునామము = అను పేరు, ఇడిరి= పెట్టిరి.

మునులు స్వారోచి యని నామకరణము గావించుటచే నాపేరెంతయుఁ దగియున్న దని భావము. మునులవాక్యమునే యర్థ మనుసరించుఁ గాన నన్వర్థ మగు నీనామము మిగుల నొప్పును. ఋషుల వాక్కులఁగూర్చి,

శ్లో. "లౌకికానాం హి సాధూనామర్థం వాగనువర్తతే,
ఋషీణాం పునరాద్యానాం వాచమర్థోఽనుధావతి." (ఉత్తరరామ.)

తా. సూర్యచంద్రాదులగు కాంతిగలవారి ప్రభ నడఁచు శరీరచ్ఛాయ గలవాఁడు గావున నక్కడ నున్నఋషులు స్వారోచి యని పేరు పెట్టిరి. అలం. అతిశయోక్తి.

చ. మఱియు నతండు సంయమిసమాజవినిర్మితజాతకర్ముఁ డై
నెఱిఁ బరివర్ధితుండు నుపనీతుఁడు నై వివిధాయుధంబులన్
గఱకరి యై రణస్థలుల గద్దఱి యై నిగమార్థవేది యై
నెఱతనకాఁడు నై మెఱసె నిర్మలకాంతివిలాసరేఖలన్. 7

టీ. మఱియుఁన్ = వెండియు, అతండు=ఆవరూథిని కుమారుఁ డగు స్వరోచి యనుబాలుఁడు, సంయమిసమాజ...కర్ముఁడై = తపశ్శాలురయొక్క బృందముచే నొనర్పఁబడిన జాతకర్మము గలవాఁడై, (జాతకర్మ మన జన్మసమయమునఁ జేయుం వేదవిహిత మగు నొకానొక కార్యము) నెఱిన్=సాసాఁటన్, పరివర్థితుండుఁన్ = లెస్సగఁ బెంపఁబడిన యతఁడును, ఉపనీతుఁడున్ = ఉపనయనము గావింపఁబడినవాఁడును, వివిధాయుధంబులన్ = అనేక విధాయుధోపయోగములందును, కఱకరియై = చాలినవాఁడై, రణస్థలులన్ = యుద్ధభూములయందు, గద్దఱియై = దార్ఢ్యముగలవాఁడై, (దిట్టయై), నిగమార్థవేదియై=వేదములును వానియర్థమును దెలిసినవాఁడై, నెఱతనకాఁడునై = అన్నిటియందు నేర్పుగలవాఁడై, నిర్మలకాంతివిలాసరేఖలన్ - నిర్మల = విమలమైన, కాంతి=సౌందర్యముచేతను, విలాస=హొయలుయొక్క, రేఖలన్=ప్రకారములచేతను, మెఱసెన్ = వెలుఁగొందెను.

ప్రయోగోపసంహారాదులకు దివ్యమంత్రములు గల యస్త్రములను నభ్యసించుట కుపనీతుఁ డగుట యవసరము. కాననే ఉపనయనానంతరము శస్త్రవిద్య నేర్పఁబడెను. నెఱతనకాఁడగు నప్పటికేఁ బూర్వోక్తవిద్యలన్నియు నభ్యసించెను.

తా. ఆబిడ్డఁడు దినదినాభివృద్ధి గలిగి మునీంద్రులచే జాతకర్మ నామకరణాదులం బొంది, వడుగు చేయఁబడి, ధనుర్వేదము నభ్యసించి, వేదార్థాదులు నేర్చికొని, పోరులం దిట్టఁడై, సకల న్యాయ్యవిచారణములం జేయ సమర్థుఁడై కళావంతుఁ డయ్యెను.

స్రగ్ధర. క్రుద్ధా గోత్రాచలంబుల్ గులగుల లయిపోగోతముల్
క్రుద్ధలీలన్, ఖడ్గి జెండాడు వ్రాఁకుల్ కవ్వఁగిటికొలఁదుల్
కత్తినొక్కొక్క ఘాతన్; బ్రోద్దామప్రౌఢి వాతాద్భుతగతిఁ

బఱచుఁ భూమి జవ్వాడఁగా నిట్లద్దేవీనందనుం డత్యనుపమ
బలుఁడై యౌవనారంభ వేళన్.

టీ. గోత్రాచలంబులన్ = కులపర్వతముల నేడింటిని, గులగులలయి పోన్ = నుగ్గయిపోవునట్లు, గోతములన్ = మల్లసాధనవిశేషములగు గోన సంచులను, గ్రుద్దులీలన్=ముష్టిఘాతము చేయునట్లు, గ్రుద్దున్ = పిడికిలితోఁ బొడుచును (జెట్టీలు సాధనము చేయుతఱి దిటవుగల గోతములలో ఱాలు పోసి గోతమును గ్రుద్దుచు సాధనములు చేయుచుండుట ప్రసిద్ధము.) కవుఁగిటికొలఁదుల్=ఆలింగనము చేసికొనుటకుఁదగినవైన, మ్రాఁకుల్ = చెట్లను, ఖడ్డిన్=సారప్రయత్నముతో, కత్తిన్=ఖడ్గముతో, ఒక్కొక్కఘాతన్ = ఒక్కొక్క దెబ్బతో (ఒకచెట్టు నొక్కదెబ్బతో) చెండాడున్ = ముక్కలుగా ఖండించును. భూమి, జవ్వాడగాన్ = కంపమునొందఁగా, ప్రోద్దామప్రౌఢిన్=అతిశయ మగుశక్తిచే (పా. ప్రోద్దామక్రీడన్=హెచ్చగు ఆటలందు), వాతాద్భుతగతిన్ = వాయువుయొక్క యచ్చెరువైన వేగముం బోలినవేగముతో, పఱచున్ = పరుగిడును. ఇట్లు, అద్దేవీనందనుండు=అదివ్య వనితాకుమారుఁడు, యౌవనారంభవేళన్ = తారుణ్యప్రారంభమునందు, అత్యనుపమబలుఁడై=ఉపమారహితమగు మెండైనబలము గలవాఁడై, వైపద్య ముతో నన్వయము.

కులపర్వతములు మహేంద్రము, మలయము, సహ్యము, శుక్తిమంతము, పారియాత్రకము, గంధమాదనము, వింధ్యము, అని యేడు. ఇందు స్వరోచి దేహబలము, అసిచాలననైపుణ్యము, గమనవేగాతిశయము చెప్పఁబడెను. యౌవనారంభమునందె యనుపమబలుఁ డగుటచే ముందు లోకోత్తరుఁడు కాఁగలఁ డనుట.

తా. స్వరోచి యౌవనారంభవేళ నమితబలముచే కులాచలములను గోతములపై గ్రుద్దినట్లు గ్రుద్దుచు, పెద్దమ్రాఁకులను గత్తితో నఱకుచు, ధరణి వడంక నతివేగమునఁ బరువెత్తుచు నుండెను. ఇం దుపమయుం నతిశయోక్తియుం జెప్పఁబడియెను.

క. వేదండముతొండముసరి
కోదండముఁ దివిచియు నెడమఁ గుడి నిబిడజ్యా
నాదము రోదసి నిండఁగ
భేదించుం గండశిలలఁ బృథుబాణములన్. 9

టీ. వేదండము తొండము సరి కోదండమున్=ఏనుఁగుతొండముతో సరియైనధనుస్సును, ఎడమన్=ఎడమవైపునను, కుడిన్=కుడివైపునను, నిబిడజ్యానాదము = దట్టమైన గుణధ్వని, రోదసిన్ = భూమ్యాకాశమధ్యమును, నిండఁగన్ = పూర్ణమగురీతిని, తివియున్ = లాగును. గండశిలలన్ = పెద్దగుండుతాళ్లను, పృథుబాణములన్ = పెద్దబాణములచే, భేదించున్ = బ్రద్దలుగొట్టును.

భూమ్యాకాశముల మధ్యభాగము నిండునట్లుగాన నారిమ్రోఁత నిబిడము. సామాన్యబాణములైన శిలల భేదింపవు. శిలలు గండశిలలు, బాణములు మిగుల గొప్పవి. కాననే విల్లును ఏనుఁగుతొండములావున నుంట; అతిశయము ఎడమ కుడి సమముగా జేయుట.

తా. ఏనుఁగుతొండమువంటి లావగువింటి నెక్కిడి, భూమియు నాకసము నిండునట్లు నారి సారించుచు గొప్పగొప్పబాణములతో నెడమచేతితోను గుడిచేతితోను గండశిలలను భేదించుచుండెను. ఉపమాతిశయోక్త్యలంకారములు.

క. అతఁడు మఱి తనకుఁ మంథ
క్షితిభృత్తటి విశ్వకర్మ చేసిననగరిన్
వితతాటవికచమూనే
వితుఁడై సామ్రాజ్య మనుభవింప నొకతఱిన్. 10

టీ. అతఁడు=అస్వరోచి, మహి=మహియందు, మంథక్షితిభృత్తటిన్ = మందరపర్వతపు చఱియయందు, విశ్వకర్మ = దేవతల శిల్పకారుఁడు, చేసిన నగరిన్ = (అపూర్వరీతిగా) నిర్మాణముచేసిన పట్టణమునందు, వితతాటవిక చమూసేవితుఁడై-వితత=విస్తారమైన. ఆటవిక = అడవిజాతివారలయొక్క, చమూ = సైన్యముచేత, సేవితుఁడు ఐ=సేవింపఁబడువాఁడై, సామ్రాజ్యము= ప్రభుత్వసంపదను, అనుభవింపన్ = అనుభవించుచుండ, ఒకతఱిన్=ఒక్క సమయమున.

తా. స్వరోచి విశ్వకర్మ నిర్మించిన మందరాద్రితటమునం గల నగరమున బహుకిరాతసమూహము కొల్చుచుండ సామ్రాజ్య మనుభవించుచుండె నొక్కనాఁడు; ముందు పద్యముతో నన్వయము.

క. కరకాచిటపటరవభీ
కరమై వెళవెళనినాదఘనమై ఝుంఝూ
మరుదుజ్ఝితబిలమంద్ర
స్వర మై యకొండ నొక్కవర్షము గురిసెన్. 11

టీ. అకొండన్ = ఆనగముపై, కరకాచిటపటరవభీకరమై = వడగండ్ల చిటపటధ్వనిచే భయముం బుట్టించునదియై, వెళవెళనినాదఘనమై = వెళవెళయను చప్పుడులతో గర్జించు మబ్బులంగలది యగుచు, ఝుంఝూ... స్వరమై - ఝుంఝూమరుత్=వర్షయుక్త మగు వాయువుచే, ఉజ్ఝిత = విడువఁబడిన, బిల=కొండగవుల, మంద్రస్వరమై = పెద్దశబ్దముగలిగినదియై గంభీరధ్వనిగలదై (మంద్రస్తు గంభీరః - అమ.) ఒక్కవర్షము = ఒకవాన, కురిసెన్ = వర్షించెను.

తా. ఆకొండపై వడగండ్లు రాలుచుండఁగాఁ, బెళపెళ మొగు ళ్లుఱుము చుండఁగా, గాలివలన గుహలు ధ్వని చేయుచుండఁగా, వర్షము గురిసెను. అలం. స్వభావోక్తి.

క. తెలతెల వేగిన నగ్గిరి
జలజలఁ బ్రవహించుసెలలచప్పుళ్లొ శిఖా
వలకులకలకేకాకల
కలములు గలతలపాలంబు గనుఁగొనువేడ్కన్. 12

టీ. తెలతెలవేగినన్ =(పైనఁ జెప్పిన విధముగా రాత్రియంతయుం నెడ తెగక వాన కురిపి) పిమ్మటఁ దెల్లఁగాఁ దెల్లవాఱఁగానే, అగ్గిరిన్ = ఆపర్వత మున, జలజలన్ = జలజల మనుచు, ప్రవహించు సెలలచప్పుళ్లు - ప్రవ హించు=పాఱుచున్న, సెలల = గిరినిర్ఝరములయొక్క, చప్పుళ్లు = నాద ములు, శిఖావల...కలకలములు - శిఖావల=మయూరముల, కుల=సమూహ ములయొక్క, కల = అవ్యక్తమాధుర్యముగల, కేకా = ధ్వనుల (నెమిళ్ల ధ్వనికిఁ గేక యని పేరు), కలకలములు=కోలాహల నాదములును, కలతల పాలంబుల్ = కలిగియున్న పర్వతముయొక్క నెత్తములను, కనుఁగొను వేడ్కన్=దర్శింపఁ బుట్టినసంతోషముతో, మీఁఁది పద్యముతో నన్వయము.

సెలయేళ్లు ఎత్తగు ప్రదేశములనుండి ప్రవహించుచుంటనే మిగుల మ్రోఁత జనించెను. ఆమ్రోఁతను మేఘధ్వనిగా భావించి నెమిళ్లుకేకలు వేయుచు సానందపరవశమున నుండెను. సెలయేళ్లు నెమిళ్లు దర్శనీయములు.

నగరములందును గ్రామములందును వేఁకువజామునఁ గోళ్లు కూసినటుల నడవులయందు నెమిళ్లు వేగినంతన కూయుచుండును. వర్షము కురిసి వెలిసిన నాఁటి వేఁకువజామున నెమిళ్లు మిక్కుటముగా నఱచును.

తా. తెల్లవాఱినంతట నా మందరపర్వతముపైఁ బ్రవహించు సెల యేళ్లను, నాదము చేయుచున్న నెమిళ్లగుంపులును గల కొండనెత్తములం జూడఁ దలఁచి.

ఆ. అన్న గాగ్ర మెక్కి యం దొక్కశశికాంత
వేదిఁ గలిపయాప్తవేష్టితుండుఁ

గుటజవిపినపవననటదలకభరుండు
నగుచుఁ బ్రొద్దు జరపునవసరమున. 13

టీ. అన్నగాగ్రము=ఆ పర్వతశిఖరమును, ఎక్కి, అందుఁ = దాని పైభాగమున, ఒక్క శశికాంతవేదిఁ = ఒక చంద్రకాంత శిలామయ మగు తిన్నెపై, కతిప...వేష్టితుండుఁ - కతిపయ=కొందఱు, ఆప్త = స్నేహితు లచే, వేష్టితుండుఁ=చుట్టువారు కొనఁబడినవాఁడును, కుటజ...భరుండు— కుటజ=కొండమల్లెల, విపిన=వనముపైనుండి వచ్చెడు, పవన = వాయువుచే, నటత్ = చలించుచున్న, అలక భరుఁడుఁ = ముంగురులయొక్క భారము గలవాఁడు, అగుచుఁ, ప్రొద్దుజరపు నవసరమునఁ = కాలక్షేపము చేయుం చున్న వేళను, కొండమల్లెలనుండి వచ్చుగాలి చిఱుగాలి, తావి మిక్కుటము. మందగమనముగల కుటజ సుగంధవాయువుల సుఖస్పర్శము స్వరోచి ముంగు రులఁ గదలించుచుండెను. కాన సుఖస్పర్శము సూచితము.

తా. స్వరోచి యాకొండ నెక్కి యందుఁ గల చంద్రకాంత వేదిపైఁ గొండమల్లెలపైనుండి వీచుగాలిం గ్రోలుచు మిత్త్రులు గొల్వఁ గూర్చుండి వినోదించునప్పుడు.

ఆ. ఒక్కయెఱుకుతేఁడు నక్కకొమ్మును నిఱ్ఱి
గోఱజంబు జున్నుఁ జాఱపప్పుఁ
బీలిగఱులయంపకోలలు సెలవిండ్లుఁ
గానుకిచ్చి కరయుగంబు మొగిచి. 14

టీ. ఒక్కయెఱుకుతేఁడు = ఒక శబరనాయకుఁడు, నక్కకొమ్మును = నక్కయొక్క కొమ్మును, ఇఱ్ఱిగోఱజంబుఁ = లేఁడిగోరోచనమును (మృగ నాభి యనుట), జున్నుఁ = తేనెయును, చాఱపప్పుఁ = మంతమామిడిపప్పును, (అరణ్యములందు చాఱచెట్టునది గలదు. దాని కాయలనుండి దీయుపప్పు జీడి పప్పుకంటెఁ జిన్నదిగను రుచ్యముగా నుండును. జీడిపప్పుగాఁ జెప్పుటకుఁ

గారణము మృగ్యము.) పీలిగఱులయంపకోలలుక్ = పికిలి యనుపక్షి యెండ్రుక లతోఁగట్టిన పుంఖములు గలబాణములును, సెలవిండ్లును = వెదురుధను స్సులును, సెలసుకట్టెతోఁ జేసినధనుస్సులు, కరయుగంబు మోగిచి = చేతులఁ రెండును మోడ్చి (నమస్కరించి); సెలసుకట్టె ధనువు లాటవికులు వాఁడు దురు. చాలగట్టివి యనుట కాధారము.—

తే. "విల్లుపట్టిన సెల పదినాళ్లలోన
పీఁకగలిగినతడవిల్లు వెదురువిల్లు
సెలసువిల్లును మొదలైన చేఁగవిండ్లు
చులకఁగాఁదీసి శబరేంద్రసూనుఁ డేయు."

(శ్రీకాళహస్తిమాహాత్మ్యము. తృ.)

తా. అచ్చటి కొండశబరుఁడు తమతేఁడగు స్వరోచిని దర్శింప వెంచి నక్కకొఱయుం మంచికస్తూరియుం, తేనెయుఁ, జాఱపప్పును, ప్రశస్తతరము లగు ధనుర్బాణములు నుపాయనము వెట్టి నమస్కరించి.

వ. యుగవిగమసమయసముద్భూత జీమూతపటలంబునుంబోలెఁ గైలాసగిరినితంబప్రాంతకాంతారపర్యంతంబు నిరంతరం బై కాఱుకొన్నయొక్కగహనరేఖం గరాంగుళిం జూపి భూ పతి కిట్లనిరి. 15

టీ. యుగ...బోలెక్-యుగవిగమసమయ=కాలపరిమాణ మగుయుగ ములుసమాప్తినొందునపుడు,కృతత్రేతాదియుగములుముగింపఁబ్రళయము వచ్చి నపుడు, సముద్భూత=బొడమిన, జీమూత=మబ్బుల, పటలంబునుంబోలెక్=సము దాయమురీతి, కైలాస...పర్యంతంబు-కైలాసగిరి=శివనిలయ మగు రజతపర్వ తముయొక్క, నితంబ = (పర్వత) మధ్యభాగమునకు, ప్రాంత=దాఁపున నున్న, కాంతారపర్యంతంబు=వనముదాఁక, నిరంతరంబై = తెఱపిలేనిదై, కాఱు కొన్న...రేఖక్-కాఱుకొన్న=దిత్తుగాఁ జీకటివలె నున్న, దట్టముగాఁ బెరిఁగిన

యని కొందఱు. (పా. కారుకొను=చీకటికమ్ము) ఒక్కగవాన రేఖన్=ఒక వనపంక్తిని, కరాంగుళిన్ = చేతివ్రేలితో, చూపి, భూపతికిన్ = స్వరోచికి, ఇటనియెన్=ఇట్లనని చెప్పెను. చిగురాకులచాయ ఆకుపచ్చగా నున్న, దూరమునను న్నవారికి నలుపుగాఁ గానిపించును, ఆకుపచ్చరంగును కృష్ణవర్ణగణమునందుఁ జేర్చి చెప్పుట గలదు. కాననే ప్రళయకాలమేఘముల వర్ణముతోఁ బోల్చిచెప్పఁబడెను. ఆకుజొంపములచాయ మేఘవర్ణముతోఁ బోల్చుటకు వేఱొక ఉదాహరణము.

సీ. "అభినవజలధరశ్యామంబు లగునెడ లాకుజొంపంబుల ననుకరింప"
(భారతము-విరాటపర్వము.)

శ్లో. "గోదావర్యాః పయసి వితతశ్యామలానోకహశ్రీః." (ఉత్తరరామ.)

తా. ప్రళయకాలమునందలి నీలమేఘమువలెఁ గైలాసపర్వతము దనుక కాఱుకొనియున్న యొక యడవిం జూపి ముందుఁ జెప్పఁబోవునట్లు పలికెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

క. అల్లదె కంటే పొనపొన
దెల్లనిగట్టుఱుత మబ్బు దేఱెడుఖాలముం
దెల్లెడఁ జూచిన ధరణీ
వల్లభ సీరాముసేన వాలుమెకంబుల్. 16

టీ. ధరణీవల్లభ=భూపతీ, అల్లదె=అదె కనఁబడుచున్నది. కంటే = చూచితివా, పొనపొన = చూచాయఁగా, తెల్లనిగట్టుఱుతన్=కైలాసము సమీపమున, మబ్బు దేఱెడు ఖాలముందున్=చీఁకటి చుట్టుచున్నవనమున, చూచినన్ = వీక్షింపఁగా, ఎల్లెడన్ = అంతటను, వాలుమెకంబులు = క్రూరజంతువులు, సీరాముసేన=శ్రీరామసైన్యము, లెక్కలేని దని యర్థము. పొనపొన యన చూచాయ యనుటకు.

రగడ. ఖాలఁటి యది చనసాగెఁ బొనపొన్నసీడలకు' (ఉత్తరరామాయణము.)

దీని యామ్రేడితరూపము పొన పొన.

తా. ఓరాజా! ఆకనఁబడుచున్న కైలాసప్రాంతమున ఘాతుకమృగము లమితముగా నెక్కుడఁ జూచినం గలవు. అలం. లోకోక్తి.

సీ. కందూతికై రాయఁ గర్కశం బగుతుంటిఁ
బీఁటవెట్టినమ్రాను వెల్లగిల్లఁ
జెవి దార్చి విని చీమ చిటు కన్న నొకపారి
సెలవి వెంపరలాడు జిట్టలెల్లఁ
జప్పరించు వెదుళ్లో సట లుబ్బ దంష్ట్రాగ్ని
చొంగ పైఁబడి చుంయి చుంయి మనఁగఁ
జంద్రనిప్పులువోలెఁ దీండ్రించుకనుమించు
లెసఁగ నొండొంటిపై నెక్కఁబాఱు
తే. వెట్టదినముల మడుఁగులమట్టి గలఁప
బుడబుడధ్వని వెడలుబుద్బుదములందుఁ
జిలుపచిలుపని నేతులు జిడ్డుదేఱు
నేమి చెప్పుదుఁ గ్రొవ్వినయేకలములు. 17

టీ. క్రొవ్వినయేకలములు = క్రొవ్వుపట్టినయడవిపందులు, కందూతికై = దురదకయి, కర్కశంబు = బిరుసెక్కినది, అగుతుంటిన్ = అయిన కట్యధోభాగముచే, పీఁటవెట్టిన మ్రాను = స్థిరముగా నూఁదియుండినచెట్టు, పాదుకొన్న వృక్ష మని కొంద ఱందురు. పీఁటవలెఁ గూర్చుంట కుపయోగించికొన్న యనుట, వెల్లగిల్లన్ = వేరులు సడలియూడునటుల, రాయన్ = మేనితో రాయఁగను, చీమచిటుకన్నన్ = చిటుకుమనిచీమ చప్పుడుచేసినను, ఎంతమాత్రముఁ గొద్దిచప్పుడు చేసినను, చెవిదార్చి = చెవియావైపునకై యిచ్చి, విని, ఒకపారి ఒక్కమాఱుగా, సెలవి = కొమ్మునఁజీల్చి, జిట్టలెల్లన్ = వెదురుజిడిగె లన్నియు, వెంపరలాడున్ = చిమ్మివేయును. (చిటుకన్న నటఁబాఱి సెలవివెంపరలాడుఁ జెట్టులెల్ల, అని పాఠాంతరము. అటఁబాఱి = అధ్వనిగల చోటునకు

బరుగెత్తి, నెలవి = కోఱతోఁజిమ్మి, చెట్టులెల్లన్ = అన్నిచెట్లులను, వెంపర లాడున్ = పెఱికివేయును) నటలు = మెడపై నున్న వెండ్రుకలు, ఉబ్బన్ = నిక్కఁగా దంష్ట్రాగ్ని = కొమ్ముయొక్క యొరయికచేఁ గల్గిన, యగ్గి, చొంగ = నోటినుండికారెడిచొల్లు, పైఁబడి = మీఁదనుండి, చుంయి చుంయి మనఁగన్ = చుంయిచుంయి మను ధ్వనులఁ గలుగఁ జేయఁగా, వెదుళ్లు = లేఁతవెదురు మోఁకలు, చప్పరించున్ = నమిలిరుచిచూచును. (పా - చప్ప రించును వెన్నునటలంనుబ్బ = వీఁపుమెడమీఁది వెండ్రుక లుబ్బునటులఁ జప్పరించును.) చంద్రనిప్పులువోలెన్ = చంద్ర కట్టెఁగాల్చిన నిప్పులో యను నటుల, తీండ్రించుకనుమించులు = వెలుఁగునయనప్రభలు, ఎసఁగన్ = వృద్ధికాఁగా, ఒండొంటిపైన్ = ఒక్కటిపై నొక్కటి, ఎక్కన్, పాఱున్ = పరుగిడును. పెట్టుదినములన్ = ఎండకాలమున, మడుఁగులన్, చిన్నచిన్న నీటిపడియలను జలాశయములను, మట్టి = త్రొక్కివైచి, కలఁచన్ = కలఁచి చేయఁగా, బుడబుడధ్వనిన్ = బుడబుడమని వెడలుశబ్దముతో, వెడలుబుద్బు దములందున్ = బైలుదేఱు బుడగలలో, చిలుపచిలుపని = కొద్దికొద్దియైన, సేతులజిడ్డు = చమురు తొఱఁగు, లేఱున్ = పైకి లేచును. ఏమిచెప్పుదున్ = ఎంత క్రొవ్వియుండెనో నేను చెప్పఁజాలను.

పందికన్నులు మిక్కిలి యెఱ్ఱగా నుండును గాన నగ్నికణములతోఁ బోల్తురు. ఉదా.—

ఉ. "కోలము గాంచె నానృపతిపుంజరుఁడు... ..
లోలవిలోచనాంచలవిలోకితరోషమహాగ్నికీలమున్."

(విక్రమార్కచరిత్రము. ద్వి.)

తా. ఆవనమునందలి పందులు దురదపోటుచే వనవృక్షములనురాచి కొన్ని నాచెట్లు కదలిపోవును. కొంచె మేదియేని ధ్వని వినవచ్చినఁ జెవి యొగ్గి విని కోపముచే దగ్గఱనున్న వెదురుచిట్టులు చిమ్మివైచును. వెదుళ్లు చప్ప రించును. ఒక్కదానిపై నొక్కటి యెక్కఁబోవును. ఎండచుపుడు మడుఁగు

లలో దిగిన నీటిపైఁ జనురుజిడ్డు వెడలుచుండును. వానిసంగతి నే నేమి చెప్పు దును? అలం. అతిశయోక్తి. ఉపమ. స్వభావోక్తి.

చ. బల మిఁక నేమి సెప్ప విను పండువెదుళ్లవలీల మోరత్రో
 పులఁ బడఁ జొప్పవంచుకొనుపోలికవంచితదగ్రధాన్యముల్
 సెలవుల ఫేన ముట్టిపడ జిట్టలతోడనె చప్పరించు న, ప్పొల
 మువరాహపోతములు భూవర తొండము లేనియేనుఁగుల్.

టీ. భూవర = ధరణీశా! విను. అప్పొలము వరాహపోతములు=ఆ వనములోని పందిపలుగులు, తొండము లేని యేనుఁగులు, ఇఁకన్ = ఇంకను, ఇంతకుమించి యనుట, బలము = ఆవరాహముల బలము,ఏమిచెప్పన్=ఏమని మనవిచేయఁగలను. పండువెదుళ్లు=బాగుగాఁ బండిన ముదురు వెదురుచెట్లులు, అవలీలన్ = తేలికగా, మోరత్రోపులన్ = ముట్టెతోఁ ద్రోసివేయుటచే, పడన్ = పడునట్లు, చొప్ప=జొన్న సజ్జ లోనగుసస్యములదంటును, వంచు కొనుపోలికన్=వంగఁ దీసిగ్రహించువిధముగా, వంచి=వెదుళ్లను వంగఁదీసి, తదగ్రధాన్యముల్ = ఆచివరల సన్నవెదురుబియ్యమును, సెలవులన్ = పెద వులకోణములందు, ఫేనము = నురుఁగు, ఉట్టిపడన్ = వెడలిపడఁగా, జిట్టల తోడనె = వెన్నులతోడనె, చప్పరించున్ = నమలి రుచి చూచుచు మ్రింగును.

తా. అందలి సూకరములగున్నలు తొండములు లేవుగాని యేనుఁ గులే యనవచ్చును. చొప్పదంటు వంచినట్లు పండువెదుళ్లు వంచి వానితుదల నున్న ధాన్యమును నురుఁగుగ్రక్కుచు నమలును. అలం. స్వభావోక్తి. రూపకము.

క. పొడిచినకైదువునకుఁ జము
 రిడఁగా వల దగ్గికాఁక నించుక యిడినన్
 జెడుగట్టిల గ్రుచ్చినసం
 జొడు మంటలఁ దగిలి నెయ్యి జొటజొట వడియున్. 19

టీ. పొడిచినకైదువునకున్ = ఆవరాహములం జంపిన సూసంధమునకు, చమురు = నూనె, ఇడఁగాన్ = త్రుప్పు పట్టకుండుటకై పూయుటకు, వలదు = అనవసరము, చెఱుగఱ్ఱలన్ = మాంసము కాల్చునపుడు గ్రుచ్చు నినుపపుల్లలకు, గ్రుచ్చిన నంజుడు = గ్రుచ్చి పట్టుకొన్న వానిమాంసము, అగ్గి కాఁకన్ = నిప్పుసెకయందు, ఇంచుక = కొద్దిగా, ఇడినన్ = పెట్టినను, మంటలన్ = ఆనిప్పుమంటలయందు, నెయ్యి = చమురు, బొటబొట వడియున్ = బొటబొట మని కాఱును.

తా. ఆపందిగున్నలం బొడిచిన కత్తులు మొదలగువానికిఁ ద్రుప్పు పట్టకుండుటకై చమురు రాయ నక్కఱలేదు. ఆమాంసములో క్రొవ్వున్నది. మాంసమున కగ్గి సెగ దగిలినపుడు చమురోడుచుండుటయే దానికిఁ దార్కాణ గదా! మిగులఁ బందులు క్రొవ్వియుండె నని భావము.

తే. వలదు కుక్కల విడువంగ వలవ దేయ
నడచి మొలపిడియమ్మునఁ బొడువవచ్చుఁ
బంకము గొరిజ దిగఁబడఁ బఱవ లేవు
మన్ను లివ్వేళ రేగటిమన్ను లందు. 20

టీ. మన్నులు = మన్నులజంతువులు (ఋష్యములు), ఇవ్వేళన్ = ఈసమయమునందు—వాన కురిసి నేలయంతయుం నానియున్న యిపుడు, రేగటిమన్నులందున్ = బంకమట్టి నేలలయందు, పంకము = ఊబియందు, గొరిజ = గిట్ట, దిగఁబడన్ = కూరుకొని పోవుటచే, పఱవ లేవు = పరుగిడలేవు. అందున్, కుక్కలన్ = వేటకుక్కలను, విడువంగన్ = ఉసికొలుపుట, వలదు = అక్కఱలేదు, ఏయన్ = బాణములు గుఱిగాఁ బ్రయోగించుట, వలవదు = అక్కఱలేదు. నడచి = మెల్లఁగా దరియ నేఁగి, మొలపిడియమ్మునన్ = మొలను బెట్టుకొనిన పిడికత్తితో నె, పొడువ వచ్చున్ = పొడిచి చంపవచ్చును.

రేగటిమన్ను అంటినంతన దిగఁబడునది. ఋష్యములు బాగుగా బలిసినవి. సహజభీరువులుగాన తమంతన బెదరి బురదలో దిగఁబడునుగాన ఋష్యములను జేరి పొడువవచ్చును. కుక్కలతో నేమి సాధ్యముగాని ఋష్యములవేఁట యిపుడు సుసాధ్యము. ఆలసించిన సిట్టి మంచి యవకాశము లుండవుగాన వెంటనే వేఁట కాయితము గమ్మని ప్రోత్సహించుట. పంకము గొరిజ యను నెడ పంకమునందు అను సప్తమికి విభక్తి లోపము కానవచ్చెడిని. ఇది లాక్షణిక మనుట కాధారములు.

తే. "ఎవ్వరికి నీక తమతమ యిండ్లబ్రాతి
కొని సుఖంబుండి రథము పైఁ గొందరందు" (భార. ఆది. ఆ. 7)

శా. "భావంబుల్ భయ ముజ్జగించి చనుఁడీ భద్యాద్రిచాటుందయుగ్" (హరివం. పూ. ఆ. 7)

తా. ఇపుడు వానకురిసిన బంకమట్టి నేలలందు దామన్నులు కాలందిగఁబడి పరుగెత్తలేవు; కావునఁ గుక్కలు వలదు. బాణము లక్కఱలేదు. దగ్గఱకు నడిచిపోయి మొలపిడియమ్ముతోనే పొడువ వచ్చును.

క. పొడచెదరి బోదచఱచిన
యొడళ్లతో నాల్గు రెండు నొకటియుఁ బ్రంగల్
వెడలిన కొమ్ములబరువున
నడుగిడఁగా లేవు బలిసి యందలిదుప్పుల్. 21

టీ. అందలిదుప్పుల్ =ఆయడవి యందలి దుప్పులు, బలిసి = బాగుగాఁ గండఁబెట్టి, పొడచెదరి = పొడపొడలుగా నుండెడు మచ్చలన్నియుఁ బోయి, బోదచఱచిన = మత్తుకొనియున్న, (పా-బూఁదిచఱచిన = బూడిదరంగు గలిగిన), ఒడళ్లతో = దేహములతో, నాల్గు రెండు ఒకటియుంగ్ = నాలుగును, రెండును, ఒకటియుంగా నున్నవగు, ప్రంగల్ = పలవలు, వెడలిన = మొలచిన, కొమ్ములబరువునన్ =(చీలికలుగాఁ దీరి బొడవులైన పెరు) కొమ్ముల బరువుచేత, అడుగిడఁగా లేవు = అడుగు కదిపి యడుగు వేయలేవు.

డుప్పులు ముదిరినకొలఁది మేనిమచ్చలు, తగ్గి మేనంతయుం నొకరంగు తానికి వచ్చును. బలిసియున్నవి, కొమ్ముల ప్రేగుచేఁ దలలు బరువగుచున్నవి. తొఁబురదలో నవియుఁ గూరుకొన్న డొరకఁ జిక్కును.

తా. ఆవనములోని పృషతము లనుజంతువులు ముదిరిన కారణమున కొదలిమచ్చలు చెదరి దేహమంతయు బూడిదరంగు చఱచి పలవలుగల కొమ్ముల బలువున నడుగుదీసి యడుగుపెట్టలే కున్నవి. అలం. అతిశయోక్తి.

ఆ. చలము లొదవ ముండ్లు గల ప్రాఁకుడీములఁ
గెరలి తాఁకి కొమ్ము లురులఁ దగిలి
వాని లేవ నీడ్చి కానకే కొనిపోవుఁ
బోతరించి యిఱ్ఱిపోతు లచట. 22

టీ. అచటన్ = ఆ యడవియందు, ఇఱ్ఱిపోతులు = మగలేడులు, పోతరించి = మదమెక్కి, చలములు = పంతములు, ఒదవన్ = పుట్టఁగా, ముండ్లుగల ప్రాఁకుడీములన్ - ముండ్లు గల = ఇనుపముండ్లు నాటిన, ప్రాఁకుడీములన్ = కొయ్యతో మగలేళ్ళవలెనే చేసి నిలిపిన బొమ్మలను, (సజాతీయజంతువులను బట్టుటకు వేఁటకానిచేఁ బెంపఁబడిన జంతువులను దీమములు అందురు.) కెరలి=కోపించి, తాఁకి = (తమతోఁ బోర నున్న మృగములుగాఁ దలంచి) ఎదుర్కొని, ఉరులన్ = ఆదీమములకుఁ గూర్చిన యుచ్చులలో తగిలి = తగుల్కొని, వానిన్ = ఆదీమములను, లేవనీడ్చి, కానకే = వనమునకే, కొనిపోవున్=కట్టుకొనిపోవును. ("క్రోధ మొదవ బండగులఁ బ్రాఁకుడీములఁ గెరలితాఁకి కొమ్ముటురులఁదగిలి" అనుపాఠము శబ్దరత్నాకరమందుఁ గలదు. క్రోధమొదవన్=కోపముకలుగఁగా, బండగులన్=బోనులను, ప్రాఁకున్= ఎక్కును. కొమ్ముటురులఁ దగిలి=కొమ్ములవలలోఁ జిక్కుకొని ప్రాఁకుడీములఁ గొయ్యబోనులని యొకవ్యాఖ్యాతవ్రాసెనుగాని యది సమంజసముగాదు.)

తా. ఆకానలోని యిఱ్ఱిపోతులు, తమ్ము పట్టుకొనుటకై వేటకాండ్రు పెట్టిన దీమములయందలను క్రోధముతోఁ గొమ్ములఁ జిమ్మి యవి యందులలోఁ జిక్కుకొనఁగా వాని నీడ్చికొనిపోవును. అలం. అతిశయోక్తి.

ఆ. కప్పువెట్టి వెన్ను కండమ్ము సమముగాఁ
బోదలి జోళ్లుగట్టి పోరుచుండి
మలయఁ గాని పోవు మానిసిఁ బొడగన్న
నేమి చెప్ప వానియీసు లధిప. 23

టీ. అధిప = నృపాలా! కప్పువెట్టి = శరీరము నల్లవడి, వెన్ను = వీఁపును, కండమ్ము = మూఁపురమును, కంఠమ్ము నని పాఠము గలదు. సమముగాన్ =సరిగా—హెచ్చుతగ్గులు లేక సమానముగా నుండునట్టుల, బోదలి= వృద్ధిపొంది, జోళ్లుగట్టి = ఆఁడుదియుఁ మగదియుఁ జతలు జతలుగాఁ గూడి, పోరుచున్ ఉండి=ఎవటిమృగముతో సారెసారెకు మచ్చరముతోఁ గలియఁ బడుచునుండి, మానిసిన్ = నరుని, పొడగన్నన్ = కాంచినను, మలయన్ కాని = కదిసిపోట్లాడుచుండునే కాని, పోవు=తగవుమాని తొలఁగిపోవు, వాని = ఆయిఱ్ఱిపోతుల, యీసులు = ఈర్ష్యలు, ఏమి చెప్పన్ = ఏమి చెప్పుదును? చెప్పఁజాల మని భావము.

మూఁపు వీఁపుసమముగా నుంటచే బాగుగా బలసియున్నవని భావము. మేను నల్లవడినచో బాగుగాఁ గ్రొవ్వినటుల గుర్తు. తమలోఁ దామే కలహించుతటి యిఱ్ఱులయెడఁ గానవచ్చు ఈసే వానిపోతరము దెలుపుచుండ నితరదృష్టాంతము లక్కఱలే దని భావము.

తా. సర్వాంగములును క్రొవ్వుచే సమానముగఁ బెరిఁగిన యక్కడి లేడు లొకదానితో నొకటి జతపడక పోరాడుచు మనుష్యులను గాంచినను భయపడి పోక చలముచేఁ గలహించుచునే యుండును.

క. కట్టియఁ జేకొని డేగం
బట్టి యుబుసుపోకఁ గోలము పట్టినఁ జాలుఁ
దొట్టిన క్రొవ్వులు గలయవి
చెట్టుడిచినఁ జేటుఁ డేమిచెప్పఁ బులుఁగుల్. 24

టీ. కట్టియన్ = మ్రానుకోలను, చేకొని = పట్టుకొని, డేగన్ = (వేఁట కలవాటుపడిన పెంపుడు) డేగను, పట్టి=పట్టుకొని, ఉబుసుపోకన్ = కాలక్షేపమునకుపలె, గోలము = ఆవనమును, పట్టినన్ = చొచ్చినను, చాలును=అంతెయ చాలును. పక్షులవేఁట కేప్రయత్నములును జేయవలసిన యవసరము లేదు. పులుఁగులు=పిట్టలు, తొట్టిన క్రొవ్వులుగలయవి = పూర్ణమయిన క్రొవ్వుగలవి. చెట్టుడిచినన్ = చెట్టుచెట్టును గట్టియతోఁ గొట్టినను, చేటెఁడు=చేట నిండును, ఏమిచెప్పన్.

తా. ఆయడవిలోనున్న పక్షులసంగతి చెప్ప నలవిగాదు. కట్టె దీసికొని డేగను విలాసముగాఁ గొని వనమునందు విహరించినఁ జాలును. చెట్టు కదలించిన చేటెడుపక్షులు లభింపఁగలవు. అలం. అతిశయోక్తి.

తే. ఉడుము గరిమిడికొక్కు దండడియు వెల్ల
యెలుక కన్నెల్కు తలుచును నేమి చెప్ప
నడవి నెల్లెడఁ జూచిన నవనినాథ
జల్లెడయుఁబోలె లాఁగల నుల్లసిల్లు. 25

టీ. అవనినాథ = భూపతీ! ఉడుము = ఈపేరుగల గోధిక లను జంతువులయొక్కయు, గరిమిడికొక్కు = పందికొక్కులయొక్కయును దండడియున్ = అతిశయమును, వెల్లయెలుక = తెల్లమూషకములు కన్నెల్కు = కన్నములలో నుండు చిన్నయెలుకలయొక్కయు, తలుచును = మిక్కుటమును, ఏమిచెప్పన్=ఏమని వనవిచేయుదును, అడవిన్ = కానపమునందు, ఎల్లెడన్ = సమస్తప్రదేశములందు, చూచినన్ = కను

గొన్నను, లాఁగలన్ = బిలములచేత, జల్లెడయంబోలెన్ = జల్లెడకుఁగల రంధ్రములవలె, ఉల్లసిల్లున్ = ఒప్పుచుండును, (ఎల్లెల్క = తెల్లనియెలుక యని బ్రౌనుదొరవారి ప్రతిలోనిపాఠము.) అడవినిండ నుడుములు పంది కొక్కులు కన్నములు వేసియున్న వని భావము.

తా. ఉడుములు, పందికొక్కులు, తెల్లయెలుకలు, చిట్టెలుకలు మొదలైనవాని తఱచుచే నవి నివసించు కలుగు లెక్కుడై యడవి యంతటను జల్లెడవలె నగపడును. ఉపమాలంకారము.

క. అనుటయు మృగయాకౌతుక
మునఁ జిత్తము చెంగలింప భూధరశృంగం
బుననుండి డిగ్గి నగరికి
ననిమిషకాంతాకుమారుఁ డరిగి రయమునన్. 26

టీ. అనుటయున్ = ఆయెఱుకుఁ డిట్లు పల్కఁగా, మృగయాకౌతుకమునన్ = వేఁటాడుటయందుఁగల కుతుకముచే, చిత్తము = మనసు, చెంగలింపన్ = క్రేళ్లుదాఁటఁగా, అభిలాషము కలదియైనదతన, అనిమిషకాంతా కుమారుఁడు = దేవవనిత యగు వరూథిని కుమారుఁడు, భూధరశృంగంబున నుండి = పర్వతశిఖరమునుండి, డిగ్గి=దిగి, నగరికిన్ = పురములోనికి, రయమునన్ = వేగముగా, అరిగి=చని, వైపద్యముతో నన్వయము.

స్వరోచి మాయాప్రవరవేషధారియగు గంధర్వునకు జనించెను. వరూథిని బ్రహ్మతేజస్సంపన్నుఁడగు ప్రవరుని గర్భధారణసమయమునఁ దలంచి కొనెను. కాన నెవరికొమరుఁడో నిర్ణయించుటకంటె వరూథిని పుత్త్రుఁడను టయె యుంచితము. అనిమిషకాంతాకుమారుఁ డనుటచే నితఁడు అమానుష శక్తిసంపన్నుఁ డని వ్యక్త మగును.

తా. ఈపైమాటలు బోయ చెప్పఁగా స్వరోచికి వేఁటాడ మనసుపుట్టి వేగమునఁ బర్వతము దిగి పట్టణములోనికిఁ బోయి.

వ. నగరు సొచ్చి యచ్చటం గక్ష్యాంతరశాలాంతరాళంబుల
నందంద తండతండంబులై వ్రేలునత్రెంబులం జము రంటు
పలలఖండంబుల మండితంబు లగునిడుద వెదురుదండెంబుల
బర్హిబర్హివిబద్ధాగ్రంబు లై కొమరారు దోరెపుఁద్రాళ్ల
తోడం దిరుగుడుల వెడంగువడి వడిదప్పునట్లు త్రాళ్లం గట్టు
వడి పొట్ట లదురంగ నిక్కి పరిసెనంబులు వేయునవియును,
నసహాసితశార్దూలకుటిలనఖకోటిపాటవంబులగు త్రోటిపు
టంబులం జటకసరటాదిజంతుకళేబరంబులం జరణనఖరాం
కురంబుల నిఱికి చీరుచుఁ గేరునవియును, నాఁడునాఁటికిం
బాటించి వేఁటకాండ్రద నెఱింగి మేపుమేపులచమత్కా
రంబుల నిరాకరించి వీకునం దిరిగి దిరిగి యీఁక దీర్చుకొను
నవియును, బద నగ్గలించి కూయుచుం గడుపు నకనకంబడం
గనుకట్టుతోడ మోములు మలంచుచుం బంజరస్థితకీరశారికా
పారావతాదులపలుకు లాకర్ణించి యెగసి యెగసి నిజావస్థిత
తాదృగ్విధాధార వేణుయష్టులకుఁ జట్టుపలు చెదరం
బ్రదక్షిణభ్రమణంబులఁ బరిభ్రమించి మొగుడ నెట్టకేలకు
ముట్టుకొనునవియును, మేరమీఱం దిన్నయెరల నన్నుకొని
యరగన్నువెట్టి బొరకడం బొటమరింపం గూరుకుచుం
గుతికిలంబడునవియును నై పఱఁగుపలు దెఱంగులడేగ
మొత్తంబులను, గుత్తంబు లగుమిగుల మెత్తనిజలపోతతోలు
పట్టెడలు మెడల నమరం బనుపార్చి కట్టుఁగంబంబులకుం
దార్చిబంధించిన కుందనంపు గొలుసులుగల్లుగల్లుమనంగనొడ
ళ్లుజాడించికొనుచుఁ గొనసాఁగిసోగలై ముంగిసమోరలుం
బోనిమోరలు సారెసారెకునెత్తి బయలుపసివట్టుచుఁ గట్టెదుటి

వాజిశాలలం గట్టినపొట్టేళ్ళకై యాఁదిగొని నీల్గి కాలుద్రవ్వి ఘుఘుఘునాఘుఘుర్ఘురధ్వానసమధ్వనులు చెలంగ మ్రోఁగుచు నింగిఁ బ్రాఁకుచు నింగలంబు లుమియునయనగోళంబులనా భీలంబులై వివృతవదనగహ్వరవిలంబిజిహ్వాపల్లవంబులకుం గ్రూరతరదంతకోణకాంతికలాపంబులం గోరకస్తబకయోగంబు గల్పించుచు నల్పేతరగ్రస్తకీలాలపలలజాలగ్రాసంబులు నెన్నడుముసన్నఁదనంబున నట మిగుల డిగ్గి చనకునికిఁ గటితటంబులకంటెం దారె ఫుటపుట నయ్యెడ ననఁ దోరంబు లగుబోరలఁ గందంబులసందంబులు గని బిరుదు లంకించి తమ్ము నుపలాలించుపరిపాలకులసంస్తవంబులకుఁ జెవిదార్చి నవంగర్ణకిసలయంబులు వ్రాలంబడి వెండిగుండులుంబోలెఁ గన్నులకుండువులై గండభైరవపూజవారువంబు లన మెండుకొని యుండుజాగిలంబులునుఁ గాంచి యందు నందును వేఁటకు నుఱవైనవాని నేర్పఱించి తెచ్చుటకు ననుచరుల నీవు నీవని నియమించి తానును నాఖేటకోచితపరిపాటి సన్నద్ధుండయ్యె; నయ్యవసరంబున.

టీ. నగరు = రాజగృహము, చొచ్చి = లోనికిఁ జని, అచ్చటఁ కక్ష్యాంత...బులన్ - కక్ష్యాంతర = చుట్టుకోట్లద్వారములయందలి, తొట్టికట్టుల లోపలి, శాలా=సాలలయొక్క, అంతరాళంబులన్ = లోపల, అందంద = అక్కడక్కడ, తండతండంబులై=ప్రోవుప్రోవులై; వ్రేలునత్రాంబులన్ = వ్రేలఁబడిన తోలుతొడుగులందు, (డేగలం బెంచువారు వానిగోరులు గ్రుచ్చుకొనకుండఁ జేతికిఁ దొడుగుకొనుట కనుకూలముగాఁ దోలుతోఁ జేయఁబడిన చేతితొడుపును అత్తె మందురు) చమురు = బిడ్డుమొదలగునవి, అంటుపలలఖండంబులన్ = అంటుకొనునట్టి మాంసపుముక్కలచే, మండితంబులు = శృంగారింపఁబడినవి. మాంసపుముక్కలు డేగలు తినుటకుఁ గట్టిలకుఁ గట్టి

యుంచిరని భావము. అగు...దండెంబులన్ - అగు, నిడుద = పొడవైన, వెదురుదండెంబులన్ = వెదురుగడలదండెములయందు, బర్హి...గ్రంబులై- బర్హి = మయూరముల, బర్హ = పింఛములచేత, నిబద్ధ = బంధింపఁబడిన, అగ్రంబులై = తుదలుగలవై, కొమరా...తోడన్ - కొమరారు = ఒప్పుచున్న, దోరెపుఁద్రాళ్లతోడన్=బంధనరజ్జువులతో, తిరుగుడులన్ = భ్రమణములచే, వెడంగుపడి = వికలత్వమునొంది, వడిదప్పునట్లు - వడి = భ్రమణమునందు వేగము, తప్పునట్లు = తొలఁగిపోవునటుల, త్రాళ్లన్ = దోరెపుఁ త్రాళ్లచేత, కట్టువడి = బంధింపఁబడి, పొట్టలు = కడుపులు, అదరంగన్ = అదరిపోవఁగా, నిక్కి = నిగిడి, పరిసెనంబులు వేయునవియును = దుముకునవియు (పరిసెనము లన జెట్టుపట్టుచేష్టావిశేషములని గంతులని బ్రౌనుదొర వారివ్యాఖ్య. పరిసెనము = డేఁగలకు ఆఁకలియెత్తి వేఁటయందుఁ జొరవ కలుగుటకై మందిచ్చి కలిగించువాంతి యనియు-పా. పరిసెనంబులు సేయునవియుం నని శబ్దరత్నాకరము) (స్వభావోక్త్యలంకారము.) అపహా...పాటవంబులు-అపహాసిత=నవ్వఁబడిన, శార్దూల = పులులయొక్క, కుటిల = వంపులుగల, నఖకోటి = గోటితుదల, పాటవంబులగు = పటుత్వముగలవి యగు, (పులిగోళ్లవలె వంకలుదేరి దృఢమున వానిని మించిన వని భావము) త్రోటిపుటంబులన్ = దొప్పలవలె నున్న ముక్కులచే, చటక...రంబులన్-చటక= పిచ్చుక, సరట=తొండ, ఆది=మున్నగు, జంతుకళేబరంబులన్=జంతువుల శరీరములను, చరణ...బులన్-చరణ=పాదములయొక్క, నఖర=నఖములయొక్క, అంకురంబులన్=మొనలచే, ఇఱికి = అంకించిపట్టుకొని, చీరుచున్ = చీలిచి వైచుచు, కేరునవియును=సంతసించునట్టివియు, ఉత్సాహపడుచుండునవియు (అలం-ఉపమ.), నాఁడు నాఁటికిన్ = దినదినమును, పాటించి = జాగరూకతతో విచారించి, వేఁటకాండ్రు=వేఁటలాడువారు, అదను = (ఆఁకలిగొన్న) సమయము, ఎఱింగి=తెలిసి, మేపు=మేయునటులఁ జేయు, మేపుల=మేఁతల, చమత్కారంబులన్=నేర్పులను, (సమయముదాఁటనీక మెలఁకువతో సాహార

మొనంగుచున్నను) నిరాకరించి = లక్ష్యముసేయక, పీచునన్ = గర్వముచే, తిరిగితిరిగి, ఈఁక దీర్చుకొనునవియును = పక్షములందలి యీఁకల సరుదుకొను నట్టివియు, వీఁపునం దిరిగితిరిగి యని బ్రౌన దొరవారి ప్రతి. అలం-స్వభావోక్తి. పదను=మేఁతకాలము, అగ్గలించి=అతిక్రమించి, కూయుచున్ = అఱచుచు, కడుపు=పొట్ట, నకనకంబడన్ = కృశింపఁగా, కనుకట్టుతోడన్ = కన్నులకుఁ గట్టినమూఁతతో, మోములు = మొగములు, మలంచుచున్ = మరల్చుచు (డేగలు పట్టుకొన్నవాని గ్రుడ్డు పొడుచు నను తలంపుతోఁ గనులు కానరాకుండుటకుఁ దోలుతిత్తి దిగవేయుట కలదు) పంజరస్థిత = పంజరములలో నున్న, కీర=శుకములు, శారికా=గోరువంకలు, పారావత=పావురములు, ఆదుల=మున్నగువాని, పలుకులు, ఆకర్ణించి=ఆలకించి, ఎగసియెగసి=ఎగిరియెగిరి, నిజ=తమ, అవస్థిత=వసించునట్టి, తాదృగ్విధ=ఆరీతియగు, ముందుఁజెప్పఁబడినటుల, గట్టఁబడిన, ఆధారవేణుయష్టులకున్ = అవలంబనయోగ్యములగు వెదురు కఱ్ఱలకు, చట్టుపలుచెదరన్ = ఱెక్కలు చెదరునట్టులు, ప్రదక్షిణభ్రమణంబులన్=సవ్యముగాఁ జుట్టివచ్చుటలచే, పరిభ్రమించి=తిరిగి, మగుడన్ = క్రమ్మర, ఎట్టకేలకున్=అతికష్టముచే, మట్టుకొనునవియును = తిరముకొనియున్నట్టివియు, డేగలు ఆఁకలిగొని పంజరములం దున్న చిలుకగోరువంకల పలుకులు విని వానిం దిన నుఱుకఁబోయి తామున్న వెదురుగడలపైననే యతిశ్రమ మీఁదఁ బడి కుదురుకొనుచుండెను. (అలం. స్వభావోక్తి.) మేరమీఱన్ = హద్దుదాఁటునటుల, తిన్నయెరలన్=భుజించిన మేఁతలచే, అన్నుకొని=మదించి, అరగన్నువెట్టి = అరమోడ్పుగన్నులుగలవియై, బోరకడన్ = గుండెలవైపు, పొటమరింపన్ = స్ఫుటము లగునట్లు, గూరుకుచున్ = కునుకుచు, కులికిలంబడునవియును = కుదికిలంబడునట్టివియును, ఐ, డేగలు మితిమీఱి ఆహారము తిన్నచో మత్తున నిదురించుఁగాన బరిమితాహార మొసంగుదురు. పఱఁగు = ఒప్పెడు, పలుదెఱంగుల=అనేకవిధముల, డేగమొత్తంబులను = డేగలసమూ-

హాయును, గుత్తాయిలుగు = హెచ్చుతగ్గులు లేక సరిపోయి, మిగుల మెత్తని = మిక్కిలి మృదువైన, జలపోత = బంగరుపూఁత పూయఁబడిన, తోలుపట్టెడలు, మెడలన్ = కంఠములయందు, అమరన్ = ఒప్పఁగా, పసుపార్చి = పసుపుకలిపిన నీటిలోఁ దానమాడించి, కట్టుఁగంబంబులకున్ = కట్టినకఱ్ఱలకు, తార్చి = దగ్గఱగాఁ జేర్చి, బంధించిన కుందనంపుగొలుసులు = కట్టిపెట్టిన మంచిబంగారుతోఁ జేయఁబడిన గొలుసులు, గల్లుగల్లుమనంగన్ = గల్లుగల్లుమని మ్రోఁగుచుండఁగా, ఒడళ్లు జాడించికొనుచున్ = మేనులు దులిపికొనుచు, కొనసాగి=మేనుసిగుడునటుల సాచికొని, సోగలై=పొడవుగలవియై, ముంగిసమోరలుంబోని = ముంగిసమూతులంబోలిన, మోరలు = ముట్టెలను, సారెసారెకున్ = మాటిమాటికిని, ఎత్తి = పైకిఎత్తుకొని, బయలు = శూన్యప్రదేశమును, పసిపట్టుచున్ = వాసనచూచుచు, కట్టెదుటి = ఎదురుగానున్న, వాజిశాలలన్ = గుఱ్ఱములసాలలయందు, కట్టిన, పొట్టేళ్లకై = మగగొఱ్ఱెలకొఱకు, ఆఁగొని=కన్నువేసి, పొంచియుండి యని కొందఱు. నీల్గి = ముందునకు నిక్కి, కాలుద్రవ్వి = నేలమీఁదఁ గాలితోఁ గోరాడి, ఘన = గొప్పదియైన, ఘనాఘన = వానకురియుచున్న మబ్బులయొక్క, ఘర్ఘరధ్వాన=పెద్దచప్పుడుతోఁ గలసిన గర్జనలతో, సమ = సరియైన, ధ్వనులు = అఱపులు, చెలంగన్, మ్రోఁగుచున్ = మొఱుఁగుచు, నింగిన్ = గగనమును, ప్రాకుచున్=ఔష్ముతో మీఁదికి జరుగుచు, కట్టినకొయ్యలనాధారము చేసికొని పైకిలేచి ప్రాఁకునటుల నటించుచు, ఇంగలంబులు = అగ్నులు, ఉమియం=ఉమ్మివేయుచున్న (వెడలించుచున్న), నయనగోళంబులన్=పట్రువులైన లోచనగుళికలచే, ఆభీలంబులై = భయజనకములై, (అలం. ఉపమ.) వివృత = తెఱవఁబడిన, వదనగహ్వర=పర్వతగుహలవలె నున్న నోళ్లనుండి, విలంబి=వ్రేలాడుచుండిన, జిహ్వా = నాలుక లనియెడు, పల్లవంబులకున్ = చిగురుటాకులకు, క్రూరతర=అతికఠినములగు, దాత=దంతముల, కోణ=మొనలయొక్క, కాంతి=వెలుఁగులయొక్క, కలాపంబులన్ = సముదాయముచే, కోరక స్తబకయోగంబు = మొగ్గలగుత్తులపొందును, కల్పించుచున్ = పుట్టిం

చుచు; నాలుకలు ఎఱ్ఱగా నుండునుగాన జివురుటాకులతోను, కోఱలు తెల్లగా నుండును గాన మొగ్గలతోను బోల్పఁబడెను. (అలం. రూపకము.) అశ్వేతర= విస్తారముగా, గ్రస్త=గ్రసింపఁబడిన, కీలాల=నెత్తురుతోడి, పలల = నంజుడు యొక్క, జాల=ప్రోవులయొక్క, గ్రాసంబులు=భోజనవస్తువులు, నెన్నడుము నన్నఁదనంబునన్ = అన్నువకౌను యొక్క తనుత్వముచే, అటన్ = అవల, మిగులన్, డిగ్గిచనకునికిన్ = దిగివెడలకుండుటచే, కటితటంబులకంటెన్ = నితంబభాగములకంటెను, తారి = తమరి, పుటపుటనయ్యెన్ = పెరిఁగెను, అనన్, తోరంబులు=బలుపుచెందినవి, అగు, బోరలన్ = ఉరములచే, కందంబులన్ = మూఁపులచే, అందంబులు కని=చక్కఁదనములు పొంది, నడుము మిగుల సన్నముగాను ఊర్ధ్వకాయము లావుగాను నుండెను, బిరుదులు=బిరుదములను, అంకించి = స్తుతించి, తమ్మున్, ఉపలాలించు = లాలనము చేయుం పరిపాలకుల = పోషించువారియొక్క, సంస్తవంబులకున్ = స్తుతులకు, చెవిదార్చె ననన్ = కర్ణము లావైపునకుఁ బెట్టెనవో యనురీతి, కర్ణకిసలయంబులు = చిగురులవంటి శ్రోత్రములు, వ్రాలంబడి = వ్రేలఁబడి, వెండి గుండులుంబోలెన్=వెండితోఁ జేసినగుండులవలె, కన్నులపండువులై=నేత్రానందకరములై, గండ...వంబులు-గండభైరవు = గండభైరవదేవునియొక్క, భూజవారువంబులు=భూజకోఱకుఁదెచ్చినగుఱ్ఱములో, అనన్=అనునట్టుల, (అలం. ఉత్ప్రేక్ష) మెండుకొని=పూర్ణమై, ఉండు, జాగిలంబులునున్ = వేఁటాడు నొకవిధపు శునకములను, కాంచి = చూచి, అందునందున్ = వానివాని యందు, వేఁటకున్, ఊఱువైనవానిన్ = తగినవానిని, ఏర్పఱించి = ఏఱి, తెచ్చుటకున్, అనుచరులన్ = కింకరులను, నీవు నీ పని, నియమించి = ఆనతిపెట్టి, తానును, ఆఖేట...పాటిన్-ఆఖేటక=వేఁటనిమిత్తము, ఉచిత = యోగ్యమైన, పరిపాటిన్=విధమున, సన్నద్ధుండు=సిద్ధమైనవాఁడు, అయ్యెన్, అయ్యవసరంబునన్ = అప్పుడు.

అటవికుఁడు దుప్పులు పందులు లోనగు నడవిజంతువులను గూర్చియుఁ బక్షులను గూర్చియుఁ జెప్పెను. కాన మృగముల వేటాడుటకు వేటకుక్కలను బక్షిగణముచే వేటాడుటకు క్రమశిక్షనొందిన డేగలను స్వారోచి తగినవాని సేకరించెను.

సీ. పచ్చనిహురుమంజిపనివాగె పక్కెర
పారసిపల్లంబు పట్టమయము
రాణ నొప్పారుపైఠాణంబుసింగిణి
తళుకులకోరులతరకసంబు
మిహిపసిండిపరుంజు మొహరా కెలంకుల
తావు గుజ్జరినేఁత కేవడంబు
డాకెలంకున సిరాజీకరాచురకత్తి
కుఱుఁగటఁ గ్రొవ్వాఁడిగోరకలపొది
తే. పీలికుంచెతలాటంబు పేరజంబు
మణులమొగముట్టు వన్నె సాహిణి యొకండు
కర్తయెదుటికిఁ గొనివచ్చె గంధవాహ
బాంధవం బగునొకమహాసైంధవంబు.

టీ. పచ్చని = పచ్చరంగుగల, హురుమంజి = హురుమంజిదేశపు, పని = రత్నాదులుతాపుట, చెక్కుట మున్నగుపనులు గలిగిన, వాగె = కళ్లెము, పక్కెర = కవచము (కప్పెడుకంబళివంటిది), పట్టమయము = పట్టుతోఁ జేయఁబడిన, పారసిపల్లంబు = పారసీకములోని జీను, రాణక్ = ఇంపుగా, ఒప్పారు = చక్కనైయున్న, పైఠాణంబుసింగిణి = పైఠాణదేశసంబంధమైన విల్లును, తళుకు లకోరుల తరకసంబు = ధగధగ వెలుఁగుచున్న బాణములపొది, మిహి = మేలిమి, పసిండి = సువర్ణమయమైన, పరుంజు = పట్టు కానుపిడియున్న, మొహరా = ఈపేరుగల వంకకత్తియుం, కెలంకులతావు =

ఆకత్తిప్రక్కను, గుజ్జరినేఁతకేడెంబు = గుజరాతిదేశపు పనివానితనము గల కేడెమ్మును, డాకెలంకునన్ = ఎడమవైపున, సిరాజీ=సిరాజీదేశపు, కరా = కఱకైన, చురకత్తి=మొనగలిగిన చిన్నకత్తియును, కుఱుఁగటన్ = (దానికి) దగ్గఱఁగా, క్రొవ్వాఁడి = క్రొత్తఁగా వాఁడిపెట్టఁబడిన, గోరకలపొది = పొట్టియీఁకెలబత్తలికయు, పీలిసుంపెతలాటంబు = పికిలియను పిట్టలబొద్దు క్రిందనుండు నెఱ్ఱనివెండ్రుకల కుచ్చులతోఁ జేయఁబడిన తురాయియును, ఫీరజంబుమణుల = కృత్రిమరత్నములయొక్క, మొగముట్టు = మొగపుఁ బట్టమును, (పేరోజంబుమణులనియుం గలదు), పన్ని=పూన్చి, సాహిణి = గుఱ్ఱపువాఁడు, ఒకండు, గంధవాహబాంధవంబు = (వేగమునందు) వాయువునకు బంధువగు, అగు, సైంధవంబున్=సింధుదేశభవమైన యశ్వమును, కర్త యెదుటికిన్ = స్వారోచియగ్రమునకు, కొనివచ్చెన్.

తళుకులకోరుల అనుచోఁ దళుకులకోరీల యని పాఠాంతరము గలదు. నన్నయభట్టారకుఁడు ఆంధ్రశబ్దచింతామణియందును దద్వ్యాఖ్యలో అహోబలపండితుఁడు లకోరీ దీర్ఘాంతముగా నిశ్చయించిరి. అథర్వణాచార్యుఁడు లఘుత్వము నామోదించినాఁడు. కవులు తఱచుగా హ్రస్వాంతముగఁ బ్రయోగించిరిగాన లకోరులనుపాఠము దుష్టముకాదు. లకోరులు సాధువనుటకుఁ బ్రమాణములు.—

ఉ. "కొద్దికిఁ బచ్చఁల్లువి లకోరుల కేమగుచున్నదో గదా."

(తారాశశాంకము, ఆ. ౪.)

సీ. "కుఱంపఁగిలకోరి హేళావతీతనూభృదుభావ మింతని యెఱిఁగివచ్చె."

(బహుళాశ్వచరిత్రము, ఆ. 3.)

చ. "కలువలకోరులం గులుకుగబ్బిచనుంగవ గాదసేయఁగన్."

(దశావతారచరిత్రము, ఆ. 3.)

తే. "ద్విజుఁ డటులఁ బాడిదప్పి క్రొవ్విరిలకోరి."

(సత్యభామాసాంత్వనము, ఆ, ౪.)

లకోరీలు అనుపాఠము గ్రహింతుమేని యదియుం సాధువు.' ప్రయోగము.

క. "ఈరీతిం గొందలిరు ల,కోరీ సురతాణి కాఁకగూర్చుచకోరీ
శారీకీరీమత్తమ, యూరీరవములకు నలికి యుగ్మలి మదిలోన్."

(చంద్రభానుచరిత్రము, ఆ. ౨.)

తా. కత్తెము, జీను, దానిత్రొక్కనుగత్తులు, గటారులు నమ్ములపొదులు, నీఁటెలు, బాకులు మున్నగు నాఖేటసాధనసంపన్నం బైనయొక్క గుఱ్ఱమును రాజు నొద్దకు నశ్వరక్షకుఁడు తెచ్చెను.

క. తెచ్చుటయు నిచ్చ మెచ్చి మ
రుచ్చటులకురంగరయనిరోధిస్యదగ
ర్వోచ్చం బగునత్తేజి సు
హృచ్చక్రం బలర వేగ నెక్కి వెడలెన్. 29

టీ. తెచ్చుటయున్ = ఆగుఱ్ఱమును సాహిణి తెచ్చి యిడఁగానే, ఇచ్చన్ = మనంబున, మెచ్చి, మరు...చ్చంబు-మరుత్ = గాలిసంబంధమైన, చటుల = పటుత్వముగల, కురంగ=మృగములయొక్క, రయ=వడిని, నిరోధి = నిలుపఁజాలిన, స్యద = రయముచేతనైన, గర్వ = గర్వముచే, ఉచ్చంబు=ఉన్నతమైనది, అగునత్తేజిన్ = అయిన యాయశ్వమును, సుహృచ్చక్రంబు = స్నిగ్ధబృందము, అలరన్ = ఆనందపడఁగా, వేగ, ఎక్కి, వెడలెన్ = ప్రయాణము కాఁగా. అలం. ఉపమ.

వాయువు వాహనము సామాన్యతురంగముగాదు సమర్థమైనది. స్వారోచి యెక్కిన యశ్వము వాయుతురంగమును వేగమున నతిక్రమించినది. వాయు వేగమునఁబోవఁగలది. కాననే గంధవాహబాంధవము. తనవాహనముల.

కంటె వాయువు వేగముగాఁ బోఁగలవాఁడు. అతనితో సమముగాఁ బోఁగఁ లది గానసే యతనికి బాంధవ మనిపించుకొనెను కాన గర్వోచ్చము.

తా. వాయువాహన మైనజింకకంటెను వేగముగఁ బర్వెత్తఁజాలిన యాగుఱ్ఱమును స్నేహితుల కానందము గలుగున ట్టెక్కి బయలుదేఱెసంతట. అలం. ఉపమ.

చ. జడలు మలంచి చొళ్లెముగ సన్నపుఁబాగ లడంగఁ జుట్టి చ
ల్లడములు పూని మీఁదఁ బదిలంబుగఁ గట్టినమట్టికాసెలన్
బిడియము లంటఁదోఁపి పృథుభీషణబాహులసాళువంబులన్
దడవి కెరల్చుచున్ జనిరి సాధునిమ్రోల నృపాలనందనుల్.

టీ. నృపాలనందనుల్ = రాజకుమారులు, జడలు = అల్లినశిరోజముల జడలను, మలంచి=వంచి, చొళ్లెముగన్=గుండ్రపుచుట్టగా, సన్నపుఁబాగలు= మృదుతరములైన తలపాగలలో, అడంగన్ = కానరాకుండ నాజడలు ఇమిడి యుండునట్లు చుట్టి, చల్లడములు=చల్లనములు (లాఁగులు), పూని = తాల్చి, మీఁదన్=లాఁగులమీఁద, పదిలంబుగాన్ = గట్టిగా, కట్టిన = ధరించిన, మట్టి కాసెలన్=మట్టిరంగులలో ముంచిన నడికట్టులయందు, బిడియములు = బాఁకు లను, అంటన్ దోఁపి=పిడివఱకు అంటుకొని యుండునటుల లోనికి దోఁపి, పృథు= పెద్దవైయైన, భీషణ=బెదరుపుట్టించు, బాహుల = చేతులయం దున్న (యని యర్థము.) సాళువంబులన్ = డేగలను, తడవి=దువ్వి, కెరల్చుచున్ = పురి కొల్పుచును, సాధునిమ్రోలన్=స్వారోచిముందఱ, చనిరి = నడచిరి.

తా. స్వారోచియున్న తాశ్వము నెక్కి వేఁటకుఁ బరివారముతో బయలు దేరఁగానే రాజపుత్త్రు లెల్లరుఁ దమజడలు తలపాగలలో నడఁగునట్లు చుట్టు కొని లాఁగులు తొడిగికొని కాసెకోకలు బిగించి మొలలో కత్తులు దోఁపికొని వేఁటకుఁ దగిన వేషమును ధరించి ముంజేతులపైనున్న డేగలను వేఁటకుఁ బ్రోత్స హించు మెలకువతోఁ బట్టుకొని వేఁటకు వెడలిరి. అలం. స్వభావోక్తి.

సీ. ఇవి కంఠపాశంబు లింత డుస్సిన మీఁదఁ
బడి దిశాకరి నైనఁ గెడపఁజాలు
నివి మింటఁ బఱచుపక్షీంద్రుఁ జూపిన నీడ
బడి వాలునందాఁకఁ బఱవఁజాలు
నివి గాలి గనిన మూకవరాహదనుజేంద్రు
నైన జుట్టొంటిలోఁ నాఁగఁజాలు
నివి కాటు కొల్పిన వృద్ధకూర్మముపీఁపుఁ
జిప్పైన నెఱచ్చికై చింపఁజాలు
తే. ననఁగ ఘుర్ఘురగళగర్తజనితభూరి
భూభృదురుబిలభరితభాభాభయంక
రార్భటీదీర్ణదిగ్భిత్తు లగుచుఁ జెలఁగె
సరిపెణలఁ బట్టి తెచ్చినజాగిలములు. 31

టీ. ఇవి=ఈశునకములు, కంఠపాశంబులు = మెడకుఁగట్టిన త్రాళ్లు, ఇంత డుస్సినన్ = ఒక్కింత సడలించిన, దిశాకరి నైనన్=దిగ్దంతి నైనను, మీఁదఁబడి=పైపిఁబడి, కెడపఁజాలున్=వధింపగలవు. ఎంతదూరమునం దుండు జంతువునైనను గొలుసు వదలినంతమాత్రమున సాహసముగాఁ బోయి శునక ములు పట్టుకొనఁగలవు. ఇవి, మింటన్=గగనమున, పఱచుపక్షీంద్రున్=ఎగురు చున్నగరుడుని, చూపినన్, వాలునందాఁకన్=అపక్షిరాజు క్రిందికి దిగునంత దాఁక, నీడబడిన్=భూమిపైఁ గనఁబడుచున్న చాయనుబట్టి. పఱవఁజాలున్= పరుగిడఁగలవు. పైనున్నపక్షులనీడ గుర్తించి నీడవెంటఁబోయి వాలునంతవఱకు వెంబడించి యాశునకములు పట్టుకొనఁగలవు. ఇవి, గాలి గనినన్ = వానిపై నుండివచ్చు వాసనపసికట్టినచో, మూకవరాహదనుజేంద్రున్=సూకరవేషము వేసిన మూకుఁ డనురక్కసిరాజు నైన, జుట్టొంటిలోన్=(దూరముపోకుండ), జుట్టేఁడు లేక జుట్టెఁడు ప్రేలెఁడు నని పరిమాణార్థకము. ఆఁగఁజాలున్ =

నిలుపఁగలవు. సాధ్యముగాని యొంతటిపాతకరించిన యడవిపందికైనను ఈశునకములు మిగులఁ జేరువలోని పట్టుకొని యాపఁగలవు.-ఇవి, కాటుకొల్పినన్ = కఱవఁ బురికొలిపితిమా, వృద్ధకూర్మము వీఁపు.జిప్ప = ఆదికచ్ఛపముయొక్క వీఁపుచిప్ప (తాబేలు బోరుసునైనను), చింపఁజాలున్ = చీల్చివేయఁగలవు. తాఁబేలువీఁపు మిగులఁ గఠినమైనది. అందు ఆదికూర్మమువీఁపు చెప్పఁ బనిలేదు. కాటంబెనేని యాశునకము ఆదికూర్మమువీఁపునేని చీల్పఁగలదు. అనఁగన్ = ఘర్ఘర...భిత్తులు—ఘర్ఘర=ఘర్ఘరమనెడు, గళగర్త=కంఠమనుగోయియందు, జనిత=పుట్టిన, భూరి=విస్తారమైన, భూభృత్=కొండయొక్క, దరు=గొప్పవైన, బిల=గవులయందు, భరిత=పూరింపఁబడిన, భాంభాంకారార్భటీ=భాంభాం అను ధ్వని పుట్టించుచున్న మొఱుగుటలచే, దీర్ణ=పగిలిన, దిగ్భిత్తులు=దిక్కులగోడలుగలయవి, అగుచున్; సరిపెణలన్ = శృంఖలములచే, పట్టి=వేఁటకాండ్రు పట్టుకొని, తెచ్చిన=వెంటఁ గొని తెచ్చిన, జాగిలములు=వేఁటకుక్కలు, చెలఁగెన్ = ఒప్పెను.

తా. ఈకుక్కలు దిశాకరులనైన నిగ్రహించును. ఇవి యాకసమున నెగురు గరుత్మంతునితోఁగూడ నీడజాడఁబట్టి పసిగట్టును. ఇవి వాసన పసిపట్టించి మూకాసురునైన (వాఁడు నిజమైన పందికాకున్నను)నిలుపును. దంతపటుత్వమున నాదికూర్మము వీఁపైన భేదించును. అని యనుకొనఁ జాలి భాంభాం అను నరవులతో పర్వతగుహలను మాఱుమ్రోగునట్లు చేయుచు వేఁటకై గొలుసులు కట్టి వేఁటకాండ్రు గొనిరా కుక్కలు వెడలెను. అలం. అశక్యకరణము; కావ్యార్థాపత్తి; ఉత్ప్రేక్ష.

చ. పులియడుబూచిగాఁడసురపోతులరాజునుమంతిగాఁడు చెం
గలువ సివంగి భైరవుఁడు గత్తెర సంపఁగి వెండిగుండు మ
ల్లెలగుది వాయువేగి చిటిలింగఁడు సాళ్వఁడు వత్సనాభి యే
కలములముత్తి గబ్బియనఁగాఁ గలవాని గ్రహించియుద్ధతిన్.

టీ. పులియఁడు, బూచిగాఁడు, ఈవిధమైన పేరులు గలకుక్కలను (ఈరీతిని గబ్బి యనువఱకుఁ జేర్చని తెలియవలెను.) గ్రహించి వేటకాండ్రుద్ధతిగా వెడలిరి.

ఉ. కట్టిననీలిదిండ్లు సెలకట్టియవిండ్లును విండ్లగాసెనల్
చుట్టి నొసళ్లపై నిడినజుంజుఱుఁబల్లసిగల్ గటీతటిన్
బెట్టినమోటకత్తులును మేనులఁ గార్కొనుకప్పు లేర్చి చేఁ
బట్టినవేఁటయమ్ములును బాగగువాగురికుల్ మహాధ్వనిన్. 33

టీ. కట్టిన=నడుములు బిగియునటులఁ గట్టుకొనిన, నీలిదిండ్లు = నల్లకాసెకోకలును, సెలకట్టియవిండ్లును=ఒకదినుసు విండ్లును, (సెలసుకట్టియతోఁ జేసినవిండ్లు) విండ్లగాసెనల్ = విండ్లుపెట్టు ఖరకాలును, చుట్టి = మెలియఁ జుట్టి, నొసళ్లపైన్=నొసటిప్రదేశముల మీఁదికి వచ్చునటుల, ఇడినజుంజుఱు బల్లసిగల్ = ఉంచుకొనిన చిక్కుపడిన రొట్టజుట్లును, కటీతటిన్ = వెనుకప్రక్కను - మొలవెనుకభాగములందు, పెట్టిన మోటకత్తులు = పెట్టుకొనిన యుక్కుకత్తులు, మేనులన్ = దేహములందంతట, గార్కొనుకప్పులు = కమ్ముకొనిన నీలచ్ఛాయలును, ఏర్చి = మేలైనవి తీసి, చేపట్టినవేఁటయమ్ములు= పట్టుకొని వేఁటాడుటకుఁ దగినబాణములును, బాగగు వాగురికుల్ = తగిన వలవేఁటకాండ్రు, వాగురిక యన నుచ్చు; దానితో వేఁటలాడువానిని వాగురికుఁ డందురు. మహాధ్వనిన్ = పెద్దధ్వనికలుగునటుల మాటలాడుచు, వైపద్యముతో నన్వయము. అలం. స్వభావోక్తి.

తా. నల్లకాసెల కట్టుకొని, ధనుర్బాణములు ధరించి, విండ్లకుఁ బెట్టు ఖరిగుడ్డలు తలకుఁ జుట్టుకొని, చిక్కువెండ్రుకలజుట్టుతో నల్లరొండల్లతోఁ గత్తులు మొల దోపికొని యుండుల వేఁటకాండ్రు వెడలిరి.

సీ. పట లెత్తుకొని రొత్తుకిటినైన మోటాస
పడి యేయఁ బోడుతు నీపాదమాన

కలగుండుపడఁ జెండుకరి నైనఁ జెవి పట్టి
బలిమిమైఁ దెత్తు నీపాదమాన
సెల నెప్పుకొని రొప్పుపులి నైనఁ బీడించి
పడవైతుఁ జొచ్చి నీపాదమాన
తెరఁ దూఱి వెఱఁ బాఱుగురుపోతునైనఁ
బడి యెక్కి పొడుతు నీపాదమాన
తే. యితరదుర్బలమృగపంక్తు లేమి లెక్క
కండగరువంపుమాటలు గావు సుమ్ము
చూడు మమ్మని పంతంబు లాడుకొనుచు
నవ్వరూథినిసుతుఁ గొల్చి యరిగి రపుడు. 34

టీ. సటలు=జడలు (మెడపై నుండు రోమములు), ఎత్తుకొని = నిరీక్షించి, ఒత్తుకిటినైనన్ = ఒరసికొనివచ్చు సూకరమునైనను, పోటు = వేఁటకాండ్రు తమకడ్డు పెట్టుకొనుతడికలు మొదలగునవి యని కొందఱు వ్యాఖ్యాతలు, మఱుగుగా నుంచుకొను మనుష్యాద్యాకృతి యని యొకరు, వ్రాసి యున్నారు. ఆసపడి=దానిమాటుననుండి, దానిమాటు నపేక్షించి, ఏయన్=బాణమును విడువను, పొడుతున్ = ఎదురుగాఁ బోయి తెగించి బల్లెముతోఁ బొడిచెదను. నీ పాదమాన=నీ పాదములపై నొట్టుపెట్టుకొందును. పందికి మెడమీఁది రోమములు నిక్కఁ బొడుచుట పూర్తిగాఁ గోపము వచ్చినటులఁ దెలుపును. అట్టి పంది నెదురుట యపాయకరమైనను సాహసింపఁ గలమని భావము. కలగుండుపడన్=కలఁగిపోవునట్లు, చెండుకరినైనన్=చెండాడుచున్న గజమునేని, చెవిపట్టి = చెవులను బట్టుకొని, బలిమిమైన్=బలాత్కారముగా, తెత్తున్ = తెచ్చెదను, నీపాదమాన = నీపాదములతోడు, సెలన్= సెలయేటిని, నెప్పుకొని=తావుచేసికొని, రొప్పుపులినైనన్=గాండ్రించుచున్న బెబ్బులినైనను, చొచ్చి=దానియురవునకుఁబోయి, పీడించి=బాణములు మొద

లగువానిచే నొప్పించి, పడవైతుఁ=నేలపైఁ బడఁద్రోయుచు, నీపాదమాన-(ఇది పంతపుమాట); వెఱక్=భీతిచే, పాఱు, గురుపోతువైనన్=గవయముచేని పడి=మీఁదఁబడి, తెరన్=తెరచీరనుండి, తూఱి=బయటపడి, ఎక్కి=దానిపయి నెక్కి, పొడుతున్=పిడికిటితోఁ బొడిచి చంపఁగలను, అడవిపంది, ఏనుఁగు, పులి, గురుపోతు వీనిని జంపుటయే కష్టము. వానినే సులభముగాఁ బట్టి చంపఁ గలిగినపుడు, ఇతరదుర్బలమృగపంక్తులు = తక్కిన బలహీనములైన జంతుసమూహములు, ఏమి లెక్క=నేను గణింపను. కండగరువంపుమాటలు=క్రొవ్వెక్కి పల్కువాక్యములు, కావుసుమ్ము = కావుసుమా, మమ్ము = వేఁటయందు నేర్పరుల మగు మమ్ము. చూడుము = వేటలోఁ బరిశీలింపుము. (ఇప్పు డెందులకు?) అని, పంతంబులు = ప్రతిజ్ఞలు, ఆడుకొనుచున్ = పలుకు కొనుచు, అప్పరూధినిసుతున్=అవరూథినికుమారుఁడైన స్వరోచిని, కొల్చి = చుట్టుకొని, అరిగిరి = నడచిరి. అపుడు. పైపద్యముతో నన్వయము. అలం. కావ్యార్థాపత్తి.

తా. వేఁటకాండ్రు రాజుతో నేనింతవాఁడ నంతవాఁడ నని గర్వపు మాటలు గాక తమ కున్నసహజమైన బలముకలిమిని బంతంబులాడుచు నడిచిరి.

ఆ. మువ్వగదల నత్తెములనుండి యెగురుచుఁ
బదనుమీఱ నెరల పెదకుడేగ
పదువు వట్టి దండపాణులై నడిచిరి
విభునిగడల డేగవేఁటకాండ్రు. 35

టీ. డేగవేఁటకాండ్రు = డేగలసహాయముచేఁ పక్షులవేఁటలాడు వేఁటకాండ్రు, మువ్వగదలన్ = కాలినున్నమువ్వ కదలునట్లు, అత్తెముల నుండి = చేతికిఁదొడుగుకొనిన తోలుకవచమువైనుండి, ఎగురుచున్=మీఁదికిఁ బలుమా రెగరుచు, పదనుమీఱన్ = వేళదాఁటిపోఁగా, ఎరలన్ = మేఁత లను, పెదకుడేగపదువున్ (కదు పన మంద), పట్టుకొని, దండపాణులై =

చేతులలోఁ గత్తులుగల వారై, విభునిగెడలన్ = అధికారిపార్శ్వభాగములను, (పా-మోలన్ = ముందుభాగమున) నడిచిరి = నడువఁదొడఁగిరి. ఆఁకలి బాగుగాఁగొన్నపుడుగాని డేగ పక్షుల వేఁటాడదు గాన ఆఁకలిగొను నటుల డేగలఁ గొనివచ్చి రని భావము.

తా. మేఁత వేళ యతిక్రమించి యాఁకలిచేఁ జేతులపై నుండు తమ కాలిమువ్వ ధ్వనిచేయ నెగురుడేగలను బట్టుకొనుచు రాజువెంటఁ గట్టియలం బట్టుకొని వెడలిరి. అలం. స్వభావోక్తి.

ఆ. గూనివీఁపు లదర గొణఁగి తిట్టుచు నేకుఁ
గఱచినట్టికుక్కగండ్లనంగ
మూతినరపమీసములబోయముదుసళ్లు
పందివలలు మోచి పఱచి రపుడు. 36

టీ. గూనివీఁపులు = గూనులుగల వెన్నులు, అదరన్ = చలింపఁగా, గొణఁగి = లోలోన (ననుకొనుచు) తిట్టుచు, ఏకుఁగఱచినట్టి=దూదియేకును నోటితోఁ బట్టుకొనిన, కుక్కగండ్లు = గండుకుక్కలు, అనంగన్, మూతి నరపమీసముల బోయముదుసళ్లు = మూతిపైఁ దెల్లమీసముగల ముసలి బోయలు, అపుడు, పందివలలు = పందులఁ బట్టుకొను నురులను, మోచి = వహించి, పఱచిరి = పరుగిడిరి.

తా. (వలలమోయుచుండుటచేతనే) గూను లెక్కిన వీఁపులతోఁ దెల్ల మీసములుఁగల వృద్ధకిరాతులు, తమపైయధికృతుల లోలోనఁ దిట్టుకొనుచు, పందివలలను మోసికొని పోయిరి. అలం - ఉత్ప్రేక్ష - స్వభావోక్తి.

వ. ఇట్లరిగి యమ్మహారణ్యంబు సొచ్చి విచ్చలవిడి నచ్చటం బచ్చిక బయళ్ల మచ్చిక లచ్చుపడం దటిచ్చటులం బగఁలోచన ప్రభాకటలంబు దిక్తటంబులం బర్వఁ దాఱుమాఱుపడ నిడికొనిన మొగంబులతో నేణీజిహ్వాపల్లవోల్లిహ్యమానాం

గంబు లగుసారంగంబులఖురలిఖారంగంబు లనం గనుపట్టు చెలికపట్టులును, బిట్టెసంగునాఁకటం దట్టువడి పొట్టకై పుట్టకూటికిం జీరులకుం జెదలునకు నెలుంగులు గులగులం బుట్టలు నిశితఘనఖరకులిశకోటులం గోరాడ నాదండం గాచుకొని యుండి వెడలిచను విషవిస్ఫురద్భుజంగంబుల నల్లడం గబళించి గొంటకుండ దంటు చప్పరించుగతిం జప్ప రించుచు నొండొంటికిం జేరెంబులు వాఁతె కుప్పించి తప్పించు కొనుదుప్పులఖురజరజశ్ఛటల నెసక మెసంగుమసమసకల మఱుంగువడి యుండుగండోపలంబులును, బరిహసితసితేతర పాషాణపాటవంబు లగు విషాణపరిఘంబు లొండొంటిం దాఁకి కత్తిల్లు పెత్తిల్లు మనఁగ బోరుకారుపోతులకోలాహలం బులం బ్రతిశబ్దంబు లీనుకోనలును, మద మొదవ నెదపదను నంబోదలు పెట్టలకుంజుట్టంబులై చిల్లరపలుగులం బిల్లలం జొల్లరంబుల సాగనిచ్చి గమికి వెనుకయై మలయుచుఁ బిఱుందం దిరుగు చిఱుగున్నలకు వెన్నాడు తోఁడేళ్లసివం గులం దిరిగి తిరిగి మొత్తి పోనొత్తి చరియించు నేకచరం బుల ఘుర్ఘురధ్వానంబుల ఘూర్ణమానంబు లగుపరిగె పక్కె పలు మేరు రేఁగు వేము పులుగుడు గురివెంద యీఁదు గేదంగి మోదు గౌరు కోరింద కనుము కానుగు మొదలగుపొదలం బొదు వగునానావిపినపాదపకలాపంబులును, మాటి మాటికి మానిసికాటు మరగి తెరువులు గాచి కాచి డగ్గుత్తిక పడందిను పెద్దపొలవలనం బుటపుటనై త్రుప్పుళ్లు దుల్లి త్రుళ్లి గంతు లిడుగబ్బిబెబ్బులులనలఁగుడుల దొడ్లజనంబులు మంత్రించి పొరక దిగిచిన నీరు మే పుడిగి గిరులు గ్రక్కదల

వాపోవుచుం దిరిగితిరిగి వాకట్టువిడిచినప్పుడు దప్పికై పాటి
నెలయేటిలెంకులం బాఱిమ్మలు ట్రోమ్ముకెలంకులం గాఁడ
గాంద్రు గాంద్రు మని రొప్పి నొప్పి కుప్పరంబుగా వియత్తలం
బునకు విల్లెత్తుపాడు వెగసి నెత్తురులు గ్రక్కుచుఁ గూలం
గ్రోల్వులఁలఘుర్ఘరధ్వనుల గుండియ లవిసి కలగుండు వడు
కారండవంబులపక్షపుటపటాత్కారంబుల బోరుకలంగు నెల
యేటిలెంకులును, మేఁతవెంబడిం బొలముపల్లంబులం దిరిగి
తిరిగి పెంట్రికలు వెట్టు పెంటపట్టునకు వచ్చి యచ్చటం
గ్రుచ్చి కానరాకుండ మునుమున్న మృగయుండు బిసరుయొడ్డి
సంఘటించిన కాలిబోనులం బడి బెగడక యద్దారు వీస్చు
కొని యీరకులఁ దఱియంబడి యవ్వలికై వెడలి చన
లేక గెడసి తన్ను కొనుమన్ను మెకంబులయాక్రందనంబులం
గ్రందుకొనువిషమప్రదేశంబులును, జిలుతగండ్లగమిచేత
దైవికంబున డాప్రక్కమీఁదువడ దాఁటువడి యవి గొంతు
క్రొన్నెత్తురులె క్రోలి విడిచి చన మార్తెడలువడి మళకవన
చంళమ్ములు మూఁగ మూఁగంబాఱినకొండగొఱియముఱు
గుడు బొందులకు సందడించు కంకగృధ్రావళుల మొల్లంబుల
ముసుంగువడుపల్లంబులును, మేయుతఱి వీఁ పెక్కితేఁచొకటి
మూఁపురంబు గఱచి కఱచి యొఱచి పడవైవం దోడియొక
రెండుమూఁడు వెనుక ముందఱ నందంద కాళ్లం బెనంగుచు
నత్తునుక లేఱియేఱి తినఁ గాలెకలినయెడ మందుత ద్వేద
నకుఁ గాక మట్ట లెత్తుకొని యుత్తు గలపొదరుటడవులం
చొరంబాఱు పిడికడితికదుపునురవడికివిఱిగి పడినవిటపివిటపం
బులం దసుకువొడిచినగతి నొందునెడలును, పదులుపదులు

నూఱులునూఱులు వేలువేలు గుములుగట్టి దట్టం బగు నెయ్యంబున వెదురుబియ్యంబు లొండొంటి కొసంగఁ గరివర కరేణువులు వంప ముంపు చెడి యిట్టట్టుపడి తిట్టలగుజిట్టల సంకటంబు లగుడొంకలు నీక్షించి హర్షించి యొక్కఁడు తమినొక్కయెడనడుగువెడలనిబెంకిఁ గని వాఱుగవులునకు మెకము దిగ దని యెన్ని మన్ను దూర్పెత్తించి గాలి పరికించి దిగువ దెస దొడ్డివల పన్ని యెగువ పొలిమేర బారాదియగు దూరం బేఁగఁ బోఁగువాఱించి యత్త్రాట వల మోవం దెరలెత్తి యెత్తి నత్తెరఁ దుత్తుమురుగాఁ జించుకొనిపాఱినం బోనీక బారిసమరుటకు వలచుట్టునుం జెట్టు దండగొని నిలువ నలువుగలపుళిందులఁ గొందఱ నిలిపి యమ్మంది పిఱుంద జాగిలంబులతోడ వాగురికుల నిలువ నియమించి తెరకు లోనగువాని సందుఁ బడంగొట్టించియు గట్టువెంట దట్టంబుగాఁ బ్రజ నెక్కించి మఱి కలయ గహనతలంబున నెల్లం జెల్లుగా విల్లువేఁటకు నేటుదప్పని పోటివిలుకాండ్ర మృగములు వెలువడుటకు హరిచ్ఛదచ్ఛటావృతశిరఃకటి ధనుష్కోటులై కొట్టికానిం జూపెట్టుకొని యెదురు మాటులుగాకుండ నుండి చెదరి పాఱ దెరువులం బఱవకుండ నీరముల సందుసందులం దమతమకట్టినమోటకత్తుల నొండొండ ఖండితంబు లగుమండగలకంపమండలు ద్రోచి మునుములఁ గనుమ లొనరించుకొనంబంచి తాను నొక్కొక్కయెడం బాదచారియు నొక్కొక్కయెడఁ దురగాధిరూఢుండును నై యెల్లెడల మెలంగుచుం గూఁత లెగయఁ బణవ మృదంగ దుందుభిప్రముఖ తూర్యంబులు

గోట్టించియుఁ గాహళులు పట్టించియు నగ్నియంత్రంబులు
ముట్టించియు రొద మిన్నుముట్టఁ జోపు వెట్టించిన. 37

టీ. ఇట్లు = పైనిచెప్పినరీతిని, అరిగి=చని, అమ్మహారణ్యంబు = ఆపెద్ద వనమును, చొచ్చి = ప్రవేశించి, విచ్చలవిడిన్ = యథేచ్ఛముగా, అచ్చటన్ = ఆయడవియందు, పచ్చికబయళ్లన్ = పచ్చఁగా గడ్డిపట్టిన తావులయందు, మచ్చికలు = ప్రేమములు, అచ్చుపడన్ = తేటపడునట్టుల, తటిచ్ఛటులంబు = మెఱుపునట్టులఁ బ్రభావంతములు, అగులోచ...పటలంబు - అగు, లోచన = నేత్రముల, ప్రభా = తేజస్సులయొక్క, పటలంబు=సమూహము, దిక్తటంబులన్ = దిగంతములందు, పర్వన్ = ప్రసరింపఁగా, తాఱుమాఱుపడన్ = వ్యత్యయ మగునట్లు, ఇడికొనిన మొగంబులతోన్ = ఉంచుకొనిన మోములతో, ఏణీ=ఆఁడులేళ్ల, జిహ్వాపల్లవ = చిగురుటాకులయట్టి నాల్కలచే, ఉల్లిహ్యమాన=మీఁదికి నాకఁబడుచుండిన, అంగంబులు = శరీరములుగలవి, అగు, సారంగంబుల = మగలేడుల, ఖురళికారంగంబు = సాముచేసెడుతావులు, అనన్, కనుపట్టు=కనఁబడు, చెలికపట్టులను=బీటినేలలును, బెదరుచూపులతో దిక్కులుచూచుచు నాఁడులేడు లొడల్లు నాకుచుండ మగలేళ్లు తలలాడించుచు నుండెను. తలకదలించునపుడు కొమ్ములుగదలించుట కఱ్ఱయో కత్తియో గొని చేయుసామువలె నుంటచే నది గరిడీ యని తోఁపఁజేసెను (అలం. స్వభావోక్తి - ఉత్ప్రేక్ష.) బిట్టు = ఎక్కుడుగ, ఎసగు నాఁకటన్ = పెరుగుచున్న యాఁకలిచే, తట్టువడి = అలసి, పొట్టకై కడుపునించుకొనుటకై, పుట్టకూటికిన్=పుట్టలలో నుండు పువ్వులకడికొఱకు, (చీమగ్రుడ్లచే మద్దలుమద్దలుగాఁ జేయఁబడినపుట్టమట్టికొఱకని యొకానొకరు) చీమలకున్=చీమలగుంపులకును, చెదలునకున్ = చెదలుపురుగులకును, ఎలుంగులు = ఎలుఁగుబంటులు, గులగులన్ = గులగులమనుధ్వని కలుగునట్లుగా, (ఇది ధ్వన్యనుకరణము.) పుట్టలు, నిశిత = తీక్ష్ణములైన, నిజ = తమ, నఖర

కులిశ = వజ్రాయుధములవంటిగోరులు, కోటులన్ = అగ్రములతో, కోరా డన్ = (మన్ను) చిమ్మివేయఁగా, ఆదండన్ = ఆప్రక్కలను, కాచుకొని యుండి, వెడలిచను = (ఆయెలుఁగుబంటులు త్రవ్వినకలుగులనుండి) పైకి పోవుచుండిన, విషవిస్ఫురత్ = విషముతోఁ బ్రజ్వరిల్లెడు, భుజంగంబులన్ = సర్పములను, నల్గడన్ = నలుతట్టులను, కబళించి = కఱచిపట్టి, గొంటుకుండన్ = కదలకుండురీతిని, వంటు = చొప్పదంటు, చప్పరించుగతిన్ = నమలిరసముగ్రోలు నట్టుల, చప్పరించుచున్ = నమలిరసమును గ్రోలుచు, ఒండొంటికిన్ = ఒక దానిపైనొక్కటి, పేరెంబులువాఱి = పరుగులిడి, కుప్పించి = మీఁది కుబికి, తప్పించుకొనుదుప్పుల = తమపైఁ బడువానిబారినుండి తొలంగిపోవు దుప్పుల యొక్క, ఖురజ = డెక్కలవలనం బొడమిన, రజశ్ఛటలన్ = పరాగసమూహ ముచే, ఎసకమెసంగు = వృద్ధియగుచున్న, మసమసకలన్ = అల్పతిమిరము లందు, మఱుంగుపడి = కప్పువడి, ఉండు గండోపలంబులును = పెద్దఱాతి గుండ్లును, ఎలుఁగుబంటు పుట్టలు పగులఁదీయంతటి బయటికి వచ్చు పాములను నములుచుఁ దమలోఁదాము పొడుచుకొన నుద్యమించుచు దుప్పులు కుప్పించు చుండ లేచినధూళిచేఁ జెంత నున్న పెద్దపెద్దశిల లన్నియుం మఱుఁగుపడుచుండె ననిభావము. (అలం. స్వభావోక్తి) పరవాసిత = కొంచెపఱుపఁబడిన, సితేతర = నల్లని, పాషాణ = ఱాళ్లయొక్క, పాటవంబులు = సామర్థ్యముగలవి, అగు విషాణపరిఘంబులు = పరిఘలవంటికొమ్ములు, ఒండొంటిన్ = ఒక్కదానితో నొక్కటి, తాఁకి = స్పృశించి, కఠిల్లుపెఠిల్లుమనన్ = కఠిల్ పెఠిల్లనిధ్వని చేయుఁగా, పోరుకారుపోతుల = యుద్ధముచేయు వనమహిషముల, కోలాహ లంబులన్ = కలకలముచే, ప్రతిశబ్దంబులు = ప్రతిధ్వనులు, ఈనుకోనలును = కలిగించుచున్న పర్వతపుసందులును, నల్లని కొండఱాళ్లవలె నున్న యడవిదు న్నలగుదెలవంటి కొమ్ములు కొండలన్నియుఁ బ్రతిధ్వనులీనఁ బోరాడుచుండెను. అలం. స్వభావోక్తి-శిపవ. పరిఘ మనఁ బెద్దకఱ్ఱ యని యొకరువ్రాసిరి. అవినవి

కాదు. "పరిఘః పరిఘాతకః" అమరము. "పరితో హన్యతే అనేన పరిఘః" అని వ్యుత్పత్తి; ఇనుపకట్లగుదియ. మదము పొదవఁగ=పుట్టఁగా, ఎదపదనునన్=ఎద వోవుసమయమున, (చూలుకాలమునందు), పొదలు పెట్టలకున్=కామమువృద్ధి పొందుచున్న యాఁడువరాహములకు, చుట్టంబులై, చిల్లర నలుఁగులన్=ప్రసిద్ధి లేని పందిగున్నలను, పిల్లలన్, చుల్లరంబులన్=పాలువిడచినపందిపిల్లలను,సాగ-నిచ్చి=కదలిపోనిచ్చి, గమికిన్=మందకు, వెనుకయై, మలయుచున్ = విహరించుచు, పిఱుందన్=వెనుక, తిరుగు, చిఱుగున్నలకున్, వెన్నాడు=వెంబడించు, తోఁడేళ్లన్, సివంగులన్, తిరిగి, తిరిగి, మొత్తి=కొట్టి, పోనొత్తి=పోఁద్రోలి, చరియించు=తిరుగుచున్న, ఏకచరంబుల=వరాహములయొక్క, ఘుర్ఘురధ్వానంబులన్ = గురగురచప్పుడులచే, ఘూర్ణమానంబులు = తిరుగుచుపడుచున్నవి, అగు, పరిగె (ఒకదినుసుచెట్టు), పుక్కి = పిచులవృక్షము, పలుమేరు (ఇది యొకవృక్షము), రేఁగు=బదరి, వేము=వేప, పులుగుడు = వాతఘ్ని, గురివెంద=బండిగురిగింజ, ఈఁదు = ఈఁతచెట్టు, గేదంగి = మొగలి, పోదుగు, జొౌరు=అవురుగడ్డి, కోరింద = జతూక, కసువు=కసువుగడ్డి, కానుగ = తమాలము, మొదలగు = మొదలుగాఁగలయవియగు, పొదలన్ = పొదలచేత, పొదువు=కిన్నతము, అగు=ఐనటువంటి, సాసా=పెక్కులయిన, విపినపాదప=వనవృక్షములయొక్క, కలాపంబులును=సముదయములును, ఎదనైన యాఁడు పందులతో వెనుకవచ్చుచుఁ జిన్న-చిన్నపిల్లలను ముందుసాగిపోవునటులఁ జేసి నడువఁజాలక వెనుకఁబడినకూనలను క్రూరజంతువులు గొనిపోకుండ జూచుచు అడవిమగపందులు వనమునందు స్వతంత్రముగాఁ జరించుచుండెను. అలం-స్వభావోక్తి. ఏకచరంబు, ఒంటరికాఁ డనుపదమునకు సంస్కృతీకరణము. క్రొవ్వియొంటరిగాఁ దిరుగు మగపంది నొంటరికాఁ డందురు. మాటిమాటికిన్, మానిసికాటు = జనులనుగఱచుట, మరగి=అభ్యసించి, తెరువులు=దారులును, కాచికాచి, దగ్గుత్తికపడన్ = కంఠమున కెగఁ దోసినట్లు, తినుపెద్దపాల వలనన్=తినఁబట్టిననరమాంసమువలన, ఫుటఫుటనై=మిగులబలుపెక్కి, త్రుప్పట్లు=

జొచ్చు, ఘుల్లి=రాలి, త్రుళ్ళి = మదమెక్కి, గంతులు, ఇదుగబ్బిబెబ్బులుల నలఁగులుమలన్ = పెట్టునట్టి ఘనములైన వ్యాఘ్రములరాయిడిచే, దొడ్డజనంబులం = గోశాలలలోనినరులు, మంత్రించి, పారకదిగిచిరన్ = గడ్డిపరక తీసి దిగదుడుపఁగా, నీరు=జలము గ్రోలుటయుం, మేపు = ఆహారమునుగొనుటయుం, ఉడిగి=విడిచి, గిరులు = పర్వతములు, గ్రక్కదలన్=ఎక్కుడు చలింపఁగా, వాపోవుచున్ = బొబ్బలిడుచు, తిరిగితిరిగి, వాకట్టు = వాగ్బంధనము, విడిచినప్పుడు=విడిపించినప్పుడు, దప్పికై=దాహమునకై, పాఱి = పరుగెత్తిపోయి, సెలయేటిటెంకులన్ = గిరినిర్ఝరముల తావులందు, పాఱమ్ములు = పాఱల వంటి ముఖములుగలశరములు, ఱొమ్ము కెలంకులన్=గుండెలరెండువంకలును, కాఁడన్ = గ్రుచ్చుకొనఁగా, గాండ్రు గాండ్రు మని = కాండ్రు కాండ్రు మను శబ్దముకలుగునటుల, రొప్పి = ధ్వనిచేసి, నొప్పికిన్, ఉవ్వరంబుగాన్= పైఁగా, వియత్తలంబునకున్ = గగనభాగమునకు, విల్లెత్తుపొడువు=వింటిపెట్టు నెత్తు, ఎగసి=దుమికి, నెత్తురులఁగ్రక్కుచును, కూలు=నేలఁబడు, క్రొవ్వులుల= పెద్దపులుల, ఘుర్ఘుర్ధ్వనులన్=ఘుర్ఘురధ్వానములచే, గుండియలవిసి=గుండెలు బ్రద్దలై, కలగుండువడు=కలఁత పడునట్టి, కారండవంబుల = కన్నెలేఁడిపిట్టల యొక్క, పక్షపుటి = దొప్పలవంటిఱెక్కల, పటాత్కారంబులన్ = పటపట మను చప్పుళ్లచే, బోరుకలంగు=ధ్వనించుచున్న, సెలయేటిటెంకులును=కొండ యేళ్లచోట్లును, బెబ్బులులు మనుష్యులఁ జంపి తిన నలవాటుపడి యితరమాంస మొల్లక మనుజులను వెదకుచుండఁ బశుపాలకులు వాకట్టు కట్టుటచేఁ బులి నీరు గాని, మేఁతగాని కొన వీలుగాదయ్యెను, వాకట్టు తొలఁగఁగాఁ సెలయేటినీరు గ్రోలుతఱి బాణము వేయ దానితాఁకున భయంకరముగాఁ గూయుటచే సెల యేటియందలి జలపక్షులు రొదచేయుచుండె నని భావము. (అలం. స్వభావోక్తి) మేఁతవెంబడిన్ = మేపుటవెంట, పొలముపల్లంబులన్, తిరిగితిరిగి, పెంత్రికలుపెట్టు వెంటపట్టునకున్ - పెంత్రికలు = (అడవిజంతువులు విడుచు) లద్దెలు, పెట్టు = వేయు, వెంటపట్టునకున్ = వెంటగలచోటునకు, వచ్చి,

అచ్చోటన్ = ఆవెంటపట్టునందు, త్రొచ్చి = నాటి, కానరాకుండన్ = మన్ను మెకంబులకుఁ దెలియకుండునట్టుల, మునుమున్న = మృగములక్కడకు రాకమున్నె, మృగయుండు = వేటాడువాఁడు, బిస = మీటబోను, ఒడ్డి = ఉంచి, సంఘటించిన = కూర్చిన, కాలిబోనులన్ = కాలినిపట్టుకొనునట్టి మీటలందు, పడి, బెగడక = భీతిల్లక, ఆర్దారువు ఆమీటకొయ్యను, ఈడ్చుకొని, ఊరుములన్ = పాదలకు, తఱియంబడి = సమీపించి, చేరి, అవ్వలికై = ఆపొదల యావలికి, వెడలి = దాఁటి, చనలేక = పోనేరక, కెడసి = పడి, తన్నుకొను, మన్నుమెకంబుల = మన్నులనెడుజంతువుల, ఆక్రందనంబులన్ = కూఁతలచేత, క్రందుకొను = నిండినట్టి, విషమ = సమముగాలేని, ప్రదేశంబులును = తావులును, దుప్పిజాతి ఒకనాఁడు వెంటవేసినచోటికె మఱునాఁడు వచ్చి వెంటవేయును. ఇవి సహజగుణము. ఇది యెఱింగి ఋశ్యములు రాకముందె వేటకాండ్రు బోను లొడ్డఁగాఁ బెంటవేయ వచ్చి బోనులోఁ జిక్కి బోనులను లాగికొని పొదరిండ్లలోనికిఁ బోయి యటఁ జిక్కువడి యదివిషమప్రదేశమగుటచే సావలఁ బోరాక యఱచుచుండెను. (అలం-స్వభావోక్తి.) చిఱుత గండ్లగమిచేతన్ = చిందుగుపులులమందచే, దైవికంబునన్ = దైవాధీనమున, డాప్రక్కమీఁదువడన్ = ఎడమపార్శ్వముపైకి వచ్చునట్లు, దాఁటువడి = దాటుటచేఁ గ్రిందఁబడి, అవి = ఆచిఱుతగండ్లు, గొంతుక్రొన్నెత్తురులె = కంఠమునందలి క్రొత్త నెత్తురులె, క్రోలి = పీల్చి, విడిచి, చనన్ = పోయినపిమ్మట, మూర్ఛడలువడి = మాఱుమెడలు పడినవై, మశకవనదంశములు-మశక = దోమలును, వనదంశములు = అడవియీఁగలును, మూఁగన్, మూఁగంబాఱిన = మూఁగిపోవుటకు మొదలిడిన—క్రుళ్లిపోవుటకు మొదలు పెట్టిన, కొండగొఱియ = కొండలలో నుండుగొఱ్ఱెల, మఱుఁగుడుబొందులకున్ = మఱిఁగిపోయిన కళేబరములనిమిత్తము, సంవడించు = ఒత్తడిగాఁ దిరుగుచున్న, కంక = రాబందులయొక్క, గృధ్ర = గ్రద్దలయొక్క, అవశుల = బారుల, మొల్లంబునన్ = మొత్తములచేత, ముసుంగువడుపల్లంబులును = మూసికొనఁబడిన పల్లములును, పల్లంబులతోఁ

గొండగొట్టెలుపడి యుండెను. వానిని దిన నడవిపులుఁగులు మూఁగియుంటచేఁ బల్లెంబులన్నియు నిండియుండెను. మేఁతసందడిచేఁ గడుఁజులు ఱేఁచుకుక్కలఁ గుర్తింపఁజాలవయ్యెను. మేయుంతఱిన్ = మేయుచుండఁగా, ఱేఁచు=వనశునకము, ఒకటి, పీఁ పెక్కి, మూఁపురంబున్, కఱచికఱచి, ఎఱచి=మాంసమును, పడవైవన్=పడవేయఁగా, తోడియొక రెండుమూఁడు=మొదటిఱేఁచుతోడుగానున్నయొకటిరెండు ఱేఁచులు, వెనుకన్ = పృష్ఠభాగమును, ముందరన్= ఎదుటివైపును, అందంద=మిక్కిలిగా, కాళ్లన్=పాదములతో, పెనంగుచున్= అడ్డుపడుచు, అత్తునుకలు = ఆముక్కలను, ఏఱియేఱి = తీసికొని తీసికొని, తినన్ = భక్షించుచుండఁగా, కాలు, ఎడలినయెడన్ = తప్పినయెడల, మండుతద్వేదనకున్ = మండుచున్న యట్టినొప్పికి, కాక = ఓర్వఁజాలక, మట్టలు = తోఁక మొదటితావులు, ఎత్తుకొని, ఒత్తు = దట్టము, కలపొదరుటడవులు = ఒత్తుగాఁబొదలుగల వనములలో, చొరంబాఱు=చొరఁబోవుచున్న, పిడికడిది = ఆఁడుకడుఁజులయొక్క, కదుపు = గుంపుల, ఉరవడికిన్ = అతివేగమునకు, విఱిగి = విఱిగిపోయి, పడిన = నేలపైఁ బడిపోయిన, విటపివిటపంబులన్ = చెట్టుకొమ్మలచే, తడుకువాడిచివగలిన్ = కంచెవేసినతీరిని, ఒందుపొదలును = పొందుతావులును, మేయుచున్న ఆఁడుకడుఁజుల ఱేఁచుకుక్కలు పీఁ పెక్కి మాంసము దినుచుండెను. క్రిందఁబడు మాంసమును దినుచు మఱికొన్ని ఱేఁచులు కాళ్లకుఁ బెనఁగొన నాబాధతొలంగించుకొనుటకుఁ గడుఁజు లుఱుకుచుండెను. ఆతాఁకిడిచేఁ గొమ్మలు విరిగిపడెను. విరిగినకొమ్మలు కంచెవేసినటు లుండెను. (అలం. స్వభావోక్తి) పదులు పదులు= పదేసిపదేసి, నూఱులునూఱులు = నూఱేసి నూఱేసి, వేలువేలు, గుములుగట్టి= గుంపులుగాఁజేరి, దట్టాఙు = తఱుచు, అగు నెయ్యంబునన్ = ఐనస్నేహములో, వెదురుబియ్యంబులు, ఒండొంటికిన్ = ఒకదానికొకటి, ఒసంగన్= ఇచ్చునిమిత్తము,కరివరకరేణువులు=మగయేనుఁగులునాఁడేనుఁగులు, వంకన్= వంగునట్టుచేయఁగా, ముంపుచెడి = ఒత్తువిడిపోయి, ఇట్టట్టుపడి = ఈప్రక్కకు

నా ప్రక్కకు నొరగి, తిట్టలు=ప్రోవులు, అగుజిట్టలన్ = అయిన వెదురువెన్నులచే, సంకటంబులు (విశాలము చాలనివి), అగు, డొంకలును, ఈక్షించి=కనుఁగొని, మగయేనుఁగులు ఆఁడేనుఁగులు గుంపులు గుంపులుగాఁ గూడి యొకదాని కొకటి యండించుకొన నెంచి వంపఁగా వెదురులు వీడిపోయెను. రాలిన వెన్నులు (తప్పలగుటచేఁ) ద్రోవలన్నియుం మిగుల నిఱుకుగా నుండెను. అలం. స్వభావోక్తి) వాక్రించి = సంతసపడి, ఎక్కుడుతమిన్ = మిక్కుటమైన యాసక్తితో, ఒక్కయెడన్ = ఒక్కతావున, అడుగు=పదము, వెడలని టెంకిన్ = సాగని తావులను, కని = ఈక్షించి, వాఱుగవ్రులునకున్ = తోలంపబ్డెడనుండి కొట్టుచున్న వాసనకు, మెకము=మృగము, దిగదని = దిగిరాదని, ఎన్ని=విచారించి, మన్ను, తూరుపెత్తించి = ఎగురఁబోయించి, గాలిపరికించి = గాలి యేవైపునకు వీచుచున్నదో పరీక్షచేసి, మన్ను తూర్పారఁబట్టుట గాలి యే దిక్కున వీచుచున్నదో యెఱుంగుటకు, దిగువదెసన్ = క్రిందివైపున, గాలికి వాలుగానుండువైపున, దొడ్డివల = దొడ్డివలె నొకటే త్రోవయుండి నాలుగు దిక్కులగలియనంటి యున్నవల, వన్ని = నిగ్గి, ఎగువపాలిమేరన్ = పైభాగమున నున్న సరిహద్దులలో, బారాడి=మిక్కిలి, అగు దూరము = అయిన దూరప్రదేశము, ఏఁగన్ = చనునట్టుల, పోఁగువారించి = నూలుత్రాఁడు చుట్టించి, అత్రాటన్ = ఆ త్రాడునందు, వలమోవన్ = వల తగులునట్లు, తెరలెత్తి=వలలొగ్గించి, ఎత్తిన తెరన్=ఎత్తిన యడ్డువలను, తుత్తుమురుగాన్ = ముక్కముక్కలగునటుల, పాఱినన్ = పరుగిడినను, పోనీక, బొరిసమరుటకున్=చంపుటకై, వలచుట్టును, చెట్టుదండగొని = చెట్టు నాధారముగాఁ గొని, నిలువన్ = ఉండునట్లు, నలువు = ఉపాయము, కలపుళిందులన్ = కలిగినట్టి యెఱుకులను, కొందఱిన్ = కొంతమందిని, నిలిపి=ఉంచి, జంతువులు వచ్చు త్రోవ గాలివాలున గ్రహించి ముందె త్రోవయంతయుం వలతోఁగప్పిరి. అడవిమృగములు బలిష్ఠమైనవి. వల చీల్చుకొని పోవునేమో యని యటులఁ బాఱిపోవు వానిని జంపుటకు నేర్పరులగు వేటకాండ్ర వెనుక నుంచిరని

భావము. అమ్మందిపిఱుందన్ = ఆ యెఱుకవాండ్ర వెనుక, జాగిలంబుల
తోడన్ = వేటకుక్కలతో, వాగురికులన్ = ఉచ్చులొగ్గెడువారిని,
నిలువన్ = నిలుచునట్టుల, నియమించి = ఆనతియిచ్చి, వేటకాండ్రకుం
జిక్కకున్నచోం గుక్కలచేం జంపించి పట్టుకొనుట తుదిపని. తెరలన్ =
అడ్డువలలను, లోనగువానిన్ = అగ్గమైన జంతువులను, అందున్ = అక్క-
డనే, పడంగొట్టించియుంన్ = చంపి పడవేయించి, గట్టువెంటన్ = పర్వతము
వెంబడిని, దట్టంబుగా, ప్రజన్ = జనులను, ఎక్కించి, మఱి, కలయన్ = అంత
టను నిండుకొనునట్లు, గహనతలంబున నెల్లన్ = వనభాగమున నన్నిచోట్లను,
పెల్లుగాన్ = ఎక్కుడుగా, విల్లువేటకున్ = ధనుస్సుపట్టి వేటాడుటకు,
ఏటు = గుఱి, తప్పని మేటి విలుకాండ్రన్ = మంచి ధానుష్కులను, మృగ
ములు = జంతువులు, వెలువడుటకున్ = బయల్పడుటకు, హరిచ్ఛద = పచ్చ
రంగు గలవస్త్రముల, ఛటా = సమూహముచే, వృత = ఆవరింపఁబడిన. శిరః =
శిరస్సులును, కటీ = అధఃప్రదేశములును ధనుః = ధనుస్సుల, కోటులై =
కొనలుగలవై, కొట్టికానిన్ = వేగులవాని, చూపెట్టుకొని = కనుపెట్టుకొని,
ఎదురుమాటులు = ముందువైపు చాటులు, కాకుండన్, ఉండి, వేఁగుల
వాఁడు నలువైపులఁ దిరుగుచు మృగముల సంగతి తాను ముందు గ్రహించి
తోడివారికిఁ జెప్పవలయుఁగాన మృగములు గుర్తింపకుంటకై యాకులను గప్పు
కొనెను. మాటులు ఎదురుగా నున్న మృగములఁ గొట్టునపుడు తమలోఁ
దమకె తగులు నని వ్యత్యస్తముగా నేర్పఱచిరి. చెదరి, పొరదెరువులన్ = తప్పు
త్రోవలయందు, పఱవక = పరుగెత్తక, ఉండన్ = ఉండులాగున, ఊర
ముః = పాదరిండ్లయొక్క, సందుసందులన్, తమతమ కట్టిన పోటకత్తులన్ =
తాము తాము కట్టుకొనిన మచ్చుకత్తులచే, ఒండొండన్ = వరుసగా,
ఖండితములు = ఖండింపఁబడినవి, అగుమండగలకంపమండలు = అయిన
మంగలుగల కంపలమండలను, త్రోచి, మొనములన్ = ముందుభాగములయందు,
తనుమలు = సందుదారులను, ఒనరించుకొనన్ = రచించుకొనునటుల, పంచి =

నియోగించి, తానును, (స్వరోచియును) ఒక్కొక్కయెడన్, పాదచారి యయ్యెన్=కాల్నడనేగువాఁడును, ఒక్కొక్కయెడన్ = వేఱొక్కప్రదేశమం దందు, తురగారూఢుండునై=గుఱ్ఱముపై నెక్కి పోవువాఁడునై, ఎల్లెడలన్= అన్నితావులను, మెలంగుచున్ = సంచరించుచు, కూఁకలు = అఱపులు, ఎగయన్=ప్రసరింపఁగా, పణవమృదంగ దుందుభి ప్రముఖతూర్యంబులు— పణవ=ఉడుక, మృదంగ = మద్దెల, దుందుభి = నగారా, ప్రముఖ=మొదలు గాఁగల, తూర్యంబులు = వాద్యంబులు, కొట్టించియున్ = మ్రోగించు నట్లొనర్చియు, కాహళలు = తూఁయాబూరలు, సన్నాయిలు, పట్టించి యున్ = ఊదించియును, అగ్నియంత్రంబులు = మందుగుండు నుపయో గించు యంత్రములను, తుపాకులు మొదలగు నాళయంత్రములు, ముట్టిం చియున్ = అంటింపించియు, రొద=చప్పుడు, మిన్నుముట్టన్ = ఆకశ మున కంటునట్లుగా, చోపు పెట్టించినన్ = జంతువులనిమిత్తము చోపుడు పెట్టింపఁగా, కలఁత పెట్టునట్లుఁ జేయఁగా.

మ. చకితైణాహుతిదావ మావళితపుచ్ఛస్వల్పగచ్ఛత్తర
క్షుక మద్రిగ్రహశాయిభల్లుకము వక్షోభాగనిక్షిప్తడిం
భకవల్గత్ ప్లవగీకదంబము హ్రదాంభఃప్రోత్థితక్రోడవా
యక మాభీలముఖవ్యాపిస్ఫుటితం బయ్యెన్ వనం బత్తఱిన్.

టీ. ఆత్తఱిన్ = ఆవేఁటయపుడు, వనంబు=కాన, చకిత...దావము— చకిత=భీతినొందిన, ఏణ = లేళులనెడు, ఆహుతి = హోమద్రవ్యముగల, దావము=వనాగ్నికలిగినట్టిది, కార్చిచ్చుగలది. వేఁటకాండ్రు గావించు చప్పు డులకు లేళులు బెదరి దిక్కుదెలియక పఱచి కారుచిచ్చులోఁబడి మరణించు చుండెనని భావము. ఆవళిత...తరక్షుకము - ఆవళిత = పూర్ణముగా చుట్టఁ బెట్టుకొనఁబడిన, పుచ్ఛ=తోఁకలుగలవియై, స్వల్ప = నెమ్మదిగా, గచ్ఛత్ = నడచుచుండిన, తరక్షుకము = సివంగులుగలదియును, తోఁకలు ముడుచు

కొనుట భయము పెంపును సూచించును. అద్రిగ్ర...భల్లూకము - అద్రి= పర్వతములను, గ్రహయాళు = గ్రహించుచున్న, భల్లూకము = ఎలుఁగులు గలదియు, వక్షోభాగ...కదంబము - వక్షోభాగ = ఉదరమున, నిక్షిప్త = పెట్టుకొనఁబడిన, డింభక=చిన్నపిల్లలుగలదియై, వల్గత్=దుముకుచున్న, ప్లవగీ కదంబము = ఆఁడుక్రోఁతులయొక్క మందకలిగినట్టిదియు, హ్రదాంభః... నాయకము - హ్రద=జలాశయముల, అంభః = నీటిలోననుండి, ప్రోత్థిత = బైలుదేఱిన, క్రోడనాయకము = మిన్నలైనపందులుగలదియు, అభీల... స్ఫుటితంబు - అభీల = భయజనకమైన, ముఖ = మోములుగల, ద్వీపి = వ్యాఘ్రములచే, ద్వీపి యనఁ బెద్దపులి యనుటకు, "వ్యాఘ్రే) ద్వీపాదద్వీపినా మనూరశ్చండకోపనః" అని నిఘంటువు. స్ఫుటితంబు = ఎగుడు దిగుడుగా నొనర్పఁబడినదియును, అయ్యెన్.

తా. ఆవేఁటసమయమున నాయడవిలో, జింకలు దవవహ్నిలోఁబడి పోయినవి. తోఁకలు ముడుచుకొని సివంగులు పరుగెత్తఁ జాలక పోయెను. కొండలంబట్టి యెలుంగులు ప్రాకఁజొచ్చెను. పిల్లలను గడుపున నద్దుకొని క్రోఁతులు గంతులిడినవి. మడుగులలోనుండి పెద్దపందులు వెడలిపోయెను. పెద్దపులులు నోరులు తెఱచుకొని తిరుగాడెను. అలం స్వభావోక్తి.

క. నెల వెడలియు నెఱి సడలియుఁ
జల ముడిగియు నిదుర సెడియు జంట లెడసియున్
గలహము లుడఁగియుఁ బఱచెన్
బులి కిరి కరి మన్ను దున్న మొదలగు మెకముల్. 39

టీ. నెలవు = ఉనికిపట్టు, ఎడలియున్ = వదలియు, నెఱి = సామర్థ్యము, సడలియున్ = విడిచిపెట్టియు, చలము = మచ్చరము, ఉడిగియున్ = తొలఁగియును, నిదుర = నిద్ర, చెడియున్ = నశించియు, జంటలు = జోళ్లు, ఎడసియున్ = వీడియును, కలహములు = పోరులు,

అడఁగియుండన్ = ఉడిగియుండ, పులి, కిరి = వరాహము, కరి = ఏనుఁగు, మన్ను = మన్నుజంతువు—ఋశ్యమృగము, దున్న = అడవిదున్నపోతు, మొదలగు, మెకముల్ = జంతువులు, పఱచెన్ = పరుగెత్తెను.

వేఁటకాండ్రు జంటలుగాఁగూడిన జంతువులను నిదురబోవు జంతువులను చెవులుగొంటులను జంపరుగావునఁ డోలుత వాద్యధ్వని గావించి పిడుఁ జప్పుడులు చేయుటచే మృగములు బెదరి నలుగెలఁకులఁ బరుగెత్తఁ దొడంగెను.

మృగములఁ జంపరానిస్థితులు.—

తే. "పఱవనోపకయున్న మైమఱచి పెంటిఁ
బెనఁగియున్నను బ్రసవింప మొనసియున్నఁ
జెవులుగొనియున్న మృగములఁ దివిరి యేయ
రెఱిచి యాహారముగ మనుజులైన." (భారతము, ఆది. పంచమా.)

ఉ. అత్తఱి వేఁపికాండ్రు యమునాంబుతరంగపరంపరాకృతిన్
ముత్తర మైనసూకరసముత్కరముం గని మోటుకాండ్రు వి
ల్లెత్తకమున్న రాజుమది కెక్కుడునట్లుగ దీని మిత్తికిన్
బుత్తెమటంచుఁ బట్టెసలు బోరన దుయ్య భయంకరార్భటిన్.

టీ. అత్తఱిన్ = ఆవేఁటయపుడు, వేఁపికాండ్రు = కుక్కలంబట్టుకొను వారు, (వేఁటకాండ్రనిపాఠము గలదు,) యమునా...కృతిన్-యమునా = ఆకాళిందీనదియొందలి, అంబు = జలముయొక్క, తరంగపరంపరా = కెరటముల గుమియొక్క, ఆకృతిన్ = రూపముతో, ముత్తరము = మువ్వరుసలు, ఐనసూకర సముత్కరమున్ = తయినట్టిపందులమందను, కని = కాంచి, మోటుకాండ్రు = మోటువేఁటకాండ్రు, కృత్రిమములగు నాకారములను జాటుచేసికొని వేఁట లాడువారు, విల్లు = ధనువును, ఎత్తక మున్న = ఎత్తకమునుపే, రాజు మదికిన్ = స్వరోచిమనంబునకు, ఎక్కుడునట్టుగన్ = సంతసము కలుగురీతిని, దీనిన్ = ఈపందులగుంపును, (ఈవరాహకదంబమును), మిత్తికిన్ = మృత్యువు

నకు, ప్రత్తము = సంప్రదము; అటంచుచున్ = అని యనుచు, బోరనన్ = త్వరితముగ, కట్టెడలు = కంఠమునకుంబెట్టిన పట్టెడలు, డుయ్యన్ = విప్పి వేయఁగా, భయంకరార్భటిన్ = భీతిగొలిగించునట్టి కూతలతో, వైపద్యములతో నన్వయము.

అడవిపందులు నల్లగా నుంటచే యమునాజలముతో సాటి చెప్పఁబడెను. యమునయందు కృష్ణవర్ణ గణములోనిదె. ఒడ్డునకు వచ్చుతరంగములు మిగులఁ జిన్నవిగను మధ్యనుండుతరంగములు కొంచెము పెద్దవిగను దూరముగనుండు తరంగములు చాలపెద్దవిగను నుండును. వరాహములు గూడ నటులె ముందు కూనలను ఆ వెనుక నడిమిప్రాయము వానిని వెనుకఁ బెద్దవియుం నుండి ముత్తె ఱంగులతో నడచుచుండెను. వరాహములు సముత్కార మనుటచే నసంఖ్యాకములని భావము.

తా. అపుడు కుక్కలవేఁటకాండ్రు కాళిందీనదీతరంగములవలె నల్లని పందిమందలు కానరాఁగా మాటువేఁటకాండ్రకంటె ముందుగ రాజుగారి మనస్సునకు వచ్చునట్లు కుక్కలను విప్పి యుంసికొల్పిరి. అలం - ఉపమ.

క. జాగిలములు మొఱసడములు
సాగఁ గలిసి చాపముక్తశరగతి నం దా
జాగిలము లెదిరెఁ బందుల
కై గోధాదికముగాలి కడ రె నితరముల్. 41

టీ. జాగిలములు = వేఁట కుపయోగించు పొడవైనకుక్కలు, మొఱసడములు = చిన్నకుక్కలను, కలిసి, చాప=ధనుస్సునుండి, ముక్త = వదలఁబడిన, శర=బాణముల, గతిన్ = గమనమువంటి గమనముతో, సాగెన్ = నడచెను. అందున్=ఆరెండువిధముల శునకములలో, జాగిలములు = వేఁట కుక్కలు, పందులకై = అడవిపందులకొఱకు, ఎదిరెన్ = ఎదిరించెను. ఇతర

ములు = తక్కినవి, గోధాదికముగాలికిఁ = ఉడుములు మొదలగువాని పసి పట్టుటకై, అడరెఁ = యత్నించెను.

మొఱసడ మన మోటకుక్క యని బ్రౌన్ దొరవారి ప్రతియందర్థము కలదు. కుందేళ్లు, ఉడుములు లోనగుచిన్నజంతువులఁ బట్టుచిన్నకుక్కలను టయే తగియున్నది. ఈయాశ్వాసములోని 51.వ పద్యమునందు మొఱసడ ములనే ఉడుపకుక్కలని చెప్పఁబడెను. ఉడుము + కుక్క యనువిభాగము గల్గి ఉడుపకుక్క పదమేర్పడెనుగానఁ జిన్నజంతువులఁ బట్టుట కుపయోగించు చిన్నకుక్క లని యనుటయే తగియున్నది. ఆలం. నిదర్శన.

తా. జాగిలములును, బొంకకుక్కలును శరవేగముతోఁ బందులకొఱ కును నుడుములు మొదలగువానికొఱకును బైలుదేరెను.

సీ. ఎగుచుకూఁతలు మొట్టె రొత్తి బిట్టాలించి
గమికిఁ గన్నాకయి గాలి యరయు
వడిఁ గుక్క లంటంగ వచ్చిన మెడఁ ద్రిప్పి
ఘుర్ఘురించుచు బుసల్ కొమ్ముఁ జిమ్ముఁ
దారసించినచోట దారునఁ జొరఁ బాఱి
యొకటి రెంటిని దొబ్బ లురల నడుచుఁ
బాలచేరులు పట్టి తూలింప బలిమి నీ
డ్చుకొని డొంకలఁ దూఱి చుట్లఁ బెట్టు
తే. నీఁటెపోటులఁ బడి ప్రేవు లీఁదులాడఁ
బోయి పోలేక దగ దొట్టి పాదలు సాచ్చి
బొందు పడియును జొరనీదు పీఁటవెట్టి
చూపులనె యేర్చుఁ బ్రజ నొక్కసూకరంబు. 42

టీ. ఒక్కసూకరంబు=ఒకవరాహము, ఎగుచుకూఁతలు=వేఁటకాండ్రు జంతువులు బెదరి పరుగెత్తుటకై పెట్టుబొబ్బలను, మొట్టెయొత్తి = మోరపయి

కెత్తి, బిట్టు=చక్కఁగా, ఆలించి=ఆకర్ణించి, గమికిన్=తమముందకు, కన్నాకు=శ్రేష్ఠము, (అధిపతి), అయి, గాలియరయుఁన్=వేఁటకాండ్రే వైపునుండి రోయని వాసిపట్టును. గుంపునకు మేటి గావున సన్నింటి క్షేమలాభములు గుర్తించి విన వచ్చినచప్పుడెచ్చటిదో గుంపుపెద్దయగుపంది తొలుత తలయెత్తి యాలకించెను. వడిన్=వడిగా, కుక్కలు=జాగిలములు - పందివేఁటకుక్కలు, అంటఁగవచ్చినన్ = సమీపమునకు రాఁగా, మెడ = కంఠమును, త్రిప్పి=వెనుకకుఁద్రిప్పి ఘుర్ఘురించుచు (ఇది పందిచేయు ధ్వని), బయలు = అంతరాళమున, కొమ్మున్, చిమ్మున్ (కొమ్ము విసరును) తారసించినచోటన్ = అవి దగ్గఱకు వచ్చినయెడ, దాయునన్ = చటాలున, చొరఁబాఱి = చొరఁబడి, ఒకటి రెంటిన్=ఒకటినైనను రెంటినైనను గుక్కలను, దొబ్బలు=నెత్తురుతోఁగూడిన మాంసఖండములు, ఊరలన్ = క్రిందఁబడునటుల, అడుచున్ = తాడించుచు, కోఱతోఁ దెగునటులఁ గొట్టును. పాలచేరులు = పాలచేరునరములు, (గజ్జలలోని సన్ననినరములను), పట్టి = కోఱలతోఁ గఱచిపట్టుకొని, తూలింపన్ = (కుక్కలు) నొప్పింపఁగా, బలిమిన్=సామర్థ్యముచే, ఈడ్చుకొని, డొంకలన్=ఈవలనావలకంచెలున్న సన్ననియిఱుకు త్రోవలయందు, దూఱి, చుట్టఁబెట్టున్=త్రిప్పులాడించును (పాట్టఁబెట్టును). ఈఁటెపోటులన్=ఈఁటెపోటులచేత, పడి=పైకివచ్చి, ప్రేవులు=ప్రేగులు, ఈఁదులాడన్=వ్రేలఁబడుచుండఁగా, పోయి కొంతదూరము వెడలి, పోలేక = అవలఁబోఁజాలక, దగదొట్టి=దప్పిగొని, అలసిపోయి, పొదలు సొచ్చి=గుల్మములయందుఁ బ్రవేశించి, బెండువడియుండు = తూలిపోయియుండు, పీఁటవెట్టి=పిఱుఁదుల నేల కానించి ముందుకాళ్లు నేల కానించి కూర్చుండి, ప్రజన్=వేఁటకాండ్ర ననుట. చేర నీక=సమీపింప నీయదు, చూపులనె=కనుచూపులతోడనె, ఏర్చున్=నిప్పుల వలెఁ గన్నులెఱ్ఱఁగఁ జేసి మనుజులను గాల్చునట్లు భయంకరముగాఁ జూచుచుండును.

పీఁటవెట్టిన పందినిఁ దునుముట కష్టము. వేఁటకుక్కలు వెనుకనుండి పట్టుకొనకుండ బల్లెముతో బంటుపొడువకుండ అపాయస్థితిలో సూకరము

చెట్టునకు మేనానించి నలుదిక్కులు మెలకువతోఁ జూచుచుండును. ఆ చూపులు గుండియ లవియించును. అలం - స్వభావోక్తి.

తా. ఒకపంది మనుష్యులచప్పుడు విని మాపముందు నిలిచి కుక్కలు మీఁదఁ బడఁబోయిన నందకున్నను దల విసరుచు కుక్కలు సమీపించిన నొకటిరెంటికి దెబ్బలు పడునట్లు కొట్టి కుక్కలు తన్నుఁ బట్టుకొనినచో వానిని డొంకలలోని కీడ్చుకొనిపోవుచు నీఁటెపోటునకుఁ దనప్రేవులు పైకి వెడలుచుండఁగా నడువలేక నడువలేక నడుచుచు నొక్కచోఁ గూర్చుండి చూపులచేతనే జనులను బెదరించుచుండెను.

క. అట్టియెడ నొకవరాహము
బిట్టడిచిన మెఱసెఁ గుక్కప్రేవులు దంష్ట్రన్
జుట్టుకొని రొంపిఁ గలఁపఁగ
నిట్టలముగఁ దగిలినట్టియొఱ్ఱులు వోలెన్. 43

టీ. అట్టియెడన్=అపుడు, ఒకవరాహము=ఒకపంది, బిట్టు=బాగుగా, అడిచినన్ = కొట్టుటచే, కుక్కప్రేవులు=ఒక వేఁటకుక్క నరములు, దంష్ట్రన్= కోఱను, చుట్టుకొని=పెనవేసికొని, రొంపిన్=అడుసును, కలఁపఁగన్=కలఁచి వేయఁగా, ఇట్టలముగన్ = మిక్కుటముగా, తగిలినట్టియొఱ్ఱులు=పెనవేసికొని చుట్టుకొన్న యొఱ్ఱులు (తుహీలతలను ఎఱ్ఱు లని యందురు.) పోలెన్, మెఱసెన్=తగియెను.

తా. ఒకపంది తనమీఁదికి వచ్చి దుముకు వేఁటకుక్కను దనకోఱతోఁ గొట్టఁగా దానికడుపులోని ప్రేవులు కోఱకుఁ జుట్టుకొనియెను. పందికోఱకుఁ జుట్టుకొనిన ప్రేవులు కోఱతో బురద కలియఁబెట్టుసమయమునఁ జుట్టుకొనిన యొఱ్ఱులవిధమున నుండెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

ఇట్టలము, నిట్టలము అని రెండురూపములు కలవు. మొదటిరూపమె యిట్టల మని తోఁచెడి.

మ. హరిణం బొక్కటి కుక్కతండముఁ బుళిందానీకముం ద్రోచి
యుర్వరఁ గాలూఁదక దాఁట నేటులవికిన్ వాహంబు నడ్డం
బు నూకి రసావల్లభుఁ డేసె భల్లమును నింగిన్ గాళ్లు జో
డించుచోఁ, గొరిజల్ నాలుగుఁ ద్రెవ్వ సేన వొగడెన్ గోదండ
పాండిత్యమున్. 44

టీ. హరిణం బొక్కటి = ఒక్కలేడి, కుక్కతండమున్ = కుక్కల గుంపును, పుళిందానీకమున్ = ఎఱుకువాండ్రను, త్రోచి = తోలఁగఁద్రోచికొని, ఉర్వరన్ = భూమిపై, కాలూఁదక = పాదమానక, దాఁటన్ = దాఁటఁగా, ఏటులవికిన్ = బాణముప్రయోగించుట కనువగుటకు, వాహంబున్ = అశ్వమును, అడ్డంబు నూకి = అడ్డుగాఁబోనిచ్చి, రసావల్లభుఁడు = రాజు, (స్వరోచి), నింగిన్ = ఆకసమున, కాళ్లు, జోడించుచోన్ = దగ్గఱగాఁదీసికొనుచున్నపుడు, గొరిజల్ = డెక్కలు, నాలుగున్, త్రెవ్వన్ = తెగిపోవునట్లు, భల్లమును = శరమును (బల్లెము), ఏసెన్ = వేసెను. కోదండపాండిత్యమున్ = (స్వరోచికిఁ) గల ధనుర్విద్యాకౌశలమును, సేన = స్వరోచిసైన్యము, పొగడెన్ = స్తుతించెను.

తా. ఒకజింక కుక్కలను బుళిందులను గడచి పోవుటకై నేలంగా లూనక యెగురుచుండ స్వరోచి తనగుఱ్ఱమును దానికడ్డముగాఁ దోలి యాలేడి నాల్గుకాళ్లు నొక్కటిగా, (ఎగురుచున్నపుడు) కూర్చికొనినపుడు గిట్టలు తెగునట్లు బాణముం బ్రయోగింపఁగా నాతనిసేన యెంతయుం నాతని శరలక్ష్యమును బ్రశంస గావించెను.

క. పఱచు నొకకడితిఁ బతి మఱుఁ
జెఱమలకై యేయఁ జిప్ప చినుఁగఁగ నది యు
క్కఱఁ గాఁడి దుస్సి పాఱిన
నఱిముఱిఁ జూపరువువాఱి యల్లటు వడియెన్. 45

టీ. పతి=ప్రభువు, స్వరోచి, పఱచునొకకడిఁదిన్ = పాఱిపోవుచున్న గోకర్ణమృగమును, ముకుఃజేఱమలకై =నాసికాపుటములకుగుఱిగా, ఏయన్ = శరప్రయోగముం జేయఁగా, చిప్ప=ముట్టెయొక్క చిప్ప, చినుఁగఁగన్=చీలి పోవునటుల; అది=ఆయేసినశరము, కాఁడి=తూఱి, ఉక్కఱన్=బలముడుగు నటుల, దుస్సి పాఱన్ = ఈవలినుండి యావలికిఁబోఁగా, అఱిముఱిన్ = వ్యాకులముగా, చావరువు = చావు పరువు, చావపువు వాఱి = చావుపరు గెత్తి, అల్లటువడియెన్ = అల్లంతదూరమునఁ బడియె. (పా. అఱిముఱిఁ జావపరువు.)

తా. పరుగెత్తుచుండినకడుఁజును ముక్కుపుటములకుఁ బెట్టి స్వరోచి కొట్టఁగా నది చావుపరుగుతోఁ గొంతదూర మేఁగి పడి మృతి నందెను.

మ. గవిలోఁ బెబ్బులి డాఁగి గ్రుడ్లు మెఱమంగాఁ గాంచి రాజేసెనే
యఁ వడిన్ బాణము వెంటనే నిగిడి పైకిన్నేఁచి రానేసె రెం
డవ కాండంబుఁ దదస్త్రముల్ గొనక డాయన్ వచ్చి కౌక్షేయక
ప్రవిభిన్నం బయి నేలఁ గూలెఁ బవిధారాభిన్నశైలాకృతిన్.

టీ. బెబ్బులి=పెద్దపులి, గవిలోన్=కొండగుహలో, డాఁగి = కనఁబడకుండనుండి, గ్రుడ్లు = నేత్రగోళములు, మెఱమంగాన్ = మెఱమునట్లు చేయఁగా, చీఁకటిలోనుండి జూచునపుడు పులికన్నులు మిగులఁ బ్రకాశముగాఁ గానఁబడును. రాజు=స్వరోచి, ఏసెన్=బాణమును ప్రయోగించెను; ఏయన్ = బాణమును ప్రయోగింపఁగానే, బాణము వెంటనే = ఆవేసిన బాణము వెంబడిగనే, బాణవేగముతో బాణమువచ్చినత్రోవనట, నిగిడి=సాగి, అట్లు = అవిధముగా, పైకిన్ = రాజుమీఁదకు, ఏచి=చెలరేగి, (విజృంభించి) వడిన్=వడిగా, రాన్=రాఁగా, కాంచి=కని, రెండవకాండంబున్=రెండవశరమును, ఏసెన్=వదలెను, తదస్త్రముల్=ఆశరమునుంగూడ, గొనక=లెక్కింపక, డాయన్=రాజును సమీపించుటకు, వచ్చి=చనుదెంచి, కౌక్షేయకప్రవిభి

న్నంబః=కత్తితోఁగొట్టఁబడినది, ఐ,నవి...కృతిన్-పవిధారా=కులిశముయొక్క వాడిచే, భిన్న=ఖండింపఁబడిన, శైలాకృతిన్=పర్వతమువలె, నేలన్=భూమి మీఁద, కూలెన్=పడెను. (మరణించెను) (మెఱవంగా యని శబ్దరత్నాకర పాఠము.)

గుహాలోనున్న బెబ్బులిని నేత్రకాంతులకతన గుర్తుపట్టుటకు గుఱి చూచి బాణము వేయుటకు వీలుపడెను. గుహాలోని జంతువుపై బాణము వేయుట బైటికిఁ దోలుటకు. సమీపించినపు డెదుర్కొని కత్తితోఁ దునుముటయే వీరకార్యము.

తా. పర్వతగుహాలోనుండి కనుగ్రుడ్లు మెఱయం గాంచుచున్న వ్యాఘ్రమును స్వరోచి బాణప్రయోగము చేయఁగా దానివెంబడిసే యాత నిపై కవి దుమికిన నింకొకబాణము వదలెను. దానిం గణింపక దగ్గఱకురాఁగాఁ జేతితోఁ గత్తిపుచ్చుకొని నఱకిన వజ్రాయుధముచేఁ గూలినకొండవలె నేలం బడియె. అలం. ఉపమ. స్వభావోక్తి.

తే. క్రొవ్వి నడగొండకైపడి గునుకునొక్క
యొంటిగాని మహీనాథుఁ డొదిఁగి యేయ
గోరక మే నుచ్చి ధరఁ గాఁడ శిరము విసరె
లే దసృక్పాన మనుచుఁ దెల్పెడు ననంగ. 47

టీ. క్రొవ్వి = బాగుగా మదించి, నడగొండకై వడిన్=నడుచుచున్న కొండయే మోయనునట్లు, గునుకు=పరువిడుచున్న, చిఱుపరువెత్తుచున్న యని బ్రౌఢదొరవారియర్థము. ఒక, ఒంటిగానిన్=వరాహమును, మహీనాథుఁడు= ప్రభువు (స్వరోచి), ఒదిఁగి = ప్రక్కకుపుంజని, ఏయన్ = శరమును విడు వఁగా, గోరక=ఆశరము, మేనుచ్చి=శరీరమునుండి దూస్సి చని, ధరన్ = నేల యందు, కాఁడన్ = గ్రుచ్చుకొనఁగా, అసృక్పానము = రక్తముంగ్రోలుట లేదు = ఈబాణమునా కెత్తురుద్రావలేదు, అనుచున్=అని, తెల్పెడున్ = ఎఱుగఁ జెప్పుచున్నదియో, అనంగన్ = అనుచున్నదే మోయనువిధముగా, శిరము=పడ ది తనతలను, విసరెన్=తాటించెను.

బాణమును ఈవలనుండి యావలకు దూరిపోవునటులఁ బ్రయోగించిన యెడల దానికి రక్త మంటదు. దశరథుఁడు వేఁటాడుతఱిఁ గాసరమును గొట్టి నెడ నిట్లే—

శ్లో. "తేనాభిఘాతరభసస్య వికృష్య పత్రీ
వన్యస్య నేత్రవివరే మహిషస్య ముక్తః,
నిర్భిద్య విగ్రహమశోణితదీప్తపుంఖ
స్తం పాతయాం ప్రథమమాస పపాత పశ్చాత్."

(రఘువంశము. నవమస్సర్గము.)

తా. క్రొవ్వినపందియొక్కటి గునగునఁబరువిడిపోవుచుండ స్వరోచి బాణమును దేహమునుం దూసికొనిపోయి యవ్వల నేలం దూఱె ననియు, నప్పు డాపంది తల విసరి క్రిందఁబడియె ననియు, నావిసరుటం జూడ రాజు విడిచినబాణము దేహము దుస్సిపోయినదే కాని రక్తపాత మేమియుఁ జేయదే దని చెప్పునట్లుండెను అనియుఁ భావము. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

తే. ఒక్కఁ డడుగెత్తి గొఱకవేయుచును డాఁచి
నట్టరిగి టెంకిఁ గని వీఁకఁ బట్టుటయును
మృగయు లందఱుఁ జని వెల్వరించి నిశిత
కాండములఁ జెండి రొకపెద్దకారుపోతు. 48

టీ. ఒక్కఁడు=ఒకబోయవాఁడు, అడుగెత్తి=మెల్లఁగాఁ బాదములను గదలించి యావలఁ బెట్టి, గొఱకవేయుచును = కారుపోతువలె నఱచుచు, (బరకవేయుచు ననుపాఠమున వచ్చుత్రోవలో గడ్డిపరకలు వేయుచు నని యర్థము). అరిగి=చని, టెంకిన్ = కారుపోతుల వెంటపట్టునందు, ఒక, పెద్ద కారుపోతున్=పెద్దవనమహిషమును, కని=కనుంగొని, డాఁచినట్టు=తానక్కడ డాఁచియుంచినవిధముగానే, వీఁకన్=ప్రయత్నముతో. పట్టుటయున్=పట్టి కొనఁగానే, మృగయులు=వేఁటలాడుచున్నబోయవాండ్రు, అందఱున్=ఎల్ల

యుచు, చని=ఏగి, వెల్వరించి=వెంటకట్టునుండి బయటికీడ్చికొనితెచ్చి, నిశిత కాండములన్=తీక్ష్ణములైనశరములతో, చెండిరి=నఱికిరి.

తా. ఒకవేఁటకాఁడు కారుమున్న యొంన్నచోటికిఁ జక్కఁగాఁ దాని వలె నణుచుచుఁ బోయి యంతకుము న్నచట దానిం దాఁచి యుంచినట్లే పట్టుకొనఁ దక్కఁనబోయలు తూఁకొని దానిం గొట్టిరి.

ఉ. ఆసమయంబునన్ జకితమై మెక మెవ్వనిమీఁదఁ బాఱె వాఁ
డేసినయమ్ము వమ్మయి మహిన్ బడ కొక్కటి కొండ చాలి వీ
తాసులఁజేయ మెచ్చివసుధాధిపముఖ్యుఁడు మోట్లనున్న బా
ణాసనభృత్పుళిందులకు నర్థి నొసంగె నభీప్సితార్థముల్. 49

టీ. ఆసమయంబునన్=ఆకాలమున, మెకము=జంతువు, చకితమై = వెఱచినదై, ఎవ్వనిమీఁదన్ = ఏబోయమీఁదై, పాఱెన్=పరుగిడివచ్చెనదో, వాఁడు=ఆవేఁటకాఁడు, ఏసినయమ్ము = కొట్టినశరము, వమ్మయి = వ్యర్థమై, మహిన్ = నేలపై, పడక = పడిపోక, ఒక్కటికిన్=ఒక్కమెకమునకు, ఒండ (ఒండు+అ)=ఒకశరమే, చాలి = సరిపడినదై, వీతాసులన్ = ఆపైకి వచ్చిన క్రూరమృగములను ప్రాణముపోయినవానినిగా, చేయన్=ఒనర్పఁగా, మెచ్చి=పొగడి, వసుధాధిపముఖ్యుఁడు = నరవరేణ్యుఁడు, మోట్లన్=మను ష్యాకృతులతోనున్న మోట్లయందు, ఉన్న = ఉన్నట్టి, బాణాసనభృత్ = ధనుర్ధారులగు, పుళిందులకున్=ఎఱుకువాండ్రకు, అభీప్సితార్థముల్=ఇష్టార్థము లను, అర్థిన్=ప్రేమతో, ఒసంగెన్=ఇచ్చెను. మనుష్యాకృతులగు మోటులం దుంటచే మృగములు బెదరి పైఁబడినను వేఁటకాండ్రు బ్రతుకఁగలిగిరి, పైఁబడినను మోటులందు సురక్షితులుగా నుండియుం మృగములఁ జంపినవాఁడె నేర్పరి గాన నట్టివారి నందఱఁ బ్రభువు సత్కరించెను.

తా. ఆవేఁటయందు మృగములు చెదరి బోయలపైఁ బడ నొక్కొక్క బాణమున వారందఱు వానిని జంపుపాండిత్యమునకు స్వరోచి మెచ్చి

మోట్టలో నున్న యెఱుక లందఱకును గోరినవస్తువు లొసంగి సంతోష పఱచెను.

క. వలఁ బాఱినవానిని భటు
లలుఁగులపాలాడి రధిపుకై పట్టిరి బె
బ్బులి మహిష మెలుఁగు కిటి తోఁ
డేలు మొదలగువానిఁ గొన్నిటిని వేటకరుల్. 50

టీ. భటులు=సేవకులు - విల్లు వేటకాండ్రు, వలన్ = జాలమునుండి, పాఱినవానిని = తప్పించుకొనిపోయిన మెకములను, అలుఁగులపాలాడిరి = బాణములకుఁ బాలుపఱచిరి, బాణములను బ్రయోగించి సంహరించిరి. వేటకరుల్ = వేఁటాడుకిరాతులు, అధిపుకై = రాజున కిచ్చుటకు, బెబ్బులి = వ్యాఘ్రము, మహిషము = గోఱదున్న, ఎలుఁగు=భల్లూకము, కిటి = పంది, తోఁడేలు=వృకము, మొదలగువానిన్ = లోనగువలలందుఁబడిన జంతువులను, కొన్నిటిన్ = చిక్కినవానిలోఁగొన్నింటినిమాత్రమే, పట్టిరి=ప్రాణములతోఁ బట్టుకొని తెచ్చిరి. కువర్ణంబు పరంబగునపు డుకారంబునకు నకారం బగు నని వ్యాకరణము విధించుచున్నను అధిపుకై యనుటకుఁ గారణము మృగ్యము. ఇట్టి ప్రయోగములు కొన్ని గలవు.

సీ. "సంగరమునకు నుత్సవము సేఁగెడుక్రియ
సొలువకచనియెదు శూరుఁడార." (ఉత్తరహరివంశము, ఆ. 6)

క. "కమలాసన వినుచావు, క్రమమునకు వెలఁబెట్టెదేని." (నిర్వ. రా. ఆ. 7.)

ఉ. లాలనగ్రొత్త...గోలయుసాధువైనయొకకోమటికి న్నిషధేంద్రుబచ్చునకున్.
(శృంగారనై. ఆ. 6.)

చ. "ఘనమహాబాహుకుత్సవుఁడు వజ్రికి జీవుఁడు." (విక్రమార్క చరిత్రము).

ఇట్టిప్రయోగము లాధునికకవులకృతులలో మిక్కుటముగాఁ గలవుగాని గ్రాహ్యములు కావు.

తా. వేఁటకాండ్రు వలలోఁ జిక్కి వలఁజించుకొని పాఱిపోవు జంతు వులను బాణప్రయోగాదులచేఁ జంపిరి. వలలోఁ బడియున్న వానిలోఁ బులి, కారుదున్న, పంది, తోఁడేలులోనగు క్రూరమృగములను మిగుల సాహసించి ప్రాణములతోఁడనే రాజునకు సమర్పించుటకై పట్టుకొనిరి.

తే. మున్ను జాగిలములఁ గూడి చన్న యట్టి
యుడుపకుక్కలు కుందేళ్ల నుందురువుల
నుడుముల గ్రహింపఁ బుట్టలకడలఁ బొదల
గిరులసఱియలఁ బసివట్టి తిరుగుచోట. 51

టీ. మున్ను = ఇంతకుఁబూర్వము, జాగిలములన్ = పెద్దమెకములను బట్టు కుక్కలను, కూడి=కలిసి, చన్నయట్టియుడుపకుక్కలు = పోయియున్న యుడుములంబట్టుకుక్కలు, కుందేళ్లన్ = చెవులపిల్లులను, ఉందురువులన్ = మూషికములను, ఉడుములన్ = గోధికలను, గ్రహింపన్=పట్టుటకు, పుట్టల కడన్=చిన్న పుట్టలవద్దను, పొదలన్ = చెట్టులగుబురులుగలతావునను, గిరుల సఱియలన్=పర్వతముల ప్రక్కలయందును, పసికట్టి = వాసనను గుర్తించి, తిరుగుచోటన్ = తిరుగుచున్నపుడు.

తా. జాగిలములతోఁగూడ బొంతకుక్కలు వేఁటాడఁబోయి యుడు ములు చెవులపోతులు మున్నగువానిం బట్టుటకై పసికట్టుచుఁ గొండచఱియల వెంబడి తిరుగుసమయమున.

చ. బరవస మొప్ప గాలితడఁబాటుమెయిన్ గవిఁ దూఱి యొ
క్కకుర్కురము తమంబులో వెరఁజి కోఱలచేఁ గబళించి
పొట్టపెంౘెర నుడు మంచుఁ దెచ్చి కని చేవ దొఱంగక
ద్రుంచి వైచె దద్గురుబిరుద ప్రమాదములకున్ బలి మోద
విషాదశాలిగాన్. 52

టీ. ఒక్కకుర్కురము = ఒకబొంతకుక్క, ఉడుములఁబట్టు చిన్న కుక్క, బరవసము=పరాధీనబుద్ధి, (భూనిక, తేఁకువ యని కొందఱు వ్రాసిరి.

గాని యది సరి యని తోఁచదు.) ఒప్పన్ = వెలయఁగా, గాలితడఁబాటు మెయిన్ = పసిచూచుటలో వచ్చినవ్యత్యాసముచే, గవిన్ = గుహలో, తూఱి = ప్రవేశించి, తమంబులోన్ = అంధకారములో, వెరఁజి = విదళించి, కోఱలచేన్ = కోఱపండ్లచేత, కబళించి = కఱ్ఱిపట్టుకొని, పొట్టపెంజెరన్ = పొట్టపెంజెర యనునొకవిధ మగు సర్పమును, ఉడుమంచున్ = ఉడు మను నూహతో తెచ్చి, కని=చూచి (ఉడుము కాదు, పొట్టపెంజెరను బట్టుకొంటి నని యూహకు తెలిసికొని), తద్గురు...ప్రమాదములకున్-తత్ = అతనకముయొక్క, గురు=విస్తారమగు, బిరుద=శౌర్యమునకును, ప్రమాదములకున్ = అనవధానమునకును, పతి = స్వరోచి, మోదవిషాదశాలి = ఆనందమును విచారమును గలవాఁడు, కాన్=కాఁగా, చేవ=ధైర్యమును, తొలంగక=వదలక, తుంచివైచెన్=ముక్కలుచేసెను.

బిరుదపదము శౌర్య మనునర్థమునఁ బ్రామాణిక ప్రయోగములు గానరావు. శబ్దరత్నాకర మీపదమును వికృతి యని తెలుపుచున్నది. పెద్దనార్యుఁడు సంస్కృతపదముగా భావించి కాఁబోలు సమాసములో వాడియున్నాఁడు. బిరుదపదము మహారాష్ట్రపద మని లాక్షణికులు నిర్ణయించినారు.

క. "బిరుశబ్దంబు విరోధ్యో,త్కరము మహారాష్ట్రభాషఁ దత్ప్రదవిధులన్
బిరుదములనఁ జను వానిన్వైధవబిరుదావళి యొనర్పఁదగు నండ్రు బుధుల్."
(కావ్యాలంకారసంగ్రహము.)

తే. "క్షితి మహారాష్ట్రభాషచేఁ జెప్పఁబడెడు
భీకరోక్తులు బిరుదులై పెక్కుఁజెల్లు." (అప్పకవీయము.)

తా. ఉడుములం బట్టుకుక్క యొక్కటి పసిపట్టుటలోఁ బొరపాటున గుహలోనికిఁ జని యుండు మనుకొని పొట్టపెంజెరం బట్టుకొని తెచ్చి యది సర్ప మని తెలిసికొని ధైర్యముతో ముక్కలు ముక్కలుగాఁ గొఱికివైచెను. దానిం జూచి రాజు సంతోషమును బొందెను.

క. ఒడ లుబ్బ నిక్కి ముందఱి
యడుగులు ధర నూఁది చిందునలబలమునకుఁ
జడియ కొక గబ్బిగం డె
క్కుడుఁగడిమిఁ దివిచెఁ గ్రుంగి కొమ్ములయుడుమున్. 53

టీ. ఒకగబ్బిగండఁడు = బాగుగా బలిసియున్న యొకగండుఁగుక్క, ఒడలు = శరీరము, ఉబ్బన్ = పొంగఁగా, నిక్కి = సాగినటుల నిలచియుండి, ముందఱియడుగులు = ముందఱివగు రెండు పాదములను, ధరన్ = నేలపై, ఊఁది = ఆని, చిందునలబలమునకున్ = ప్రసరించినసందడికి, జడియక = భయపడక, ఎక్కుడుఁగడిమిన్ = మిక్కిలియైన శూరత్వముతో, క్రుంగి = మ్రొగ్గలిల్లి, కొమ్ములయుడుమున్ = కొమ్ములున్నగోధికను, తివిచెన్ = బైటికి లాగెను.

తా. ఒకగండుకుక్క (కన్నములోనున్న) కొమ్ముయుడుము సంతసముచే నుబ్బుచు ముందఱికాళ్లు క్రుంచి యుత్తరమగుచప్పుడు నేమియుం లెక్కింపక మిగుల ధైర్యముగాఁ బట్టుకొని తీసెను. అలం. స్వభావోక్తి.

తే. కంపతోఁడు గీడ్చిన ట్లేఁదు గానఁ జన్న
తెరు వెఱుఁగుచు నొకఁ డేఁగి పరువుతోన
పడి యడఁగి యుండఁగాఁ బటపటన ముండ్లు
గాలిఁ గదలుటఁ గని పంట్రకోలఁ బొడిచె. 54

టీ. ఒకఁడు = ఒకబోయ, కానన్ = వనములో, ఏఁదు = శల్యమృగము, కంపతోఁడుగు = ముండ్లుగల కొమ్మలబొత్తిని, ఈడ్చినట్లు = లాగికొనిపోవునటుల, (ముండ్లబారముతో నేఁదుపంది యేఁగుట కంపతోఁడుగు లాగినటుల నుండెను), చన్నన్ = పోఁగా, తెరువు = ఆముండ్లపందిచనినదారిని, ఎఱుంగుచున్ = అరయుచు, ఏఁగి = చని, పరువుతోన = పరుగిడిచనుట

తోఁచెను, పడి = డాఁగి, అడఁగియుండఁగాన్ = కనఁబడకుండ నుండఁగా, పటపటన్ = పటపట యను చప్పు డగునట్లు, పొదల్లు, గాలిన్ = వాయువశమున, కదలుటన్ = కదలుటను, కని = కాంచి, పంత్రకోలన్ = మూఁడు నాలుగు చిలువలుగల యినుపకత్తితో, పొడిచెన్ = ఆయేఁదుపందిని వేఁటకాఁడు సంహరించెను.

తా. పందిపిల్ల యొకటి యెపుడో తనయొదలిపొదల్లు క్రిందనీడ్చు కొనుచుఁ గుంపతోడుగు బోయినట్టులుం బోయినజాడ కనఁబడఁగా నా వెంటనే చని యొక్క వేఁటకాఁడు పోయి యది దాగియున్నటులఁ దెలిసికొని గాలిచే దానియొదలిపైఁ గలపొదల్లు కదలు చప్పుడుంబట్టి పంత్రకోలతోఁ బొడిచి చంపెను. అలం. ఉపమ.

వ. అత్తఱిన్ దత్తఱంబున మొత్తంబయి చోఁపుడుఁగోలలు
గొని కెలంకులపొలంబులన్ బులుఁగులన్ జోఁపుచు డేగ
వేఁటకాండ్రు వేఱుపడి వేఁటాడన్ దొడంగి రందు. 55

టీ. అత్తఱిన్ = అవేళ డేగవేఁటకాండ్రు = డేగలతోఁ బక్షులను వేఁట లాడుబోయవాండ్రు, మొత్తంబై = గుమిగూడి, వేఱుపడి = మొత్తముగా ఏర్పడి, తత్తఱంబునన్ = తొట్రుపడుచు, చోఁపుడుఁ గోలలు = చెట్లుమీఁద నున్న పక్షులను లేపఁగొట్టుకట్టెకఱ్ఱలు, కొని = పట్టుకొని, కెలంకులపొలంబులన్ = చుట్టుప్రక్కల నున్నతావులలో, పులుఁగులన్ = పిట్టలను, జోఁపుచున్ = లేచునట్లుగాఁ దోలుచు, వేఁటాడన్ = వేటయాడుటకు, తొడంగిరి = మొదలిడిరి, అందున్ = ఆపనియందు.

ఉ. లీలఁ బుళిందుఁడొక్కఁడు కళింబసుతోర్మిసరోజినీదళాం
దోళితకోకరేఖఁ దనతోరపుఁజల్లనిదీర్ఘబాహుపై
హాళిపహాలంబపోలె విడియత్తెమునన్ దలయొత్తి చూచుబల్
సాళువమున్ వడిన్ జనుశిళింబుపయిన్ విడిచెన్ మహోద్ధతిన్.

టీ. పుళిందుఁడు = కిరాతుఁడు, ఒక్కఁడు, లీలన్ = విలాసముగా, కళింద...రేఖన్-కళింద సుతా = కాళిందీనదియొక్క, ఊర్మి=తరంగముల యందలి, సరోజినీ=కమలముయొక్క, దళ = పత్రమునందు, ఆందోళిత = ఊఁచఁబడిన, కోకరేఖన్ = చక్రవాకమురీతిని, తన...బాహువైన్-తన= తనయొక్క, తోరపు = బలమైన, నల్లని, దీర్ఘబాహువైన్ = పొడవైన బాహువుమీఁద, విడియత్తైమునన్ = ప్రకాశించుచున్న చేతికిఁ దొడుగుకొను తోలుపై, హాలహాలంబపోలెన్ = హాలాహలవిషమురీతి, తలయెత్తి = శిర స్సును పైకెత్తుకొని, చూచు = కాంచుచున్న, బల్సాళువమున్ = పెద్ద డేగను, వడిన్ = వేగముగా, చనుశశంబుపైన్ = పోయెడుచెవులపోతు మీఁద, మహోద్ధతిన్ = పెద్దవడితో, విడిచెన్ = విడిచిపెట్టెను.

కిరాతుఁడు నల్లగా నుంటచేతను యమునాజలము నల్లగా నుంటచేతను రెంటికిఁ బోలిక. యమునాతరంగమునకును కిరాతునిబాహువులకును తామ రాకునకు విడియత్తైమునకును, చక్రవాకరూపమునకు డేగకును ఉపమానోప మేయములు.

బాహుశబ్దమునకు వుకారాంతాగమము లేమికి "రాహు బాహు శబ్దంబుల కంతట వువర్ణలోపంబు వైకల్పికంబు." (ప్రౌఢవ్యాకరణము.)

తా. కాళిందీనదీకరంగములో నున్నతామరాకుమీఁద నున్నచక్ర వాకమువలె నొకనల్లని కిరాతునిబాహువుపైఁ గలయత్తైముమీఁదనుండి తల యెత్తి యిటునటుఁ జూచుచు నున్నసాళువపు డేగను (వాఁడు) వడిగాఁ బర్విత్తిపోవుచున్న కుందేటిపై విసరెను. అలం. ఉపమ.

క. మొలదట్టిచెఱఁగుఁ జెక్కుచు
బలుదిట్టకిరాతుఁ డొకఁడు పటువగుముష్టిన్
సెలకట్టెఁ బట్టి వేఱొక
సెలకట్టెన్ గొట్టివైచెఁ జెమరుంగాకిన్. 57

టీ. బలుదిట్ట = మిగులదార్ఢ్యముగల, కిరాతుఁ డొకఁడు = బోయ (యొకఁడు.) మొల...చెఱఁగుల్ - మొలదట్టి = నడుమునకు బిగియించుటలఁ గట్టుకొన్న కాసెకోకయొక్క, చెఱఁగుల్ = చుంగును, చెక్కుచున్ = దోఁపుకొనుచు, పటువు = దిట్టము, అగుముష్టిన్ = అయినపట్టిపిడికిటిని, సెలకట్టెన్ = ఒకవిధమగు డేగను, పట్టి = గ్రహించి, వేఱొకసెలకట్టెన్ = మఱియొకవిధమగు వాఁడిబాణముతో (బ్రౌనుదొరవారు వ్రాయించిన టీకలో సెలకట్టె = చిన్నకత్తి యనిరి. శబ్దరత్నాకరములో బాణ మనియెం గలదు. సెలకట్టెఁ బట్టి యనుచో జలకట్టె యని గల పాఠము గ్రాహ్యము గాదు.) చెమరుంగాకిన్ = జేముడుగాకిని, (దీనినె బొంతకాకి యని కూడ నందురు) కొట్టివైచెన్ = కొట్టి చంపివేసెను.

తా. ఒకదిట్ట యగుబోయవాఁడు ఊడిపోవుచున్న కాసెకోకచెంగు పైకి దోఁపుకొనుచు నొకచేత సెలకట్టె యనుజాతికిఁ జెందిన బాణవేగముచేఁ బోవుడేగను బట్టుకొనియే చెమరుఁగాకిని వేఱొక సెలకట్టె యనుబాణముతోఁ గొట్టెను.

సీ. పెనుదవ్వు దగవొట్టఁ జని రెట్ట వడఁ గొట్టె
నుడువీథి బెళకువ్వ నొకయణుజు
తెక్కుతాఁకున స్రుక్కి నిక్కి ప్రక్కలు నొక్కె
నుఱక కల్లేటి నొకక్కరణంబు
పొదఁ దూఱునొకమేటి పూరేటి వెలికిఁ బోఁ
దోలి క్రైకొనె నొక్కతోఁచిగాఁడు
తను నేలువోర చిత్తమున మెచ్చఁ దీతువుఁ
జని పట్టె బిట్టొక్కజాలెడేగ
తే. విజ్జువిజ్జనఁ దన్నంగ విడువ కెలమిఁ
గఱకుటంఘ్రుల నిఱికించి గజ్జె గదలఁ

గఱికి నెఱినెఱిఁ గోలెమ్ముకయును విఱుగ
విఱిచె వడిఁ గైజు నొక పెద్దవేసడంబు. 53

టీ. ఒక్కయుఱుజు = అఱుజనునొకవిధమగుడేగ, వెనుదవ్వ = చాల దూరము, దగదొట్టన్ = దప్పిపుట్టునటుల, అలుపు పుట్టునటుల యని కొందఱు; చని = పోయి, ఉడువీథిన్ = గగనమార్గమున, బెళగువ్వన్ = కపోతమును, కెట్టవడన్ = కెట్టవేయుచున్నట్టుగా, చావఁబోవుచు కెట్టవైచి చచ్చునటుల, కొట్టెన్ = కాలితో బాగుగాఁ దన్నెను. ఒక్కఓరణంబు = ఓరణమనునొకడేగ, ఱెక్కతాఁకున్ = తనఱెక్కతగులుటచేతనే, ప్రుక్కన్ = కృశించునట్లు, ఉఱక = నరకుకొనక, కల్లేటిన్ = కల్లేటియను పేరుగల యొకపక్షిని, నిక్కి = విజృంభించి, ప్రక్కలు నొక్కన్ = ప్రక్కలణఁగఁ బట్టుకొని యొత్తి చంపివైచెను. ఒక్క తోఁచిగాఁడు = తోఁచిగాఁడను వేఱొకజాతిడేగ, పొదన్ = పొదలో, తూఱి...రేటిన్ - తూఱి = దాఁగుచున్న, ఒకమేఁటిపూరేటిన్ = మిన్నయగుపూరేడుపిట్టను, వెలికిన్ = వెలుపలకు, పోఁదోలి = బైటికి వెడలఁగొట్టి, కైకొనెన్ = పట్టుకొనెను. ఒక్కజాలెడేగ = జాలెజాతికిఁ జెందిన యొకానొకడేగ, తనునేలుదొర = తన్నుం బెంచుప్రభువు, చిత్తమునన్ = మనస్సున, మెచ్చన్ = మెచ్చుకొనునట్లు, చని = గుఱిగాఁ బోయి, తీతువున్ = తీతువుపిట్టను, బిట్టు = గట్టిగా, పట్టెన్ = పట్టుకొనెను. ఒకపెద్దవేసడంబు = వేసడ మను పెద్ద డేగ, కైజున్ = కైజనుపిట్టను, బిజ్జుబిజ్జునన్ = బిజ్జుబిజ్జు మనునట్లు, తన్నంగన్ = తన్నుచుండ, విడువక = విడిచిపెట్టక, ఎలమిన్ = సంతసముతో, కఱకుటంఘ్రులన్ = కఱకులైన పాదములయందు, ఇఱికించి = నొక్కిపట్టుకొని, గజ్జె = కాలిమువ్వ, కదలన్, కఱికి = రాపిడిచేసి, నెఱినెఱిఁ గోలెమ్ముకయును = ప్రతిపక్షమునందునుగల పెద్దయెముక, విఱుగన్ = విఱుగునటుల, వడిన్ = వడిగా, విఱిచెను = విఱిచివైచెను.

తా. ఆదేగ వేటయందు అజుజు ఓరజము తోఁచిగాఁడు జాలె వేసడము నసెడికలు తెగలదేగలు బెళగువ్వ కల్దేము ఫూరేము తీతువు కైజా అనఁబడు పక్షివిశేషములను బట్టి కొట్టి చంపి తమ్ముఁ బెంచినవారి కిచ్చెను. అలం. స్వభావోక్తి.

క. సింగికయై కుంచె యెత్తి వె
సం గో యని యార్వఁ బక్షసంహతిగాడ్పుల్
ఝం గని మ్రోయఁ గుజాగ్రపుఁ
గొంగల నొకలగుడు డిగ్గి కొట్టె సిలఁబడన్. 59

టీ. కుంచె=తోఁకయందలి యీఁకలబొత్తి, సింగికయి = ఆకసమువైపు నకు, ఎత్తి = లేచునటులుగా నెత్తి, వెసన్=వేగముగ, గో యని యార్వన్= గో యని యఱవగా, ఒకలగుడు = లగుడను పేరుగలదేగ, పక్షసంహతిగా డ్పులు=ఱెక్కలగుమియొక్కగాలి, ఝంగని=ఝంగను చప్పుడుతో, మ్రోయన్= ధ్వనిచేయఁగా, డిగ్గి=క్రిందికి దిగి, కుజాగ్రపుఁగొంగలన్ = చెట్టుచివర నున్న కొంగలను, ఇలఁ బడన్=భూమిపైఁ బడురీతిని, కొట్టెను. అలం. స్వభావోక్తి.

తా. ఆకాశమువంకకుఁ గుంచె యూకించి వేటకాఁడు గో యని యార్వఁగా లగు డనుదేగ యొక్కటి ఱెక్కలగాలి ఝంగని విసరుచుండఁ గ్రిందికి దిగుచుఁ జెట్టుకొమ్మలపై నున్న కొంగలను పడఁగొట్టెను.

వ. ఇట్లు ఖేటఖేలనంబున వివిధమృగవిహగవధం బాచరించి చాలించి యంచెలంచెలన్ బంచశాపతితచమురస్సృమరకిరి హరిణ రురు మహిష పృషదంశ గోధికా శశ శశితఖండంబు లొండొండ యువ్వెత్తుగా నాకుఁబొత్తరలన్ గట్టియు గుదులుగుట్టియుఁ జిక్కంబుల నించియుఁ గావడుల నుంచియు సవరించి దిగదిగన విసరి బగబగన మండుచిదుఁగు పొదమంటల కడ్డంబువట్టి మాంసంబులు సూఁడిచూఁడి

వాఁడు లగుకత్తులఁ దిత్తు లొలిచి కుత్తుకలు గోసి శితము
ఖంబు లగునఖంబులఁ జెకలించి విపులవపురపహసితమహా
శైలంబు లగుశార్దూలంబులబొందుల నందంద పడవైచి
యంతంతఁ గాంతారంబున దంతురంబుగాఁ బడిన దంతా
వళంబులదంతంబులు గైకొనియుఁ దత్కుంభనిర్గత మౌక్తి
కంబు లేఱికొనియు గోఱజంబుఁ జమరవాలంబుల బర్హి
బర్హంబులఁ బరిగ్రహించియు మరలి యత్తఱి గడింది
నెత్తురుఁ బ్రొద్దగుట వెఱచఱవఁ జఱవ నేఁడు పెనుముండ్లఁ
బండ్లసరియలు నెఱియలు వాఱి బోరనఁ గాఱుధారాళ
రుధిరాసారపూరంబు నాకినాకి సాలుకలు దిగవైచి యేచిన
మహాతపోష్ణంబునఁ దృష్ణ వొడమి దగ నిగుడ వగ రడరి
యొడలఁ దోడలను మెడలను బెడిదంపునిడుదకోఱల
సలుగు లడిచినయెడల బోడబొడను వెడలెడునుడుకు
నెత్తుటఁ బడలి తూలుకొలేయుకమ్ములయంగమ్ము లార్ద్రకర్ప
టంబులం గప్పి దప్పి నిగుడ నప్పాలంబు పశ్చిమపుదండ
నుండు వెండికొండబండలఁ జండకరకరహిండనంబునం బొండు
ప్రభలు నిండి పఱచుతఱచుసెలయేఱులసూరెలంగాఱు
కొనుభూరుహానికాయంబుల డాయం జని తద్ఘనచ్ఛాయల
నిలిచి యచ్చటఁ గ్రొచ్చి గరుపునేలల గుంట లొనరించి
లోన నుమ్మగిలి గబ్బు వలవక కమ్మతావులు గలనావురాకులు
పఱచి యొఱచిలో మేలేఱి కొరిజముఁ గందనకాయక్రొవ్వు
మొదలగు మిగుల మెత్తనిపలలభిత్తంబులందుఁ గ్రందు
కొనఁ గ్రుక్కి యొక్కవతక్కవలు గాకుండఁ గండ గల
తింత్రిణీశలాటుసంఘాతంబు లామీఁద నెఱయం బచరించి

యొసరుగాఁ దేట లగు వేఁడినల్లలు గుమ్మరించి లవణకణసంచ
యంబు నించి లావుగాఁ గావు గప్పి యుపరిప్రదేశంబులఁ
గాఱెనుపపెంటపట్ల నీరాఱు నేఱుఁబిడుకల దాల్లిడి నెల్లి
కొయ్యలు ద్రచ్చి నుచ్చు లంటించినఁ బెచ్చు పెరుఁగుచిచ్చు
లాత్రంపులఁ దపిలించి చిముడ నుడికిన వెలువరించి యుప్పు
పెప్పునఁ గలయప్పిశితఖండంబులు గనగననినిప్పులంజమురు
చిప్పిలఁ గాల్చిన కమ్మకఱకుట్లం జత్రాతిపయిఁ గాశ్రేనికిం
గుడుపువెట్టి పిదపఁ బాళ్లవెంబడిం బంచుకొని తారు నుప
యోగించి తద్దేవతాప్రీతికై తలలు దోఁకలు డొక్కలు నచటి
విటపివిటపంబుల వ్రేలంగట్టి శిశిరమధురసలిలమ్ములు ద్రావి
వాగురికులు విశ్రమింప నిలింపాంగనాసుతుండును సమ
మాగతచతురవలలకృతపలల ఫలమూలాదిశుచిమధురమృగ
యోచితాహారంబులం దృప్తి వహించి పరిజనారచితపల్లవా
సనాసీనుండై గండూషితపుండరీకమధురసాసారంబు లగు
నిర్ఝరానిలకిశోరంబు లోలయ నలయికలు దీఱి యున్నసమ
యంబున. 60

టీ. ఇట్లు = ఈరీతిగా, ఆఖేటఖేలనంబులన్ = వేఁటయను శాట యందు, వివిధమృగవిహగవధంబు-వివిధ = అనేకములయిన, మృగ = మెక ములయొక్కయు, విహగ = పిట్టలయొక్కయు, వధంబు = సంహరించుటను, ఆచరించి = ఒనర్చి, చాలించి=మాని, అంచెలంచెలన్ = అందందు, పంచతా ...బులు-పంచతా = మృతినొందుటచే, పలిత=పడినట్టి, చమర=చమరపు మెక ములు, సృమర=పెద్దజాతిచమరములు, కిరి=పందులు, హరిణ=లేళ్లు, రురు = కృష్ణసారములు (నల్లచాఱలుగలజింకలు), మహిష = అడవిదున్నలు, పృష దంశ=(అడవి) పిల్లులు, గోధికా=ఉడుములు, శశ = చెవులపిల్లులు (కుజంతు వుల), పిశితఖండంబులు = మాంసపుముక్కలను, ఒండొండ = వేర్వేఱుగా,

ఉవ్వెత్తుగాన్=మిగులఁ దిండునట్లు, ఆకుఁబొత్తరలన్ = ఆకుపొట్లములయందు, కట్టియుంన్ = పొట్లములుగాఁ గట్టియుం, గుదులుగుట్టియుంన్ = తోరణములుగా గ్రుచ్చియును, చిక్కెంబులన్ నించియుంన్= చిక్కములలో నిండించియు కావడులన్=కావళ్లయందు, ఉంచియుంన్=పెట్టియుం, సవరించి=కూర్చుకొని దిగదిగనన్ = దిగదిగమని ధ్వని కలుగునట్లు, (అనుకరణధ్వని), విసరి=గాలి తగులునట్లు విసరి, బగబగన్=బగబగ యనునట్లు, మండు చిదుఁగుసోదమంట లనన్ = మండుపుడకల (సమిదల) నిప్పుమంటలో, అడ్డంబుపట్టి=అడ్డముగాఁ బట్టుకొని, మీసంబులు, చూఁడిచూఁడి = కాలిచికాలిచి, వాఁడులు = వాఁడి గలవి, అగుకత్తులన్ = అయినట్టికత్తులతో, తిత్తులొలిచి = తోళ్లుదీసి, కుత్తుకలు = కంఠములు, కోసి, శితముఖంబులు = వాఁడియైన మొనలుగలవి, అగు నఖంబులన్ = అయినట్టిగోళ్లతో, పెకలించి=పెఱికి, విపుల...శైలంబులు= విపుల=గొప్పవి యగు, వపుః = శరీరముచే, అపహసిత = తిరస్కరింపఁబడిన, మహాశైలంబులు=గొప్పకొండలుగలవి, కొండవలె నుండు గొప్పదేహములు గల వనుట, అగు...బొందులన్-అగు, శార్దూలంబుల = పులులయొక్క, బొందులన్ = దేహములను, అందంద = (అవి పడియున్నచోట) అచ్చటనచ్చటనే, వడవైచి = ప్రోగుచేసి, మిగుల స్థూలశరీరములుగాన మోయ ప్రాలుమాలి యటనే యుంచిరి. (పులిమీసములతో విరోధులు తమకిష్టములేనివారికై దుష్ప్రయోగములు చేయుదు రని కలదు. పులిని జంపిన వేఁటకాఁడుగాని వాసికి తులుగాని దానిమీసములు వెంటనే గాల్చి వేయుదురు. అటులఁ గాల్చివేయనియెడల నామీసములు ముక్కలుగఁజేసి పరమాన్నములోఁ గలిపి వండిపెట్టినయెడలఁ దిన్నవారు జనిపోవుదు రని చెప్పుదురు. అందుచే మీసములు కాల్చుటలఁ జెప్పఁబడెను) అంతంతన్ = అక్కడక్కడ, కాంతారంబునన్=వనములో, దంతురంబుగాన్ = చిక్కఁగా, పడిన, దంతావళంబులదంతంబులు = ఏనుఁగుల కోఱలను, కైకొనియుంన్ = పుచ్చుకొనియు, తత్కుంభ = ఆయేనుఁగుకుంభస్థలమునుండి, నిర్గత = బైలువెడలిన, మౌక్తికం

బులు = ముత్తెములను, విఱికొనియుఁ = విప్పతించి తెచ్చుకొనియు. ఏనుఁగు కుంభస్థలములందు ముత్యములు పుట్టు ననుటకు. శ్లో. "కరీంద్ర జీమూత వరాహ శంఖ మత్స్యాహి శుక్త్యుద్భవ వేణుజాని. ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాంతు శుక్త్యుద్భవమేవ భూరి." (ఏనుఁగుకుంభస్థలములందుఁ బుట్టు ముత్తెములు ఉసిరికకాయలంత యుండు నని రత్నశాస్త్రము.) గోజ జంబున్ = గోరోజనము, చమరవాలంబులన్ = చమరములను మృగము తోఁక కుచ్చులను (ఇవియే సవరములు). బర్హి బర్హంబులన్ = నెమిలిపురెలను, పరిగ్రహించియున్ = సంపాదించుకొనియు, మఱలి, ఆర్తజెన్ = ఆసమయమున; కడిఁది నెత్తురుపొద్దు = మిగుల నెఱ్ఱఁగాఁ బ్రకాశించు పొద్దు (మధ్యాహ్నము), అగుటన్ = అగుటవలన, వెఱచఱవఁబా వన్ = భీతిపుట్టఁగాఁ బుట్టఁగా, ఏదుపెనుముండ్లన్ = ముండ్లపందుల పెద్ద ముండ్లచే, పండ్లపరియలు = దంతములకొనలు నెఱియలువాఱి = బీటలు వడి, బోరనన్ = ఎక్కువగా, కాఱు...పూరంబు - కాఱు = ఓడుచున్న, ధారాళ = అడ్డులేని, రుధిర = రక్తముయొక్క, ఆసార = ధారలయొక్క, పూరంబు = వెల్లువను, నాకినాకి = ఎన్నిమోమాఱులు నాకి, ఏదుఁబు ముండ్లతోఁ గొట్టఁగాఁ వేఁటకుక్కల యొడలియందు గాయములుపడెను. ఆ గాయములలోఁతుగా నుంటచేఁ దెంపులేక రక్తముగాఱుచుండ నాకుచుండెను. నాలుకలుడిగవైచి = నాలుకలు వ్రేలవైచుకొని, విచినమహాతపోష్ణంబునన్ - విచిన = విజృంభించిన, మహాతప = పెద్దయెండయొక్క, ఉష్ణంబునన్ = వేఁడిచేతను, తృష్ణ = దప్పిక, పొడమి = కలిగి, దగ = తాపము, నిగుడన్ = ప్రసరింపఁగా, (ఎక్కువకాఁగా), పగరు = పసరుపు, ఆవిరి = పుట్టి, ఒడలన్ = శరీరములందును, తొడలన్ = తొడలయందును, మెడలన్, సలుగులు = వరాహములు, బెడిదంపువిసదకోఱలన్ = వాఁడిగలపొడవులైన దంష్ట్రలతో, అడఁచినయెడలన్ = కొట్టినచోటులను, బొడబొడను = బుడబుడ యనుచు, వెడలెడు నెత్తుటన్ = పొంగుచున్న యుష్ణ

రక్తముచే, పందులు కోఱలతో శునకములను పీలగుచోటులనెల్లఁ గొట్టెను. ఎండవేఁడిమికిఁ దప్పికిఁ గృశించిన శునకముల మేనులనుండి వేఁడి నెత్తురు కారుచుండెను. (అప్పుడె గాయమునుండి స్రవించు నెత్తురు వెచ్చఁగా నుండును) బడలి = అలసి, తూలుకౌలేయకమ్ములయంగమ్ములు - తూలు = తూలుచున్న, కౌలేయకమ్ముల = శునకముల, అంగమ్ములు = శరీరములను, ఆర్ద్ర) కర్పటంబులన్ = తడిసినవస్త్రములచే, కప్పి, దప్పి = దాహము, నిగుడన్ = ఎక్కుడు కాఁగా, అపరాహ్ణమునందున్ = అకోనకుఁ బడమటివైపున, ఉండు వెండికొండబండలన్ = ఉండిన కైలాసపర్వతపాషాణములయందు, చండకరకరహిండనంబులన్-చండకర = భాస్కరునియొక్క, కర = కిరణముల, హిండనంబులన్ = ప్రసారములచే, పాండుప్రభలు = తెల్లకెలుఁగులు, నిండి, పఱచు...సూరెలన్ - పఱచు = పాఱుచున్న, తఱుచు = విశేషములైన, సెలయేఱులన్ = కొండలందుఁ బుట్టు నేఱుల యొక్క, సూరెలన్ = ప్రక్కలను, కాఱు...ములన్ - కాఱుకొను = ఎత్తుగా నున్న, భూరుహ = చెట్లయొక్క, నికాయంబులన్ = గుంపులను, డాయంజని = సమీపించి, తద్ఘనచ్ఛాయలన్ = వాని పెద్దనీడలను, నిలిచి, అచ్చటన్ = అచోటున, త్రొచ్చి = త్రవ్వి, గరువునేలలన్ = గరపనేలలయందు, గుంటలు = గోతులు, ఒనరించి = చేసి, లోనన్ = ఆగోతులలో, ఉమ్మగిలి = ఆవిరిచుట్టి, గబ్బువలవక = దుర్వాసనపుట్టక, కమ్మతావులు = సువాసనలు, కలనావురాకులు=కలిగిననాఁగురాకులను, పఱచి=క్రిందఁబఱచి, ఎఱచిలోన్ = మాంసములో, మేలు = శ్రేష్ఠమైనదానిని, ఏఱి = తేర్చి, కారిజము=కారిజమును (కడుపులో నీరుతిత్తిక్రింద నుండెడు మాంసఖండవిశేషము), కందనగాయ = గుండెకాయ, త్రొవ్వు, మొదలగు, మిగుల మెత్తని, పలలఖిత్తంబులు = మాంసపుముక్కలను, అందున్ = ఆనూకులు పఱిచిన గోతులలో, క్రుంకుగొనన్ = నిండునట్లు, క్రుక్కి = అదిమిపెట్టి, ఎక్కువ తక్కువలు = హెచ్చుగాని తక్కువగాని, కాకుండన్ = కాకుండ

పొందునటుల, కంద...ఖలు-కందగల = ముదిరిన, తింత్రిణీశలాటు=చింతకాయల, సంఘాతంబులు=ప్రోగులను, ఆమీఁదన్=ఆమాంసపుముక్కలమీఁద, నెఱయన్ = అంతటను, పచరించి = పఱచి, ఎసరుగాన్=ఎసటిలోనీరుగా, తేటలు = స్వచ్ఛమైనవి, అగువేఁడినల్లలు = అయినవేఁడిరక్తమును, (అగు లేటినల్లలు=అయిన లేడిరక్తము. పా) భ్రమ్మరించి = త్రిమ్మరించి, లవణకణసంచయంబున్ = ఉప్పురాళ్ల సముదాయమును, నించి = వైచి, లావుగాన్ = దట్టముగా, కావుగప్పి=కావువేసికప్పి, ఉపరిప్రదేశంబులన్=వానిపై ప్రదేశములందు, కానెనుపపెంట పట్టన్ = వనమహిషములు నివసించుచోటులను, నీరాఱునేఁబిసుకలన్ = ఎండినయేఁబిసుకలతో, దాల్చి = దాలులపేర్చి, సెల్లికొయ్యలు = సెల్లిచెట్టుకఱ్ఱలను, త్రచ్చి = మథించి, నుచ్చులు = మేఁకపెంట్రికలు, అంటించన్=తగిలింపఁగా, అడవిలో మాంసాదికము వండుటకుఁ పాత్రములు లేవుగాన గరపనేలలో గోతులు దీసి పైని గొల్లబిడ్డుతీఁగయాకులు పఱచి దానిలో మెత్తనిమాంసఖండము లుంచి పులుపునకుఁ జింతకాయలు వేసి లేడినెత్తురును ఎసరుగాఁ బోసి సెల్లికఱ్ఱ మథించి యగ్నిదీసి మేఁకపెంటికలతో రాజఁబెట్టి యేఁబిసుకలను పైనిపెట్టి పక్వమొనరించిరి. పెచ్చు పెరుఁగుచిచ్చులు=వృద్ధిపొందిన నిప్పులు, ఆత్రంపులన్ = ఆకుమ్ములయందు, తవిలించి = అంటించి, చిముడన్ = చిమిడిపోవునట్లు, ఉడికినన్ = పక్వము కాఁగానే, వెలువరించి = పైకిఁదీసి, ఉప్పువెప్పును = ఆవిరిబోకుండ నుడికించుటచేఁ గలిగిన వేఁడిమిని (పా. అప్పువెప్పును = పచ్చియుం వెచ్చియుం) కలయప్పిశితఖండంబులు=కలిగినమాంసంబుడు తునకలను, గనగననినిప్పులన్ = కణకణమండుచున్న యగ్నియందు, చమురు = మాంసములోనిచమురు, చిప్పిలన్ = కాఱునట్లు, కాల్చినకమ్మకఱకుట్లున్ - కాల్చిన=ఇరుపకలాకలకు గ్రుచ్చి కాల్చిన, కమ్మ = పరిమళముగల, కఱకుట్లున్ = కఱకుట్టుమాంసములతో, చట్రాతిపైన్ = చాఁపఱాతిమీఁద, కాట్రేనికిన్ = వనదేవతకు, (కాటిఱేని హ్రస్వరూపము కాట్రేఁడు-వ్యుత్పత్తినిఁబట్టి కాట్రేఁడన శంకరుఁ

దని స్పష్టమగుచున్నది గాని పూజించినది వనాధిదేవతను గాన వనదేవత నని యర్థము వ్రాయఁబడెను.) కుడుపువెట్టి = నివేదన మొనర్చి, పిదపన్ = పిమ్మట, పాళ్లవెంబడిన్ = వంతుల చొప్పున, పంచుకొని, తారున్ = తామును, ఉపయోగించి = తిని, తద్దేవతాప్రీతికై = ఆదేవతాప్రీతి నిమిత్తము, తలలు = మృగములశిరస్సులను, తోఁకలు = వాలములు, డొక్కలు = భుజములకుఁ దొడలకు మధ్యభాగములు, పొట్టలు, అచటివిటపివిటపంబులన్ = అక్కడ నున్న చెట్లకొమ్మలయందు, వ్రేలంగట్టి = వ్రేలాడు నట్లుకట్టి. శిశిరమధురసలిలమ్ములు=చల్లనివియు తియ్యనివియు నగునుదకములు, త్రావి= పానము చేసి, వాగురికులు=మృగయులు, విశ్రమింపన్=ఆయాసము పోఁగొట్టుచుండఁగా, నిలింపాంగనాసుతుండును = దేవవనితయగు వరూథిని కుమారుఁడును (స్వరోచి), సహా...బులన్-సహా=తోడుఁగా, సమాగత = వచ్చిన, చతుర=నిపుణులైన, సూద = వంటచేయువాండ్ర చేత, కృత=(వంట) చేయఁబడిన, పలల=మాంసము, ఫల=పండులు, మూల = దుంపలు, ఆది = మున్నగు, శుచి=శుద్ధములైన, మధుర = తీయని, మృగయ = వేటసమయంబునకు, ఉచిత = ఉచితమైన, ఆహారంబులన్ = ఆహారపదార్థములచే, తృప్తి వహించి = తనివినొంది, వంటవాండ్రు మిగుల నేర్పరులు గాననే పాకరసవృద్ధియుం లేక తావున మధురముగాఁ బిశితముల వండఁగలిగిరి. వనజాసుకుమారుఁడు రాజు; ఇది వేఁటతఱిఁ దగిన యాహారముగానఁ దృప్తిగాఁ దినెను. పరి...సీనుండై-పరిజన=తనతో నున్న సేవకులచే, ఆచిత = బాగుగాఁ బఱపఁబడిన, పల్లవ=లేఁతయాకులచేతనైన, ఆసన=కూర్చుండు పీటపై, ఆసీనుండై = కూరుచుండినవాఁడై, గండూషి...సారంబులు-గండూషిత = పుక్కిలింపఁబడిన, పుండరీక=తెల్లతామరలోని, మధురస=తేనె యొక్క, ఆసారంబులు=వృష్టులు గలవి, తెల్లఁదామరపూవులలోనుండి స్రవించు తేనియ బినుకులతో వీచుచున్నవి యగు, నిర్ఝరానిలకిశోరంబులు, నిర్ఝర = ఏఱులమీఁదినుండివచ్చు, అనిలకిశోరంబులు = సన్నవాయువులు, ఒలయన్ = పైపైసరుచుండఁగా, అల

యికలు = క్రమములు, తీఱి=తగ్గి, ఉన్నసమయంబునన్ = ఉన్నప్పుడు వైవశ్యముతో నన్వయము.

మత్తకోకిల. నిండెఁ గావిరి దిక్తటంబుల నింగిఁ గుండలిచండరు
క్మండలిం గనుఁగొంచు మ్రోసెను మాలకాకులమూఁక ల
య్యెండ నిల్చి యదల్చెఁ నప్పు శివాళి యూళలఁ బద్మగ
ర్భాండభాండము ధూళిధూసర మయ్యె నుద్ధతవాత్యలన్.

టీ. కావిరి=పొగవలెనుండు నల్లని వన్నె, దిక్తటంబులన్=దిశాభాగము లందు, నిండెన్=పూర్ణమయ్యెను, నింగిన్ = ఆకసమున, కుండ...మండలిన్-కుండలి = పరివేషముతోడ, చండరుక్ = సూర్యుని, మండలిన్=బింబమును, కనుఁగొంచున్ = కాంచుచు, మాలకాకులమూఁకలు = ద్రోణకాక సమూహము, మ్రోసెన్ = అఱచెను. అప్పు=అప్పుడు, అయ్యెడన్ = అచ్చోటను, నిల్చి=నిలువఁబడియుండి, శివాళి=నక్కలగుంపు, ఊళలన్=కూఁతలచే, అదల్చెన్=అదలించెను. ఉద్ధతవాత్యలన్ = హెచ్చుగా విసరుచున్న సుడిగాడ్పులచే, మీఁదికెగయుచున్న సుడిగాలిచేత, పద్మగర్భాండభాండము = బ్రహ్మాండకటాహము, ధూళిధూసరితము = పరాగముచేఁ గొంచెము తెల్లఁగా నున్నది, అయ్యెన్ = అయెను. సుడిగాలి వీచుటయుఁ గావిరి యావరించుటయు లోనగునవి యెల్ల నరిష్టసూచకములు. ఉత్తరరామాయణమునందు నిందలి యరిష్టములు కొన్ని చెప్పఁబడెను.

సీ. "సుడిగాడ్పు లేచె కల్చెట్టుజుట్టులు వెట్టెఁ గడిఁది మంటలు వెళ్లఁ గ్రక్కె నక్క"
తే. "కావిరి దిగంతముల నెల్లఁ గ్రమ్ముకొనియె." (షష్ఠాశ్వాసము.)

తా. దిక్కులనిండఁ గావిరి కప్పెను. సూర్యబింబముం గాంచుచు మాలకాకు లఱచెను. నక్క లూళలు వైచెను. సుడిగాలిగుంపు వడిగా విసరిన బ్రహ్మాండమంతయుం ధూళిచే నీషత్పాండువర్ణము గలదియయ్యెను. (ఇట్టి గుణములు అరిష్టసూచకములు.)

క. ఆకొఱగాములఁ గనుఁగొని
శాకునికుం డొకఁడు లేచి సంభ్రమ మొదవన్
జ్యాకలితశరాసనుఁడై
వీఁకను సైనికులఁ దిట్టి విభుతో ననియెన్. 62

టీ. ఆకొఱగాములన్=అయరిష్టసూచకములను, కనుఁగొని = చూచి, శాకునికుండు=శకునములు తెలిసినవాఁడు, ఒకఁడు=అటనున్నవారిలో నొకఁడు, లేచి=కూర్చున్నచోటినుండి లేచి, వీఁక శబ్దము సార్థబిందుకమైనను ప్రాసయందు దానియతి పాటింపఁబడలేదు. వీఁక సార్థబిందుక మనుటకు "ఆఁకలినీరుపట్టు... వీఁక రఘూద్వహుండు," (రామాభ్యుదయము.) సంభ్రమము=తొట్రుపాటు, ఒదవన్=పుట్టఁగా, జ్యా...డై-జ్యా=వింటినారితో, 'కలిత = కూడిన, శరాసనుఁడై=ధనుస్సుగలవాఁడై (ధనుస్సునెక్కుపెట్టినవాఁడై), వీఁకన్=సాహసముతో, సైనికులన్ = సేనలోనివారిని, తిట్టి, విభుతోన్ = స్వారోచితో, అనియెన్ = ఈక్రిందిరీతిం బల్కెను.

తా. ఆదుశ్శకునములం గనిపెట్టి యొక్క శకునములు నెఱిఁగినవాఁడు ధనుర్ధారియై లేచి సైన్యములోనివారి నదలించుచు విపరీతదుశ్శకునములఁ జూచియుం జేమఱచియుండఁ దగునా యని పలికి, రాజుతో నేదియో చెప్పెను.

క. తఱచుగ మెకములఁ బొరిగొను
మఱపున వచ్చితిమి దవ్వు మనపాల మిటకి
త్తఱి నగునిమిత్తములు నృప
కొఱగా విదె మనకుఁ బెద్దగోడ వగు ననినన్. 63

టీ. నృపా = ఓరాజా, తఱచుగన్ = మిక్కిలిగ, మెకములన్ = జంతువులను, పొరిగొను మఱపునన్ = చంపుటయందలి యుత్సాహమువలనఁ గలిగిన పరాకుచేత, వచ్చితిమి=ఇంతదూర మరుగుదెంచితిమి. మనపాలము = మనముండుతావు, ఇటకున్=ఇక్కడకు, దవ్వు=మిగులదూరము, ఇత్తఱిన్ =

ఇష్టము, అగునిమిత్తములు = అగుచున్న శకునములు, కొఱగావు=తగినవికావు. ఇదె = ఇదిగో, ఈ క్షత్త్రరక్షణమునందె, మనకున్ = మనయందఱకును, పెద్దగొడవ = గొప్పయాపద, అగున్ = కలుగును, అనినన్=అని చెప్పఁగా, (ఇప్పుడే యేదేనొకయాపద రాఁబోవుచున్నది). వైపద్యముతో నన్వయము.

తా. ఓరాజా! వేఁటాడుసందడిని మననివాసములకు దూరముగా వచ్చితిమి. దుశ్శకునములు తోఁచుచున్నవి. మన కేదో గొప్పయాపద త్వరలోఁ గలుగు నని నాకుఁ దోఁచుచున్న దని యనఁగా.

మ. అతఁ డాస్ఫాలితసజ్య కార్ముకుఁడు వాహారూఢుఁడుఁ బా
ర్శ్వసంభృతతూణాహృతచండకాండుఁడు దిశాప్రేంఖత్క
టాక్షాంచల, ద్యుతిజాలుండును నై పుళిందభటసందోహం
బుతోఁ డన్ మహోద్ధతి నుండన్ జయలాభసూచకనిమిత్తం
బుల్ మెయిం దోఁచినన్. 64

టీ. అతఁడు=అస్వరోచి, ఆస్ఫాలితసజ్యకార్ముకుఁడున్ - ఆస్ఫాలిత = ధ్వనిచేయఁబడిన—మ్రోయింపఁబడిన యనుట, సజ్య = ఎక్కిడఁబడిన, కార్ముకుఁడున్ = విల్లుగలవాఁడును, వాహారూఢుఁడున్ = అశ్వము నెక్కిన వాఁడును. పార్శ్వ...కాండుఁడు- పార్శ్వ=ప్రక్కలను, సంభృత = లెస్సగా ధరింపఁబడిన, తూణ = బాణములపొదినుండి, ఆహృత = తీసికొనఁబడిన, చండ = తీక్ష్ణమైన, కాండుఁడును = శరములుగలవాఁడును, దిశా...జాలుండును నై - దిశా = దిక్కులయందు, ప్రేంఖత్ = వ్యాపించుచున్న, ఎగురుచున్న, కటాక్ష = క్రేఁగన్నులయొక్క, ద్యుతిజాలుండును నై = కాంతుల పంక్తిగలవాఁడు నై, పుళింద...తోఁడన్ - పుళింద = బోయలైన, భట = బంట్లయొక్క, సందోహంబుతోడన్=సమూహముతో, మహోద్ధతిన్=మిగుల నౌద్ధత్యముతో, ఉండన్ = ఉండఁగా, జయ...బుల్ - జయ = గెలుపు

యొక్క, లాభ = లాభమును, సూచక = తెలుపునట్టి, నిమిత్తంబుల్ = శకునమ్ములు, మెయిన్ = శరీరమున, తోంచినన్ = కనంబడఁగా, (శరీరస్పందాదిశుభసూచకములు తోంచిన వనుట).

దక్షిణాక్షిభుజోరుస్పందాదులు దేహమునఁ దోఁచు శుభలక్షణములు. స్పందనముల శుభాశుభలక్షణము లిట్లు చెప్పఁబడెను.—

క. "కనుకుడికొనదిగువవలన, నసయమువయి నదరఁ గీడు నటు కొన దిగువన్
గను కీడు పైన మొదలెం,చిన మేలగు నెడమకన్ను శిఖినరసింహా.

క. అడుగుపెదవి మృష్టాన్నము, కడులాభము గడ్డ మదరఁగా ధన మబ్బున్
గుడిచెక్కి లెడమచెక్కిలి, చెడుచోరభయంబులంత్రు శిఖనరసింహా.

క. అజి యగున్ నొసల........."

తా. ఈమాటను విని స్వరోచి ధనుర్బాణధారియై గుఱ్ఱ మెక్కి నలుదెసలఁ దనకటాక్షదృష్టులు వఱపుచు నెఱుకవాండ్రు మున్నుగు భటవర్గముతో నుండఁగాఁ గొన్ని తనకు శరీర మదరుట మొదలగు శుభశకునముల సూచన యయ్యెను.

వ. ప్రాణరక్షాసంశయం బగుమహారణక్షోభం బొక్కటిగలుగు మీఁద నెట్టకేలకు మితివెట్టరానిజయమంగళంబు లగు నని యంతరంగంబున నిశ్చయించి యాఱడిలుసమయంబున. 65

టీ. ప్రాణరక్షాసంశయంబు = ప్రాణములను సంరక్షించుకొనుటకే సంశయము గలిగినవి, అగు, మహారణక్షోభంబు = పెద్దయుద్ధపుఁగలఁత, ఒక్కటి, కలుగున్ = ముందుగాఁ గలుగును, మీఁదన్ = పిమ్మట, ఎట్టకేలకున్ = చిట్టచివరకు, మితి వెట్టన్ = గణించుటకు, రానిజయమంగళంబులు = వలనుగాని జయమును మేలును, అగున్ = కల్గును, అని, అంతరంగంబునన్ = మనంబున, నిశ్చయించి = నిశ్చయపఱచుకొని, ఊఱడిలుసమయంబునన్ = మనశ్శాంతిచేసికొనున వ్వేళ.

స్పందనములు (అదరుటలు) శుభమును అశుభమునుగూడ సూచించును. శుభాశుభమిశ్రములుగా సూచన లుంటచే రాజు తొలుత మిగుల సహాయము తరువాత మిగులశుభము కలుగు నని తలంచెను.

క. ఆవిపినాంతరమున హా
హా వనిత ననాథ నబల నార్త విపన్నన్
గావరె యీపుణ్యమునం
బోవరె యని పలుకునాఁడు మొఱ వినఁబడియెన్. 66

టీ. ఆవిపినాంతరమునన్=ఆవనము లోపుండి, హాహా=అక్కటకక్కటా! వనితన్ = స్త్రీని, అనాథన్ = నాథుఁడు లేనిదానను, అబలన్ = దుర్బలను, ఆర్తన్ = బాధపడుచున్నదానను, విపన్నన్=విపత్తునందున్న దానను, కావరె = రక్షింపరయ్యా! ఈపుణ్యమునంబోవరె=ఈపుణ్యముంగట్టుకొనరో, అని, పలుకునాఁడు మొఱ=పలుకుచున్నయాఁడు దాని మొఱ్ఱ, వినఁబడియెన్ = వినవచ్చెను.

ఆఁడుదానిని గాపాడుటయే సుకృతము. అందాపన్నను దీనురాలిని దిక్కులేనిదానిని గాపాడుట మఱియుం సుకృతము. ఈసుకృత మంతంతన లభించునది కాదు. అప్రయత్నలభ్య మగు నీసుకృతమున కెవరేని పాల్గొనుఁడని ప్రార్థించెను.

తా. వైరిలోగ ముందు రణక్షోభము గలిగినను బిమ్మట మేలు గలుగు నని స్వరోచి తలంచుచుండ నాయడవిలో నొకయాఁడుదానిదుఃఖరవము "అక్కటా! వనితను, అనాథను, ఆర్తురాలను, నన్ను రక్షించి పుణ్యము గట్టుకొం" డనుచు వినంబడియెను.

క. ఆమొఱ వేమఱుఁ జెవి నిడి
భూమండలభర్త కరుణ పొడముఁగ నయ్యో
యేమానిని కెవ్వనిచే
నేమాయెనొ యనుచు నచటు నీక్షించుతఱిన్. 67

టీ. భూమండలభర్త = భూపతి (స్వరోచి), ఆమొఱ = ఆయాఁడు దానివిలాపవాక్యములను, వేమఱుక్ = పెక్కుమాఱులు, చెవినిడి = ఆలకించి, కరుణ = దయ, పొడమఁగన్ = కలుగఁగా, అయ్యో, ఏమానికిన్ = ఏవనితకు, ఎవ్వనిచేన్ = ఏపురుషునిచేత, ఏమాయెనో = ఏమియాపద సంభవించెనో, అనుచున్ = అని తలఁచుచు, అచటన్ = అధ్వవి పినఁబడినవైపును, ఈక్షించుతఱిన్ = కాంచునపుడు.

తా. స్వరోచి యాయాక్రందనము విని పాప మెవ్వతెయో యెట్టి యపాయము సంభవించెనోగదా? యని యావైపునకుం జూచుచుండ గా.

శా. మట్టెల్ మ్రోయఁగ గబ్బిచన్నుఁగవ కంపంబంద వేణీభరం
బట్టిట్టై కటిఁ జిమ్మచీకటులు గా నశ్రుప్రజం బోడిక
ల్గట్టన్ జూపులు చిమ్మరేఁగి దివి రోలంబాళిఁ గల్పింపఁగా
మిట్టాడంగ నరుండు లేనియడవిన్ మీనాక్షి దీనాకృతిన్.

టీ. మీనాక్షి = మత్స్యములవంటి నేత్రములుగల వనితయొకతె, మట్టెల్ = కాలిమట్టెలు, మ్రోయఁగన్ = మ్రోఁగఁగా, గబ్బిచన్నుఁగవ = గొప్పదైన కుచద్వంద్వము, కంపంబు = వడఁకును, అందన్ = చెందఁగా, వేణీభరంబు = జటాభారము, అట్టిట్టై = చెదరి, కటిన్ = పిఱుఁదులపై, చిమ్మచీకటులు = చిక్కనిచీకటులు, కాన్ = క్రమ్మినటులకాఁగా, అశ్రుప్రజంబు = కన్నీటిగుంపు, ఓడికల్ = ధారలుగా, కట్టన్ = ఏర్పడఁగా, తెంపులేక కాలువలవలెఁ బ్రవహింపఁగా, చూపులు=వీక్షణములు, చిమ్మరేఁగి= మిగులచెదరి, (రూ. చిమ్మిరేఁగు-భయవశమునఁ బరుగెత్తుచు రక్షించువారెవరా యని దిక్కులుచూచుటచే నన్నిదెసలకుఁ జెదరి) దివిన్=ఆకాసమునందు, రోలంబాళిన్=తుమ్మెదలబంతులను, కల్పింపఁగాన్=పుట్టింపఁగా, మిట్టాడంగన్ =

తిరుగాడుటకు, నరుండు = మానవుఁడు, లేనియడవిన్ = లేనియట్టివనమున, దీనాకృతిన్ = దుఃఖము నొందినరూపముతో. మీఁదిపద్యముతో నన్వయము. అలం. స్వభావోక్తి.

నప తెవరు సంచరింపని యడవిగాన దేవతలేని కరుణింతురేమో యని పైకిఁ జూచుటచేఁ జూపులు పైకిఁ బ్రసరించి తుమ్మెదలబారువలె నుండెను. చూపులు తుమ్మెదలగుంపుగాఁ జెప్పుట గలదు. చూపులు కృష్ణగణము.—

శ్లో. వేశ్యాస్త్వత్తో నఖపదసుఖాన్ ప్రాప్య వర్షాగ్రబిందూన్
ఆమోక్ష్యంతే త్వయి మధుకరశ్రేణిదీర్ఘాన్ కటాక్షాన్."

(మేఘసందేశము.)

తా. ఒకస్త్రీ మబ్బులు క్రమ్ముచుండఁగా, స్తనద్వయము కదలుచుండ, జడవిడి వీఁపుపైఁ బిఱుదులవఱకుఁ బడి చీకటిక్రమ్మిన ట్లుండఁగాఁ, గన్నీరు ధారలుకట్టుచుండ, (భయముచేత) దృష్టులు గగనంబునఁ దుమ్మెదలపంక్తులవలె నగుచుండఁగా జనసంచారములేని యావనమందు దైన్యము నొందిన యాకారముతో (ఎదుట నిలిచె నని ముందటిపద్యముతో నన్నది.)

క. ఒక్కతె భయశోకంబుల
వెక్కుచు మెఱుఁగలవిలాసవిభ్రమలక్ష్ముల్
దక్కుటయును నొకయొఱపై
నెక్కొన ధరణీశునెదుర నిలిచి వినీతిన్. 69

టీ. ఒక్కతె = (పైపి: చెప్పఁబడిన యొకస్త్రీ) భయశోకంబులన్ = భయముచేతను దుఃఖముచేతను, వెక్కుచున్ = వెక్కివెక్కి యేడ్చుచు, మెఱుఁగన్ = దేహమునందు, కల...లక్ష్ముల్ -కల=కలిగిన, విలాస=ప్రియులను జూచినపుడు కనుబొమ్మలు మోమునగువాని చేతలవలన వెల్లడియగు సొబగు, విభ్రమ=మదనావేశమునఁ గలుగుతొట్రుపాటు, భూషణముల వ్యత్యస్తముగఁ దాల్చుట, (లోనగువాని) లక్ష్ముల్ = సంపత్తులు, తక్కుటయున్ =

లేకపోవుటయును, ఒకయొఱపై = ఒకరీతిచక్కదనమై, నెగ్గొనన్ = స్థిరము కాఁగా, ధరణీశునెదురన్ = స్వరోచి యెదుట, నిలిచి, వినీలిన్ = వినయముతో.

విలాసలక్షణము.—

"ప్రియసంప్రాప్తిసమయే భ్రూనేత్రాననకర్మభిః
తాత్కాలికో విశేషో యస్స విలాస ఇతీరితః."

విభ్రమము.—

"ప్రియాగమనవేళాయాం మదనావేశసంభ్రమాత్
విభ్రమాంగదహారాది భూషాస్థానవిపర్యయః."

(రసార్ణవసుధాకరము.)

తా. వెక్కివెక్కి యేడ్చుచు శృంగారచేష్టాభావమైనను నది యొక వింత సౌందర్యము కలుగునట్లు స్వరోచియెదుట నిలువంబడి (పలికె నని ముందటి పద్యములో నున్నది.)

క. పలుచనివాతెఱమెఱుఁగునఁ
బలుమెఱుఁగులు సందడింపఁ బాపటపై నం
జలిఁ జేర్చి జళుకుఁజూపులఁ
బలుకులఁ బులకండ మొలుకఁ బలికెఁ గలఁకన్. 70

టీ. పలుచనివాతెఱమెఱుఁగునన్ = పల్చనిపెదవియొక్క కాంతిలో, పలుమెఱుఁగులు = దంతకాంతులు, సందడింపన్ = కలిసియతిశయింపఁగా, పాపటపైన్ = సీమంతముపై, అంజలిన్ = మోడ్పుఁగేలును, చేర్చి = ఘటించి, జళుకుఁజూపులన్ = చంచలదృష్టులతో, కలఁకన్ = కలవరపాటుతో, పలుకులన్ = పలుకులయందు, పులకండము = పటికబెల్లము, (రుచి) ఒలుకన్ = ఒలుకుచుండఁగా, పలికెన్ = వక్ష్యమాణవిధముగాఁ బలికెను.

వాతెఱ యెఱ్ఱగా నుంటచే దానికాంతులు ప్రసరింప దంతము లెఱ్ఱపడి మిగుల మనోహరముగాఁ గనుపించును. ఎఱ్ఱడాలుచే నొప్పుదంతములు

మిగుల మనోహరముగా నుండు ననుటకు సుభగశబ్దమును విశేషముగాఁ గవి సార్వభౌముఁడు కూర్చెను.

తే. "విభుఁడు పరిహాసమాడి నవ్వించుఁగాని
పడయ లేఁడయ్యె నెన్ని యుపాయములను
రాజబింబాస్యతాంబూలరాగసుభగ
దంతకురువిందమాలికాదర్శనంబు." (శృం. నై. ఆ 7-ప 173.)

ఇటులె కాళిదాసమహాకవియుం దెల్లగా నున్న పెదవియొక్కయుఁ దెల్లగా నున్న దంతములయొక్కయుఁ గాంతిని లోకోత్తరముగా వర్ణించెను.

శ్లో. పుష్పం ప్రవాళోపహితం యది స్యాన్ముక్తాఫలం వా స్ఫుటవిద్రుమస్థం,
తతోఽనుకుర్యాద్విశదస్య తస్యాస్తామ్రోష్ఠపర్యస్తరుచః స్మితస్య."
(కుమార. ప్రథమసర్గ.)

తా. వాతెఱమెఱుఁగులును దంతముల మెఱుఁగులును గలిసికొను నట్లుగా, నాదలఁ గేలుదోయి చేర్చి భయపడి దిక్కులు చూచుచు కలవరపాటుతోఁ స్వరోచిఁగూర్చి యొకమాట చెప్పెను.

శా. ఓరాజన్యమహేంద్ర యోమణిగణప్రోతాసివాతాశన
ప్రారజ్యత్కటిచక్ర యోముఖరశార్ఙ్గక్రూర బాహార్గళా
యోరుక్షాచలకల్ప యోకవచితప్రౌఢాంగ కావంగదే
యోఁ రాహుత్తశిరోమణీ నిరవధిప్రోద్యత్ప్రతాపారణి. 71

టీ. ఓరాజన్యమహేంద్ర = ఓభూపాలరత్నమా, ఓమ...చక్ర— ఓ=ఓయి, మణిగణ=మణులచేత, ప్రోత = చెక్కఁబడిన, అసివాతాశన=పాము వలె నున్న కత్తిచే, ప్రారజ్యత్ = ప్రకాశించుచున్న, కటిచక్ర = చక్రాకారములుగా నున్నపిఱుఁదులు గలవాఁడా, ఓ...బాహార్గళా—ఓ, ముఖర = ధ్వని చేయుచున్న, శార్ఙ్గ = ధనుస్సుతోఁగూడిన, క్రూర = కఠినములగు, బాహార్గళా = తలుపుగడియకఱ్ఱలవంటి భుజద్వయము గలవాఁడా, ఓరుక్షాచల

కల్ప = ఓ బంగరుకొండవంటివాఁడా, అర్థులకుఁ గామితము లొసంగుటలో బంగరుకొండవంటివాఁడ వనియుఁ గొండవంటి స్థైర్యముగలవాఁడ వనియు భావము. ఓకవచితవృ్యూఢాంగ = ఓ మైమఱువుఁ దాల్చిన ఘనశరీరము గలవాఁడా, ఓరాజపుత్త్ర శిరోమణీ = ఓరాజపుత్త్రులంపటిలోన తలకట్టా, నిరవ...రణీ-నిరవధి=హద్దులేని, ప్రోద్యత్=మిగుల వెలుంగుచున్న, ప్రతాపద ప్రతాపమునకు, అరణీ=అగ్గి దిగ్గుపుడకలవంటివాఁడా, (అరణి=అగ్నిమంథపుకఱ్ఱ, ఇక్కడఁ బ్రతాపము నరణి యని చెప్పుటచేఁ బ్రతాపమును నిప్పుగా భావింపవలయును.) కావం గదే = రక్షింపుమా.

ఖడ్గముపిడి పాముతలను మిగిలినభాగము పాముదేహమును బోలి యుండెను. పాముతలపై మణులుండునటుల ఖడ్గమునకుఁ గూడ మణులు చెక్కఁబడి యుండెను గాన "మణిగణ ప్రోతాసిచాతాశన" పద మెంతయు నొప్పియున్నది.

ప్రతాపము విరోధులకుఁ దాపకారి గావున నగ్నిగా వర్ణించుట కవిసమయము. అలం. ఉపమ, రూపకము.

తా. రాజేంద్రుఁడవు, రత్నస్థగిత సుగుపెద్దకత్తిఁ దాల్చితివి, ధనుర్ధారివి, (కాంతిని, స్థైర్యమున) మేరువువంటివాఁడవు, రాతులమిన్నవు, తేజశ్శాలివి (కావున,) నను రక్షింపు మని (కోరె నని) తాత్పర్యము.

క. అనినఁ దలంపున నింపిన
యనుకంప నిలింపచంపకామోదసుతుం
డనునయ మొప్పఁగ నోడకు
మని నిజవృత్తాంత మడుగ నది యిట్లనియెన్. 72

టీ. అనినన్ = రక్షింపు మని (అవనిత) పలుకఁగా, నిలింపచంపకామోదసుతుండు = సంపెఁగతావివంటి మేనితావిగల వరూథినిపుత్త్రుఁడు, (స్వరోచి), తలంపునన్ = మనస్సులో, నింపినయనుకంపన్ = నిండఁజేసిన

కృకతో, అనునయము = ఊఱడిల్లఁజేయుట, ఒప్పఁగన్ = వెలయుచుండఁగా, ఓడకుము = వెఱవకుము, అని, నిజవృత్తాంతమున్ = ఆకోమలి వార్తను, అడుగన్ = ప్రశ్నింపఁగా, అది, ఇట్టులనియెన్ = ఈరీతిగా నుత్తరము చెప్పెను.

తా. స్వరోచి యాకాంతపై దయగలిగి నీవు భయపడకు మని యూఱడించి నీ వెవ్వరు సంగతి యే మని యడిగిన నామె యిట్లు చెప్పుచున్నది.

సీ. విసుమానములు గాఁగ వసతోడఁ బెనవెట్టి
సెట్టెంబుగాఁ బ్రేవుఁ జుట్టినాఁడు
బఁడికందెనచాయ బైసిమాలినమేన
మెదడుగందప్రరొంపి మెత్తినాఁడు
కునఖంపుఁజూచేతిపుఱ్ఱెకప్పెర నిండఁ
బ్రాణికోటులనల్లఁ బట్టినాఁడు
కోకిబికి వేసఁపుగూని మూఁపులమీఁద
మూఁడుపంగలయీఁటె మోపినాఁడు
తే. నిట్టతాడనఁ బొడవుచే నిక్కినాఁడు
నిడుదకోఱల మిడిగ్రుడ్ల నెగడినాఁడు
నరవరోత్తమ నేఁడు మూనాళ్లనుండి
యుసురుఁ గొన వెంటఁ దిరిగెడు నసుర యొకఁడు. 73

టీ. నరవరోత్తమ = ఓరాజతిలకమా, విసుమానములు గాఁగన్ = ఎగుడుదిగుడుగా (విసుమానములు = హెచ్చుతగ్గులు బ్రౌనుదొరవారి ప్రతిలోని పాఠము.) వసతోడన్ = క్రొవ్వుపొరలతో, పెనవెట్టి = గుట్టఁబెట్టి, పిరివెట్టి, సెట్టెంబుగాన్ = గుండ్రముగానుండు తలగుడ్డవలె, ప్రేవున్ = ప్రేఁగులను, చుట్టినాఁడు = చుట్టలుగాఁ దలకుఁ జుట్టుకొనినాఁడు. బండికందెన చాయన్ = బండియిరుసునకుఁ బట్టియున్న మడ్డిమసివంటి, బైసిమాలిన

మేనన్ = సొంపులేనియొడలిపై, వికృతాకారముగల దేహమునం దనుట. మెదడుగందపురొంపి = (జంతువుల) మెదడు అను చందనపంకమును, మెత్తినాఁడు = దట్టముగాఁ బూసికొనినాఁడు. ఆరినకొలఁది మదలమరలఁ బూయుంట మెత్తుట యందురు. కునఖ...కర్పర - కునఖంపు = పుప్పిగోళ్లుగల, డాచేతి = ఎడమచేతిలోని, పునుకకప్పెరన్ = కపాలపాత్రమును, నిండన్ = నిండునటుల, ప్రాణికోటులనల్లన్ = జంతుజాలములరక్తమును, పట్టినాఁడు = నించినాఁడు, పోసికొనినాఁడు, కొకిబికి = వికృతరూపముగా నున్న, వేసంపు = వేషముగల, గూని = గూనులుగల, మూఁపులమీఁదన్ = అంసములమీఁద, మూఁడుమంగలయీఁటెన్ = మూఁడుచిలువలుగా నున్నబల్లెమును (త్రిశూలమును), మోపినాఁడు = ఆనించి పెట్టుకొనినాఁడు, నిట్టతాడనన్ = మిగులఁ పొడవైనతాటిచెట్టువలె, పొడవుచేన్ = ఔన్నత్యముచే, నిక్కినాఁడు=నిగిడినాఁడు, నిడుదకోఱలన్ = దీర్ఘములైన దంష్ట్రలచేతను, మిడిగ్రుడ్లన్ = మీఁదికిఁ బెరిఁగిన నేత్రకోణములచేతను, నిగడినాఁడు = అతిశయించినాఁడు, విఱ్ఱవీఁగుచున్నాఁ డనిభావము. అసురయొకఁడు=దానవుఁడొక్కఁడు, నేఁడు మూనాళ్లనుండి=నేఁటికిమూఁడునాళ్లనుండి, ఉసులుగొనన్ = నాప్రాణములం బుచ్చుకొనుటకు, నన్నుఁ జంపి భుజించుటకొఱకు, వెంటఁ దిరిగెడున్ = నన్ను వెంబడించి సంచరించుచున్నాఁడు.

నల్లనివస్తువు లన్నింటికంటె మిగులనల్లనిది బండికందెన. శ్రీనాథుఁడును మిగులనల్లని కలిదేహమును వర్ణించునపుడుగూడ నిటులె,

సీ. "బండికందెనతోడఁ బ్రతివచ్చుమైచాయ
నీలికచ్చడముతో మేలవింప." (శృం. నై. ఆ. ౭.)

నెట్టె మన గుండుకలపాగ యనుటకు.—

సీ. "తనయడుగుండమ్ములను రాచనెట్టెంపుఁ
బలుదిండిరాతుమ్మెదలు చెలంగ." (యయాతిచరిత్రము, ఆ. ౧.)

తా. ఒక్కరాక్షసుఁడు, క్రొవ్వుకోరలు ప్రేవులుఁ దలకుఁ జుట్టుకొని, మసివంటియసహ్యమైనమేనికి గంధమువలె మెదడు పూసికొని. యెడమచేతిలో నెత్తురునించిన పుర్రె పట్టుకొని, మూఁపులపైఁ త్రిశూలము పెట్టుకొని నిడుదకోఱలును, మిడిగ్రుడ్లును, నిట్టతాటివంటిమీసలును గలిగి నన్నుఁ జంపుటకు మూఁడుదినములనుండి వెన్నాడి వచ్చుచున్నాఁడు. అలం. స్వభావోక్తి, నిదర్శన, రూపకము, ఉత్ప్రేక్ష.

క. ఏయెడ ననదలమొఱ వా
లాయము వినవలయు 'దుర్బలస్య బలం రా
జా' యన వినవే ధరణీ
నాయకులకు నార్తరక్షణంబులె క్రతువుల్. 74

టీ. ఏయెడన్ = ఎల్లప్పుడును, అనదలమొఱ = దిక్కులేనివారి దైన్యంపుమొఱను, వాలాయము = తప్పకుండ, వినవలయున్ = ఆదరింపవలయును సుమీ. దుర్బలస్య = బలములేనివానికి, రాజా = రాజే, బలం = బలము, అనన్ = పెద్ద లిట్లు చెప్పుచుండఁగా, వినవే = నీవు వినియే యుంటివి గదా! ధరణీనాయకులకున్ = భూపాలురకు, ఆర్తరక్షణంబులె = ఆర్తులను (దీనులను) గాపాడుటలె, క్రతువుల్ = రాజు లొనర్పవలసిన యశ్వమేధాదులవంటివి. (దీనులం బోషించినఁ గ్రతువు చేసినంతఫల మని తాత్పర్యము). అలం. కావ్యలింగము, రూపకము.

తా. ఓరాజేంద్రా! నేను దిక్కులేని దీనురాలను. ఆర్తురాల నగు నాయొక్కకుయ్యి నాలింపవలయును. బలములేనివారికి రాజేబలము (ఆధారము). రాజులకు దీనసంరక్షణము యజ్ఞనిర్వాహణమువంటిది.

క. మరుదశ్వపుత్రి కిందీ
వరాక్షగంధర్వరాజువలనఁ బొడమితిన్
నరవర వెలసితిఁ గళలం
దు రమించుటఁజేసి భువి మనోరమ యనఁగన్. 75.

టీ. నరవర = నృపా, మరుదశ్వపుత్త్రికిన్ = మరుదశ్వుఁ డను పేరుగల గంధర్వునికుమారి తెను, ఇందీవరాక్షగంధర్వరాజువలనన్ = ఇందీవరాక్షుఁ డను గంధర్వపతివలన, పొడమితిన్ = జన్మించితిని. కళలందున్ = చతుష్షష్టికళలయందును (అఱువదినాల్గువిద్యలయందును), రమించుటఁ జేసి = వ్యాసంగము చేయుటంబట్టి, భువిన్ = ఈభూలోకమందు, మనోరమ యనఁగన్ = మనోరమ యను నామమున, వెలసితిన్ = ప్రసిద్ధిఁ గాంచితిని.

తా. నాతండ్రి యిందీవరాక్షుఁడు (అనుగంధర్వుఁడు). నాతల్లి మరుదశ్వునికొమరిత. నే నన్నికళలయందును రమించుచుండుటచే నాకు మనోరమ యని పేరు వచ్చె.

శా. రారాపిల్ల భుజాంగదంబులమణుల్ రాలంగ విద్యాధరుల్
గారా మొప్పఁగ నెత్తికొంద్రు నను నంకస్థాయినిం జేయఁగా
వారిన్ వీడ్కొని సింహపీఠికఁ జలత్వంబొందు మాతండ్రి మం
జీరం బించుక ఘల్లు మన్న నవి దాఁ జెప్పంగ నిం కేటికిన్.

టీ. విద్యాధరుల్ = విద్యాధరులనుదేవజాతివారు, రారాపిల్లన్ = (తొలుత నే నెత్తుకొనవలయును నే నెత్తుకొనవలయు ననుతమకముచే) ఒకరి నొకరు త్రోసికొనివచ్చుటచేఁ గలిగిన యొరపిడివలన, భుజాంగదంబులమణుల్ = భుజకీర్తులలోనిమణులు, అంగదములు రత్నములుచెక్కినవి గాన నొరపిడిచే, రాలంగన్ = రాలిపోవుచుండ, గారాము = ముద్దు, ఒప్పఁగన్ = ఒప్పునట్లు, నన్నున్, ఎత్తికొంద్రు = ఎత్తుకొని యాడింతురు, మాతండ్రి = మాయయ్య, మంజీరంబు = కాలియందె, ఇంచుక ఘల్లుమన్నన్ = ఎంతస్వల్పముగా చప్పుడైనను, (నేను నడయాడుచుంటి నను సూచన దెలిసినంతన కందిపోవునేమో యని) అంకస్థాయినిం జేయఁగాన్ = తనతొడమీఁదఁ గూర్చుండఁబెట్టుకొనినదానినిగాఁ జేయుటకు, (తొడపైఁ జేర్చి కూర్చుండఁబెట్టుకొనుటకు) (అంకస్థాయినిగాఁ గొల్వులోవారిన్ = ఒడియందున్నదాననగుటకుఁ గొలువు

కూటమునందున్న వారిని. ఇది బ్రౌనుదొరవారి ముద్రిత ప్రతిలోనిపాఠము) వారిన్ = ఆమెత్తుకొను విద్యాధరులను, పిఱ్ఱుకొని=తొలఁగిపోవుఁడని, సింహపీఠికన్ = సింహాసనమునందుండి, చలత్క్వాణంబొందన్ = చలించుచు. లేచి వచ్చు నని భావము. అవి=ఆసుద్దులను, తాన్=నేను, ఇంకన్ = ఇట్టి స్థితిలో - ఈదురవస్థనొందుసమయమునందు, చెప్పంగన్=చెప్పుట. ఏటికిన్= ఏల? చెప్పుకొనుట శ్లాఘ్యకర్షయో గాని ఫలము లేదు. ఒకదాని నొకటిగాని ఒకరి నొకరు గాని తాచికొనినంత గలుగఁజాలిడి రారాపిడి యుండును. దీనికి శ్రీనాథుఁడు,

సీ. "రతిదేవి నెవ్వాఁగు రారాపుఁజన్నులు." (శృంగా. ఆ. 7)

తా. ఒకరొకరు నేను నే నని విద్యాధరు లొత్తిడిపెట్టుచువచ్చి తమ భుజాంగదమ్ములందలిరత్నములు రాలుచుండ న న్నెత్తుకొనుచుండిరి. నాతండ్రి నాకాలియందె కొంచెము ధ్వనిచేసినంతనే, నన్నెత్తి తొడమీఁద నుంచుకొన సింహాసనముమీఁదనుండి లేచి విద్యాధరుల నందఱ తొలఁగుఁడు తొలఁ డని వారించును. ఆవెనుకటిసుద్దు లన్నియు నిపు డీస్థితిలోఁ జెప్పుకొనుటవలన నాకు లాభ మేమి? అలం-స్వభావోక్తి, ఆక్షేపము, ఉదాత్తము.

తే. దేవ పారర్షి పట్టి కళావతియును
నల్లమందారవిద్యాధరాత్మజన్మ
యగువిభావసియును నాకుఁ బ్రాణసఖులు
వారు నేనును నొకనాఁడు గారవమున. 77

టీ. దేవ=రాజా, పారర్షి పట్టి=పారుఁ డను ఋషికొమరిత, కళావతియును=కళావతియను పేరుగలకన్నెయు, అల్ల... జన్మ-అల్ల=ఆ ప్రసిద్ధుఁడైన, మందార = మందారనామముగల, విద్యాధర = విద్యాధరుని, ఆత్మజన్మ = పుత్త్రిక, అగువిభావసియున్=అయినట్టి విభావసియను నామముగలకన్యకయు, నాకుఁ బ్రాణసఖులు=నా ప్రియసఖులు (నెచ్చెలులు), వారున్=ఆయిద్దఱును

నేస్తును, గారవమునన్=అన్యోన్యానురాగముతో, ఒకనాఁడు=ఒకానొకదినము
నందు. (పా. నాదుప్రాణసఖుల్) మార్కండేయపురాణమునందు విభావరి
యని చెలికత్తె పేరు చెప్పఁబడెను.

తా. నాకు పాఁడను ఋషికిఁ బుత్రిక యగు కళావతియును, మం
దారుఁడను విద్యాధరునకుఁ బుత్రియగువిభావసియును బ్రాణపదమువంటిచెలిమి
కత్తెలు. వారును నేనును గలిసి యొకానొకదినమున మిగుల నుత్సాహముతో
(మీఁదిపద్యముతో నన్వయము.)

సీ. నెత్తమ్ము లేకొండ నెత్తమ్ములం దాడు
విద్యాధరీకోటి విటులతోడ
నెచటిగాడ్పులఁ బుట్టువిచికిలామోదంబు
శబరకాంతలగుట్టు వెళ్లఁబెట్టు
నే నగేంద్రపుఁజఱుల్ మిన్నంది పెన్నంది
కోరాడుఁ దనగుబ్బకొమ్ము లొడ్డి
యొందుండు గురివెందపందిళ్లపూఁదేనె
జడి యిందుశిలలందు జాలువాఱు
తే. నట్టికలధౌతశిఖరిఁ బుష్పావచయము
నేయు వేడుకఁ బొదరిండ్లఛాయలందుఁ
దిరుగుచుండి యొకానొకదెసఁ దృణంబు
దళముగా వాత మొలచినబిలమునందు. 78

టీ. ఏకొండనెత్తమ్ములందున్ = ఏపర్వతమందైనున్న సమానవగు ప్రదే
శములందు, విద్యాధరీకోటి = విద్యాధరవనితాగణము, విటులతోడన్ =
కోడెకాండ్రగువిటకాండ్రతో, నెత్తమ్ములు=ద్యూతములను, ఆడున్ = ఆడు
చుండునో, ఎచటిగాడ్పులన్=ఏకొండమీఁదిగాలిచే, పుట్టు...దంబు-పుట్టు=
పుట్టుచున్న, విచికల = చిన్నచుత్తెపువ్వుల, ఆమోదంబు = వాసన, శబరకాం

తలగుట్టు = చొంచెతలరహస్యమును, నల్లఁబెట్టుక్ = పీఁడఁజేయుచుండునో (ఆపువ్వులపరిమళము వారికిఁ గల మన్మథోద్రేకమును మఱుగుపఱచికొను బలోఁ గల నేర్పునంతయుఁ దొలఁగించుచున్నదనుట. మన్మథతాపముకలిగించుచున్న దని భావము.) ఎన్నఁగేంద్రపుఁజఱుల్ = ఏగట్టులరాయచఱియలకు, పెన్నంది = పెద్దనంది - శంకరునివాహన మగు నందీశ్వరుఁడు, మిన్నంది = మిన్నుముట్టి (ఉప్పొంగి), తలగుబ్బకొమ్ములు = తలపుగుబ్బలవంటి తన కుఱుచ కొమ్ములను, (గుబ్బ లనఁ దలుపులం బొలుగువానికి వేయునవి), ఒడ్డి = ఒగ్గి, కోరాడుక్ = పొడిచియాడునో (వృషభము మొదలగు కొమ్ములు గలవి మంటిదిబ్బలు మొదలగువానిని బొడిచి మన్నుఁ జిమ్ముట కలదు), ఎందుక్ = ఎచ్చోట, ఊడు...జడి-ఊడు = ఊడుపట్టి. గుఱివెందపుఁదిల్లె = గుఱువెంద తీఁగలల్లుకొనిన కాయమానములవలనం బుట్టెను, పూఁదేనెజడి=పువ్వులలోని మకరందవృష్టి, ఇందుశిలలందుక్ = చంద్రకాంతపు ఱాలపై, జాలువాఱుక్ = వఱదవలై పాఱుచుండునో, అట్టి కలధౌతశిఖరిక్ = అటువంటి కైలాసపర్వతశిఖరకూటమునందు, పుష్పాపచయము చేయువేడుకక్-పువ్వు= పూవులయొక్క, అపచయముచేయుంవేడుకక్ = కోయుటయందైనసంతసముచే, పొదరిండ్ల చాయలందుక్ = ఇండ్లవలెనున్న పొదలవైపున, తిరుగుచుండి = సంచరించుచుండి, ఒకానొకచెనక్ = ఒక్కచోట, తృణంబు = పూరి, దళముగాక్ = ఒత్తుగా, వాతక్ = ముఖప్రదేశమునందు (ముందు భాగమునందు), మొలచినబిలమునందుక్ = పెరిఁగినగుహలో, (అన్వయము ముందున్నది.) విద్యాధరకాంత లసంఖ్యాకలు, విటులు నటులె యసంఖ్యాకులు. వీరలందఱు విమానములతో సంచరించుతఱి మంచుకొండపైఁగల విశాలశిఖర మాకర్షించి జాదములాడఁ బురికొల్పుచుండెను. విటులతో నాయికాజాలము గాన నేఁడాట కాఁజాటగా నాడుకొనవలయును. ఇందలి క్రీడాదికములకు నెత్తి మనుకూలముగ నున్న దనుట. శిఖరములందు వేల్పులు, మేఖలలయందుఁ శబరకాంతలుఁ జఱియలయందుఁ ఋషిగణము, క్రిందిభాగమునందుఁ బొద

రిం డ్డుంటచే హిమాలయము స్త్రీలకుఁగూడ విహారయోగ్యము గా నున్న దని భావము.

తా. తమవిటులతో విద్యాధరకాంతలు జూదమాడు చదునులుగల యట్టియు, శబరస్త్రీలకు మన్మథోద్రేకముం బుట్టించు చిఱుమల్లెపూలవాసనతో నిండిన వాయువులుగలట్టియు, శివునివాహనమైన వృషభము తనకొమ్ములతోఁ బొడిచి యాడుచున్న శిఖరములుగలట్టియు,సురిపొందలనుండి వెడలుపువ్వురజము కాలువలు చంద్రకాంతశిలలు గలట్టియు, వెఁడికొండపై మేము మువ్వుర మును బూవులుకోయుచు నొకానొకచోట గడ్డిచే మూసికొనిపోయిన ద్వారముగలగుహాయందు (ముందుపద్యములో నున్న జీర్ణమునిని గాంచితి మని తాత్పర్యము.) అలం. ఉదాత్తము.

ఉ. ఊసరవెల్లిచందమున నొక్కటఁ బీఱనరాలు దేఱఁగా
మీసలు గడ్డముల్ జడలు మే నుదరంబును వీనులున్ జరా
ధూసర మైనరోమతతితోఁ బెనఁగంబడి దూసి రాశిగాఁ
జేసినరీతి నున్నయొకజీర్ణమునిన్ గని కౌతుకంబునన్. 79

టీ. ఊసరవెల్లిచందమునన్ = ఊసరవెల్లి యను నొకవిధ మగు తొండ వలె, (ముదిరినతొండ నూసరవెల్లి యందురు.) ఒక్కటన్ = ఒక్కవిధముగా, బీఱనరాలు = పెద్దవియగునరములు, దేఱ గాన్ = స్పష్టముగా నగపడుచుండఁగా మీసలు = మీసములు, గడ్డముల్, జడలు, మేను = దేహమును, ఉద రంబున్ = బొజ్జను, వీనులున్ = చెవులును, జరాధూసరము = వృద్ధత్వముచే నరయు నారంభించినది (ధూసర మన బూడిదరంగు; వెంట్రుకలు చాలవఱకు నరసి కొలఁదిగ నరయుచుంటచే నామిశ్రవర్ణము ధూసరము.) ఐనరోమతతి తోడన్ = అయినట్టిరోమములసముదాయముతో, పెనఁగంబడి = కూడుకొనఁబడి, దూసి, రాశిగాన్ = ప్రోవుగా, చేసిన రీతిన్ = చేసినయటుల, ఉన్నయొక జీర్ణమునిన్ = ఉండినయొక ముదిసినమునీంద్రుని, చూచి, కౌతుకంబునన్ = వేడుకతో, అన్వయము పైపద్యమునం గలదు.

తా. రక్తమాంసములు క్షీణించుటచే నరములన్నియుం బయటికిఁ గానవచ్చుచు. నొడలిమీఁద నున్న వెండ్రుకలన్నియు నరయుటచే దూదిరాశి వలె నున్న యొకవృద్ధుఁ డగుఋషీశ్వరుం జూచి కుతూహలమతో, అలం. ఉపమ. ఉత్ప్రేక్ష. స్వభావోక్తి.

ఆ. ఇతనివదనకుహర మెద్ది నేత్రద్వయం
బెద్ది కర్ణయుగళ మెద్ది యనుచు
బూచివోలె నున్న వాచంయమునిమోము
బాల్యచాపలమునఁ బట్టుటయును. 80

టీ. ఇతనివదనకుహరము = ఈమునియొక్క ముఖబిలము (నోరు), ఎద్ది = ఎక్కడ నున్నది? నేత్రద్వయంబు = కన్నుఁగవ, ఎద్ది = ఎక్కడ నున్నది? కర్ణయుగళము = వీనుదోయి, ఎద్ది = ఎక్కడ నున్నది? అనుచున్ = అనుకొనుచు, బూచివోలెన్ = భూతమువలె, ఉన్న వాచంయమునిమోము = ఉన్నట్టి మౌనివదనమును, బాల్యచాపలమునన్ = చిన్నతనపుఁజంచలత్వముచే, పట్టుటయున్ = పట్టుకొనఁగానే, దూదిబుంగవలెఁ గానవచ్చుటచే నెం దేయవయవములు గలవో చూడవలయు నని కౌతూహలము గలిగెను. మహామునుల జోలికి కటులఁ బోవచ్చునా యనుటకుఁ బరిహారము బాల్యచాపలము.

తా. బూచివలె నున్నకారణమున నోరు, కన్నులు, చెవులు, నీతని కున్నవా లేవా యను సందేహము గలిగి యెటనెట నేయవయవములు గలవో పరిశీలించుద మని చిన్నతనపుఁజంచలబుద్ధిచేఁ బట్టుకొంటిని.

క. ధ్యానస్తిమితుం డగున
మ్మౌని మదీయాంగుళీవిమర్శనములచే
మే నెఱిఁగి తొంటియనుసం
ధానము చెడి కన్ను దెఱచి దారుణఫణితిన్. 81

టీ. ధ్యాన స్తిమితుండు = నిశ్చలధ్యానముగలవాఁడు, అసుకమ్మా ని= అయుక్తయామునీ, మదీ... చేన్ - మదీయ = నాయొక్క, అంగుళీ = చేతి వ్రేళ్లయొక్క, విమర్శనములచేన్ = ఎక్కుడుస్పర్శనలన, మే నెఱిఁగి=ఒడలు తెలిసి, తొంటియనుసంధానము = మొదట నున్ననిష్ఠ, చెడి = చెడిపోయి, కన్నుఁదెఱచి, దారుణఫణితిన్=కఠినవాక్యములతోఁ గూడినరీతిగా, "మునురు కొను" అనుపద్యములోని పలికె అనుక్రియతో నన్వయము.

ధ్యానలక్షణము:—

ధ్యానము సగుణము నిర్గుణము అని రెండువిధములు. హృదయపద్మము నందు తటస్థలక్షణస్వరూపుఁడయిన విరాట్పురుషుని నిలిపి మనస్సుచే షోడశోపచారము లొనర్చి పూజించుట సగుణధ్యానము.

శరీరత్రయమును ఇంద్రియములును నేను గా నని సర్వదృక్కగుపరబ్రహ్మము తా నను దృఢము కలుగుదనుక నెల్లప్పుడు నిర్వికల్పనిష్ఠగలిగి యుండుట నిర్గుణధ్యానము. (చూ. సీతారామాంజనేయము ప్ర.)

తా. నాచేతివ్రేళ్లు గట్టిగాఁ దగులుటచే ధ్యాననిష్ఠ చెడి కన్నులు విచ్చి చూచి నన్నుఁగూర్చి దారుణముగా (ఏదియో పలికె నని తాత్పర్యము.)

ఉ. ఓసి దురాత్మురాల గృహమొల్లక సర్వసుఖంబులున్ నిరా
యాసమునన్ దొఱఁగి మిహిరాంశుమరుచ్ఛదనీరనీరస
గ్రాసము దేహధారకముగా గుహలన్ దపమాచరించుమ
మ్మాసరణిన్ స్పృశించి నగ నేమిఫలంబొనఁగూడెఁ జెప్పుమా.

టీ. ఓసిదురాత్మురాల = ఓదుష్టస్వభావముగలదానా! గృహము = ఇల్లు, ఒల్లక=ఇష్టపడక, బంధము లని యిల్లువాకిలిని విడిచిపెట్టి, సర్వసుఖంబులున్ = సమస్తసౌఖ్యములను, నిరాయాసమునన్ = తేలికగా, (సుఖత్యాగము మిగులఁ గష్టమైనను వైరాగ్యదృష్టిచే నాయాసములేకయే వదలిపెట్టె ననుట) తొఱంగి = వదలి, మిహిరాంశు...గ్రాసము - మిహిర =

సూర్యాలి, అంశు=కిరణములను, మరుత్ = వాయువును, ఛద=పత్రములును,
శిశ = నీరును (ఇట్టి), నీరస = నిస్సారమైన, గ్రాసము = తిండి, దేహా
ధారకము = మేను నిల్పునది, కాన్ = కాగా. గుహాలన్ = కొండబిల
ములలో, తపము = తపంబు, ఒనరించు మనుష్యున్ = చేసికొనునట్టిమావంటి
వారిని ఈసరణిన్ = ఈ ప్రకారముగ, స్పృశించి = చేతితోముట్టికొని,
నగన్ = నవ్వుటచే, ఏమిఫలంబు = ఎట్టిలాభము, పొసంగూడెన్=దొరకెనో,
చెప్పుమా!

తా. ఓమదాత్మురాలా! ఇల్లు విడిచి సంసారబంధములగు సమస్తసుఖ
ములను ఇంచుకేని యాయాసపడక సంతోషముగా విడిచిపెట్టి గుహలలో
నుండి సూర్యకిరణములు, వాయువు, ఆకులు, నీరు, నిస్సారమగు నాహారము
ప్రాణధారణకు వలసినంతమాత్రముగా గ్రహించుచుఁ దపస్సుచేసికొను మమ్ము
బోఁటివారిని దాఁకుటవలన నీకేమి మేలు గలిగెనో చెప్పుము.

క. తిమిరంపువయసు గుబ్బల
కొమరాలవు నీకుఁ దగినగోవాళ్లన్ మహిన్
నెమకి నగరాదె ముదిసిన
మమ్ముఁ జెనకిన నేమి కలదు మద మేమింటికిన్. 83

టీ. తిమిరం...లవు - తిమిరంపు = మద మెక్కిన—యౌవనోద్రేక
ముచే మంచిచెడుగు నెఱుఁగఁజాలక కనులకుఁ జీఁకటులు క్రమ్మిన, వయసు =
వయస్సుగలది, గుబ్బల = బిగువైన గుబ్బలఁబోలు చన్నులు గల, కొమ
రాలవు = పడుచుదానవు, మహిన్ = భూమియందు, నీకుఁ దగినగోవాళ్లన్ =
నీవయస్సునకుఁ దగినమిండగానిని, నెమకి = వెదకి (గ్రహించి), నగరాదె =
పొందఁగూడరాదా!, ముదిసినమమ్మున్ = ముసలివాండ్రమైన మావంటివారిని,
చెనకినన్ = స్పృశింపఁగా (పట్టుకొనఁగా), ఏమి కలదు = ఏమి ప్రయో
జన మున్నది? ఇంతక్రొవ్వేమిటికిన్ = ఇంతకండకావరము తగునా
యనుట.

కొమరు = యౌవనము. యౌవనముగలచెలువ కొమరాలు. కొమరాలన యౌవనవతి యని భావము ఇటు లనుటకు.—

తే. "చాలముద్దరాలు జవరాలు కొమరాలు" (భాగ. స్కం. 9)

తా. నీవు నిండుకొనియున్న యౌవనగర్వాంధకారమునఁ గనులు గానక తిరుగుచున్నావు. మునులు నీ కేఁటికి యుపకరింతురు? కావున నీకుం దగిన తరుణితోఁ బరిహాసము లాడుము. ముసలివాఁడను నన్నుఁ జూచి పరిహసించుట నీ మదగర్వమును సూచించునే కాని నీ కింతయుం లాభము గానరా దని తిరస్కారము.

క. ముసురుకొనుజరభరంబున
నసురుసు రై యున్నవమ్ము నడకించితి వి
ట్లుసురు మనఁ బట్టుపడ దొక
యసురకు నీవనుచుఁ బలికె నాగ్రహ మెసఁగన్. 84

టీ. ముసు...భరంబునన్-ముసురుకొను=చుట్టుకొనిన, జర = ముదిమి యొక్క, భరంబునన్ = ఉద్రేకముచేత, అసురుసురై = అలసియలసి, ఉన్నవమ్మున్ = ఉన్నవమ్ము, ఇట్లు, అడకించితివి = పరిహాసముచేసితివి (బాధించితివి కావున), ఉసురుమనన్ = ఉస్సురనునట్లు, నీవు, ఒకయసురకున్ = ఒక్కరక్కసికి, పట్టువడుము = దొరకుము. అనుచున్, ఆగ్రహము=క్రోధము, ఎసఁగన్ = ఎక్కుడుకాఁగా, పలికెను = చెప్పెను, శపించెను.

అసురశబ్దంబు వికల్పంబుగా స్త్రీసమంబగు ననమాత్రముచే నసురఁ డనియుం నసుర యనియుఁ జెప్పవచ్చును.

తా. ముసలితనమున నలసి యల్లాడుచున్న నన్నిరీతిని బరిహాసము చేసితివి గావున నీవు రాక్షసునిచేతం బడి శ్రమపడు మని శపించెను.

క. జననాథ యేమి చెప్పుదుఁ
గనలుచు నవ్వగ్గుతపసి కటము లదరఁగాఁ

తనచేతినాగబెత్తముఁ
గొని పసరముఁ గొట్టినట్టు గొట్టె నదయుఁడై. 85

టీ. జనవాథ = నరపాల, ఏమి చెప్పుదున్ = ఏ నేమి యని పల్కు-దును? ఆ వృద్ధతపసి = ఆ ముసలిముని, కనలుచున్ = కోపించుచు, కటములు = కణఁతలు, అదరఁగాన్ = కొట్టుకొనఁగా, అదయుండై = దయలేనివాఁడై, తనచేతినాగబెత్తమున్ = తాను చేతఁబట్టుకొను నాగబెత్తమును, కొని = పుచ్చుకొని, పసరముఁగొట్టినట్టు = గొడ్డునుబాదెడురీతిని, కొట్టెన్ = నన్నుఁ బాదివైచెను.

నాగబెత్తము అన పాముపడగ మెలికలు చెక్కి పాముపడగవలె నుండు కఱ్ఱ. దీనినె యోగదండ మందురు. ఇది మునులు యోగసిద్ధులవద్ద నుండు నటులను, దీనిని శిష్యశాసనమున నుపయోగింతు రనుటకు.—

సీ. "పడినూర్ధ్వ్యంతిని లేవకయుండఁ దననాగ
బెత్తాన మూర్ధాన మొత్తిమొత్తి." (కళాపూర్ణో. ఆ. 3).

తా. ఓరాజా! ఏమ్మట నేమి చెప్పుదును? ఆముసలిఋషి కోపముచేత (రెండు) కణఁతలు చలించుచుండఁగా నాగబెత్తముం గొని పశువును గొట్టి నటుల నన్ను కరుణమాలి కొట్టెను. అలం. ఉపమ.

క. కొట్టువడి యటకు మునుపే
తిట్టుం బడి యేడ్పుఁబాదువెసఁ గని మదిలోఁ
గట్టలుక వొడమి నాసఖు
లిట్టనిరి మునీంద్రుతోడ నెత్తినపలుచన్. 86

టీ. కొట్టువడి = దెబ్బతిని, అటకుమునుపే = అంతకుముందే, తిట్టుంబడి = తిట్టుతిని (శాపమును బొంది), ఏడ్పుపాదువెసన్ = ఏడ్చుచున్న నాయవస్థను, కని = గాంచి, నాసఖులు = నాస్నేహితులు, మదిలోన్ = మనస్సులలో, కట్టలుక = ఎక్కుడుకోపము, వొడమి = జనించి, ఎత్తిన

కెలుచన్ = ఆగ్రహావేశముచే, మునీంద్రునితోడన్ = ఆమునీంద్రునితో, ఇట్లనిరి = ఈరీతిం బలికిరి.

తా. దెబ్బలుపడి దానికంటెఁ బూర్వమే శోకమునొంది యేడ్చు స్థితి నాచెలికత్తెలు చూచి కోప మాపుకొనలేక మునితో ముందుచెప్పఁబోవు నామాటలం బల్కిరి.

ఉ. ఓయి దయావిహీనమతి యూరక యీపసిబిడ్డఁ గొట్టఁగాఁ
జే యెట్లు లాడె నీకు నిది చేసిన దేమి వృథా శపింతురే
బోయవె యాఁడుదోడునను బుట్టవె శాపనిమిత్తమే తపం
బీయెడ నున్న శాంతిపరు లే మనువా రిఁక నీచరిత్రకున్. 87

టీ. ఓయిదయావిహీనమతి = ఓ నిర్దయహృదయుఁడా! ఊరక = నిష్కారణముగా, ఈపసిబిడ్డన్ = ఈచిన్నపిల్లను, కొట్టఁగాన్ = కొట్టుటకు, చే యెట్లు లాడెన్ = నీచేతు లెట్లువచ్చెనవి? మిగుల సుకుమారియగు నీపసిబిడ్డను గొట్టుటకంటె దయమాలినపని వే ఱున్నదా యనుట. ఇది = ఇప్పసిబిడ్డ, చేసినది = ఒనర్చినతప్పు, ఏమి = ఎట్టిది? వృథా = ఊరకయె, శపింతురే = శాప మిత్తురా? బోయవె = ఎఱుకువాఁడవా? ఆఁడుఁదోడునను బుట్టవె = అక్కలుఁ జెల్లెండ్రు లేకుండ నీ వొక్కఁడవే పుట్టియుంటివా? ఆఁడుపడుచులతోఁ బుట్టినవారికిఁ గనికరము ఆఁడుపడుచులఁ బ్రేమించువిధము దెలిసియుండును. నీ వొక్కఁడవె యుట్టిపడితివి కాఁబోలు ననుట. తపంబు = నీయాతపస్సుచేయుట, శాపనిమిత్తమే = శాపములిచ్చుటకొఱకే యైయున్నదా? ఇఁకన్ = ఇంకమీఁద, నీచరిత్రకున్ = నీయొక్కయీరీతి నడవడికి, ఈయెడన్ = ఇచ్చోట, ఉన్నశాంతిపరులు తపస్సుచేసికొను చున్న శాంతిస్వభావములుగల మునీంద్రులు, ఏమనువారు = ఏమందురో. (రోయుఁగుదువా.)

కొట్టుట శపించుట యీరెండును గిరాతకార్యములు. తపస్సంపన్ను లాచరింపరానివని. తపము శాంతసాధనమునకు, శాంతిపరులగు తపస్వులే

నీయవివేకము గనిపట్టఁగలరు. వారివలె నీవెంతకులుచకరైతివో యోజింపక పోలివిగదా యని చెలికత్తెలం బలికెరి.

తా. ఓసిర్దయుండా! కారణము లేనిచే యీబిడ్డను గొట్టుటకు నీచేతు లెట్లాడినవి? ఏమితప్పు చేసినది? ఊరకయే శపించెదవా? దయలేక పోవుటకు (తల్లి బిడ్డ యనకుండ జంతువులం జంపు) కిరాతుఁడవా? నీకు నక్కసెక్కెండ్రు లేరా? నీవు తపంబొనర్చుట యొరులకు శాపమిచ్చునిమిత్తమేనా? ఇట్టిని న్గని శాంతిపరులైన యిక్కడ నుండు తక్కినమునీంద్రు లేమందురో తెలియునా?

క. పాము కడు ముదిసి కడపట
గా నగుచందమున వార్ధకంబునఁ గ్రోధం
బేమియు మానక మండెడు
నాముని మునియే తలంప నదియుఁ దపమే. 88

టీ. పాము, కడుఁ ముదిసి = మిక్కిలి ముదిరి, కడపటన్ = తుదకు, గాము = గ్రహము, అగుచందమునన్ = అగునట్లుగా, వార్ధకంబునన్ = వృద్ధత్వమునందు, క్రోధము = రోషము, ఏమియున్ = ఎంతమాత్రమును మానక = వదలక, మండెడునాముని = కోపవికారము కొంచెమేనియుం బాపుకొనఁజాలనిముని, మునియే = మునియేనా? తలంపన్ = ఆలోచింపఁగా, అదియున్ = కోపమును జయింపఁజాలని యాముని గావించునట్టి తపస్సును, తపమే = తపస్సేనా?

నాగుఁబాము వెయ్యిసంవత్సరములు బ్రదుకును. వేయిరేండ్లు పూర్తియైన పిమ్మట రెక్కలువచ్చి గ్రహమై మనుజుల బాధించుచు, నాగుఁబాము మిడినాగ నఁబడు నను వైలెవ్యాము నిట ననుసంధించుకొనునది. అలం. అప్రస్తుత ప్రశంస. ఉపమ

తా. పాము ముదిరి గాముమైనట్లు ముసలితనమునందుఁ గూడఁ గోపము విడువక చిఱచిఱలాడుచుండు నాముని యొక మునియా? అతఁడు చేయుం

నవి యొకతపస్వి? (నక్క ముదిరి వఱ దగుననియుం, గ్రద్ద ముదిరి పులుంగగు ననియుం, బాము ముదిరి గ్రహ మగుననియుం జెప్పుకొందురు.)

క. పరులయపరాధగతులకుఁ
గెరలక తనుఁ బొగడుచోటఁ గీడాడెడుచోఁ
బరితోషము రోషము నెదఁ
జొరనీనితపస్వి సుమ్ము సుకృతి ధరిత్రిన్. 89

టీ. ధరిత్రిన్ = భూమియందు, పరుల...గతులకున్ - పరుల = అన్యులయొక్క, అపరాధగతులకున్ = తప్పుదారులకు, ఇతరులు తెలిసియో తెలియకయో చెడుత్రోవలఁ బ్రవేశించినపుడు, కెరలక = కోపము నొందక, తనున్ = తన్ను, పొగడుచోటన్ = స్తుతించునపుడును, కీడాడెడుచోన్ = నిందించునపుడును, స్తుతినిందాదులయందు సమభావముగలవాఁడై యవికారముగా మెలఁగ నేర్చి, పరితోషమున్ = సంతసమును, కోపమున్ = క్రోధమును, ఎదన్ = డెందమున, చొరనీని = చొరకుండఁ జేసెడు (పుట్టకుండఁ జేయు) తపస్వి = తపంబొనర్చునతఁడు, సుమ్ము = సుమా, సుకృతి = ధన్యుఁడు.

తా. ఇతరులు తన కొనర్చిన యొగ్గులకుఁ గోపింపక, తన్నుఁ బొగడునపుడు సంతోషమును, నిందించునపుడు కోపము లేని మునీంద్రుఁడు ధన్యాత్ముఁడు గాని తక్కినవారు కారనుట. అలం. అప్రస్తుతప్రశంస.

తే. ఒండొకఁడ వైన నిపుడ నీపిండి యిడమె
బ్రాహ్మణుఁడ వౌట మాచేత బ్రదుకుఁగంటి
తడవఁ బని లేదు నిన్ను గౌతముని గోవ
ననుచు వాదించి విడిచిన నాగ్రహించి. 90

టీ. ఒండొకఁడవు = మఱియొకఁడవు - బ్రాహ్మణేతరుఁడవు, ఐనన్ = అయితివేని, ఇపుడ = ఇప్పుడే, నీపిండి యిడమె = నీదేహము పిండిచేయుమా, బ్రాహ్మణుఁడ వౌటన్ = విప్రుఁడవైనకారణమున, 'బ్రాహ్మణో నహంతవ్యః' యను

ఘర్మానుసారముగా, మాచేతన్ = మాచేతను, బ్రమసఁగంటి = బ్రమకఁబడిన యస్మృష్టసుఖ బకశిశివి. నిను౯=నిన్ను. తడవక౯=ఇట్టివాఁడ వట్టివాఁడ వని యొంచుటకు. నరిలేదు=ఆవసరములేదు. గౌతముసిగోవు=గౌతమమునియావుం బోలినవాఁడవు, వృద్ధుఁడవుగాన తా. కిసంతసమరణించి మాకంతములకు బ్రహ్మ హత్యాపాపము కలుగఁ జేయుదువు. అనుచున్ = అనిపల్కుచు, వాదించి = వాదము చేసి, విడిచినన్ = వదలఁగా, ఆగ్రహించి = (ముని) కోపమునొంది.

గౌతముని గోవుకథ:—గౌతమమహాముని ద్వాదశవర్షమహా క్షామము వచ్చినపుడు ప్రతిదిన ముదయమున లేచి తాను కడికెడు వడ్లు చల్లుచుండెను. అవి యనుష్ఠానసమయమునకు మొలచి ఫలింపఁగా నన్నాతురులగు సమీపస్థులగు మును లేతెంచిన నవియె వక్వముచేయించి మృష్టాన్నము పెట్టుచుండెను. కఱవు తీరినపిదప మునులు తమతమ యాశ్రమముల కేఁగుచు వినాయకుని ప్రేరణచే గౌతమునిఁ దమవెంట రమ్మనిరి. రా ననుటకుఁ గిసిసి యొక మాయా గోవును సృజించి వైవుపైఁ దోలిరి. గౌతముఁ డాగోవును దర్భతృణముతోఁ గొట్టఁబోవ నది మరణించెను. గోహత్యాదోష మారోపించి మును లందఱు గౌతముని లోఁబఱచికొనిరి. ఇదియె గౌతమునిగోవు.

తా. నీవు బ్రాహ్మణుఁడ వగుటచే నిన్ను విడిచితిమి. మఱియొకజాతి వాఁడ వైనఁ జంపివేయమా ? తెలిసినది. నీవు గౌతమునిగోవువంటివాఁడవు. (కొట్టఁదిన చచ్చిపోవునంతటివాఁడవు) అని వాదించి విడిచిపెట్టిన యాకిన్న లపైఁ గోపించి.

క. ముసలి శపియించె నపుడ
యయ్యసితాబ్జేక్షణల రాజయక్ష్మక్షోభం
బెసఁగ నశియింప నగు న
ద్దెసఁ బాఱుఁడు సుగుడిగామి తెల్లమియె కదా. 91

టీ. అపుడు = అప్పుడు, ముసలి = ఆవృద్ధముని, అయ్యసితాబ్జేక్షణ లన్ = నల్ల కలువలవంటి కన్నులుగల పడుచులను, రాజయక్ష్మక్షోభంబు =

క్షయరోగబాధ, ఎసఁగన్ = వృద్ధిపొందఁగా, నశియింపన్=క్షీణించునట్లు, శపియించెన్ = శాపమిచ్చెను. అగున్ = (అట్టి శాపము పెట్టుట యామునిరో యోగ్యతకు) తగును. అద్దెసన్=ఆసమయమున, పాఱుఁడు = బ్రాహ్మణుఁడు (ముని),సుగడిగామి= మేలుగుణములుగలవాఁడు కాకపోవుట, తెల్ల మియకదా= తేటగా తెలియఁబడుచున్నదిగదా! (పా. సుగుణి=మంచిగుణముగలవాఁడు.)

తా. ఆసమయమునఁ గోపించినముసలిముని యాయిద్దఱను క్షయరోగముచే బాధపడుం డని శపియించెను. అది యతనిగుణమునకుఁ దగియేయున్నది. దీనింబట్టి (నీవు గూడ) యాతఁడు సరసుఁడు గాఁడని తెలిసికొనవచ్చునుగదా!

క. అరుజ యప్పుడ యయ్యం
భోరుహాలోచనలఁ బొందె భూవర నన్నున్
వారత్రయమునసుండియు
దారుణగతి నొక్కయసుర తఱిమెడు వెంటన్. 92

టీ. భూవర=రాజా, అప్పుడ=ఆముని శాపమిచ్చినప్పుడే, అయ్యంభోరుహాలోచనలన్ = పద్మములవంటి నేత్రములుగల యాస్త్రీలను, అరుజ = అరోగము, పొందెన్ = అంటుకొనెను, నన్నున్=నన్ను, వారత్రయమునసుండి=మూఁడునాళ్లనుండి, ("నరవరోత్తమ నేఁడు మూనాళ్లనుండి" యని మనోరమ రాక్షసునిచే మూఁడుదినములనుండి బాధపడుచుంటి నని చెప్పెను గాన నిట వారత్రయమునకు మూఁడుదినము లనియె చెప్పవలయును.) ఒక్కయసుర=ఒక్కదానవుఁడు, దారుణగతిన్ = క్రూరరీతిని, వెంటన్ = నన్ను వెన్నాడి, తఱిమెడున్ = తఱుముచున్నాఁడు.

తా. నాచెలికత్తె లిద్దఱకు నా క్షయరోగ మాశపించినపుడే యంటుకొంచినది. నన్ను మూఁడుదినములనుండి యొక్కరాక్షసుఁడు వెంబడించి

మ్రింగఁటకై మిగులఁ గోపభావముతో నొకానొకటి చేయుచుకొని వచ్చు చున్నాఁడు.

సీ. ఇచ్చెద నీకస్త్రహృదయంబు నివ్విద్య
నరనాథ మున్ను పినాకపాణి
యగురుద్రుఁ డిచ్చె స్వాయంభువమనువున
కతఁ డిచ్చె మఱి వసిష్ఠాఖ్యమునికి
నతఁ డిచ్చెఁ గరుణఁ జిత్రాయుధుం డనుపేరఁ
దనరు మదీయమాతామహునకు
నతఁ డిచ్చెఁ బెండ్లియీనపు డరణంబుగా
మాతండ్రి కతఁ డిచ్చె మమత నాకు
తే. సకలరిపునాశకము యశస్కరము నైన
దీని వేవేగ నాచేఁ బ్రతిగ్రహించి
యడఁపు మాదైత్యు వీరువా రనఁగ వలవ
దనఘ సద్విద్య యెందున్నఁ గొనఁగవలయు. 98

టీ. నరనాథ=జనపతీ, నీకు, అస్త్రహృదయంబున్ = అస్త్రహృదయ మను విద్యను. ఇచ్చెదన్ = నేర్పెదను, ఇవ్విద్య = ఈయస్త్రహృదయ మను విద్యను, మున్ను = పూర్వకాలమున, పినాకపాణి = పినాకమను ధనుస్సును చేతఁబట్టినవాఁడు, అగురుద్రుఁడు = అయిన శంకరుఁడు, స్వాయంభువమనువునకున్=స్వాయంభువుఁ డనెడు మొదటిమనువునకు, ఇచ్చెన్ = ఒసంగెను, అతఁడు=ఆస్వాయంభువమనువు, మఱి=తర్వాత, వసిష్ఠాఖ్యమునికిన్ = వసిష్ఠుఁ డను పేరుగలమునికి, ఇచ్చెన్=అస్త్రహృదయము నొసంగెను. అతఁడు= ఆవసిష్ఠుఁడు, కరుణన్ = దయతో, చిత్రాయుధుండు, అనుపేరన్ = అను నామముతో, తనరు = వెలయుచున్న, మదీయ = నాయొక్క, మాతామహునకున్ = తల్లితండ్రికి, ఇచ్చెను. అతఁడు=ఆచిత్రాయుధుఁడు, మాతండ్రికిన్,

వైవాహికావసరమున = వివాహము చేయుచున్నపుడు, అరణంబుగాన్ = అల్లునకిచ్చు కట్నముగా, ఇచ్చెను. అతఁడు = మాతండ్రి, మమతన్ = ప్రేమచేత, నాకు నిచ్చెను. సకల రిపునాశకమున్ = సమస్తవిరోధినాశనమును గావించునది, యశస్కరమున్ = కీర్తిని కలిగించునదియు, ఐనదీనిన్ = ఐనట్టియీవిద్యను, నావేన్ = నావలన, వేవేగన్ = త్వరితముగా, ప్రతిగ్రహించి = పుచ్చుకొని, ఆదైత్యున్ = ఆరాక్షసుని, అడఁపుము = మర్దింపుము. అనఘా = పాపరహితుఁడా! సద్విద్య = మంచివిద్య, ఎందున్నన్ = ఎవ్వరియొద్దనున్నను, కొనఁగవలయున్ = తీసికొనవలయును, వీరువారు = విద్యనిచ్చువారు (ఇది యాఁడుది, యితఁడు పురుషుఁడు) ఇట్టివా రట్టివారు, అనఁగన్ = అని యాలోచించుట, వలదు = తగదు.

"నీచాదప్యుత్తమాం విద్యాం స్త్రీరత్నం దుష్కులాదపి" యను ధర్మముబట్టి విద్య తనకంటెఁ దక్కువవా రగు నీచులనుండియుఁ, గన్యను గులహీనునినుండియైనఁ బరిగ్రహింపవచ్చును. గావున బరిగ్రహింపుము. విద్యాగ్రహణమునకు యుక్తాయుక్తముల విచారించుచు నుంటివేని యసురుఁడు పైఁబడును గాన త్వరగఁ బరిగ్రహింపు మని భావము. "సద్విద్యఁగొనుటకు జాతి చూడకుము, సద్విద్య యుండెనే చండాలునందు." అనునార్యోక్తి నిట ననుసంధించునది.

తా. నీకు నే నస్త్రహృదయ మనువిద్య నిచ్చెదను. ఇది నాకు శివుని నుండి క్రమాగతమై వచ్చినది. సకలశత్రు నాశనము చేయును. యశస్కరమైనది. దీనిం గొని నీవారక్కసుం జంపుము. విద్యను స్త్రీవద్దనుండి కొనుటకు సంశయింపకుము. "నీచా దప్యుత్తమా విద్యా" యని సద్విద్య నెవరివలననైనఁ బరిగ్రహింపవలసినదే.

క. అనుటయు శుచియై నిలిచిన
జననాథునకున్ బ్రయోగసంహారంబుల్

వనిత రహస్యంబుగఁ జె
ప్పిన నాతఁడు నెఱిఁగె నంత భీషణభంగిన్. 94

టీ. అకుటిలయై = అనియిట్లుపల్కుచునే, శుచియై = పాదప్రక్షాళ
నము నాచమనాదికము గావించి శుద్ధురాలై, నిలిచినన్ = మంత్రోపదేశము
కొఱకు సిద్ధపడి స్వరోచి నిలువఁబడి యుండఁగా, వనిత=మనోరమ, జనపాలు
నకున్=స్వరోచికి, ప్రయోగసంహారంబుల్ = అస్త్రములయొక్క ప్రయోగము
(శత్రుపై విడుచుట) సంహారము (మరలించుట) మొదలగు సాధనములను,
రహస్యంబుగన్ = రెండవవారికిఁ దెలియకుండునట్లు, చెప్పినన్ = తెలియం
జెప్పఁగా, ఆతఁడును=ఆరాజును, ఎఱిఁగెన్ =గ్రహించెను. అంతన్ =అంతట,
భీషణభంగిన్ = భయజనక మైనవిధమున.

తా. ఇట్లని మనోరమ చెప్పఁగా నావిద్యను గ్రహించుటకై స్వరోచి
శుచిగా నిలువంబడెను. ఆమె స్వరోచికి అస్త్రహృదయమును మిగుల రహస్య
ముగాఁ బ్రయోగించుట యుపసంహరించుట లోనగు సాధనములతోఁ
గూడ నెఱిఁగించెను. ఇంతలో భయంకరమై. (పైపద్యముతో నన్వయము.)

మహాస్రగ్ధర. గళగర్తక్రోడనిర్యత్కహకహానినదోద్గాఢహాసం
బు భూభృద్బిలముల్ మ్రోయింపఁ గాదంబినిగతిని బొగల్
వెంప మిన్నెల్ల మైగాఁ, జలితాస్యక్రూరదంతక్షతరదవసన
క్షారకీలాలవేల్లజ్జ్వలనజ్వాలాభజిహ్వాంచలుఁడగుచు గదన్
జాళిమల్ ద్రిప్పుకొంచున్. 95

టీ. గళగర్త...హాసంబు-గళగర్త = కలుఁగువలెనుండు కుత్తుకగ్రోవి
యొక్క, క్రోడ=అంతర్భాగమునుండి, నిర్యత్=బైలుదేఱుచున్న, కహకహా=
కహకహాయనెడు, నినద = నాదముతోడి, ఉద్గాఢ=అతిగాఢమైన, హాసంబు=
నవ్వు, భూభృద్బిలముల్ = పర్వతగుహలను, మ్రోయింపన్ =ధ్వనించునట్లొన
ర్పఁగా, కాదంబిని గతిన్ =మేఘములచాలువలె "కాదంబినీ మేఘమాలా".

అమరము. పొగల్=పొగలను, పెంపఁగ=వృద్ధిపొందించునట్లు, మిన్నెల్లన్ = గగనమునిండ, మైగాన్ = శరీరముకాఁగా, చలిత...చలుఁడు-చలిత = కదలింపఁబడిన, ఆస్య = మోమునందు, క్రూర=గట్టిదైన, దంత=పండ్లయొక్క, క్షత=కఱచుటలచేనైనపుండ్లుగల, రదవసన = ఓష్ఠమువలన, కాఱెడు, క్షార=కారముగల, (వెగటుగూర్చునట్టి) కీలాల = నెత్తురుతో, వేల్లత్ = వ్రేలాడుచున్న, జ్వలన=అగ్నియొక్క, జ్వాలాభ=జ్వాలం బోలిన, జిహ్వాంచలుండు=నాలుకతుదగలిగినవాఁడు, అగుచున్ = అయి, గదన్ = గదయను నాయుధమును, జాళిమల్=గిరగిరమని, త్రిప్పుకొంచున్ = త్రిప్పుచు.

తా. సమీపమున నున్న కొండగుహలన్నియుం మాఱుమ్రోఁగునటుల కహకహ యనుసందడి కలుగునటుల నవ్వుచు, మేఘములచాలు ఆకసము నంతయు నల్లఁగాఁ జేయునటుల నాకసమంటు నల్లని విస్తృతశరీరముతో విఱ్ఱవీగుచు మాటిమాటికి కొఱుకుటచేఁ బెదవులందుఁబడిన పుండ్లనుండి కంపుగొట్టు చొల్లుకారుచుండ అగ్నిజ్వాలఁబోలిన నాలుకతో నాకికొనుచు గదను గిరగిరఁద్రిప్పుచు (దీనికి కర్తృపదము పైపద్యములోని దానవుఁడు.)

(అలం. స్వభావోక్తి, అతిశయోక్తి, ఉపమ.)

ఉ. దానవుఁ డద్ధరారమణుఁ దాఁకె నుదగ్రపదాగ్రఘట్టన
గ్లాని సపాటమై యచటి కాన ఘురట్టువిఘట్టితాకృతిం
బూని చెడఁ గిరీశగళమూలహలాహలకాలకాంతితో
మేనజికంబులాడుఁతనమేటిత్రిశూలముఁ బూని యుద్ధతిన్.

టీ. దానవుఁడు=దనువుసంతతివాఁడు-రాక్షసుఁడు, ఉదగ్ర...గ్లానిన్-ఉదగ్ర = భయంకరమైన, పదాగ్ర = కడకాలియొక్క, ఘట్టన = అణఁగఁద్రొక్కుటవలనఁగలిగిన, గ్లానిన్ = నలఁగుటచేత, సపాటమై=ఎగుడుదిగుడు లేకుండ సమానమై, అచటికాన = అచ్చటివనము, ఘురట్టు...కృతిన్-ఘురట్టు=తెరుగలియందు, విఘట్టిత = విసరఁబడినదానిరూపమువంటి, ఆకృతిన్=ఆకార

మును. పూని=పొంది, చెరఁగన్=చెదిరిపోఁగా, గిరీశ = శివునియొక్క, గళమూల=మెడక్రిందిభాగమునందుఁగల, హాలాహల=కాలకూటవిషముయొక్క కాల=నల్లని, కాంతితోన్=వర్ణముతో, మేచకిమంబులు = మేలంపుపూఁతలు, మేనత్త మేనమామబిడ్డ లాడుకొనుపరిహాసములు, అమరిన మేటిత్రిశూలమున్= అమరినట్టి తనపెద్దమూర్తమైనవారలను, శివునికంఠమునందుఁ గాననగుకాలకూటమువలె నల్లగానుండు త్రిశూలమును, పూని=ధరించి, ఉద్ధతిన్=గర్వముతో, అద్ధరావరణున్=ఆరాజైనస్వరోచిని, తాఁకెన్=ఎదిర్చెను.

తా. ఆదానవప్రభుఁడు భూమియంతయుఁ నలిగి పొచ్చుతగ్గులు లేకుండ సమమగునట్లును అడవిలోనిచెట్లులన్నియుఁ దాఁకిడికి విఱిగి పడిపోవునట్లును భయంకరముగా నడుగులు పెట్టుచు మిగుల నల్లఁగాఁ బ్రకాశించుచున్న పొడవైన త్రిశూలము భుజంబునం బెట్టుకొని వచ్చి రాజు నెదుర్కొనెను.

(అలం. అతిశయోక్తి. నిదర్శనము. ఉపమ.)

తే. నింగి నొరయు రాకాసిమున్నిని మేని
నీడఁ జీకటిఁగొనె నవనీతలంబు
చంద్రికలు గాంచె నట్టహాసముల వెడలు
నిశితదంష్ట్రలచేన వనీతలంబు. 97

టీ. నింగిన్=ఆకసమును, ఒరయు...నీడన్-ఒరయు=రాయుచున్న, రాకాసిమున్నిని = రక్కసిఱేనియొక్క (రాక్షసరాజుయొక్క), మేని = శరీరముయొక్క, నీడన్=నీడచేత, అవనీతలంబు=నేల, చీకటిఁగొనెన్=చీకటి పడెను. అట్టహాసములన్ = పెద్దనవ్వులవలన, వెడలు...చేన - వెడలు = బైలువెడలునట్టి, నిశిత=తీక్ష్ణమైన, దంష్ట్రలచేన=పెద్దకోఱలచేతనే, వనీతలంబు వనభాగము. చంద్రికలు=వెన్నెలలను, కాంచెన్=పడసెను.

తా. మిన్నంటిన పొడవుగలరాక్షసుని దేహచ్ఛాయచే భూమియందుఁ జీకటి క్రమ్మెను. అట్టహాసము చేయఁగాఁ బైటికిఁ గనఁబడినదంతకాంతుల చేత నడవియంతయుఁ వెన్నెలలు కాసినట్లుండెను. అలం. అతిశయోక్తి.

పంచచామరము...

పలాశి డాసి రాజుఁ జూచి పల్కె నోరి నోరి కీ
పొలానఁ బెన్బొలాన లేకపోవ నీవు దోఁచి తౌ
బలా బలాలితోడఁ బాలఁ బట్టి బిట్టు చుట్టి నిన్
హళాహళిన్ హలాహలాభ యాబుభుక్షఁ దీర్చెదన్. 98

టీ. పలాశి=మాంసముం దిను రాక్షసుఁడు, డాసి=సమీపించి, రాజున్=రాజగు స్వరోచిని, చూచి = కాంచి, పలికెన్ = ఈవిధముగా భాషించెను. ఓరి=ఓరీ, ఈపొలానన్=ఈవనమునందు, నోరికిన్=నోటికి, పెన్బొల = పెద్ద మాంసము, ఆనన్=కుడుపను (తినుటకు), లేకపోవన్=దొరకక పోఁగా, నీవు, దోఁచితి=అగపడితివి—లభించితివి, తౌన్=తగును. బలా=బలే (నీవంటిరాచవాఁడు నా కాహారముగా నేఁడు లభించుట మిగులసంతోషము), బలాళితోడన్=నీబలము(సేన)తోఁ గూడ, బాలన్ = ఈబాలికన్, పట్టి = పట్టుకొని, బిట్టు=వడిగా, నిన్ చుట్టి=నిన్నుఁగూడఁ జుట్టఁబెట్టి, హాలాహలాభ = హాలాహల మను విషమువంటిది—కాలకూటమువలె నుదరమును దహింపఁ జేయుచున్నది, బుభుక్షన్ = అగునట్టియాఁకలిని, హళాహళిన్ = ఆత్రముతో, తీర్చెదన్ = పాపుకొందును. పరిజనముతో నీవును ఈబాలికయుం లభించితిరి. ఇందరితో నాయాఁకలితీరును.

తా. రాక్షసుఁడు రాజుదగ్గఱకు వచ్చి యోరీ నా కిక్కడ నోటి చవిదీఱ మనుష్యమాంసము తినుటకు లభింపకపోవుటచేఁ దిరుగుచుండఁగాఁ బరిజనసహితముగా నాయదృష్టవశమున నీవు గనఁబడితివి. నిన్ను నీ సేనను నీబాలికను గలిపి మ్రింగివైచి కాలకూటవిషమువలె జ్వలించుచున్న నాయాఁకలిం దీర్చుకొందు నని పలికెను. అలం. ఉపమ.

ఈపద్యమునందు శబ్దాలంకారము యమకము. తల్లక్షణము.—“స్వరవ్యఞ్జనసముదాయపౌనరుక్త్యం యమకం” వాత్స్యాయనకామసూత్రములు

మహాస్రగ్ధర. అని బాహాస్ఫోటరావాహతపతగకులం బవ్వనీ
శాఖిశాఖా,జనితవ్యాకీర్ణజీర్ణచ్ఛదములకరణిం జల్లనన్ రాల
భూషార్చి నుదీర్ణాలాతచక్రాకృతిగ జిఱజిఱన్ ద్రిప్పివై చెం
గదన్ వై చినఁ దేజిన్ రాజు గెంటించెఁ దోలఁగ నది
యచ్చోంతకాంతార మేర్చెన్. 99

టీ. అని=అని చెప్పి, బాహా...కులంబు-బాహా = భుజములయొక్క,
ఆస్ఫోట = చఱపులయొక్క, (బాహాస్ఫోటము=దండచఱపులు - మల్లచఱపు
లని భావము), రావ = చప్పుడుచే, ఆహత = కొట్టఁబడిన, పతగకులంబు =
పిట్టలగుంపు, అవ్వని...కరణిన్ - అవ్వనీ = ఆవనమున, శాఖి = చెట్ల
యొక్క, శాఖా = కొమ్మలవలన, జనిత = కలిగిన, వ్యాకీర్ణ = సర్వత్ర ప్రస
రించిన, జీర్ణచ్ఛదములకరణిన్ = పండుటాకులరీతి, జల్లనన్ = జల్లు మను
నట్లు, రాలన్ = క్రింద రాలఁగా, పక్షు లాకస్మికధ్వనికి బెదరి చచ్చి
పండుటాకులవలెఁ బడెను. భూషార్చిన్ = భూషణములకాంతులచే, ఉదీ...
కృతిగన్-ఉదీర్ణ = ఘనమగు, అలాత = కొఱవియొక్క, చక్రాకృతిగన్ =
చక్రముయొక్క యాకారమువంటి యాకారము కలుగునట్లుగా, గదన్ =
గదను, జిఱజిఱన్ = బిఱబిఱమని, త్రిప్పివైచెన్ = త్రిప్పి (స్వరోచిపై)
విసరెను. వైచినన్ = విసరఁగా, రాజు, తొలఁగన్ = తొలఁగిపోవునటులు,
తేజిన్ = అశ్వమును, గెంటించెన్ = ఉఱికించెను. అది = ఆగద, అచ్చోంత
కాంతారము = ఆసమీపవనమును, ఏర్చెన్ = పాడుచేసెను.

తా. అని పల్కి దండదెబ్బలు కొట్టిన నాధ్వనికి వృక్షములమీఁది
పిట్టలు చెట్లపండుటాకులు రాలినట్లు క్రిందఁ బడియెను. భూషణములకాంతు
లచేఁ బ్రకాశించుగదను బిఱబిఱఁ (కొఱవి త్రిప్పినట్లు చక్రాకారముగ వెలుఁగు
లతోఁ దిరుగఁగాఁ) ద్రిప్పి రాజుపై విసరెను. ఆవ్రేటు తప్పించుకొన రాజు
గుఱ్ఱమును దొలఁగ దాఁటించెను. ఆగద యాచుట్టుప్రక్కల నున్న వనవృక్ష
ముల నెల్లఁ బడఁగొట్టెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష, నిదర్శన, అతిశయోక్తి.

పృథ్వి. గదాహతికి నాత్మఁ గొంకక యెదిర్చి రాఁగా నిదో
గదా యనుచుఁ ద్రిప్పి రాక్షసుఁడు వైచె గాఢభ్రమీ
నదత్కనకకింకిణీనటనజాగ్రదుగ్రార్భటీ
వదావదమహాగుహావలభి యైనశూలంబునున్. 100

టీ. గదాహతికిన్ = గదయొక్క దెబ్బకు, ఆత్మన్ = మనస్సులోన, కొంకక = జంకునొందక, ఎదిర్చి = ఎదుర్కొని, రాఁగాన్ = రాఁగా, ఇది=ఈధైర్యము, ఔఁగదా = తగినదేకదా, అనుచున్ = అనిచెప్పుచు, స్వరోచి సాహసమును ప్రశంస యొనర్చుచు, రాక్షసుఁడు = అసుర, గాఢ...వలభి-గాఢ = మిక్కుటమైన, భ్రమీ = తిరుగుడులచేత (భ్రమణములచే), నదత్ = ధ్వనిచేయుచున్న, కనకకింకిణీ = బంగారుచిఱుగంటల యొక్క, నటన = చలించుటయందు, జాగ్రత్ = మేలకువయైన, ఉగ్ర = భీతిజనకమైన, ఆర్భటీ = ఆర్భాటముచే, వదావద = అతిప్రలాపము చేయుచున్న - ప్రతిధ్వనిచేయుచున్న, మహాగుహా = పెద్దకొండగవులయొక్క, వలభి = ముందటిభాగములుగలది, ఐనశూలంబునున్ = అయినట్టి శూలమునుగూడ, త్రిప్పి = గిరగిరఁద్రిప్పి, వైచెన్ = స్వరోచిపై వేసెను.

తా. రాక్షసుఁడు ప్రయోగించిన గదపెట్టును స్వరోచి తప్పించుకొని తనపైకి రాఁగాఁ జూచి శూరునివిధ మిదియే గదా యని స్వరోచినిఁ బ్రశంసించి త్రిప్పునప్పు డెడతెగక గణగణమని మ్రోగుచున్న చిఱుగంటలధ్వనిచేతనే గుహాముఖములు మాఱుమ్రోయునట్టి శూలమునుగూడ నారాజుపై విసరెను.

అలం. అతిశయోక్తి.

పృథ్వీవృత్తము:...

"ప్రియంబగుచు రుద్రవిక్రమము పృథ్వికాసంజ్ఞికా
హ్వయంబగు జసంబుతో జసయవంబులున్ గూడినన్."

అని ౧౧ యతి యని యున్నను ఇందు ౯-వ యతి గలదు.

శా. ఆశూలం బవనీశమౌళి కులిశాహంకారహుంకారకృ
న్నైశిత్యం బభినుత్యమై నెగడుబాణశ్రేణిఁ జెండాడి వే
కాశశ్వేతగరుత్పరంపరల నాకాశంబు దుగ్ధాబ్ధిసం
కాశంబై వెలుఁగన్ శరావళులచేఁ గప్పెం గకుప్పంక్తులన్.

టీ. అవనీశమౌళి = రాజశ్రేష్ఠుఁడు, స్వారోచి, కులిశా...శిత్యంబు - కులిశ = వజ్రాయుధముయొక్క, అహంకార = అహంభావమునకు - గర్వమునకు, హుంకారకృత్ = హుంకరించుచున్న (నీ కింతగర్వమా యని హుం అనుధ్వనితో నదలించుచున్న - వజ్రాయుధముయొక్క వాఁడిని మించిన యని భావము.) నైశిత్యంబు = తీక్ష్ణత్వము-వాఁడిమి, అభినుత్యమై = మిగుల నుతింపఁదగినదై, నెగడుబాణశ్రేణిన్ = ప్రసిద్ధికెక్కిన బాణములసమూహముచే, ఆశూలంబున్ = ఆదానవుఁడు విసరినశూలమును, చెండాడి = ముక్కలుముక్కలు చేసి, వే = శీఘ్రముగ, కాశ...పరంపరలన్ - కాశ = రెల్లు పువ్వులరీతిని, శ్వేత = తెల్లని, గరుత్ = రెక్కల, పరంపరలన్ = ఒకదానివెనుక నొకటిగా వెడలు (బాణముల) పక్షులచే, ఆకాశంబు = ఆకాశము, దుగ్ధాబ్ధిసంకాశంబై = క్షీరసముద్రముతో సమమై, వెలుఁగన్ = మెఱయఁగా, శరావళులచేన్ = బాణజాలములచే, కకుప్పంక్తులన్ = దిక్కులసమూహములను - అన్నిదిక్కులను, కప్పెన్ = మూసివైచెను.

శూలము సామాన్యమైనది గాదు. దానిని త్రిప్పునప్పుడు చిఱుగజ్జెల మ్రోఁత కొండల మాఱుమ్రోగెను. అట్టిశూలమును త్రుంచుటకుఁ గొండలను నుక్కడంచిన వజ్రాయుధమును మించినయాయుధము గావలెను. కాన నట్టి బాణశ్రేణిచే శూలమును త్రుంచెను.

తా. స్వారోచి వజ్రాయుధమును దిరస్కరించు వాఁడిగలబాణజాలము ప్రయోగించి యారాక్షసుఁడు వైచినశూలమును నఱికి, తెల్లనిగఱులు కట్టిన పుంఖానుపుంఖము లగుబాణసముదాయముచే నాకసము పాలసముద్రమువలెఁ గన్పట్ట నెల్లదిక్కులను మూసివైచెను. అలం. ఉపమ.

క. అవి యాతనిపై తోలును
నవియింపఁగ లేక మిడిసి యల్లటువడఁ జూ
చి వనేచరు లేచినవెఱ
దవిలినమతి నద్దిరయ్య దయ్యం బనుచున్. 102

టీ. అవి=ఆశరములు, అతనిపైతోలును=ఆరాక్షసునియొక్కచర్మమును గూడ, అవియింపఁగన్=చీల్చుటకు, లేక=సమర్థములు కాక, మిడిసి = తూలి, అల్లటుపడన్=అంతదూరమునఁ బడఁగా, వనేచరులు=పుళిందులు (వనమునం దిరుగువారు), చూచి=ఆబాణములన్నియుం నిరుపయోగము లగుటఁ గనిపెట్టి, ఏచినవెఱ=హెచ్చైనభయము, తవిలినమతిన్ = తగులుకొనిన బుద్ధితో - హృదయమునందు మిగుల భయపడి, అద్దిరయ్య = అద్దిరా, దయ్యంబు = భూత మిది, అనుచున్=అనుకొంచు. (పైపద్యముతో నన్వయము.)

తా. స్వరోచి ప్రయోగించినబాణములు రాక్షసునిపై తోలునైన గ్రుచ్చుకొనలేక తూలి నేలఁబడుటఁ గాంచి కిరాతు లందఱును మిక్కిలి భయపడి యారా యిది పెద్దదయ్య మని తలంచి. (అలం. కావ్యార్థాపత్తి.)

సీ. పక్కపక్కన నంఘ్రిపాశముల్ వెసఁ ద్రెంచి
డేగతండముల మింటికిని విడిచి
గళగళధ్వనులతోఁ గంఠశృంఖల లూడ్చి
సుడివడఁ గుక్కల నడవిఁ గలిపి
గుప్పుగుప్పన మోచికొనియున్న వలలతోఁ
బలలంపుఁబో త్తరల్ పాఱవైచి
కంగుకంగున నేలఁ గైదప్పుగాఁ బడు
వేఁటమ్ము లేఱక దాఁటి దాఁటి
తే. తిరిగి చూచుచు దప్పిగఁదీసికొనుచు
దగలు దొట్టి యథాయథ లగుచు విఱిగి

యొకఁడు వోయిన త్రోవ వేఱొకఁడు వోక
చెట్టొకఁడు గాఁగ బఱచిరి చెంచు లపుడు. 103

టీ. అప్డు = ఆసమయమునఁ, చెంచులు = బోయవాండ్రు, పక్కుపక్కునన్ = పుటుకుపుటుక్కున, అంఘ్రిపాశముల్ = కాళ్లకుఁగట్టిన, దోరెపుఁద్రాళ్లు, వెసన్ = వేగముగ, త్రెంచి = త్రెంపి, డేగకండెములన్ = డేగల ముందును, మింటికిన్ = గగనమునకు, విడిచి = ఎగిరిపోవవదలి, గళగళధ్వనులతోన్ = గళగళమనుధ్వనులతో, కంఠశృంఖలలు = మెడ నున్న గొలుసులు, తొప్చి = విప్పి, సుడిపడన్ = కలఁత నొందునట్లుగా, కుక్కలన్ = శ్వానములను, అడవిఁగలిపి = వనమునందు విడిచిపెట్టి, గుప్పు గుప్పునన్ = గుప్పుగుప్పు మను నట్లు పోచికొని, ఉన్నవలలతోన్ = ఉన్న వేఁటవలలతోఁగూడ, వలలంపుఁ బొత్తరల్ = మాంసపుఁబొట్లములు, పాఱవైచి = దూరముగాఁ బడవేసి, కంగుకంగునన్ = కంగుకంగుమనునటుల, నేలన్ = పుడమిపై, కైదప్పు = చేతి పొరపాటు, కాన్ = అగునట్లు, పడు వేఁటమ్ములు = చేతినుండి పడిపోయిన వేఁటకుఁబనికివచ్చు నమ్ములను, ఏఱక = ఏఱుకొనకుండ, దాఁటిదాఁటి = పరుగెత్తి పరుగెత్తి, తిరిగి చూచుచున్ = (రాక్షసుఁడు తమ్ముఁ బెంబడించి వచ్చుచున్నాఁడేమో యని) వెనుకకుఁ దిరిగిచూచుచు, దట్టు = నడికట్టు కోకలు, ఎగఁదీసికొనుచున్ = (పీడిపోవుచుండఁ గాలి కడ్డము పడునేమో యని) మీఁదికిఁ జెక్కుకొనుచు, దగలు = దప్పికలు, తొట్టి = ఎక్కుడయి, యథాయథలు = పలుదిక్కులకుఁ దొలఁగిన వారు - ఒకరితో నొకరు సంబంధము లేక చీలిపోయిన వారు, అగుచున్ = అయి, విఱిగి = చెదరి, ఒకఁడుపోయిన త్రోవన్, వేఱొకఁడుపోక, చెట్టొకఁడు గాఁగన్ = ఒకచెట్టున కొక్కఁడుగా - గట్టున కొకఁడుగా గుట్టకొకఁడుగాఁ జీలిపోయి, పఱచిరి = పలాయనము నొందిరి.

తా. ఆకిరాతులు రాక్షసునిఁ దమరాజా బాణములం గొట్టఁజాల మని భయపడి డేగలను విడిచిపెట్టియుం, కుక్కలను వదలిపెట్టియుం, వలలం

మాంసపుఁబోట్లములుఁ బాఱవైచియుఁ, జేతినుండి జాఱినబాణముల నేఱికొనకయుఁ, వెనుకనుండి యారక్కసి తఱిమికొని వచ్చుచున్నాఁడేమో యను వెఱపుచే వెనుక వెనుకకుఁ దిరిగి చూచుచు, వీడిపోవుచున్న కాసెకోఁకలు సవరించికొనుచు, నలుఁదిక్కులకు నలువురు నొకరినిగానక యొకరు పరువెత్తి చెట్టొకపిట్టగా నైరి. అలం. స్వభావోక్తి.

క. ప్రోపు దలపోసి నిలువక
పాపాత్మకమై కిరాతబల మటు పాఱన్
భూపతి యయ్యంతి హాయ
స్థాపితఁగాఁ జేసి పలికెఁ దన్ముఖ్యులకున్. 104

టీ. ప్రోపు = రాజుప్రాపకమును - పోషణమును, తలపోసి = తలంచి, నిలువక = నిలువంబడక, పాపాత్మకమై = పాపస్వభావము గలిగి, రాజునెడఁ గృతజ్ఞతఁ జూపి నిలువక ప్రాణభీతిని బాఱిపోవుట పాపకార్యము. కిరాత బలము=పుళిందసేన, అటు=ఆరీతిగా, పాఱన్ = పరువెత్తిపోవఁగా, భూపతి= రాజు స్వరోచి, అయ్యంతిన్=రాక్షసుఁడు తఱుముకొనిరాఁగాఁ దనయందుఁ జేరిన మనోరమ యనుచెలువను, హాయస్థాపితఁగాన్ = అశ్వముపై నెక్కింపఁ బడినదానినిగా, చేసి = ఒనర్చి = గుఱ్ఱముపైని గూర్చుండఁ బెట్టి, తన్ముఖ్యులకున్ = ఆపుళిందానీకములోని పెద్దవారితో, పలికెన్ = ఈక్రిందిరీతిం జెప్పెను.

తా. తనకు సహాయముగా నుండక తిన్నఋణము తీర్చుకొనుట మఱచి కిరాతు లందఱును ప్రాణభీతిచే నెవరికి వారు చెట్టున కొకఁడు గుట్టకొకఁడై పోయినంతట మనోరమను రాజు గుఱ్ఱముమీఁదఁ గూర్చుండఁబెట్టి యొకకిరాతేంద్రుం గాంచి యిట్లు చెప్పెను.

ఉ. కైదువు సున్న ప్రాజ్యములు కంకటఖేటశిరస్త్రలత్రముల్
లే దరదంబు తత్తడి హాళిక్కి సహాయము సర్వమంగళం

బీదనుజూఁడు చిక్కె భయమేటికి లుబ్ధకులార యాత్మకుం
బేదతనంబు మేలె మఱి మృత్యువు డాఁగెడిచోట లేదొకో.

టీ. లుబ్ధకులార = ఓకిరాతులార, కైదువు = ఆయుధము, సున్న = లేదు, కంకట...ములే - కంకట = మైమఱువును, ఖేట = డాలును, శిరస్త్రాణముల్ = తలనుగాపాడు నట్టితలకుదురు మున్నగునవియు, పూజ్యములు = లేవు, అరదంబు = రథమును, లేదు, తత్తడి = అశ్వము, హుళిక్కి = లేదు, సహాయము = జత, సర్వమున్గళింబు = సర్వవిధములఁ జూచినను శూన్యము. బీదనుజూఁడు = ఇట్టివరిపారాదిక శూన్యుఁడగు రాక్షసుం డొకఁడు, చిక్కెన్ = (సర్వబలసమగ్రుఁడ నగునాచేతిలో) చిక్కుపడెను. భయము = భీతి, ఏటికిన్ = ఏల? ఆత్మకున్ = హృదయమునకు, పేదతనంబు = బేలతనము, మేలె = తగునా? మఱి = మఱియు (పిఱికితనమున నెటకో పాఱిపోయినపక్షమున) డాఁగెడిచోటన్ = దాఁగియున్న స్థలమునమాత్రము, మృత్యువు = చావు, లేదొకో = సంభవింపదా? ఎక్కడికిఁ బోయినను మరణము రాఁదగిన సమయమునకు వచ్చితీరు నని భావము.

తా. ఓ కిరాతులార! ఈరక్కసికి ఆయుధములు, కవచము శిరస్త్రాణము, రథము, గుఱ్ఱము, తోడు నేవియులేక దైవవశమున సమస్తబలసంయుతుల మగు మనహస్తములలో నొంటరిగాఁ జిక్కినాఁడు గావున వీనిని జంపుట యొక పెద్దపని గాదు. మీరందఱు బిఱికితనముచే నటుల పాఱెదరేల? మీరు పోయి డాఁగినచోటునకు మృత్యువు రాలే దని తలంచితిరా? ధైర్యము తెచ్చుకొనుఁడు. పిఱికిపందలు కాకుఁడు.

ఆ. నీడఁ గడవఁ బాఱ నేలకు వెలిగాఁగ
నడుగు వెట్టి తిరుగ నాత్మ మొఱఁగి
యొకటిఁ దలఁప నరుల కొదవ నొదవ దే
కరణి మృత్యుదేవిఁ గన్నుఁబ్రామ.

టీ. నరులకుఁ = జనులకు, నీడన్ = తననీడను, కడవన్ = తొలఁగునటుల, పాఱన్ = పాఱిపోవుటకును, నేలకున్ = వసుధకు, వెలి = వెలుపల నున్నది, కాఁగన్ = అగునటుల, అడుగు = చరణమును, పెట్టి = మోపి, తిరుగన్ = నడయాడుటకును, ఆత్మన్ = మనంబును, మొఱఁగి = మోసముచేసి, ఒకటిన్ = ఒక్కదానిని, తలఁపన్ = తలపోయుటకును, ఒదవినన్ = దొరకినను, (ఈయసాధ్యకార్యము లెన్నఁటికిని సాధ్యములు కాఁజాలవు. ఒకవేళ నైనను) ఏకరణిన్ = ఎట్టులును, మృత్యుదేవిన్ = మృత్యుదేవతను, కన్నుఁబ్రామన్ = కనుగప్పుటకు, ఒదవదు = సామర్థ్యముండదు.

తా. తననీడను తొలఁగించుకొనుట తనకు సాధ్యమైనను గావచ్చును; నేల నంటక నడచిన నడవవచ్చును. మనస్సునకుఁ దెలియక యాలోచనము చేసిన చేయవచ్చును. గాని మృత్యువును దప్పించుకొనుసామర్థ్య మెవ్వరికి నుండదు. అలం. అప్రస్తుత ప్రశంస.

క. చావుఁ దలపోసి మానవుఁ
డేవగ దుష్కీర్తి వొరయకే దినములు పోఁ
దై వెడలునట్లు నడవఁగ
దైవం బటమీఁద మేలు తాన ఘటించున్. 107

టీ. మానవుఁడు = నరుఁడు, చావున్ = చావును, తలపోసి = ఎంచి, ఏవగన్ = ఎట్టులైనను, దుష్కీర్తి = అపయశస్సును, పొరయక ఏ = పొందకుండఁగనే, దినములు = నాఁడులను, వెడలునట్లు = కడచునట్లు, నడవఁగన్ = వర్తించుచుండఁగా, అటమీఁదన్ = తర్వాత, దైవంబు = కాలము, తాన = తనంతటఁదానే, మేలు = శుభములు, ఘటించున్ = సమకూర్చును.

తా. నరులు తా మెప్పటికైనఁ జచ్చువారమే యని తలంచుకొని యున్న నాలుగుదినములు నపకీర్తి రాకుండఁ జక్కఁగా నడుచుచుండిన

దైవము తానే వారివారికిఁ దగిన మేళ్లను బొందించును. కావున మీరు పాటుపోయి యపకీర్తి నొందక యీరాక్షసునిఁ జంపుటలోఁ గాకుఁ డోమునఁడి కీర్తి నొందుఁడు. అలం. అప్రస్తుతప్రశంస.

సీ. బుద్ధీంద్రియక్షోభములకుఁ బెట్టనికోట
  విపదంబురాశిదుర్వికృతికోడ
ఖలదురాలాపమార్గణవజ్రకవచంబు
  రణమహీస్థలికి శ్రీరామరక్ష
శాత్రవదుర్గర్వసంస్తంభనౌషధి
  మొనయుచింతాశ్రేణిమూఁకవిష్ణు
యోగాదిసంసిద్ధు లొనఁగూర్చు పెన్నిధి
  తూలు నేకాకులతోఁడునీడ

తే. సకలగుణప్రధానంబు సకలకార్య
జాలసాఫల్యకరణైకసాధనంబు
ధైర్యగుణ మట్టిధైర్యంబు దక్కఁ బోరఁ
దత్తఱింతురె యకట మీతరమువారు. 108

టీ. ధైర్యగుణము = ధీరత్వమను-చిట్టకన మనెడి గుణము, బుద్ధీంద్రియక్షోభములకున్ - బుద్ధి = మనస్సుయొక్కయు, ఇంద్రియ = కన్ను ముక్కు చెవులు లోనుగాఁగల యింద్రియములయొక్కయు, క్షోభములకున్ = కలవరపాటులకు, పెట్టనికోట = పెట్టకుండఁ దనంతటనే యేర్పడినకోట యట్టిది, కోట విరోధులకుఁ జేర నెటులశక్యముగాదో యటులె ధీరగుణము నంతరంగశత్రు లేవియుఁ జేరఁజాలనిదని భావము. విప...కృతికిన్ - విపత్ = విపత్తులనెడు, అంబురాశి = సముద్రముయొక్క, దుర్వికృతికిన్ = దుష్టవికారమునకు, ఓడ = ఓడవంటిది, ఖల...కవచంబు - ఖల = దుష్టులయొక్క, దురాలాప = వాఁగుడు (అను), మార్గణ = శరములకు, వజ్రకవచంబు = వజ్రములతోఁ జేసిన కవచమువంటిది, రణమహీస్థలికిన్ = యుద్ధము చేయు

చోటునకు, శ్రీరామరక్ష = శ్రీరామసహాయమువంటిది, ఖలులపలని దుర్వాక్యము లన్నను సంగరరంగ మన్నను ధీరగుణము జలనభావము కలిగింపఁజాలదు. శాత్రవ...షధి - శాత్రవ = శత్రుసంబంధమైన, దుర్గర్వ = దుష్టాభిమాన మునకు, సంస్తంభన = నిలుపుచేయునట్టి, ఓషధి = వనౌషధియట్టిది, మొనయు ...విప్లవ - మొనయుం = పుట్టుచున్న, చింతాశ్రేణి = దుఃఖసముదాయము నకు, మూఁకవిప్లవ = ఎడబాటుకలిగించునది, ధీరగుణము విరోధుల గరువమును జింతలనన్నింటినిఁ దొలఁగఁద్రోయు ననిభావము. యోగాదిసంసిద్ధులు- యోగ=కోరిన వస్తువుదొరకుట, ఆది = మొదలగువానిని, సంసిద్ధులు=బాగుగా సమకూర్చుటలును, ఒనగూర్చు పెన్నిధి = సమకూర్చునట్టి ధననిక్షేపము వంటిది-రొక్కము నించి పెట్టినపాత్రవంటిది. తూలు = తూలిపోవు, ఏకాకుల = ఒంటిగా నున్నవారలకు, తోడునీడ విడువకుండ నీడవలె నుండునది, ఏనహాయములేని యొంటరికాంద్రకు ధైర్యగుణమె పదిమంది పెట్టుగా నుండు ననుట. సకలగుణప్రధానంబు = సమస్తసద్గుణములయందును ప్రశస్తమైనది, సకల...నంబు - సకల = ఎల్ల, కార్య = కార్యములయొక్క, జాల = సముదాయముయొక్క, సాఫల్య = సాఫల్యమును (నెఱవేఱుటను) కరణ = ఒనర్చుటకు, ఏక = ముఖ్యమైన, సాధనంబు = పనిముట్టు, అట్టిధైర్యంబుఁ = అటువంటి ధైర్యస్వభావమును, తక్కి = వదలి, పోరఁ=రణములో, మీకరమువారు = మీబోఁటులు, తత్తఱింతురె = తొట్రుపడుదురా ?

తా. ధైర్యగుణము బుద్ధిని నింద్రియములను, నిశ్చలపఱచును. ఆపదలం దొలఁగించును. దుష్టజనులు నిందించినను మనసున వికృతిం బుట్టనీయదు. యుద్ధభూమియందు రక్షించును. విరోధియహంకారమును దగ్గించును. దుఃఖమున కెడ మియ్యదు. కోర్కులు సమకూర్చును. తోడు లేనివానికి సహాయ మొనర్చును. చేయవలసినపనులం జేయుంట కొకసాధనము. కాఁబట్టి గుణములన్నింటిలో ధైర్యగుణము మీవంటివారు వీడిపోవుటకూడదు. అలం. రూపకము. ఉల్లేఖము.

క. అని తెలిపి తిరుగుఁ డనుటయు
మనమున లజ్జించి యెఱుకుమన్నీ లిఁక నీ
జనపతితోఁ డిద లోకం
బని తమతమమొనలు ద్రిప్పి రవియును దిరిగెన్. 10౯

టీ. అని = ఇట్లని, తెలిపి = బోధించి, తిరుగుఁడు = మరలుఁడు, వెన్నిచ్చి పోవకుఁడు - యుద్ధరంగమునకు మరలుఁడు, అనుటయున్ = అని స్వరోచి చెప్పినవెంటనే, (ఇందుఁ గర్త స్వరోచి) ఎఱుకుమన్నీలుఁ = చెంచుదొరలు, మనమునన్ = అంతరంగమునందు, లజ్జించి=సిగ్గును బొంది - తాము ప్రాణభయముచే దూరము యోజింపక పాఱిపోయినందులకు సిగ్గుపడి, ఇఁకన్ = ఇంకమీఁద, ఈజనపతితోడిద= ఈ నృపాలునితో నుండునదియే - రాజుచచ్చినఁ జత్తము; రాజు బ్రదికిన బ్రదుకుదము; అతఁడే శరణ్యమనుకొని, లోకంబు=మనలోకము, అని=ఇట్లనుకొని, తమతమ మొనలు = వారివారిదండులను, త్రిప్పిరి = మరల్చిరి, అవియును = ఆమొనలును, తిరుగున్ = మరలెను.

తా. అని బోధించిన స్వరోచిమాటలకు సిగ్గిల్లి యెఱుకరాజులు తమ బ్రదుకు లారాజుతో నున్న వని నిశ్చయించుకొని పరుగెత్తిపోవుచున్న వారి సేన లన్నియుం యుద్ధభూమివంకకు మరలించిరి. తమనాయకుల యాజ్ఞార్థ మాయాసేన లన్నియు వెనుకకు మరలి సంగరమున కాయత్తమయ్యెను.

వ. ఇట్లు తిరిగి యుక్కెక్కి రక్కసుం డెక్కడెక్కడ నని య
క్కొటబలంబు లగుడంబులుఁ గటారు లీఁటెలు పందీఁటెలుఁ
విండ్లు గండ్రగొడ్డండ్లుఁ జిల్లకోలలుఁ బంట్రగోలలు మెఱయ
రయసముద్ధూతధూళిధూసరితధారాధరపథంబగుచు నొక్క
పరియ చీమపరి యనం గవిసె నందు. 110

టీ. ఇట్లు = ఈరీతిగా, తిరిగి = మరలి, అక్కొటబలంబు=ఆబోయవారల దండు (చండాలేతరాంత్యజాతివిశేష మని సర్వశబ్దసంబోధిని.)

ఉక్కెక్కి = ధైర్యమగ్గలమై, రక్కసుండు = మనుజాశి, ఎక్కడెక్కడన్ = ఏఁడీ యెక్కడ నున్నాఁడు - ఎక్కడనున్నాఁడు, అని, లగుడంబులు=దుడ్డుకఱ్ఱలును, కటారులు = ఖడ్గములు, ఈఁటెలు = బల్లెములు, పందిఁటెలు = పందులఁబొడుచు దృఢశరములగుబల్లెములు, విండ్లు, గం ద్ర గొడ్డండ్లు=చంద్రరేఖవలె వంపుగానుండు పెద్దగొడ్డండ్లును. చిల్లకోలలు=తోమరములును, దోఁటివలె చివరకొక్కెముగల యొకానొకవిధములగు బల్లెములు. పంట్రకోలలు = రెండుమూఁడుసూదిపలవలుగల ప్రారికోలలును, మెఱయన్ = వెలుగఁగా, రయ...పథంబు - రయ = వడిచేత - గమన వేగముచేత, సముద్ధూత=ఎగురఁగొట్టఁబడిన, ధూళి=రజముచే, ధూసరిత = కొంచెము తెల్లగానైన, ధారాధర పథంబు=గగనము గలది, అగుచున్, ఒక్కపరియ=ఒకమాఱుగనే, చీమపరి= చీమలచాలో, అనన్ = అనురీతిని, కపనెన్ = రాక్షసునిఁ జుట్టిముట్టినవి, అందున్ = అటులఁ గవిసిన యాబలమునందు. పైపద్యముతో నన్వయము.

మ. శరసంధానముతోనె కొన్నియడుగుల్ జౌజవ్వనన్ బాఱియ,
ద్ధరణిన్ గాల్కొని ద్రోణముల్ దివియు దోర్దండంబులం
జేది యేసిరి బోయల్ దిను మంచు నార్చి పరఁగన్
జిట్టాసలన్ డాయుచున్, గొరవంకల్ మొఱ వెట్టినట్లు
గుణముల్ ఘోషింప రోషింపుచున్. 111

టీ. బోయలు = ఎఱుకులు, రోషింపుచున్ = క్రోధించుచు, శరసంధానముతోనె = అమ్ములు విల్లునందుఁ గూర్చుటతోనే, కొన్నియడుగుల్ = కొన్నియంజలమేర, జౌజవ్వనన్ = నేల జవజవలాడునట్లు, పాఱి=పరుగెత్తి, అద్ధరణిన్ = ఆచోట, కాల్కొని = కాలూఁది నిలువఁబడి, ద్రోణములు= కఱ్ఱగూటములను (ముద్గరములను), తివియుదోర్దండంబులన్ = త్రిప్పునట్టి దండములవంటి బాహువులతో ద్రోణములను ద్రిప్పుచు నభ్యాసముచేయుటచేఁ గఱ్ఱలవలె గడుసుబాఱిన భుజములను, చేఁది=ఆకర్షించి, గొరవంకలు= గోరువంక పిట్టలు, మొఱపెట్టినట్లు = కూసినట్లు, గుణము = నారి, ఘోషిం

పక్ = మ్రోఁగఁగా, చిట్టాసలక్ = స్వల్పమైనయాశలతో - చాతకప్రముఖఃగల మను నాశ పూర్తిగా నశించునట్లు (పా-చెట్టాసలక్ = చెట్టుచాటున) పరఁగక్ = ప్రసిద్ధమగునట్లు, చూచూ చుక్ = దానవ్రవిదగ్గఱ జేయుచు, తినుము ఇదిగో వీనిని భుజింపుము. అంచుక్ = అనుచు, అన్ని = కేక వైచి, ఏసిరి = కొట్టిరి-బాణములఁ బ్రయోగించిరి.

తా. ఎఱుకువాండ్రు క్రోధావేశముచే శరములు ధనుస్సునం గూర్చుచునే ముందున కుఱికి పుడమి పడఁకునట్లు పరుగెత్తి నిల్చి యుద్ధసాధనముచేఁ గఠినములై యున్న బాహువులతో బాణములం గొని గోరువంకపిట్టలవలె మ్రోగుచున్నవానిసిఁగూర్చి యివె వీనిం దినుమంచు రాక్షసునిమీఁదికి విడిచిరి.

తే. ఆశరావళి నమ్మనుజాశనుండు
లీల మృగదంశకము మశకాలి నొడిసి
చప్పరించువిధంబున శాతదీర్ఘ
దంష్ట్రికలఁ జప్పరించి రౌద్రమునఁ గెరలి. 112

టీ. అమ్మనుజాశనుండు = మనుష్యులను భుజించువాఁడగు రాక్షసుఁడు, ఆశరావలిక్ = ఆబోయవాండ్రు తనపయి ప్రయోగించిన బాణసమూహమును, లీలక్ = విలాసముగా (తేలికగా), మృగదంశకము = శునకము, మశకాలిక్ = దోమలబాఱును, ఒడిసి = పట్టుకొని, చప్పరించువిధంబునక్ = చప్పరించునట్లు, శాత... లక్ - శాత = పదనుగలవియుం, దీర్ఘ = పొడవైనవియు నైన, దంష్ట్రికలక్ = కోఱలచే, చప్పరించి = అంగిట నదిమి పెట్టి నమలి, రౌద్రమునక్ = భయంకరత్వముతో, కెరలి = చెలరేఁగి-విజృంభించి. (వైద్యముతో నన్వయము.)

తా. ఆరాక్షసుఁడు బోయలు వేసిన బాణములను, కుక్క దోమలఁ జప్పరించునట్లు, దంష్ట్రాకరాళమైననోరఁ బడవైచుకొని చప్పరించి మిగులఁ గోపముతో నాబోయదండుపైకిఁ గవిసె. అలం-ఉపమ,

సీ. గళితశృంఖలమైనగంధనాగమువోలెఁ
ప్రజలపైఁ బేరెముల్ వాఱి పాఱి
కలశాబ్ధి మథియించుకైటభాంతకులీల
జవ మొప్ప జేతులుసాఁచి చాఁచి
కన లూనుకీనాశ కాసరమ్మునుబోలెఁ
గమిచి తట్టువగుంపుఁ జమరి చమరి
యమృతాపహారణార్థ మరుగుపక్షిస్వామి
గతిఁ బుళింద శ్రేణిఁ గమిచి కమిచి
తే. సెలవులు బిగించి నేత్రదంష్ట్రికలు మెఱయ
నిడుద మొగ మెత్తి మీసల నెత్తు రొలుకఁ
బటబటఁ గపాలపంక్తులఁ బగుల గొఱికి
బలము నెల్లను గడియలోపలన మ్రింగె. 113

టీ. గళితశృంఖలము = వదలిపోయినగొలుసులుగలది,ఐనగంధనాగము వోలెక్ = అయినట్టి మదగజమురీతిని, ప్రజలపైక్ = సేనలపై, పేరెముల్వాఱి పాఱి = పలుమాఱు పరుగులెత్తియెత్తి, కలశాబ్ధి = క్షీరసముద్రమును, మథియించుకైటభాంతకులీలక్ = తఱచుచున్న నారాయణునియట్లు, జవము=వడి, ఒప్పక్ = ఒప్పునటుల, చేతులుసాఁచిచాఁచి=పలుమాఱు చేతులు చాఁచియు, కనలు= క్రోధమును, ఊను...బోలెక్-ఊను=వహించునట్టి, కీనాశ=యముని యొక్క, కాసరమ్మునుబోలెక్ = మహిషమునట్లు, కమిచి = కవ్వకొని, తట్టువగుంపుక్=చిన్నవిగా నుండు గుఱ్ఱములగుంపును, చమరిచమరి = నలఁగఁ గొట్టికొట్టి, అమృతాపహారణార్థము = అమృతభాండముం దెచ్చునిమిత్తము, అరుగుపక్షిస్వామిగతిక్ = వెళ్లుచున్న పక్షీంద్రుఁడగుగరుడునివలె, పుళింద శ్రేణిక్ = చెంచుగుములను, కమిచికమిచి= మ్రింగిమ్రింగి, సెలవులు=ఓష్ఠ కోణములను-పెదవుల మొదళ్లను, బిగించి = బిగియుంనట్లు పట్టి, నేత్రదంష్ట్రి కలు=నేత్రములును కోఱపండ్లును, మెఱయక్=కాంతిలుచున్నట్లు. నిడుద

మొగము = పొడుగైన మోము, ఎత్తి = మీఁదికి ఎత్తి. మీనలక్ = మీనములమీఁదుగా, నెత్తురోలుకక్ =రక్తము తొలికిపడుచుండఁగా, కపాల పంక్తులక్ = తలపుఱ్ఱెలసమూహమును, పటపట = పటపట మనుధ్వనితో, పగులక్ = పగిలి చూర్ణమగునట్లు, కొఱికి=నమలి, బలము నెల్లక్ =కిరాతుల బలమునంతను, గడియలోపలన = గడియ సమయములో, మ్రింగెక్ = మ్రింగెను. కలశాబ్ధిని దేవతలును రాక్షసులును దఱచినటుల భాగవతాది గ్రంథములందును విష్ణుపురాణమునందును గలదు. విష్ణుమూర్తి స్వయముగా ద్రచ్చినటుల నిందుఁ జెప్పఁబడినది. ఇటులు చెప్పుపురాణకథాంశములు మృగ్యములు. దేవీపురాణమునఁగూడ దేవతలు రాక్షసులు సముద్రమును ద్రచ్చినటులఁ గలదు చూడుఁడు.—

శ్లో. "తే సర్వే తత్ర సహితా మమంథుర్వరుణాలయమ్
తస్మింస్తు మథితే జాతః పురస్సో మహా మహీపతే." (దేవీపురాణము.)

తా. కట్టు విప్పుకొనిన మదపుటేనుఁగువలె మనుష్యులపైఁ బడియును సముద్రమథనము చేయుఁ విష్ణునట్లు చేతులు సాఁచియు, యమునివాహనము వలె గుఱ్ఱపుకట్టను గొట్టియు, నమృతమును దేవపుగరుడునిరీతిం బళ్ళిందులు జంపియు, నోరిలోనుండి నెత్తురు పొరలునట్లు తలపుఱ్ఱెలను నమలియు, గడియలోఁ దనపై వెడలినబోయల నెల్లరం జంపి తినియె. అలం. ఉపమ.

క. ఆసమయంబున గీర్వా
ణీసుతుఁ డయ్యింతి నొక్కనికటనికుంజా
వాసమ్మున నిడి క్రమ్మఱి
వే సురరిపుఁ దాఁకెఁ దురగవేగము మెఱయన్. 114

టీ. ఆసమయంబునన్ =తనపరిజనమునంతయుఁ జంపి రాక్షసుఁడు వారి పుచుకలను నమలునమయమునందు, గీర్వాణీసుతుఁడు = దేవవనితాకుమారుఁడు (స్వరోచి), అయ్యింతిక్ = తనతో గుఱ్ఱముపైఁ గూర్చుండఁ బెట్టుకొని

దయున్న మనోరమను, ఒక్క...మ్మునన్-ఒక్క = ఒకానొక, నికట=చేరువ నున్న, నికుంజావాసమ్మునన్ = నివాసయోగ్యమగు పొదరింటియందు, ఇడి = కూర్చుండఁబెట్టి, క్రమ్మఱి = తిరిగి, తురగవేగము = గుఱ్ఱపు పరుగువంటి వేగము, మెఱయన్=ఒప్పఁగా - ప్రకాశింపఁగా, (అతిశయింపఁగా ననుట). వే=త్వరితముగా, సురరిపున్ = దేవతలకు విరోధియగు రాక్షసుని, తాఁకెన్= ఎదిరెను.

తా. ఆసమయంబున స్వరోచి తనతోఁబాటు గుఱ్ఱముమీఁద నున్న మనోరమ యను నాచిన్నదానిని గొనిపోయి యొక సమీపపుపొదలోఁ బెట్టి వేగముగ వచ్చిరాక్షసు నెదిరించెను.

వ. ఇట్లు తలపడి యమ్మనుజదనుజులు బీరంబులు దోరంబులుగాఁ బోరుతఱి భూరమణుండు క్రుద్ధుండై సమిద్ధరణి బద్ధపరంపరయగుసంపఱన్ జెంపఱన్ జంపరాదు నిలింపారాతి నని వితర్కించి కించిత్తును గొంచక కాంచన ద్రవకంచుకితంబును దరణికిరణకాండచండంబును నయి యాఖండలదోర్దండసముజ్జృంభితవజ్రాయుధచకచకన్ బకపకనవ్వు వజ్రభేది యలుంగు వెలుంగ మత్తారులకు నుత్తలంబిడు నత్తలంబును బద్మరాగమణిచూడం బగు కేడెంబునున్ గొని వేడెంబునన్ దురంగంబుఁ బఱపి తెఱపి గని తఱటు చేసి యొరసి చన నుఱికించి కఱకుటరిబరిఁ బఱియ వడన్ బొడిచి కడచి నిలిచినన్ బెలుచనన్ బరిగొలపోటున నాటోపించుమత్తకరివృత్తినెత్తురొలుక నక్తంచరుం డుదంచితగతి సవ్యదిశఁ గొత్తి తఱుము నపసవ్యగతిన్ జాళెంబున హయంబుఁ బోనిచ్చుచు నచ్చరకొడుకు దిరిగి తిరిగి సింగిణి నేయుచున్ జుట్టుకొనిరా మనుజాశియు నట్లట్ల వెనుక వెనుక కడుగిడుచు నడ్డంబుగా నడవికడ కొత్తికొని నడచి యొండొదొండు కగుదు బెడిదంపు

నడక నడరి కడకాళ్ల కొడియం జిక్కి రక్కసునకుం
దుఖ్కారం బనునాలోన నడిదంబునం బుడమిపతి పెడ
విసరు విసరి యసురవరు కరాంగుళంబులు దెగ నడిచె
నడిచిన సుడివడక మడమలఁ దాటించిన ఘోటకంబు
వెగ్గలంబుగ మ్రొగ్గియు నగ్గలిక చెడక మోఁకరించుకొని
కొన్ని యడుగులు సని సేకరించుకొని కంచుమించుగఁ
బఱచుట గగనచరుల వెఱఁగు పఱచె నట్లు పఱచినఁ
గందంబుఁ జఱచి మొగంబు దుడిచి ప్రస్తుతులఁ గుస్తరించి
యతిరభసఫూత్కారఘోరారావంబుతో ఘోణారంధ్ర
నిశ్శ్వాసగంధవాహప్రవాహంబు వెడలు వాహంబు దగ
మట్టుపడ నిట్టట్టు మట్టించుచు సాస్వరోచి నిశాచరుదోర్వే
గంబు చూచికొనవలసి నిలిచి యంతన యతం డొక్క
తరువుఁ గరయుగళి నిఱియంబట్టి పెల్లగింప మల్లాడునాలో
నన గల్లునఁ గింకిణులు మొరయ మెఱుంగు మెఱసినగతి
మరల హారిం బఱపి యొకటిరెండు మూఁడు గొరకల నెఱఁ
కులు గాఁగ గుబ్బకొలందికిం దిగవైచి మ్రాను విడిపించి
యొలయించుకొని బయలు వెడలించి దోషాచరుండు
పాషాణమ్ముల కెపుడెపుడు వంగె నపుడపు డెల్లం దురం
గంబు నటం దోలి గంటియుఁడి వెంటంబడుటయూ గెంటించి
లేదు బంతి యన్న య ట్లల్లంత నుండి వాగె సడలించి
పగతుపై నిగిడి వాగెఁ గుదియుఁబట్ట ముంగాళ్లు గగనంబున
రా మగిడించి యందెచప్పుడుఁ గింకిణీరవంబును నుఱుమ
గిసినగతిఁ దేఁటి మ్రోసినక్రియ నాదాఱక యేదిక్కుఁ
జూచిన నాదిక్కునన వినంబడ నెక్కడఁ జూచినఁ దానయై

నీడ యేర్పడక పార్శ్వంబులంగట్టు కెంబట్టులాలసరి సముకట్టు
తెక్కలుగా యాతుధానుం డనుకొండచిలువ నోడియ
నేలపఱపుగా నాడుగరుడుం డనఁ బాయుచు డాయుచు
దవ్వులఁ బొలసి కుఱుంగటఁ దోఁచి కుఱుంగట నని చూడ
దవ్వులఁ బొలసి దవ్వుచేరువ లనిర్ధార్యంబులుగా మెలంగఁ
దేజికాళ్యంబు మెలంపుచు వింటనుం బంట్రకోలల నడిదం
బున నత్తలంబున నేసియు వ్రేసియుఁ నడిచియుఁ బొడి
చియుఁ గడపలఁ గానక మిడిసి మృతుండునుఁ గాని
దానవునిం జూచి వేసరి రోసంబున. 115

టీ. ఇట్లు=ఈప్రకారముగా, తలపడి = తాఁకి, ఎదిరింపఁగా, అమ్మనుజదనుజులు = ఆనరుఁడును రక్కసియుఁ, బీరంబులు = వీరగుణములు (సాహసములు), తోరంబులుగాన్=ఎక్కుడైనవికాఁగా, పోరుతఱిన్=రణమొనర్చునపుడు, భూరమణుండు=స్వరోచి, క్రుద్ధుఁడై=రోషముఁనొందినవాఁడై, సమిద్ధరణిన్=రణరంగమున, బద్ధపరంపర = కట్టఁబడిన బారులుగలవి, అగునంపఱన్= అంపశరసముదాయముచే, నిలింపారాతిన్ = దేవవిరోధిని - దానవుని పెంపఱన్=ఉద్రేకమునణంచునట్లు, చంపరాదు = మడియింపఁ దరముకాదు. వితర్కించి = ఆలోచించి, బాణములను జప్పరించివేయుం నీదానవుని బాణసమూహముపైనేసి చంపుట యసాధ్యము. అని యోచించె ననుట. కించిత్తును= ఇంచుకయైనను, కొంచక = సంశయింపక, కాంచన...బును-కాంచనద్రవ= బంగారునీటిచే, కంచుకితంబును = పూఁతపూయఁబడినదియుం, తరణి...బును- తరణి=సూర్యునియొక్క, ఖర=తీక్ష్ణమైన, కిరణకాండ = కిరణములప్రోవువలెఁ చండంబును=వాఁడిమిగలదియును, ఐ, ఆఖండ...చకన్=ఆఖండల = దేవేంద్రుని, దోర్దండ=కఱ్ఱలవంటివగు భుజములయందు, సముజ్జృంభిత = మిగుల విజృంభింపఁబడిన - మిగుల వెలుఁగునటులఁ జేయఁబడిన, వజ్రాయుధ=కులి

శరము యొక్క, చకచకన్ = చకచకయను ప్రకాశముతో. పకపకనవ్వ = పరిహాసముచేయం, వజ్రభేదియలుంగు = వజ్రభేదియను వాఁడిబాణము. (వజ్రభేది = వజ్రకవచమునుగాని వజ్రాయుధమునుగాని భేదించు సాయుధ మనియుఁ జెప్పవచ్చును) వెలుంగన్ = వెలుఁగఁగా, సామాన్యబాణముల కీరాక్షసుఁడు సాధ్యుఁడు గాఁడని బంగారుపీరు వ్రాసినదియు సూర్యకిరణములవలె మిగుల వాఁడిగలదియు వజ్రాయుధమును బరిహసించునదియు వజ్రభేది యను బాణమును స్వరోచి ప్రయోగించెను. అలం. ఉపమ. "పరిహాసముచేయం" అను నది యుపమావాచకము. ఉపమావాచకములు.. శ్లో. "స్పర్ధతే జయతి ద్వేష్టి ద్రుహ్యతి ప్రతిగర్జతి, ఆక్రోశత్యవజానాతి కదర్థయతి నిందతి. తస్య చానుకరోతీతి శబ్దాః సాదృశ్యవాచకాః ఉపమాయామిమే ప్రోక్తాః కవీనాం బుద్ధిసౌఖ్యదాః." (దండి) మత్తారులకున్ = మదించినవిరోధులకు, ఉత్తలంబు = పరితాపము, ఇమునత్తలంబును = కలిగించునట్టి యీఁటెను, పద్మరాగమణిచూడంబు = పద్మరాగమణులు (కెంపులు) చెక్కిన గ్రంథులుగలది, (కెంపులు చెక్కినగుబ్బలుగలది. దీనికిఁ గత్తడాలు). అగుకేడెంబును = అగునట్టి డాలుంగొని = పట్టుకొని, వేడెంబునన్ = చుట్టుపరువులచే, తురంగంబున్ = అశ్వమును, పఱపి = తోలి, తెఱపి = బైలు, కని = చూచి, తఱటుచేసి = చబుకుతోఁగొట్టి, ఒప్పిచనన్ = రాక్షసుని నశ్వము రాచుకొనిపోవునట్లు, ఉఱికించి = దాఁటించి, కఱకుటరిబరి-కఱకు = దిట్టఁడైన, అరి = శత్రువుయొక్క, బరిన్ = ప్రక్కలను, పఱియవడన్ = చెక్కలుచేయునటుల, పొడిచి = (తనచేతియీఁటెతోఁ బలుమాఱు) పొడిచి, కడచి = తొలఁగి, నిలిచినన్ = నిలువఁబడఁగా, వెలుచనన్ = కోపముతో, బరిగోలపోటునన్ = పార్శ్వములఁ గ్రుచ్చునట్టి కోలయొక్క పోటుచే, (బరిసెతోఁ బొడుచుటచేత నని బ్రౌనుదొరవారిప్రతి) ఆటోపి... వృత్తిన్ - ఆటోపించు = ఆట్టహాసముచేయునట్టి - చెలరేఁగునట్టి, మత్తకరివృత్తిన్ = గంధగజంబుచందంబున, నెత్తురు = రక్తము, ఒలుకన్ = దేహమునుండుఁ జిందఁగ, నక్తంచరుండు = రాత్రిసంచరించువాఁడు - రాక్షసుఁడు,

ఊదంచితగతికిన్ = ఒప్పుచున్నటుల, సవ్యదిశకున్ = ఎడమవైపునకు (కుడి వైపునకనియుఁ గలదు.) ఒత్తి=రాచుకొని, తఱుమన్ = వెంటాడఁగా, అప సవ్యగతిన్=కుడితట్టునకుఁ జనునటుల, జాళెంబునన్=ఓరనడకతో, హయం బున్=అశ్వమును, పోనిచ్చుచున్ = నడిపించుచు, అచ్చరకొడుకు = ఆయప్స రసకుమారుఁడు (స్వరోచి), తిరిగితిరిగి = చుట్టిచుట్టి, రాక్షసుఁడు కుడి వైపునకు వచ్చిన రాజు ఎడమవైపునకు రాజు ఎడమవైపునకు వచ్చిన రాక్షసుఁడు కుడివైపునకుఁ దిరిగి, సింగిణిన్ = ధనుస్సుచే, ఏయుచున్ = బాణప్రయోగముచేయుచు, చుట్టికొనిరాన్ = (తను) ఆవరించివచ్చు చుండ, మనుజాశియుఁన్=రాక్షసుఁడును, అట్టట్ట=రాజెట్టుకావించిన (తానును) నట్లె, వెనుకవెనుకకున్ = అడుగువెంట నడుగు వెనుకవైపునకె, అడు గిడుచున్ = నడుచుచు, అడ్డంబుగాన్ = స్వరోచి కడ్డుగా, అడవికడకున్= వనముతుదవఱకును, ఒత్తుకొని నడచి=తోసికొనుచుం బోయి, ఒడుదొడుకు = ఇక్కట్టు, అగుడున్=కాఁగా, బెడిదంపునడకన్ = శీఘ్రగమనముచే, అడరి= సంతసించి, కడకాల్గొనన్ = గుఱ్ఱముయొక్క ముందుకాళ్ల కొఱకు, ఒడి యన్ = ఒడిసిపట్టరాఁగా, స్వరోచిని నెదుర్కొనుచు రాక్షసుఁడు రాఁగా నాతఁడు గుఱ్ఱమును వెనుకడుగు వేయించుచు వనముతుదివఱకుఁ దీసికొని పోయెను. ఇంక గుఱ్ఱము పోఁదగినచోటు లేదని రాక్షసుఁ డానందించి యొడిసి గుఱ్ఱపుముందుకాళ్లు పట్టుకొనఁ బ్రయత్నించెను. తుక్ఖారంబు=గుఱ్ఱము, రక్క సునకున్=దానవునకు, చిక్కెన్ = దొరకెను. అనునాలోనన్ = అని యను కొనుచున్నంతలోన, పుడమిపతి=రాజు, పెడవిసరు = ప్రక్కవాటుగావిసరు విధముగా, విసరి = ఈటెను విసరివేసి, అసురవరుకరాంగుళంబులు=రక్కసుని చేతివ్రేళ్లు, తెగన్=తెగునట్లు, అడిచెన్ = కొట్టెను, అడిచినన్ = అట్లుకొట్టి నప్పటికిని,సుడివడక=స్రుక్కక, మడమలన్=కాలిమడమలతో,తాటించినన్= తాడింపఁగా, ఘోటకంబు=తురగము, నిగ్గలంబుగన్=మిగుల, మ్రొగ్గియున్= మోఁకరిలికి మోఁగ్గునట్లు వడియును, అగ్గలిక = ఆతురత, పెడక = పెడి

పోక, మోఁకరించుకొని = మోఁకాళ్లమీఁద నిలువంబడి కొన్నియడుగులం (దూరము) చని, సేకరించుకొని=సేదదేఱి తెప్పరిల్లి (సకిలించి యనికొందఱు) కంచుమించుగన్ = కనఁబడకుండ చూచువారికన్నులకుఁ గానరానివిధముగా, ప్రయోగములను బట్టి మాకుఁ గాఁ గంచుమించుగా ననుపదమునకుఁ జెల్లాచెదరు అనునర్థము గానవచ్చుచున్నది. చూడుఁడు.—

సీ. "మేదినీంద్రులు కంచుమించుగాఁగ." (దశావతారచరిత్రము.)

ద్విపద. "వంచన గననీక వలపించి నేఁడు, కంచుమించుగ ఘోరకాననంబునకు" (ప్రభులింగలీల.)

సీ. "కంచుమించుగ నొంచునంచ నొంచఁగ సంచరించుపల్కులతేని తనము." (అచలాత్మజాపరిణయము. ఆ. 3.)

పఱచుట = పరుగిడిపోవుట, గగనచరులన్ = ఆకసమునం దిరుగుదేవతలను, వెఱఁగుపఱచెన్ = అచ్చెరువుపడున ట్లొనర్చెను, పదఁబోయి యాపుకొని యలసటతీఱినంతన యసురునకుఁ జిక్కక గుఱ్ఱ మేఁగుట దేవతలకుఁగూడ సంతోషము కలుఁగఁజేసెను. అట్లు = ఆచొప్పున, పఱచినన్ = పరుగెత్తఁగా కంపంబుఁజఱచి = మూఁపుపైజఱచి, మొగంబు = మొగమును, తుడిచి = దువ్వి, ప్రస్తుతులన్ = పొగడికలచే, ఉపస్తరించి = బుజ్జగించి, అతి...తోన్- అతి=మిగుల, రభస=వడిగావచ్చు, ఫూత్కార = ఫూత్కృతధ్వనితో, ఘోర = భయముం గలిగించు, ఆరావంబుతోన్ = చప్పుడుతో, ఘోణా...హంబు- ఘోణారంధ్ర = ముక్కుపుటములనుండి పుట్టెడు, నిశ్వాస = ఊపిరియొక్క, గంధవాహ = వాయువుయొక్క, ప్రవాహంబు=వెల్లువ (పరంపర), వెడలు వాహంబున్=ఉప్పతిల్లుచున్న యశ్వమును, దగ=శ్రమమును, మట్టుపడన్ = శాంతించునట్టుల, ఇట్టట్టువట్టించుచు = ఇటునటు నడిపించుచు, నిశ్వాస పరంపరలవలన నశ్వము అలసటనొందినసంగతి రాజు గ్రహించి యలసటదీఱ నంతవఱకు నిటునటు త్రిప్పెను. స్వరోచి, నిశాచరుఁడుద్యోగంబున్=అరక్కసి చేయఁబోవుయత్నమును, చూచికొనవలసి = తెలిసికొనవలసి, నిలిచి, అంతన=

అంకతోనె, అతండు = ఆదనుజుఁడు, ఒక్కతరువున్ = ఒకచెట్టును, కరయుగళిన్ = రెండుచేతులతో, ఇఱియంబట్టి = కలయంబట్టుకొని, పెల్లగింపన్ = ఊడఁదీయుటకై, మల్లాడుసాలోనన = ఆల్లాడుచున్న యాసమయములోనె, ఘల్లునన్ = ఘల్లుమని, కింకిణులు = చిన్నగంటలు, మొరయన్ = మ్రోఁగగా, మెఱుంగు = మెఱపు, మెఱసినగతిన్ = వెలిఁగినటుల, మరలన్ = మరల, హరిన్ = గుఱ్ఱమును, కఱపి = వానిపైకి నడపి, ఒకటిరెండుమూఁడు, గోరకలన్ = (ఇనుప బాణములచేత, ఇది నారాచపదమునకుఁ బర్యాయపద మనికొందఱు. గుజ్జీఃబె లని కొందఱు చెప్పుచున్నారు.) నెఱకులు = మర్మములు, కాఁడన్ = గ్రుచ్చుకొనునటుల, గుబ్బకొలందికిన్ = బాణము క్రింద నుండు పిడివఱకు, దిగవైచి = దిగునట్లుచేసి, వింట నమ్మును సంధించి పిడివఱకు నసురుని మేన నాటునటులఁ బ్రయోగించి, మ్రాన్ = ఊడఁదీయుచున్నచెట్టును విడిపించి = విడుచునట్లుచేసి ఎలయించుకొని = తనవైపునకుఁ జేరవచ్చునట్లుచేసికొని, బయలు వెడలించి = ఆమరుగుచోటునుండి బహిరంగస్థలమునకుఁ గొనివచ్చి, దోషాచరుండు = నిశాచరుఁడు, పాషాణమ్ములకున్ = ఱాళ్లకొఱకు, ఎపుడెపుడు వంగెన్ = ఎప్పుడెప్పుడువంగెనో, అపుడపుడెల్లన్ = అప్పుడప్పుడే, తురంగంబున్ = గుఱ్ఱంబును, అంటం దోలి = దగ్గఱకు నడపి, గంటియిడి = వానిదేహమునిండ గాయములు గలుగఁజేసి, మ్రాను పెఱుకునదనెఱింగి బాణములఁ బ్రయోగించి యాటంక పఱచెను. పైని విసరుటకు ఱాల నేరుచుండ నాయదనున స్వారోచి యసురను సమీపించెను. సమీపించి గాయపఱుపఁగా, వెంటంబడుటయున్ = రాక్షసుఁడు వెంబడింపఁగా, గెంటించి = దాఁటఁ దోలి, లేను బంతి యన్నయట్లు = అసత్యమనురీతిని-నీకుఁజిక్కుటయసంభవ మనువిధముగా, అల్లంతనుండి = అంతదూరమునుండి, వాగె సడలించి = కళ్లెమును వదులుచేసి, పగతుపైన్ = విరోధిమీఁద, నిగిడి = కవిసి-పైఁబడియనుట, వాగెన్ = కళ్లెమును, తుది దుయింపన్ = వెనుకకుఁ గుదించిపట్టఁగా, ముంగాల్లు = ముందటికాళ్లు గగనంబునన్ = ఆకాశమునందు, రాన్ = వచ్చునట్లు, మగిడించి = మరలించి, అంత

చప్పుడును = గుఱ్ఱపుకాలియందెల ధ్వనియును, కింకిణీరవంబును = మువ్వల చప్పుడును, ఉరుమగీసినగతిన్ = ఉరుము యను వాద్యవిశేషము వాయించి నట్లు, (తప్పెటవలె గుండ్రముగానుండు చట్టముపైఁ దోలుపొదుగఁబడి చుట్టు గలజనకుఁ దాళ్ళములు బిగించియుండు నొకవాద్యము ఉరుము యందురు. దీనిని జేతితో గీసినంతన మ్రోఁతపుట్టును.) తేఁటి= తుమ్మెద, మ్రోసిన క్రియన్ = ఝుంకరించినట్లు, నాదు=ధ్వని, ఆఱక = చల్లాఱక, ఏదిక్కుఁజూచినన్ = ఏదెసఁ గనుఁగొనినను, ఆదిక్కున నే = ఆదిశాభాగమునందె, వినంబడన్ =వినఁ బడఁగా, ఎక్కడఁజూచినన్ = ఎక్కడఁగాంచినను, తానయై = తానేయై, తాను దప్ప మఱియేదియుఁ గానరాకుండునట్టుల, నీడ ఏర్పడక = బాగుగా నీడకనంబడక, పార్శ్వంబులన్ = రెండుప్రక్కలను, కట్టుకెంబట్టుజాలనరి = కట్టినయెఱ్ఱనిపట్టుజాలరు, సముకట్టు ఱెక్కలుగాన్ = కూర్చిన ఱెక్కలవలెఁ గాఁగా, యాతుధానుండు = దనుజుఁడు, అనుకొండచిలువన్ = అనువట్టి కొండలయందుండు పామును (కొండచిలువ = దుండుపాము), ఒడియన్ = పట్టుకొనుటకు, నేలనఱపుగాన్ = నేలకు మిగులఁ జేరువఁగా, అదుగరుడుండు= ఱెక్కలవిచ్చియాడుచున్న గరుత్మంతుఁడేమో, అనన్ = అని తలంచునట్లు, పాయుచున్ = దూరముగాఁ దొలఁగిపోవుచు, డాయుచున్ = సమీపమున కేఁగుదెంచుచు. (అలం-ఉత్ప్రేక్ష) దవ్వులన్ = దూరమున, పొలసి = సంచరించి, చేరంగటన్ = సమీపమున, తోఁచి = అగపడి, కుఱంగటన్ = దగ్గఱగా, అని = కలదని, చూడన్ = చూడఁగా, దవ్వులన్ = దూరముగా, పొలసి = మెలంగి, దవ్వుచేరువలు = దూరమును దగ్గఱయును, అనిర్ధార్యంబులు = నిర్ధారణచేయ నలవి కానివి, కాన్ = అగుచుండ, మెలంగన్ = ప్రవర్తించునట్లు, అంతలో సమీపంబునను అంతలో దూరమునను ఉండి చేరువలో నున్న దనిగాని దూరముగా నున్నదనిగాని నిర్ధారణచేయవీలుగానివిధముగాఁ బ్రవర్తించుచు గుఱ్ఱము సంచరించెను. తేజికాశ్వంబున్ = మేలైన తేజీని, మెలంపుచున్ = నడుపుచు, వింటన్ = విల్లుచే, పంట్రకోలలన్ =

కలుంపలుగల కొయ్యబాణములచేతను, అడిదంబునన్ = కత్తిచేతను, అత్తలం బునన్ = ఈఁటెతోడను, ఏసియుఁన్ = వేసియు, వ్రేసియున్ = కొట్టి యుం, అడిచియున్ = నఱికియుం, పొడిచియున్ = పోటుపొడిచియుం, వింట బాణముల సంధించి ప్రయోగించియుఁ బంట్రకోలలతోఁ గొట్టియుం ఖడ్గముతో ఖండించియుం సీఁటెతోఁ బొడిచియుం వింకఁ బెక్కుతెఱంగుల ఖండించినను, కడపలన్ = అంతమును, కానక = చూడలేక,మిడిసి = మిట్టి, మృతుండును = మరణించిన వాఁడును, కానిదానవునిన్ = కాకుండుదనుజుని, చూచి, వేసరి = విసివి, (బడలి యని కొందఱు) ఎన్నివిధముల యత్నించినను రాక్షసుఁడు చావకుంటచే విసిగి, రోసంబునన్=కోపముచే. పైపద్యముతో నన్వయము.

క. భూపతి పావకబాణం
బేపున సంధించి తివిచి యేసిన మెయిఁ గీ
లాపటలి పొదువ నతఁడా
రూపం బెడఁబాసి ఖేచరులు వెఱఁ గందన్. 116

టీ. భూపతి = స్వరోచి, ఏపునన్ = ఉత్సాహముతో, పావక బాణంబు = అగ్నిదేవతాకమైనబాణమును - ఆగ్నేయాస్త్రమును, సంధించి= సజ్జముచేసి (నారింగూర్చి), తివిచి = చెవివఱకు లాగి, ఏసినన్ = విడువఁగా, ఆబాణముచేత, మెయిన్ = రాక్షసునిదేహమునందు, కీలాపటలి = మంట సమూహము, పొదువన్ = చుట్టుకొనఁగా, అతఁడు = దనుజుఁడు, ఆరూ పంబు = అప్పటితనరాక్షసాకారమును, ఎడఁబాసి = వదలి, ఖేచరులు = ఆకాశమునందు సంచరించువారలు - దేవతలు, వెఱఁగు = ఆశ్చర్యంబును, అందన్ = పొందునట్లు. పైపద్యముతో నన్వయము.

తా. రా జాగ్నేయబాణముం బ్రయోగింపఁగా దానిమంటలు రాక్ షునిదేహమును జుట్టుకొనియెను. అంత వానిరాక్షసాకారము పోయి దేవతల కాశ్చర్యము కలిగించునట్లు.

లయవిభాతి:—

ధగధగని దేహరుచి నిగనిగనిగుందనపుఁ
  దగడుఁ దెగడన్ జిగురుజిగి నెగచు మోవిన్
నగవు నిగుడన్ గురులపాగరు మగుడన్ నయన
  యుగళి వెలిదామరల మగలమగలై డా
లెగయ మృగనాభిభుగభుగ లెసఁగఁ జామరలు
  మగువ లిడ మౌళిమణి మిగులఁగ వెలుంగన్
దెగలు గలహారములజిగి చెలఁగఁగాఁ గొదమ
  మొగులఁ దగుయానమున గగనచరుఁ డయ్యెన్.117

టీ. ధగధగనిదేహరుచి = ధగధగమను శరీరచ్ఛాయ, నిగనిగనిగుంద నపుఁదగడున్ = నిగనిగలాడు మేలిమి బంగారురేకును, తెగడన్ = తిరస్కారము చేయఁగా- మేలిమిబంగారుకాంతిని మించి వెలుఁగు దేహకాంతితో, చిగురుజిగిన్ = పల్లవములయొక్కని కాంతిని, ఎగచు మోవిన్ = తోలి వేయు నధరమునందు- తిరస్కరించు నట్టి యొక్కని పెదవులయందు, నగవు= చిఱునవ్వు, నిగుడన్ = పుట్టఁగా, ఎఱ్ఱఁగా నుండు పెదవుల మధ్యనుండి ప్రసరించు తెల్లనిదంతకాంతులు మిగుల మనోహరముగా నుండును. కురులపాగరు = తలయందున్న వెంట్రుకల నైల్యము, మగుడన్ = మరలఁగా, నయనయుగళి = నేత్రద్వయము, వెలి...మగలై- వెలిదామరల = పుండరీకములకు, మగల = మేలైనవానియొక్క, మగలై = అధిపతులై, నిడుపలు వెడఁదలు నగు తెల్లఁ దామరపూవులవలె నున్న తెలిగన్నులయొక్క, డాలు = ప్రభలు, ఎగయన్ = విస్తరిల్లఁగా, మృగనాభిభుగభుగలు = భుగభుగయను కస్తూరియొక్క పరిమళములు, ఎసఁగన్ = వృద్ధిపొందఁగా, చామరలు = చామరములు, మగువలు = ఆఁడువాండ్రు, ఇడన్ = పట్టఁగా - విసరఁగా, మౌళిమణి = కిరీటరత్నము, మిగులఁగన్ = మిక్కిలిగా, వెలుంగన్ = కాంతులు ప్రసరింపఁగా-

రత్నఖచిత మగు కిరీటమునందలి వివిధరత్నముల మనోహరములగు కాంతులు నాలుగుదెసలను వ్యాపింపఁగా, తెగలు = పొడవులు, కలహారములజిగి=కలిగి పట్టి గళమునందలి దండలయొక్క కాంతి, చెలఁగఁగాన్ = వెలయఁగా, కాదమమొగులన్ = తరుణమేఘమునందు - అపుడే వ్యాపించుచున్న నల్లని మబ్బుపయి, తగుయానమునన్ = ఉచితమైన విమానములో, గగనచరుఁడు= ఆకసమునం జరించువాఁడు (గంధర్వుఁడు), అయ్యెన్=అయ్యెను.

తా. ఆరాక్షసుఁ డాగ్నేయబాణముచే నశించి బంగారుచాయగల మేనును, లేఁజిగుళ్లవంటివాతెఱపైఁ బ్రకాశించు నంద మగునగవును, దీర్ఘము లైన తలవెండ్రుకలును, తెల్లదామరలం బోలిన కన్నులును గలగంధర్వాకారముం దాల్చి, కస్తూరిమిశ్రమై మేనఁబూయఁబడిన గంధపుఁదావులునిండార, స్త్రీలు, వీచోపు లిడుచుండ విమానారూఢుఁడై కిరీటమణులును గంఠహారము నందలి మణులకాంతియుం బ్రసరింప నాకాశమార్గమునఁ గానఁబడియె. అలం. ఉపమ-ఉదాత్తము.

క. నవనవసౌరభముల నె
క్కువ కుసుమవర్ష మపుడు గురిసెన్ మొరసెన్
రవరవ మురజరవంబులు
దివి దివిషజ్జలజముఖులు దెలిసి నటింపన్. 113

టీ. అపుడు = ఆట్టిసమయమునందు, దివిన్=గగనమునందు, నవనవ సౌరభములన్=మిగులనూతనమైన సువాసనలచే, ఎక్కువకుసుమవర్షము = మిక్కిలి యగు కల్పపుఁబూవులవర్షము, కురిసెన్ = వర్షించెను. దివిషజ్జలజముఖులు=దేవతాంగనలు(అచ్చరలు), తెలిసి=ఈగంధర్వునివృత్తాంతము నెఱిఁగి, గంధర్వుఁడు శాపవిముక్తుఁడై రాక్షసరూపము తొరంగిన యంశమును దెలిసికొని, నటింపన్ = నృత్యమొనర్పఁగా, రవరవమురజరవంబులు=రవరవయను మృదంగనాదములు, మొరసెన్=మ్రోఁగెను.

తా. స్వరోచి రాక్షసునిపై నాగ్నేయాస్త్రమును బ్రయోగింపఁగా నాతఁడు పూర్వరూపమును దొరంగి వెంటనే, గంధర్వరూపముంగొనినటులఁ దెలిసికొని దేవతలు కమలయ పుష్పవర్షముం గురిసిరి. అప్సరస లాడుచుండ మద్దెల వాయించిరి.

వ. అనిన విని తరువాతివృత్తాంతంబు వినుటకుం దివ్రటమై మదీయమానసంబు కౌతుకాధీనం బయ్యెడు వినిపింపుఁ డని యడుగుటయును. 119

టీ. అనినన్=ఈప్రకారము శకుంతములు పలుకఁగా, విని, (జైమిని) తరువాతివృత్తాంతంబు=అనంతరకథను, తివ్రటమైన్ = అనక్తితో, వినుటకున్ = ఆలకించుకొఱకు, మదీయమానసంబు = నాహృదయము, కౌతుకాధీనంబు = కుతూహలపడుచున్నది. అయ్యెడున్ = అగుచున్నయది, వినిపింపుఁడు = నాకు వినఁజెప్పుఁడు. అని యడుగుటయున్ = అని పక్షులను గోరఁగా, (ఇక్కడి కాశ్వాసము పూర్తియైనందున నన్వయము పంచమాశ్వాసములోని రెండవపద్యములోఁ బక్షులు చెప్పినట్లు కలదు).

శా. శ్లాఘాలంఘనజాంఘికోజ్జ్వలగుణాలంకార ఘీంకారహే
షాఘోషోద్భటఘాటికాగజఘటాశ్వోత్తుణ్ణవిశ్వంభరా
మోఘీభూతభుజంగభోగభర సంపుల్లాబ్జపత్త్రేక్షణా
ద్రాఘీయఃప్రతిభావిచక్షణ త్రయీధర్మైకసంరక్షణా. 120

టీ. శ్లాఘా...కార-శ్లాఘా=పొగడికను, లంఘన = అతిక్రమించుట యందు, జాంఘిక = పిక్కబలిమిగలిగిన, ఉజ్జ్వల=ప్రకాశించుచున్న, గుణ=సుగుణములచే, అలంకార = ఆభరణములు గాఁగలవాఁడా-కొనియాడ శక్యము గాని యుత్తమగుణములే భూషణములుగాఁ గలవాఁడా యనుట, ఘీంకార ...భోగభర - ఘీంకార = గీపెట్టుటల యొక్కయు, హేషా = సకిలించుటల యొక్కయు, ఘోష = నాదముతోడి, ఉద్భట=ఎక్కుడగు, ఘాటికా=దండు

ప్రయాణములందలి, గజఘటా = ఏనుఁగులమందలచేతను, అశ్వ=గుఱ్ఱముల చేతను, ఘూర్ణ=నలఁగిన, విశ్వంభరా = వసుధచే, మోఘీభూత = వ్యర్థచేయఁబడిన, భుజంగ = ఆదిశేషునియొక్క, భోగభర = పడగలబరువుగలవాఁడా, దిగ్జైత్ర యాత్రలయందు గీపెట్టుచు నేనుఁగులు సకిలించుచుగుఱ్ఱములు తెంపులేక పయనములు గావించుటచే నాత్రొక్కుడివలన భూమిపైనుండి దుమ్మంతయుం లేవఁగా భూమిబరువు తగ్గెననియు నందుచే నాదిశేషునకు భూభారము తగ్గించినవాఁడా యనిభావము. సంఫుల్లాబ్జపత్రేక్షణా=చక్కఁగావిరిసిన తామర రేకులంబోలిన నేత్రములు గలవాఁడా, ద్రాఘీయః ప్రతిభావిచక్షణ - ద్రాఘీయః = విస్తారమయిన, ప్రతిభా=బుద్ధివిశేషముచే, విచక్షణ = నేర్పుగలవాఁడా-యుక్తసమయములం దుపకరించు సద్యఃస్ఫురణముగల గొప్పబుద్ధి గలవాఁడా, త్రయీధర్మైకసంరక్షణా - త్రయీ = వేదములయందుఁ జెప్పఁబడిన, ధర్మ=ధర్మములయొక్క, ఏక = ముఖ్యమైన, సంరక్షణ = రక్షించుట గలవాఁడా! వేదములచేఁ జెప్పఁబడిన ధర్మములు స్థాపించి వర్ణాశ్రమధర్మములను గాపాడుచున్నవాఁడా! శ్రీకృష్ణదేవరాయా! అలం. అత్యుక్తి.

తా. పొగడుటకు సాధ్యముగాని సుగుణములు కలవాఁడా! యుద్ధయాత్రవెడలు నేనుఁగుల గుఱ్ఱములనడకచే నలఁగి భూమి రజమై యెగిరిపోవుటచే సర్పరాజునకు భూమివహించుభారమును దగ్గించినవాఁడా, పద్మములవంటి వికచనేత్రములు గలవాఁడా, బుద్ధి విభవము గలవాఁడా, వేదమార్గధర్మప్రతిపాలనము చేయువాఁడా! యని కృష్ణదేవరాయలంగూర్చిన కవిసంబోధనములు.

క. బహ్వాహవీరహననమిళదఘ
వహనభ్రమకృత్కళంకవర్గో గ్రాసి
గ్రహిళభుజయుగళ గజప
త్యహితాపహరణతార్క్ష్యశ్రీ సజ్జనావనదక్షా. 121

టీ. బహు...యంగళ=బహు=అనేకులైన, వీర = యుద్ధవీరులయొక్క, హనన=చంపుటచే, మిళత్=సమకూడిన, అఘ=దోషముచు, వహన=మోయుంట- యొక్క, భ్రమకృత్=భ్రాంతిఁగలిగించుచున్న, కళంక=నల్లనికాంతియొక్క. వర్ధ=పోవుచే, ఉగ్ర=భయజనకమైన, అసి = కత్తిని, గ్రహిళ=పట్టుకొనిన, భుజ=భుజములయొక్క, యుగళ=ద్వంద్వముగలవాఁడా, అనేక విరోధి రాజులను జంపుటచేఁ గల్గినపాపములన్నియుం దనయందుఁ బ్రవేశించెనేమో. యనునటుల నొప్పు నల్లనిచాయలచే నలరారు భయంకరఖడ్గమును గేలఁ దాల్చిన వీరాధివీరుఁడా! గజ...తార్క్ష్య-గజపతి=కళింగదేశ ప్రభువగు గజ- పతి యనెడు, అహిప = పాఁవఱేని, హరణ=పట్టుకొనుటయందు, తార్క్ష్య= గరుడుఁడైనవాఁడా, గరుత్మంతుఁడు పామును బట్టుకొనినవిధముగా నిరా యాసముగా గజపతిని బట్టుకొనినవాఁడా, సజ్జనావనదక్ష = మంచివారిని రక్షించుటయందు సమర్థుఁడా, శిష్టరక్షణకుశలుఁడా శ్రీకృష్ణదేవరాయా యని. కృతిపతికి సంబోధనము. అలం. భ్రాంతిమంతము. ఉత్ప్రేక్ష. రూపకము.

తా. అనేకులం జంపుటచేఁ గల్గినదోషము లేమో తనయందుఁ బ్రతి- ఫలించుచున్న వని సంశయము పుట్టునట్లున్న నల్లనిచాయలుగల కత్తిం దాల్చిన వాఁడా! గజపతి యను పామును బట్టుటకు గరుత్మంతునివంటివాఁడా! సజ్జనులను రక్షించువాఁడా!

పృథ్వి. సుధీమధురవాక్సుధాసుముఖ నాగమాంబాసుతా
మధుప్రసవసాయకస్మయవిరామరమ్యాకృతీ
దధీచవిధుకామధుగ్ఘనదదుగ్ధసింధుప్రథా
వధీరణపరాయణోజ్జ్వలవదాన్యతాలంకృతా. 122

టీ. సుధీ...సుముఖ - సుధీ = పండితులయొక్క, మధుర=రుచికరము- లైన, వాక్=వాక్యము లను, సుధా=అమృతమునకు, సుముఖ=ఎదురుచూచు- వాఁడా, నాగమాంబాసుతా = నాగమ్మపుత్త్రుఁడా, మధు...కృతీ - మధు=

వసంతునియొక్కయు, ప్రసవసాయక = పుష్పబాణుఁ డగు అమన్మథుని యొక్కయు, స్మయ = గర్వమును, విరామ = ఆపివేయు, రమ్య = సుందర మైన, అకృతీ = రూపముగలవాఁడా, దధీ...లంకృత - దధీచ = దధీచముని యొక్కయు, విధు = చంద్రునియొక్కయు, కామధుక్ = కామధేనువు యొక్కయు, ధనద=కుబేరునియొక్కయు, దుగ్ధసింధు=క్షీరాబ్ధియొక్కయు, ప్రథా=ప్రసిద్ధిని, అవధీరణ = తిరుగుబాటు చేయుటయందు, పరాయణ = నిష్ఠగల, ఉజ్జ్వల = ప్రకాశించుచున్న, వదాన్యతా = దానగుణముచే, అలం కృతా=అలంకరింప బడినవాఁడా.

ఇందు రాయల విద్వత్ప్రియతయు, అభిజాత్యమును, సౌందర్యాతి శయమును, ఔదార్యాతిశయమును జెప్పఁబడెను.

(దధీచి ఇంద్రునకు వజ్రాయుధము లభింపఁజేయుటకు వెన్నెముక నొసంగుటయుఁ జంద్రుఁడు వేలుపులకుఁ దనకళలఁ బానముచేయ నొసంగు టయుఁ గామధేనువు కోరినవారికామికములు కడమువడక తీర్చుటయుఁ, గుబేరుఁ డర్థులకు లేదనక ధనము నొసంగుటయు, సింధువు తరచినంతన కల్ప కామృతాదుల నొసంగుటయుఁ బ్రసిద్ధములగు పురాణకథాంశములు.)

తా. పండితులవాక్యములు వినుటయం దాదరము కలవాఁడా! నాగ మాంబకుమారుఁడా! వసంతమన్మథులమించిన సుందరాకారముగలవాఁడా! దధీచి, చంద్రుఁడు, కామధేనువు, కుబేరుఁడు, పాలసముద్రము మొద లగు వీనికిఁగల ప్రఖ్యాతికంటె మించినదానగుణమునందలి ప్రఖ్యాతి గల వాఁడా!

గద్యము. ఇది శ్రీమదాంధ్రకవితాపితామహ సర్వతోముఖాంక పంకజాక్షపాదాంబుజాధీన మానసేందిందిర నందవరపురవం శోత్తంస శఠకోపతాపస ప్రసాదాసాదితచతుర్విధకవితామ

తల్లి కాల్లసాని చొక్కయామాత్యపుత్త్ర పెద్దనార్యప్రణీతంబైన స్వారోచిషమనుసంభవం బనుమహాప్రబంధంబునందుఁ జతుర్థాశ్వాసము.

టీ. శ్రీమ...ప్రణీతంబు- శ్రీమత్=విద్యాసంపదగల, ఆంధ్రకవితాపితామహ = ఆంధ్రకవిత్వమునకు బ్రహ్మయగు, సర్వతోముఖ = అంతట వ్యాప్తిగల, అంక = బిరుదుగల్గినట్టియు, పంకజాక్ష = విష్ణువుయొక్క, పాదాంబుజ = పాదపద్మములకు, అధీన = వశమైన, మానసేందిందిర=మనస్సనెడు తుమ్మెదగలట్టియు, నందవరపురవంశోత్తంస = నందవర మనెడి యూరివారివంశమున (నందవరీకకులమున) శ్రేష్ఠుఁడగునట్టియు, శఠకోపతాపస = శఠకోపయతియొక్క, ప్రసాద=కృపచే, ఆసాదిత=పొందఁబడిన, చతుర్విధ = నాల్గువిధములగు (బంధ, చిత్ర, గర్భ, ఆశుకవనములు), కవితామతల్లిక = శ్రేష్ఠకవిత్వముగలట్టియు, అల్లసానిచొక్కయామాత్య పుత్త్ర = అల్లసాని చొక్కయమంత్రికిఁ గుమారుఁడగునట్టియు, పెద్దనార్య = పెద్దనార్యునిచే, ప్రణీతంబు = రచియింపఁబడినది, మహాప్రబంధంబునందుఁ = మహాకావ్యమున, చతుర్థాశ్వాసము.

ఇది శ్రీదక్షిణామూర్తిమంత్రోపాసనాసమాసాదితాఖండసాహితీధురీణుండు నాత్త్రేయగోత్రపవిత్రుండును వావిళ్లవంశపయోరాశిరాకాసుధాకరుండు నగురామస్వామిశాస్త్రిచేత ననేక పూర్వవ్యాఖ్యానాభిప్రాయంబులఁ బర్యాలోచించి రచింపఁబడిన రుచిసమాఖ్యానం బగువ్యాఖ్యానంబునందుఁ జతుర్థాశ్వాసము.

శ్రీ ర స్తు

మనుచరిత్రము.

స టీ క ము

పంచమాశ్వాసము

నందనసౌందర్య సు
ధీనందన వితరణావధీరితబలిరా
డ్భానుజ పరరాజస్వ
ర్భానుభుజాహీంద్ర కృష్ణరాయనరేంద్రా. 1

టీ. శ్రీ = లక్ష్మికి, నందన = పుత్త్రుఁడైనమదనునివంటి, సౌందర్య = అందముకలవాఁడా! సుధీ = పండితులను, నందన = ఆనందపఱుచువాఁడా! వితరణ = దాతృతచే, అవధీరిత = కొఱవడఁజేయఁబడిన, బలి=బలిచక్రవర్తియును, రాట్=చందురుండును, భానుజ = కర్ణుండును గలిగినవాఁడా! పర= విరోధిరాజులనెడి, రాజ=చంద్రులకు, స్వర్భాను = రాహువను, భుజ=భుజమనెడు, అహీంద్ర = భుజగోత్తమము గలిగినవాఁడా! కృష్ణరాయనరేంద్రా! అని కృతినాయకసంబోధనము.

తా. ఎక్కువచక్కఁదనమును నీవియును విరోధినృపాలురను పరి మార్చుకొను శక్తియును గలవాఁడా! అలం. రూపకము. నిదర్శనము. అతిశయోక్తి.

వ. అవధరింపుము. జైమినిమునీంద్రచూడారత్నంబునకు నీడోద్భవంబు లి ట్లనియె. 2

టీ. అవధరింపుము=ఆలకింపుము. జైమిని=జైమిని యను, మునీంద్ర=మునిశ్రేష్ఠులలో, చూడారత్నంబునకున్ = శిరోరత్న మైన యాతనికి-మునిశ్రేష్ఠులలో నుత్తముఁ డగు జైమిని మహాముని కనుట, నీడోద్భవంబులు = (గూఁటియందుఁ బుట్టిన) కథను జెప్పు పక్షి ధర్మజ్ఞులు, ఇట్లనియెన్=ఈప్రకారముగాఁ జెప్పఁ దొడంగెను.

తే. అపుడు గంధర్వపతి మహి కవతరించి
రాజు విస్మయమున హయరాజు డిగ్గ
నక్కు జేర్చి ముదంబుతో ననియె దంత
కిరణములు హారకాంతులు సరసమాడ! 3

టీ. అప్పుడు, గంధర్వపతి=(రాక్షసుఁడుగా నుండి స్వరోచి బాణప్రయోగముచేఁ బూర్వరూపము గోలుపోయి స్వస్వరూప మొందిన) గంధర్వ రాజన్యుఁడు, మహికిన్=భూమికి, అవతరించి = (విమానము మీఁదినుండి) దిగి, రాజు = స్వరోచి, విస్మయమునన్=ఆశ్చర్యముతో (తనతోఁ బ్రతిఘటించి పోరిన రాక్షసుఁ డాకస్మికముగా గంధర్వుఁ డగుటయే యాశ్చర్యకారణము). హయరాజున్ = శ్రేష్ఠమైన గుఱ్ఱమును, డిగ్గన్ = దిగఁగా, అక్కుఁ జేర్చి = ఆలింగనము చేసికొని, ముదంబుతోన్ = సంతసముతో, దంత కిరణములు=పలువరుసల కాంతులును, హారకాంతులున్=మెడ నున్న ముత్తెపు స్ఫటికపు దండల తెలికాంతులును, సరసమాడన్=కలయిక నొందఁగా,(తెల్లని దంతకాంతులను హారముల తెలిరుచులు నొకదానితో నొకటి కలసి మెలసి సరసమాడుచున్నటులు గనవచ్చుచుండ) అనియెన్=పలికెను. (ముందు పద్యముతో నన్వయము). దంతములు హారములందలి ముత్తెములంబోలె నగునవి శ్వేత గణములోని వనుటకు—

శ్లో॰ "శుభ్రాణి భారతీ ధర్మ శేషేశవరణేందవః...
ముక్తాకుసుమనక్షత్ర దన్తస్వేచాంబుబిందవః" (కావ్యకల్పత.)

తా॰ అప్పుడు రాక్షసత్వము (రాక్షసరూపమును) వీడి నిజరూపము బూనిన గంధర్వరాజు విమానమునుండి భూమిమీఁదికి డిగి తన్ను వీక్షించి యద్భుతముతో నశ్వముం దిగిన స్వరోచిని మోదంబున నాలింగనము చేసి యిట్లనెను. అలం-ఊహ.

సీ. భద్రమా నీకు నీబాహాభృతక్షితిఁ
బ్రజలకు లెస్సలా రాచవారు
ధన్యుండ నైతి నీదర్శనమ్మునఁ జేసి
నాదుష్కృతములెల్ల నాశ మొందె
నీజగత్త్రయి నన్ను నిందీవరాక్షాఖ్యఁ
గీర్తించు నప్సరోగీతసరణి
గారాపుమీఁతల్లి కడవాఁడఁ గాని నే
గణుతింపఁ గడవాఁడఁ గాఁజుమయ్య

తే. పెండ్లికొడుకవు మాకు నీబిసరుహాక్షి
కూర్మినందన యొకమౌనిఘోరశాప
వికృతి మాసినీదిఁడి నై యకట దీని
ప్రాణముల కల్గఁ దలఁచితి బాపబుద్ధి. 4

టీ. నీకుక్, నీబాహాభృతక్షితిక్=(నీ పరిపాలనయందున్న భూమిలో) నీ భుజములచే ధరింపఁబడిన భూమియందు, ప్రజలకుక్ = మనుజులకు, భద్రమా = క్షేమమే కదా? రాచవారు = బంధురాజులుఁ-సాటివారగు క్షత్రియవంశజులందఱు, లెస్సలా = చక్కఁగా నున్నవారుకదా? నీదర్శనమ్మునఁ జేసిక్=నీయొక్క సందర్శనముచేత-నిన్నుఁజూడఁ గలుగుటచేత, ధన్యుండ నైతిక్ = కృతార్థుఁడనైతిని (నీదర్శనసిద్ధికతన రాక్షసజన్మ తొలంగిన దని

కృతజ్ఞతా పూర్వకముగా నొప్పుకొనుట.) దుష్కృతములు = దురితములు, రాక్షస జన్మమునందు నేను గావించిన పాపములు, ఎల్లన్ = అంతయున్, నాకు పొలిసెన్ = నశించెను. ఇంక నాకు పాపములు లేవనుట, అప్సరోగీత సరణిన్ = అప్సరస్త్రీలగానముచే, ఈజగత్త్రయి = ఈ మూఁడులోకములు, తన్నున్, ఇందీవరాక్షాఖ్యున్ = ఇందీవరాక్షుఁ డనెడి నామముతో, కీర్తించున్ = పొగడును. శాపవశమున రాక్షసుఁడనై యుంటినైతిని గాని నిజ నేను మేనమామను గాని యన్యుఁడఁ గాను, నేన్ = నేను, గణింపన్ = ఆలోచింపఁగా, గారాపు = ప్రియమునకు దొరకని దగిన, ఓకల్కికదవాఁడన్ = మీయమ్మకుఁ జెల్లెలిమగఁడను, కాని, కడవాఁడన్ = పరసుఁడను, కాఁ చుము అన్యుఁడఁగానన్నమాట, పెండ్లికొడుకవు = అల్లుండవు, ఈబిసరు హాక్షి = ఈ తామరపూవులవంటి కనులుగలది యగు మనోరమ, మూర్తినందన = ప్రియపుత్త్రిక, ఒక. మౌని = మునియొక్క, ఘోర = తీవ్రమైన, శాప నిర్మితిన్ = శాపకారణముచే, శాపవికారముచేత నని, మానిసిదిండినై = మనుజుల భక్షించు రాక్షసుఁడనై, పాపబుద్ధిన్ = దురితచింతతో, దీని ప్రాణములకున్ = ఈ నాకూఁతురుజీవనమునకు, అల్గన్ = కోపించుటకు - ప్రాణము దీయుటకు, తలఁచితిన్ = ఎంచితిని, అకట = అయ్యో! అని గతమునకు విచారము నొందుట.

ఆత్మనామము చెప్పికొనుట తగదని శాస్త్రము విధించుచున్నది గాన తన పేరు తాను జెప్పక గంధర్వులు గానము చేయుచున్నటుల నిందీవరాక్షుఁడు చెప్పికొనెను. పేరు చెప్పరా దనుటకు.—

శ్లో. "ఆత్మనామ గురోర్నామ నామాతికృపణస్య చ
ఆయుష్కామో న గృహ్ణీయాజ్జ్యేష్ఠాపత్యకళత్రయోః
సాహసకీర్తనం పుంసామాత్మనశ్చ గురోః స్త్రియాః
విసమేకం హరత్యాయుః... ... ..."

తా. నీవును నీపరిపాలనలో నున్నవారును సుఖముగా నున్నారా? నేను నీదర్శనంబునం జేసి కృతార్థుండనైతిని. నే నన్యుండనుగాను. మీజననితోఁ బుట్టినవాఁడను. నే నిందీవరాక్షుండను, నీవు మాయల్లుఁడవు. ఇది నా కుమార్తె. మునిశాపమున రాక్షసత్వమును వహించి ప్రియపుత్త్రిక యను ననురాగమైన లేక యూహా! దీనినే భక్షింపఁబూనితిని. ఇఁక నాసంగతి నే మని చెప్పెదను?

క. అనునెడ వచ్చి మనోరమ
జనకునిపాదముల కెరఁగ సస్నేహమతిన్
గనుఁగవ నీ రొలుకఁగ నం
దనమూర్ధాఘ్రాణ మతఁడు దయఁ గావించెన్. 5

టీ. అనునెడన్ = గంధర్వుఁ డీవిధముగా స్వరోచితోఁ జెప్పుచుండఁగా, మనోరమ=గంధర్వరాజునందన, వచ్చి=సమీపమునకుఁ జేరవచ్చి, జనకునిపాదములకున్=తండ్రియగు నిందీవరాక్షుని యడుగులకు, ఎరఁగన్ = నమస్కారము చేయఁగా, అతఁడు, సస్నేహమతిన్ = ప్రేమతోఁగూడిన హృదయముతో. కనుఁగవన్ = కన్నులు రెంటియందును, నీరు = కన్నీరు, ఒలుకఁగన్ = చిందఁగా-కారఁగా, దయన్ = ప్రేమతో, నందన = పుత్త్రిక యొక్క. మూర్ధ=శిరస్సును, ఆఘ్రాణము=వాసనచూచుటను, కావించెన్ = ఒనర్చెను.

తా. ఇందీవరాక్షుఁ డను గంధర్వరాజు తన సంగతిని విన్నవించుచుండఁగాఁ గోమలిత యగు మనోరమ తండ్రిపాదములకు నమస్కరింప నామెం జూచి విచారమునఁ గంట నీరు పెట్టుచుఁ బ్రేమతో శిరస్సును మూర్కొనెను.

ఆ. అపుడు విస్మితాత్ముఁడై వరూథినిసుతుఁ
డేమి కారణమున నేతపస్వి
యిట్టిశాప మిచ్చె నెఱిఁగింపు విన వేడు
కయ్యె ననఘ యనిన నాతఁ డనియె. 6

టీ. అప్డు=అసమయమునందు, వరూథినీసుతుఁడు = స్వరోచి, విస్మితాత్ముఁడై = ఆశ్చర్యమునొందిన మనస్సుగలవాఁడై, అనఘ=పాపరహితుఁడా, (నీవు పాపము నెఱుంగనివాఁడవు. ఇట్టి నీకు శాప మేమని యెందుల కిచ్చెనో యెఱుంగ నగు నని) ఏమికారణమునన్=ఏహేతువుచేత, ఏతపస్వి = ఏమౌని, ఇట్టిశాపము = రాక్షసుఁడు కమ్మను నీశాపమును, ఇచ్చెన్ = ఇచ్చెనో, ఎఱిఁగింపు=తెలియఁజేయుము. వినన్ = వినవలయునను, వేడుక = సంతోషము, అయ్యెన్=అయెను. అనినన్=ఇటుల స్వరోచి యనఁగా, అతఁడు = అయిందీవరాక్షుఁడు, అనియెన్=(ఇటులఁ దనవృత్తాంతమును) తెలిపెను.

తా. స్వరోచి యిందీవరాక్షునిఁ గనుంగొని విస్మయముంబొంది "ఓయీ! యేహేతువుచే నే మునీంద్రుం డిట్టిశాపంబు నీకొసంగెనో యా విషయము నాకు విన వేడుక యగుచున్నది. చెప్పు" మన నిందీవరాక్షుండు స్వరోచికిఁ దన శాపవృత్తాంతము నీవిధముగాఁ జెప్ప మొదలిడెను.

మ. కలఁ డుల్లోకయశఃపురంధ్రి జగతిన్ గంధర్వవంశంబునన్
నలనాభాహ్వయుఁ డేఁ దదీయతనయుండన్ బ్రహ్మమిత్రుండు
శిష్యులకున్ గంటను వత్తిఁ బెట్టుకొని యాయుర్వేద మ్మా
రంత ప్రౌఢులఁ జెప్పఁగా వినుచుండి మానసమునందుం దద్
ఘృణారతిన్. 7

టీ. జగతిన్ = ధాత్రియందు, ఉల్లోక= లోకాతీతమైన, యశః = యశస్సనెడు, పురంధ్రి = పతివ్రతగలిగినవాఁడు-పతివ్రత యొక్క భర్తతోనే యుండుటవలనఁ గీర్తియు నొక్కనినే యాశ్రయించె ననుట. గంధర్వవంశంబునన్ = గంధర్వులవంశమున, నలనాభాహ్వయుఁడు = నలనాభుఁ డనెడి పేరు గలిగినవాఁడు, కలఁడు, నాతండ్రియగు నలనాభుఁడు మిగులఁ గీర్తిశాలియు విఖ్యాతుఁడునై యుండెను. ఏన్ = నేను, తదీయతనయుండన్=అతని పుత్రుఁడను, బ్రహ్మమిత్రుండు=బ్రహ్మమిత్ర నామము గల మునీశ్వరుఁడు, శిష్యులకున్=విద్య నభ్యసింపఁ దలఁచి యేతెంచిన యంతేవాసులకు, కంటను

వత్తిఁ బెట్టుకొని-కంటన్ = కంటియందు, వత్తిన్ పెట్టుకొని=దీపము వత్తిఁ బెట్టుకొని-రాత్రులందుఁ గూడ దీపముఁ బెట్టుకొని, (అక్షరస్వరూపము స్పష్టముగాఁ గానరాని తాళపత్త్రగ్రంథములు చదువుతఱి దీపము కనులఁ జెంతఁ జేర్చినఁ గాని కానరాదుగానఁ జేరువలో దీపముంచుకొనుటయే కంటవత్తి యిడుకొనుట. నిరంతరాబ్దులన్ = సర్వకాలసర్వావస్థలయందును, ఆయుర్వేదము=వైద్యశాస్త్రంబును, చెప్పన్ = చెప్పుచుండఁగా, వినుచుండి = నే నాలకించుచుండి, ముని శ్రద్ధగాఁ జెప్పుచుండె నని విని, మానసమునందున్ = హృదయమున, తత్=ఆశాస్త్రమును, జిఘృక్షా = నేర్చుకొనవలె నను, రతిన్ = అభిలాషచే, (ముందరి కన్వయము.)

తా. ఈభూమియందు యశోవంతుఁడైన నలనాభుఁ డనెడి పేరుగల గంధర్వుని తనయుండను నేను. బ్రహ్మమిత్త్రుం డనెడి యాయుర్వేదవిద్యానిధి శిష్యుల కహోరాత్రములు వైద్యశాస్త్రమును బోధించుచుండ నది విని యయ్యది గ్రహింపవలయు నని యెంచి.

తే. మౌనివరుఁ జేరి భక్తి నమస్కరించి
చెప్పవే నాకు నీవిద్య శిష్యకోటి
తోడఁ గూడంగ నేఁ గృతార్థుండ నగుదు
ననుచుఁ బ్రార్థింప ననుఁ జూచి యుపహసించి. 8

టీ. మౌనివరున్ = ఆమునిశ్రేష్ఠుని, చేరి=సమీపించి, భక్తిన్ = పూజ్యభావముతో, నమస్కరించి = మ్రొక్కి (ప్రణామము చేసి) ఈవిద్య=ఈ యాయుర్వేదము, శిష్యకోటితోడఁగూడంగన్ = మీయొద్దఁజదువుకొనువారితోఁ గూడ, నాకున్ చెప్పవే = నాకుఁగూడ నభ్యాసముచేయుము. నేన్, కృతార్థుండను = కోరినకోరిక సఫలమైనవాఁడను, అగుదున్ = అయ్యెదను. ఎందుచే లోపములేని నా కీవిద్య నొసంగితివేని సమస్తకామితములు నెఱవేఱినటులగును. దానఁ గృతార్థుఁడ నగుదును, అనుచున్ = అని, ప్రార్థింపన్ =

వేఁడఁగా, ననున్, చూచి, అపహసించి = వేళాకోళముచేసి, (ముందరి కన్వయము).

తా. ఆ మునివరు వెంగటి కేఁగి భక్తితో నమస్కారము చేసి యావైద్య శాస్త్రమును నీ శిష్యులతోపాటు నాకుఁగూడ నుపదేశింపుము, ధన్యుండ నయ్యెద నని వేఁడ నన్ను వేళాకోళముచేసి.

క. నటవిటగాయకగణికా
కుటిలవచశ్శీధురసముఁ గ్రోలెడుచెవికిన్
గటు వీశాస్త్రము వల ది
చ్చట నినుఁ జదివింప కున్న జరగదె మాకున్. 9

టీ. నట=నాట్యముచేయువాండ్రయొక్కయు, విట=వరనారీలోలురగు పురుషులయొక్కయు - జారులయొక్క యనుట, గాయక = సంగీతము పాడువారియొక్కయు, గణికా = వేశ్యలయొక్కయు, కుటిల = వంకర గలిగిన వీరందరి వాక్యములు నీచములుగాన నట్టి, వచః=వాక్యములనెడి, శీధు రసమున్=మద్యమును, క్రోలెడు = పానముచేయునట్టి, నటులు, జారులు, పాటకులు, భోగపుఁజెలువలు లోనగువాండ్ర పరిహాసరూపములగు నిందా వాక్యముల నాలించుటయందే సమాదరభావముగల మీబోంట్ల, చెవికిన్ = చెవులకు, ఈశాస్త్రము = ఈయాయుర్వేదశాస్త్రము, కటువు = రుచిలేనిది, వలదు = నీకుఁ బనికిరాదు. ఇచ్చటన్ = ఈ యాశ్రమభూమియందు, నినున్ చదివింపకున్నన్ = నిన్నుఁ జదువునట్టులఁ జేయకయున్న యెడల - నీకు జదువుచెప్పమేని, మాకున్=(తృష్ణారహితులము మునులము నగు) మాకు, జరగదె=గడువదా ? నిత్యకృత్యముల కేమేని లోపము వాటిల్లునా ?

తా. నటవిటగాయకాది గణికాసాంగత్యమునఁ బ్రొద్దుపుచ్చుచు వాండ్రపలుకులతో నానందించుటయం దలవాటుపడిన నీచెవుల కీయాయుర్వేదము రుచించునా ? ఆశ్రమమునందుఁ జేర్చుకొని నీ కిది చెప్పకున్నచో మాకేమి కొఱఁత ? అలం. రూపకము.

తే. అనఁగ నే నట్టివాఁడఁ గా ననఘచరిత
యించుకించుక మీవంటి యెఱుక గలుగు
పెద్దవారలశిక్షలఁ బెరిఁగినాఁడ
నవధరింపుము శిష్యుఁగా ననిన నతఁడు. 10

టీ. అనఁగన్ = బ్రహ్మమిత్రుఁ డిటు లనఁగా, అనఘచరిత=యోగ్యమైన చారిత్రముకల మునీంద్రా! నే నట్టివాఁడఁగాను=నే నట్టిదురభ్యాసములుం గలవాఁడఁ గాను, ఇంచుకించుక=స్వల్పము స్వల్పము-శక్తికొలఁది, మీవంటి = మిమ్ముఁబోలిన, ఎఱుకగలుగు = జ్ఞానులైన, పెద్దవారల = ఘనులయొక్క, శిక్షలన్=నేర్పుటలచేత, పెరిఁగినాఁడన్ = వృద్ధిఁబొందితిని, శిష్యుఁగాన్ = శిష్యునివలె, అవధరింపుము = ఇష్టపడుము. అనినన్=అని నేను వినయమునఁ బ్రార్థింపఁగా, అతఁడు = ఆబ్రహ్మమిత్రమహాముని ముందరి కన్వయము.

తా. ముని యట్లు పలుకఁగా నేను మీరు చెప్పినవాఁడను గాను. మీయట్టిపెద్దల యనుపాజ్ఞలలోఁ బెరిఁగినవాఁడను. నన్ను శిష్యునిగా నంగీకరింపుఁ డని వేఁడఁగా నతఁడు.

క. ధనరాజ్యరమామదమునఁ
గనుగానని నిన్ను శిష్యుఁగాఁ గైకొనుకం
టెను నేరమి గలదే ననుఁ
గనలించుచుఁ బ్రేల కిఁకఁ బో కాలు మటన్నన్. 11

టీ. ధన...మునన్-ధన=ద్రవ్యముయొక్కయు, రాజ్య = ప్రాభవముయొక్కయు, రమా = భాగ్యమునవచ్చిన, మదమునన్ = గర్వముచే, కనుకానని=కన్నెఱుంగని, ఐశ్వర్యముతో మనుజులకు రాజులకుఁ గలయంతరమును గ్రహింపఁజాలకున్న, నిన్నున్, శిష్యుఁగాన్ = విద్యార్థిఁగా, కైకొనుటకంటెన్=అంగీకరించుటకంటెను, నేరమి=అజ్ఞానము, కలదే=ఉన్నదా? ఇఁకన్, ననున్, కనలించుచున్ = క్రోధము గలవానినిగాఁ జేయుచు, ప్రేలక =

వాగక, (పా. ఇటక్ =ఇక్కడనుండి), పోకాలుము = లేచిపొమ్ము, అటన్నక్ = అని బ్రహ్మమిత్రుఁడనఁగా, "పోకాలుము" అనునది కోపముతో లేచిపొమ్ము అను నెడ విశేషించి ప్రయోగింపఁబడును. పరితాపముతోఁ బోవుటకుఁగూడ నీప్రయోగము గానవచ్చెడిని. (ముందరి కన్వయము.)

ఉ. "..................జనకత్యజవంకనూర్ధ్వలో
కమ్మున లేకపోయినఁ బోకాలఁగనిమ్ము" (జైమినిభార. ఆ. 7.)

శా. "..................బ్రాహ్మ్యమిం
కోవలో చాలుపొకాలికోయెదరొపోరోమాటలింకేటికిక్." (ఇం దే.ఆ.6.)

ఉ. "ధిక్త పొకాలిపొమ్మనుచుఁ బక్కన నుక్కనమానసంబునన్."
(వరాహపురాణము. ఆ. 5-15)

తా. ధనరాజ్యములయొక్క సిరివలన మదించి కన్ను గానవినిన్ను శిష్యునిఁగాఁ బరిగ్రహించుటకన్నఁ జెలివితక్కువ యింకొకటి లేదు కావున నింక నాకుఁ గోపము గల్గునట్లుఁ బ్రేలక లేచిపొమ్మనఁగా.

క. అచటఁ "ద్వేష్టి గతాయు
శ్చ చికిత్సక" మనునయోక్తిచర్చను నుచ్చా
వచవచనంబులఁ గోపము
ప్రచురము గానీక మానిపతి కిట్లంటిన్. 12

టీ. అచటక్ = వానికడ, గతాయుశ్చ = ఆయువు నశించినవాఁడును, చికిత్సకమ్ = వైద్యుని, ద్వేష్టి = విరోధించుచున్నాఁడు. (చెప్ప నిష్టముగాని బోధకుఁడు శిష్యునటులనే ద్వేషించును. అనుట కిది యుపమానము.) అను = అనియెడు, నయోక్తి=నీతివచనముయొక్క, చర్చనుక్ =విమర్శవలన, ఉచ్చావచవచనంబులక్ = పలుతెఱఁగులవాని యవమానపుపలుకులచేత, కోపము = క్రోధము. ప్రచురము గానీక = బయలుపడనీయక, మానిపతికిక్ = మునిముఖ్యునితో, ఇట్లంటిక్ = ఈవిధముగాఁ బలికితిని.

తా. వైద్యశాస్త్రాభ్యాసముఁ జేయుతలంపు గొన్నవాఁడ నగుటంజేసి యుష్ణ డాతనిసమ్ముఖంబున "ఆయువు మూఁడినవాఁడు చికిత్సకునితో ద్వేషించు" ననునీతివాక్యముం దలఁచి కోపంబు నణఁచికొని యాతనిపరుషభాషణంబుల కోర్చి యి ట్లంటిని. అలం. లోకోక్తి.

తే. నీవు చదివింతు వనుచు నిన్నియును విడిచి
బిచ్చ మెత్తంగ రాదుగా తెలతపసి
కడవ నాడకు చాలు నీగోడవ యేల
వెజ్జుఁదన మేల యని మది లజ్జ వొడమి. 13

టీ. తెలతపసి = తెలివితక్కువమౌని, నీవు, చదివింతు వనుచున్ = విద్య నేర్పించెద వని, ఇన్నియును = నాకుఁగల ధన ధాన్య రాజ్యాది సర్వసంపదలను, విడిచి = వదలి (నేను సన్యాసి నయి), బిచ్చ మెత్తంగన్ = భిక్ష మెత్తుట, రాదుగా = తగదుగదా, ఉన్నంతవఱకు ననుభవింప వలయునుగాని మౌని నన్యాసినై చేయవలసిన దేమున్నది? కాన, కడవక = (నాకును నీకును గల తారతమ్యమును గ్రహింపక) మేరమీఱి, ఆడకుము = అతిక్రమించి దూషింపకుము. చాలున్ = ఇప్పటికిఁ బలికినపలుకులు చాలును. నీగోడవ యేల = నీసంగతి నాకెందుకు? వెజ్జుఁదనము = వైద్యత్వము, ఏల = రాజును నాకెందులకు, అని = అనిపలికి, మదిన్ = హృదయమునందు, లజ్జ వొడమి = సిగ్గుపుట్టి, మునియొనర్చిన నిందావాక్యములకు సిగ్గుపడి, (ముందరి కన్వయము.)

తా. జ్ఞానహీనుఁడవగు నోమునీ! నీయొద్దఁ జదువ నారంభింతు నని యెవ్వండేని తనయైశ్వర్యముం బోఁగొట్టుకొని బిచ్చమెత్తుకొనఁ గూడదుగదా! మంచిపెద్దలం బాటింపక లేనిపోనివి పలుకకుము. నీచదు వేల? నీవైద్య మేల? నాకు వల దని సిగ్గు వొడము.

శా. కంటే బ్రాహ్మణుఁ డెన్ని ఘాతలు పలికెన్ గర్వించి వీరెల్లనా
కంటెం బాత్రులె విద్య కెట్లు నిది నేఁ గైకొందునంచున్ మదిన్

గెంటెంపుంజల ముప్పలిల్లఁ గపటాంతేవాసినై శాంబరిం
గొంటుంజందము మీఱ నశిష్యులగెడం గూర్చుండి చర్చారతిన్.

టీ. కంటే = కనుఁగొంటివా, గర్వించి = పోతరించి, బ్రాహ్మణుఁడు = విప్రుఁడు, ఎన్నికాఁడు లఱచెన్ = ఎన్నిపరుషభాషణములాడెనో; విద్యకున్ = ఆయుర్వేదము నభ్యసించుటకు, వీరెల్లన్ = ఈశిష్యులందఱును, శాకంటెన్ = శాకన్నను, పాత్రులె = యోగ్యులా, వీరియందుఁగల పాత్రత నాయందేది లేకపోయినదో, ఎట్లున్ = ఏయుపాయముచేతనైనను, ఇది = (ఈయాయుర్వేదమను) ఈశాస్త్రము, కైకొందున్ = సంపాదించెదను. అంచున్ = అని మదిన్ = మనస్సునందు, గెంటెంపుంజలము = ఇనుమడించినకట్టుదల, ఉప్పలిల్లన్ = కలుగఁగా, శాంబరిన్ = మాయచేత, కపట = కృత్రిమపు, అంతేవాసి నై = శిష్యుండ నై, శిష్యరూపము దాల్చి యచటి శిష్యులలోఁ గలసి నేనుగూడ శిష్యునివలె నటించి, గొంటుంజందము = దుర్మార్గవర్తనము - దుష్టత్వము, మీఱన్ = అతిశయింపఁగా, శిష్యులగెడన్ = ఛాత్రులసమీపమున. కూర్చుండి = కూర్చున్నవాఁడనై, చర్చా = సంగతిని తరచి కనిపెట్టుటయందలి రతిన్ = అభిలాషతో, (ముందరి కన్వయము.)

తా. ఈతం డెవ్విధంబున నహంకరించి నన్ను నిందించె నీతనికడఁ జదువుశిష్యులు మాత్రము శాకన్న నుత్తములా యని యెంచి యాయాయుర్వేద శాస్త్రము నభ్యసింపఁ దలంపు గలవాఁడనై కృత్రిమంబున శిష్యునివలె వేషము వేసికొని వారిం జేరి యాసక్తితోఁ జర్చించుచు.

తే. కాయబాలగ్రహోర్ధ్వాంగకములు నాల్గు
శల్యదంష్ట్రాజరావృషసంజ్ఞ నాల్గు
నైన యష్టాంగకము తావు లారఁ గల్గు
వైద్య మెనిమిదినెలల సర్వమును నేర్చి. 15

టీ. కాయ = శరీరము. బాల = చిన్నపిల్లలు, గ్రహ = క్షుద్రదేవతాదులు, ఊర్ధ్వాంగకములు = మీఁదియవయవములు (అనఁగా మెడకుఁ

ద్వైభాగ మందలివి) నాల్గు, శల్య = శలాక మొదలగు, దంష్ట్రా = దంతపు కాటు, జరా = ముదిమి, ముదిమి యన విష ప్రయోగాదికముచేఁ దటస్థించిన యాసన్నమరణావస్థ, వృష = రేతస్సు, సంజ్ఞన్ = ఈ ఖ్యాతులచే నొప్పు, నాల్గున్ = నాలుగును, ఐన = అయినట్టువంటి, అష్టాంగకముతావులు = ఎనిమిదిచికిత్సాంగముల స్థానములును, ఆరన్ = ఒప్పునట్టుల, కల్గువైద్యము = కలిగియున్న వైద్యశాస్త్రము, సర్వమున్ = అంతయు, ఎనిమిది నెలలన్ = ఎనిమిదినెలలలోపల, నేర్చి = అభ్యసించి, శాంబరిసహాయమున బ్రష్ట మిత్రునివద్ద నేర్చికొని, (పైపద్యముతో నన్వయము.) “కాయచికిత్స, బాలచికిత్స, గ్రహచికిత్స, ఊర్ధ్వాంగచికిత్స, శల్యచికిత్స, దంష్ట్రాచికిత్స, జరాచికిత్స, వృషచికిత్స, యని యాయుర్వేదమున నంగము లెనిమిది. ఇందులకుఁ బ్రమాణము.—“శ్లో. కాయబాలగ్రహోర్ధ్వాంగ శల్యదంష్ట్రా జరావృషాన్, అష్టావంగాని తస్యాహు శ్చికిత్సా యేషు సంస్థితాః.” మఱి కొందఱు శల్యతంత్రము, శాలాక్యతంత్రము, కాయచికిత్స, భూతచికిత్స, కౌమారభృత్యము, అగదతంత్రము, వాజీకరణతంత్రము, రసాయనతంత్రమని యెనిమిదంగములుగాఁ జెప్పిరి. ఈరెంటికి కించుకమాత్రమె భేదము గలదు. కాయచికిత్స యన జ్వరము, రక్తస్రావము, అతిసారము లోనగు శరీరసంబంధములగు రోగముల నుపశమించుటకుఁ జేయుచికిత్స. బాలచికిత్స బాలురకుఁ బెద్దలకు వ్యాధులందును ఆహారాదికములందును భేదముంటచే బాలచికిత్స ప్రత్యేకించి చెప్పఁబడెను. గ్రహచికిత్స, బాలగ్రహములు మున్నగు క్షుద్రగ్రహములచేఁ గలుగుపీడ నివారించుటకుఁ జేయు మంత్రప్రయోగాదిరూప మగు చికిత్స. ఊర్ధ్వాంగచికిత్స, శిరస్సంబంధములగు మెడ నరములు కనులు నాసిక నోరు మెదడు లోనగువానికిఁ గలుగు వ్యాధుల మాన్పుటకుఁ జేయుచికిత్స. శల్యచికిత్స, కత్తి బాణము లోనగునవి గ్రుచ్చుకొనిన వ్రణములకుఁ జేయుచికిత్స. దంష్ట్రాచికిత్స, పాములోనగు విషజంతువుల కోఱలనుండి విషము లోనికి బ్రవేశించినచో జేయు నివారణచికిత్స.

జరాచికిత్స విషప్రయోగాదికముచే నకాలవార్ధకము వచ్చి దుర్బలుఁడై యపాయస్థితియందున్నప్పుడు చేయు రసాయనచికిత్స. వృషచికిత్స ఇంద్రియము చెడి సంభోగశక్తి నశించినపుడు, తృప్తి, స్వాస్థ్యము, అభివృద్ధి వీనికొఱకుఁ జేయుచికిత్స. ఆయుర్వేదగ్రంథములందు శల్యచికిత్స, పాటన, వ్యధన, ఛేదన, లేఖన, ప్రచ్ఛన సేవనము లని (చూ. చరకము అధ్యా. ౨౯.) యాఱువిధములుగను మఱికొందఱమతమున, ఆహార్య, విస్రావ్యములు కలిపి యెనిమిదివిధములుగను జెప్పఁబడియున్నది. ఇంకను విశేషాంశము లాయుర్వేదగ్రంథములందుఁ దిలకించునది.

తా. కాయము, బాలము, గ్రహము, ఊర్ధ్వాంగకము, శల్యము, దంష్ట్రి, జర, వృషము అను నెనిమిది విభాగములుగాఁగల వైద్యశాస్త్రమునందలి యష్టాంగలక్షణమును ఇందీవరాక్షుఁడు మోసముచే నెనిమిది మాసములలో నేర్చెను.

క. ఇరుమూఁడురుచులదోషపు
విరసత మానఁగ జ్వరాదివృష్యాంతం బై
పరఁగుచికిత్సయు గని శాం
బరిఁ బాసి దపస్వితోడ మదమున నంటెన్. 16

టీ. ఇరుమూఁడురుచుల = (రెండుమూఁడులు) ఆఱురుచులయొక్క, ఉప్పు, కారము, పులుసు, తీపు, చేఁదు, వగరు. (శ్లో. తువరస్తు కషాయోఽస్త్రీ మధురో లవణః కటుః, తిక్తోఽమ్లశ్చ రసాః పుంసి తద్వత్సు షడమీ త్రిషు.) (అమరము) దోషపు = తప్పిదముచేఁగలిగిన, విరసత = రసములేకపోవుట, మానఁగ = పోవువిధముగా, జ్వరాది = జ్వరము మొదలు, వృష్యాంతంబై = రేతస్సంబంధచికిత్సాంతముగాఁ దగి, జ్వరచికిత్స నారంభము జేసికొని రేతస్సంబంధమగు వృష్యచికిత్సయంతమగువఱకు, పరగు = తగిన, చికిత్సయున్ = వైద్యమును, కని = నేర్చుకొని, మదమునన్ = మత్తతచే, శాంబరిన్ = మాయ.

వేషమును, పాసి = వదలి, విద్యయంతయు నభ్యసించితిని. ఇతఁడు నన్నిఁక నేమిచేయఁగలఁడనుతిరస్కారభావము గలవాఁడనై, తపస్వితోడన్ = మునితో, అంటిన్ = ఈవిధముగాఁ జెప్పితిని.

తా. షడ్రుచులగు లవణము మొదలగు షడ్రసములయందు నేదేని చవి గానియెడల సాయరుచి దేనిచేఁ గలిగెనో యారోగమును దెలిసికొని తన్నివారణమునకై చేయు వానిచికిత్సలను జ్వరాదిరోగసంబంధరోగ చికిత్సలతోఁగూడిన శాస్త్రమంతయును దెలిసికొని కృత్రిమాకారమును దీసివైచి గర్వముతో మునితో నిట్లు వచించితిని.

శా. తండ్రీ నాకు ననుగ్రహింపఁగదె వైద్యంబంచుఁ బ్రార్థించినన్
గండ్రల్ గా నటులాడి ధిక్కృతులఁ బో కాల్మంటివో హో మ
దిన్ దీండ్రల్ గల్గినవారి కేకరణి నేనిన్ విద్య రాకుండునే
గుండ్రా డాఁచినఁ బెండ్లి యేమిటికిఁ జిక్కుం గష్టముష్టింపచా.

టీ. తండ్రీ = ఓనాయనా! నాకున్, వైద్యంబున్ = వైద్యశాస్త్రమును, అనుగ్రహింపఁగదె = దయచేసిచెప్పుమయ్యా, అంచున్ = అని, ప్రార్థించినన్ = వేఁడుకొనఁగా, గండ్రల్గాన్ = పరుషముగా, అటులు = (విద్యార్థిగా వచ్చినపుడు నిందించిన) ఆవిధముగా, ఆడి = అవమానించి, ధిక్కృతులన్ = అగౌరవవాక్యములచే, పోకాల్మంటివి = లేచిపొమ్మంటివి, ఓహో = ఔరా! నీవు చెప్పకపోయినను చెప్పువారు గాని యభ్యసించు ధనము గాని లేకపోవునా? మదిన్ = హృదయమునందు, దీండ్రల్ = స్థైర్యములు = చొరవలు, కల్గినవారికిన్ = కలవారికి, ఏకరణినేనిన్ = ఎట్లయినను, విద్య = చదువు, రాకుండునే = రాకపోవునా, కష్టముష్టింపచా = నీచపు బిచ్చపుమునీ, గుండ్రా = సన్నికల్లుపై త్రిప్పురాతిని, డాఁచినన్ = మరుఁగుపఱిచినయెడల, పెండ్లి, ఏమిటికిన్ = ఎవ్విధమున, చిక్కున్ = ఆఁగిపోవును.

గుండ్రాయిదాఁచిన పెండ్లియాగునా యనుసామెత శ్రీనాథుఁడు

కాశీఖండమునందు "పడిక్షాళించిన బొడ్డుమానునోయి" అని చెప్పెను. దానిని పెద్దన యనుకరించెను.

తా. ఓతండ్రీ! నాకు విద్యాభ్యాసము చేయుమని వేఁడఁగా నహంకారమున: బోపొమ్మంటివి. పట్టుదలతో నేర్చుకొనవలె నన్న విద్య రాకపోవునా? సన్నిపాత్రముచు దాఁటినచోఁ బొడ్డు మాటంక మగునా? కావున నీవు పొమ్మనినను నీయొద్ద నభ్యసించియే తీరితిని. అలం-అర్థాంతరన్యాసము.

మ. అనినన్ గన్నులు జేవుఱింప నధరం బల్లాడ వేల్లత్పునః
పునరుద్యద్భ్రుకుటీభుజంగయుగళీఫూత్కారఘోరానిలం
బన నూర్పుల్ నిగుడన్ లలాటఫలకం బందంద ఘర్మాంబువుల్
చినుకన్ గంతుదిదృక్షురూక్షనయనక్ష్వేళాకరాళధ్వనిన్.

టీ. అనినన్ = నే నిటు లనఁగా, కన్నులు=బ్రహ్మమిత్రుని నేత్రములు క్రోధవశమున, జేవుఱింపన్ = ఎఱ్ఱఁబడఁగా, అధరంబు=ఓష్ఠము, అల్లాడన్ = చలింపఁగా - అదురఁగా ననుట, వేల్లత్ = ప్రేలాడునదియు, పునః పునః = మాటిమాటికిని, తెంపులేక, ఉద్యత్ = ఎగయునదియు నగు, భ్రుకుటీ = మెలికలువడు కనుబొమలనెడి, భుజంగయుగళీ = సర్పద్వయముయొక్క, ఫూత్కార = బుసకొట్టుటయొక్క, ఘోర = భీతినిగలుఁగఁజేయునదియగు, అనిలంబు=గాలి, అనన్ = అనునటుల, ఊర్పులు = నిట్టూర్పులు, నిగుడన్ = వృద్ధిబొందఁగా, లలాటఫలకంబు = పలకవలె విశాలమగునుదురు, అందంద = ఎక్కువగా, ఘర్మాంబువుల్ = స్వేదజలము, చినుకన్ = వెడలింపఁగా, కంతు=మదనుని, దిదృక్షు = క్రోధపుఁజూపునఁగనుశక్తిగల, రూక్షనయన= వేఁడికన్నుగల శంకరునియొక్క, క్ష్వేళా = సింగపుబొబ్బరింతకైవడి, కరాళ= భీతినిఁ గలుఁగఁజేయునదియైన, ధ్వనిన్ = శబ్దముతో, (ముందిర కన్వయము.)

మన్మథదహనకాలమున శివుఁ డొనరించిన బొబ్బ మిగుల భయంకరమైన దనుటకు.——

సీ. "అసలాత్తు పెదబొబ్బ సలమిసకలడిమ్ము
బాయుఁడో యీతేంట్లపాటమరుఁడు." (ఇందే తృతీయాశ్వాసము.)

తా. నే నీవిధముగాఁ బలుకఁగా బ్రహ్మమిత్రుఁడు మిగులఁ గోపించి కన్నుఁదోయి కెంపువారఁ బెదవి కదలుచుండ మెలికలువైచుకొని బుసకొట్టుచున్న సర్పద్వయము విడుచు నిట్టూర్పులో యనునట్లు బొమ్మముడిపాటుతో నొప్పుముఖభాగమునుండి నిట్టూర్పుగాడ్పులు సందడింప మన్మథునిఁ జూచి సింహధ్వనిచేసిన శివునిభయంకరార్భటియో యనునట్లు కంఠమెత్తె. అలం. ఉత్ప్రేక్ష-స్వభావోక్తి.

వ. జటిలుండు గిటకిటం బండ్లు గొఱికి హుమ్మని కటమ్ము లదుర
ముకుఁబుటమ్ములు నటింపఁ గటకటా కుటిలాత్మా యటమట
మ్మున విద్యఁగొనుటయుం గాక గుటగుటలు గురువుతోనా
యని కిటకటంబడి కకపాలలోనిబూది కేలఁ గొని యాసురి
యగుమాయ మాయెడం బ్రయోగించి వంచించి యపహ
సించితివి గావున నసురవై పిసితంబును వసయును నసృగ్ర
సంబు నశనంబులుగా మెసవి వసుధ వసింపుమని బసు
మంబు సల్ల గుండె జల్లుమని కల్లువడి మునితల్లజుపదపల్ల
వంబులఁ ద్రెళ్లి యిట్లంటి. 19

టీ. జటిలుండు = మునీంద్రుఁడు, కిటకిటంబండ్లుగొఱికి=కిటకిట మని యెడు ధ్వని చేయునట్లు దంతములుగొఱికి, హుమ్మని=హుంకారము గావించి, కటమ్ములు = రెండుకణతలును, అదురన్ = కదులఁగా, కటకటా = అయ్యో! ఇది కోపాతిశయమును సూచించును. కుటిలాత్మా = దుర్మార్గపు మనస్సు గలవాఁడా! అటమటమ్మునన్ = మాయచే, విద్యన్ కొనుటయుంగాక = నేర్చుకొనుటయేగాక, గుటగుటలు = మదప్రలాపములు, గురువుతోనా = విద్యాదాతతోనా, అని, కటకటంబడి = కోపించి, కకపాలలోని = కక్షపాల

యందలి, ఋాది = విభూతిని, కేలన్ = హస్తముతో, కొని, అసురియగు మాయన్ = రాక్షససంబంధమయినమాయను, మారొడఁగ్, ప్రయోగించి = ప్రసరింపఁజేసి, వంచించి=మోసగించి, అసురునివలెఁ గపటశిష్యవేషము దాల్చి శిష్యుఁడే యని భ్రాంతి గలుగఁజేసి విద్య పఠించుటయే మోసగించుట. ఇది రాక్షసకృత్యము. దీని నొనర్చుటయేగాక, అపహసించితివి=హేళనము లొనర్చితివి, కావునన్, అసురవై=రాక్షసుఁడవై, పిశితంబును=పలలమును,వసయును= క్రొవ్వును, (కడుపులో బొడ్డుక్రిందనుండెడు నల్లిపొరవంటి క్రొవ్వుపొరను వస యని యందురు.) అసృగ్రసంబును = రక్తంబును, అశనంబులుగాన్ = తిండిసామగ్రిగా, మెసవి=భక్షించి, వసుధన్=ధాత్రియందు, వసియింపుము= ఉండుము. అని=ఇటులు శపించి, బసుమంబు = భస్మమును,చల్లన్=నాపయిని విసరి చల్లఁగా, గుండె హృదయము, జల్లుమని=తల్లడిల్లి, అదరి యనుట. కల్లువడి=నిశ్చేష్టుఁడనై, శిలవలె నిశ్చేష్టత్వము బొంది, మునిమల్లుజు=మునీంద్రుని యొక్క, పదపల్లవంబులన్ = చిగురులఁబోలిన యడుగులపై, త్రెళ్లి = (భయవశమున నోడలెఱుంగక) పడి, ఇట్లంటిన్=ఈవిధముగా వాకొంటిని.

తా. మునీంద్రుఁడు జడిపించి యోరా వంచకుఁడా! మాయ చేసి విద్య నభ్యసించినది చాలక పైఁగా నెత్తిపొదుపుమాట లాడి హేళనము చేసెదవా యని మంత్రించి ఋాది నామీఁదఁ జల్లి, నీవు రాక్షసమాయ మారొడ నుపయోగించి విద్య లభ్యసించితివిగాన రాక్షసుండవై మాంసము రక్తము మొదలయినవి తినుచు సంచరింపు మని శపింపఁగా నేను భీతినొంది ముని పాదంబులపయిఁ బడి యి ట్లంటిని.

శా. నాయజ్ఞానము సైఁచి సంయమివరేణ్యా కావవే రాక్షసుం
డై యే నెట్లు భజించువాఁడదురితంబయ్యోన్నమాంసంబుగా
డై యే నెట్లు భరించువాఁడ నుదరంబార్ద్రాంతరంగుండవై
రాయయ్యాదయ నేయ వేయవధియేనో పాగ దేహింసకున్.

టీ. సంయమివరేణ్యా = ఓయుత్తమమునీ, సాయజ్ఞానము = సాబుద్ధి మాంద్యమును, సైఁచి=సహించి, కావవే=కాపాడుమయ్యా, ఏన్=గంధర్వుఁడ నగు నేను, రాక్షసుండనై = రక్కసినై, దురితంబు = దుష్కృత్యములను, ఎట్లు, భరించువాఁడన్ = అనుభవింపనేర్తును - పోషింపఁగలవాఁడను, అయ్యో = కటకటా! ఏన్=నేను (అమృతమును భుజించునేను), నృమాంసంబు=మానుష పలలంబు, కూడై = అన్నమై (అన్నముగా భుజియించి) ఉదరంబు = పొట్ట, ఎట్లు, భరించువాఁడన్ = నిండించుకొనువాఁడను, ఓయయ్యా = ఓతండ్రీ ! బ్రహ్మమిత్రమునీంద్రా! ఆర్ద్రాంతరంగుండవై=ప్రేమగలవాఁడవై-దయచేఁ దడిసినహృదయము గలవాఁడవై, అవధి = శాపముతీరుటకుహద్దు, దయసేయవే = సెలవిమ్ము, ఏనాఁటికి శాప మెపరిసమాప్తియముచేఁ దొలంగునో దయచేసి తెలుపఁగదవే, హింసకున్ = ప్రాణిహింసకు, ఏన్=నేను, ఓర్వ గదే = సహింపనుగదా!

తా. మునీంద్రా! బుద్ధితక్కువచే నే నొనర్చిన యపరాధమును మన్నించి నన్నుం గాపాడుము. నేను మనుజులమాంసముతో నుదరపోషణము చేసికొనుచు శాపభారమును వహించి యుండలేను. నీవలన నైనశాపమున కిన్నిదినము లని హద్దుపెట్టి రక్షింపుము.

చ. అనినఁ బ్రసన్నుఁడై ముని కరాబ్జములన్ నను నెత్తి వత్స మ
త్సునిశితశాపశూలహతి స్రుక్కితిగా యిఁకఁ గొన్నినాళ్లపైఁ
దనయను మ్రింగఁబోయి యొకధన్వునిదివ్యశరార్చిఁ బ్రేలి వే
కనియెదుభద్రమున్నఁదురగంబుపయిన్ బడిప్రొద్దుగ్రుంకఁగన్.

టీ. అనినన్=అని నేను విచారముతో నీవిధముగా మునికాళ్లపయిఁబడి మనవిచేసికోఁగా, ముని=బ్రహ్మమిత్రమహర్షి, ప్రసన్నుఁడై=దయఁగలవాఁడై, ననున్=నన్ను, కరాబ్జములన్ = తామరపూవులవలె మృదువులగు హస్తములతో, ఎత్తి=తనయడుగులమీఁదినుండి లేవనెత్తి, వత్స = ఓబిడ్డా, మత్...

పాలిక్ - మత్ = నాయొక్క, సునిశిత=ఎక్కువవాఁడియైన, శాప = దూషణ మునెడు, శరాలపాలిక్ = శరాలముయొక్క దెబ్బచేత, స్రుక్కితి = దుఃఖ మొందితివిగదా! ఇఁకక్ = ఇంకను, కొన్నినాళ్లపైక్ = కొలఁదిదినముల యిన తరువాత, తనయను=నీపుత్త్రికను, మ్రింగఁబోయి = మ్రింగుటకుఁ బ్రయ త్నము చేసి, ఒకధన్యుని = ఒకానొక మహాత్ముని, దివ్య = మహోత్తరమయిన, శర = బాణముయొక్క, అర్చిక్ = మంటవలన, ప్లుష్టి = కాలఁబడి- దహింపఁబడి, వే = వెంటనే, భద్రము = శుభము, కనియెదు = పొందెదవు, అన్నక్ =అని యిట్లుఁ జెప్పఁగా, తురగంబునయెక్ = అశ్వముమీఁదు, వసి=ఎక్కి, ప్రొద్దుగ్రుంకఁగక్ = సాయంసమయమునకు (ముందరికన్వ యము.)

తా. ఇట్లామునీంద్రుని వేఁడఁగాఁ దనపాదములపైఁ బడినన్ను లేవఁదీసి, వత్సా! నీవు నే నిడినశాపమువలన భయపడి నీతప్పు నీ వెఱింగి నాపాదములపైఁ బడితివి గాన నిన్నుఁ గనికరించి చెప్పెదను. మిగులస్వల్పకాల ములోనే, నీవు నీకుమార్తెను మ్రింగఁబోవ నొకానొకమహానుభావుని బాణ వహ్నిజ్వాలలచే నీయసురదేహము దహించుకొని పోవ దివ్యరూపమును గ్రహించి శాపమునుండి విడువఁబడెదవు పొమ్మనఁగా గుఱ్ఱమునెక్కి యచ్చట నుండి బయలుదేఱి ప్రొద్దు గ్రుంకునప్పటికి.

క. సన్నపుఁదలయేరున మయి
 యన్నుఁగొనుచు నామ దిన్న యత్తై రాఁగా
 ఖిన్నుఁడ నై పురి కేఁగితిఁ
 దిన్నఁదనం బుడిగి కొన్నిదివియలు వెలుఁగన్. 22

టీ. సన్నపుఁదలయేరునక్ = స్వల్పమగుశిరోబాధచే, మయి = శరీ రము, అన్నుఁగొనుచుక్ = తెలియని స్థితిని బొందుచు, ఆమదిన్నయత్తై = విసమును మెసవినరీతియై, రాఁగాక్ =ఏర్పడఁగా, దేహము తలనొప్పిచేఁ బర వశమొందుచుండఁగా, ఖిన్నుఁడనై =చింతించినవాఁడనై, తిన్నఁదనంబుడిగి=

సహజ మగు శాంతస్వభావమును గోలుపోయి (చక్కఁదనమని కొందఱు వ్రాసియున్నారు,) కొన్ని, దివియలు = దీపములు, వెలుఁగన్ = ప్రకాశించుచుండ, పురికిన్ = నిజపట్టణమునకు, ఏఁగెన్ = పోయెను. ఈపద్యమునకుఁ బాము దిన్నయట్లై నాముదిన్నయట్లై యని రెండుపాఠాంతరములు గలవు. ఆము అన విసమనుటకుఁ బ్రమాణకవుల ప్రయోగములు మృగ్యములు, నాము అన జొన్నలోనగు పైరులు గోయఁగాఁ బుట్టు మొలక. ఇదిపక్వమునకు రాకముందు విసమె. ఈయర్థము నొక రిద్దఱు వ్రాసియున్నారు.

తా. కొంచెము శిరోభారమున విసముం దిన్నగతిఁ బరవశత్వము గలిగినవాఁడై ఖేదముం జెంది దీపములు కొన్ని వెలుఁగుచుండఁగాఁ బట్టణమునకుఁ బోయెని. అలం. స్వభావోక్తి.

క. అంపఁ దగువారిఁ గసరుచు
నంపి నగరు సొచ్చి వెలఁదు లారతు లీఁగా
నిం పఱఁ గశాభిహతులన్
జంపించితి వారి నన్నిశామధ్యమునన్.

టీ. అంపన్ = సెలవునొసంగిపంపుటకు, తగు వారిన్ = తగినవారిని, కసరుచున్ = భయపెట్టుచు, అంపి = ఎవరినివాసములకు వారలఁ బంపించి, నగరు = రాజమందిరమును, చొచ్చి, వెలఁదులు = అంగనలు, ఆరతులీఁగాన్ = ఆరతుల నొసంగఁగా, ఇంపు = సంతోషము, అఱన్ = నశించునట్లు, వారిన్ = ఆయారతు లీయవచ్చిన స్త్రీలను, అన్నిశామధ్యమునన్ = ఆమధ్యరాత్రియందు, కశాభిహతులన్ = కొరడాదెబ్బలచేత, చంపించితిన్ = చచ్చిపోవునటులఁ గొట్టించినాఁడను.

తా. సేవకులు మొదలగువారిని కసరి పంపిరాజమందిరముఁ బ్రవేశించినంతనఁ గొందఱుచెలువ లారతుల నొసంగిరి. వెంటనే యాచెలువలను గొరడాదెబ్బలతో నావదుశేయి గొట్టి వారిం జంపించితిని.

సీ. అభ్రమండలి మోచునందాఁక నూరక
పెరిఁగిన ట్లౌ మేను నరవరేణ్య
యవధిభూధరసానువందాఁక నూరక
పఱచిన ట్లౌ మేను పార్థివేంద్ర
యబ్జభూభువనంబునందాఁక నూరక
యెగసిన ట్లౌ మేను జగదధీశ
యహిలోకతల మంటునందాఁక నూరక
పడినయ ట్లౌ మేను ప్రభువతంస
తే. యఖిలజగములు మ్రింగునంతాఁకలియును
నబ్ధు లేడును జెడఁ గ్రోలునంతతృషయు
నచలచాలనచణ మైనయదటుఁ గలిగె
నసురభావంబు నను జెందునవసరమున. 24

టీ. నరవరేణ్య=రాజరాజా, అసురభావంబు = దైత్యత్వము, ననున్, జెందు నవసరమునన్ = ఆక్రమించువేళయందు, మేను = నాదేహము, ఊరక=కారణము లేకయే, అభ్రమండలి = గగనమును, మోఁచునందాఁకన్ = తగులునంతదనుక, పెరిఁగినట్లు = వృద్ధినొందినట్లు, ఔన్ = అగును. పార్థివేంద్ర = ఓభూవరవరా, మేను, అవధిభూధర = చక్రవాళగిరియొక్క, సానువందాఁకన్ = చఱియదాఁక, ఊరక, పఱచినట్లు = వ్యాపించినట్లు-పఱుగెత్తినటులు, ఔన్ = అగును, జగదధీశ = ఓలోకాధిపతీ, మేను, అబ్జభూ = ధాతయొక్క, భువనంబునందాఁకన్ = జగత్తుపర్యంతమును, ఊరక, ఎగసినట్లు = ఎగిరినగతి, ఔన్, ప్రభువతంస = రాజోత్తమా, మేను, అహిలోకతలము=పాతాళలోకమును, అంటునందాఁకన్=ముట్టునంతవఱకును, ఊరక, పడినయట్లు = దించుకొనిపోయినట్లు, ఔన్, అఖిల=సర్వమగు, జగములు=ప్రపంచములను, మ్రింగునంత=తినఁదగినంత, ఆఁకలియున్, అబ్ధులేడును = సప్తపయోనిధులను, చెడఁగ్రోలునంత = ఇంకునటుల త్రాగఁ

దుకినంత, తృష్ణయుఁ = దగయును, అచలచాలన=పర్వతములను గదలించు టకు, చణము=తగినది, ఐన, అదటుఁ = మత్తతయును, కలిగెను.

తొలుత మే నాకాశమునంటునంత పెద్దదిగాఁ బెరిగెను. తరువాత లావుపలనఁ జక్రవాళపర్వతపుఁ జరియలను సోఁకెను. ఇంకను మేను పెరుఁగు చుచే నూర్ధ్వలోకముల కవధి యగు సత్యలోకము నంటెను. సత్యలోకము ఆకసమునందున్న సర్వలోకములకుఁ బైనున్నది. సత్యలోకము మిగులఁ బైనున్న దన్నందులకు,

శా. "ఇంతింతై వటుఁ డింతయై మఱియుఁ దా నింతై నభోవీథిపై
నంతై తోయదమండలాగ్రమున కల్లంతై ప్రభారాశిపై
నంతై చంద్రునికంత యై ధ్రువునిపై నంతై మహర్వాటిపై
నంతై సత్యపదోన్నతుం డగుచు బ్రహ్మాండాంతసంవర్ధి యై"

(భాగవతము.)

తా. రాజరాజా! అట్టి యసురత్వము నన్నాక్రమింపఁగానే నాశరీరము పరవశమై యేమియుఁ హేతువు లేకుండఁగనే, ఆకాశము నంటునట్లు పొడవుగా నెదుగుచున్నట్లును, చక్రవాళగిరిదనుకఁ బఱచినట్లును, సత్యలోకము వఱకు నెగిరినట్లును, నాగలోకమునం గూలుచున్నట్లును దోఁచి లోకముల నన్నిటి నొకసారి మ్రింగునంతటి యాఁకలియు జలధు లన్నిఁటిని నిమిషములోఁ ద్రాగునంతటి దప్పియును, బర్వతముల నెత్తి యాడించునంతటి బలమును కలిగిన ట్లయ్యెను. అలం. స్వభావోక్తి.

క. రక్కసుఁడ నై నెపంబిడి
యొక్కొకయపరాధమునకు నొక్కొక్కఁడు గా
బొక్కఁగ లోకము పురపురఁ
బొక్కఁగఁ బాడయ్యె నంబిపురముఁ బురమున్.

టీ. రక్కసుఁడనై = ఈవిధముగా భయంకరరాక్షసుఁడనై, నెపం బిడి=లేనిపోనితగవుం గల్పించి-ఏదేని నెపము నొకదాని నాధారము చేసికొని, ఒక్కొకయపరాధమునకున్ = ఒక్కొక్కతప్పునకు, ఒక్కొక్కఁడు కాన్ = ఒక్కొక్కమనుష్యుఁడు ఆహారమగునటుల, బొక్కఁగన్ = తినుచుండఁగా, లోకము=ప్రజ, పురపురన్ = ఎక్కువఁగా, పొక్కఁగన్ = విచారించునట్లు, అంతిపురమున్ = నగరును, పురమున్ = నేను నివసించు పట్టణమును, పాడయ్యెన్ = నాశన మైపోయెను.

తా. అన్యాయముగా నేను లేనితప్పులం బెట్టి నాగరకుల నెల్లం దిన మొదలిడఁగా నందువలన నంతఃపురమును బట్టణమును క్షీణించి పోవ జనము లొట్టుపాటుం జెందెను.

తే. ఊరు పాడైనఁ గెళవులయూళ్ల కుఱికి
మెసవ దొరఁకొంటిఁ బ్రజ మారిమసఁగినట్లు
తీఱెఁ గతిపయదినముల దేశ మెల్ల
మన్లైపట్టినచేనిక్రమంబు గాఁగ. 26

టీ. ఊరు = నాపట్టణము, పాడైనన్ = (దినక్రమమున మనుజుల నందఱఁదినుటచే) నాశనము కాఁగా, కెళవుల = దూరమందున్న, ఊళ్లకున్= గ్రామములకు, ఉఱికి = పఱిగి, ప్రజన్ = సమూహమును, మారిమసఁగి నట్లు = మారియనుక్షుద్రదేవత పాడుచేసినట్లు, మెసవన్ = మ్రింగుటకు, దొరఁకొంటిన్ = ఆరంభించితిని. దేశమెల్లన్ = నాదేశమంతయును, కతి పయదినములన్ = కొద్దిరోజులలోనే, మన్లై = ఒకవిధమగు తెగులు, పట్టిన చేనిక్రమంబు కాఁగన్=పట్టుకొనిన సస్యమువలె నగునట్లు, తీఱెన్=మారించి పోయెను.

కెళవు లన, ఈవలావలి యనియుం సమీపమునందలి యనియుఁ బూర్వ వ్యాఖ్యాతలును వ్రాసియున్నారుగాని యీయర్థము సరిపడదు. రాక్షసుఁడు ప్రజల మ్రింగుట సమీపగ్రామములవారు విని పాఱిపోయి యుందురు గాన

దూరపుగ్రామములు కని చెప్పుట యుక్తముగా నున్నది. కెళవు అన దూరమగు టకుఁ బ్రాచీనప్రయోగములు గలవు.

క. "అనఘుఁడు సత్యమె రూపై
జనియించినవాఁడు వీఁ డసాధ్యుం డీవే
శను బ్రద్యుమ్నాదుల నిట
నునిచి మనము కెళవుతోలఁగి యుండుదమనుచున్.

(జైమిని. ఆ. ౫.)

(పచ్చగా నుండుచేలలోఁ బుట్టకొక్కులవలెఁ దెల్లగా నుండుకాడతోఁ దెల్లనిపూవులతోఁ నొకవిధమగు చెట్లు పుట్టును. వీనిని మల్లె యందురు. ఇది బుట్టిన చే లెండిపోవును.)

తా. నాపురమంతయుం నాశనమై పోయిన పిమ్మటఁ జుట్టుపట్ల గల గ్రామంబులనయిం బడి మారిదేవత మ్రింగిన ట్లందఱినిఁ జంపి తినుచుండఁగా, చేను తెగులుపట్టి క్షీణించినట్లు, స్వల్పకాలములోనే దేశము సర్వమును పాడుపడిపోయెను.

వ. ఇవ్విధంబున విధివిధానంబున యాతుధానుండనై ధారాధరోత్సేధంబును నతినిశితరోమసంబాధంబును ధూమసమధామంబును ధృతాంత్రదామంబును జలితకపాలకుండలంబును జ్వలితసితదంష్ట్రామండలంబును నాగాయుతత్రాణంబును మస్తకోత్తుంగఘోణంబును నై యనవరతహింసానురూపం బగురూపంబుఁ దాల్చి శకటాంగభంగికమ్ములై యుంగలమ్ములోలుకునపాంగమ్ములక్ బిశంగమ్ము లగుచుఁ బశ్వజ్జనాసుమోచనమ్ములగులోచనమ్ములు వెలుంగ బభ్రుకేశమ్ములు దూల సకలభూతభయంకరమ్మగుపటిమ నిచటిఘుటజమ్ముల కుటీకి జటి యనక వటు వనక యతి యనక వ్రతి యనక గృహి

యనక సతియనక శిశువనక భక్షించి భక్షించి కుక్షింభరిత్వం
బునఁ బ్రవర్తిల్లితి నది యట్లుండె వినుము తారలకు వర్ష
ధారలకు నిసుమునకుఁ గసువునకు లెక్కగలిగినఁ గలుగుఁ
గాని మదీయజఠరానలజీర్ణజంతుసంతానంబునకు లెక్క
యేడ నక్కమలగర్భుండును సమర్థుండు గాఁ డిట్టికృత్రిమ
దనుజభావావిష్టుండ నగునాదౌష్ట్యంబు సవసవగాఁ దెలిసి
ముదుఁకయమున్న యుత్కళత్రంబులఁ బుట్టినింటికి హా రుత్స
వావలోకనవ్యాజంబున ననిపించుకొని చని నిజగృహంబుల
నునిచి రక్షించుకొని యుండి రిప్పు డేనశనంబు గానక కానక
కన్నయిక్కన్నియఁ గైలాసకాననంబునఁ గుసుమంబులు
గోయుదానిఁ గని కనికరం బుడిగి కడుపుఁజిచ్చునకు
మ్రింగఁ దఱుముకొనివచ్చి యిచ్చోట భవదీయదర్శనంబున
వృజినరుజవలన విముక్తుండ నై నిజప్రకృతిఁ బొంది కృతా
ర్థుండ నైతి.

టీ. ఇత్థంవిధంబునన్ = ఈరీతిగా, విధివిధానంబునన్ = భగవంతుని
యేర్పాటువలన, యాతుధానుండనై = రక్కసినై, ధారాధర = మేఘ
పర్యంతమైన (ధారాధరో జలధరో తటిత్వాన్వారిదోఽంబుభృత్. అమరము).
ఉత్సేధంబును = ఉన్నతమును, అతి నిశిత = మిగుల వాఁడియైన - మిగుల
చిరుసైన యనుట. రోమ = వెండ్రుకలచేత, సంబాధంబును = ఎడములేని
దియును, ధూమ = పొగతో, సమ = తుల్యమయిన, ధామంబును = ప్రకా
శంబు గలిగినదియును, ధృత = ధరింపఁబడిన, ఆంత్ర = ప్రేవులయొక్క,
దామంబును = దండలుగలదియును, చలిత = కంపింపఁబడిన, కపాల=పుఱ్ఱెయు
ముక్కలయొక్క, కుండలంబును = కర్ణభూషణములు గలిగినదియును, జ్వలిత =
ప్రకాశించునట్టి, సిత = ధవళమైన, దంష్ట్రామండలంబును = కోఱపండ్ల

పరుస గలదియుం, నాగాయుత = పదివేలగజములయొక్క, త్రాణంబును = బలముఁ గలిగినదియుం, మస్తక = శిరస్సుమీఁదిదాఁక, ఉత్తుంగ = పొడవుగానున్న, ఘోణంబును = నాసికగలిగినదియుం, ఐ = అయి, అనవరత = తెరపిలేని, హింసా = ప్రాణిహింసకు, అనురూపంబు = తగినది, అగు = అయినటువంటి రూపంబున్ = ఆకారమును, తాల్చి = ధరించి (అలం-ఉపమ.) శకటాంగ = బండిచక్రములయొక్క, భంగికమ్ములు = రీతులుగలవి, ఐ, ఇంగలమ్ములు = అగ్నులు, ఒలుకు = రాలుచున్న, అపాంగమ్ములన్ = క్రేఁగన్నులచేత, పిశంగమ్ములు = పచ్చఁబడినవి, అగుచున్, పశ్యత్ = కాంచుచున్న, జన = నరులయొక్క, అసు = జీవనములను, మోచనమ్ములు = వదలించునవి, అగు, లోచనమ్ములు = నేత్రములు, వెలుంగన్ = ప్రకాశింప, కనులు నిప్పు లురియఁ నటు లుంటచే జూచినవారు చూచినటుల వెఱపుచే మడియుచుండిరి. అలం - ఉపమయుం స్వభావోక్తియు. బభ్రుకేశమ్ములు = పాటల వర్ణముగల శిరోజములు, తూఁగన్ = చలించుచుండ, సకలభూతభయంకరంబు = సర్వజీవములకు భీతినిఁ బుట్టఁజేయునదియుం అగు, పటిమన్ = సత్తువచేత, ఇచటి, ఉటజమ్ములకున్ = ఆకుటిండ్లకు, "పర్ణశాలోటజో స్త్రియాం," అమరము. ఉటికి = పేరెమువారి - మునుల పర్ణశాలలపైఁ బడి, జటి యనక = మునీంద్రుఁడని యాలోచింపక, వటు వనక = బ్రహ్మచారి యని యాలోచింపక, యతి యనక = సన్న్యాసి యని యూహింపక, వ్రతి యనక = వానప్రస్థుఁ డని తలంపక, గృహి యనక = కుటుంబి యని యెంచక, సతి యనక = స్త్రీ యని యెంచక, శిశు వనక = చంటిపిల్ల యని తలంపక, భక్షించి భక్షించి = మెసవి మెసవి, కుక్షింభరిత్వంబునన్ = పొట్టనించుకొనువానితనమున, పాప మనుమాటనే మఱచి కేవల మాఁకటిచిచ్చు నార్చుకొనుటయే కర్తవ్యముగఁ బెట్టుకొని, ప్రవర్తిల్లితిన్ = సంచరించుచుంటిని, అది, అట్టుండెన్ = అట్టుండఁగా, వినుము, తారలకున్ = చుక్కలకును, వర్షధారలకున్ = వానచుక్కలకును, ఇసుమునకున్ = ఇసుకకణములకును, కసవునకున్ = (భూమిపైఁగల) గడ్డిమొక్కలకును,

లెక్క = ఇన్ని యను పరిగణనము, కలినన్ = ఉండినప్పటికిని, కలుగుఁ
గాని = ఉండనుగాని, మదీయ = నాసంబంధమైన, జఠరానల = జఠర
వహ్నివలన, జీర్ణ = అఱిగిపోయినటువంటి - నేను తిని జీర్ణించుకొని
నటువంటి యనుట, జంతు = జీవములయొక్క, సంతానంబునకున్ =
సముదాయమునకు, లెక్కయిడన్, అక్కమలగర్భుండును = విధాత
యును-నాలుగు మోములు గల వాఁడును సృష్టికిఁ గర్తయు నగు బ్రహ్మ,
సమర్థుండు కాఁడు = సామర్థ్యముగలవాఁడు కాఁడు, ఇట్టి, కృత్రిమ =
పుట్టింపఁబడిన - మునిశాపముచేత సంభవించిన, దనుజభావ = దైత్యత్వము,
ఆవిష్టుఁడను = పొందినవాఁడను, అగు, శాదౌష్ట్యంబు = దుర్మార్గత, నవన
వగాన్ = ఒకవిధముగా, తెలిసి = యెఱింగి, మదురకయ మున్న = పెచ్చు
పెరిఁగి యింటివారిని మ్రింగుటకుఁ బోకముందె, మత్ = నాయొక్క, కళ
త్రంబులన్ = కులభామినులను, పుట్టినింటివారు, ఉత్సవ = వివాహోద్యుత్సవ
ములను, అవలోకన = వీక్షించుట యను, వ్యాజంబునన్ = మిషమీఁద,
అనిపించుకొని = నాచేఁ బంపున ట్లొప్పించుకొని, చని = వెంటఁగొంపోయి,
నిజగృహాంబులన్ = తమగేహములయందు, ఉనిచి = ఉంచుకొని, రక్షించు
కొని = కాపాడుకొని, ఉండిరి. ఇప్పుడు = ఈసమయమునందు, ఏన్ =
నేను, అశనంబు = తిండి, కానక = కనుఁగొనలేక - దేశమంతయు నేను
బాధపెట్టుటచే నెటను నాహారము చిక్కక, కానక = లేక లేక, కన్న ఇక్కన్ని
యన్ = నేనుగన్న యీబిడ్డను, కైలాస కాననంబునన్ = కైలాసగిరియొక్క
వనంబున, కుసుమంబులు = పువ్వులు, కోయుందానిన్ = కోయుచున్నదానిని
కని = చూచి, కనిరంబు = ప్రేమ, ఉడిగి = విడిచి, కడుపుచిచ్చునకున్ =
కడుపుమంటకు - జఠరాగ్నికి, మ్రింగన్ = తినుటకు, తఱుముకొని వచ్చి =
వెంటఁబడి తఱిమివచ్చి, ఇచ్చోటన్ = ఈప్రదేశమునందు, భవదీయ =
నీదగు, దర్శనంబునన్ = దృష్టివలన, వృజిన = దురిత మగు, రుజవలనన్ =
జబ్బునుండి, విముక్తుండనై, = వదలఁబడినవాఁడనై, నిజప్రకృతిన్ = పూర్వప్రకృ

స్థితిని, పూర్వగంధర్వస్వరూపము, బొంది = గ్రహించి, కృతార్థుండను = సఫలమనోరథుండను, ఐతిన్ = అయితిని. శాపాంతమగుటచేఁ బూర్వ స్వరూపమును నీయనుగ్రహముచేఁ బడయఁగలిగితి నని భావము.

క. ఈయుపకారమునకుఁ బ్రతి
సేయఁగ శక్యంబె జంభజిన్నిభ శఫరా
త్యాయతలోచన యైనమ
దీయాత్మజ నీకు నిత్తు దేవీమణిగన్. 28

టీ. జంభజిన్నిభ = దేవేంద్రునిబోలినయోమహారాజా! ఈయుప కారమునకున్ = నీవొనరించినయీమేలునకు, ప్రతి = బదులుమేలు, చేయఁగన్ = చేయుటకు, శక్యంబె = సాధ్యమా, దేవీమణిగన్ = పట్టమహిషినిగా, శఫర = మత్స్యములవలె, అతి = ఎక్కువ, ఆయత = వెడల్పైన, లోచన = నేత్రములు గలిగినది, ఐన, మదీయాత్మజన్ = నాపుత్త్రికను, ఇత్తున్ = నీ కిచ్చెదను.

శఫర మన బేడిస. బేడిసమీను కదలుచున్న నెంత మనోజ్ఞముగా నుండునో యీమె చలించుచూపు లంత మనోహరముగా నుండునని భావము. చలించుచూపులను బేడిసచూపులుగాఁ బూర్వకవులు వర్ణించిరి.

"తవాపర్ణే కర్ణేజపనయనపైశున్యచకితా
నిలీయంతే నీరే నియతమనిమేషాః శఫరికాః,
ఇయం చ శ్రీర్బద్ధచ్ఛదపుటకవాటం కువలయం
జహాతి ప్రత్యూషే నిశి చ విఘటయ్య ప్రవిశతి."

(సౌందర్యలహరి.)

తస్మాదస్యాః కుముదవిశదాన్యర్హసి త్వం న ధైర్యా
న్మోఘీకర్తుం చటులశఫరోద్వర్తనప్రేక్షితాని." (మేఘసందేశము.)

జంభజిన్నిభ యనుసంబోధనము సాభిప్రాయము. జంభరాక్షసుని జంపి యింద్రుఁడు లోకమునకు మేలుచేసినటుల నారాత్మసత్వము పోఁగొట్టి భూలోకమునకు మేలుచేసితివి గాన జంభజిన్నిభనామము తగియున్న దనుట.

తా. ఇట్టి మహోపకారము చేసిననీకు నే నేమియుం బ్రత్యుపకారముఁ జేయలేను. కావున సోమమహారాజా! నాతనయను నీకుఁ బట్టభార్యగా నిచ్చెదను.

క. ఆయుర్వేదముఁ గైకొని
యీయింతిం బెండ్లియాడు మెలమి రమానా
రాయణపరిణయ గేయవి
గాయనగంధర్వ మైన కవ్వపుఁగొండన్. 29

టీ. ఆయుర్వేదమున్ = వైద్యశాస్త్రమును, కైకొని = పరిగ్రహించి, ఎలమిన్ = ఉత్సాహముతో, ఈయింతిన్ = నాపుత్రియగునీబిడ్డను, రమా = లక్ష్మియొక్కయు, నారాయణ = విష్ణుమూర్తియొక్కయు, పరిణయ=వివాహచారిత్రముగల, గేయ = సంగీతమును, విగాయన = ఎక్కువగా గానముచేయుచుండెడు, గంధర్వము = గంధర్వజాతిగలిగినది, ఐన, కవ్వపుఁగొండన్ = మంథాద్రియందు, పెండ్లియాడుము = పెండ్లిచేసికొమ్ము.

తా. నేను నేర్చికొనినవైద్యశాస్త్రమును నాకూఁతుతోఁగూడ నొసంగెదను. గంధర్వగానములు నెలంగ మందరగిరిసమీపమునం గలనాయింటికి వచ్చి కౌతుకముతో వివాహ మాడుము.

లయ. అన్నగముపై జరతపన్నగపతిస్ఫట ల
న న్నెగసి కోటతుదల న్నెగడుకొమ్మల్
మిన్నగలరాయ రుచిఁజెన్నగువిమానముల
పన్నుగడ పన్నుగఁ బ్రభిన్నగజఘోట

చ్ఛన్నగహనాపణములన్నిగనిగద్యుతి ర
విన్నగుమణిప్రకర మున్నగరియందే
రెన్నఁ గల యంగడులవన్నెగని సంపదల
మన్నగరి యొప్పు బలభిన్నగరి రేవన్. 30

టీ. అన్నమున్పైన్ = అకవ్వపుఁగొండమీఁద, జరఠ = వృద్ధత్వమును జెందిన, పన్నగపతి = పాములతేఁడగు శేషునియొక్క, స్ఫటలు అనన్ = పడగలో యేమో యనునట్లు, నెగపి = పైకిఁ బొటకరించి-మీఁదికి నిక్కి- కోటతుదలను = ప్రాకారపుగోడలతుదలయందు, నెగడు = అతిశయించునట్టి, కొమ్మల్ = శిఖరములు, మిన్ను = గగనము, అగలన్ = బద్దలగునట్లు, రాయన్ = ఒరసికొనఁగా - ఆకాశమునంటుకొని యెడతెగక రాసికొనుట చేత నని భావము. రుచిన్ = కాంతివలన, చెన్నగు = మిగులనందముగాఁ గని పించు, విమానముల = మేడలమీఁద నలుచదరముగాఁ జప్పరములవలె (మంది రులవలె ననికొందఱు) గట్టఁబడిన కట్టడముయొక్క, పన్నగడ = ఏర్పాటు, పన్నగన్ = అందముగాఁ దనరారుచుండఁగా, ప్రభిన్న = మదించిన, గజ= కరులవలనను, ఘోట = అశ్వములవలనను, ఛన్న = ఆవరింపఁబడినవై, గహన = ప్రవేశింపశక్యముగానివై, ఆపణములన్ = దుకాణములలో, నిగ నిగద్యుతిన్ = నిగనిగ యనుప్రకాశముతో, రవిన్ = దివాకరుని, నగుమణి ప్రకరము = హేళనముచేయురత్నసందోహము, (రాజవీథులందు గజములు గుఱ్ఱములు క్రిక్కిరిసియుంటచే రత్నములచే నిండిన యంగడులు చేరశక్యము గాకున్నవి. ఆయంగడిలోని రత్నములు సూర్యబింబమును మించి ప్రకాశించు చుండెను. అట్టిరత్నసందోహము) ఉన్నగరిమన్ = ఉన్నగొప్పతనముచేత, పేరు=ప్రసిద్ధిని, ఎన్నన్ = ఎంచుటకు-కొనియాడుటకు, కలయంగడులన్ = తగినరచ్చపట్టులచేతను, వన్నెగని = పొఁగడికం గాంచి, సంపదలన్ = భాగ్య ములచేత, బలభిత్ = ఇంద్రునిదగు, నగరిరేవన్ = పట్టణమువలె-అమరావతీ పట్టణమువలె, మత్ =నాయొక్క, నగరి=పురము, ఒప్పున్=ఒప్పుచుండును.

అంగదములందు రత్నము లెక్కుడుగా నుండె ననుట పురభాగ్యాతిశయము సూచించెను. ఇటులె—"శశ్వదగణ్యపణ్యవిస్తారితమణిగణాదివస్తుజాత వ్యాఖ్యాతరత్నాకరమాహాత్మ్యా." (దశకుమారచరిత్రము.)

తా. నాపురము మందరపర్వతముపై మిక్కిలిపొడవగుకోటకొమ్మలును ప్రకాశించు మేడలమీఁదఁ బొడవుగాఁ దనరారు చిత్రములగుగోపురములును ఎల్లకడల మదపుటేనుంగులు గుఱ్ఱములతో నిండుకొని సూర్యకాంతిని దిరస్కరించు రత్నకాంతులచే నంగడులతోఁ బ్రకాశించి యింద్రపురంబువలె సకల వైభవములచే విరాజిల్లుచుండును. అలం. ఉపమ. అతిశయోక్తి. ఉత్ప్రేక్ష.

తే. అని నిజోదంత మావంత యైన దాఁప
కఁతయును జెప్ప నద్భుతం బంతరంగ
మంతయును నిండ హర్షించె నాస్వరోచి
యంత రవి యేఁగెఁ బశ్చిమాశాంతమునకు. 31

టీ. అని=ఇటులని, నిజోదంతము = తనవృత్తాంతము, ఆవంతయుఁన్ = అవగింజయంతయుం-కొంచెముగూడ, దాఁపక =మరుగుపఱుపక, అంతయుఁన్ = సమస్తమును, చెప్పన్ = (స్వరోచితో నిందీవరాక్షుఁడు సాకల్యముగా) చెప్పఁగా, అంతరంగమంతయుఁన్ = చిత్తమంతయును, నిండన్, ఇందీవరాక్షుండు దనకు మేనమామయగుటయుం శాపవశమునఁ గుమారిని మ్రింగ నెంచుటయుం లోనగు నద్భుతాంశములకు నాశ్చర్యపడి, హర్షించెన్ = సంతోషించెను, అంతన్ = అపిమ్మట, రవి = భాస్కరుఁడు, పశ్చిమాశా = పడమటిదిశ యొక్క, అంతమునకున్ = కొనకు, ఏఁగెన్ = పోయెను. సాయంతనమయ్యెను.

తా. ఈవిధముగా గంధర్వరాజగు నిందీవరాక్షుఁడు స్వరోచితో నావంతయుం దాఁపక నిజవృత్తాంతము సాంతముగాఁ జెప్పిన విని స్వరోచి విస్మయముం గౌతుకముం జెందెను. అంతసూర్యుఁడ స్తశైలము దాపునకుఁ జేరెను.

మ. వికసిల్లం బ్రజ చక్రపాలనము గావించెన్ గరవ్యాపృతిన్
కకుబంతంబుల నాక్రమించెఁ బొసఁగంగా నేర్చె వర్ణాళిఁ గాం
తికిఁ బాపెన్ బెఱరాజకోటిఁ దుదిశాంతిన్ బొందె దైవంబునే
తకుఁ దాపం బిఁక నేలనంగ నినుఁ డస్తప్రాప్తుఁ డయ్యెన్ గడన్.

టీ. ఈపద్యమునందు సూర్యునకును రాజునకు సరిపడునటుల నర్థద్వయము గలదు. ఇనుఁడు=వేఁడివెలుఁగు, రాజు-అనియర్థాంతరము, ప్రజ=జనబృందము, వికసిల్లన్=వివేచనకలదికాఁగా-సంతోషింపఁగానని యర్థాంతరము. చక్రపాలనము=చక్రవాకములం బరిపాలించుట-మహీమండలములఁగాపాడుటయని యర్థాంతరము, గావించెన్=చేసెను. కరవ్యాపృతిన్=కిరణములయొక్క వ్యాపనముచేత-హస్తములుసాచుటంజేసి యని యర్థాంతరము. కకుబంతంబులన్ = దిగంతములవఱకు నున్నప్రపంచమంతయు, ఆక్రమించెన్=చుట్టుకొనెను, అధీనము చేసికొనెను. వర్ణాళిన్ = తెలుపునలుపులోనగువన్నెలను, బ్రాహ్మణక్షత్రియాదికమగు వర్ణములను నని యర్థాంతరము. పొసఁగంగాన్ = ఒప్పునట్లు, ఏర్చెన్ = విభజనము గావించెను. ఇది యారంగనియు, నిది యాజాతి యనియు విభజించెను. పెఱరాజకోటిన్ = అన్యుఁడగుసోమునియున్నెలని-వైరిరాజసముదాయమును, కాంతికిన్ = కాంతివలననుండి - పౌరుషమువలననుండి, పాపెన్ = తొలఁగించెను. (చంద్రకాంతినిఁ దగ్గించె ననియు, విరోధిరాజులపౌరుషమును బోఁగొట్టె ననియు), దైవంబునేతకున్ = భగవచ్చేష్టితమునకు, ఇఁకన్, తాపంబు = ఉష్ణత్వమును - చిత్తపరితాపము, ఏల = ఏమిటికి, అనంగన్ = అనునటుల, తుదిన్ = చివరకు, శాంతిన్ = వేఁడిలేకుండుటను-కామక్రోధాది గుణంబులు లేకుండుటను, శమగుణమును, పొందెన్ = చెందెను, కడన్ = అటుతరువాత, (పా. కడున్ = మిక్కిలి) అస్తప్రాప్తుఁడు-అస్త = క్రుంకుటను-మృతినొందుటను, ప్రాప్తుఁడు = చేరుకొనినయాతఁడు-పొందినవాఁడు, అయ్యెన్ = ఆయెను. ప్రొద్దుగ్రుంకె నని యర్థము. రాజు మృతినొందె నని యర్థాంతరము.

ఇనశబ్దము రాజునందును సూర్యునందును వర్తించు ననుటకు—
"ఇనస్సూర్యే ప్రభౌ రాజా మృగాంకే క్షత్రియే నృపే" అమరము.

తా. ఒకరాజు ప్రతాపముగలవాఁడై తనదోర్బలముచే సకలదేశ నృపాలురను గెలిచి చక్రవర్తియై యందఱిని వారివారికులమర్యాదలు చెడకుండఁ గాపాడుచు ప్రభుత్వముచేసి విధివశమున మరణకాల మాసన్నము కాఁగా నోర్పు గలిగి కాలధర్మము నందెనో యనువిధముగాఁ ప్రభాకరుఁడు తనకాంతులవలన బ్రహ్మాండమంతయు నలముకొన చంద్రతారాగణప్రకాశము మాయ పలువిధము లగురంగుల వెట్టువించుచు వెలిఁగి రాత్రివేళకుఁ దాపము తగ్గఁ గ్రమక్రమముగా నస్తమయము గాంచెను. అలం. శేషము. ఉత్ప్రేక్ష. అర్థాంతరన్యాసము.

తే. అసురవరుఁ డైనయిందీవరాక్షు మేన
నంటుకొన్న స్వారోచిబాణాగ్ని వోలె
నంతఁ గనుపట్టె శుకతుండ కాంతిఁ దెగడి
సాంధ్యరాగంబు పశ్చిమాచలమునందు. 33

టీ. అసురవరుఁడు = దైత్యోత్తముఁడు, ఐనయిందీవరాక్షు మేనన్ = అయినట్టివంటి ఇందీవరాక్షుఁ డను గంధర్వునిదేహమునందు, అంటుకొన్న = తగులుకొన్న, స్వారోచి = స్వారోచియొక్క, బాణ = శరసంబంధమైన, అగ్ని వోలెన్ = అగ్నిహోత్రమువలెనే, అంతన్ = అపిమ్మట, సాయంసమయము కాఁగానే, శుకతుండ = చిలుకముక్కుయొక్క, కాంతిన్ = రక్తవర్ణమును, తెగడి = అధిగమించి, సాంధ్యరాగంబు = సంధ్యాకాల రక్తిమము, పశ్చిమ = పడమటి, అచలమునందున్ = పర్వతమునందు-అస్తపర్వతమునందు, కనుపట్టెన్ = కనుపించెను.

తా. శాపకారణమున దైత్యత్వమును జెందినయిందీవరాక్షుని శరీరమునం దగులుకొనిన స్వారోచి యాగ్నేయశరజ్వాలయో యన నస్తమయము

కాఁగాఁ బశ్చిమాచలమునందుఁ జిలుకముక్కువంటి యెఱ్ఱని కాంతిగలపూహా ముతో సాంధ్యరాగంబు గాన్పించెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష. ఉపమలు.

క. తలచూపె నప్పు డఖిలా
శల దట్టపుటిరులు చిలువజవరాలు నభ
స్స్థలమండపకోపరిసీ
మల నిడినసితాండపటలిమాడ్కిన్ జుక్కల్. 34

టీ. అప్పుడు = ఆసంధ్యారాగానంతరమునందు, అఖిల = సమస్తమైన ఆశలన్ = దిశలయందు, దట్టపుటిరులు - దట్టపు = దట్టమైన, ఇరులు = చీకటి యనెడి, చిలువజవరాలు = ఆఁడుపాము, నభస్స్థల = గగనతల మను, మండపక = మంటపముయొక్క, ఉపరిసీమలన్ = పైభాగములందు, ఇడిన, సిత = ధవళమైన, అండపటలిమాడ్కిన్ = గ్రుడ్లప్రోవువలె, చుక్కలు, తలచూపెన్ = కాన్పించెను.

తా. తొలుత సంధ్యారాగ మావరించెను. ఆవలఁ జీకటి దట్టముగా దెసలన్నియుఁ గలయ నల్లికొనెను. చీఁకటి యను చిలువచెలువ యాకాశ మను మండపముపైఁ బెట్టిన తెల్లని గ్రుడ్లవలె నాకసమునందుఁ జుక్కలు ప్రకాశించెను. అలం. రూపకము. ఉత్ప్రేక్ష.

ఆ. సాంధ్యనటనచండచండీశపదహతిఁ
దరణిచక్ర మొరగి శరధిఁ గ్రుంగ
దొరగల్లు వడియె భూరథేతరభాగ
చక్ర మనఁగ నపుడు శశియుఁ దోఁచె. 35

టీ. అపుడు = ఆసమయమునందు, సాంధ్య = సంజవేళయందలి, నటన = నర్తనము సేయునప్పటి, చండ = మిక్కిలితీక్ష్ణమైన, చండీశ = ఈశ్వరునియొక్క, పదహతిన్ = పాదఘాతముచేత, తరణిచక్రము = భాస్కరాకారమగుచక్రము, ఒరగి = వ్రాలి, శరధిన్ = ఉదధియందు, క్రుంగన్ = దించు

కొనిపోఁగా, భూరథ...చక్రము-భూరథ = భూమ్యాకారమైన తేరియొక్క, ఇతరభాగ=ఇంకొక ప్రక్కదియైన, చక్రము=కల్లు, దొరగల్లువడియెన్ = దొరగలఁ బడెనో, అనఁగన్=అనునట్లుల, శశియుఁన్=సోముఁడును, తోఁచెన్=పుట్టెను.

శంకరుఁడు త్రిపురసంహారము చేయుసమయమునందు భూమిని రథముగను సూర్యచంద్రులను రథచక్రములుగను జేసికొని జయించిన పురాణకథ యిట ననుసంధించుకొనునది. ఈకథ భారతము కర్ణపర్వమునందును స్కాందపురాణమునందును గలదు.

శివుఁ డొనరించు నృత్యమును తాండవ మని వ్యవహరింతురు. ఇట్టు లనుటకు భారతీయవచనము.

"నాట్యం నృత్యం తథా నృత్తమగ్రే శంభోః ప్రయుక్తవాన్
పర్యాప్తముద్ధతం స్మృత్వా స్వప్రయుక్తం తతో హరః
తండునా స్వగణాగ్రణ్యా భరతాయ న్యదీదిశత్
లాస్యమస్యాగ్రతః ప్రీత్యా పార్వత్యా సమదీదిశత్."

తా. ప్రొద్దు గ్రుంకినతతి సంజవేళ నృత్యమొనర్చుచున్న సాంబమూర్తియొక్క ఘనమైనపాదఘట్టనలచేఁ బుడమి యను తేరియొక్క ఒక చక్రమగు నినుఁడు సాగరమున మునుఁగఁగా, రెండవచక్ర మగుచందురుం డొరగలఁ బడెనేమో యనురీతిఁ జంద్రుఁ డుదయించెను. అలం. రూపకము. ఉత్ప్రేక్ష.

క. తమ మను కాలాహి ప్రపం
చము నెరకొని యోషధీశసద్యగకృతదం
డమున మగుడంగఁ గ్రక్కెడు
క్రమమున నొయ్యొయ్య నిచ్చి కడలకుఁ దొలఁగెన్. 36

టీ. తమము = చీకటి, అను = అనెడు, కాలాహి = నల్లత్రాఁచు, ప్రపంచమున్ = లోకమును, ఎరగొని = కబళించి, ఓషధీశ = సోముఁ

డనురాజువలన, సద్యః = తత్క్షణమే, కృత = ఒనర్పఁబడిన, దండమునన్ = దండనమువలన, మగుడంగన్ = తిరుగా, క్రక్కుడుక్రమమునన్ = వెడలఁగ్రక్కువిధముగా, ఒయ్యొయ్యన్ = నెమ్మదినెమ్మదిగా, విచ్చి = విడి, కడలకున్ = వైపులకు - దూరప్రదేశములకు, తొలఁగెన్ = తొలఁగి పోయెను.

కాలాహి తక్కిన పాములకంటెఁగూడ నపాయకరమైనది. దీనిని శిక్షించుటకుఁ దగినవాఁడు ఓషధులమర్మము నెఱింగిన యోషధీశుఁడే. పా మేదేని భుజించినంతన వెడలఁగ్రక్కించిన నది గర్భమునందె జీర్ణముగాక బ్రతికియుండును. లోకమునంతయును సుధావిధిఁ గ్రక్కించుటకుఁ దలఁచెనుగాన నోషధీశుఁడు తత్క్షణమె (సద్యఃకాలమునసె) క్రక్కించెను. అలం. రూపకము. ఉత్ప్రేక్ష.

తా. కృష్ణసర్పము తన కాహార మగుకప్పలు మొదలైనవానిని మ్రింగి నట్లు తిమిరము ప్రపంచమునంతను జుట్టుకొనఁ జంద్రోదయ మాయెను. పిమ్మట వెన్నెల దిక్కుల నలముకొనఁగా నంధకారము పటాపంచలయ్యెను.

సీ. కలయ వెల్లువగట్టి జలజలఁ బ్రవహించు
శశికాంతవాంతనిర్ఝరము జలము
మలయానిలముచే దుమారంబు రేఁగుసౌ
గంధికంబురజంబు కలువదుమ్ము
నిండార విరిసినబొండుమల్లెలనుండి
పడియుమరందంబు గుడరసంబు
తొలఁకి మింటికిఁ బొంగుదుగ్ధపాథోరాశి
కరడులమీఁదిమీఁగడల మెఱుఁగు
తే. తనకు రసవర్గములుగా సుధాకరుండు
సారెసారెకుఁ గరములు సాఁచిచాఁచి

యచ్చతెలుపుగ నపుడు బ్రహ్మాండమండ
పంబు వెన్నెలసన్నసున్నంబు సేసె. 38

టీ. సుధాకరుండు = శశి యను సున్నపుగచ్చుచేయుం బనివాఁడు, అపుడు = ఆసమయమునందు, కలయన్ = ప్రతిస్థలమందును, వెల్లువగట్టి = ప్రవాహముగానయి, జలజలన్ = జలజలమను మోఁత కలుగునటుల, ప్రవహించు = పాఱుచున్న, శశికాంత = చంద్రకాంతమణులచేత, వాంత = వెడలఁ గ్రక్కఁబడిన - తనంతనవొరఁగుచున్న, నిర్ఝరము = నీటివఱదయొక్క, జలము = (పరిశుద్ధమగు) నీరుచు, మలయానిలముచేన్ = మలయగిరియందలి వాయువుచేత - మిగుల మందముగా వీచుచల్లనిగాలిచేత, ధుమారంబు = ధూళి, రేఁగు = పైకెగయునట్టి, సౌగంధికంబు = మంచివాసనగలుగు గొంచెము రక్తవర్ణముగల కలువపూవులయొక్క, "సౌగంధికం తు కల్హారం హల్లకం రక్తసంధ్యకం." అమరము. రజంబు = పుప్పొడి యనెడు, కఱకుదుమ్మున్ = ఇసుకను (గచ్చునకుపయోగించు నొకవిధమగు బూడిద యని కొందఱు.) పిండారన్ = బాగుగా, విరిసిన = పుష్పించిన, బొండుమల్లెలనుండి = గుత్తిగా నుండు పెద్దమల్లెపూవులనుండి, వడియు = స్రవించుచున్న, మరందంబు = పుష్పమరందమను, గుడరసంబు = పానకముతు, తోలఁకి = మించి, మింటికిన్ = గగనమునకు, పొంగు = తనంతన యుప్పొంగుచున్న, దుగ్ధపాథోరాశి = క్షీరసాగరముయొక్క, కరముల = కెరటములయొక్క, మీఁది = పయి భాగమునందలి, మీఁగడల = మెఱుఁగుపెట్టలను, మెఱుఁగు = చమురును, తనకు, రసవర్గములు = సున్నపుగచ్చుపనికి పలయుపకరణములు, కాన్ = అగుచుండఁగా, ఈయుపకరణములతో, పాటిపాటికిన్ = మాటి మాటికి, కరములు = కిరణములనెడుహస్తములను, చాఁచి సాఁచి = సాగించి సాగించి, బ్రహ్మాండమండపంబు = బ్రహ్మాండమనునట్టి గొప్పపావడి, అచ్చతెలుపుగన్ = మిగులఁదెలుపురంగుగలదిగా, వెన్నెల = జ్యోత్స్నయను, సన్నసున్నంబు = పాలగచ్చు, చేసెన్ = కావించెను. సుధాకరుఁడన వెన్నెలగచ్చుచేయుంవాఁడని యును

నమృతకిరణుఁ డనువ్యుత్పత్తిచేఁ జంద్రుఁడనియు నర్థాంతరములు గ్రాహ్యములు. సుధా యన సున్నపు గచ్చనుటకు.—"సుధా లేపో౽మృతం స్నుహీ" అని అమరము.

తా. అపుడు చంద్రిక యన్నిదిశలఁ బర్వి వెలుంగఁగా శశియనుసున్నపు పనిచేయువాఁ డను నీరయి పాఱుచున్న చంద్రకాంతశిలాద్రవము నీరుగా, శీతవాతముచేఁ జలించుచున్న పరాగము ఇసుముగా, పుష్పమరందము పానకపునీరుగా, క్షీరసాగరముయొక్క కెరటములపైఁ దేలుచున్న మీఁగడ కాంతి గలుగఁజేయు తైలముగాఁ జేసికొని బ్రహ్మాండమండపమునకుఁ బాలు గచ్చుపని చేసెనేమో యనురీతి నుండెను. అలం. రూపకము.

వ. ఆసమయంబునం బరిశ్రాంతుం డగునమ్మహీకాంతుం డొక్క
శశికాంతశిలామండపంబున దట్టంబుగాఁ బఱచినచిగురు
పఱపుల గంధర్వరాజునుం దానును సుఖాసీనుం డై యిష్ట
కథాగోష్ఠి నారాత్రి గడపె నంత. 39

టీ. ఆసమయంబునన్ = అటులు స్వచ్ఛముగా వెన్నెల గాయుచున్న సమయమునందు, పరిశ్రాంతుఁడు = ప్రాలుమాలిక గాంచినవాఁడు, అగు అమ్మహీకాంతుండు = అయిన యాస్వరోచి భూపాలుఁడు, ఒక్క, శశికాంతశిలామండపంబునన్ = చంద్రకాంతోపలములవలన నొనర్చినమిద్దె యందు, దట్టంబుగాన్ = ఒత్తుగా, పఱచిన = శయ్యగాఁ బఱచిన, చిగురుపఱపులన్ = నసలచేఁ జేయఁబడిన ప్రక్కలయందు, గంధర్వరాజునున్ = ఇందీవరాక్షుఁడును, తానును = స్వరోచియు, సుఖాసీనుండై = క్షేమముగాఁ గూర్చుండినవాఁడై, ఇష్టకథాగోష్ఠిన్ = హితములైనచరిత్రలు వర్ణించుకొనుటవలన, ఆరాత్రి, కడపెన్, అంతన్ (ముందరి కన్వయము.)

సీ. తనుఁ బాసి శశి దవ్వుచనిననెవ్వగఁబోలెఁ
దొలిదిక్కుజవరాలు వెలుకఁ బాఱెఁ

ప్రథమాద్రిసభయందుఁ బఱచిన కెంబట్టు
జముకాణ మనఁగ రాగము జనించె
ధవుఁ గూర్మి గొసరుచున్నవివోలె ముఖరాళి
వనరుహాస్యములఁ బద్మినులు తెఱచె
భానూష్మభీతి మున్పడినచుక్కలభంగి
దొరలె వేకువగాలిఁ దరులమంచు
తే. కాలగుణయుక్తి మింటిచక్కటికి నెగయ
వాసవునిపట్టి పొడవుగా వైచి యాడు
గచ్చుచమరినదారుచక్రంపుబిళ్ల
వోలె నొయ్యనఁ బ్రాచి లేఁబ్రొద్దు పొడిచె. 40

టీ. తొలిదిక్కుజవరాలు = పూర్వదిశ యనుయౌవనాంగన, శశి = చందురుండు, తనన్ = తన్ను, పాసి=పదలి, దవ్వు=దూరముగా, చనిన=పోవుట చేతఁగలిగిన, సెక్కెగఁబోలెన్ = ఎక్కువవిచారమువలననో యన, వెలుకఁబాఱెన్ = తెల్లతెల్లపోయెను - తెల్లఁగఁ దెల్లవాఱె ననుట. ప్రథమాద్రిసభయందున్ = ఉదయపర్వత మనుసభయందు, పఱచిన, కెంబట్టు=రక్తవర్ణము గల పట్టుసంబంధమైన, జముకాణము = ముదుకగానేసిన యెత్తిపఱచికొను వస్త్రము, అనఁగన్=అనునటుల, రాగము=ప్రాతస్సంధ్యారాగము, జనించెన్ = కలిగెను. తెల్లఁగఁ దెల్లవారినంతనఁ దూరుపున నుదయరాగము తోఁచెను. పద్మినులు=పద్మలతలను పద్మినీజాతియువతులు; ధవున్ = భర్తయైన భాస్కరుని యొక్క, కూర్మి=నేస్తమును, కొసరుచున్=వేడుకొనుచు, ఉన్నవివోలెన్ = ఉన్నవి యేమోయనునటుల, ముఖర = మ్రోఁగుచున్న, అళి = తుమ్మెదలతోడి, వనరుహ=పద్మములయొక్క, ఆస్యములన్=నోళ్లను, తెఱచెన్ = విచ్చునటులఁ జేసెను. భాను=ప్రభాకరునియొక్క, ఊష్మ = ఉష్ణమనెడి, ప్రతాపమువలన గలిగిన, ప్రతాపమున కష్ణత్వముఁ జెప్పుట కవిసమయము. భీతిన్=భీతిచేతను, మున్ = మునుపే, పడినచుక్కలభంగిన్ = నేలరాలిన చుక్కలరీతిగా,

వేకువగాలిన్ = తెల్లవాఱుకట్ట వీచువాయువు చలన. తరుల = వృక్షముల యొక్క, మంచు, దొరలెన్ = రాలెను, వాసవుబిపట్టి = దేవేంద్రునికుమారుఁడగుజయంతుఁడు, కాల = సమయ మను, గుణ = సూత్రముయొక్క, యుక్తిన్ = కలయికచేత, మింటిచక్కటికిన్ = ఆకసమువైపునకు, ఎగయన్ = ఎగురనటుల, బొడువుగాన్ = ఎత్తుగ, వైచి చూడు = వేసిచూడుకొను, గచ్చు = బచ్చెనవంగు, చమరిన = పూసిన, దారు = కొయ్యతోఁజేసిన, చక్రంపుబిళ్లవోలెన్ = వట్రువయైనబిళ్లయేమో యనునట్లు. ఒప్పుగన్ = చక్కఁగా, ప్రాచిన్ = ప్రాగ్దిశయందు, లేఁబ్రొద్దు = లేఁతప్రొద్దు (బాలసూర్యుఁడు), పొడిచెన్ = ఉదయించెను.

పద్మినులు ధవుకూర్మి గోరుచున్న వనుటచేఁ బద్మినీజాతిస్త్రీలు రతికిఁ గోరుచుండి రని శ్లేష. వేకువను బద్మినీజాతిస్త్రీ రతిగోరునుగాన నిట నిది యొంతయుఁ దగియున్నది. పద్మినీజాతిలక్షణము.—"మూరుకేళి నాలుగవ జాముననె దేలుకేళీ నితరుఁ జిత్తగింపదు." (కళాశాస్త్రము.)

తా. తెల్లవాఱఁగానే రక్తిమ కలిగెను. పద్మములు వికసించెను. వృక్షములనుండి హిమకణంబులు పడ మొదలుపెట్టెను. సూర్యోదయ మయ్యెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

క. ఈగతి నత్తఱిఁ దెల తెల
వేగిన గంధర్వపతికి వేగుట విని తా
రాగమున కేఁగి కాంచిరి
రాగమ్మునఁ గొలిచి మనుపురాతనఖచరుల్. 41

టీ. అత్తఱిన్ = ఆసమయమునందు, ఈగతిన్ = ఈవిధముగా, తెల తెలవేగినన్ = బాగుగాఁ దెల్లవాఱఁగా, గంధర్వపతికిన్, వేగుట = శాపముక్తి యగుట, విని, రాగమ్మునన్ = మక్కువతో, కొలిచి = సేవఁజేసి, మను = బ్రదుకుచున్న, పురాతన = పూర్వపు, ఖచరులు = గంధర్వులు, తారాగమునకున్ = వెండికొండకు, ఏగి = పోయి, కాంచిరి = ఇందీవరాక్షుని దర్శించిరి.

తా. ఈవిధముగా ప్రభాతము కాఁగానే తమరాజునకు శాప మోక్షణాకృతి యైనశుభోన్నతిసంగతి నాంకించి యిందీవరాక్షునిపూర్వ సేవకు లగు గంధర్వు లేతెంచి దర్శనము చేసికొనిరి.

ఉ. కాంచినఁ బొంగి వారొసఁగుకానుక లర్థిఁ బరిగ్రహించి మ
న్నించి పురప్రయాణరతినిక్క నరేంద్రుఁడు మున్నుగాఁ దటి
చ్చంచలవాహమై మణులచాయల దిక్కు లలంకరించుహొ
న్నంచురథంబుచాఁగుబళియంచునకీబులుమ్రోయ నెక్కెనన్.

టీ. కాంచినన్ = తమపురాతనమిత్రులగు గంధర్వులువచ్చి దర్శింపఁగా, పొంగి = ఇందీవరాక్షుఁ డానందించి, వారు = ఆగంధర్వులు, ఒసఁగుకానుకలు = ఇచ్చినట్టికానుకలు, అర్థిన్ = కోరికతో, పరిగ్రహించి = చేకొని, మన్నించి = తగు రీతినాదఱ గౌరవించి, పుర = పట్టణమునకు. ప్రయాణ = వెళ్లవలెనను, రతి = ఆసక్తి, నిక్కన్ = వృద్ధిపొందఁగా, నకీబులు = వెండిబెత్తములు పట్టుకొని ముందునడచు బంట్లు, చాఁగు = సెబాసు, బళి = బళిరా, అంచున్ = ఇట్లని ప్రశంసావాక్యము లాడుచు, మ్రోయన్ = ధ్వని సలుపఁగా, తటిత్ = మెఱపులరీతి, చంచల = కదలునట్టి. వాహమై = అశ్వములు కలదియై, మణులచాయలన్ = రత్నప్రభల చేత, దిక్కులు = దెసలు, అలంకరించు = కైసేయు, హొన్న = బంగారు వికారమైన, అంచు = ప్రక్కలుగల, రథంబు, నరేంద్రుఁడు = స్వరోచి, మున్నుగాన్ = ముందఱగా, ఎక్కెనన్ = ఎక్కఁగా, తొలుత గౌర వార్థము స్వరోచి నిందీవరాక్షుఁ దెక్కించెను.

తా. పూర్వభటు లేతెంచి యుపాయనములతో భయసంభ్రమము లెసంగఁ దన్నుదర్శింప నిందీవరాక్షుఁడు ప్రేమతో వార లొసంగు కాను కలను బరిగ్రహించి మన్నించి వేత్రహస్తులు సంతోషముం దెలుప స్వర్ణమయ రథముపై ముందు స్వరోచి నధిష్ఠింపు మని తరువాతఁ దా నెక్కఁగా.

క. నందనయు సుచితరత్న
స్యందనమునఁ జనియె నర్థి జనకునిబళి న

య్యిందీవరాక్షుఁ డీగతి
మందరమున కెగయ గగనమార్గమునందున్. 43

టీ. నందనయున్ = కొమార్తెయుం, ఉచిత = తగిన, రత్నస్యందనమునన్=రత్నమయమగు రథమునందు, ఆర్తిన్=ప్రేమతో, జనకునిబడిన్ = తండ్రితోఁగూడ, చనియెన్=పోయెను. ఈగతిన్ = ఈవిధముగా, అయ్యిందీవరాక్షుఁడు, గగనమార్గమునందున్ = ఆకసంపుదారిని, మందరమునకున్= మందరగిరికి, ఎగయన్=ఎగురఁగా, (ముందరి కన్వయము.)

తా. కుమార్తె యగు మనోరమయుం మణిగణముచేఁ బ్రకాశించు పదియుం దనకుఁ దగినదియుం నగు రథమెక్కి యనురాగముతోఁ దండ్రి వెనువెంటనే పోయెను. ఇట్లయ్యిందీవరాక్షుఁడు ఆకాశమార్గమున మందరగిరి కేఁగెను.

సీ. మండిగాలిడి దంతశుండాగ్రహతిఁ జించి
జలధరాంభముఁ గరుల్ చల్లులాడ
నహిమాంశుహయహేష లాలించి చెవి వంచి
కెరలి వాజులు బడబల్ గొరిజఁ ద్రవ్వ
ధ్వజపాతహతి నాఱ వైద్యుతాగ్నులఁ జూఁడి
పగలుదివ్వెలవారు పంజు లెత్తఁ
చెటులుచప్పుడు లాత్మభీరుస్వయంగ్రాహ
పరిరంభసుఖము ఖేచరుల కొసఁగఁ
తే. చామరప్రభ గగనగంగామరాళ
చకచకభ్రమ మొదవింప శంకరాద్రి
కాననముమోచి మందరాగంబుదాఁకఁ
బౌఁజు వెట్టిరి తన్మూలబలముదొరలు. 44

టీ. కరుల్=ఏనుఁగులు, మండిగాలిడి=ఒకకాలు కొద్దిగా వంచి యొక కాలు మడిచి, ముందుఁ గూనకు మొగ్గి నేలపైఁ గూర్చుండి, దంత=దంత

ములయొక్కయు, శుండా = తుండముయొక్కయు, అగ్ర=చివరయొక్క, హతిన్=తాఁకుడుచేత, చించి = మేఘములను జీలఁదీసి, జలధర=మబ్బుల యందలి, అంభముల్ = ఉదకమును, చల్లులాడన్ = ఎగఁజల్లుచుఁ గ్రీడ లొనర్పఁగా, వాజులు = అశ్వములు, అహిమాంశు = భాస్కరునియొక్క, హాయ=అశ్వములయొక్క, హేషలు = సకిలింపులు, చెవివంచి=చెవులనొగ్గి, ఆలించి=విని, కెరలి = విరోధించి, బయల్ = గగనమును, గొరిజల్ = పాదపుడెక్కలతో, ఇట గొరిజశబ్దము జాత్యైకవచనము. త్రవ్వన్=కాలు నేల కానించి దుమ్మురేఁగునటుల రాయఁగా, కచ్చెకుఁ గాలు దువ్వఁగా ననుట. పగలుదివ్వెలవారు = దినకేళను కాఁగడాలు పట్టువారు, ధ్వజ = టెక్కెము యొక్క, వాతహతిన్ = వాయుప్రతఘటనచే, ఆఱన్=ఆరిపోవఁగా (దివిటీ లారిపోఁగా) వైద్యుతాగ్నులన్ = విద్యుత్సంబంధ మగునిప్పులయందు, చూఁడి=అంటించి పంజులు=కాఁగడాలు, ఎత్తన్ = పయికెత్తఁగా, విద్యుద్దీపములు, పూర్వము వాడుచున్నటులుండు అవి గాలికారకయుండునట్లును శృంగార నైషధము 7-ఆశ్వాసములో 169 పద్యమునందుఁ జెప్పఁబడెను. పెటులు చప్పుడులు=అదరుచున్న క్రోవుల చప్పుడులు, ఆత్మ = తమయొక్క, భీరు= భయపడునట్టి ప్రియాంగనలయొక్క, స్వయం=తమంతటఁదామే, గ్రాహ= పుచ్చుకొనునట్టి, పరిరంభ = కౌఁగిలింతయొక్క, సుఖము, ఖేచరులకున్ = ఆకాశసంచారులకు, ఒసఁగన్ = కలుగఁజేయఁగా, పిఱికివార లగు నచ్చర చేడెలు వెఱపుచే భర్తల కౌఁగిలించిరనుట. చామర=వింజామరలయొక్క, ప్రభ= కాంతి, గగనగంగా = స్వర్గంగలోని, మరాళ=అంచలయొక్క, చకచక = మిరుమిట్లుగొలుపు వెలుతురసెడి, భ్రమము=అనుమానమును, ఒదవింపన్ = కలుగఁజేయుచుండఁగా, శంకరాద్రి=కైలాసగిరిసంబంధమయిన, కాననము= అరణ్యము, పూఁచి=ప్రారంభించి, మందరాగంబుదాఁకన్ = మందరపర్వతముదనుక, తన్మాలబలముదొరలు = ఆయిందీవరాక్షుని సేనయందలి యోధులు, పౌఁజువెట్టిరి = సేనను నడిపించిరి.

తా. గంధర్వుఁడు కూతుతోడను స్వారోచితోడను దనపురంబునకు వెళ్లుచుండఁగా నాతని సేన యాతఁ డుంఘురజతాద్రియందలి వనము మొదలు కొని మందరపర్వతముదాఁక యింతిదీతి నడువ నాయెడ నేతుంగులు మేఘములను బ్రద్దలు చేసి నీళ్లను జిమ్మెను. అశ్వములు భాస్కరుని యశ్వములతోఁ బోరాడెను. పగటిదివ్వెలవారు కేతుపటముల వాయువువలన నారిపోవ నాదీపములను విద్యుద్వహ్నియందు వెలిఁగించిరి. అదరుచున్న క్రోవుల ధ్వనులకు భయముఁజెంది గగనచారిణు లగుదివ్యాంగనలు భర్తలం గౌఁగిలించుకొనిరి. చామరప్రభలు స్వర్గంగలో నున్న మరాళములశరీరధావళ్యప్రభలో యను ననుమానమును గలిగించెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష-ఉదాత్తము.

క. కుంజరశతాంగహయభట
రంజితమై పైఁ రజఃపరంపర లలమన్
మంజులకాంతిఁ గసీసపు
మాంజిష్ఠముఁ బోలె గగనమండప మమరెన్. 45

టీ. గగనమండపము=గగనమను చావడి, మండపమన నాలుగువైపుల నాలుగు స్తంభములు నెలకొల్పి చుట్టుగోడలు లేకుండఁ బైకప్పుతో నేర్పఱిచిన భవనవిశేషము. కుంజర = గజములతోడను, శతాంగ=తేరులతోడను, హయ=అశ్వములతోడను, భట=సేనలతోడను, రంజితమై = రాజింపఁజేయఁబడినదై, పైన్=వానిమీఁద, రజః=ధూళియొక్క, పరంపరలు = తండములు, అలమన్=చుట్టుకొనఁగా, మంజుల=హృదయంగమమైన, కాంతిన్=ప్రకాశముచేత, కసీసపుమాంజిష్ఠముఁబోలెన్=రక్తవర్ణము నతిశయించిన పచ్చని రంగు వేసిన నల్లని చాందినిగుడ్డవలె, అమరెన్=ఒప్పెను.

కసీస మన నలుపురంగు. నీలిరంగని కొందఱు చెప్పిరిగాని నలుపనుటయే సమంజసము. ఆముక్తమాల్యదయందు, కసీసపదము నలుపు అను నర్థమునకె ప్రయోగింపఁబడెను. చూఁడు —

ఉ. ఇంగిలికంబునం దడిపి యెత్తుకసీసపురెంటమో యనన్
నింగి గరుత్పరంపరలనిగ్గులచేఁ దొగరెక్క." (ఆశ్వా-౪.)

తా. గంధర్వపతియైన గగనము నాక్రమించి నడుమ దండోపతండములుగాఁ జుట్టుకొనిన గగన మనుమండపము హరిద్రరక్తవర్ణములు మిశ్రిత మగురంగులు గలవల్లిచాందినీగడ్డయో యనునట్లున్నది.

తే. సొరిది నీరీతి దివిఁ దోడు సూపినట్టి
దొరలు గొలువంగ ఖచరేంద్రుఁ డరిగి యరిగి
మింట గ్రహరాజు తనసగమింట వెలుఁగు
మంథగిరిఁ గాంచి పలికె నమ్మనుజపతికి. 45

టీ. ఖచరేంద్రుఁడు=గంధర్వరాజగు నిందీవరాక్షుఁడు, సొరిదిన్ = వరుసగా, ఈరీతిన్ = ఈవిధముగా, దివిన్ = గగనమందు, తోడు = సహాయము, చూపినట్టిదొరలు = చూపెంచినట్టి సరదారులు, కొలువంగన్ = తన్ను సేవింపఁగా, అరిగియరిగి = మిగులదూర మేఁగి, మింటన్ = గగనమందు, గ్రహరాజు = భాస్కరుఁడు, తన సగమింటన్ = నడుమప్రదేశమునకు సమానముగా, వెలుఁగు, మంథగిరిన్ = మంథపర్వతమును, కాంచి, అమ్మనుజపతికిన్ = ఆప్రభువుతో, పలికెన్ = చెప్పెను.

తా. ఇందీవరాక్షుఁ డీ చెప్పినవిధముగాఁ గూడి తోడనే పరిచర్య యొనర్చుచు భటులు నడువ దవ్వేఁగి ముందు నడిమింటికి సమానముగా భాస్కరుఁడు ప్రకాశించుచున్న మందరాద్రిఁ గాంచి స్వరోచితో నిట్లు చెప్పెను.

సీ. జరఠకచ్ఛపరాజు చరమాంగగృహమేధి
భోగివేష్టనరేఖఁ బొలుచుజాణ
కులములోఁ దరితీపు గలిగి మించినమేటి
మైనాకు నొరసినమాసటీఁడు
తొలువేలుపుల వేలుపులపనుల్ గొనుతేఁడు
కడలిరాయలలోఁతుగన్న గబ్బి

సురరాజునకుఁ బాండుకరిఁ జేర్చుమరకాఁడు
    కల్పకంబులపంటకమ్మతీఁడు
తే. కంటె మథితసుధాధౌతకటకజాత
చంపకవనప్రకంపనాకంపవిసర
దళదముఖరవమధుకరముఖరశిఖర
నందనసమందిరం బగుమందరంబు. 47

టీ. జరఠ=ముదిసిన, కచ్ఛపరాజు=ఆదికూర్మముయొక్క, చరమాంగ=వెన్నుచిప్పలోని, గృహమేధి=కుటుంబి - కాపురముచేయువాఁడు, సముద్రమథనకాలమందు మందరనగము మునిఁగిపోవ నాదికూర్మము మడుగునఁ జేరిన కథ నిట ననుసంధించుకొనవలయును. భోగి=ఆదిశేషువుయొక్క, వేష్టన=మెలిగొనుటచేతనైన, రేఖల్=ఎత్తుపల్లములుగా నున్న యొఱపిడిరేఖలచేత, సొలుచు=ఒప్పుచున్న, జాణ=నేర్పరి, కులములోన్ = పర్వతకులమునందు, తరితీపు = మథించుటచేనైన మధురత్వమనువతిశయము, కలిగి, మించిన మేటి=అతిశయించిన గొప్పవాఁడు, మైనాకున్=మైనాకపర్వతమును, ఒరసిన=తుల్యుఁడైన, మాసటీఁడు=శెట్టి, తొలువేలుపుల=రాక్షసులయొక్కయు, వేల్పుల=దేవతలయొక్కయు, పనులు=మథించునట్టి పనులను, కొనుఁడేఁడు=పరిగ్రహించినరాజు, కడలిరాయలలోఁతు = సముద్రములకు రాజగు క్షీరసముద్రునిలోఁతు, కన్న=తెలిసికొన్న, గబ్బి=గాంభీర్యముగలవాఁడు, సురరాజునకున్=ఇంద్రునకు, పాండుకరిన్=ధవళగజమును, చేర్చు, మరకాఁడు=నావికుఁడు, నావికుఁడు ద్వీపాంతరములనుండి వస్తువులఁ దెచ్చునట్టుల మందరుఁడు తెల్లయేనుఁగును దెచ్చి యింద్రున కొసంగెననుట. అనఁగా మందరనగసహాయమున నింద్రునకైరావతము లభ్యమయ్యె నని భావము. కల్పకంబుల=ఈగిమ్రాఁకులయొక్క, పంట=పంటకు, కమ్మతీఁడు=సేద్యగాఁడు, కమతగాఁడు, మథిత = తరిచితీయఁబడిన, సుధా = అమృతమువలన, ధౌత=క్షాళనచేయఁ

బడిన, కటక = నడిమిభాగమందు, జాత=జనించిన, చంపకవన=చంపకా రామమందలి ప్రకంపన = వాయువువలన, అకంప=సర్వత్ర కదలుటవలన విసరత్=ఎక్కువగాఁ దొలఁగుచున్న, అఖర = మెత్తనైన, ముఖ=అస్యములచేతనైన. రవ=ధ్వనులుగల, ఝుంకారములుగు. మధుకర = బంభరములచేత, ముఖర = ధ్వనించుచున్న, శిఖర=కొమ్మలచేత, సందరస = సంతోషరసము నకు, మందిరంబు=గృహము, అగు మందరంబు, కంటె=వీక్షించితివా?

తా. రాజా! యీమంథాద్రిం గాంచితివా? ఉదధిం ద్రచ్చ నప్పుడు సహాయముగా నున్నయీపర్వతము నెన్నఁగా వుచేసికొని యుండెను. ఆదిశేషుఁడు పరివేష్టించుటచే పైనగీరలతో నొప్పు మైనాకపర్వతముతోఁ దుల్యమై గిరులలో నెల్ల శ్రేష్ఠత్వమును బొంది సురాసురులవలన మథన మను కార్యము నొనర్చి యుందధియొక్క గభీరతలు దెలిసికొని యింద్రున కైరావ తమును శ్రీవిష్ణువును గలిగించి యొసంగి తరిచి తీయఁబడిన యమృతము వలన క్షాళనముచేయఁబడి శుభ్రమైన ప్రదేశమందంకురించి వృద్ధిఁ బొందిన చంపకారామము మీఁదివాయువు తగులుటవలన ధ్వనించుచుఁ బాఱిపోవు నళుల ఝుంకరణధ్వానమువలన సానందరసమున కాధారమైన కొమ్మలచే నొప్పుచుండెను. (సంపెఁగలకుఁ దుమ్మెదలకు విరోధము ప్రసిద్ధము. సంపెఁగల తావి కనటుగా నుంట తుమ్మెదలు సహింపక త్వరగఁ బాఱిపోవుచుండెను. తొక్కలచక్కఁదనుండియె ఝుంకారముపుట్టుచున్నదిగాన ఝుంకారాతిశయము యాన వేగమును సూచించుచున్నది.) అలం-ఉదాత్తము. (మానతీఁదు. పాం)

శా. వైకుంఠాంగదహేమ సూతతవలద్వ్యాతాశనాకృష్టరే
ఖాకారంబులఁ జుట్టు నంటి మొలనూలై మేటియొడ్డాణమై
శ్రీకార ప్రభఁ గంతిమై శిఖరిరాట్సింహోల్లసత్పట్టమై [తులన్.
యీకొండ కఁగనుఁగొంటెమాయదిపురుగా హేరాళభృంగాం

టీ. వైకుంఠ = నారాయణునిదైన, అంగద = బాహుపురులయొక్క, హేమము = సువర్ణము, అతత = ఎక్కువగా, వలత్ = మెలిపెట్టుకొను,

వాతాశన = సర్పమగు వాసుకిచేన, ఆక్షిప్త=చుట్టువారఁబడిన, రేఖాకారం బులన్ = ఒఱపిఁగీఁతల యాకారములతో, చుట్టును, అంటి = అంటుకొని, మొలనూలై=అల్లికలచే నొప్పు మొలకుఁ గట్టుత్రాడై, మేటియొడ్డాణమై = మేలైన నడుము బిగికిఁ బెట్టుకొను సువర్ణాభరణవిశేషమై, శ్రీకార=శ్రీకారము యొక్క, ప్రభన్ = కాంతిచేత, కంఠికయై = గళాలంకారమై - కంటెయై శిఖరి=కొండలకు, రాట్సింహ = రాజోత్తముఁడగుటవలన, ఉల్లసత్ = వెలుఁగునట్టి, పట్టమై=పట్టాభిషేకసమయమున లలాటమునం గట్టిన పట్టమై, ఈకొండక్ = ఈమందరపర్వతమును, హారాళపుంగాంతులన్ = ఎక్కువ ప్రకాశములతో, ఇప్డున్, మాయదు = మాపుఁజెందదు. కనుఁగొంటె = చూచితివా ? ఒకరీతిగానే ప్రకాశించుచున్న దనుట.

రాట్సింహ అనుటలో రెండుపదములు శ్రేష్ఠవాచకములు.

"స్యురుత్తరపదే వ్యాఘ్ర పుంగవర్షభకుంజరాః,

సింహశార్దూలనాగాద్యాః పుంసి శ్రేష్ఠార్థగోచరాః." (అమరము.)

వాసుకిని త్రాడుగా నొనరించి త్రచ్చుటచే మందరమునం దొఱపిడి రేఖలు కలిగె ననుటకు.—

తే. "కనకకేతకకృతరేఖగాత్రయష్టి

వ్యాళతనుఘృష్టికృతవళీవలయ మగుట

మహితసోపానమును బోనిమందరాద్రి

యింపుఁ బుట్టించుఁగాత మియుద్ధతకును."(శృం. నై. ఆ. 5-ప. 62)

తా. ఉదధిఁ ద్రచ్చునెడ, తరిత్రయినమందరాద్రి ఆదిశేషుని త్రాడుఁ జేసి నిండుగాఁ జుట్టును జుట్టి ఆగుటవలన వాసుకి శరీరమువలన రాపాడఁగా నైన నాల్గువరదలు నారాయణమూర్తి భుజాంగదముల సువర్ణమువలన నగు మొలత్రాడు నడుమున బిగించుకొను నొడ్డాణము, కంఠాభరణము నను నలంకారచతుష్కమై యింతవఱకు మాసిపోక వెలుఁగుచుండెం గాంచితివా ! అలం - ఉల్లేఖము.

తే. వేద వేదాంతముల వేధ వెదకి కనని
పద్మలోచను శ్రీపాదపంకరుహము
లబ్జరేఖాంకితము లవే యచలవంశ
వల్లభుని మేఖలాసీమ నెల్ల మెఱయు. 49

టీ. వేధ = విధాత, వేద = వేదములయందును, వేదాంతముల యందుఁ = ఉపనిషత్తులయందును, వెదకి = శోధించి, కననిఁ=చూడఁజాలని, పద్మలోచను = నారాయణమూర్తియొక్క యొ, శ్రీ = లక్ష్మీప్రదములైన, పాదపంకరుహములు = పాదపద్మములు, అబ్జరేఖా = కమలరేఖలయొక్క, అంకితములు = చిహ్నముంచఁబడినవి. అవే, అచలవంశ = పర్వతసమూహమునకు, వల్లభుని = మందరగిరియొక్క, మేఖలాసీమన్ = నడుము, ఎల్లన్ = అంతటను, మెఱయున్ = ప్రకాశించుచున్నవి.

తా. వేలుపులలోఁ బెద్ద యగు బ్రహ్మయంతవాఁడు వేదములందును వేదాంతములయందును వెదకినను జూడ వశముగాని విష్ణుమూర్తియొక్క పాద పద్మరేఖలు సమస్తపర్వతములలో నతిశ్రేష్ఠమైన మందరాద్రి నడిమితావుల యందుఁ బ్రకాశించుచుండెను. అలం-నిశేషము.

ఉ. నాలుకబంతి వ్రేలఁబడి నంజొనఁ దోఁగి తమాలపల్లవ
శ్రీల హసింప నుబ్బి కనుఁగ్రేవల జేవుఱు పుక్కిలింపఁగా
వాలికమేనిపీఁ చెగయ వాడినమాల్యముఁబోలె నాదిమ
వ్యాళము దీసిపగ్గ మయినట్టియవస్థఁ దలంతు నెప్పుడున్.

టీ. ఆదిమవ్యాళము = మొట్టమొదటి దగు సర్పము - వాసుకి, నాలుకబంతి=జిహ్వలయొక్కపఙ్క్తి, వ్రేలఁబడి=అడుగునకు వ్రాలి, నంజునన్ = గరళముచేత, తోఁగి=బాగుగాఁదడిసి, తమాల=చీకటిచెట్లయొక్క, పల్లవ=చివురుల యొక్క, శ్రీలన్=సంపత్తులను, హసింపన్=పరిహాసముచేయఁగా, అతిశయింపఁగా, జేవుఱు=ఎఱుపురంగు,కనుఁగ్రేవలన్=నేత్రపుప్రక్కలయందు, ఉబ్బి=

ఉబికి, పుక్కిలింపఁగాన్ = బయటి కుమియఁగా - వ్యాపింపఁగా, వాలిక = వాడియైన, మేని = దేహముయొక్క, పేఁచు = మీఁదిచర్మము, ఎగయన్ = లేచిపోవఁగా - దోకిగొని చర్మమంతయుం నొఱపిడిచేఁ బోవఁగా, వాడిన = వదలిన, మాల్యముఁబోలెన్ = పుష్పమాలికవలె, దీనిపగ్గము = ఈమందర పర్వతమునకుఁ గవ్వపుఁద్రాడు, అవస్థన్ = చెడుదశను, ఎప్పుడున్ = ఎల్లప్పుడును, తలంతున్ = తలంచుచుందును. (పింఛెగయ యని పాఠాంతరము. పింఛము=బలము అని బ్రౌనుదొరవారి ప్రతి. ఈ పాఠ మంత సరసముగాఁ గాన్పించుటలేదు.)

తా. సురాసురులు కడలిని మథించునపుడు ఈమందరమునకుఁ గవ్వపుఁ ద్రాడుగా నొనర్చి యీపర్వతమును జుట్టినవాసుకిదుర్దశ నే నిప్పటికిని మఱవలేను. అంత నాశేషాహి విషము నుమియుచు నాగరళముచే నార్ద్రమగు జిహ్వాలవరుస తమాలవృక్షపల్లవములవలె నీలవర్ణములో వ్రేలుచుండ నేత్రములు రక్తిమమును జెంది రక్తము నుమియుచుఁ బ్రకాశింప నొడలిమీఁది చర్మ మాడి వాడిన పుష్పమాలికపోలికగా నుండెను. అలం-ఉపమ. స్వభావము.

చ. బిలముఖపంక్తి నీధరణిభృత్పతి వారిధినిర్ఝరభ్రమిన్
దలముగ మున్ను ద్రావినసుధారసధారగుణంబునన్ జుమీ
ఫలితవికారదూరనిరపాయసుఖస్థితిఁ గాంచె నాఁగఁ గో
మలవిదలచ్ఛిరోరుహతమాలవినీలిమరేఖ యొప్పెడిన్. 51

టీ. ఈ, ధరణిభృత్పతి = గిరిరాజు, మున్ను, బిల = కొండబిలములను, ముఖపఙ్క్తిన్ = వక్త్రసందోహముచేత-నోళ్లచేత, వారిధి=క్షీరసాగరమునందలి, నిర్ఝర=ఎక్కువగా, భ్రమిన్ = భ్రమణముచే, దలముగన్ = నిబిడముగా - విశేషముగా, త్రావిన = పానముగావించిన, సుధారస=అమృతముయొక్క, ధార=ప్రవాహముయొక్క, గుణంబునన్ = గుణముచేతనే, చుమీ=సుమ్మా, ఫలిత=కల్గఁబడుటచేతనైన, వికార = మార్పునకు, దూర=దవ్వైన, నిరపాయ =

చిక్కులేని, సుఖ=సుఖముయొక్క, స్థితిన్=వాసమును, కాంచెన్, నాఁగన్ = అనుకీతి, కోమల=అందమైన, విచలత్ = ఎక్కువ కదలుచున్న, శిరోరుహ= శృంగము లను శిరస్సులయం దంకురించిన కేశములో యనఁదగిన, తమాల = తమాలవృక్షములయొక్క, వినీలిమ=ఎక్కువనైల్యముయొక్క, రేఖ = వరుస, ఒప్పెడిన్ = ఒప్పుచున్నది. మిగులఁ గోమలములుగాన కానుగు తలలు ఎక్కువ నల్లఁగా నుండెను. మందరమునకు శిఖరములు తలలు, తలలెక్కుడు గాన తమాలవినీలిమరేఖ వెండ్రుకలు. ఆదికాలమునాఁటివాఁడైనను మందరునితలవెండ్రుకలు నెఱయమి యమృతము ద్రావుటచేత; ద్రావినది వక్త్రముగ; ఒకముఖచేఁ గాదు, బిలముఖసమూహముచేత. అలం. ఉత్ప్రేక్ష - రూపకము.

తా. ఈకవ్వపుఁగొండకొమ్ములయం దున్నతమాలవృక్షసముదాయ మీపర్వతము మున్ను క్షీరసాగరమునఁ దఱిమెనరై భ్రమించునప్పుడు గహ్వరము లనువక్త్రములచే సుధారసము ద్రావినహేతువున నేమో వృద్ధత్వము లేకుంట నల్లఁబాఱియుండు శిరోజములవలెఁ బ్రకాశించుచుండెను.

చ. జడధి మథింపఁ జిక్కి సుధసౌరభ మానుటఁ జావు దక్కి తా
పడఁకులనుండి దుగ్ధభవపాండిమ కొందుల నంద మొంద నిం
దడవిమెకాలతోఁ గదుప్పలై చరియించును మేతఁకై బయల్
వెడలి ధులీకులీరశకులీముఖవారిజంతువుల్. 62

టీ. జడధి=పయోనిధిని, మథింపన్ = త్రచ్చుచుండఁగా, చిక్కి = మందరాద్రి క్రిందఁ దగిలియుండి, సుధ = అమృతముయొక్క, సౌరభమున్ = పరిమళమును, ఆనుటన్ = వాసనచూచుటవలన, చావు = మరణము, తక్కి = పోఁగొట్టుకొని, దుగ్ధ=క్షీరమువలన, భవ = పుట్టిన, పాండిమ = శ్వేతత్వము, కొందులన్=దేహములయందు, అందమొందన్=ఒప్పియుండఁగా, ఇందున్ = ఈమందరనగమునందు, తాపడఁకులనుండి = శిలావకాశములయందుండి, తాళిలసందులలో నుండి, ధులీ = ఆఁడుకమఠములు, కులీర=ఎండ్రకాయ

శకులీ=ఆఁడుమత్స్యములు, మకరీ=ఆఁడునక్రములు, ముఖ = మొదలైన, వార్జంతుల్ = ఉదకమందలిజంతువులు, అడవిమెకాలతోన్ = అడవిమృగములతో సహితము, మేఁతకై = ఆహారమునకై, బయల్వెడలి = శైలమునుండి బయలుదేఱి, కదుపులై=తండములై, చరియించున్=తిరుగుచుండును.

తా. క్షీరసాగరమును దరుచుసమయమందు మీఁదికి రాలేక పర్వతముక్రిందఁ దగుల్కొనినకమఠములు, నక్రములు, మత్స్యములు, పీతలు మొదలగుజంతువులు దుగ్ధములలో నుండుటచే ధవళిమఁ జెందించేహములు గలవై యందలిసుధ యంటుటచే మరణములేనివై మందరాద్రియొక్క శిలల చెరియలలోనుండి యాహారార్థమై వనజంతువులతోఁ గూడ బయలు వెడలి తండతండములై సంచరించుచుఁ దిరుగుచుండును.

మ. అనుచున్ జందనపంకపంకిలతలంబై కేతురుద్ధాతపా
ధ్వనిరుష్ణం బయి మంచకోపరికుటీవాటీనటన్నర్తకీ
జన మై యావతసర్వతఃకలితవీక్షాతోరణ ప్రక్నిబం
ధన మై యొప్పుపురంబు సొచ్చి భవనద్వార ప్రఘాణంబునన్.

టీ. అనుచున్=అనిచెప్పుచు, చందనపంక=గంధపునీటివలన, పంకిల = బాడిదైన, తలంబై = ధాత్రీతలముగలదై, కేతు = టెక్కెములచేత, రుద్ధ= అడ్డగింపఁబడిన, ఆతప = ఎండ గలిగిన, అధ్వ = దారియందలి, నిరుష్ణంబై = ఉష్ణములేనిదై. మంచక=చప్పరములయొక్క,ఉపరి = మీఁది, కుటీ = కుటీరములయొక్క, వాటీ=పఙ్క్తులయందు, నటత్ = నృత్యముచేయుచున్న,నర్తకీజనమై = నాట్యస్త్రీలుగలిగినదై,యావత = యావనాంగనాసముదాయముయొక్క, సర్వతః = అంతటను, కలిత=నిండిన, వీక్షా=దృష్టులను, తోరణ = తోరణములవలెఁ బ్రకాశించుచున్న, ప్రక్ = పూవుటెత్తులయొక్క, నిబంధనమై=రచనగలదై, ఒప్పుపురంబు = ఒప్పుచున్న తననగరము, చొచ్చి=ప్రవేశించి, భవన =గృహముయొక్క, ద్వార = గుమ్మమునకుముం దుండు, ప్రఘాణంబునన్ =మండపమందు, (మండరి కన్వయము.)

నేల గంధప్రరోచపిచే నలుకుటచే నట్టువకత్తియలు మంచెలపై నృత్యమొనర్చిరి. లేదా ఇందీవరాక్షునిం జూడఁ బ్రజలు మూఁగుటచే నేలపైఁ జోటులేక మంచెలపై నృత్యమొనరించిరి. యువతులచూపులు తెలిచవ్వలు గ్రమ్ముచుండును. రాజును సందర్శింప నుత్సాహమును గాంచు చెలువలచూపులే నగరము నలంకరించుపూలదండలవలె నుండును. పుష్పమాలికలు చూపులు శ్వేతగణము లనుట కాధారము లోనంగఁబడెను.

తా. ఇట్లు గంధర్వుఁడు స్వరోచితోఁ జెప్పుచు దిక్కునిమంచిగంధపు కళ్ళాపులు చల్లి దారులయందుఁ జల్లఁగా నుండునట్లై ధ్వజపటము లెత్తి యెత్తుగాఁ గట్టినకట్టడపుచవికలలో నృత్యము సేయుచున్న గణికాంగనల చూపులు దిశలయందుఁ బుష్పమాలికలతోరణములు నెలకొల్పినట్లు ప్రకాశింపఁ బ్రకాశించుపురముం బ్రవేశించి. అలం. రూపకము.

క. మంత్రుల బాంధవభటసా
మంతుల నాశ్రితుల నిలిపి మహికాంతు నిశా
కాంతమణి కాంతికందళ
కాంతం బగునొక్క దొరనగర విడియించెన్. 54

టీ. మంత్రులన్=సచివులను, బాంధవ = బంధువులను, భట=పరిచారకులను, సామంతులన్ = ఇతరదేశప్రభువులను, ఆశ్రితులన్ = అనుసరించి బ్రదుకువారిని, నిలిపి=అందందు నిలువ నాజ్ఞాపించి, మహికాంతున్ = స్వరోచిని, నిశాకాంతమణి = శశికాంతమణులయొక్క, కాంతి = ప్రకాశముయొక్క, కందళ = అంకురములవలన, కాంతంబు = హృదయాహ్లాదకరమైనది, అగు, ఒక, దొరనగరన్=ప్రభుమందిరమున, విడియించెన్=విడిదిసేయించెను.

పూర్వముద్రితప్రతులందు మంత్రుల యని కలదు. ఈప్రాసము లాక్షణికసమ్మతమె. మంత్రిపదము మంత్రియనుటకు సమర్థక మగునా యనునది విచార్యము. ఆధునికముద్రితప్రతులందు మంత్రి యనియె కలదు.

తా. మంత్రులను, జుట్టములను, సేవకులను, ఇతరదేశరాజులను, ఆశ్రితులను, తగినతావులయందు బసలు చేయించి, చంద్రకాంతమణులచే ప్రకాశించు నొకరాజమందిరంబున స్వరోచిని విడిది సేయించెను.

వ. విడియించి యనంతరంబ యంతఃపురకాంతాకరాంతతంతన్యమానమణిభాజననీరాజనమంగళంబు లంగీకరించి ప్రియాంగనల సంభావించి మగుడ నాస్థానమండపంబున కేతెంచి మతంగమంకిమంకణమందపాలమరీచిమాండవ్య మార్కండేయాదిమహామునుల రావించి లగ్నంబు నిశ్చయించి గగనచరజంఘాలకరప్రేషితలేఖతరులేఖాముఖంబులఁ జిత్రరథచిత్రాయుధచిత్రసేనాదులగు గంధర్వులను వరాహకర్ణగజకర్ణసుకేతుమాణిభద్రప్రముఖయక్షులను రేవంతప్రముఖగుహ్యకులను మందారముఖ్యవిద్యాధరులను బిలిపించి వినయపూర్వకంబుగా విత్తాధిపతికి విజ్ఞాపనపత్రిక లిఖయించి నిజప్రధానులం బంచి సఙరూబరు రావించె నంత. 65

టీ. విడియించి = స్వరోచిని రాజమందిరమున నిలిపి, అనంతరంబ = వెంటనే, అంతఃపురకాంతా = అంతిపాసపుస్త్రీలయొక్క, కరాంత = కరతలము లందు, తంతన్యమాన = ధరింపఁబడుచున్న, (సంతన్యమాన = మిక్కిలి విస్తరింపఁబడుచున్న - ద్రాసుదొరవారిపాఠము.) మణిభాజన = మానికపుఁబళ్లెరములయందైన, నీరాజన = ఆరతులయొక్క, మంగళంబులు = శుభక్రియలు - మంగళపుటారతులు, అంగీకరించి = పరిగ్రహించి, ప్రియాంగనలన్ = అనుంగుచెల్పెలులను, సంభావించి = గౌరవించి, మగుడన్ = తిరుగ, ఆస్థానమండపంబునకున్ = సభామంటపమునకు, ఏతెంచి = వచ్చి, మతంగుఁడు, మంకి, మంకణుఁడు, మందపాలుఁడు, మరీచి, మాండవ్యుఁడు మార్కండేయుఁడు మొదలగు, మహామునులన్ = గొప్పమునిశ్రేష్ఠులను, రావించి = వచ్చునట్లుఁ జేసి, లగ్నంబు = సుముహూర్తము - రాశ్యుదయమును, నిశ్చయించి = నిర్ణయించి, గగన

చర = గంధర్వులగు, జంఘాల = శీఘ్రగాములగు భటులయొక్క, "జంఘాలోఽతిజవస్తుల్యౌ" అమరము. కర = హస్తములందుంచి, ప్రేషిత = పంపఁబడిన, లేఖకరు = దివ్యకరుపులనుండి సంపాదించిన, లేఖాముఖంబులన్ = శుభలేఖల మూలముగా, చిత్రరథుఁడు, చిత్రాయుధుఁడు, చిత్రసేనుఁడు, మొదలుగువారు, అగు గంధర్వులన్ = గంధర్వులను, వరాహకర్ణుఁడు, గజకర్ణుఁడు, సుకేతుఁడు, మాణిభద్రుఁడు మొదలుగుయక్షులను, రేవంతుఁడు, మొదలుగాఁ గలగుహ్యకులను, మందారుఁడు మొదలైన విద్యాధరులను, పిలిపించి, విత్తాధిపతికిన్ = కుబేరునికి, వినయపూర్వకంబుగాన్ = మిక్కిలి నెమ్మదితో, మిగుల సడకువ ముందుకలుగునట్లుగా, విజ్ఞాపకపత్త్రిక = విన్నపంపుజాబు, లిఖయించి = వ్రాసి, నిజప్రధానులన్ = స్వీయసచివులను, పంచి = పంపించి, నలకూబరున్ = కుబేరునికుమారుని, రావించెన్ = రప్పించెను. అంతన్ = ఆ పిమ్మట (ముందరి కన్వయము.)

క. పసుపులనలుఁగిడి రైదువ
బిసరుహలోచనలు పెండ్లిపెద్దలయాజ్ఞన్
వసుధాధ్యక్షుఁబుభుక్షున
కసితాలకభరకుఁ బేరఁటాండ్రగిఁ బాడన్. 56

టీ. ఐదువ బిసరుహలోచనలు = పద్మలోచనలగుముత్తైదువలు, పెండ్లిపెద్దలయాజ్ఞన్ = పెండ్లి కేతెంచిన పెద్దలగువారియాజ్ఞాప్రకారము, వసుధాధ్యక్షుఁబుభుక్షునకున్ = రాజేంద్రుఁడగు స్వరోచికిని, అసితాలకభరకున్ = నల్లనికురులుగల మనోరమకును, ఒగిన్ = వరుసగా, పేరఁటాండ్రు = పేరంటముఁజేయవచ్చిన ముత్తయిదువులు, పాడన్ = పాటలు పాడుచుండఁగా, పసుపుల నలుఁగు = పసుపుతోఁ గలిపిననలుఁగులు, ఇడిరి = పెట్టిరి.

పేరంట మన శుభకార్యములయందుఁ దాంబూలాదులకొఱకు వారలఁ బిలుచుట. ఆ పేరంటముగల స్త్రీలు పేరఁటాండ్రు, అనఁగాముత్తైదువు అని భావము.

తా. పెండ్లిపెద్దలయాజ్ఞ చేత ముత్తైదువలు స్వరోచికి మనోరమకును బేరఁటాండ్రు పాటలు పాడుచుండఁగా వరుసగాఁ బసుపు నలుఁగులుం బెట్టిరి.

ఉ. మజ్జన మాడె రాజు కృశమధ్యమ లింపున నంప గుంపులై
గొజ్జఁగనీటివెల్లువలు గోవజవాజులనిగ్గుఁ జూపఁ జం
చజ్జరఠాహికంచుకముచాయమడుంగుల నొత్తెఁ జెమ్మనీ
రుజ్జగిలన్ వహించె మెయినూఁదినఁబాఱుదుకూలచేలముల్.

టీ. రాజు = స్వరోచి, కృశ = అల్పమగు, మధ్యములు = అవలగ్నములుగల యువతులు - సన్ననినడుములుగల చెలువలు, ఇంపునన్ = ఉత్సాహముతో, గుంపులై = గుంపులుగాఁ గూడి, వంపన్ = జలమును పోయఁగా, గొజ్జఁగనీటి = పన్నీటియొక్క, వెల్లువలు = వఱదలు, గోవ = గోవదేశపు, జవాజుల = జవ్వాజులయొక్క, నిగ్గున్ = అతి సౌరభమును, చూపన్ = కనఁబఱుపఁగా మజ్జనమాడెన్ = తాన మొనర్చెను, గోవాదేశపుఁ బ్రశస్తమగు జవ్వాదితావులను వెల్లడించు పన్నీట రాజు స్నానము గావించెను. చంచత్ = ప్రకాశించుచున్న, జరఠ = ముదిసిన, అహి = సర్పమగు వాసుకియొక్క, కంచుకముచాయ = పొరవంటి తెల్లనిరంగుగల, మడుంగులన్ = తెల్లబట్టల వలన, చెమ్మనీరు = శరీరమునఁ జెమ్మగా నుండునుదకము, ఉజ్జగిలన్ = పోవునట్లు, ఒత్తెన్ = తడియొత్తుకొనెను. ముదిసిన పాముకుబుసము మిగుల సన్నముగా నుండును. ఊఁదినన్ = ఊఁదినంతనే, పాఱు = ఎగయునట్టి, దుకూల = ప్రశస్తములైన, చేలములు = వసనములు, మెయిన్ = శరీరమున, వహించెన్ = ధరించెను.

తా. ఆ సమయమున స్వరోచి దాసీజనంబు పోయఁగా జవ్వాజివాసనచే నొప్పు ప్రశస్తమగు పన్నీట జలకమాడి పాముకుబుసమువలె సన్నముగా నుండు శుభ్రవస్త్రములచే నొడలుఁ దుడిచికొని విలువ యగు చేలములు దాల్చెను. అలం. నిదర్శనము. అతిశయోక్తి.

చ. గరువున కొత్తఁ జెంగలువకచ్చు ఘటించినమౌళిఁ జుట్టెఁ జెం
దిరిక చెఱంగునన్ బసిఁడితీఁగెలు నించినజిల్గుపాగ బం
భరసభ వాసనాపవనపారణఁ దేల నలందెఁ గస్తురిన్
మరకతమౌక్తికాదిమణిమండనమండితుఁ డయ్యె నయ్యెడన్.

టీ. అయ్యెడన్ = ఆసమయమునందు, గరువునకున్ = ఒకవైపునకు, ఒత్తన్ = వ్రాలునట్లు, చెంగలువకచ్చు = రక్తోత్పలంపు కుసుమకందుకము, (ఎఱ్ఱకలువరేకలు గాఁ బింకెకూర్చి యని శ్రీనుబోరవారి ప్రతి.) ఘటించిన మౌళిన్ = తాల్చిన శిఖయోఁదన, చెందిరికఁ=చంద్రకావివసనముయొక్క, చెఱంగునన్ = కొనయందు, (తెఱంగునన్ = రీతిగా. పాఠాంతరము). పసిఁడితీఁగలు = సువర్ణసూత్రములు, నించిన = నిండించిన, జిల్గుపాగన్ = పలుచనితలగుడ్డను, చుట్టెన్ = తలకుఁ జుట్టుకొనెను. బంభర = తేంట్లయొక్క, సభ = సమూహము, వాసనా = సౌరభముతోఁ గూడిన, పవన = వాయువుయొక్క, పారణన్ = భక్షించుటచేత, తేలన్ = సంతసింపఁగా, కస్తురిన్ = మృగమదమును, అలందెన్ = లేపముచేసికొనెను. మరకత = పచ్చలును, మౌక్తిక = ముత్తియములు, ఆది = లోనగు, మణి = మణులుగూర్చిన, మండన = అలంకారముచేత, మండితుఁడు = శైసేసినవాఁడు, అయ్యెన్ = ఆయెను.

చెందిరిక తెఱఁగునన్=కమ్మవైమద్ధు విధముగా నని శబ్దరత్నాకరము.

రత్నములు రాజులకు రసప్రదములు, స్త్రీలకు సౌఖ్యదాయకములు గాన రాజు ధరించెను. రత్నములనుగూర్చి.—

"తేజసి స్యుః పురుషశ్రేష్ఠాః రసబంధనకారిణః
స్త్రియం కుర్వంతి కాయస్య కాంతిం స్త్రీణాం సుఖప్రదాః."

(భావప్రకాశము.)

చెందిరిక యనరక్తవర్ణవస్త్రము. స్వరోచి యెఱ్ఱనితలగుడ్డఁ జుట్టుకొనెను. చెందిరిక రూపాంతరము చెంద్రిక. చెంద్రిక యన నెఱ్ఱవలువ యనుటకు.—

ఉ. "చెంద్రికవల్వయు సొబంచుట్టి—" (విజయ. ఆ. 3.)

చ.'చికిలిపసిండిఁబ్రాఁతనుచెంద్రికవన్నియమేలంకట్టు' (వసుచరిత్రము.ఆ.౫.)

తా. స్వరోచి రక్తోత్పలకందుకమును బెట్టి సిగచుట్టుఁ జుట్టివచ్చునట్లు కుసుంబారంగు వేసిన యంద మగు నెఱ్ఱనికలపాగఁ జుట్టి కస్తూరిం బూసికొని రత్నమయాభరణములను ధరించెను.

మ. కదిసెన్ లగ్న మటంచు మంత్రులు దొరల్ గంధర్వరాజాజ్ఞను
న్మదవేదండఘటాభటాశ్వరథసేనాజైత్రవాదిత్రసం
పదమీఱన్ జనుదెంచి కాంచిముద మొప్పన్ జేసిరారూఢుగాఁ
గదళీకాంచనకక్ష్యలన్ మెఱయు లేఖస్వామిచౌదంతిపై. 59

టీ. మంత్రులు = ఇందీవరాక్షునిమంత్రులు, దొరల్ = పెండ్లి పెత్తనమునకు వచ్చిన రాచబందుగులు, లగ్నము = సుముహూర్తము, కదిసెన్ = దగ్గఱకు వచ్చెను, అటంచున్ = అని, గంధర్వరాజాజ్ఞన్ = ఇందీవరాక్షుని యనుమతిచే, ఉన్మద = మదాతిశయముచే నొప్పారు, వేదండ = కరుల యొక్క, ఘటా = సమూహములును, భట = కాల్బలములును, అశ్వ = హయములును, రథ = రథములును, మొదలగు, సేనా = చతురంగసేనా పరివారము యొక్కయును, జైత్ర = జయస్వభావములగు, వాదిత్ర = భేరి మొదలగు వాద్యములయొక్కయును, సంపద = వైభవము, మీఱన్ = అతిశయింప, చను దెంచి = వచ్చి, కాంచి = దర్శనమొనరించి, ముదము = ఉత్సాహము, ఒప్పన్ = ఒప్పిదము కాఁగా, కదళీ = కేతనములచేతను, కాంచన = సువర్ణముచే నొనర్పఁబడిన, కక్ష్యలన్ = నడుముకట్టుచేతను, నడికట్టుపట్టులచేతను, మెఱయు = ప్రకాశించు, లేఖస్వామి = దేవేంద్రునియొక్క, చౌదంతి పైన్ = దంతచతుష్కముచే నొప్పు గజముమీఁద, ఆరూఢుఁగాన్ = ఎక్కినవానినిగా, చేసిరి = ఒనరించిరి.

(కదళిపదము జెండాయందును అరఁటియందును వర్తించును. "కదళీ ధ్వజమోచయోః" ధనంజయనిఘంటువు. "కదళీ వైజయంత్యాం చ రంభాయాం హారిణాంతరే. విశ్వము".)

ఏనుఁగులపై పతాకములు గట్టుట కలదు. ఇట్టి ప్రయోగములు పలు తావులఁ గలవు.

సీ. "పాండవుల నడిసన్న యొసఁగులు దంచెనమ్ముల పెంపు గగనంబు గొలఁది పెట్ట"
(భార—విరాట.)

"హాలునేనుంగులు కుంభమధ్యముల వ్రాలుమావతులపై వ్రాలు దంచెనలు"
(రామా—యుద్ధ.)

దంచెనములన టెక్కెములు.

గజములకుఁ గదళికదంబాలంకారము వసుచరిత్రమునందుఁ గూడఁ జెప్పఁబడినది.

ఉ. "ధాతుపరాగరక్తియును దంతవిభక్తియుఁ జామరప్రకా
శాతిశయంబుసంకుల మదాంకనముల్ గదళీకదంబసం
భూతియుఁ గర్బురాకృతియుఁ బుష్కరభూతియుఁ బూని భద్రదా
ఖ్యాతివహించి మించె పృథుగండము లచ్చట నద్భుతంబుగన్."
(అ. ౨. ప. ౭౨.)

తా. పెండ్లి సుముహూర్త మాసన్న మయ్యె నని గంధర్వరాజు నాజ్ఞ మంత్రులును పెండ్లి పెద్దలును మంగళారావములు సెలంగ చతురంగ సేనాయుక్తులై ప్రయాణమై స్వరోచివిడిసిన రాజమందిరమున కేఁగి యారాజేంద్రుం జూచి యానందించి తాము అలంకరించి తీసికొని వెళ్లిన యైరావతముపై నెక్కించిరి.

ఉ. అత్తఱిఁ బట్టణంబు వికచాంబురుహాక్షులు కౌతుకంబునన్
జిత్తము లుల్లసిల్లఁ గయిసేసి గృహాంగణసౌధమాలికల్
హత్తి నరేంద్రవీథిఁ జతురంగబలంబులుఁ గొల్వఁగా మరు
న్మత్తగజంబుపైఁ జనుకుమారశిరోమణిఁ జూచి రుబ్బుచున్.

టీ. అత్తఱిన్ = ఆ సమయమునందు, పట్టణంబు = పురినిగల, వికచ = వికాసమును నొందిన - వికసించిన, అంబురుహ = పద్మములవంటి, అక్షులు =.

నేత్రములుగలకాంతలు, కౌతుకంబునన్ = సంతోషముతో, చిత్తములు = మనస్సులు, ఉల్లసిల్లన్ = సంతోషము లొందఁగా, కయిసేసి = భూషణములం దాల్చుకొని, గృహాంగణ = ఇండ్ల వాకిండ్లయొక్క, సౌధ = హర్మ్యములయొక్క, మాలికల్ = పఙ్క్తులను, హత్తి = హత్తుకొని చేరి, నరేంద్ర వీథికిన్ = రాజపథమునందు, చతురంగబలంబులున్ = నాలుగు సేనాంగములును, కొల్వఁగాన్ = సేవింపఁగా, మరుత్ = దేవతలయొక్క, మత్త = మదించిన, గజంబుపైన్ = ఐరావతముపైని, చను, కుమార శిరోమణిన్ = రాజపుత్త్రోత్తముఁడగు స్వరోచిని, ఉబ్బునన్ = ఆనందముతో, చూచిరి.

తా. పట్టణమునం గల సుదతులందఱు నానమయమున నానందముతో నలంకరించుకొని వచ్చి గృహములయందును మేడలందును బ్రవేశించి రాజపథమున నైరావతారోహుఁడై వెళ్లుచున్న స్వరోచిం గాంచిరి.

ఉ. అంచెలు గట్టి కాలితొడునై చననీవు గదమ్మ ప్రోదిరా
యంచలి వేటిసంగడములయ్యెను దయ్యము యేటి వెక్కనా
కంచుఁబదంబునన్ మొరయునందియయూడఁగఁదన్ని పోయిపీ
ఠించె లతాంగి యోర్తుమురజిన్ని భసాగర మేఖలావిభున్.

టీ. లతాంగి = లతవంటి శరీరముగల రమణి, ఓర్తు = ఒకానొక త్తె, ప్రోదిరాయంచలు = చనువైన రాజమరాళములు-పెంపుడు రాజహంసలు, అంచెలు గట్టి=బారులు దీఱి, కాలితొడునై = పాదమంజీరముల ధ్వనినాలకించుట యనుబంధుత్వముకలవియై, చననీవు = పోవనిచ్చుటలేదు, కదమ్మ, ఇవేటిసంగడములు = ఇవియెక్కడి స్నేహములు, సహచరములు, అయ్యెను = ఆయెను, దయ్యము = దైవమా, నాకున్ = నా వంటి తగులము వానికి, ఏటి వేడ్క=సందర్శనోత్సాహ మెక్కడిది, అంచున్ = అనుచు, పదంబునన్ = పాదమునందు, మొరయు = ధ్వనించుచున్న, అందియన్ = అందెను, ఊడఁగఁదన్ని = ఊడిపోవునటుల గాలం విదలించి, పోయి = ద్వారమా

దగ్గఱఁ బోయి, మురజిత్ = నారాయణమూర్తితో, నిభుఁడ్ = సమానుఁ
డగు, సాగర = సముద్రమే, మేఖలా = ఒడ్డాణముగాఁగల భూమియొక్క,
విభుఁడ్ = భర్తయగు స్వరోచిని, వీక్షించెన్.

అందెలమ్రోఁత యంచలమ్రోఁతవలె నుండుటచే నంచలు వెంబడించు
నను కవిసమయము. ఈ యంశము పలుచోటులఁ గలదు.

శ్లో. "ఏతాశ్చలద్వలయ సంహతి మేఖలోత్థ
ఝంకారనూపురపరాజిత రాజహంస్యః," (భర్తృహరి.)

సీ. "తళుపద్మ మని యంటఁ దెరఁగుసంచకు నంఘ్రి
హీరాంగదమృణాళ మిచ్చి యనిచె." (వసు. ఆ. ౧.)

కడియమిచ్చుటచే సజాతీయమగు కాలిధ్వని లేమిచే నంచ వెనుకకేఁగ
నని భావము.

తా. తన కాలియందెలమ్రోఁత హంసధ్వనివలె నుండుటచేఁ దమ
జాతి యంచలరొద యని తలంచి పెంపుడు రాయంచలు తన వెంట నంటి
రాసాగెను. అంచలగుంపు వెంటవచ్చుట తనసందర్శనక్రియ కాటంకమని
తలంచి కాళ్లను జుట్టుకొన వానిం దప్పించుకొనఁ దలంచి పాదకటకముల
నూడఁదన్ని వెడలెను.

చ. వలపులపల్లవుం డొకఁడు వట్టిచలంబున నేఁప దీనయై
యలుకలు తీర్చితీర్చి యొకయచ్చర వచ్చి నృపాలు నన్నగ
ర్వాలువడిచూచెఁ గాముకుఁడు వెంటనె రానపుడార్తఘూర్ణయై
వెలవెలఁబాఱెఁ దన్ముఖము వెల్వెలఁబాఱె విటాననాబ్జమున్.

టీ. ఒక అచ్చర = అప్సరస్త్రీ, వలపులపల్లవుం డొకఁడు = కాముకుఁ
డైన విటుఁడొకఁడు, వట్టి చలంబునన్ = కారణములేని మచ్చరముచేత,
ఏఁపన్ = బాధింపఁగా, దీనయై = విచారపడినదై, అలుకలు = అతని క్రోధము
లను, తీర్చి తీర్చి = తిన్నఁగాఁదీరిపోవునటు లొనరించి, అన్నగర్వాలువడి = తన

నివాసమగు హర్మ్యమును వదలి, వచ్చి = ద్వారము చెంగటికి వచ్చి, నృపాలుఁ = రాజును, చూచెను. అపుడు = ఆ రాజును జూడవచ్చు సమయమందు, కాముకుఁడు = వలచినవాఁడునై, వెంటనె రాఁ = వెంబడించి రాఁగా, ఆర్త = చెందఁబడిన, ఘర్మయై = స్వేదముగలదై, తన్ముఖము = ఆమెముఖము, వెలవెలఁబాఱెఁ = తెల్లఁబోయెను. విట = విటకానియొక్క, ఆననాబ్జముఁ = ముఖపద్మమును, వెల్వెలఁబాఱెఁ = తెల్లఁబోయెను.

తా. అప్సరసయొక్కతె విటుఁడు మాటిమాటికిఁ దనపైఁ గోపించుచుండ నాతని కోపముం బోఁగొట్టి పోఁగొట్టి చిరాకుపుట్టి ప్రభువునీక్షించు మిషతో లోననుండి వీథిలోనికి వచ్చి రాజుం గాంచెను. వెంటనే నేత్రకాఁడును వచ్చెం గావున నాతనిం జూచి తనతలంపు వలపుకానికిఁ దెలిసిన దేమో యనుచింతచే శరీరము చెమర్చ మోము విన్ననయ్యెను. పిమ్మటఁ దన మాట సాగకపోయెఁగదా యను తలంపుతో విటకాని మోమును విన్ననయ్యెను.

చ. చిలుకలకొల్కి కల్కి యొకచేడియ నాటకసాలమేడపై
నిలువున నాడుచుండి ధరణీపతిఁ జూడఁ దలంచి యంచునన్
నిలిచిరహిన్ గనుంగొనుచు నెయ్యమునన్ దనువల్లి యుబ్బి కం
చెల తెగి పడ్డఁ గేలనముచీర చెఱంగున మూసెఁ జన్నులన్.

టీ. చిలుకలకొల్కి = చిలుకముక్కునుబోలిన యెఱ్ఱని కనుగొలుకులుగల, కల్కి = అందకత్తెయైన, ఒకచేడియ = ఒకానొక చెలువ, మేడపై నిలువునన్ = హర్మ్యముమీఁది యింటియందలి, నాటకసాలన్ = నాట్యశాలయందు, ఆడుచుండి = నృత్యము చేయుచునుండి, ధరణీపతిన్ = నృపాలుని, చూడఁదలంచి = చూడవలయు నని యుద్దేశించి, అంచునన్ = నాటకశాల చివరను, నిలిచి=నిలిచియుండి, రహిన్=కోరికతో, కనుంగొనుచున్, నెయ్యమునన్=స్నేహముచేత-ఆనందాతిశయముచేఁ గాంచుటవలన, తనువల్లి=తీవవంటి శరీరము, ఉబ్బి,కంచెల=కంచుకము, తెగి=బిగువుచేమూడిపీడిపోయి, పడ్డన్=పడి

బోఁగా, కేతనము చీరచెఱంగునన్ = టెక్కెముయొక్క వస్త్రపుకొనచే, చన్నులన్ = స్తనములను, మూసెన్ = మాటుపఱచెను. రాజగౌరవార్థము గృహములపై నెలకొల్పఁబడిన కేతనపటమె పైఁటగా నయ్యె నని భావము.

ఇందు హావభావము లభివర్ణితములు. చను లుబ్బొంగుట దర్శనోత్సాహమునఁ గాన నిది కామేంగితము. కామేంగితములు ఇదివఱకె యుదాహరించితిమి. గుబ్బ లుబ్బొంగి రైకపగులుట కామేంగిత మనుటకు.—

“మోక్తుం నైచ్ఛతి కుచపటీమాత్మసా సైవ భిక్షా” (బిల్హణీయము.)
“ప్రాగుత్తుంగఘనస్తనాంగణగళచ్చారూత్తరీయాంచలా”
(పుష్పబాణవిలాసము.)

అవలోకనవశమున గుబ్బ లుబ్బొంగు ననుటకుఁ బ్రమాణము.—

మ. “జిలుగుంబయ్యెద జీరువాఱి యొడలన్ శృంగారపత్రాంకురం
బులతో నొక్కచకోరలోచనకుచంబుల్ పూర్ణకళ్యాణమం
గళకుంభంబులు నూత్నపల్లవవిభంగ శ్రీసమేతంబులై
వలిలం జెన్నెసలారె నైషధమహీనాథావలోకంబునన్.”
(శృంగారనై. ఆ. ౬. ప 67.)

తా. అందకత్తె యొకతె మేడపైభాగమందలి నాటకసాలలో నర్తనము సేయుచు స్వరోచిని గాంచుటకుఁ దలంపుగలిగి నాట్యశాలకొన నొక వైపున నిలిచి యుండి యాతనిఁ జూచుటవలనఁ గలిగిన మోహాతిశయమున శరీరము పొంగి అవికముడి తెగి యూడి పడిపోవుటచేఁ జన్నులు బహిరంగము కాఁగా నందు నిల్పియున్న కేతువుయొక్క గుడ్డకొంగుచేఁ జన్నులను గప్పికొనెను.

ఉ. కీరమనోజ్ఞవాణి యొకకిన్నరి కిన్నెర మీటిమీటి యొ
య్యారపులీల నేఁగి వసుధాధిపుఁ గన్గొని జిల్గుపయ్యెదన్

హారముఁజక్కఁబెట్టెడుకుచాహితహ_స్తముపై (డిగోళ్లుహిం
సారతిసేయుదర్పకునిసంపెఁగముల్కు_లుఁబోలె మించఁగన్.

టీ. కీరమనోజ్ఞవాణి = శుకవాక్యములవంటి మనోహరమగుమాటలు గలు, ఒకకిన్నరి = కిన్నరాంగనయొకర్తు. కిన్నెర, మీటిమీటి = వాయించి వాయించి, ఒయ్యారపులీలన్, పోయి, జిల్గుపయ్యెదన్ = పలుచనిపైటను, హారమున్, చక్కఁబెట్టెడు = సద్దుకొనుచున్న, కుచ = పాలిండ్లపై, ఆహిత = ఉంపఁబడిన హస్తము = కరముయొక్క, పైఁడిగోళ్లు = సువర్ణపునఖములు, హింసా = విరహులను బాధపెట్టుటయందు, రతిసేయు = ఇష్టపడునట్టి, దర్పకుని = మదనునియొక్క, సంపెఁగముల్కులుఁబోలెన్ = సంపెంగపువ్వు బాణములంబోలె, మించఁగన్, వసుధాధిపున్ = ప్రభువును, కన్గొనెన్ = చూచెను.

తా. కిన్నరాంగన యొకర్తు కిన్నెర వాయించుచు వాయించుచు మాని స్వరోచిం జూడ నేఁగి తీవలను మీటునప్పుడు వ్రేలికిఁ దగుల్చుకొను బంగారుగోరులుగల వ్రేళ్లతో హారములను బయ్యెదను సవరించుకొనుచు ప్రభువుం గాంచునపు డాగోళ్లు విరహులగు స్త్రీలను బురుషులను హింసింప నిచ్చగించు మారుని సంపెఁగపూవులముల్కులో యను రీతి నున్నది. అలంకారోత్ప్రేక్ష.

చ. పరవశదైన్య మాడుకొను ప్రౌఢలఁ గానదు ఘర్మవారిచేఁ
గరఁగి స్రవించుచిత్రకము గాన దనాదృతవీటిపాటలా
ధరమున సున్న మంటినవిధంబును గానదు నవ్వ్యటాల కా
భరణము గొన్నఁ గానదొకబాల నృపాలునిఁ జూచినివ్వెఱన్.

టీ. ఒకబాల=ఒకయౌవనాగమముతో నలరుచిన్నది, నృపాలునిన్ = స్వరోచిని, చూచి = సందర్శించి, నివ్వెఱన్ = తొట్రుపాటుచేత, పరవశదైన్యము=తనమోహమువలనఁ గలిగిన దీనత్వమును, ఆడుకొను = చెప్పుకొను,

చున్న, ప్రౌఢలన్=ప్రౌఢత్వముగల యువతులను, కానదు=చూడదు, ప్రౌఢ కాంతలు బాలభావమును గ్రహించి యెంత కామముగలది యని నింద యొనరించుచుండిరి. తదేకదృష్టితో నుంటచే బాల యానింద గ్రహింపఁజాలదాయెను. ఘర్మ=స్వేదకముయొక్క, వారిచేన్=ఉదకముచేత, కరఁగి, స్రవించు=జాఱుచున్న, చిత్రకము = బొట్టు, కానదు, అనాదృతిన్ = ఆదరములేకపోవుటచేత, వీటి = తమ్మలముచే నయిన, పాటల=రక్తవర్ణముతోడి, అధరమునన్ = పెదవియందు, సున్నము, అంటిన విధంబును = అంటుకొనినరీతిని, కానదు = చూడదు. నవ్యవటాలకున్=పరిహాసమునకు, ఆభరణము=వస్తువును, కొన్నన్ = ఎవ్వరైనఁ బుచ్చుకొనినను, కానదు= తెలిసికొనదు.

ఇందు స్తంభస్వేదము లనుసాత్వికభావములు చెప్పఁబడెను లక్షణములు,—

శ్లో. "సర్వేఽపి సత్వమూలత్వాద్భావా యద్యపి సాత్వికాః,
తథాప్యమీషాం సత్త్వైకమూలత్వాత్సాత్త్వికప్రథా.
అనుభావాశ్చ కథ్యంతే భావసంసూచనాదమీ,
... ...
అన్యేషాం సుఖదుఃఖాదిభావేషు కృతభావనం,
అనుకూల్యేన యచ్చిత్తం భావకానాం ప్రవర్తతే.
సత్త్వం తదితి విజ్ఞేయం ప్రాజ్ఞైస్తస్మాత్సముత్థితాన్,
సాత్వికా ఇతి జానంతి భరతాద్యా మహర్షయః.
తే స్తంభస్వేదరోమాంచస్వరభేదాశ్చ వేపథుః.
వైవర్ణ్యమశ్రుప్రళయావిత్యష్టౌ పరికీర్తితాః." (రసార్ణవసుధాకరము.)

తా. ఒకానొకచిన్నది ముగ్ధత్వముచే నృపాలుని గాంచి పరవశత్వమును బొంది, తన్నుఁ జూచి నిందించు ప్రౌఢస్త్రీలను, చెమటబిందువులచేఁ గరఁగిపోవుచునబొట్టును, తమ్మలము సేయుతఱి పెదవి నంటుకొనిన సున్నమును, పరిహాసమునకుఁ దాను దాల్చినసగను దీసికొన్నను నేమియుం దెలియంగక యంతయుం మఱచి యున్నది.

చ. అలికులవేణి యొక్కతె రతాంతమునన్ దనయంగవల్లికన్
బులకలుచొక్కులేఁజెమరు పుట్టఁగ నేఁగి నరేంద్రుఁజూడఁగా
పులకలు చొక్కులే జెమరుఁబోవకయట్టుల యుండెనట్టిదా
చెలువగువానిఁగన్గొనిన చెల్వకుఁ జూపుల కావె కూటముల్.

టీ. అలికులవేణి = తేఁటిగుంపువంటి జడగలిగిన, ఒక్కతె, రతాంతమునన్ = సంభోగానంతరమున, తన, అంగవల్లికన్ = లతవంటి శరీరమందు, పులకలు = మేని వెండ్రుకలు నిక్కపొడుచుకొనుటలు-గగుర్పాటు, చొక్కు = ఒడలు తెలియకుండుట, లేఁజెమరు = చిన్నచెమ్మట, పుట్టఁగన్ = కలుగఁగా, ఏఁగి = ద్వారముకడకుఁబోయి, నరేంద్రున్ = స్వరోచిని, చూడఁగన్ = చూడఁగా, ఆపులకలు-చొక్కు లేఁజెమరున్ = సంభోగము చేయుటచేతఁ గలిగిన గగుర్పాటు పరవశతవలన కొంచెముగాఁ జెమటపోయుట, పోవక = అణఁగిపోవక, అట్టుల = ఎప్పటియట్లే, ఉండెను, అట్టిది = అనంతలి యటువంటిది, ఔర్, చెలువగు వానిన్ = అందగానిని, కన్గొనినన్ = చూచిన, చెల్వకున్ = రమణికి, చూపులు = దృష్టులే, కూటముల్ = రతులు, కావె = అగును.

ఇందు స్తంభరోమాంచస్వేదములు సూచింపఁబడెను. స్తంభము, గగుర్పాటు, చెమట యివి సంభోగసమయమునందుఁ గామేంగితములందును గలుగుట ప్రసిద్ధము.

తా. సంభోగమువలనఁ గలిగిన గగుర్పాటు, చిఱుచెమట మొదలగునవి మాటుపఱుపక యొకచెలువ స్వరోచినిఁ దిలకింప నుత్సాహపడి వచ్చెను. రాజును జూడఁగ నుత్సాహాతిశయమున మఱల స్తంభరోమాంచ స్వేదాదులు జనించెను. అలం - అర్థాంతరన్యాసము.

చ. అలరులబంతి జృంభికకు నడ్డము సేయుచుఁ గర్ణపాళిపై
కలకలఁ ద్రోయుచున్ దరఁగ కౌ ప్రముదాశ్రులు గోటమీటుచున్, జెలిభుజపీఠిఁ గొత్తగిలి చిల్కను దువ్వుచు వాలుఁగన్ను
గ్రేవల కుచభార చేర నొక వారవిలాసిని చూచె రాసుతున్.

టీ. ఒక, వారవిలాసిని=అందకత్తెయగు వేశ్య, అలరులబంతెన్=పువ్వు కందుకమును, జృంభికతన్ = ఆవులింతకు, అడ్డము చేయుచున్ = చాటుచేసి కొనుచు, కర్ణపాళిపైకిన్ = చెవికమ్మిపైకి, అలకలన్ = ముఖముమీఁదికివచ్చునవి—ముంగురులను, త్రోయుచున్=ఎగద్రోయుచు, తరఁగలు=కెరటములు, ఔ, ప్రమదాశ్రులు = ఆనందబాష్పములు, గోటన్ = గోటితో, మీటుచున్ = ఎగఁజిమ్ముచు, చెలి=నేస్తకత్తెయొక్క, భుజపీఠిన్ = పీఁటవలెనున్న భుజముపై. ఒత్తగిలి = కొంచె మొఱఁగి, చిల్కను=పెంపుడుచిలుకను, దువ్వుచున్=గోటితో గీకుచు, వాలుఁగన్నుఁగ్రేవలకున్ = పొడవులగుక్రేఁగన్నులకు, ఉదధార=ఎక్కువ ప్రేమవలన ఉబ్బిన కంటినీటిధార, చేరన్ = చేరుకొనఁగా—నిండఁగా, రాసుతున్=స్వారోచిని, చూచెను=కాంచెను.

ఇందు అశ్రు వను సాత్త్వికభావము సూచింపఁబడినది.

తా. ఒకవారకాంత యావులింత రాఁగాఁ బువ్వుబంతిని నోటికడ్డుగా నుంచుకొని మోమున వ్రేలాడుముంగురులఁ బ్రక్కకొత్తించుచు చేతిలోని శుకమును దువ్వుచుఁ గంట నీరు పెట్టుచు చేస్తకత్తెభుజముమీఁది కొఱగి నిలిచి యుండి స్వారోచిం దిలకించె. అలం—స్వభావోక్తి.

చ. జిలుఁగులఁ బెట్టుచున్ దొడలఁ జంద్రికపావడ యంట మైతడిన్
బెళపెళ లేనిచిన్నగటిబింకపుఁ జన్నులఁ జేర్చికొంచు వే
జలకము లాడియాడి యొకచాన కరస్థితకేశయై నృపున్
వెలువడి చూచె లోఁబడితి నీకని బాసకు నిల్చెనో యనన్.

టీ. ఒకచాన = ఒకచిన్నది, జలకములు = మజ్జనములు, ఆడియాడి = చేసిచేసి (ద్విరుక్తి యాదరాతిశయము దెలుపును) జిలుఁగులన్ = పలుచని చిన్నరంపెలను, పెట్టుచున్ = తడియొత్తుటకు మేనిపైనొత్తుచు, మైతడిన్ = శరీరమందలి తడివలన, తొడలన్ = ఊరువులపైని, చంద్రికపావడ=చంద్రకావిగాగర, అంటన్ = అంటుకొనఁగా, కటిన్ = నడుమును, వెళవెళలేని

ఛిరన్ = తడిసి పెళపెళమను ధ్వన్యనుకరణము లేని పయ్యెటకొంగును, బింకపు = బిగువగు, చన్నులన్ = చనుదోయిమీఁద, చేర్చికొంచున్ = చేరునట్టుల సవరించుచు, కరస్థిత = హస్తమందున్న, కేశరై = శిరోజములు కలదియై, వెలువడి = వెలుపలికి వచ్చి, నీకు లోఁబడితిన్ = నీకు వశ్యురాలనైతిని, అని, బాసన్ = ఒట్టుపెట్టుకొనుటకై, నిల్చెనో యనన్ = నిలిచినదేమో యను నట్టుల (ద్వారప్రదేశమునందు నిలిచి), నృపున్ = స్వరోచిని, చూచెన్ = విలోకించెను.

(లోకములో మిగుల ఘోర మగు ప్రమాణము గావించువారు తడివస్త్రమును గట్టుకొని నీరుగారుచున్న వెండ్రుకలు చేతఁబట్టుకొని రాజు ముందుఁ బ్రమాణము చేయుట యాచారము. ఈపద్యమున ఔత్సుక్య మను సంచారిభావము సూచింపఁబడెను.)

ఔత్సుక్యలక్షణము.—

క. "మదము మదిరాదికృతము, న్మద మోహావ్యాకులీకరంబు మఱి యౌత్సుక్యం
బదవసమయాక్షమత్వము, మది యర్థవినిర్ణయంబు మఱి యొట్టన్నన్."
(నరసభూపాలీయము.)

విలంబనము సహింపఁజాలమి యౌత్సుక్యము.

తా. ఒకయువిద మజ్జనమాడుచుండ రాజు వచ్చుచుండె నని యాలకించి వేగముగాఁ దడిగుడ్డను విడిచి పైచి యొడలుం దలయుం దుడుచుకొనకయే చెంగావిగాగర యూరువుల నంటుకొనిపోవఁ జుట్టుకొని యొడలనీటిచేఁ దడిసినపయ్యెంటచీరను గుచములపైఁగప్పుకొని నీర్గారుశిరోజముల నొకహస్తమున మెలికలువైచి పట్టి బయటికి వచ్చి స్వరోచిం జూచుచుండ నోయి రాజా! నీకు నే నధీనురాల నైతి నని యొట్టుపెట్టుకొనెనో యనువిధంబున నుండెను. అలం—ఉత్ప్రేక్ష.

మ. ఒకనేత్రాంబుజ మొక్కగల్ల మొక చన్నొయ్యారపు లీలవీ
థికిఁ దోఁపన్ దలుపోరగా నొకపురంధ్రీరత్న మీక్షించె రా

జకిశోరంబుఁ దదీయలై వెలయుభాషాలక్ష్ములన్ జూచి త్ర్యం
బకభాగంబు మొఱంగి మైత్రికి శివాభాగంబ యేతెంచెనాన్.

టీ. పురంధ్రీరత్నము = ఉత్తమురాలగు నొక పతివ్రతాశిరోమణి, తదీయలై = స్వారోచి సంబంధలై - ఆస్వారోచికి పత్న్యురాండ్రై, వెలయు = ప్రకాశించు, భాషాలక్ష్ములన్ = సరస్వతిని, లక్ష్మిని, స్వారోచిని విద్యయు లక్ష్మియుఁ జెందియున్నవనుట చూచి, మైత్రికిన్ = స్నేహమునకై, త్ర్యంబక భాగంబున్ = సామేనగు శంకరుని పార్శ్వమును, మొఱంగి = మాటువఱచి, శివాభాగంబ = గౌరియొక్క యర్ధభాగమే, ఏతెంచెనాన్ = వచ్చెనేమో యనునట్లు, ఒక, నేత్రాంబుజము = ఒకతామరపూవువంటి కన్నును, ఒక, గల్లము = చెంపయును, ఒకచన్ను, ఒయ్యారపున్, లీలన్ = విలాసముతో, వీథికిన్ = బజారునకు - రాజువచ్చు త్రోవకు, తోఁపన్ = కనఁబడునట్లుగా, తలుపు ఓరగాన్ = తలుపుప్రక్కఁగా - తలుపుచాటున సగముమేను బయట సగముమేను నిమిడునంతగాఁ దెఱచియుంచి, రాజకిశోరంబున్ = స్వారోచిని, ఈక్షించెన్ = చూచెను.

సందర్శించుచున్నది పతివ్రతారత్నముగాన పార్వతితోఁ బోల్పఁబడినది. పురంధ్రి కాలముతీఱినది. రాజు కిశోరముగాన సందర్శించుట యుక్తముగనున్నదని భావము. అలం-ఉత్ప్రేక్ష.

తా. పతివ్రత యొక్కతె రాజును గాంచుతలంపుతోఁ గవాటము నొకభాగమును మూసి చాటుగా నొకలోచనము, ఒక పార్శ్వము, ఒకచన్ను, వెలుపలికిఁ గాన్పించునట్లు చూచుచుండఁగా శివునికి సామేనుగా నున్న గౌరి నేస్తకాండ్రగు సిరియు, సరస్వతియు, భాగ్యమును జదువునై స్వారోచిం జెంది యుండుటచే వారిం గాంచి సంతోషింపవలయు నని, యొడలును దాఁచుకొని యర్ధశరీరముతో వచ్చి కాన్పించెనేమో యను నట్లుండెను.

మ. కలయన్ గూర్మిఁ జెమర్పుచంగములలగ్నంబైన సన్నంపుసం
జులకౌశేయమునందు మించుకమలస్తోమంబుచేఁ జూచె నో

క్క లతాతన్వి చెలంగి పొంగుమదికాంతుల్ దీర మేనెల్లఁ గ
న్నులుగావించికుమారుజవ్వనము చెన్నున్జూచు చందంబునన్.

టీ. ఒక్క, లతాతన్వి = లతవంటి శరీరముగలచిన్నది, చెలంగి = అతిశయించి, పొంగు = ఉప్పొంగెడు, మదికాంతుల్ = చిత్తములోని యభిలాషములు, తీరన్ = నెఱవేఱఁగా, ఫూర్తిన్ = ప్రేమచేత, కలయన్ = దేహమంతయుఁ గలియునట్లు, చెమర్చు = చెమటపట్టినట్టి, అంగములన్ = అవయవములయందు, లగ్నంబు = తగులుకొనినది, ఐన, సన్నంపు = మిగుల సన్ననైన, తుంజాల = సొగసైన, కౌశేయమునందున్ = పట్టుబట్టయందు మించు కమలస్తోమంబుచేన్ = తామరవలెనున్న చిత్తరువునేతలోని తమ్మిపూవులసమూహముచే, మేనెల్లన్ = దేహమంతయు, కన్నులుగావించి = కనులుగాఁ జేసికొని, చూచుచందంబునన్ = చూచునట్టి విధముగా, కుమారు = స్వారోచియొక్క, జవ్వనము చెన్నున్ = వయస్సుయొక్క యందమును, చూచెను.

ఒడలెల్లఁ గన్నులు చేసికొని చూచుట యాదరాతిశయమును దెలుపును. తనువెల్లగాక ప్రత్యవయవము రాజును జూడఁ గోరెను. ఒడలెల్ల కనులుగాఁ జూచుట యాదరాతిశయమును సూచించు ననుటకు.—

తే. "ఎల్ల చిగురాకుఁబోఁడ్లకు నెంత వేడ్క
యంత వేడుక దనలోన నతిశయిల్ల
నొక్క గుబ్బలకొమరాలు చక్క వచ్చి
కనియె నొడలెల్లఁ గన్నులై మనుజవిభుని."

(శృం. నైష. ఆ. ౭. ప. ౬౮)

ఇటులనె యందు మఱియొకవర్ణనము.—

"న జానే సమ్ముఖాయాతే ప్రియాణి వదతి ప్రియే
సర్వాణ్యంగాని కిం యాంతి నేత్రతాముత కర్ణతామ్."

ఇందు స్వేదము ఔత్సుక్యమను సాత్త్వికభావములు సూచితములు. అలం. పరిణామము-ఉత్ప్రేక్ష.

సాత్త్వికలక్షణము.—

క. "అతిశయ్యాకారచేతో, గతవృత్తివిశేష మరయఁగా సత్త్వము త
త్ప్రతిపాద్యక్రియభావము, సతతాలంకారకారి చను తెలియంగన్."
(కావ్యాలంకారచూడామణి)

తా. పెండ్లికుమారుని గాంచుతలంపుతో నొక చిన్నది తామరతేకులు గలకట్టువస్త్రమును ధరించి చూడరాఁగా స్వరోచిం జూడ శరీరమంతయు నేత్రములుగాఁ జేసికొని వీక్షించుచున్నదేమో యనునట్లు వస్త్రము చెమటచే శరీరము నంటుకొని యుండెను.

వ. ఇత్తెఱంగునఁ గరంగునంతరంగంబులు గలతురంగాక్షుల యపాంగంబులఁ దఱంగలించు సితేతరతరళతరదృగ్రోచుల నభంగశృంగారరసవీచులచాలు నంబోలెఁ బోదువంబడి యాలంబితచీనాంబరప్రాలంబమాలికాచిత్రములగు నాతపత్రములు మెఱయఁ బత్త్రముల డిగ్గి దుర్గాధిపతు లేమేమయని త్రోపుత్రోపాడుచు వీచువీచోపు లచ్ఛములగు కౌముదీగుచ్ఛముల సంతరింప నంతికవైజయంతికలగ్రాలుపలువలఁ బొలయు చిఱుగరువలిఁ దూలు నీలాలకలయులక లుభయపార్శ్వసముత్తుంగమత్తమాతంగ మదసౌరభ సంగిభృంగ సంఘంబుల నెలయింప సింపారు కలపంబు లబ్బాటునఁ జేటులెత్తి యొండొరులయొత్తడిఁ బోడిపొడిమై యొగయు విస్మయపరాగపూగంబు చదల నెల్లెడ నుల్లెడ * గట్టినట్టమర దట్టదట్టముగ సాగునాగరులవాగారవమ్ములు సిగుడ

* పట్టిన. పా.

నెడవడక పొగడు పొగడికలకలకలమ్ములును బుంఖాను
పుంఖ శంఖ భేరీ పటహ కాహళ వేణు వీణాదివాదనధ్వా
నంబును గలమధురకిన్నరీనిక్వాణంబులరాణఁ ద్రాణఁ
జెలుచు *విన్నాణంపుఁగొల్పుటెలుంగులును వేల్పుగాణలు
పాడు లక్ష్మీనారాయణుల కల్యాణంపుఁబాటలఁ దీటు
కొను తిన్ననిరవంబులుఁ గలసి బలసికొను కోలాహలమ్ము
లిమ్ముగ సందడుల నెడ గలుగఁ జడియు వేత్రహస్తులప్రశ
స్తతరసాహసోనినాదంబు సంబంధించి పెంపొలయ నత్యంత
కాంతం బయి నిరంతరగతిఁ గ్రంత నడవ నడదివియ లై
మకుటారవిందరాగంబులు వెలుంగ నలుగడల సామంత
సందోహంబు క్రందుకొన మందమందగమనంబునఁ జను
బృందారకవేదండంబుపై నుద్దండతనుచ్ఛాయాకలాపంబు
జంబేటిజంబాలకదంబకంబుడంబు విడంబింపఁ దిన్ననిరవం
బునఁ గలసి బలసినకోలాహలంబు హంసాదివిహంగమ
హృదయంగమరావంబును బెడంగువడ నడుచు క్రంత
నత్యంతదర్శనీయంబు లై మెఱయు మంగళద్రవ్యంబుల
నెడనెడఁ గీండ్రించు పుండ్రేక్షుదండంబులకడలఁ గడలు
కొను పసరుటాకులడాలు శైవాలంబునందంద క్రందుగా
మందుచేదివియలు చెందొవలునుం గాఁ బార్శ్వద్వయ
సముత్తుంగమణిసౌధవీథికారోదోంతరాళంబున గంధగజ
ఘటాఘనాఘనకాంతికధూళిమాగధప్రవాహంబునఁ గూలం
కషం బగునృపతిపథయమునాహ్రదంబు గగనగంగావగాహ
నాభ్యాసంబున నిండుకొని పోవునదియునుంబోలెఁ దనరఁ

* విన్నాణంబులు.

దనసముద్దామతేజోభరంబులఁ జడిసిన పేరుగిరిమోకులం
బోలెఁ దీసుగలభుజంబులఁ దాలుమాలుగా నిడికతార
తాకంపుఁబాచసరంబులు దోరంతరహారంబులుఁ గేయూర
హారంబులుఁ గరకంకణకురుపిందకంపళంబులుఁ గటికనక
మేఖలాఘటితంబగు చేసుకరాచురీమరకతంపుఁబిసి మెఱుం
గులుఁ దఱిసి వెన్నెలక్రొమ్మెరువులబోరనన్నగునరపకుగు
జిలుఁగుకంచుకంబును మించి వెలుపలఁ దోఁప ముంచు
గవిసినరోహణమహీధరంబుకుంబోలె రాజభవనాంగణంబుఁ
జేరవచ్చె నంత నక్కడ. 71

టీ. ఇత్తెఱంగునన్ = ఈవిధముగా, కరఁగుసంతరంగంబులు = ప్రేమతోఁ గూడినచిత్తములు, కల, కురంగాక్షుల = లేఁడిచూపులవంటి చూపులుగలస్త్రీల యొక్క, అపాంగంబులన్ = క్రేఁగన్నులయందు, తులకించు = వెలుఁగుచున్న, సితేతర = నీలవర్ణములుగల, తరళతర = ఎక్కువచలములైన, దృక్ = చూపులయొక్క, రోచులన్ = ప్రకాశములచే, అభంగ = కొదువలేని, శృంగారరస = శృంగారరస మను జలప్రవాహమునందలి, వీచుల = కెరటముల యొక్క, చాలునం బోలెన్ = వరుసచేవలె, కొందువాఁబడి = క్రమ్ముకొనఁబడి. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

ఇందు అపాంగపుఁజూపులు నల్లనివిగా వర్ణింపఁబడెను. ఇదియుఁ బ్రసిద్ధమె.

శ్లో. "వేశ్యాస్త్వత్తో నఖపదసుఖాన్ ప్రాప్య వర్షాగ్రబిందూన్
ఆమోక్ష్యన్తే త్వయి మధుకరశ్రేణిదీర్ఘాన్ కటాక్షాన్."
(మేఘసందేశము.)

సీ. "కర్పూరకస్తూరికాప్రవాహంబులు ప్రవహింప లోచన ప్రాంగణముల"
(శృంగారనైషధము. ఆ. ౫. ౭)

చ. తొలకరిమాపు లింపెసఁగు ధూపములై..."
(చంద్రికాపరిణయము. ఆ. ౧. ౮౩.)

"కటాక్షోఽపాంగదర్శనే." (అమరము.)

"యే తయా తీక్ష్ణచలచక్షుస్త్రిభాగదృష్టా
స్తే కామచంద్రమధుపంచమమారణీయాః
యేషు పునర్నిపతితా సకలాపి దృష్టి
ర్వర్తన్తే తే తిలజలాంజలిదానయోగ్యాః" (కర్పూరమంజరి.)

ఆలంబిత = చేకొనఁబడిన, చీనాంబర = చీనాదేశపుఁ బట్టుగుడ్డతోఁ జుట్టఁబడినదగు, ప్రాలంబ = చక్కఁగా వ్రేలాడుచున్న జాలరులయొక్క, మాలికా = వరుసలచేతను, చిత్రమ్ములు = ఆశ్చర్యముగొలుపునవి, అగు, ఆతపత్రమ్ములు = ఛత్రములు, మెఱయన్ = ప్రకాశింపఁగా, పత్రమ్ములన్ = వాహనములను, డిగ్గి = దిగి, "పత్రం వాహనపక్షయోః" అమరము. దుర్గాధిపతులు = దుర్గముల నేలురాజులు, ఏము ఏము = మేమే మేమే, సేవచేయుటకు మేము ముందుగాఁ జనవలయును మేము ముందుగాఁ జనవలయును, అని, త్రోపుత్రోపాడుచున్ = ఒకరినొకరు తొలంగిపోవునటులఁ ద్రోసికొనుచు, వీచు = విసరునట్టి, వీచోపులు = చామరములు, అచ్ఛమ్ములు = ధవళములై ప్రకాశించునవి, అగు, కౌముదీగుచ్ఛమ్ములన్ = వెన్నెలగుత్తులను, సంతరింపన్ = పుట్టింపఁగా, (అలం. ఉపమ.) అంతిక = చేరువనున్న, వైజయంతికలన్ = జెండాలయందు, క్రాలు = ప్రకాశించు, పలువలన్ = బట్టలవలన, తూలయు = ఆవరించుచున్న, చిఱుగరువలిన్ = పిల్లవాయువుచేత, తూలు = చలించుచున్న, నీలాలకల = నల్లని ముఖముమీఁదికురులుగల యువతులయొక్క, అలకలు = ముంగురులు, ఉభయపార్శ్వ = రెండువైపుల నుండు, సముత్తుంగ = ఎక్కువపొడవులైన, మత్తమాతంగ = మదగజములయొక్క, మద = మదజలధారలయొక్క, సౌరభ = పరిమళములకు, సంగి = దరియుచున్న, భృంగసంఘంబులన్ = తేఁటిమొత్తములను, ఎలయింపన్ = చేరువకు వచ్చునట్లు చేయఁగా, ఏనుఁగుల గండస్థలములందలి మదజలము గ్రోలుచున్న తుమ్మెదలు స్త్రీల ముంగురులను తమ్ము తుమ్మెదలే యనుకొని భ్రమపడి చేరవచ్చునటులఁ జేయుచుండెను. అలం-

ఖ్యాతిమంతము. ఇంపారు=సంతోషమును బుట్టించు, శలవంబులు=గంధపుం జొప్పులు, అబ్బాటునన్=ప్రబలవలనఁగలిగిన వేఁడిచేత, పేటురెత్తి=పెల్లులులేచి బండారుల యొత్తసిల్=అన్యోన్యము సంఘటించు రారాపుచేత, పొడిపొడియై=నలిగి మిక్కిలి పొడియై, ఎగయు=మీఁదికి లేచుచున్న, విసృమర=వ్యాప్తిఁ బొందు స్వభావముగలిగిన, పరాగపూగంబు = ధూళిసముదాయము, చదలన్ = మింట, ఎల్లెడన్, ఉల్లెడ = శుభముగఁగట్టు మేలుకట్టు, కట్టినట్టు = కట్టినవిధముగా, అమరన్ = ఒప్పఁగా. మేలిగందపుంబూత యొకయొకకతన రేఁగి ధూళియై మింటి కెగయ నదియంతయుఁ జాందిని గట్టినటుల నుండెను. అలం. అతిశయోక్తి. దట్టదట్టమ్ముగన్ = ఒకరినొకరు త్రోసికొనుచు, మిగుల తఱచుగా ననుట. పొగు = బయలుదేరివచ్చు, నాగరుల = పౌరులయొక్క, వాగారవమ్ములు=వాక్యధ్వనులు, నిగుడన్ = ఎక్కువకాఁగా, ఎడపడక=ఎడతెఁపిలేక, పొగడు = స్తోత్రముచేయుచున్న, పొగడికల = స్తుతిపాఠకులగు వందిమాగధుల పొగడికలయొక్క, కలకలమ్ములును = కోలాహలధ్వనులును, పుంఖానుపుంఖ = ఒకదానివెనుక నొకటిధ్వనించుచున్న, శంఖ = ఒందములు, భేరీ = భేరులు, పటహ = బొమ్మితప్పెటలు, కాహళ = బాకాలు, వేణు = పిల్లనగ్రోవులు, వీణా = వీణెయలు, ఆవజ = మన్నసు, వాదన = వాద్యవిశేషములయొక్క, ధ్వానంబును = శబ్దములును, కల = అవ్యక్తమయిన, మధుర = ఇంపయిన, కిన్నరీ = కిన్నెర యనువీణియలయొక్క, నిక్వాణంబుల = శబ్దములయొక్క, రాణన్ = మనోహరత్వమును, ప్రాణంబెఱుచు = పటుత్వమువలనఁ దగ్గించునట్టి, వీణారవమును మించియతిశయించు, విన్నాణంపుఁ గొల్పుటెలుంగులన్=నేర్పుగలకతోఁ జనువను లొనర్చు, గళనాదములును, నేర్పుతోడి పాఠకులు కొనుగోలుచేయుం గంఠస్వరము లని కొందఱు. వేల్పుగాణలు = అప్సరసలు, పాడు=పాడుచున్న, లక్ష్మీనారాయణుల=లక్ష్మీదేవి విష్ణుమూర్తియొక్క, కళ్యాణంపుంబాటలన్ = పెండ్లిపాటలచేత, దీటుకొను=పూర్ణమగుచున్న, తిన్ననిరవంబులన్ = నెమ్మదిగల ధ్వానము.

లను, కలసి=అన్నియుం నొకటియై, బలసికొను = వ్యాపించునట్టి, కోలాహలమ్ములు=కలకలమ్ములు, ఇమ్ముగన్ = తగినవిధముగా, సందడులన్ = సమ్మర్దములను, ఒదవికొనుచు వచ్చువారియొత్తిడులను, ఎడగలుగన్ = దూరమగునట్లు, ఒత్తిడితొలంగిపోవునటుల, జడియం=వెడలనెట్టునట్టి, వేత్రహస్తుల=బెత్తములు ధరించినభటులయొక్క, ప్రశస్తకర = ఎక్కువ పొగడఁదగిన, సాహో నినాదంబున్ = సంతోషమును గలుగఁ జేయుధ్వనిని, హెచ్చరికచేయుచుండుటలు గలధ్వనిని, సంబంధించి = కూడుకొని, పెంపు=ఔన్నత్యమును, ఒలయన్ = పొందఁగా, అత్యంత కాంతంబయి=మిక్కిలిసుందరమై, నిరంతరగతిన్=ఎడతెగని తెఱంగున, క్రంతనడవన్ = సారిపట్టుకొని నడవఁగా, పెండ్లికొడుకువారు పెండ్లికుమార్తెకొఱకుఁ బ్రధానమునకు సంబంధించిన శుభవస్తువులఁ గొని వచ్చుటను గ్రంతనడచుట యందురు. నడదివియలై = గమనము చేయుచున్న దీపములై, మకుట=శిరోభూషణమగు కిరీటమునందలి. అరవింద రాగంబులు= పద్మరాగంబులు, వెలుంగన్ = ప్రకాశింపఁగా, నలుగడలన్ = నాలుగు ప్రక్కలయందును, సామంతసందోహంబు = చుట్టుప్రక్కల నున్న నృపాల సమూహము, క్రందుకొనన్ = చుట్టుకొని రాఁగా, మందమంద = నెమ్మది నెమ్మదియగు, గమనంబునన్ = గతితో, చను, బృందారక = దివ్యుల యొక్క, వేదండంబుపైన్ = గజమగు నైరావతముమీఁద, ఉద్దండ = విస్తారమయిన, తనుచ్ఛాయా = శరీరప్రభలయొక్క, కలాపంబు = సమూహాయము, జంబేటి = జంబూనదియొక్క, జంబాల = బురదయొక్క, కదంబకంబు=గుంపుయొక్క, దంబున్=రీతిని, విడంబింపన్=తులఁదూఁగఁగా, తిన్ననిరవంబునన్ = చక్కనిధ్వానముతో, కలసి, బలసిన = చుట్టుకొనిన, కోలాహలంబులన్ = కలకలమనుచప్పుడును, హంసాది = మరాళములు మొదలయిన, విహంగమ = పక్షులయొక్క, హృదయంగమ = చిత్తరంజకమయిన, రావంబులు = చప్పుడును, బెడంగుపడన్ = శోభించునట్లు-అందము గలుగఁ జేయునటుల, నడుమక్రంతన్ = నడుచుచున్న ప్రధానద్రవ్యములఁ గొని

పౌర జనసమూహమునందు (అలం - ఉపమ.) అత్యంత = ఎక్కువ, దర
నీయంబులై = పీఠింపనొప్పినవై, మెఱయు = ప్రకాశించు, మంగళద్రవ్యం
బులన్ = శుభవస్తువులయందు, ఎడనెడన్ = మధ్యమధ్య, తీండ్రించు =
ప్రకాశించుచున్న, పుండ్రేక్షు=చారలచెఱకులయొక్క, దండంబుల = కఱ్ఱల
యొక్క, కడలన్=చివరలయందు, కడలుకొను = విజృంభించుచున్న, పసరు
టాకుల = పచ్చనియాకులయొక్క, డాలు = ప్రకాశము, శైవాలంబును =
నాచును, అందంద, క్రందుగాన్ = విస్తారముగా, మండుచేదివియలు =
ప్రకాశించుచున్న చేతిదివిటీలు, కెందొవలునున్=రక్తోత్పలములును, కాన్,
పార్శ్వద్వయ = రెండువైపులను, సముత్తుంగ = ఎక్కువయున్నతములైన,
మణిసౌధ=రత్నహర్మ్యములయొక్క, వీథికా=మధ్యమార్గములను, రోదోంత
రాళంబునన్ = మింటికి మంటికి నడుమ, గంధగజ = మత్తేభములయొక్క,
ఘటా=సముదాయములనెడి, ఘనాఘన = వానకాలమునందలిమబ్బులయొక్క,
కాంతిక=వెలుతురువంటి వెలుతురుగల, ధూళి = పరాగముతోడి, మాగధ =
మగధాశ్వములయొక్క, ప్రవాహంబునన్ = వరుసయనువరదచేత, కూలం
కషంబు = ఒడ్డులనురాపాడుచుండునది, అగు, నృపతిపథ = రాజవీథియను,
యమునాహ్రదంబు = కాళిందీనదియందలిమడుగు, గగనగంగా = మిన్నేటి
యందు, అవగాహన = స్నానముచేయుటచేతఁబట్టి, అభ్యాసంబునన్ = పరిచయము
చేత, నిండుకొని=సంపూర్ణమునొంది, పోవునదియునుంబోలెన్ = ప్రవహించు
దానివిధముగా, తనరన్ = ఒప్పఁగా. (అలం. రూపకము, ఉత్ప్రేక్షయును.)
తన = తనయొక్క, సముద్దామ = అభ్యంతరములేని, తేజోభరంబునన్ =
ప్రకాశాతిశయముచేత, జడిసిన, మేరుగిరి = మేరుపర్వతముయొక్క, మూరు
లుండోలెన్ = కొమ్ములో యనునట్టు, తీరు=అందము, కల, భుజంబులన్ =
భుజములయందు, తాఱుమాఱుగాన్ = ఎగుడుదిగుడుగా, ఇడిన, తార
తారంపు=శుభ్రపఱిచినముత్యములయొక్క, పంచసరంబులున్=ఐదుపేటలు
గల జన్నసరములను, దోరంతర=వక్షస్స్థలమునందలి, హారంబులున్ = మణి.

సరములును, కేయూర=భుజకీర్తులయందలి, హీరంబులన్=వజ్రములను, కర కంకణ = హస్తకంకణములయొక్క, కురువింద = కురువిందమణులయొక్క, కందళంబులన్ = అంకురములచే, కటి = నడుమునందు, కనకమేఖలా = బంగారుమొలత్రాటియందు, ఘటితంబు అగు = కూర్పఁబడిన, చేరు = హారముయొక్క పేటతోడి, కరాచురీ = బాకుయొక్క, మరకతంపు= పచ్చతాలుదాపిన, పిడి = కత్తిపిడియొక్క, మెఱుఁగులును = కాంతులును, తటిసి=కూడుకొని, వెన్నెలక్రొన్నురువులన్ = వెన్నెలక్రొత్తగాఁబొదవిన నురుగు, బోరనన్ = వెంటనే, నగు = హేళనముచేయుచున్నట్టి, అరపదుగు = సగముపదుగుతోడ నేసిన, వెలితియచ్చుగలపదుగుతో నేసిన=జల్లెడవలె నెడ ముగా నేసిన, జిలుగు=పలుచనిబట్టతోఁ గూర్చిన, కంచుకంబున్ = చొక్కా యను, మించి=అతిశయించి, వెలుపలన్=బయట, తోఁచన్=కాన్పింపఁగా, భూషణములందుఁ గలరత్నములకాంతులు నడుముకట్టునందుఁ గల కత్తి మెఱుఁగులును గలిసి మేనఁదాల్చిన తెలికట్టుచొక్కాయికాంతి మించియుండె నని భావము. మంచు, కవిసిన = చుట్టుకొనిన, రోహణమహీధరంబుఁ బోలెన్ = రత్నములతో నిండియున్న రోహణగిరివలెనే, రాజభవన = రాజ మందిరముయొక్క, అంగణంబు=ముందరివాకిలి, చేరవచ్చెన్ = సమీపించెను, అంతన్=అప్పుడు, అక్కడన్ = ఆయిందీవరాక్షునిగృహమునందు, వైభవ్య ముతో నన్వయము. అలం - ముద్ర, ఉపమ. కురువిందము క్షత్రియరత్నము గావున రాజులు ప్రియముగా ధరింతురు. ఇటులనుటకు దృష్టాంతరము.—

"మాణిక్యస్య ప్రవక్ష్యామి యథా జాతిచతుష్టయం
రక్తస్వాదో భవేద్విప్రస్త్వతిరక్తస్తు క్షత్రియః
పద్మరాగో భవేద్విప్రః కురువిందస్తు బాహుజః." (యుక్తికల్పతరువు)

కురువిందము ఆరోగ్యసంపదలఁ గూర్చును.

క. "కురువిందము ధరియించిన, నరవిందహితుండు ప్రీతుఁడై యారోగ్యం
బిరవొంద నిచ్చు నెప్పుడు, సిరులొంద సమస్తకార్యసిద్ధులొసంగున్."
(రత్నపరీక్ష)

క. కాంతాకదంబకిసలయ
కాంతకరావర్జ్యమానకనకఘటీని
ర్యాంతసుగంధిజలంబుల
నింతి జలకమాడి జిలుఁగు ఁడి తడియొత్తెన్. 72

టీ. ఇంతి = మనోహరమ, కాంతా = ఊడిగములు సేయువనితలయొక్క, కదంబ = సముదాయముయొక్క, కిసలయ = చిగురులవలె, కాంత = అందము లయిన, కర = హస్తములచేత, ఆవర్జ్యమాన = లిన్నఁగాఁ బోయఁబడుచున్న, కనకఘటీ = సువర్ణకుండికలనుండి, నిర్యాంత = ఎక్కువఁగా సుమియఁబడు చున్న, సుగంధి = చక్కని పరిమళముతో మిళితమయిన, జలంబులన్, జలక మాడి = తానమాడి, జిలుఁగులు = పలుచనిబట్టలు, ఇడి = మేనఁజేర్చి, తడి యొత్తెన్ = దేహమును దుడిచెను.

తా. ఊడిగంపువనితలు బంగారుకడవలతోఁ బన్నీరు వోయ మనో రమ స్నానము చేసి మెత్తనిబట్టతోఁ దుడుచుకొనెను.

చ. తళుకుదుకూలకోటిఁ గటిఁ దాల్చి పటీర మలంది హారకుం
డలమణిపారిహార్యరశనాకటకాంగుళిముద్రికాదిభూ
షలు తొడి పారిజాతవికసత్ప్రసవావళిఁ బూని యొయ్యన
వ్వాలఁది నివాహవేదికలి వేణులు దేఁజరుదెంచె సిగ్గునన్. 73

టీ. అవ్వాలఁది = ఆమనోరమ, తళుకు = తళతళమనుచున్న, దుకూల = ధవళిమగల - తెల్లగాఁ జలువచేయఁబడిన, కోటిన్ = పట్టుబట్టను, కటిన్ = మధ్యమునందు, పిఱుదులపైన నని కొందఱు చెప్పుచున్నారు. "కటీ శ్రోణిః కకుద్మతి" యమరము. "కటిర్నితంబశ్రోణిశ్చ జఘనం." ధనంజయనిఘం టువు. తాల్చి = ధరించి, పటీరము = సుగంధము, అలంది రాచికొని, హార = హారత ములు, కుండల = కుండలములు, మణి = రతనములుదాపిన, పారిహార్య = గాజులు, నూడిగములు, మట్టిగాజులని కొందఱు పంకీలని కొందఱును, "పరితో హారంత్యసే

నేలి పరిహారో హస్తః తత్ర భవః పారిహార్యః" పరిహారమన హస్తముగాన హస్తాలంకారము. "పరిహారః పరిహృతౌ హస్తే చ" రభసుడు. గాజులనుటయె తగియున్నది. రశనా = పదియాఱుపేటలమొలనూలు, కటక = హస్త కడియములు, అంగుళి = వ్రేళ్లనిడుకొను, ముద్రికా=ఉంగరములు, ఆది = మొదలగు, భూషలు = అలంకారములు, తొడి = తొడిగి, పారిజాత = కల్పవృక్షముయొక్క, వికసత్ = వికసించిన, ప్రసవ = పుష్పములయొక్క, ఆవళిన్ = వరుసను, ఘూని = పెట్టుకొని, ఒయ్యనన్ = మెల్లగా, అలి వేణులు = వనితలు, తేన్ = తీసికొనిరాగా, వివాహ = పరిణయసంబంధ మగు న, వేదికన్ = తిన్నెపైకి, సిగ్గునన్ = లజ్జతో, చనుదెంచెన్ = వచ్చెను.

తా. మనోరమ సుగంధద్రవ్యములను బూసికొని మంచిమంచిపలువిధ ములగు విలువగలయలంకారములను ధరించి స్త్రీలు వెంట నిడుకొని రాగా వివాహవేదికకు సిగ్గుతో వచ్చెను.

తే. ఇట గృహద్వారసీమకు నేఁగుదెంచు
సాకుమారున కిందీవ రాక్షుఁ డెదురు
పని మరుత్కరి డిగ్గి వందనమొనర్చు
నతని దీవించి హితమంత్రియుతము గాఁగ. 74

టీ. ఇటన్=ఇక్కడ-పెండ్లికుమారునివెంగట, గృహద్వారసీమకున్ = రాజమందిరద్వారముకడకు, ఏఁగుదెంచు = వచ్చుచున్న, ఆకుమారునకున్ = పెండ్లికుమారుఁడగుస్వరోచికి, ఇందీవరాక్షుఁడు, ఎదురుపని = ఎదురుగాఁ బోయి, మరుత్కరిన్ = ఐరావతమును, డిగ్గి = దిగి, వందనము = నమ స్కారము, ఒనర్చునతనిన్ = చేయుచున్నస్వరోచిని, దీవించి = ఆశీర్వచ నము గావించి, హితః = స్నేహితులతోను, మంత్రియుతముగాఁగన్=సచివు లతోఁ గలసికొనునట్లుగా, ముందరికన్వయము.

తా. రాజమందిరద్వారసమీపమునకుఁ బెండ్లికుమారుఁ డగుస్వరోచి వచ్చి యైరావతముం దిగఁగా గంధర్వరా జెదురుకోలుసన్నాహము చేసిన స్వరోచి నమస్కరింపఁగా నాశీర్వదించి స్నేహితులు మాత్రులతోఁ గలిసి.

వ. భూసురాశీర్వాదనాదంబులు రోదసి నిండ నభ్యంతరగృహం
బునకుం దోడ్కొని పోవునప్పు డప్పుడమిఱేఁ డెడనెడం
బుణ్యాంగన లొసంగునీరాజనోపచారమ్ము లాదరించుచుఁ
గక్ష్యాంతరద్వారదేశంబుల మంగళార్థంబుగా నిడిన పూర్ణ
కలశముకురాదిపదార్థంబులఁ గనుంగొనుచుఁ దోరణస్తం
భాయమానరంభాతరుకిసలయోత్తాలతాళవృంతానిలంబులఁ
గుంతలంబులు చలియింప మంథరగతిఁ గింపురుషనృపభుం
డగుగంధర్వరాజప్రధానుం డొయ్యంగుఁ గైదండ గొని యల్ల
నల్లన నడచి పురోహితబ్రాహ్మణబంధుపురంధ్రీసందోహ
నీరంధ్ర బహుళమై వైవాహికక్రియారంభసంభారసంభ్రమద్రం
భాదిమరుద్రంభోరువుల కలికినునుసోగపలుకులకలకలంబునం
గొలగొల మనుకౌతుకాగారంబు సొత్తెంచి. 75

టీ. భూసుర = విప్రులయొక్క, ఆశీర్వాద = దీవనలయొక్క, నాదంబులు = చప్పుడులు, రోదసి=మింటికిమంటికి నడుమనున్న ప్రదేశమంతయు, నిండఁగ, అభ్యంతరగృహంబునకుఁ = మధ్యగృహంబునకు = వివాహవేదిక యమర్పఁబడిన గృహభాగమునకు, తోడ్కొని = వెంటఁగొని, పోవునప్పుడు = పోవుచున్న సమయమందు, అప్పుడమిఱేఁడు = ఆస్వరోచి, ఎడనెడఁ = మధ్యమధ్య, పుణ్యాంగనలు = పేరఁటాండ్రు, ఒసంగు, నీరాజనోపచారమ్ములు = మంగళమర్యాదలను, ఆదరించుచుఁ = స్వీకరించుచు, కక్ష్యాంతరద్వారదేశంబులఁ = ఒక్కొక్క తొట్టికట్టియొక్కయు ముంగిళ్లయందు, మంగళార్థంబుగాఁ = మంగళసూచకముగా, ఇడిన = ఉంచినట్టి, పూర్ణకలశ = ఉదపూరితములగు పూజాకలశములు, ముకుర = దర్పణములు,

ఆది=మొదలగు, పదార్థంబులన్ = వస్తువులను, కనుంగొనుచున్ = చూచుచు, తోరణ = హర్మ్యములయందలి శృంగములగుమ్మములయొక్క - గోపుర ద్వారములయొక్క యనుట. స్తంభాయమాన = స్తంభములుగా నాచరించుచున్న, రంభాతరు = అరఁటిచెట్లయొక్క, కిసలయ = లేఁతపత్రములను, ఉత్తాల=పొడవులైన, తాళవృంత = తాఁటియాకు వీఁచనలవలని, అనిలంబులన్ = మారుతములవలన, కుంతలంబులు = శిరోజములు, చలియింపన్ = చలనముపొందఁగా, మంథర = నెమ్మదియగు, గతిన్ = గమనముతో, కింపురుషవృషభుండు = కింపురుషోత్తముఁడు అగుగంధర్వరాజప్రధానుండు=అగు నిందీవరాక్షునిమంత్రి, ఒసంగు = ఇచ్చునట్టి, కైదండ = చేతిపట్టు, కొని=గ్రహించి, అల్లనల్లన్ = నెమ్మది నెమ్మదిగా, నడచి, పురోహిత= పురోహితుఁడు, బ్రాహ్మణ = ద్విజులు, బంధు=బాంధవులు, పురంధ్రీ = మంచి చరిత్రలుగల పేరఁటాండ్రు, సందోహ=వీరిసముదాయముచేత, నీరంధ్రంబయి= ఎడములేనిదై, వైవాహిక=వివాహసంబంధమైన, క్రియా=కార్యములయొక్క, ఆరంభ=ప్రారంభించునప్పుడు వలయు, సంభార = వస్తుసముదాయమును దీసికొని వచ్చుటయందు, సంభ్రమత్ = తొట్రుపడుచున్న రంభాది = రంభ మొదలుగాఁగల, మరుత్ = దేవతాసంబంధినులగు, రంభోరువుల = అరఁటిబోదెలవంటి తొడలుగల వనితలయొక్క, కలిక=చిత్తానందములైన, నును= మార్దవములగు, సోగ = బారుగల-ఎడతెగని, పలుకుల=మాటలయొక్క, కలకలంబులన్ = కలకలధ్వానములచేత, గొలగొలమను = సందడిసేయుచున్న, కౌతుకాగారంబు = వివాహమంటపమును, చొత్తెంచి = చేరి, ముందరి కన్వయము.

చ. ప్రభలు నభోవిటంకమున భానుమరీచులఁ బ్రోడిసేయఁ గౌ
స్తుభనిభనూత్నరత్నపరిశోభితమై గరుడాశ్మవేదిరు
గ్విభవము పొల్పగుంజవిక నిద్రుమపాదసువర్ణపీఠిపైఁ
బ్రభుత దలిర్ప మనుఁడు వసుధన్ వసియించె సుదంచితస్థితిన్.

టీ. ప్రభలు = కాంతులు, నభోవిటంకమునన్ = ఆకసముయొక్క మింటి ప్రదేశమునందలి, భాను = భాస్కరునియొక్క, మరీచులన్ = కిరణములను, ప్రోదిసేయన్ = వృద్ధిపొందింపఁగా, కౌస్తుభ = కౌస్తుభ మను రత్నముతో, నిభ=సరియగు, నూత్న = నవీనములైన, రత్న = మణులచేత, పరిశోభితమై=అంతటను వెలుఁగొందునదియై, గరుడాశ్మ=గరుడపచ్చరాలతోఁ గూర్పఁబడిన, వేది=తిన్నెయొక్క, రుక్ = కాంతివలననైన, విభవము = ఐశ్వర్యము, పొల్పగుంజవికన్=తనరుచున్నట్టి వివాహపుసాలయందు, విద్రుమ = పవడములచే నొనర్పఁబడిన, పాద=గ్రంథులుగల, సువర్ణపీఠమైన్ = సువర్ణ సింహాసనమున, ప్రభుత=ప్రాభవము, తలిర్పన్ = అధికముకాఁగా, మామ, పనుపన్ = ఏర్పఱుపఁగా, ఉదంచిత = మిగులనందమైన, స్థితిన్ = నిదాన ముతో, వసియించెన్ = కూర్చుండెను.

తా. అట్లు వివాహమంటపముం జేరి చక్కని మణిప్రభలచేఁ బ్రకాశించుచుఁ గోళ్లపీఠమున గంధర్వరాజు కూర్చుండు మనఁ గూర్చుండెను.

క. విధియుతముగ ఖచరుఁ డవ
న్యధినాథున కొసఁగెఁ బసిఁడిహరివాణమునన్
మధురముఖభుగ్గవీదధి
మధురససంపర్క మయిన మధుపర్కంబున్. 77

టీ. ఖచరుఁడు=గంధర్వరాజు, అవన్యధినాథునకున్ = భూభర్తయగు స్వరోచికి, విధియుతముగన్ = యథావిధిగా, పసిఁడిహరివాణమునన్ = సువర్ణపాత్రముతో, మధుర=రుచిగల, మఖభుగ్గవీ = కామధేనువుయొక్క, దధి = పెరుఁగుతో, మధురస = తేనెయొక్క, సంపర్కము = చేరికగలది, అయిన, మధుపర్కంబున్ = దధిక్షీరములు తేనె మున్నగునవి కలిపిన పదార్థము, ఒసఁగెన్ = ఇచ్చెను.

మధుపర్కముమనుగూర్చి కాళికాపురాణమునం దిటులఁ జెప్పఁబడెను.–

"దధిసర్పిర్జలం క్షౌద్రం సితేతాభిస్తు పంచభిః,
ప్రోచ్యతే మధుపర్కస్తు సర్వదేవౌఘతుష్టయే,
జలంతు సర్వతస్స్వల్పం సితాదధిఘృతం సమం,
సర్వేషామధికం, క్షౌద్రం మధుపర్కే ప్రయోజయేత్."

పెరుఁగు, నేయి, తేనె, పంచదార, జలము అను నైదింటితో మధుపర్కమును జేయుందురు. అన్నింటిలోఁ దేనెయొక్కభాగము కలియుండుగాన మధుపర్క మని దీని నందురు. దీనినె శ్రీనాథమహాకవి "పారణఁ జేసె రాజు మధుపర్కపుఁదేనియ" నని శృంగారనై. ఆ ౬ లోఁ జెప్పెను.

పంచదారబదులు అరఁటిపండును జేర్చి బ్రౌనుదొరవారినిఘంటులో వ్రాయఁబడెను. దానినే యీవలివా రనుకరించిరి. కాని యది శాస్త్రసిద్ధము గాదు.

తా. పెండ్లికుమారుఁ డగు స్వరోచికి మామ యగు గంధర్వరాజు శాస్త్రప్రకారము బంగారపుగిన్నెలో దధి, నేయి, జలము, తేనె, పంచదార కలిపి చేయు మధుపర్క మనుపదార్థమును నొసంగెను.

తే. అంచితాకృతి సాక్షాత్కరించినట్టి
రమకుఁ బ్రతివచ్చుసురమనోరమ మనోర
మ యనుదాని ననుంగుజామాతఁ గైట
భారిసరిగాఁగ నర్చించి దారవోసె. 78

టీ. అనుంగుజామాతన్ = ఇష్టుఁడైనయల్లుని, కైటభారిసరిగాఁగన్ = నారాయణునితోసరిగా, అర్చించి = గౌరవించి, అంచితాకృతిన్ = తగిన సౌందర్యముచేత, సాక్షాత్కరించినట్టి = దర్శనమిచ్చినట్టి, రమకున్ = కమలాదేవితో, ప్రతివచ్చు = సరిపోలుచున్న, సుర = దేవతలయొక్క, మనోరమన్ = చిత్తములయందు రమించునట్టి, మనోరమ యనుదానిన్ = మనోరమ యనుచున్నదానిని, దారవోసెన్ = ధారాపూర్వకముగా దానము గావించెను.

విష్ణుస్వరూపుఁడ వగుసీకుఁ గన్యనిచ్చుచున్నాఁడ ననుసర్థము నిచ్చు "దాస్యామి విష్ణవే తుభ్యం" అను మంత్రముతో ఁడీపరాజుఁడు స్వరోచికిఁ గన్యాదానము గావించెను.

తా. గంధర్వరాజు విష్ణుమూర్తివిఁ బూజించునట్లు అల్లునిం గౌరవించి లక్ష్మీసమానురాలైనముద్దుబిడ్డను స్వరోచికి ధారాపూర్వకముగా నొసంగెను. అలం-రూపము.

క. తదనంతరంబ హర్షము
పొదలుమదిఁ మెట్టుఁబ్రాలపుట్టికలయెడన్
గదియంబట్టిన పెందెరఁ
గదియించిరి బంధుజనులు కన్యావరులన్. 79

టీ. తదనంతరంబ = ఆటుతరువాత, బంధుజనులు = చుట్టములగు వారు, హర్షము = ఆనందము, పొదలుమదిన్ = వృద్ధిపొందుచున్న చిత్తముతో, మెట్టుఁబ్రాలపుట్టికలయెడన్ = సేనఁబ్రాలకట్టలున్నయెడ, దంపతులకు ముందుగాఁ బెద్దరాశిగాఁ జేస్చి పెద్దలుపోయఁదగిన పవిత్రతండులములుగల గంపలచెంగట, కదియంబట్టిన=సమీపింపఁబట్టుకొనిన, పెందెరన్ = గొప్ప తెరబట్టను, కన్యావరులన్ = వధూవరులను, కదియించిరి = చేరునట్లు చేసిరి. మెట్టుఁబ్రాలపుట్టిక యన త్రొక్కుడుతలఁబ్రాలని కొందఱు. ఆను కూలదాంపత్యమును చూచి బంధువులు హర్షించిరి, హర్షము మది పొదలుట యింక నతిశయించుచున్న దనుట.

తా. కన్యాదానానంతరమున బంధువులు వధూవరులను దీవనఁ బ్రాలగంపలయొద్దఁ బట్టిన తెరసమీపమునఁ జేర్చిరి.

ఉ. అప్పుడుతూర్యములు మోయ మునిమ్మిథునమ్మునిలోకనప్రహం
దెప్పలఁ దేల వంపఁబడు తెల్లనిచీరతెరన్ గ్రముంబునన్

గొప్పు మొగంబునట్టుఁ జనుఁగొండలుఁ దోఁప లతాంగిపోలెఁ జె
ల్వుప్పతిలన్ సుధారసపయోనిధి పెందెరఁ బుట్టునిందిరన్.

టీ. అప్పుడు = ఆసమయమునందు, తూర్యములు = మంగళవాద్యములు, మొరయన్ = మ్రోఁగఁగా, ఆమ్మిథునమ్ము = ఆదంపతులు, విలోకనస్పృహన్ = ఒండొరులఁ జూచుకొనునభిలాషయందు, తెప్పలఁదేలన్ = ఉప్పొంగుచుండఁగా, వంపఁబడు = క్రిందికి దిగఁదీయఁబడుచున్న, తెల్లని తెరచీరన్ = తెల్లనిదగు తెరచీరయందు, క్రమంబునన్ = వరుస వెంబడిని, కొప్పు = ధమ్మిల్లమును, మొగంబున్ = ముఖమును, అట్టున్ = మెడయును, చనుఁగొండలున్ = పర్వతములంబోలెఁ బెద్దవియగుచన్నులును, తోఁపన్ = కాన్పింపఁగా, లతాంగి = మనోరమ, చెల్వు = సొగసు, ఉప్పతిలన్ = పుట్టునట్లు, సుధారసపయోనిధి = క్షీరసాగరముయొక్క, పెందెరన్ = గొప్ప కెరటమునందు, పుట్టు, ఇందిరన్ = లక్ష్మిని, పోలెన్ = పోల్పఁబడియుండెను.

తెల్లని కెరటములు క్షీరసముద్రమున నుంట ప్రసిద్ధము. తెర కెరటము వలె నుండెను. మిన్నొరయునట్లు పెరుఁగు కెరటములు తగ్గునటులఁ దెరకొంచెము కొంచెముగా వంచఁబడెను. తరంగములలోనుండి లక్ష్మి బయటవచ్చినటులఁ దల మొదలుకొని యొక్కొక్క యవయవము గనిపించె ననుట. లక్ష్మీజననముచే క్షీరసాగరము విష్ణువులోనగువారికి వాసమైనటుల మనోరమావశమున నిందీవరాక్షునినగరము స్వరోచి లోనగు వేల్పుల కునికిపట్టయ్యెను. శ్రీవిష్ణువునకు వేల్పులకు క్షీరసముద్ర మునికి యనుటకు.—

"లవణజలధిరాదౌ దుగ్ధసింధుశ్చ తస్మా
దమృతమమృతరశ్మిః శ్రీశ్చ యస్మాద్బభూవ,
మహితచరణపద్మః పద్మజన్మాదిదేవై
ర్వసతి సకలవాసో వాసుదేవశ్చ యత్ర."

(గోళాధ్యాయము.)

తా. అప్పుడు మంగళధ్వను లగుచుండఁగా, వధూవరులమధ్యను పట్టు కొనఁబడిన తెల్లబట్టతెరను పేరఁటాండ్రించుకించుక క్రిందికి వంచునప్పుడు, ఆతెరచాటున నుండి పెండ్లికూఁతు రగు మనోరమ క్రమక్రమముగా, కొప్పు, ముఖము, మెడ, పాలిండ్లును గనఁబడుటచే నావధువు క్షీరసాగరముయొక్క గొప్ప కెరటమువలన నుత్పత్తి యగుచున్న లక్ష్మివలె నుండెను. అలం. ఉపమ.

చ. కటకరవంబు బోరుకలఁగన్ రమణుల్ తెరచీర వంచినన్
దటుకున రాజమో మెదుటఁ దారసమైనలతాంగినేత్రముల్
చటులత లజ్జ దల్లడిలె జాలరిచే వలఁ బాసి ధాత్రిపై
నటునిటు మిట్టిమిట్టిపడు నంబుచరంబులఁ బోలె నత్తఱిన్.

టీ. ఆత్తఱిన్ = అప్పుడు, కటకరవంబు = కంకణనినాదము, బోరు కలఁగన్ = ఘల్లురని ధ్వనింపఁగా, రమణుల్ = వనితలు, తెరచీర = తెర గుడ్డను, వంచినన్ = వ్రాల్పఁగా, దటుకునన్ = హఠాత్తుగా, రాజుమోము = పెండ్లికొమరునిముఖము, ఎదుటన్, తారసమైనన్ = చేరువకాఁగా, అంతకు ముందునుండి సందర్శింప నెంచి యౌత్సుక్యపడుకనులకు ఆకస్మికముగాఁ బ్రియుఁడు కనిపింపఁగా, లతాంగి = మనోరమయొక్క, నేత్రముల్, చటులతన్ = చంచలతవలన, లజ్జన్ = త్రపచేత, జాలరి = బోయవానియొక్క, చేవలన్ = హస్తమందలివలనుండి, పాసి = విడివడి, ధాత్రిపైన్ = నేలమీఁద, అటునిటు = అవైపునకు నీవైపునకు, మిట్టిమిట్టి = మిడిసిమిడిసి పడు, అంబుచరంబులఁ బోలెన్ = మత్స్యములవలెనే, తల్లడిలెన్ = చలించెను

తా. పెండ్లికొడుకునకుఁ బెండ్లికూఁతునకు స్త్రీలు మధ్యను బట్టిన తెర చీర వంచునప్పుడు పెండ్లికుమారునిమోము పెండ్లికొమరితకు సమీపముగాఁ గాన నయ్యెను, అంతఁ బెండ్లికొమరిత తొట్రుపాటుగల నేత్రములతో మిగులఁ బ్రియముగా రాజపుత్రు నీక్షించెను. అలం. ఉపమ.

మ. అవనీశ త్రిదశేంద్రుచూపుబరి కన్యాగండపాళిద్వయీ
నవలావణ్యరసంబుఁ గొల్లగొని యంతన్ జెంత ఫాలంపురా
జు విలోకించి చలించి కైకొనినయానొమ్మెల్ల ఘర్మాంబుకై
తవమొప్పన్ వెసడించి తూఱెఁగబరీతాపింఛకుంజాంతమున్.

టీ. అవనీశత్రిదశేంద్రు = రాజేంద్రునియొక్క - స్వరోచియొక్క, చూపు = చూపను, బరి=చోరుఁడు, కన్యా = మనోరమయొక్క, గండపాళిద్వయీ = చెక్కిటి ప్రదేశముల జంటయొక్క, నవ = నూతనమయిన, లావణ్యరసంబున్ = సౌందర్యమువలనఁ గలిగిన ప్రభను, ముక్తాఫలములందుఁ దళదళలాడెడి కాంతివిశేషమువంటి మేనికాంతిని లావణ్యమందురు. తల్లక్షణముదాహృతము. కొల్లగొని = దోఁచుకొనిపోయి, అంతన్ = అటుల దోఁచుకొనిపోవునపుడు, చెంతన్=సమీపప్రదేశమునందు, ఫాలంపురాజున్= అర్ధచంద్రాకృతి గల నొసలను రాజును, విలోకించి = తిలకించి, చలించి= వణఁకి, కైకొనినయానొమ్మెల్లన్= తా నపహరించిన లావణ్య మనెడి ధనమంతయు, ఘర్మాంబుకైతవము = స్వేదబిందువు లనుమిష, ఒప్పన్ = పొందు పడఁగా, వెసన్ = శీఘ్రముగా, డించి = దొంగిలించిన లావణ్యరసమును వదలిపెట్టి, కబరీ = తురుమను, తాపింఛ = చీఁకటి మ్రాఁకులయొక్క, కుంజాంతమున్=పొదరింట, తూఱెన్=ప్రవేశించెను.

తా. స్వరోచియొక్కవీక్షణ మనుచోరుఁడు గండభాగములయొక్క ప్రకాశ మను ద్రవ్యమును హరించి తత్క్షణమే ఫాల మనురాజుం గాంచి భయపడి స్వేద మనునెపముచేత హరించిన ద్రవ్యమును పాఱవైచి ధమ్మిల్లమను చీఁకటిమ్రాఁకులలో దూఱి మాటుపడియుండెను. (ఇందు స్వరోచి మనోరమయొక్క దరహాసముఁజిందుచెక్కులను, భ్రూలాస్యమునకు నెలవగు నుదురును, చీఁకటివలె నల్లఁగా నున్న పెన్నెఱిని గ్రమముగాఁ జూచె నని భావసుంభనము చేసెను.)

ఈపద్యమునందుఁ జక్షుఃప్రీతి యనుమన్మథావస్థయు, స్వేద మనెడి సాత్త్వికభావము రాజునకుఁ గలిగినటులఁ దెలుపఁబడెను. అలం. రూపకము. అపహ్నుతి.

ఆ. రాజుచూడ్కి కపుడు రాజీవముఖిచూడ్కు
లెదురుకొనియె లజ్జఁ గొంకికొంకి
జడిసి జడిసి జహ్నుసంభవాంభోవేణి
కెదురు లెక్కుమీలకొదమ లనఁగ. ౮౩

టీ. అపుడు = ఆసమయమునందు, రాజుచూడ్కికిన్ = స్వారోచి వీక్షణమునకు, రాజీవముఖిచూడ్కులు = మనోరమవీక్షణములు, లజ్జన్ = సిగ్గుచేత, కొంకికొంకి=సంకోచించి సంకోచించి, జడిసిజడిసి=భయపడిభయపడి, జహ్నుసంభవాంభోవేణికిన్=గంగానదీప్రవాహమునకు, ఎదురులెక్కు = ఎదురుగా నీఁదు, మీలకొదమలు=చిన్నచేఁపలేమో, అనన్ = అనునటుల, ఎదు ర్కొనియెన్ = ఎదురుకోలుగాఁ బోయెను.

కనులవెలుఁగులు ఆభరణకాంతులు జహ్నుసంభవావేణికవలె నుండెను. ఇరువురిచూపు లాప్రవాహమున కెదురేఁగు చేఁపపిల్లలవలె నుండెను. చేఁపలు నీటి కెదురీఁదుట ప్రసిద్ధము. నాయకునిచూపులు గంగాప్రవాహముగ నాయికచూపులు చేఁపలవలెను వర్ణించిన యీపద్యము చూడుఁడు.

తే. "చెలిఁ దళియవచ్చు సరపాలసితదృగాళి
దారి నాదారిచూపుచా ల్దవిలి నడిచె
నపుడు గగనధునీప్రవాహంబు సొచ్చి
వేగ నెదురెక్కు మీనౌఘవిధి వహించి."

(చంద్రికాపరిణయము, తృ. 82.)

తా. స్వారోచివి మనోరమయుఁ మనోరమను స్వారోచియుఁ నొండొ రులు చూచికొన వారిచూపులు గంగాప్రవాహములకు నెదురేఁగుచున్న శావమచేఁపలవలె నుండెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

మ. తనుమధ్యత్రివళుల్ నటింప నిలమీఁదన్మట్టియల్ మోవఁగాఁ
గనుపాపల్ పయిఱెప్పలం గదియ నుత్కంఠాగ్రయై నిక్కి సా
ధునిమౌళిం దలఁబ్రాలు వోసె నవలా దోర్మూలకూలంకష
స్తనవిస్ఫూర్తికి సందిదండలధళల్ సాహోనినాదం బిడన్. 84

టీ. తనుమధ్యత్రివళుల్ = సూక్ష్మమగునడుమును కడుపుమీఁది మూఁడు ముడుతలును, నటింపన్ = కదలఁగా, ఇలమీఁదన్ = పుడమిమీఁద, మట్టియల్ = కాలిమెట్టెలు, మోవఁగాన్ = అనఁగా, కనుపాపల్ = కంటి నల్లగ్రుడ్డులోనిపాపలు, పయిఱెప్పలన్ = మీఁదిఱెప్పలయందు, కదియన్ = దగ్గఱిల్లఁగా, ఉత్కంఠాగ్రయై = నిలువఁబడినగళాగ్రముగలదై - మెడ కొంకెముగాఁ బయికెత్తి, నిక్కి = పైకి నిగిడి, దోర్మూల = కక్షములయొక్క, కూలంకష = ఒడ్డునుదాఁకుచున్న - ప్రక్కలనొరయుచున్న, స్తన = చన్నులయొక్క, విస్ఫూర్తికిన్ = ఎక్కువకాంతికి, సందిదండల, ధళల్ = ధళధళయను ప్రకాశములు, సాహోనినాదంబిడన్ = చోపుదారులకేకలను దెలుపుచప్పుడును బుట్టింపఁగా, నవలా = మనోరమ, సాధునిమౌళిన్ = భర్తయగుస్వరోచి శిరమునందు, తలఁబ్రాలు = శిరమునఁ బోయునట్టిసేసలు, పోసెను.

నడుము మిగుల సన్నముగానుండి దానిపయిని వళులు మూఁడు కనిపించుట సౌందర్యాతిశయమును బ్రకటించును. ఇటులె వళులచే నదరు దమయంతిమధ్యమును శ్రీనాథుఁ డిటుల నభివర్ణించెను.

“కర మసదైన యాసుదతికౌను వళిత్రితయంబుచే నిరం
తరమయి యాక్రమింపఁబడె.” (శృం. నై. ఆ. ౩. ౧౯౨)

తా. మనోరమ నడుము జవ్వాడుచుండ మెట్టెలు మ్రోయుచుండ నుదుటుచూపులతోఁ జూచుచు మెడ కొంచెమెత్తి మిగుల నుత్సాహముతో స్వరోచిపై తలఁబ్రాలు పోసెను. అలం. స్వభావోక్తి.

చ. ముడివడు కంకణప్రభల ముత్తెపుసేఁసలు దోయిలించి యె
త్తెడుతఱి బాహుమూలకుచదీప్తులపైఁ బతిదృష్టి పర్వినన్

బొడమినలజ్జఁ బాణియుగముం గవెసఁ బంచియ మౌళిమీఁదికై
పొడవునఁ జల్లె లేఁగవు పొల్తుక ఱెప్పల నప్పళించుచున్.

టీ. పొల్తుక=మనోరమ, మిడిపడు = చుట్టుకొనుచున్న, కంకణ=హస్త కంకణములయొక్క, ప్రభలన్ = ప్రకాశములతో, ముత్తెపుసేసలు = ముత్యముల తలఁబ్రాలు, దోయిలించి = రెండుచేతులతోఁ బట్టి, ఎత్తెడునట్టిన్ = పైకెత్తునప్పుడు, రాజుతలపైఁ బోయుటకు నెత్తుసమయమున, బాహుమూల = కక్షములయొక్కయు, కుచ = పాలిండ్లయొక్కయు. దీప్తులపైన్ = కాంతుల పయి, పతిదృష్టి = భర్తవీక్షణము, పరిప్వసన్ = అలముకొనఁగా. పొడమిన = పుట్టిన, లజ్జన్ = సిగ్గుచేత, పాణియుగమున్ = హస్తద్వయమును, వెసన్ = శీఘ్రముగ - ఇట శీఘ్రము లజ్జాతిశయమును తెలియఁజేయును. పంచియ = వంచియో, లేఁగవ = చిఱునవ్వును, ఱెప్పలన్ = కనుఱెప్పలచేత, అప్పళించుచున్ = మూయుచు, మౌళిమీఁదికై = తలమీఁదికి, పొడవున జల్లెన్ = ఎగఁజిమ్మెను.

ఇందు నవహిత్థ యనునది చెప్పఁబడెను. అవహిత్థ యన నాకారమును మరుగుపఱచుట.

క. "భువిలో నాకృతిగోపన, మవహిత్థ........"

క. "హారములు గరఁగ నరసు, త్సారమణుని బాడి యొక్కసఖి పులకలుమై
సీరిక లెత్తిన దాచును, సారెకు హారంబుజనితశైత్యం బనుచున్."
(నరసభూపాలీయము. కృతి.)

తా. మనోరమ తలఁబ్రాలు పోయుటకు ముత్తెపుసేసలు రెండుచేతులతోఁ బట్టి మీఁది కెత్తఁబోవ స్వరోచి పెండ్లికుమార్తెకక్షములపైఁ బాలిండ్లపై దృష్టినిలుపఁగ మనోరమ తెలిసికొని చేతులు మీఁది కెత్తకయే పెనిమిటి శిరమునఁ బడునట్లు లెగఁజిమ్మెను.

క. సకలక్ష్మాపతి యెడఁ గొ
మ్మకచంబులనుండి రాలె మౌక్తికములు సా

త్త్వికజనితగండఘర్మాం
బుకదంబాసారగరిమఁ బునరుక్తము లై. 86

టీ. సకలత్మావతి = సర్వ ప్రపంచమునకు భర్తయగు స్వరోచి,ఇడక్ = తలఁబ్రాలు పోయఁగా, కొమ్మకచంబులనుండి = మనోరమకొప్పునుండి,మౌక్తిక ములు = ముత్తెములు, సాత్త్వక = సాత్త్వకభావమున,జనిత=కలిగిన,గండ= చెక్కులయందలి, ఘర్మాంబు = స్వేదజలముయొక్క, కదంబ = సందోహము యొక్క, ఆసార = విధివిరామములేక వర్షించు వర్షముయొక్క, గరిమక్ = విశేషముచేత, పునరుక్తములై = రెట్టించినవై, రాలెక్ = జలజల రాలెను.

స్వేదము సాత్వికలక్షణము లెనిమిదింటిలో నొకటి.
"సాత్వికా ఇతి జానంతి భరతాద్యా మహర్షయః,
తే స్తంభస్వేదరోమాంచ స్వరభేదాశ్చ వేపథుః,
వైవర్ణ్యమశ్రుప్రళయావిత్యష్టౌ పరికీర్తితాః."
(సింగభూపాలీయము)

ఇట స్వేదము హర్షాతిశయముచే జనించెను. స్వేదకారణము లిటుల శాలంకారికులచే నిర్ణయింపఁబడెను.—

"నిదాఘహర్ష వ్యాయామశ్రమక్రోధభయాదిభిః స్వేదస్సంజాయతే;
రోమాంచో విస్మయోత్సాహ హర్షాద్యైః"

తా. స్వరోచి తలఁబ్రాలు వోయ మనోరమశరీరమునఁ జెమ్మటఁబట్టి యా స్వేదబిందువులును తలఁబ్రాల ముత్తెములును గలిసి రెట్టింపయి మేఘము వలె నున్నశిరోజములనుండి వానకురిసినరీతిని రాలెను. అలం-ఉపమ.

క. పతి సతిపై నిడుముక్తా
వితతి బడక్ దోడఁగె వడి భవిష్యత్పురుషా
యితనిర్దయరతిరభస
చ్యుతసితకబరీప్రసూనసూచక మగుచున్. 87

టీ. పతి = భర్తయగుస్వారోచి, సతిపైన్ = భార్యయగు మనోరమ మీఁద, ఇషు = పోయునట్టి, ముక్తావితతి=ముత్యములసముదాయము, ప్రథవి వ్యత్ = మొందరి కాలమునందలి, పురుషాయిత = పురుషునివలెఁ జేయునట్టి, నిర్దయ = దయలేని, రతి = సంభోగముయొక్క, గాఢమయిన పురుషాయిత రతియొక్క-పురుషాయితమునందుఁ బురుషునికంటె స్త్రీకె శ్రమ బలీయము గాన నిర్దయ మని చెప్పఁబడెను. రభస=తొట్రుపాటుచేత, చ్యుత=జారునట్టి, సిత = ధవళిమగల, కబరీ = తురుమునందలి, ప్రసూన = పుష్పములను; సూచకము = తెలియఁజేయునది, అగుచున్ = అయి, పడిన్ = వేగముతో, పడం దొడఁగెన్ = రాలసాగెను.

పురుషాయితమునందుఁ బెన్నెఱినుండి పూవులు రాలుట సహజము. ఇటు లనుటకు.

“మేఘో వర్షతి మీనకేతువిశిఖానస్త్రం సముత్క్రాంపతే”

(బిల్హణీయము.)

పురుషాయితసౌఖ్యము సౌభాగ్యాతిశయము గలపురుషులకె లభించును గాన స్వారోచి భాగ్యాతిశయ మనన్యసాధ్యము.

“వల్గత్కుచం వ్యాకులకేశపాశం స్విద్యన్ముఖం స్వీకృతమందహాసం
పుణ్యాతిరేకాత్పురుషా లభంతే పుంభావమంభోరుహలోచనానామ్.”

(శార్ఙ్గధరపద్ధతి)

తా. స్వారోచి మనోరమతలపైఁ దలఁబ్రాలు పోయ నాముత్యంపు సేసలు తలనుండి పడుట యెట్లుండె నన ముందు మనోరమ చేయఁబోవు సంభోగసమయమందు శిరోజములనుండి పడు తెల్లనిపువ్వులు లిట్టే యుండు నని సూచించుచున్నదో యనున ట్లున్నది. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

శా. కట్టెన్ మంగళసూత్రమున్ శరధిశంఖశ్రీలకున్ బొమ్మలన్
గట్టన్ జాలెడుకంఠపీఠి నిఖిలత్రాభర్త శోణద్యుతుల్ .

దట్టంబై నఖకోరకోత్కరము తద్గ్రైవేయ హైమస్ఫుర
త్పట్టస్థాపితపద్మరాగములపంతంబుల్ విడంబింపఁగాన్. 88

టీ. నిఖిలక్ష్మాభర్త = చక్రవర్తియగు స్వరోచి, శోణద్యుతుల్ = రక్తకాంతులు, దట్టంబై, నఖ = గోళ్లనెడి, కోరక = మొగ్గలయొక్క, ఉత్కరము = సముదాయము, తత్ = ఆమనోరమయొక్క, గ్రైవేయ = కంఠభూషణమైన, హైమ = స్వర్ణపుదైన, స్ఫురత్ = ప్రకాశించుచున్న, పట్ట = పట్టెడయందు, స్థాపిత = కూర్పఁబడిన, పద్మరాగముల = పద్మరాగమణులయొక్క, పంతంబుల్ = కాంతులయతిశయములు, విడంబింపఁగాన్ = అతిశయింపఁగా, శరధి = కడలియందలి, శంఖ = శంఖములయొక్క, శ్రీలకున్ = సంపత్తులకు, బొమ్మలంగట్టన్ = గెలుచుకొని తదాకారములు చెక్కిన బిరుదులను ధరింపఁగా, గెలిచినవారోడినవారియాకారాదులను గండపెండేరములయందో తమ్మపడిగెలందో చెక్కించుట ప్రసిద్ధము. చాలెడు = చాలినట్టి, కంఠసీమన్ = కుత్తుకయందు, మంగళసూత్రమున్ = తాళిబొట్టును, కట్టెన్ = కట్టినవాఁడాయెను.

పద్మరాగము మానవులకు లభ్యముగాదు. వేల్పుచెలువ గావున మనోరమకు లభించెను.

క. "చెక్కుతెలుంగులఁ గడుఁ జెం
పెక్కినయామానికముల కెల్లను మొనయై
చొక్కమగు పద్మరాగము
లెక్కింప నమూల్య మది నిలింపుల కమరున్." (రత్నపరీక్ష)

తా. ఎఱ్ఱగా నఖములు పద్మరాగమణులవలెఁ బ్రకాశించుచుండఁగా స్వరోచి శంఖమును మీఱి వెలుఁగుచున్న మనోరమకంఠమందు మంగళసూత్రముం గట్టెను. అలం-ఉపమ.

క. అట్టియెడఁ బేఁడ్లిపనులన్
దిట్టలగు పురంధ్రు లచట నిలిపిరి వహ్నిన్

పెట్టిరి మణిపీఠి సురీ
పట్టము పైఁ బఱచి రంభఁ బతియును సతియున్. 89

టీ. అట్టియెడన్ = ఆమంగళసూత్రము గట్టుసమయమునందు, పెండ్లి పనులన్ = పెండ్లికార్యములను, దిట్టలు=తగినవారు, అను, పురంధ్రులు=పతివ్రత లగు పేరఁటాండ్రు, అచటన్ = ఆ పెండ్లియరుగుసమీపమునందు, వహ్నిన్ = అగ్నిహోత్రమును, నిలిపిరి = ఉంచిరి. మణిపీఠిన్ = రత్నసంపూర్ణ పీఁటను, పెట్టిరి=వేసిరి, పైన్=పీఁటమీఁద, సురీ=సురీ (సూరత్) దేశసంబంధమయిన, పట్టము = పట్టుసేలువును, పఱచిరి = పఱపుగాఁ గప్పిరి. అందున్ = అటులఁ బట్టుతాపితా గప్పిన పెండ్లిపీఁటయందు, పతియున్ = స్వారోచియు, సతియున్ = మనోరమయును. ముందరి కన్వయము.

తా. మంగళసూత్రధారణము కాఁగానే పేరఁటాండ్రు కళ్యాణ వేదికయందుఁ బెండ్లిపీఁట వైచి యాపీఁటమీఁద సూరతుపట్టుసేలువు బఱచి దానికిముందు హోమమునకై యగ్నిఁ దెచ్చి యుంచఁగాఁ బెండ్లికుమారుఁడును పెండ్లికూతురును నాపీఁటమీఁదఁ గూర్చుండిరి.

క. ఆశుద్విజహుతహరితశ
మీశాఖాశకలనినద మేదురవిశదా
భీశుజ్వాలాజాలహు
తాశక్రోడమున వేల్చి రాహుతు లెలమిన్. 90

టీ. ఆశు=శీఘ్రముగా, ద్విజవిప్రులచేత, హుత = హోమము చేయఁబడిన, హరిత = పసుపురంగుగల, శమీశాఖాశకల = జమ్మిపుడకలయొక్క - జమ్మిసమిధలయొక్క యనుట, నినద = చిటపటమను ధ్వనులతో, మేదుర = దట్టముగా నున్న (జమ్మిసమిధ లనుటకంటె జమ్మిచిగు ళ్లనుటయె సమంజసము. శాఖాశకలములు = కొమ్మలతునుకలు రెమ్మలు అని చెప్పనగును. "పరిమళో ల్లాజనవశమీపల్లవాగ్రహుతహుతాశనజిహ్వాసముత్థము." (శృంగారనైషధము

ఆ. ౬-ప. ౧౦౩.) విశద = నిర్మలమయిన, అభీశు = కాంతిగల,జ్వాలా = జ్వాలలయొక్క, జాల=సముదాయముగల, హుతాశ = అగ్నిహోత్రుని యొక్క, క్రోడమునన్ = మధ్యను, ఎలమిన్, ఆహుతులు = హోమద్రవ్యములను - నేయిమొదలగుహోమవస్తువులను, వేల్చిరి = హోమము చేసిరి.

తా. అప్పుడు బ్రాహ్మణులు జమ్మిపుడకలతో జ్వాల గావించి యగ్ని హోత్రమునందు మంత్రసహితముగా నేయి మొదలగు హోమద్రవ్యములతో హోమము చేసిరి.

తే. తోయజామోద లాజలు దోయిలించి
ప్రమదమున వేల్వ నొకకొన్ని చెమట నంట
ప్రేళ్లఁ గనుపట్టెఁ గెంజాయ వీతిహోత్రు
నాలుకలు పాటి రాకున్న నవ్వె ననఁగ. 91

టీ. తోయజామోద = తామరపూవులతావివంటి మేని తావిగల మనోరమ, లాజలు=పేలాలు, దోయిలించి = రెండుచేతులఁబట్టి, ప్రమదమునన్= కుతుకముతో, వేల్వన్=హోమమొనర్పఁగా, ఒకకొన్ని, చెమటన్=స్వేదముచేత,అంటన్=చేతికంటుకొనఁగా, ప్రేళ్లన్=మనోరమచేతిప్రేళ్లను, కెంజాయన్= రక్తవర్ణముచేత, వీతిహోత్రు = అగ్నియొక్క, నాలుకలు=మంటలు, పాటి రాకున్నన్=ఈడు రాకుండఁగా, నవ్వన్ = అగ్నిజ్వాలలను తెల్లదనముతో తమతో సరిగా రని నవ్వెను, అనఁగన్=అనునట్లు, కనుపట్టెన్=అగపడియెను. పేలాలకును నవ్వునకును ధవళకాంతి సమానధర్మము. ఎఱ్ఱనిప్రేళ్లకును అగ్ని జ్వాలలకును రక్తకాంతి సమానధర్మము. భర్తకు దీర్ఘాయుఃప్రాప్తికై భార్యచే వివాహమునందు లాజహోమము చేయించెదరు.

మంత్రము —"దీర్ఘాయురస్తు మే పతి ర్జీవాతుశ్శరదశ్శతం."

తా. మనోరమ లాజహోమమప్పుడు రెండుచేతులనుజోడించి పట్టిన కొన్నిలాజలు చెమటచే నంగుళముల నంటుకొన నవి శ్వేతవర్ణముచే నిప్పు

మంటలు రక్తవర్ణము గలవి యగుటచేఁ బవడపుఁ బరిపోల వని ప్రేక్షకు లొప్పు చున్నవో యున్నట్లుండెను. అలం-ఉత్ప్రేక్ష.

తే. స్తనగుళుచ్ఛవధూదేహదాడిమీల
తావతల్లికపై హోమధూమ ముడరె
భర్త కభిమతరతిమహోత్సవ విపాక
మగుటఁ గోరి ఘటించుదోహద మనంగ. 92

టీ. స్తన = పాలిండ్లనెడు, గుళుచ్ఛ = పువ్వుగుచ్ఛములతోడి, వధూ దేహ = పెండ్లికూఁతురుయొక్క దేహ మనెడు, దాడిమీలతావతల్లికపైన్ = శ్రేష్ఠమగు దానిమ్మతీఁగమీఁద. హోమధూమము = హోమపుఁబొగ, భర్తకున్ = పెనిమిటికి, అభిమత = మిక్కిలి యిష్టమైన, రతి = సంగమమనియెడు, మహోత్సవ = గొప్పపండుగయొక్క, విపాకము + అగుటన్ = పిందెలు పండుటను, కోరి = అపేక్షించి, ఘటించు దోహదము = కూర్చఁబడ్డ దోహదమో (అనఁగా, వృక్షములకు దోహదము చేయుచున్నదో), అనంగన్, అడరెన్ = వ్యాపించెను.

దోహద మన తరుగుల్మలతాదులకు అకాలమున ఫలపుష్పప్రాప్తి కొఱకుఁ జేయు క్రియావిశేషము. అందుకు నుపయోగించు ద్రవ్యముకూడ.

"తరుగుల్మలతాదీనామకాలే కుశలైః కృతం,
పుష్పాద్యుత్పాదకం ద్రవ్యం దోహదం స్యాత్తు తత్క్రియా."

దానిమ్మకు ధూమదోహదము ఫలమునొసంగు నని ప్రసిద్ధము. ఇందులకు—

"అథ ధూమాభితామ్రాక్షం వృక్షశాఖావలంబినం,
దదర్శ కంచిదైక్ష్వాకః తపస్యన్తమధోముఖమ్."

(రఘువం. స. ౧౫.)

"మేషామిషాయుక్తసర్పి స్తైలైర్నామిమధూపనం,
శ్రేయానయం ప్రయోగః స్యాద్దాడిమీఫలవృద్ధయే.

లేపితా ధూపితా సూతే ఫలం తాళీవ దాడిమీ
అవిక్షీరేణ సంసిక్తా ధూపితా తత్తురోమభిః
ఫలాని దాడిమీ సూతే సుబహూని పృథూని చ."

తా. పుష్పించిన దానిమ్మపలె నున్న మనోరమయొడలిపై వానిమ్మ ధూమము వడి దానిమ్మకొమ్మయందు రతిరూప మగు పండు పండుటకై చేయు దోహదక్రియవలెఁ గనుపట్టె ననుట. దానిమ్మపైఁ బొగఁ బ్రసరింపఁజేయుట దోహదవిశేషము. అలం. రూపకము, ఉత్ప్రేక్ష.

మ. జగతీనాథవతంస మానతశిరస్సమ్మేళనన్ నెయ్యపుం
జగడంబుల్ ప్రియ మొప్ప మాన్పెడుతఱిన్ జంచత్కిరీటాగ్ర ర
త్నగణస్పర్శసహంబు గావలసి యో నాఁ గోర్కి దైవాఱ న
మ్మగువన్ బాదతలంబు పట్టి సనెకల్ ముట్టించె మోదంబునన్.

టీ. జగతీనాథవతంసము = భూపతులమిన్న యనుస్వరోచి, ఆనత = వంపఁబడిన, శిరః = శిరస్సుయొక్క, సమ్మేళనన్ = కూడికతో, నెయ్యపుం జగడంబుల్ = ప్రణయకలహములు, ప్రియము = అనురాగము, ఒప్పన్, మాన్పెడుతఱిన్ = ఉడిగించునపుడు, చంచత్ = ఒప్పుచున్న, కిరీటాగ్ర = కొమిడికముసందలి, రత్నగణ = రత్నసముదాయముయొక్క, స్పర్శ = స్పర్శమును, సహంబు = సైఁచుట, కావలసియో=కోరియో - ముందవసర మగుట నపేక్షించియేమో, నాన్ =అనునట్లుగా, కోర్కి = కోరికి, దైవాఱన్ = మిక్కుటము కాఁగా, మోదంబునన్ = కుతూహలముతో, అమ్మగువన్ = ఆమనోరమను, పాదతలంబు = అఱకాలు, పట్టి, సనెకల్ = సన్నెకల్లును, ముట్టించెన్ = త్రొక్కించెను.

లకారసహితలంవర్ణమునకు ఉత్వాగమము విభాషనగు ననుటకు "లకార యుక్తస్య లోకోపకారస్య వా లుకాస్స్యాత్. పందిళ్వేసి, అంబల్ద్రాచి, పందిళ్లు వేసి, అంబళ్లుగాచి ఇత్యాది. వీరుకొళ్ళొలకొలమంచు. ఆముక్తమాల్యద."
(అహోబలపండితీయము.)

తా. స్వరోచి శిరస్సు వంచి వధువుపాదము పట్టుకొని సన్నికల్లు మెట్టించెను. అది యిట్లుండె పెరుగుచున్న ప్రణయకోపమును బోఁగొట్ట సమస్కరించుటకై కిరీటమందుఁ గూర్పఁబడినమణులుకూడ శిలలే కావున వాని యొక్క రాపిడిని సహించుట కభ్యాసము చేయునిమిత్త మామె కాళ్లు తగులు నట్లు శిరస్సువంచి సన్నికల్లు మెట్టించెనేమో యనున ట్లుండెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

క. కడు నవ్వించుచుఁ జెఱఁగులు
ముడివెట్టఁగ బేరఁటాండ్రు ముదిత కనుబొమల్
ముడివెట్టె నాలిసిగ్గున
ముడివెట్టఁగ నారి చెఱకుమోసున మరుఁడున్. 95

టీ. పేరఁటాండ్రు = పేరంటము చేయుటకు వచ్చినసువాసినులు కడున్ = విశేషముగా, నవ్వించుచున్=నవ్వుకటులఁజేయుచు, చెఱఁగులు= కొంగులు, ముడివెట్టన్ = ముడివేయఁగా, ముదిత=మనోరమ, నాలిసిగ్గునన్ = చిఱులజ్జచేత, కనుబొమల్ముడివెట్టెన్ = (ఆ ప్రసంగమునం దిష్టము లేనిదాని వలె) మొగము చిట్లించి బొమముడివైచెను. మరుఁడున్ = మారుఁడును చెఱకుమోసునన్ = చెఱకు మొక్కయొక్కవింటియందు, నారి=అల్లెత్రాటిని, ముడివెట్టెన్ = ముడివేసెను - నారిని సంధించెను.

తా. వధూవరులచీరచెఱఁగులు ముత్తైదువలు నవ్వులాటగా ముడివెట్ట మనోరమ లజ్జచేఁ గోపపడినట్లు కనుబొమలు ముడివైచె ననియుం వెంటనే పెండ్లికుమారునకుఁ బెండ్లికూఁతునకు నన్యోన్యానురాగము కలిగె ననియుఁ దాత్పర్యము. అలం - ఆవృత్తిదీపకము.

సీ. పరిణమించిరి ధరామరపురంధ్రీహస్త
ఘటితచేలాంచలగ్రంథికలనఁ

పరిపూర్ణనిష్ఠఁ గొల్చిరి ప్రదక్షిణపూర్వ
  వినతి నాలుకలార్చు వేఁడివేల్పు
వీక్షించి రుడువీథి నక్షీణసుస్థితి
  స్థాయిఁ దోషితరమాధవుని ధ్రువునిఁ
బరిణయప్రాప్తసప్తర్షిప్రియాప్రేక్ష్య
  సాదరారుంధతీసతి కెరఁగిరి

తే. సకలసంయమిగణనమస్కరణకృత్య
  మాచరించి తదీయహస్తాభిమంత్రి
  తాక్షతలు మౌళిఁ దాల్చిరత్యాదరమున
  దంపతులు బంధుకోటి కుత్సవ మెలర్ప. 96

టీ. దంపతులు=వధూవరులు, బంధుకోటికిన్=చుట్టములకు, ఉత్సవము=సంతోషము, ఎలర్పన్ = అతిశయింపఁగా, ధరామరపురంధ్రీ = బ్రాహ్మణస్త్రీలయిన పేరఁటాండ్ర యొక్క-హస్త = కరములచే, ఘటిత = చక్కఁజేయఁబడిన, చేలాంచలగ్రంథికలనన్ = చెఱఁగుల యొక్క ముళ్లు కలయికచే, పరిణమించిరి = కౌతుకపడిరి. నాలుకలార్చు వేఁడి వేల్పున్ = జిహ్వలు కదలించుచున్న వీతిహోత్రుని - జ్వాలలచేఁ బ్రకాశించు నగ్నిహోత్రుని, ప్రదక్షిణపూర్వవినతిన్ = ప్రదక్షిణపూర్వకమగు మ్రొక్కు-చేత-ముందుఁ బ్రదక్షిణమును దావల నమస్కారమును గావించి యనుట, పరిపూర్ణనిష్ఠన్ = ఎక్కువ నియమముతో, కొల్చిరి. వధూవరు లగ్నిహోత్రునిచుట్టుఁ బ్రదక్షిణముగా నేడడుగులు దిరుగుట సప్తపది. "సఖ్యం సాప్తపదీనం స్యాత్" అను ధర్మానుసారముగా నగ్ని చుట్టును సఖ్యార్థులై దంపతులు దిరిగిరి. ఉడువీథిన్=తారాపథమందు, అక్షీణసుస్థిరస్థాయిన్=క్షీణముగాని నివాసముతో నుండెడివానిని, తోషిత = సంతోషపఱుపఁబడిన, రమాధవునిన్=శ్రీనాథుఁడు గలయాతనిని, ధ్రువునిన్=ఉత్తానపాదునికుమారుని, వీక్షించిరి=(ఆయుర్వృద్ధికై) కాంచిరి.

ధ్రువునివలెఁ దంపతులయొక్కయు స్థిరముగా నుండుటకై ధ్రువనక్షత్రమును సందర్శింపించిరి. పరిణయ = వివాహమునకు, ప్రాప్త=వితెంచిన, సప్తర్షిప్రియా=సప్త మహామునులకుటుంబినులలో, ప్రేక్ష్య = వీక్షింపఁదగినది యగు, సాక్షాత్ = ప్రత్యక్షమయిన, అరుంధతీపతివ్రతికిన్ = సాధ్వియగు అరుంధతికి, ఎరఁగిరి = నమస్కరించిరి. సప్తర్షి మండలముతో వసిష్ఠనక్షత్రముచెంత మిణుకుమిణుకు మనుచుఁ గానఁబడునదియె అరుంధతీనక్షత్రము; దాని గాంచుట దీర్ఘసువాసినీత్వమును పాతివ్రత్యము నబ్బించు. సకల=సమస్తమగు, సంయమిగణ=మునిసముదాయమునకు, నమస్కారణకృత్యము=వందనము చేయుట యను పనిని, ఆచరించి=జరిపి, తదీయ=వారిసంబంధమయిన, హస్త = కరములవలన, అభిమంత్రిత=మంత్రములచే బూతములుగా నొనర్పఁబడిన, అక్షతలు=సేస బ్రాలు, అత్యాదరమునన్=ఎక్కువప్రేమతో, మౌళిన్=శిరస్సునందు, తాల్చిరి.

తా. వధూవరులు బంధువులు నుతిసింప విప్రముత్తైదువలు వైచిన చెఱఁగుముళ్ల కానందించి, అగ్నికిఁ బ్రదక్షిణనమస్కృతు లొనర్చి, ధ్రువుని నరుంధతీదేవినిఁ జూచి నమస్కరించి, వివాహమహోత్సవముం దిలకింప నేతెంచినమునివర్గమునకు మ్రొక్కి, వారిచే నొసంగఁబడిన దీవనాక్షతలు శిరస్సుల వైచుకొనిరి. (వధూవస్త్రాంతముతో వరునివస్త్రాంతము ముడిచేయుట చేలాంచలగ్రంథికలన. పరస్పరము ఎడబాటు కలుగకుండుటకై యీక్రియ జరుపుదురు.)

ఉ. కూరిమిమంత్రితోడ నలకూబరుఁ డేకతమాడి పెద్దబం
గారపుఁగోరఁ గల్పవనికాజనికాంతము లైన చీరలున్
హారవిభూషణావళియు నమ్మిథునంబునకుం బ్రియంబుతో
నారదమౌనిచేత నవనన్ బనిపించెఁ గుబేరువేడుగాన్. 93

టీ. నలకూబరుఁడు, కూరిమిమంత్రితోడన్ = ప్రియసచివునితో, ఏకతమాడి = రహస్యాలోచన చేసి, పెద్దబంగారపుఁగోరన్=గొప్ప కనకంపుఁ

బొత్తిమునందు, కల్పవనికా = ఈగి క్రొమ్మాఁకులతోఁటయందు, జని = పుట్టిన పాటువేత, కాంతములు = హృదయానందములు, వినచీరలున్ = అయినబట్టలును, హారవిభూషణావళియున్ = ముత్యాలహారములు మొదలగునగల సమూహమును, ప్రియంబుతోన్ = ప్రేమతో, అమ్మిథునంబునకున్ = ఆవధూవరులకు, నారదమౌనిచేత, అదనన్ = సమయమందు, కుబేరు పేరుగాన్ = తండ్రి యగుకుబేరుని పేరిట, చదివించెన్ = ఆశీర్వదింపఁజేసెను.

తా. ఆశీర్వచనముఁ జేయునప్పుడు తనమంత్రితో, కర్తవ్యము నాలోచించి వధూవరులకు నలకూబరుఁడు తన జనకుఁడైన కుబేరుని పేరిటఁ గల్పవృక్షజన్యము లగుపుట్టములను నలంకారములను నారదమహామునిచేఁ జదివింపఁజేసెను.

క. కలిమి మెఱయంగ మఱియున్
గలబాంధవు లొసఁగి రపుడు కాంచనమణిభూ
షలుఁ జీరలు నరపతికిన్
బొలఁతికి నుడుగరలు ముదము పొదలఁగ నంతన్. 97

టీ. అపుడు = కట్నములొసంగు సమయమునందు, మఱియున్ = నలకూబరుఁడు చదివించినపిమ్మట, కలబాంధవులు = ఉన్నబంధువులు, కలిమి = సంపద, మెఱయంగన్ = ప్రకాశింపఁగ, కాంచనమణిభూషలున్ = రత్నమయస్వర్ణాలంకారములును, చీరలును, ముదము = ఆనందము, పొదలఁగన్ = వృద్ధిపొందఁగా, నరపతికిన్ = రాజైన స్వరోచికిని, పొలఁతికిన్ = మనోరమకును, ఉడుగరలు = కానుకలుగా, ఒసఁగిరి = అర్పించిరి. అంతన్, ముందరి కన్వయము.

ఉడుగర యనఁ గానుక యనుటకు.—

తే. "కడఁక రాసింగమున కుడుగర యొసంగి."

(అచ్చతెనుఁగురామాయణము. యు. కాం.)

తా. నలకూబరుఁడు కట్నములు చదివించిన తరువాత(దక్షిణబంధువు లందఱును దమకుఁగల గొలఁదిగా బంగారునగలు, చీరలు, పెండ్లికొమరున కును పెండ్లికూఁతునకును గానుకలు చదివించిరి.

సీ. పొగడపూవంటికంపులమదాంబువులును
మధువర్ణదంతశేంబములు మెఱయ
భీకరస్వరచారుబృంహితంబులు ఘనాం
గారకగ్రహకాంతికన్ను లమర
నిలఁ జొట్టువడు తొండముల మించుపూర్వాంగ
మెత్తదం బై పిఱుం దత్తమిల్లఁ
గటము లుత్కటము లై నిటలముల్ బటువు లై
సిబ్బెంపు మొగముల సుబ్బు మీఱ
తే. స్వర్ణకక్ష్యాంకుశ ప్రాసకవధిశార్ఙ్గ
ఖేటకుథఘంటికాద్యలంకృతులఁ జెలువ
మెసఁగు గంభీరవేదిభద్రేభశతము
నల్లునకు నిచ్చె గంధర్వవల్లభుండు. 98

టీ. పొగడపూవంటి = వకుళపుష్పమువాసనవంటి, కంపుల=సౌరభము గల, మదాంబువులును = మదోదకములును, మధువర్ణ = తేనెరంగుగల, దంత శేంబములు=వజ్రాయుధసదృశము లగుదంతములును, మెఱయన్ = ప్రకాశిం పఁగా; తేనె రక్తవర్ణగణములోనిది, కాన నేనుఁగుదంతము లెఱ్ఱగా నుండె నని చెప్పఁబడెను. శ్లో. "హింగులం మధురక్తాని, స్ఫులింగాహ స్తిబిందవః." భీకర= భయంకరములగు, స్వర = కంఠధ్వనితోడి, చారు = మనోహరము లయిన, బృంహితంబులు = ఘీంకారములును, ఘన = గొప్పదియగు, అంగారకగ్రహ= అంగారకగ్రహముయొక్క, కాంతి= ప్రకాశమువంటి ప్రకాశముగల,కన్నులు= నయనములు, అమరన్ = ఒప్పఁగా, ఇలన్ = పుడమియందు, చుట్టువడు =

చుట్టఁగా = చుట్టఁబడుచున్న - మిక్కిలిపొడవులైన. తొండములన్ = తొండములచేతను, మించుపూర్వాంగము = అతిశయించు ముందటిభాగపుశరీరము, ఎత్తరం బై = పొడవై, పిఱుందు = వెనుకప్రక్క శరీరము, అత్తమిల్లన్ = తక్కువదై యుండఁగా, కటములు = గండభాగములు, ఉత్కటములై = విపులములై, నిటలముల్ = నుదుళ్లు, బటువులై = గుండ్రమైనవై, సిబ్బెంపుమొగములన్ = మచ్చలుగల మోములయందు, ఊఖ్య = కాంతి, మీఱన్ = విశేషింపఁగా, స్వర్ణ = బంగరు మొలాముగల, కక్ష్య = నడికట్టుపట్టు, అంకుశ = అంకుశము, ప్రాస = ఈఁటె, శరధి = బాణములపొది (తూణీరము), శార్ఙ్గ = శిరములవిల్లు, ఖేట = డాలువాలు, కుథ = పైఁబఱచుకంబళి, ఘంటికా = గంట, అవి = మున్నగువానిచేతనైన, అలంకృతులన్ = అలంకారములచేతను, తెలుపము = చక్కఁదనము, ఏనుఁగు = వృద్ధియగునట్టి, గంభీరవేది = తెంపులేని మదముతోఁ గూడిన వైన, భద్రేభశతముల్ = మేలిభద్రగజములను, గంధర్వవల్లభుండు = ఇందీవరాక్షుఁడు, అల్లునకున్ = అల్లుఁ డగుస్వరోచికి, ఇచ్చెన్ = ఒసంగెను.

శ్లో. “త్వగ్భేదాచ్ఛోణితస్రావా న్మాంసస్య చ్ఛేదనాదపి,
ఆత్మానం యో న జానాతి స స్యాద్గంభీరవేదికః.”

అని గంభీరవేదిగజలక్షణము.

మేనిపైని చర్మ మూడిపోయినను రక్తము గారుచున్నను మాంసము పడుచున్నను తన్నుతా నెఱుంగక యుద్ధములోఁ బాటువడు మత్తుటేనుంగును గంభీరవేది యని యందురు. ఇది మృగచర్మీయగ్రంథకర్తమతము. రాజపుత్రీయమునం దీయంశము.

శ్లో. “చిరకాలేన యో వేత్తి శిక్షాం పరిచితామపి,
గంభీరవేదిర్విజ్ఞేయస్స గజో గజవేదిభిః.”

గమనాదిశిక్షలం బహుకాలములకు గ్రహించుగజమును గంభీరవేది యని యందురు.

తా. అనఘపరాక్రమము గలవియు, బహువిధాలంకారశోభితములు నగు నూఱు భద్రజాతియేనుఁగులను గంధర్వరాజు యిందీవరాక్షుఁడు అల్లుఁ డగు న్యగ్రోధికి అరణముగా నిచ్చెను. అలం. స్వభావోక్తి - ఉదాత్తము.

శా. ఉర్వీజానికి మామ యిచ్చె శిఖిపింఛోద్భాసివర్ణంబుచే
నర్వాచీనఘనాళి రోహితసహస్రాకీర్ణగా మింటఁ బూ
షార్వస్తోమముఁ జిత్రయానముల నూటాడించు గాంధర్వగం
ధర్వవ్యూహము దీప్తిచండమణికాండస్వర్ణసన్నాహమున్.

టీ. మామ = మామ యైన యిందీవరాక్షుఁడు, ఉర్వీజానికిన్ = భూభర్తయగు న్యగ్రోధికి, శిఖిపింఛోద్భాసివర్ణంబుచేన్ = మయూరపింఛవర్ణమువలెఁ బ్రకాశించు రంగుచేత, అర్వాచీనఘనాళి = భూమికి దిగిన మేఘసమూహము, రోహిత = కుటిలత లేని యింద్రధనువుల యొక్క, సహస్ర = వేయింటిచేత, ఆకీర్ణగాన్ = ప్రసరించిన దగునట్టుగా, దీప్తి = ప్రకాశముచేతన్, చండ = మిగులఁ బ్రకాశించుచున్న - తీక్ష్ణముగా నొప్పుచున్న, మణికాండ = మణిసముదాయములు సమకూర్చిన, స్వర్ణసన్నాహమున్ = స్వర్ణకవచము గలవానిని, మింటన్ = ఆకసమునందు, పూషార్వస్తోమమున్ = సూర్యాశ్వసమూహమును, చిత్రయానములన్ = చిత్రగమనముచేత, ఊటాడించు = ఉట్టూతలూఁగించునట్టి - అతిశయించుచున్న యనుట, గాంధర్వ = గంధర్వులదయిన, గంధర్వవ్యూహమున్ = అశ్వసమూహమును, ఇచ్చెను.

తా. మామ యల్లునికి నెమిలిపురివంటి కాంతిగల్గి వంకరలు లేని వెయ్యింద్రధనువులతోఁ గూడి భూమికి దిగివచ్చిన మబ్బో యనునట్లు మిగులఁ బ్రకాశించుచుండు మణులు గూర్చిన బక్కెరలు వైచిన వానిని, నభమునఁ బరువిడు సూర్యహయములను నీసడింపఁజాలిన విచిత్రగమనములు గలవానిని, తండోపతండము లగు హయములను గానుకగా నొసంగెను. అలం. ఉపమ - ఉత్ప్రేక్ష.

క. తళతళనితరణిమెఱుఁగులఁ
తలతల మనుమణుల మెఱసి తలఁచినచోటన్
నిలుచువిమానము ఖేచర
కులతిలకుఁడు కూర్మిపెండ్లికొడుకున కొసఁగెన్. 100

టీ. ఖేచరకులతిలకుఁడు = గంధర్వరాజైన యిందీవరాక్షుఁడు, తళతళని తరణిమెఱుఁగులన్ = తళతళమని ప్రకాశించు సూర్యకాంతులను, తలతలము = తప్పుకొనుము-తొలఁగుము తొలఁగుము, అనుమణులన్ = అనునట్టి రత్నముల చేత, మెఱసి = వెలిఁగి, తలఁచినచోటన్ = తలఁచుకొనిన ప్రదేశమందు, నిలుచువిమానమున్ = నిలుచునట్టియాకాశమునఁబోవు తేరును, కూర్మి పెండ్లి కొడుకునకున్ = ప్రేమగలయల్లునికి, ఒసఁగెన్.

ఇందీవరాక్షు, డాకాశగమనశక్తి గలవాఁడుగాన ఖేచరకులతిలకుఁడు-కూరిమి పెండ్లికొమారున కపూర్వవస్తు వరణముగా నొసంగవలయుఁగాన రత్నస్థగితమును అనుకొన్నచోట నాగునదియు నగువిమానరాజము నొసంగెను. అపూర్వానర్ఘ్యమణిస్థగిత మనుటకు సూర్యప్రకాశమును గాదనుటయే తార్కాణము.

తా. ఇందీవరాక్షుఁడు ప్రేమాస్పదుఁడైనయల్లుఁ డగుస్వరోచికి సూర్యకాంతిని దిరస్కరించునట్టి రత్నములచేఁ బ్రకాశించుచు నాఁగు మనిన తావున నాఁగునట్టి విమానమును కానుకగా నిచ్చెను.

వ. మఱియు రజతమహారజతశయ్యాసనభాజనడోలాకలాచికా
ఘటకటాహవీటికాపేటికాదిగృహోపకరణంబులును, మర
కత కురువిందపురుషరత్న పురందరమణిమౌక్తికాదిమహా
రత్నఘటితకటకతులాకోటి కంఠికాంగదైకావళీకాంచి
కోర్మికాదికలాపకలాపంబులును; విచిత్ర నేత్ర పేశలకౌశేయ
చీనాంశుకధట్టంబులం బెట్టినట్టిపెట్టియలును, అమూల్య

గరుమృగమద సంకుమదకుంకుమపటీర కర్పూరహిమాంబు పూరంబులు దట్టుపునుంగు సగరుసత్తును మంచిగంద వొడి చాఁ దుదయభాస్కరంబు లోనుగాఁ గలపరిమళ ద్రవ్యసంభారపరంపరలును, జవ్వనంపుఁగ్రొవ్వున నివ్వటిల్లి మవ్వంపువాతెఱలు విప్ప నవ్వునునుసోగవెన్నెలలం గలిసి పిసాళించు చంచల దృగంచలప్రభలఁ బచారించి, మెఱుంగుఁజన్నులఁ గన్నెతమ్మిమొగ్గలవన్నె నటమటించి, పెన్నెఱుల మెఱుంగుఁదుమ్మెదవన్నెఁ దటమటించి, నెన్నడుముల విన్ను వెన్నుదన్ని, బటువు మిగిలి విటనికాయంబు రాయిడిం బఱచి పుటపుటనైన కూలంకషచాటువుల మాటకారితనంబు మెఱసి నాగరికపుఁబనులఁగరగరికలఁగళరవచ్ఛలాలాపాచరణంబుల మిసమిసలఁ బస గలిగి మేలిమైనకులుకుల రసికజనంబులమనంబుల మరులు కొలుపఁ జాలి సురుచిరాభరణభూషితం బగు పరిచారికాసహస్రంబును గూఁతునకు నరణంబుగా నిచ్చి మఱియును. 101

టీ. మఱియుఁ = ఇంతియేగాక-షట్కుల విమానాదికముల నొసంగుటయేగాక, కూఁతునకుఁ = కూఁతురగుమనోరమకును, రజత = వెండివియు, మహారజత = బంగారువియు నగు, శయ్యా = శయ్యలు, ఆసన=పీఠములు, భాజన = పళ్లెరములు, డోలా = ఊయ్యాలమంచములు, కలాచికా = తమ్మపడిగములు, ఘట = బిందెలు, కటాహ = బరిణెలు, పీటికా పేటికా = చాందానులు - తాంబూలము వేసికొనుటకు ఆకులు వక్కలు నుంచికొను పెట్టెలు, ఆది = మున్నగు, గృహోపకరణంబులును = ఇంటిపనిముట్లును, మరకత = పచ్చలు, కురువింద = కెంపులు, పురుషరత్న = రవ్వలు, వీనిని వజ్రా లనిగూడ నందురు. పురందరమణి = ఇంద్రనీలములు, మౌక్తిక =

ముత్తెములు, ఆది = మున్నుగు, మహారత్న = ఘనమణులచేత, ఘటిత = కూర్పఁబడిన, కటక = కడియములు, తులాకోటి = అందెలు, కంఠికా = కంఠెలు, అంగద = భుజకీర్తులు, ఏకావళి = ఒక్కపేటగల రత్నహారములు, కాంచికా = మొలత్రాళ్లు, ఊర్మికా = ఉంగరములు, ఆది = మొదలగున, కలాప = భూషణములయొక్క, కలాపంబులు = సముదాయములను, విచిత్ర = మిక్కిలి చిత్రములైన, పేశల = మృదువులైన, కౌశేయ = పట్టుతో నేసిన, చీనాంశుక = చీనదేశపువస్త్రములయొక్క, ఘట్టంబులన్ = సముదాయములను, పెట్టినట్టి పెట్టెలను = ఉంచినట్టి పేటికలును, అమూల్య = వెలఁగ లేని, అగరు = దేవగందపుచెక్కలు, మృగమద = కస్తూరి, సంకుమద = జవ్వాజి, కుంకుమ = కుంకుమపువ్వు, పటీర = మంచిగంధము, కర్పూర = పచ్చకప్పురము, హిమాంబుపూరంబులు = పన్నీటిప్రవాహములు, పూర మనుటచే వలసినంతపన్నీ రనుట, పూవులందుఁ గాలిన మంచుబిందువులనుండి తీయఁబడినదగుటవలన పన్నీటిని హిమాంబు వందురు, "సీ. మోహావవేళత మోముద్రితము లైన కనుల హిమాంబువు లనుపరాదు." (వసుచరిత్రము.) కట్టుపునుంగు = కడ్డ కట్టినపునుఁగు, అగరుసత్తువ = అగరుగంధధృతియును, సర్వకాలము నగరు లభింపదని వాడుకొనుటకై యగరునుండితీసిన యత్తరుపును, మంచిగంధపొడి = మంచిగంధపుపొట్టును, చాఁదు = అరుగఁదీసిబొట్టు పెట్టుకొనునగరును, అగరులో నింక పల్లఁగ నుండి జిగటగ నుండుదానిని తిలకమున కుపయోగింతురు. అగరునే చాఁదని యందు రనుటకు "ఉ. సంకుమదంబుచుం బుఱుఁగు చాఁదును గస్తురియుం ఘటించుటలం బంకముచేసి" - ధూర్జటి కాళహస్తి మాహాత్మ్యము. ఉదయభాస్కరంబు = ఉదయభాస్కర మను రంజక విశేషము, లోనుగాన్ = మున్నుగా, కల = ఉన్న, పరిమళ = సువాసనగల, ద్రవ్య = పదార్థములయొక్క, సంభార = సముదాయములయొక్క పరంపరలును = వరుసలును, జవ్వనంపుఁ గ్రొవ్వునన్ = వయోమదముచేతను జవ్వనపుటిబ్బరముచేత ననుట, నివ్వటిల్లి = వృద్ధిపొంది, మవ్వంపువాతెఱలం =

వృషభమగునోష్ఠములు, యౌవనోదయమున: జేవటికిఁ గాని యతిశయించును. కావిచాయచే మోవి మిగుల పుష్పిత్రా నస్సుటులఁ దనడ ననుట. వికసించుచున్నట్టు, నవ్వు = నగవులచేత. ..= లేశమయిన, సోగ = సోగలుగా సాగుచున్న, వెన్నెలల్ = చంద్రప్రకాశములను, కలిసి = కూడి, మినారించు = మెఱుంగుచున్న, చంచల = కదలికగల, దృగంచల = కన్నుఁగొనలయొక్క, ప్రభలన్ = కాంతులను, పచాటించి = వ్యాపింపఁజేసి, మెఱుఁగుఁజన్నులన్ = మెఱుఁగులుదేఱు పాలిండ్లచేత, కన్నె = పరువముగల, తమ్మిమొగ్గల = పద్మముకుళములయొక్క, పన్నె = అతిశయమును, అటమటించి = వెక్కిరించి, మెఱుఁగుచన్నులయుబచే జక్కవప్రతిబింబములచే సుబ్బియుండె ననుట. నాభీయబాహామూలము ...టి మీటిన ... కాంతి ప్రసరించును గాన ... జనుగవకాంతి చెప్పఁబడెను. లక్ష్యము.—"ఉ. శ్రీకృష్ణ ... నన్నదోయుయి కుత్కీలగాంతియుఁ బంధ ... చక్కఁగఁ జేయు" (శృం. నై. అ 7.) వెన్నెలలన్ = గొప్పకిరోజముల చేత, మెఱుంగుఁ దుప్పటిపన్నెన్ = ప్రకాశించుచున్న తేటులయొక్కరంగును, కటమటించి = హీనముచేసి, కన్నెమముల్ = చక్కనినడుములచేత, ..న్నె = ఆకసమును, వెన్నుదన్ని = వెళపఱచుకొని, జటువు = గట్టితనము, మిం..= ...ంచి, విటనికాయంబు = విటకాంద్ర సముదాయముయొక్క రాపిడిని, పడి, పుటపుటలైన = నేర్పుఁజెందిన, పలుపుర విటులతోఁ గలయికలనొందుటచే పరాంతకారి మాటలందు నారితేరి యనుట, కూలంకష = పిడ్డప తాఁకుగట్టి-సమగ్రములై భావపూరితములైన యనుట. చాటుపుల్ = చమత్కారవాక్యములచేత, మాటకారితనంబు = వాచాలతను, మెఱసి = వెలుఁగఁజేసి, నాగరికపుఁబనుల గరగరికలన్ = చక్కనిపనులయందలి మనోహరత్వములచేత, గళరవ = పంగమునమయగళనినాదముంబోలు ధ్వనులయొక్కయు, ఛలాలాప = భావగర్భితముగా మాటలాడుటయొక్కయు, ఆచరణముల = పనులు జరపుటచేతను; రవణంబుల మిసమిసలన్ = అలంకారశోభచేతను, పునగలిగి = గట్టితనము

గలిగి, మేలిమైనకులుకులన్ = శృంగారచేష్టావికారములఁ గదల్చు నవయవచలనముచే, రసికజనంబులమనంబులన్ = రసికు లయిన పురుషులయొక్క చిత్తములను, మరులు కొలుపన్ = మోహముఁగలుగఁ జేయుచుండుటకు, చాలి = తగి, సురుచిర = ఎక్కువగాఁ బ్రకాశించునట్టి, ఆభరణ = భూషణములచేత, భూషితంబు = అలంకరింపఁబడినది, అగు, పరిచారికాసహస్రంబున్ = వేయిమంది దాసీజనమును, అరణంబుగాన్ = మనోరమకు స్త్రీధనముగా, ఇచ్చెన్ = ఒసంగె, మఱియును = ఇంతియగాక. ముందటికన్వయము.

తా. ఆంధ్రి మనోరమకు మేడిబంగారపువస్తువులను పలువిధము లయిన గృహోపకరణములగు వింతపనిముట్లును రతనములుచెక్కిన విభూషణములును చిత్రవిచిత్రము లగువస్త్రములును, వస్తుసమూహమును దాఁచికొనుట కనుకూలములగు మిగులవిలువగల చక్కని పెట్టెలును, అగరుమొదలయిన సుగంధద్రవ్యములును, పనిపాటలయందు నేరుపు గలిగి చక్కఁదనపుఁ బెంపున బలరారి నాగరకముగా సంచరింపఁగల చక్కనిజవ్వనపు టొప్పుచేఁ దనరు చాలమంది పనికత్తె లగుదాసీజనమును అరణ మిచ్చెను. అలం. ఉపమ.

సీ. అవనతాంగుష్ఠాగ్రహార్యనిర్యద్రత్న
ఖనిఘనాంతరితశృంగాటకములు
మదనుదావహదివ్యమైరేయధారేయ
గోత్రభిద్విటపినిష్కుటయుతములు
మహిళాకదంబడింభగ్రాహ్యగృహచర
న్మృగనాభిసౌరభ్యనిర్ఝరములు
ప్రఖరాఖునఖరధారావిదీర్ణోదీర్ణ
సౌవర్ణమృత్కీర్ణజాంగలములు
తే. కోకకలహంసముఖరితాబ్జాకరములు
సిద్ధచారణగంధర్వసేవితములు

మందరద్రోణిఁ గొన్ని గ్రామములు గూర్చి తనయపసువున కొసఁగె గంధర్వవిభుఁడు. 102

టీ. గంధర్వవిభుఁడు=గంధర్వరాజగు నాయిందీవరాక్షుఁడు, అవనత= వంపఁబడిన, అంగుష్ఠ = కాలిబొటనవ్రేలియొక్క, అగ్ర = చివరచేతను, హార్య = హరింపఁదగినవై, నిర్యత్ = వెడలుచున్న, రత్న = రతనములయొక్క, ఖని = గనులచేత, ఘన = ఎక్కువగా, అంతరిత = ఆవరింపఁబడిన, శృంగాటకములు=చవుకము లున్నవియు - గ్రామములందు రతనములు పైకెగానవచ్చుగనులు పెక్కులుగాఁ గల వనుట. మద = మత్తతను, ముద=ఆనందమును, ఆవహ = పుట్టించునట్టి, దివ్య = ఉత్తమమయిన, మైరేయ = ఇక్షురసమద్యమునకు, ధౌరేయ = భారవాహులైన, గోత్రభిత్ = దేవేంద్రునివైన. విటపి = కల్పకములతో నొప్పిన, నిష్కుట = ఉపవనముల తోడ, యుతములు = కూడినవియును, దివ్యమైరేయ = దేవతాయోగ్యమైన మద్యమును అని యొకరు వ్రాసియున్నారు. మద్యము నొసంగునవి కల్పవృక్షములుగావ, దివ్య=స్వర్గసంబంధమగు ననుట యెంతయుం నొప్పియున్నది. గ్రామములందుఁగల వృక్షములు నాయికానాయకుల కానందకరములగు మైరేయాదు లొసంగుచున్న వనుట. మహిళా = ఉవిదలయొక్క, కదంబ= సముదాయముచేతను, డింభ = శిశువులచేతను, గ్రాహ్య = తెలిసికొనఁదగిన, గృహ = గేహములయందు, చరత్ = సంచరించుచున్న, మృగ = మృగములయొక్క, నాభి = బొడ్డువలనఁబుట్టినకస్తూరియొక్క, సౌరభ్య = సువాసనలచేత, నిర్భరములు = పూర్ణముగా నిండినవియును, కస్తూరిమృగములు కలసిమెలసి తిరుగుచుంటచే స్త్రీలు శిశువులు గూడ నవి కస్తూరి విడిచినసంగతి గుర్తించుచుండిరిగాన నొసంగఁబడిన గ్రామములు కస్తూరిగంధబంధురములుగా నొప్పుచున్న వని భావము. ప్రఖర = ఎక్కువతీక్ష్ణములైన, ఆఖు = మూషకములయొక్క, నఖరధారా = గోటికొనలచేత, వికీర్ణ = త్రవ్వఁబడుటచేత, ఉద్దీర్ణ = ఉప్పతిల్లిన, సౌవర్ణమృత్ = బంగరుమట్టి, కీర్ణ=

వ్యాప్తమయిన, జాంగలములు = మెట్టనేలలు గలిగినవియు, మెరకనేలలందు బంగారురేణువులు విశేషముగ నుండుటచేత నెలుకలు త్రవ్వినంతన యందలి సువర్ణము బయలుపడుచుండు గ్రామములని భావము. కోక=చక్రవాకములచేతను, కలహంస = రాయంచలచేతను, ముఖరిత = చప్పుడుచేయఁబడిన, అబ్జాకరములు=పద్మసరస్సులు గలిగినవియు, సిద్ధచారణ గంధర్వసేవితములు = సిద్ధులచేతను చారణులచేతను గంధర్వులచేతను సేవింపఁబడునవియు నగు, మందరద్రోణిక = మందరాద్రియొక్క లోయలోనివైన, కొన్ని గ్రామములు = పూర్వవిశేషములతో నలరారునట్టి యూళ్లుకొన్ని, కూర్మితనయ=తనప్రియపుత్రికయగు మనోరమయొక్క, పసుపునకున్ = పసుపుకుంకుమకుగాను, ఒసఁగెన్ = వివాహసమయమునం దొసంగెను.

తా. ఇందీవరాక్షుఁడు కుమార్తెకుఁ బసుపుకుంకుమలకొఱకై మందరాద్రియొక్క లోయలలోనివియుఁ గాలితోఁ దాఁకినంతన రత్నములు బయలుపడు మేలైన రత్నపుగనులు గలవియు నగుకొన్ని చదుకములతోడను, పూఁదేనెలతోడను, కల్పవృక్షములతోడను, కస్తూరిమృగములతోడను, బంగరుమట్టిగల ప్రదేశములతోడను, సరస్సులతోడను, సిద్ధచారణగంధర్వసంచారయోగ్యస్థానములతోడను దనరారి, దర్శనీయముగా మనోహరముగా ప్రకాశించులోకోత్తరసౌభాగ్యములచే నలరారునవియు నగుకొన్నిగ్రామములను వివాహసమయమునం దరణముగా నిచ్చెను. అలం-ఉదాత్తము.

తే. పారయాత్రికసురసిద్ధచారణాహి
యక్షగంధర్వసాధ్యవిద్యాధరులను
నిజపురంబుల కనిచె నిందీవరాక్షుఁ
డుడుగర లొసంగి విభవంబు గడలుకొనఁగ. 103

టీ. ఇందీవరాక్షుఁడు, పారయాత్రిక=తమతమపట్టణములకుఁ బయనమైన, సుర = బృందారకులు, సిద్ధ = సిద్ధులు, చారణ = చారణులు, అహి = ఉరగులు, యక్ష=యక్షులు, గంధర్వ=గంధర్వులు, సాధ్య=సాధ్యులు, విద్యా

భవులకు=విద్యాధరులు నగు పెండ్లికై యేతెంచినవారిని, విభవంబున=వైభవము, కడలుకొనంగన్ = వృద్ధిపొందఁగా, ఉడుగరలు = కానుకలు, ఒసంగి, నిజ పురంబులకున్ = ఎవరి గ్రామములకువారిని, అనిచెన్ = పంపించెను.

తా. ఇందీవరాక్షుఁడు పెండ్లికి వచ్చినదేవతలు, సిద్ధులు, చారణులు, ఉరగులు, యక్షులు మొదలయినవారి సంపదలనీఁ దగురీతిఁ గట్నములఁ గానుకలను సత్కరించి వారివారి గ్రామములకుఁ బంపించెను.

వ. అనిన విని జైమినిమునీంద్రుండు మీఁదటివృత్తాంతం బాన తీయవలయు నని యడుగుటయును. 104

టీ. అనినన్=ఇట్లు పక్షులు పలుకఁగా, విని, జైమినిమునీంద్రుండు, మీఁదటివృత్తాంతంబు = తరువాతికథను, ఆనతీయవలయున్ = నుడువవల యును, అని, అడుగుటయున్ = అడుగఁగా, ముందటిమూఁడవయాశ్వాసములోని రెండవవచనములోని 'బాదరాయణాంతేవాసి కిట్లనియె' నను వచనముతో నన్వయము.

మ. అతులక్షాంతిగభీర భీరహితచిత్తాంభోజ భోజక్షమా
పతివిద్యాపరిపాక పాకరిపుశుంభద్భోగ భోగాశిప
త్రితరస్ఫూర్త్యనుభావ భావభరితశ్రీకాంత కాంతారపా
తితకాళింగకులేశ లేశతరవృత్తిక్షీణవైరివ్రజా. 105

టీ. అతుల = సమానరహితమైన, క్షాంతి = క్షమచేత, గభీర=లోఁత యినవాఁడా, ఇతరులు గ్రహింపజాలనియంతటి యోరిమిగలవాఁడా యనుట. భీరహిత=నిర్భయమైన, చిత్తాంభోజ = హృదయపద్మముగలవాఁడా, వెఱపును గలనైన నెఱుంగనిపీరాధివీరాయనుట, భోజక్షమాపతి = భోజమహారాజు యొక్క, విద్యాపరిపాక = విద్యాపరిపాకమువంటి విద్యాపరిపాకముగల వాఁడా, భోజునివలె సమస్తవిద్యలయందు సంపూర్ణపరిచయముగలవాఁడా యనుట, పాకరిపు=దేవేంద్రునిదైన, శుంభత్ = ప్రకాశించుచున్న, భోగ=

సౌఖ్యమువంటి సౌఖ్యముగలవాఁడా, దేవేంద్రుని మించిన సుఖానుభవము గలవాఁడా యనుట భోగాసిపత్త్రి = గరుడుని యొక్క, తరః = వేగమువంటి వేగముయొక్క, స్ఫూర్తి= వెలుఁగుయొక్క, అనుభావ = మహత్త్వగలవాఁడా, భోగాశిపత్త్రి యన పాములు ఆహారముగాఁగలపక్షి గరుత్మంతుఁ డనుట, భావ= చిత్తమునందు, భరిత = ఉంచఁబడిన, శ్రీకాంత = లక్ష్మీనాథుఁడయిన నారాయణుఁడుకలవాఁడా, ఎల్లప్పుడు శ్రీమహావిష్ణునియందు భక్తిశ్రద్ధలు గలవాఁడా యనుట, కాంతార = ఘోరారణ్యములయందు, పాలిత = పాఱ వేయఁబడిన, కాళింగకులేశ = కళింగాధిపతికలవాఁడా, కళింగరాజులగు గజ పతులను జయించి యడవులపాలు గావించినవాఁడా యనుట, లేశతర = మిక్కిలి న్యూనమగునట్లుగా, వృత్తి=వర్తనము, క్షీణ=నశించిన, వైరివ్రజ= శత్రువర్గముగలవాఁడా, విరోధులవృత్తులను సంపదలనుగొని వారల దరిద్రు లంగాఁజేసినవాఁడాయనుట. భోగియన సర్పశరీరమునకు ఫణమునకు సర్పముగాన తద్విశిష్టమైన సర్పమును భుజించువాఁ డని గరుఁడపర్యాయార్థము చెప్ప వలెను. "భోగస్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చ ఫణికాయయోః" అమరము. అని బ్రౌనుదొరవారి వ్యాఖ్యాప్రతి.

తా. ఓర్పును, భయములేమియు, విద్యాసంపదలును, మహేంద్ర వైభవమును, విష్ణుభక్తియు, శత్రునాశసామర్థ్యమును గలవాఁడా. అలం- చిదర్శనము. ముక్తపదగ్రస్త మను శబ్దాలంకారమును.

క. నాగాంబాసుత జితకద
నాగతమదనాగసంగమానూపగ్రహా
భోగా భోగపురందర
భోగీంద్రశయానపురుషపూజాప్రవణా. 106

టీ. నాగాంబాసుత = నాగమ్మకొమారుఁడా, జిత = జయింపఁబడిన, కదన=పోరులవలన, ఆగత=వచ్చిన, మదనాగ = మత్తగజములయొక్క, సం

గమ=కలయిక చేత, అనూప=ఉదకముతో నిండిన ప్రదేశమైన, గృహా=గృహముల యొక్క, ఆభోగ = సంపూర్ణతకల వాఁడా "జలప్రాయమనూపం స్యాత్" అనియును, "ఆభోగః పరిపూర్ణతా" యనియుఁ నమరము. మదప్రకేతుంగుల గాన వానిమదధారలచే గృహమంతయును జలమయముగా నుండి చిటచిటలాడు చుండెనని భావము. భోగపురందర=భోగమం దింద్రునివంటి వాఁడా, భోగీంద్ర= శేషుఁడే, శయాన = శయ్యగాఁగల, పురుష = పురుషుఁడగునారాయణుని యొక్క, పూజా=పూజయందు, ప్రవణా=ఇష్టముకలవాఁడా.

తా. యుద్ధములలో జయము గాంచి తీసికొనివచ్చిన మత్తగజముల యొక్క మదధారాజలములచే, జవజవలాడు నేలఁగా నయినపట్టణమందు శేషశాయి యగు నారాయణుని పూజించుచుండు వాఁడా. అలం-విపర్యనము.

మాలిని. సరభసజయఘాటీచండవేదండకోటీ
కరవమథుహిమానీకంపితాశావధూటీ
పరమహితవాసంతీభావభాగ్భూరితేజః
పరుషదహనకీలాప్రస్ఫురచ్చక్రవాళా. 107

టీ. సరభస=తొందరతోఁగూడిన, జయఘాటీ=దిగ్విజయార్థమగుయుద్ధయాత్ర యొక్క, చండ = భీతిఁగలుగఁజేయుటవియైన, వేదండ = గజముల యొక్క, కోటీ = సమూహముయొక్క, కర = తొండములవలని, వమథు = తుంపురులను, హిమానీ = ఇవముచేత, కంపిత=కదలింపఁబడిన, ఆశావధూటీ= దిక్కులనువిదలను, పరమహిత = మిగులనొప్పుచున్న, వాసంతీభావభాక్ = గుంపటివలె నాచరింపఁబడుచున్న, భూరి=విస్తారమయిన, తేజః=ప్రతాపమును, పరుష=కఠినమయిన, దహన = వీతిహోత్రునియొక్క, కీలా = జ్వాలలచేత, ప్రస్ఫురత్ = మిక్కిలి వెలుఁగుచున్న, చక్రవాళా = చక్రవాళపర్వతము గలవాఁడా.

వాసంతి యనఁ గుంపటియనుటకు "అంగారధాని కాంగార శకట్యపి హసంత్యపి" అని యమరము.

తా. సంగరరంగమున ముందునడుచు సేనుంగులు నీరుగ్రోలి విడచుటచే హిమమెక్కి వణఁకుచున్న దిక్కాంతలయొక్క చలిపోఁగొట్టఁదగిన లోకాలోక వ్యాప్తిగల పరాక్రమాగ్ని గలవాఁడా, కృష్ణరాయా. అలం నిదర్శనము. ఇన్ని యన్ని యని చెప్ప నలవిగానియేనుంగులదండు గలిగి ప్రపంచ మంతయును వ్యాపించిన కీర్తిప్రతాపములచే నొప్పినవాఁడా! అలం - రూపకము.

గద్యము. ఇది శ్రీమదాంధ్రకవితాపితామహసర్వతోముఖాంక పంకజాక్షపాదాంబుజాధీనమానసేందిందిరనందవరపురవంశోత్తంస శఠకోపతాపసప్రసాదసమాసాదిత చతుర్విధకవితామతల్లికాల్లసాని చొక్కయామాత్యపుత్త్ర పెద్దనార్యప్రణీతంబైన స్వారోచిషమనుసంభవం బనుమహాప్రబంధంబునందుఁ బంచమాశ్వాసము. 108

టీ. శ్రీమ... ప్రణీతంబు - శ్రీమత్ = విద్వత్తాసంపదగల, ఆంధ్రకవితాపితామహ = ఆంధ్రకవిత్వమునకు బ్రహ్మయును, సర్వతోముఖ = అంతటవ్యాప్తిగల, అంక = బిరుదుగల్గినట్టియును, పంకజాక్ష = విష్ణునియొక్క, పాదాంబుజ = పాదపద్మములకు, అధీన = వశమైన, మానసేందిందిర = మన స్సనెడు తుమ్మెద గలట్టియును. నందవరపురవంశోత్తంస = నందవర మనెడియూరివారి వంశమున (నందవరీకకులమున) శ్రేష్ఠుఁడగునట్టియు, శఠకోపతాపస = శఠకోప యతియొక్క, ప్రసాద = కృపచే, ఆసాదిత = పొందఁబడిన, చతుర్విధ = నాల్గువిధములగు (బంధ, చిత్ర, గర్భ, ఆశు కవనములు), కవితామతల్లిక = శ్రేష్ఠకవిత్వముగలట్టియు, అల్లసాని చొక్కయామాత్యపుత్త్ర = అల్లసాని చొక్కయ మంత్రికిఁ గుమారుఁడగునట్టియు, పెద్దనార్య = పెద్దనార్యునిచే, ప్రణీతంబు = రచియింపఁబడిన, మహాప్రబంధంబునందుఁ = మహాకావ్యమున, పంచమాశ్వాసము.

ఇది శ్రీదక్షిణామూర్తిమంత్రోపాసనాసమాసాదితాఖండసాహితీధురీణుండు నాత్రేయగోత్రపవిత్రుండును వావిళ్లవంశపయోరాశిరాకాసుధాకరుండు నగురామస్వామిశాస్త్రిచేత ననేకపూర్వవ్యాఖ్యానాభిప్రాయంబులఁ బర్యాలోచించి రచింపఁబడిన రుచిసమాఖ్యానం బగువ్యాఖ్యానంబునందుఁ బంచమాశ్వాసము.

శ్రీరస్తు

మనుచరిత్రము.

సటీకము

షష్ఠాశ్వాసము

కృష్ణరాయమనుజేం
ద్రా కాంతాపంచబాణ నరసింహధరి
త్రీకాంతగర్భవార్నిధి
రాకాహిమధామ కర్పరదళవిరామా. 1

టీ. కృష్ణరాయమనుజేంద్రా=కృష్ణదేవరాయ లను నామధేయముగల రాజోత్తమా! కాంతాపంచబాణ=స్త్రీలకు మన్మథుఁడా! రమణులను మోహింపఁజేయుటయందు మన్మథునివంటివాఁడా, నరసింహ = నరసింహదేవరాయలను, ధరిత్రీకాంత = భూపతియొక్క, గర్భ=కడుపనెడి, వార్నిధి= సముద్రమునకు, రాకాహిమధామ = పూర్ణిమనాఁటిచందమామా! కర్పర = ధూర్తులయిన తురుష్కులయొక్క, దళ=సేనయొక్క, విరామా = నశింపఁజేసినవాఁడా!

కర్పరదళ మనుటకుఁ బ్రౌనుదొరవారు వ్రాయించినటీకలో ధూర్తులయొక్క సేన యనియె గలదు. కర్పరపదము దుండగులయెడ వర్తించును గాన దుండగులసేన యనుటయె సముచితమైనను ప్రకృతమునుబట్టి గజకులు

యొక్కగాని తురుష్కులయొక్కగాని సైన్యమునకే కర్పరపదమును విశే షణముగాఁ గొనవచ్చును.

తా. మదనాకారుఁడవై స్త్రీజనముల మోహింపఁజేసినవాఁడును నరసింహదేవరాయని కుమారుఁడును, దుర్మార్గులయిన తురుష్కులను గొట్టినవాఁడును నైనవాఁడా. అని కృష్ణదేవరాయల సంబోధనము. అలం. రూపకము.

వ. అవధరింపుము శకుంతంబు లబ్బాదరాయణాంతేవాసి కిట్ల
నియె ; నంత నొక్కనాఁడు.

టీ. అవధరింపుము = ఆలకింపుము, శకుంతంబులు = పక్షులు - కథను దెలుపుచున్న ధర్మపక్షులు, అబ్బాదరాయణాంతేవాసికిన్ = ఆవ్యాసశిష్యుఁ డైన జైమినితో, ఇట్లనియెన్=ఇట్లని చెప్పెను. అంతన్=వివాహమహోత్సవ మయినపిమ్మట, ఒక్కనాఁడు = ఒకానొక దినమునందు.

సీ. పాండురప్రభఁ గ్రిందువడినచీఁకటివోలె
జిగి నొప్పునీలంపుజగతి మెఱసి
యౌన్నత్యమున మ్రింగినట్టినిందులు గ్రక్క
కరణి ధూపము గవాక్షముల వెడల
ధారుణీసతి సుగంధద్రవ్యములు దాఁచు
నరలపేటికవోలెఁ బరిఢుళిముల
నెలవులై చెలువారునిలువ్రల విలసిల్లి
కొణిగఁ బారావతకులము వదరఁ

తే. బసిఁడిసీట లిఖించినప్రతిమ లమర
నీఁగ వాలిన నందంద యొలుఁగు లొసఁగు
నట్టిసకినలమంచము లాది గాఁగ
మెఱయుపరికరముల నొప్పు మేడమీఁద. 3

టీ. పాండురప్రభఁ = తెల్లని కాంతిచేత, క్రిందుపడిన చీఁకటి వోలెఁ = అడుగుఁబట్టిన యంధకారమో యనునట్లు, జిగిఁ = తళతళల చేతను, ఒప్పునీలంపుజగతిఁ=తగినట్టి యింద్రనీలరత్నములఁ జెక్కిన నేలచేత, మెఱపి=వెలిఁగి, ఔన్నత్యమునఁ=ఉన్నతిచేత,మ్రింగినట్టినింగులఁ=భోసణఁచి కొన్న యాకసములను, క్రక్కుకరణిఁ = వెడలగ్రక్కునట్లు, ధూపము = అగురుపొగ, గవాక్షములఁ=కిటికీలనుండి, వెడలఁ=బయలుదేరుచుండఁగా, ధారుణీపతి=పుడమిం యను నిల్లాలు, సుగంధద్రవ్యములు=సౌరభద్రవ్యములను దాఁచునరలపేటికవోలెఁ = దాఁచియుంచిన గదుల పెట్టెరీతి, పరిమళముల నెలవులై=సువాసనలకాకరములై, చెలువారునిలువులఁ=శోభించుచున్నయంత స్తులచేత, విలసిల్లి=తగి, కొణిగఁ = ముందఱిచూరునందు, పారావతకులము= పావురముల సముదాయము, పదరఁ = అఱచుచుండఁగా, పసిఁడినీటఁ = స్వర్ణజలముచేత, లిఖించినప్రతిమలు=వ్రాసినచిత్తరువులు, అమరఁ=ఒప్పఁగా, ఈఁగవాలినఁ=పయిని యీఁగవచ్చి వాలినను, అందంద = అప్పటికప్పుడే, ఎలుఁగులు=ధ్వానములు, ఒసఁగునట్టి సకినలమంచములు = ఇచ్చుకృత్రిమపుఁ బిట్టలు కీచుబిల్లలు మొదలయినవిగల పందిరి పట్టెమంచములు, ఆదిగాఁగఁ= మున్నుగా, మెఱయుపరికరములఁ = వెలుఁగుచున్న సామానులతో, ఒప్పు మేడమీఁదఁ=ఒప్పుచున్న యుప్పరిగమీఁద, ముందఱికన్వయము.

నిలువు లన యంతస్తు లనుటకు: బూర్వకవి ప్రయోగములు పెక్కులు గలవు.

క. "కూడి గ్రహంబులుదిరుగఁగ, మేడలతుది నిలువులందు మెలఁగెడిబాలల్
క్రీడింపను పురుషులతో, ప్రీడం దద్వేళలందు వినుమాపీటన్."

(భాగ-దశ-పూ. ప. 1600)

సీ. "పొలుచు చతుర్దశభువనముల్ తనకీర్తి
యాడెడి నిలువుల మేడ గాఁగ" (నిర్వచనోత్తరరా.)

తా. క్రిందిభాగమున నీలమణులు కూర్చినతిన్నెలు ప్రకాశింపఁగా నాకసము నంటుపొడవు గలిగి గవాక్షములనుండి యగరుధూమములు బయలు దేరఁగా సువాసనలచే నిండినయంతరువు లొప్పఁగా సువర్ణోదకములతోఁ జిత్రములు వ్రాయఁబడి కీచుబిళ్లలు మున్నగువానితోఁ గూర్పఁబడిన పట్టె మంచము మొదలగువానితోఁ బ్రకాశించు మేఁడమీఁదను. అలం. ఉత్ప్రేక్షయు, అతిశయోక్తియును.

క. రమణునికడ కనుప మనో
రమకుఁ మజ్జనము దీర్చి రవరవకచపిం
ఛమునకుఁ గాలాగురుధూ
పము వెట్టి జవాదినంటు వాపి నిపుణతన్. 4

టీ. రమణునికడకున్ = ప్రియునివద్దకు, అనుపన్ = పంపుటకు, మనోరమకున్ = పెండ్లికుమారితయగు మనోరమకు, మజ్జనము = అభ్యంగస్నానము, తీర్చి = ఒనర్చి, రవరవ = తళతళలాడుచున్న, కచపింఛమునకున్ = మయూర బర్హమువంటి శిరోజములసముదాయమునకు, కాలాగురుధూపము = నీలాగురు ధూపమును, వెట్టి, జవాదిన్ = జవ్వాజి నూనియచే, అంటు = తలవెండ్రుకల చిక్కు, వాపి = పోఁగొట్టి, నిపుణతన్ = నేర్పున, ముందటికన్వయము.

రవరవ యన గుప్పుగుప్పున అని కొందఱు వ్రాసియున్నారు. తేమ శైత్యముచేయును నని త్వరగా ధూపమువేసి రనుట కీయర్థ మెంతయు నొప్పి యున్నది. రవరవయన = గరగరలాడునట్టుల యని కొందఱు వ్రాసిరి. శబ్దరత్నాకరము రవరవపదమునకుఁ గాంతివిశేష మను నర్థముచెప్పుటచే నాధునిక వ్యాఖ్యాత లదియె గ్రహించిరి.

తా. మనోరమను భర్తకడకుఁ బంపుటకై దాసీజనము స్నానము చేయించి నెమిలిపింఛముంబోలెఁ దళదళలాడుశిరోజముల కగురుధూపము వైచి యార్చి జవ్వాజితూనెతోఁ దల దువ్విరి. అలం. రూపకము.

సీ. చెంగల్వపూదండ సేర్చి పెందుఱుముపై
ఘనసారమున సూసకము ఘటించి
పన్నీటితోఁ గదంబము సేసి మృగనాభిఁ
బూసి కుంకుమ సేసబొట్టు తీర్చి
విశదముక్తాదామరశనఁ జందురకావి
వలిపపువలువపై నలవరించి
యఱుత వెన్నెలగాయుహార మొక్కటివెట్టి
మణులసొమ్ములు మేన మట్టుపఱిచి
తే. కన్నుఁగవ గెల్చి డాకాలఁ గట్టె ననఁగ
ఘల్లుఘల్లనఁ బెండెంబుగండుమీలు
గదల నల్లన నడిపించి పొదివి తెచ్చె
నెచ్చెలులపిండు యువతి నానృపతికడకు. 5

టీ. నెచ్చెలులపిండు = మిగులస్నేహాతిశయము గల సేస్తకత్తెలసముదాయము, చెంగల్వపూదండ = ఎఱ్ఱగలువపూవులదండను, చేర్చి = కొప్పునందుఁ దుఱిమి, పెందుఱుముపైన్ = పెద్దదియగు నా కొప్పుమీఁద, ఘనసారమునన్ = పచ్చకర్పూరముతో, సూసకము = పూవుదెత్తులుకూర్చి యొనర్చినకొప్పువలను, ఘటించి = కూర్చి, సూసక మన రాగిడిబిళ్లవంటి భూషణవిశేష మని కొందఱందురు. ఘనసార మన గొప్ప స్థిరాంశము గాన నట్టి స్థిరాంశముగల జడబిళ్ల యని కొందఱు కేవలపుష్పములు కొప్పున నుంచినఁ ద్వరలో వాడును గావునఁ బచ్చకర్పూరముతోఁ బుష్పమాలికలు రచించి వానిచేఁ గొప్పు వలనమర్చిరనియుం నదియ సూసక మనియుం గొందఱును వ్రాసియున్నారు. ఇదియె యొప్పియున్నది. పన్నీటితోన్ = హిమాంబువుతో, కదంబము చేసి = మిశ్రముచేసి, మృగనాభిన్ = కస్తూరిని, పూసి = దేహమునిండఁబూసి, కుంకుమన్ = కుంకుమపూవుతో, సేసబొట్టు = అక్షతలతిలకము, తీర్చి = నొసటనందముగా

దిద్ది; విశద = స్ఫుటమయిన, ముక్తాదామ=ముత్యముల మాలలచేఁ జేసిన, రశనన్ = మొలత్రాడును, చందురుకావి = కుసుమపువ్వువర్ణముగల; వలిపపు = పలుచని, వలువపైన్ = వస్త్రముమీఁద, అలవరించి = సమకూర్చి; అఱుతన్ = మెడలో, వెన్నెల గాయుహారము = వెన్నెలవలెఁ జల్లఁగాఁ ప్రకాశించు వజ్రములదండ, ఒక్కటిపెట్టి = ఒకదాని నలంకరించి, మణుల సొమ్ములు = రత్నాభరణములను, మేనన్ = శరీరమందు, మట్టుపఱిచి = బిగు-వుగా నుంచి, కన్నుఁగవన్=కన్నులజంటచేత, గెల్చి = జయించి - విజయము నొంది, డాకాలన్ = ఎడమకాలియందు, కట్టెన్=బంధించివేసెనో యేమోః అనన్ = అనునటుల, ఘల్లుఘల్లునన్ = ఘల్లుఘల్లుమను మ్రోఁతపుట్టునట్టుల; పెండెంబుగండుమీలు = పాదనూపురములయందుఁ గూర్పఁబడిన బంగరు గండుచేఁపల ఆకారములు, కదలన్ = కదలఁగా, యౌవతిన్ = జవరా లయినమనోరమను, అల్లనన్ = నెమ్మదిగా, నడిపించి, అన్నృపులికడకున్ = పెండ్లికుమారుఁడైన స్వరోచియొద్దకు, పొదివి = చుట్టుకొని, తెచ్చెన్ = తీసి కొనివచ్చెను.

తా. చెలికత్తెలు మనోరమకుఁ దల దువ్వి కొప్పు పెట్టి తుఱుముమీఁద రక్తోత్పలమాలిక లమర్చి. దానిమీఁదఁ బచ్చకర్పూరపు పూవులవలచు బెట్టి, కెందిరకావిరంగుకోకను గట్టి ముత్యాలమొలనూలు నడుమునం గట్టి, కస్తూరి పన్నీరు గలిపినసుగంధమును మేన నలఁది, కుంకుమపువ్వు నరుగఁదీసి బొట్టు పెట్టి, యొంటిపేటముత్యాలహారము నఱుత వేసి. బిగువుగా రత్నాలంకార ములను దొడిగి, యందెలు ఘల్లుఘల్లున మ్రోఁగఁగా మనోరమను నెమ్మదిగా నడిపించుకొనుచు స్వరోచికడకుఁ దీసికొనివచ్చిరి. అలం. ఉత్ప్రేక్ష స్వభావోక్తి.

క. తెచ్చుటయుఁ గేలిభవనముఁ
 జొచ్చెనొ చొరదో యనంగ సుదతులనీడన్

జొచ్చి పయిఁ గొప్పు దోఁపఁగ
నచ్చేడియ తలుపుసందు నల్లన నిలిచెన్. 6

టీ. తెచ్చుటయుం౯=చెలిమికత్తియలందఱిటులఁ జుట్టును పొదివి తీసి కొనిరాఁగా, అచ్చేడియ = ఆమనోరమ, కేళిభవనముం౯ = క్రీడాగారమును, చొచ్చెనో = ప్రవేశించెనో, చొరదో = ప్రవేశింపలేదో, అనంగ౯ = అని తలంచునటుల, సుదతులనీడ౯ = స్త్రీలనీడయందు, చొచ్చి=మెల్లఁగాఁ బ్రవేశించి, పయిం౯ = పైభాగము, కొప్పుదోఁపఁగ౯ = కొప్పొక్కటియే కాన్పించఁగా, తలుపుసందు౯ = కవాటము వెంబడిని, అల్లన౯ = నెమ్మదిగా, నిలిచె౯.

తా. నేస్తకత్తెలు పిలుచుకొనిరాఁగా మనోరమ తనజాడ తెలియకుండు రీతిని నేస్తకత్తెలచాటువఁ గేళీగృహము తలుపుచాటున నిలిచియుండెను.

క. తదనంతరంబ బోటులు
చదురుల నగవులను బ్రొద్దు జరిగినఁ గేళీ
సదనము నొక్కొకపని నెప
మొదవఁగ వెడలుటయుఁ జిత్తము వుద్వేల్లారన్. 7

టీ. తదనంతరంబ = ఇటుల మనోరమ తలుపుచెంత నిలువఁబడిన యంతనే, చదురుల౯ = వేళాకోళముల చేతను, నగవుల౯ = హాస్యముల చేతను, ప్రొద్దు = కొంతవడి, జరిగిన౯=జరుగఁగా, బోటులు=చెలికత్తెలు, ఒక్కొకపని నెపము=ఒక్కొకపనియున్న దనుమిష, ఒదవఁగ౯ = కలుగఁగా, లేనిపోని పనియొకదానిని కలుగఁజేసికొని, కేళీసదనము = క్రీడాగృహమును వెడలుటయుం౯ = బయలుదేఱి వెళ్లఁగా, చిత్తము = స్వరోచిచిత్తము, ఉద్వే ల్లారఁ౯ = తొట్రుపాటుఁ జెందఁగా, ముందఱికన్వయము.

తా. తరువాత చెలికత్తెలు వేళాకోళముచేతను నవ్వులచేతను కొంత ప్రొద్దు జరపి తమ కేదియో పని యున్న దను నెపముతో నొక్కొక్కరె

బయటికి వెడలి పోఁగా స్వరోచిహృదయ మువ్విళ్లూరఁగా. అలం. పర్యాయోక్తము.

సీ. దట్టంబు నీకట్టినట్టి చెంగావికి
బాగు గా దని కేలఁ బయఁట నిమిరె
గోరంటొ గోళ్లనిక్కపుఁగెంపో యని
చెయిపట్టి నయమున సెజ్జ సేర్చె
నగురుధూపముచేత నయ్యో తనూవల్లి
సెక సోఁకె నని యెదఁ జెయ్యి పెట్టె
మృగనాభికామకరికలఁ గ్రమము మించె
నని మూరుకొనుచుఁ జుంబన మొనర్చె
తే. హారమణులిటు సూపు నాయఱుత నున్న
హారమణులకుఁ గాంతి నీ డౌనొ కావొ
యనుచు నక్కునఁ గదియించు నానెపమునఁ
గంపమును బొందుసతిమేను గౌఁగిలించె. 8

టీ. దట్టంబు = పావడ, నీకట్టినట్టిచెంగావికిన్ = నీవు ధరించిన చెందిరపురంగుచీరకు, బాగు = చక్కఁదనము, కాదని = కానేర దని, కేలన్ = హస్తముతో, పయఁట = పైఁటను, నిమిరెన్ = తడవెను. పయ్యంటకుఁ దగిన పావడ గాదని పలుకుచు వల్లెవలువను బట్టుకొని దానిమేలిమి కానందించునటుల నటించి గుబ్బలపైనిఁ జేయిఁ జేర్చెను. గోరంటో = గోరంటాకువలనైనయెఱుపో, గోళ్ల = నఖములయొక్క, నిక్కపు = సత్యమయిన, కెంపో = రక్తిమయో, అని = అని పలుకుచు, చెయిపట్టి = ప్రియురాలి హస్తమును బట్టుకొని, నయమునన్ = చక్కఁగా, సెజ్జ = శయ్యను, చేర్చెన్, హస్తముపట్టుకొనిగదా సెజ్జకుఁ జేర్పవలసినది. సుందరీమణి యగు నామె కెంగేలును గోరంటయెఱుపా సహజరక్తవర్ణమా యిది యని యడుగులనఁటు

బట్టుకొని మొలఁకువమై సెజ్జపైకిఁ జేర్చికొనెను. అగురుధూపముచేతన్ = అగురుపొగచేత, తనూవల్లి = లతవంటి దగుసీశరీరము, సెకసోఁకెన్ = కాఁక తాఁకెను, అయ్యో యని, ఎదన్ = వక్షమునందు, చెయ్యివెట్టెన్ = చేయిపెట్టి యుంటిచూచెను. గుబ్బలపైరి గేలుంచఁగన్గొనెగాని దిగ్గనొక్కఁ నీ లిదివఱకుఁ గలుగదయ్యెను. ధూపముసెకచే మేనుగందె. గదా యని యోర్చునటుల నటించి బ్రొమ్మపైఁ గేలుంచెను. మృగనాభికా=కస్తూరిచే వ్రాయఁబడిన, మకరికలన్ = మకరికాపత్త్రములందు, కప్రము = పచ్చకర్పూరము, మించెన్ = అతిశయిం చెను. అని, మూరుకొనుచున్ = వాసనమూచుచు, చుంబనమొనర్చెన్ = ముద్దిడుకొనెను. మకరికాపత్త్రములందలి విస్తార మగు పచ్చకప్పురపుఁదావి మూర్కొనునటుల నటించి చుంబనక్రియలచే నానందించెను. హారమణులు= తారహారమునందలి పూసలను, ఇటుసూపు, నాయుఱతన్ = నాకుత్తుక యందు ఉన్న, హారమణులకున్ = హారములలోని పూసలకు, కాంతిన్ = ప్రకాశముచేత, ఈడు = తుల్యము, ఔనో = అగునో, కావో = కాక పోవునో, అనుచున్ = అనిపలుకుచు, అక్కునన్ = వక్షమునందు, కది యించు నానెపమునన్ = అదించిచూచు నెపమున, కంపమును బొందునతి మేను=వణఁకుచున్న మనోరమశరీరమును, కౌఁగిలించెన్ = ఆలింగనముఁ జేసి కొనెను. చుంబనాదికములచే లజ్జించి దూర మేఁగుచుండ మనోరమను లోఁ బఱచికొనుటకు హారములోని రత్నముల తారతమ్యమును జూచు మిషచేఁ గౌఁగిలించికొనెను.

తా. స్వరోచి మనోరమచేరునకుఁ జేరి నీవు ధరించిన చెంగావి చీరకుఁ దగినది కాదని పయ్యెదను ముట్టి, వ్రేళ్లనఖముల గోరంటాకు రంగును బెట్టికొంటివా యేమి యని యడిగి హస్తమును పట్టుకొని శయ్యకు దిగిచి, ధూపము వేసికొనుటచే నీమేనునకు సెకసోఁకెగదా యని యెదపైరి గేలు గీలించి, మకరికాపత్త్రాదులయందుఁ బచ్చకప్పుర మెక్కుడయ్యె నని తావుల మూర్కొనునటుల నటించి ముద్దులఁగొని, ముత్యముల హారమణుల

సరిచూచు నెపమున వక్షమును వక్షముతోఁ జేర్చి యాలింగన మొనర్చెను.
అలం- పర్యాయోక్తము.

వ. అట్లు కవియం దమకించి త్రస్తరులఁ గుస్తరింప నింపుగలిగియు మునుమున్న మనంబునం బొడమి యుండునడ లప్పుడు తలంపునం బాఱిన సముద్ధం డగునతనిచే నది తీర్పించుకొనం గలయదియైనవోఁడ గావున యూటలం దేటపడం జెప్పశంకించి స్త్రీస్వభావంబునం దొరఁగుకన్నీరు కంకణక్రేంకృతులు మీఱ గోరఁ బాఱ మీటుచు నూరక యున్నం గనుంగొని యవనిపతిపుంగవుం డంతరంగంబునం జెంగలించుకౌతుకాంకురంబు కరఁగుపడ వెఱఁగుపడి యుద్వేగసమన్వితుండై సంభ్రమించుచుఁ జెక్కుటద్దంబులు నొక్కి కురులు చక్కం ద్రోయుచుం దోయజాక్షి యక్షయానందసంధాయకం బగునిట్టి క్రీడాసమయంబున వగపునకుం గారణం బేమి నాయెడం గల్లయేమేనియుం బాటిల్లదు గదా యెవ్వరే మప్రియంబు గావించి రెఱింగింపు వారిం దండించెద నేమి సాధింప వలయుఁ జెప్పు మది వేధచే నున్న సాధించెద మదీయంబు లగునర్థజీవితంబులు భవదధీనంబు లుమ్మలిక యింత యేటి కనుటయు నవ్వోటి గ్రేఁటుచు నిట్లనియె. 9

టీ. అట్లు = ఆవిధముగా, కవియన్ = తన్నుఁ జేయుటకు, తమకించి = తత్తరపడి, త్రస్తరులన్ = శ్లాఘాళపుమాటలతో, కుస్తరింపన్ = ఇష్టపఱుపఁగా - సమాధానపఱుపఁగా నగుట. ఇంపుగలిగియున్ = ఇష్టముగలిగినదయ్యును, మునుమున్న = ప్రారంభమందే, మనంబునన్ = చిత్తమునందు, బొడమియుండునడలు = పుట్టినదుఃఖము, అప్పుడు = స్వరోచి యావిధముగా నుపలాలించి కేళికి నొప్పించు సమయమునందు, తలంపునన్ బాఱినన్ =

చిత్తమునం బ్రసరింపఁగా—జ్ఞాపకమునకు రాఁగా, సమర్థుండు = తగినవాఁడు, అగు నతనిచేన్ = ఐన యాస్వరోచిచేత, అది=ఆదుఃఖము, తీర్పించుకొనం గలదియై=పోగొట్టుకొనఁ దలఁచినదై, నవోఢ = నూత్నవధువు, కావునన్ = కాఁబట్టి, మాటలన్ = సిగ్గువిడిచి మాటలాడుటచేత, తేటపడన్ = విశదమగు నట్లు, చెప్పన్ = కల రూపు ప్రియునితోఁ జెప్పుటకు, శంకించి=సందియపడి, స్త్రీస్వభావంబునన్=ఆఁడుది యగుటచే, తొరఁగుకన్నీరు = ప్రవహించుచున్న కన్నీటిని, కంకణక్రేంకృతులు = గాజులయొక్క చప్పుడులు, మీఱన్ = అతిశయింపఁగా, గోరన్ = నఖముతో, పాఱమీటుచున్ = పోఁజల్లుచు, ఊరకయున్నన్ = మాటలాడక యూరకుండఁగా, కనుంగొని = మనోరమను జూచి, అవనిపతిపుంగవుండు = స్వరోచి, అంతరంగంబునన్ = హృదయ మందు, చెంగలించు కౌతుకాంకురంబు=వృద్ధిపొందునట్టి అనురాగపు మొలక, కరఁగుపడన్ = తీణింపఁగా, వెఱఁగుపడి=అబ్బురపడి, ఉద్వేగసమన్వితుండై= తొట్రుపాటుగలవాఁడై, సంభ్రమించుచున్=చంచలత్వమునొందుచు,చెక్కు టద్దంబులు=దర్పణములఁబోలు మనోరమ గండ ఫలకమును, నొక్కి = దంత ములతో నించుక నొక్కి, కురులు=శిరోజములను, చక్కంద్రోయుచున్=సవ రించుచు తోయజాక్షి = పద్మములవంటి నేత్రములుగల మనోనాయిక, అక్షయ=క్షయముకాని ఆనంద=కౌతుకమును, సంధాయకంబు = సమకూర్చు నది, అగునట్టి, క్రీడాసమయంబునన్ = రతికాలమందు, ఈ ప్రథమసంగమ సమయమునం దకట. ప్రథమసంభోగము నాయికానాయకుల కత్యానంద కరము. వగపునన్ = దుఃఖమునకు, కారణంబు = హేతువు, ఏమి=ఏల, నాయెడన్ = నాయందు, కల్ల = నేరమి, ఏమేనియున్ = ఎద్దియును, పాటిల్లునుగదా = సంభవించునుగదా, ఎవ్వరు=పరులెవ్వరు, ఏమి ప్రియంబు = ఏమినేరము కావించిరి=ఒనర్చిరి, ఎఱింగింపు = పలుకుము, వారిన్=అప్రియ కరులగు నాదుండగులను, దండించెదన్ = శిక్షగావించెదను, ఏమి = దేనిని, సాధింపవలయున్ = కావలయును, చెప్పుము, అది=కావలసినవస్తువు, వేధచే

నున్నన్ = విధాత హస్తమం దున్నవు, సాధించెదన్=తెచ్చెదను, మదీయంబులు=నాయవి, అగు సర్వజీవితంబులు=అయిన ధనప్రాణములును, భవదధీనంబులు=నీయవి, ఉమ్మలిక = విచారము, ఇంతయేటికిన్=ఇంతగాఁబొందనేల! అనుటయుంన్ = అని స్వరోచి చెప్పఁగా, అబ్బోటి = ఆమనోరమ, క్రేటుచున్ = కత్తుక సవరించుకొనుచు, ఇట్లనియెన్ = ఈవిధముగాఁ బలికెను.

ఉ. అక్కట నాయెడన్ మిగుల నక్కఱ గల్గి చరించు నెచ్చెలుల్
చిక్కి మునీంద్ర శాపహతిఁ జెందినదుర్ధమరోగబాధలన్
బొక్కుచునున్నవారు వనభూములఁ దద్దశ మాన్పవేని నా
కెక్కడిసౌఖ్య మన్నఁ దరళేక్షణఁ జూచి స్వరోచి యిట్లనున్.

టీ. అక్కట = అయ్యో! నాయెడన్ = నాయందు, మిగులన్ = మిక్కిలి, అక్కఱ = అపేక్షను, కల్గి = ఉన్నవారై, చరించు నెచ్చెలుల్ = సంచరించు నెచ్చెలులు, మునీంద్ర శాపహతిన్ = ఒకముని శాపమువలన, చెందిన = పొందిన, దుర్ధమ = పోఁగొట్టరాని, రోగబాధలన్ = వ్యాధిబాధలతో, చిక్కి = తగులుకొని, పొక్కుచున్=కష్టపడుచు, వనభూములన్ = అరణ్యప్రదేశములయందు, ఉన్నవారు = ఉండియున్నారు. తద్దశ = వారి దుర్దశను, మాన్పవేనిన్ = పోఁగొట్టనియెడల, నాకున్, ఎక్కడిసౌఖ్యము = సుఖము లేదు, అన్నన్ = అని పలుకఁగా, తరళేక్షణన్ = చంచలదృష్టులు గలమనోరమను, చూచి = తిలకించి, స్వరోచి, ఇట్లనున్ = ఈవిధముఁ జెప్పెడిరీతిగాఁ బలికెను. ముందటికన్వయము.

శాప మొసంగినవాఁడు మునీంద్రుఁ డని చెప్పుటచేతను శాపసంభూతమగురోగబాధ దుర్ధమ మనుటచేతను, ఋషి మహాప్రభావసంపన్నుఁ డనియుం రోగ మసాధ్య మనియుం భావము. అసాధ్యవ్యాధి గాన ననన్యగతిక లగు చెలిమికత్తె లడవులలోఁ జింతనొందు చున్నా రనుట.

తా. నాయెడ నెక్కుడు ప్రేమ గలచెలికత్తె లొకముని శాపమున విస్తారము రోగపీడితులై యడవులయం దిడుమలం గుములుచున్నవారు.

వారిరోగమును బోఁగొట్టి వెరవు గానక పరితపించుచుంటిం గావున నీ వయ్యాది పోఁగొట్టెదవేని నాకు సౌఖ్యము గలుగును గాని లేకున్న నా కేటి సౌఖ్యమని పలుకఁగా స్వరోచి యిట్లనెను.

క. పరితాప మింక నేటికి
హరిణాక్షి మదీయసంచితాయుర్వేద
స్ఫురణమునఁ బరిహరించెద
నరు దనఁగ భవత్సఖీజనామయభరమున్. 11

టీ. హరిణాక్షి = లేఁడిచూపులవంటి చూపులుగల ప్రియురాలా! ఇంకన్ = ఇఁకమీఁదను, పరితాపము = విచారమువలనఁ గలిగిన తొట్రుపాటు, ఏటికిన్ = ఎందుకు? మదీయ = నాసంబంధమైన, సంచిత = ఆర్జింపఁబడిన, ఆయుర్వేద = వైద్యశాస్త్రముయొక్క, స్ఫురణమునన్ = శక్తిచేత-సామర్థ్యముచేత ననుట, భవత్సఖీజన = నీ నేస్తకత్తెలయొక్క, ఆమయ భరమున్ = రోగభారమును, అరుదు = ఇది అబ్బురము, అనఁగన్ = అని ప్రశంసించునటుల, పరిహరించెదన్ = పోఁగొట్టెదను.

తా. ఓ ప్రియాంగనా! యెందులకై విచారించెదవు! నేను నేర్చికొనిన వైద్యశాస్త్రము నుపయోగించి నీచెలికత్తెలరోగబాధ నందఱు నబ్బురపడునట్లు మాన్పెదను.

క. నా వెనుక రమ్ము నీసఖు
లేవనమున నున్నవార లిపుడ చికిత్సన్
గావింతు ననుచు రయమున
నావనితయుఁ దాను నచటి కరిగి యొకయెడన్. 12

టీ. నీసఖులు = నీనేస్తకత్తెలు, ఏవనమునన్ = ఏకాననమునందు, ఉన్నవారలు = నివసించుచున్నారు, ఇపుడ = ఇపుడే, చికిత్సన్ = వైద్యమును, కావింతున్ = ఒనర్చెదను. నావెనుకన్ = నాతో, రమ్ము = నా వెట నుండికొ

మాన్పుటకు రమ్ము, అనుచున్ = అని పలుకుచు, ఆవనితయున్ = ఆమనోరమ గూడను, తానును = ఆస్వారోచియు, రయమునన్ = శీఘ్రముగా, ఆ చటికిన్ = ఆ మనోరమ చెలికత్తె లున్న ప్రదేశమునకు, అరిగి = వెళ్లి, ఒకయెడన్ = ఒకచోట, నుండఁ జని కన్వయము.

తా. మీ చెలికత్తెలే వనములో నుండిరి? వైద్యమును చేసెదను. అక్కడికి నాతోఁ గూడ రమ్మని యామనోరమతోఁ దాను వెంటనే యచ్చటికి వెళ్లె.

ఉ. ఆరజనీశబింబరుచి రాస్యలఁ గాంచి తదాతురవ్యథా
భారము మాన్పఁగాఁ దమి స్పృహాలుఁడు తత్కులఘాతగోత్ర కాం
తారపదంబునం దుపచితం బగు మందును దత్క్రియోచితా
హారము నెమ్మి నిచ్చుచు ననామయధన్యలఁ జేసె వన్నెగాన్,

టీ. ఆరజనీశబింబరుచిరాస్యలన్ = శశిబింబములవలెఁ బ్రకాశించు మోములుగల మనోరమ చెలికత్తియలగు జవ్వనులను, కాంచి = చూచి, స్పృహాలుఁడు = స్వారోచి, తదాతురవ్యథాభారమున్ = వారియొక్క రోగాతిశయముచేఁ గలిగిన బాధాతిశయమును, మాన్పఁగాన్ = మాన్పుటకు, తమిన్ = ఆసక్తితో, తత్కులఘాత గోత్ర = ఆరజతాద్రియొక్క, కాంతారపదంబునందున్ = వనప్రదేశమందు, ఉపచితంబు = వృద్ధిపొందినది. అగుమందును = ఆ యనుపట్టి యౌషధమును, తత్క్రియోచితాహారమున్ = ఆ యౌషధక్రియకు కనుకూల మగు నాహారమును, నెమ్మిన్ = ప్రేమతో, ఇచ్చుచు, వన్నెగాన్ = ప్రశస్తియుక్తలగునట్లుగా, అనామయధన్యలన్ = రోగము లేకుండుటచేత ధన్యురాండ్రనుగా, చేసెన్ = ఒనర్చెను.

తా. రోగపీడిత లయిన ప్రియురాలి చెలికత్తెలం గాంచి స్వారోచి వారిరోగము నివారణ యగునౌషధము రాజతాద్రివిపినములయందే సంగ్రహించి వారి కిచ్చి యారోగమునకుఁ దగినయట్టి పానమును బథ్యము నిచ్చి రోగము నిర్మూల మగునట్లు చేసి వారిని ధన్యురాండ్రనుగా నొనర్చెను.

శా. ఆదివ్యౌషధరాజిచేఁ దమమహావ్యాధివ్యథల్ దీఱినన్
మోదం బంది లతాంగు లంబుజకులంబుల్ నవ్వఁ గందోయితో
సౌదామిన్యభిరామదేహరుచితో సంపూర్ణచంద్రాసన
శ్రీదర్పోన్నతితోఁ జెలంగి సురనారీసూనుఁ గీర్తించుచున్.

టీ. లతాంగులు = తీఁగెవంటి మేను గలవారగు మనోరమ నేస్తకత్తెలు, ఆదివ్యౌషధరాజిచేన్ = ఆరజనియందు సంగ్రహించి యొసంగిన దేవసంబంధము లగు మందులసమూహముచేత, తమమహావ్యాధివ్యథల్ = తమ యొక్క వగు రోగపీడలు, దీఱినన్ = పోఁగా, మోదంబు = ఆనందమును, అంది = పొంది, అంబుజకులంబుల్ = పద్మసముదాయమును, నవ్వఁగందోయితోన్ = పరిహాసము చేయుచు లోచనద్వయముతోను, సౌదామినీ = తంపాలత వలె, అభిరామ = మనోహరమైన, దేహరుచితోన్ = శరీరకాంతితోను, సంపూర్ణచంద్ర = పూర్ణచంద్రునివంటి, ఆనన = మోముయొక్క, శ్రీ = ప్రభాసంపదయొక్క, దర్ప = గర్వముయొక్క, ఉన్నతితోన్ = అతిశయముతోను, చెలంగి = ప్రకాశించి, సురనారీసూనున్ = దేవతాంగనాపుత్త్రుఁడయిన స్వరోచిని, కీర్తించుచున్ = స్తోత్రము చేయుచు, ముందటి కన్వయము.

మహావ్యాధిగావున సామాన్యౌషధములతో నివారణము గాఁజాలదు. చికిత్సావేత్త యగు స్వరోచి దివ్యౌషధసమూహము నొసంగి వ్యాధిని నివారించెను. రోగలక్షణములచే సొంపు చెడియున్న కనులు మోము మేను సంపూర్ణారోగ్యభాసురము లయ్యెను. కృతజ్ఞతాసూచకముగ స్వరోచిని వారు స్తుతించిరి.

తా. మనోరమ నేస్తకత్తె లాదివ్యౌషధమాహాత్మ్యముచే దమరోగపీడ వీడఁగా సంతోషించి పద్మసమానము లగు నేత్రములతో మెఱుపువలెఁ బ్రకాశించు శరీరకాంతితోఁ బూర్ణచంద్రునివంటి ముఖకాంతిసంపద యొక్క గర్వోన్నతితో నొప్పి స్వరోచిని స్తోత్రము చేయుచు. అలం. ఉపమ.

మా కుపకార మొనర్చితి
నీకుం బ్రతిసేయ నెట్లు నేరుతు మైనన్
లోకోత్తర మావలనను
జేకొను కార్యములుఁ గలవు చెప్పెద మెలమిన్. 15

టీ. లోకోత్తర=ప్రపంచమునం దుత్తముఁడవైనవాఁడా, మాకున్, ఉపకారము=రోగనివారణము గావించుటచే మేలును. ఒనర్చితి = చేసితివి. నీకున్, ప్రతిసేయుటకు = ప్రత్యుపకారము చేయుటకు, ఎట్లు నేరుతుము = ఏవిధముగా సమర్థురాండ్రము కాఁగలము. ప్రత్యుపకారముగావించి కృతజ్ఞత నెఱపుకొనఁ దగినంతశక్తి మాకు లేదు. ఐనన్ = ప్రత్యుపకారము చేయఁ జాలనివార మైనను, మావలనను = మావలననుకూడ. చేకొనుకార్యములున్ = చేసికొనఁ దగిన కార్యములును, కలవు, ఎలమిన్=ఆనందమున, చెప్పెదము = ఆకార్యముల నివేదించెదము (చిత్తగింపుము.)

తా. రాజా! మాకు నీవు మహోపకార మొనర్చితివి. దానికిం బ్రత్యుపకారము మేము చేయఁ జాలకున్నను మావలనఁగూడ నీకు సంపాదింపఁ దగినవి కొన్ని యున్నవి. వానిని నుడివెద మాలకింపుము.

క. మును మాదగువృత్తాంతము
వినిపింపఁగ వలయు నీకు విశ్రుతముగ భూ
వినుత విను మనుచు నం దొక
వనజేక్షణ పలికె మధురవాగ్జితశుకి యై. 16

టీ. భూవినుత = పుడమియందుఁ బొగడ్తఁ గన్నవాఁడా! మును = ముందు, మాదగువృత్తాంతము = మాదగుసమాచారమును, విశ్రుతముగన్ = బాగుగఁ దెలియునట్లు, నీకున్, వినిపింపఁగవలయున్ = చెప్పవలయును, వినుము = ఆలకింపుము, అనుచున్ = అని తెలుపుచు, అందొకవనజేక్షణ = వారిలో నొకయువిద, మధురవాగ్జితశుకియై = తియ్యని పలుకులచేత జయింపఁబడిన

స్త్రీశుకములు కలదై, చిలుకపలుకులను మించిన మధురములగు మాటలతో నను. పలికెన్ = ఈ విధముగా వాకొనెను.

తా. ఆమనోరమ పుస్తకపుత్రికలలో నొకచిన్నది ప్రథమమున నాకం గలె కొంత యిప్పుడు మాటలాడింపు మని మధురములగు వాక్యములతోఁ బలుక మొదలుపెట్టెను. అది. ఏమన.

తే. అనఘ మందారవిద్యాధరాత్మభవను
నను విభావసి యండ్రు గంధర్వవరులు
తెలిసియుండుదు నిమ్మహీతలమునందుఁ
బరఁగు మృగపక్షిజాతులభాష లెల్ల. 17

టీ. అనఘ = పాపరహితుఁడా! (నేను), మందార = మందారుఁడను నామముగల, విద్యాధర = విద్యాధరునియొక్క, ఆత్మభవను = కొమరితెను, ననున్, గంధర్వవరులు = గంధర్వోత్తములు, విభావసి, అండ్రు = అని పిలిచెదరు. ఇమ్మహీతలమునందున్ = ఈభూమియందు, పరఁగు = ఒప్పునట్టి, మృగ...భాషలు-మృగపక్షిజాతుల = మృగజాతులయొక్కయుఁ పక్షిజాతులయొక్కయు, భాషలు=పలుకులు, ఎల్లన్ =సమస్తమును, తెలిసియుండుదున్ = తెలిసికొనియుంటిని.

తా. ఓరాజా! నేను మందారుఁడను విద్యాధరునికుమార్తెను. నాపేరు విభావసి. భూమిమీఁదఁ గలమృగములయొక్కయుఁ, బక్షులయొక్కయు జాతులన్నింటి యర్థము నెఱుంగుదును.

క. అమ్మేటివిద్య నాచే
నిమ్ముగ నంతయు నెఱింగి నృప నన్ను వివా
హమ్మగు మనవుఁడు రెండవ
కొమ్మ మదిం బ్రేమ గడలుకొన నిట్లనియెన్

టీ. నృప = రాజా! అష్టేటివిద్య = అగోప్పదియగు పశుపక్షిభాషా గ్రహణవిద్యను, నాచేన్ = వాచేతను, ఇమ్ముగన్ = చక్కఁగా, అంతయున్ = సంపూర్ణముగా, ఎఱింగి = తెలిసికొని, నన్నున్, వివాహమ్మగుము = పెండ్లిచేసికొనుము. అనవుడున్ = అనఁగా, రెండవకొమ్మ = మఱియొకచిన్నది, మదిన్ = చిత్తమునందు, ప్రేమ = అనురాగము, కడలుకొనంగన్ = వృద్ధిపొందఁగా, ఇట్లనియెన్ = ఇటులఁ బలికెను.

తా. రాజా! అగొప్పవిద్యను నావలన సర్వమును గ్రహించి నన్నుఁ బెండ్లియాడు మని చెప్పఁగా, రెండవచిన్నది యనురాగాతిశయముచే నిట్లని స్వరోచితోఁ దనవృత్తాంతము దెలిపెను.

ఆ. పారుఁ డనఁగఁ బరఁగు బ్రహ్మర్షి మాతండ్రి
యతఁడు విద్య లెల్ల నభ్యసించి
తపము నిచ్చఁ జేయఁ దలపోసి కీరభృం
గాలిరమ్య మైనయాశ్రమమున. 19

టీ. మాతండ్రి, పారుఁ డనఁగన్ = పారుఁ డనునామముచేత, బరఁగు బ్రహ్మర్షి = ఒప్పుచున్న బ్రహ్మఋషి, అతఁడు = ఆజ్ఞానియగునాతండ్రి, విద్య లెల్లన్ = సర్వవిద్యలను, అభ్యసించి = అభ్యాసముచేసి, ఇచ్చన్ = చిత్తమునందు, తపమున్ = తపస్సును, చేయన్ = ఒనర్పునట్లు, తలపోసి = ఆలోచించి, కీరభృంగాలిన్ = శుకములయొక్కయుఁ దేఁటులయొక్కయు వరుసలచేత, రమ్యము = హృదయాహ్లాదము, ఐన, ఆశ్రమమునన్ = తపోవనస్థలమందు, ముందటి కన్వయము.

తా. నాతండ్రి యగుపారుఁ డను బ్రహ్మర్షి సర్వవిద్యల నభ్యసించి తపస్సుఁ జేయఁ జిత్తమునందుఁ దలఁచి చిలుకలచేఁ దుమ్మెదలచే మనోహరమగుతపోవనంబున.

మ. ఫలమూలచ్ఛదనాంబుభుక్తిఁ బవనాభ్యాసక్రియాయుక్తిని
ర్దళితాంతర్గతశాత్రవప్రకరజాగ్రద్గర్వసర్వస్వుఁ డై

చలికిన్ వానకు నెండకున్ మన మనుత్సాహంబు గానీక కం
దళితానందమునన్ ముకుందచరణధ్యానావధానంబునన్. 20

టీ. ఫల = ఫలములయొక్కయు, మూల = వేళ్లయొక్కయు, ఛద = పత్త్రములయొక్కయు, అంబు = జలముయొక్కయు, భుక్తిన్ = భుజించుటచేతను, పవనాభ్యాసక్రియాయుక్తిన్ = గాలిని ధరించు నలవాటు చేయుపనియొక్క కలయికచేతను - వాయువును ధారణము చేయు నలవాటు చేత, నిర్దళిత = ఛేదింపఁబడిన, అంతర్గత = లోపలనుండు కామాదులగు, శాత్రవ = విరోధులయొక్క, ప్రకర = సమూదాయముయొక్క, జాగ్రత్ = వృద్ధి పొందిన, గర్వసర్వస్వుఁడై = పూర్ణగర్వముగలవాఁడై - కామక్రోధలోభ మోహమదమాత్సర్యము లను నరిషడ్వర్గములను నణఁచివైచి, చలికిన్ = శీతబాధకును, వానకున్ = వర్షబాధకును, ఎండకున్ = ఆతపబాధకును, మనము = చిత్తము, అనుత్సాహంబు = యత్నము విడిచినది, కానీక = కానియ్యక - శీతవర్షాతపబాధలకు సహించి, కందళితానందమునన్ = పుట్టుచున్న యానందముతో, ముకుంద = నారాయణమూర్తియొక్క, చరణ = కాళ్లయొక్క, ధ్యాన = తలంచుటయందలి, అవధానంబునన్ = సావధానముగా, ముందటి కన్వయము.

తా. కందమూలఫలపర్ణాదు లాహారముగాఁ బవనధారణ చేసి కామక్రోధాదుల జయించి శీతవర్షాతపముల బాధవలన మనస్సును గదలనీయక నిశ్చలముగా నుంచుకొని యానందముతో నారాయణపదధ్యానమందు మఱపు లేనివాఁడై పారుఁ డనుమహర్షి సత్తముఁడు.

క. అంగుష్ఠము నిల మోపి ప
తంగునిపైఁ జూపు సాఁచి ధగధగ లర్చి
స్తుంగత నింగులు నాకెడు
నింగలములు నాల్గుదెసల నిడుకొని కడఁకన్. 21

టీ. అంగుష్ఠము = పాదముయొక్క పెద్దవ్రేలిని, ఇలన్ = పుడమియందు, మోపి, పతంగునిపైన్ = భాస్కరునిమీఁద, చూపు, చాఁచి = వ్యాపింపఁజేసి, ధగధగలు = ధగధగ మను జ్వాలలప్రకాశములు, అర్చిస్సంగతన్ = జ్వాలలయొక్క యున్నతిచేత, నింగులు = గగనమును (అధికార్థమందు బహువచనప్రయోగము), తాకెడు నింగలములు = తాఁకుచున్న వహ్నులను, నాల్గుదెసలన్ = నలువైపులను, ఇడుకొని = పెట్టుకొని, కడఁకన్ = ధైర్యముతో, ముందటికన్వయము.

తా. పాదాంగుష్ఠము భూమిపై మోపి సూర్యదేవుం గాంచు నాశనము నంటుచున్నవహ్నుల నలుదెసల నిండుకొని పట్టుదలతో, అలం. అతిశయోక్తి.

క. సురగరుడయక్షరాక్షస
నరకిన్నరసిద్ధసాధ్యనాగోత్కర మి
ట్లరు దనఁగఁ దప మొనర్చెన్
బురుహూతుఁడు దాన నాత్మఁ బొడమినభీతిన్. 22

టీ. సుర...త్కరము = దేవతలు, గరుడులు, యక్షులు, రాక్షసులు, నరులు, కిన్నరులు, సిద్ధులు, సాధ్యులు, నాగులు మొదలగువారియొక్క, ఉత్కరము = సముదాయము, ఇట్లు = ఈరీతినిఁ దపముచేయుట, అరుదు = దుర్ఘటము, అనఁగన్ = అని ప్రశంసించుచుండ, తపము = తపస్సును, ఒనర్చెన్ = చేసెను, దానన్ = ఈవిధముగాఁ దపముచేయుటవలన. పురుహూతుఁడు = దేవేంద్రుఁడు, ఆత్మన్ = చిత్తమునందు, పొడమినభీతిన్ = జనించిన భయముతో, ముందటి కన్వయము.

ఇంద్రునకు భయముగలిగిన కారణము త్రిభువనాధిపత్యమును గోరి తపముగావించుచున్నాఁడేమో యని. ఇంద్రుఁడు పరతపస్సునకు వెఱచు ననుట ప్రసిద్ధము.

తా. దేవతలు మొదలగువారికన్న నెక్కుడుగాఁ దపస్సు చేయుటచే దేవేంద్రుఁడు మనస్సునఁ బుట్టినభయముతో.

క. తనయొద్దఁ బుంజికస్థల
యనునచ్చరలేమ యున్న నమ్మునికడకుఁ
జను మని యనిపినఁ బలిశా
సనమున వని కేఁగుదెంచె సంభ్రమలీలన్. 23

టీ. తనయొద్దన్ = తనకడ, పుంజికస్థల, అనునచ్చరలేమ = అను నామముగల యప్సరస్త్రీ, ఉన్నన్, అమ్మునికడకున్ = ఆతపముఁ జేయుచున్న వానియొద్దకు, చనుము = వెళ్లుము, అని యనిపినన్ = అని పంపఁగా, బలిశాసనమునన్ = ప్రభువానతిచే, సంభ్రమలీలన్ = త్వరతోఁ గూడిన విలాసముతో, వనికిన్ = అడవికి, ఏఁగుదెంచెన్ = వచ్చెను.

తా. తనయొద్ద నున్న పుంజికస్థలయనునప్సరసను జూచి దేవేంద్రుఁడు తపస్సు చేయుచున్న మునియొద్ద కేఁగు మని చెప్పఁగాఁ బ్రభువానతిచేఁ దొందరగా నలంకరించుకొని యడవి కేఁగెను.

చ. చిలుకలు ముద్దుఁబల్కులకుఁ జేరఁగ రా నెఱివేణికాంతికిన్
మలయుచుఁ బైపయిన్ మధుపమాలిక వాయక సంచరింపఁగా
నలసవిలాసయానమున నమ్మునిపాలికి వచ్చె వేల్పుఁదొ
య్యలినునుపానఁబట్టినయనంగునిమోహనబాణమో యనన్.

టీ. వేల్పుఁదొయ్యలి = పుంజికస్థల, ముద్దుఁబల్కులకున్ = అందమగుపలుకులకు, చిలుకలు, చేరఁగరాన్ = సమీపమునకుఁ జేరఁగా, పుంజికస్థలపలుకులు చిలుకపలుకులవలె నుంట సజాతీయ మగు చిలుకయని చిలుకలగుంపు డాసె నని భావము. నెఱివేణికాంతికిన్ = చక్కనిజడయొక్క కాంతికి, మధుపమాలిక = తేఁటిమొత్తము, పైపయిన్, మలయుచున్ = వ్యాపించుచు, వాయక = విడువక, సంచరింపఁగాన్ = మెలఁగఁగా, తుమ్మెదలవలె నల్లఁగా నున్న జడను గాంచి తుమ్మెదలగుంపు సజాతీయములగు తుమ్మెదచాలని భ్రమనొంది యావరించి సంచరించుచుండె నని భావము. అలస = మెల్లదియగు, విలాస =

శృంగారచేష్టలతోడి, యానమునన్ = గమనముతో, నను = మృదువైన - సానఁబట్టిన, అనంగుని = మదనుని యొక్క, మోహనబాణమో = మోహము గలిగించు మోహన మను తూఁపో యేమో, అనన్, అమ్మునిపాలికిన్ = అఋషియొద్దకు, వచ్చెను.

తా. శుకవాక్యములవంటి హృదయానందకరము లయిన పలుకులును, తేఁటిచాలును బోలు వేణియును, విలాసములలోఁ గూడిన నెమ్మది నడుగడమును ప్రకాశింపఁగా మదనుని మోహనబాణమురీతి మోహము గలిగించు నదియై యప్సరస తప మొనరించుచున్న మునియొద్దకు వచ్చెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష. ఉపమ. భ్రాంతిమంతము.

వ. ఆసమయంబున. 25

చ. అనువగుసుళ్లనొప్పుమలయానిలవాహము నెక్కి తేంట్లన
ల్లిననిడువాగెఁ బూని లవలీనవవల్లిక లెమ్మెసొమ్ములై, పను
పడఁ జెట్టువట్టి మనుప్రాఁతదళమ్ములతోడఁ దోలె నామనిదొర
యంచురాజు మడియించఁగఁ గోయిలగంట మ్రోయఁగన్. 26

టీ. ఈపద్యమునందు వసంతర్తువును గవీశ్వరుఁడు పగవానిపై దండెత్తు రాజుగా నిరూపించి యీవిధముగఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—ఆమనిదొర=వసంతఋతువను రాజు, అనువు=మంచి, అగుసుళ్లన్ = అయినట్టిసుడులచే, చక్రాకారముగు భ్రమణముచే నని వాయుపరముగను దేవమణిలోనగు నావర్తములచే నని యశ్వపరముగను గ్రాహ్యము. ఒప్పు = ఒప్పుచున్న, మలయానిల వాహమున్ = మలయపర్వతమునుండి వచ్చుగాలి యను నశ్వమును, ఎక్కి = అధిష్ఠించి, తేంట్లన్=తుమ్మెదలను, అల్లిన= పేనిన, నిడువాగెన్ = పొడవగు కళ్లెపుత్రాటిని, పూని = పట్టుకొని, లవలీనవవల్లికలు = క్రొత్త వెన్నెలలతలు, ఎమ్మెసొమ్ములై = అందమగు నలంకారములై, పనుపడన్ = కుదురుగా, చెట్టువట్టి= కొట్టను బట్టుకొని, మనుప్రాఁతదళమ్ముతోడన్ = మెలఁగుచుట్టి పండుటాకు

లనెడి ప్రముఖపట్టి పూర్వసేవకుల దండుతో, మంచురాజు = హిమవత్కాల మను విరోధిరాజు, పుడిమిచేఁగక = బలహీనుఁడు కాఁగా, కోయిలగంట = పరభృతనాద మను జయఘంట, మ్రోయఁగన్ = మ్రోఁగుచుండఁగా, గణ గణ మ్రోఁగుచుండఁగా ననుట, తోలెన్ = తఱిమెను.

వసంతఋతువు దరియఁగా దక్షిణపు పలిగాలి వీచెను. తేంట్లు బాఱు లుగా సంచరింప నారంభించెను. వెన్నెలతీఁగలు చివుళ్లతో నలరి సల గడల నల్లుకొన సాగెను. మంచుకాలము గడచుట పండుటాకులు రాలె నని ఫలితార్థము.

తా. చుట్టుకొని చుట్టుకొని వీచుచున్న శీకముతోను, బజ్జ్కాలు దీరి ధ్వనిఁజేయు తేంట్లతోడను, వెన్నెల లతలయున్నతితోను, వసంత ఋతువు మంచిసుదుల గలయశ్వము నెక్కి కత్తింపుడ్రాటివి లాగి పట్టి యందములగు భూషణములం దాల్చి యేతెంచు గొప్పరాజుకీర్తి నేతెంచి వృద్ధి యడఁగిన హిమవత్కాల మనువిరోధినృపాలుని చెట్లయందలి పండిన పత్త్రములను పూర్వ సేవకుల దండులతోఁ బాఱఁదోలి పరభృతారావములను జయమును దెలుపు గంటను మోరయించెను. అలం. రూపకము.

సీ. సాన దేఱి పాటమరించి నెఱె వాసినయట్టి
యాకుజాలుపుగండ్లయందుఁ దోఁగి
యతిబాలకీరచ్ఛదాంకురాకృతిఁ బొల్చి
కరవీరకోరకగతిఁ గ్రమమున
నరుణంపుమొగ్గలై యరవిచ్చి పికిలియీఁ
కలదండలట్లు గుంపులయి పిదప
రేఖ లేర్పడఁగ వర్ధిలి వెడల్పయి రెమ్మ
పసరువాఱుచు నిక్కఁ బసరు కప్పు
తే. పూఁటపూఁటకు నెక్కఁ గప్పునకుఁ దగిన
మెఱుఁగు నానాఁటికిని మీఁద గిఱికొనంగ

సోగయై యాకువాలంగ జొంప మగుచుఁ
జిగురు దళుకొత్తెఁ దరులతాశ్రేణులందు. 27

టీ. సొన = ద్రవము, తేటి=నిర్మలముగా నగపడి-బొమ్మగంటులనుండి వైకుబికి, పొటమరించి = అంకురమెత్తి. బొబ్బవలె నించుక యుబ్బుగాఁ గని పించి యని కొందఱు. పొటమరయన బొబ్బ. ఉ. "పొటమర్లు కెంపులపోల్కి నమరె." మొల్ల. రా. నెఱె=నెఱు, వాసినయట్టి=పీడినటువంటి, ఆకురాలుపు గండ్లయందుఁ = పత్రములు డుల్లినపల్లవములనుండి, తొలఁగి = వెడలి, అలి= ఎక్కువగు, బాలకీర = శుకశాబకములయొక్క, ఛదాంతర = పక్షాంతరముల యొక్క, మొలకలవలె మొలచు తెక్కలయొక్క యనుట. ఆకృతిఁ=రూప ముతో, పొల్చి = తగి, క్రమమునఁ = వరుసతో, కరవీరకోరకకలిఁ = ఎఱ్ఱగన్నేరు మొగడలరీతి, అరుణంపుమొగ్గలై = ఎఱ్ఱనిమొగ్గలై, అరవిచ్చి = సగమువిడి, పికిలియాఁకలదండులట్టు = పికిలిపిట్టలవెండ్రుకలతోఁ జేసినదండల వలె, గుంపులయి = గుబురులయి, పికిలిపిట్ట పృష్ఠభాగమున నుండు నెఱ్ఱని మృదువులగు నీఁకలఁదీసి దండలుగాఁ గట్టుదురు. ఆదండలవలెఁ జివురులాకు గంటులనుండి కవిపించుచుండె నని భావము. పిదపఁ = అటుపిమ్మట, రేఖలు= ఈనెచారలు, ఏర్పడఁగఁ = ఏర్పడునట్లు, వర్ధిలి = పెరిఁగి, వెడల్పయి = విరివైయి, రెమ్మ = చిన్నకొమ్మ, పసరువాఱుచుఁ =పచ్చఁబడుచు, నిక్కఁ = నిగుడఁగా, పసరు = పసరుఁదనము, భూఁటభూఁటనుఁ = ఒక్కొక్క భూఁటగడచినకొలంది, కప్పు = నలుపు-నీలిరంగు, ఎక్కఁ = అతిశయము కాఁగా, కప్పునసఁ = అనీలిమను, తగిన మెఱుఁగు = తగినకాంతి, మీఁదఁ= మీఁదిప్రదేశమందు, నానాఁటికిఁ = ఒకనాఁటికన్న నొకనాఁటికి, గిఱి కొనంగఁ=చుట్టుకొనఁగా, సోగయై=పొడవై, ఆకు, వాలంగఁ=వ్రేలాడఁగా, జొంపము = గుబురుకొనినది, అగుచుఁ, తరులతాశ్రేణులందుఁ = చెట్ల యొక్కయుం లతలయొక్కయుం పఙ్క్తులయందు, చిగురు, తళుకొత్తెఁ = తెలుఁగొందెను - ప్రకాశించెను.

రేఖలేర్పడ వర్ధిల్లి యను పాఠమునకు ఈరేకు స్పష్టముగాఁ గానిపించుట పెరిఁగి యని యర్థము. ఈ పాఠ మంత సమంజసముగా లేదు.

తా. వసంతకాలము రాఁగా చెట్టు, లతలు మున్నగువానియందలి పండుటాకులు రాలఁగా నాపత్రములు గానిన స్థలములోఁ దేమ గలిగి మొసులెత్తి గ్రుడ్డునుండి బయలువెడలిన శుకకిశోరములపక్షాంకురములవలెఁ గాన్పించి తరువాత నెత్తిగ స్నేరురంగుముంకుళ్ళై పిదప నామొగడలుం బడి పికిలిపిట్టవెంట్రుకలవలె నేర్పడి పిదప పీచెలు బలసి పసరురంగు గలిగి యా పచ్చఁదనము నలుపెక్కి దానికిఁ దగుకాంతితోఁ బొడవై పత్రము వ్రాలఁగా నుజ్జ్వలాని పల్లవము వెలుఁగొందెను. అలం–స్వభావోక్తి.

క. హిందోళంబునఁ బాడిరి
బృందారకసతులు విరహిబృందార్తిగఁ ద్రే
చెం దేఁటులు వాసంతిక
విందునఁ బికశిశువు దాడి వెడలం దోలెన్. 28

టీ. బృందారకసతులు = దేవతాంగనలు, విరహిబృందార్తిగన్ = ప్రియుల నెడబాసిన ప్రియురాండ్రయొక్కయుఁ బ్రియురాండ్ర నెడబాసిన ప్రియులయొక్కయు సముదాయమునకు బాధ కలుగునట్లుగా, హిందోళంబునన్ = హిందోళ మను రాగముతో, పాడిరి = గానముచేసిరి. తేఁటులు = తుమ్మెదలు, వాసంతికవిందున్ = బండిగురివిందపూఁదేనె ప్రాపుట యను మిష్టభోజనముచే. త్రేఁచెన్ = త్రేపును గనెను. పికశిశుల్ = కోవెలపిల్లలను, దాడి = పెంపుడుజనని యగు కాకి, వెడలందోలెన్ = వెడలఁగొట్టెను.

వసంతఋతువునందుఁ గోయిలలు మనోహరముగాఁ గూయుట ప్రసిద్ధము. కూఁత వినినంతన కోకిలలని గుర్తించి కాకులు గోయిలలను బార దోలుచుండెను. కోకిలశిశువులం గాకి తనబిడ్డ లని పెంచునుగాన దాడి యని చెప్పఁబడెను. శ్లో. "శిశిరస్య వసంతస్య సంధౌ హిందోళరాగకః" యని గ్రం

ఘాంతరమునందుఁ గావున వసంతారంభమునఁ దుమ్మెదలు హిందోళరాగమున గానము చేసెను. వసంతర్తువునందు హిందోళరాగము పాడఁదగిన దగుటను.—

ఉ. "అరిగా పంచమ మేవగించి నవలా లవ్వేళ హిందోళవై
ఖరిజాటంబ వికజాతమాత్సరవభృంగవ్యాకులంబై వనీ
ధర సాలంబితపల్లవవ్రతవిధుల్ తాల్పం దదీయధ్వనిన్
సరిగాఁ గైకొనియెన్ వసంతము మహాసంపూర్ణభావోన్నతిన్."
(వసుచరిత్రము. ఆ. ౧-ప. ౧౨౫.)

తా. వసంతకాలము వచ్చినతోడనే పరభృతము కూయుచుండుటచే నాహూతి గమాలకించి కాకము కోవిలను తన గూటినుండి వెడలఁగొట్టెను.

సీ. చలిగాలి బొండుమల్లెలపరాగము రేఁచి
సిబిడంబు సేసె వెన్నెలరసంబు
వెన్నెలరస ముబ్బి వెడలించె దీర్ఘికా
మందసౌగంధికమధునదంబు
మధునదం బెగఁబోసె మాకందమాలికా
క్రీడానుషంగిభృంగీరవంబు
భృంగీరవం బహంకృతిఁ దీఁగెసాగించెఁ
బ్రోషితభర్తృకారోదనముల
తే. దీపినవీథుల వీతెంచెఁ గుపితమదన
సమదభుజనతసుమధనుష్టాంకృతములు
సరసమధుపాననిధువనోత్సవవిలీన
యువతియువకోటికోరికల్ చివురులొత్త. 29

టీ. చలిగాలి=చల్లనిగాలి, బొండుమల్లెలపరాగమున్ = బొండుమల్లె పూవులపరాగమును, రేఁచి = రేఁగించి, వెన్నెలరసంబున్ = చంద్రకాంతి యొక్క జలమును, సిబిడంబు సేసెన్ = పూర్ణము గునట్లు చేసెను. వెన్నెలరసము

చంద్రికాద్రవము, ఉబ్బి = ఉబికి-పయికిఁబొంగి, దీర్ఘికా = దిగుడుబావుల యందలి, అమంద = విస్తారమయిన, సౌగంధిక = ఎఱ్ఱనివాసనగల యెఱ్ఱ కలువవలని, మధు = తేనెయొక్క, నదంబుక్ = ఏటిని, వెడలించెన్ = ప్రవహింపఁజేసెను. వెన్నెలరసము ఎఱ్ఱకలువపూవులలోని తేనియతోఁ గలిసి యేఱువలెఁ బ్రవహించె నని భావము. 'మధునదంబు = ఆ పువ్వుమరందనదము, మాకంద=రసాలములయొక్క, మాలికా=పఙ్క్తులయందలి, క్రీడా = ఆటల తోను, అనుమంగి = కూడుకొనిన, భృంగీ = ఆఁడుతేంట్లయొక్క, రవంబు ధ్వానమును, ఎగఁబోసెన్=విజృంభించునట్లు చేసెను. ఆఁడుతుమ్మెదలపాటలను టచేఁ గంఠరవమునందలి మనోహరత సూచితము. మగతుమ్మెదలపాటలకంటె, ఆఁడుతుమ్మెదలపాటలే మనోహరముగా నుండు ననుటకు—"సుమచరదళిని గానముక్రంతై" అని వసుచరిత్రమునందును, సీ. "తీఁగెయుయ్యాల లెక్కి తూఁగియాడుచుఁ గూడి పాడెను మత్తాళిబాలికలును" అని నిర్వచనోత్తర రామాయణమునందును గలయంశము లనుసంధించునది. భృంగీరవంబు=ఆఁడు తేంట్లయొక్క ధ్వని, అహంకృతిక్ = గరువముచేత, ప్రోషితభర్తృకారో దనములక్ = పెనిమిటి యితరదేశమందుండుటచే విచారమునొందిన యువ దులయొక్క ఏడ్పులను, తీఁగె సాగించెను = వృద్ధిచేసెను. తేటులపాట లాలించి కామోద్రేకపరవశలై వియోగినులు విచారము నొందుచుండి రనుట. కుపిత = కోపించిన, మదన = మన్మథునియొక్క, సమద = మత్తతతోఁ గూడిన, భుజ=భుజములచేత, నత = వంపఁబడిన, సుమధనుః = పువ్వుబాణము యొక్క, టాంకృతములు=టంకారధ్వానములు, సరస = రసముతోఁ గూడు కొనిన, మధుపాన=మద్యపానము చేసి, నిధువన = రతిక్రీడజరుపుటయొక్క, ఉత్సవ=వేడుకయందు, విలీన = కరిగియున్న, యువతి = యౌవనాంగనల యొక్కయు, యువ = యౌవనపురుషులయొక్కయు, కోటి=సముదాయము యొక్కయు, కోరికలు = అభీష్టములు, చివురులొత్తక్=చిగిరింపఁగా, విపిన వీథులక్ = ఉద్యానవనములందు, పెలెంచెన్ = వ్యాపించెను.

పుష్పరసము గ్రోలుటవలనఁ దుమ్మెదలకు మృదుమధురమగు కంఠరవము కలుగు ననుట సుప్రసిద్ధము. ప్రోషితభర్తృకలకు వికారదాయకముగా నుండె ననుటచేఁ దేఁటులపాటలు మిక్కిలి శ్రావ్యముగా నుండె ననుట. మకరందపానముచేఁ దుమ్మెదల కంఠస్వరమునందు శ్రావ్యమతిశయించుటకు—

శ్లో. "రతిపతిప్రహితేవ కృశక్రుధః ప్రియతమేషు వధూరనునాయికాః
బకుళపుష్పరసాసవపేశల, ధ్వనిరగాన్నిరగాన్మధుషాళినః.
మధురయా మధుబోధితమాధవీ, మధుసమృద్ధిసమేధితమేధయా
మధుకరాంగనయా ముహురున్మదః ధ్వనిభృతా ముహురున్మదముజ్జగే."
(మాఘకావ్యము.)

మద్యపానము కామోద్దీపకమనుట ప్రసిద్ధము.

"దేశాంతరగతే కాన్తే ఖిన్నా ప్రోషితభర్తృకా" యని ప్రోషితభర్తృకాలక్షణము.

తా. వసంతకాలమందుఁ జల్లనిమారుతముచే నొగసిన మల్లికాపుష్పపరాగముచేత, చంద్రికవలన స్రవించుచున్నజలము చిక్కఁబడెను. వెన్నెలనీటి ముంపువలన బొడ్డవబావులయందలి యెఱ్ఱకలువలవలని పూఁదేనెనదములై ప్రవహించెను. ఆపుష్పమరందముయొక్క గ్రోలుటచేతఁ దియ్యమామిడిచెట్లలోఁ దిరుగుచున్న మధుకరముల ధ్వని హెచ్చెను. వానిచే దేశాంతరమందున్న భర్తలంగూర్చి యేర్పడు స్త్రీలవికారములు వృద్ధిఁబొందెను. వానిచే మదనుని పుష్పబాణముల మ్రోఁతలు వికారవనములం దలముకొనెను. ఆబాణధ్వనులు వ్యాప్తముకాఁగా మధురములయినమద్యములం ద్రావి యాడుచున్న స్త్రీపురుషుల కాంక్షలు తీఱెను. అలం. కావ్యలింగము. కారణమాల.

క. అత్తఱి మురిపప్పుసడఁ జెలి
కత్తియగమి గొలువ మృదులకలభాషలఁ ద
ళ్కొత్తెడు వెడసగవులతోఁ
జిత్తభవుం డాగ్వ నసలు చిదుము నెపమునన్. 30

టీ. అత్తఱిన్ = ఆ సమయమందు, మారిషపునదన్ = యౌవన మదముచే నైసర్గమునతో, కలికత్తియ = నేస్తకత్తెగుంపు, కొలువన్ = పరిచర్య సేయఁగా, మృదులకలభాషలన్ = మృదువగునుచ్చారణగల పలుకులతోను, తళ్కొత్తు వెడదగవ్వలతోన్ = వెలుఁగుచున్న చిఱునగవ్వుల తోను, చిత్తభవుండు = మారుఁడు, ఆర్వన్ = అఱవఁగా, ననలు = పుష్పములు, చిదుము కొసమునన్ = త్రెంపుట యను నెపముచేత, ముందటి కన్వయము.

ఆర్వఁగాన్ = సింహనాదము చేయఁగా నని కొందఱు, విచారముతో నిలపింపఁగా నని కొందఱు వ్రాసిరి. ఈనముఖులకు లగుత్రాలఁ గోయుచు యువ తులఁ గోపించునటు లఱచుచుండె ననుట సమంజసముగా నున్నది.

తా. ఆ వసంతకాలమందు యౌవనగర్వపునదకలతోఁ జెలికత్తెలు సేవించుచుండ మార్దవముగల పలుకులతోడను, చక్కని చిఱునవ్వులతోడను మదనుఁడు కేకలువెట్టునట్లు పుష్పములఁ గోయుంటి రను నెపమున.

చ. అలకనిచోళిలోఁ గుసుమ మద్దినసావడ దోఁపఁ గొప్పుచెం
గలువలవల్పుఁ జన్నుఁగవకస్తురితావి గుబుఁ బ్రస్తరింప నం
దెలరొద మీఱఁ జెన్నెదిగ లేఁ బ్రతికిం బొడకట్టె వేల్పుఁదొ
య్యలిచిఱుసాన బట్టినయనంగుని మోహనబాణమో యనన్.

టీ. వేల్పుఁదొయ్యలి = పుంజికస్థలి, అలకనిచోళిలోన్ = పలుచని చీరలో, కుసుమము = రక్తవర్ణము - కుసుంబారంగు, అద్దిన = వేసిన, సావడ = కుచ్చెళ్ళ, తోఁపన్ = మీఁదికిఁ గానిపింపఁగా, కొప్పు = తురుము నందుఁ దుఱిమిన, చెంగలువల = రక్తోత్పలములయొక్క, వల్పున్ = సౌరభ మును, చన్నుఁగవ = కుచద్వంద్వమునందుఁ బూయఁబడిన, కస్తురి = మృగ నాభియొక్క, తావియున్ = సౌరభమును, ప్రస్తరింపన్ = నలుదిక్కులకుఁ బ్రసరింపఁగా, తచ్చనలాడఁగా నని యొకవ్యాఖ్యాత. అందెలరొద = అందెల

యొక్క చప్పుడు, మీఱఁగన్ = అధికము కాఁగా, పెన్నిధిగతిన్ = పెద్దనిక్షేపము రీతి, చిఱుసానన్ = చిన్న మెఱుఁగుసానయందు, పట్టిన = నూఱిన అనంగుని = మదనునిదైన, మోహన బాణమో = మోహనమను గణించు పుష్పబాణమే మో, అనన్, ప్రతిభన్ = ఆ మునీశ్వరునకు, పొడకట్టెన్ = తెలిసెను.

మదనిబాణము లైదింటిలో నొకటి మోహనకరము. పుంజికస్థల చిఱుసానపట్టిన మదుని సమ్మోహనబాణ మగుటచేఁ జూచినంతనవలపుగొల్పు ననుట. మదనిబాణములలో నొకటి సమ్మోహకర మనుటకు—

"ఉన్మాదనస్తాపనశ్చ శోషణ స్తంభన స్తథా।
సమ్మోహనశ్చ కామస్య పంచబాణాః ప్రకీర్తితాః"

తా. పుంజికస్థల యనునప్సరస్త్రీ రక్తవర్ణముగల గాగరా ధరించి దానిమీఁద సన్నపాటిమైకొంగు వైచుకొని సౌరభమును గుబాళించు రత్నోత్పలము లను కొప్పునఁ బెట్టుకొని స్తనద్వయమున కస్తూరిగంధము నలందుకొని మదనునియొక్క మోహనబాణమో యనునట్లు కాలియందెలు ధ్వనిసేయ సౌయ్యారముగా నడచుచు నామునియెదుటఁ బడి నిలువంబడెను.

తే. అత్తఱింగున నదిరిపా టారజంపు
వన్నెఁ బొడకట్టి తాఁ బాడుసన్నరవళి
పాట లవిరుఝంకృతి శ్రుతిఁ బాడుకొనఁగఁ
జూడకయ చూచుచూపుతో నుడియుటయును. 32

టీ. అత్తఱింగునన్ = అట్లు, అదిరిపాటు = హఠాత్తుగా, ఉన్నటుండి, ఆరజంపువన్నెన్ = అందమగు వేసముతో, పొడకట్టి = కాన్పించి, తాన్ = ఆ పుంజికస్థల, పాడు = పాడుచున్నట్టి, సన్నరవళి = సన్ననిధ్వని తోడి పాటలు, అలిరుఝంకృతి శ్రుతిన్ = తేఁటిరొద యను శ్రుతియందు, పాడుకొనఁగన్ = పాడుకొనఁగా-లయింపఁగా యనుట, చూడకయ = వీక్షించ

పట్టె, చూచుచూపులతోన్ = వీక్షించుచున్నట్టి కడగంటిచూపులతో - చూడనటుల నటించి చూచు నోరచూపులతో, చుట్టియుంటయున్ = చుట్టుకొని సంచరింపఁగా.

తా. ఆ ప్సరస్త్రీగా నందమయిన దేహముతో నావకానికిఁ గాన్పించి తేంట్ల ఝంకారములతోఁ గలియునట్లు సన్ననిధ్వనితో సంగీతముఁ బాడుచు నోరచూపులతో నావకానిం జూచుచుఁ జుట్టి చుట్టి సంచరించుచుండఁగా.

ఉ. తలకొని దాని తమ్ములపుఁదావియు మోవియుఁ గౌను మేనున
గ్గలపు మెఱుంగులీను తెలిగన్నులుఁ జన్నులు భృంగమాలికన్
గెలిచిన యారుతీరుఁ దగు నెన్నడలున్ దొడలున్ వివేకముం
గలఁపఁగఁ గాంచి పంచశరకాండవిఖండితధైర్యసారుఁడై. ౩౩

టీ. దానితమ్ములపుఁ దావియున్ = ఆపుంజికస్థలయొక్క తాంబూలపు సౌరభమును, మోవియున్ = అధరోష్ఠమును, కౌనున్ = నడుమును, మేనున్ = శరీరమును, అగ్గలపు మెఱుంగులు = అధికమగు ప్రకాశములను, ఈను తెలిగన్నులున్ = జనింపఁజేయు తెల్లని నేత్రములును, చన్నులున్ = స్తనములును, భృంగమాలికన్ = తేఁటిమొత్తమును, గెలిచిన యారుతీరున్ = జయించిన నూగారుయొక్క యందమును, తగు నెన్నడలున్ = తగినగమనములును, తొడలున్ = ఊరువులును, వెనుకటిపద్యమునందుఁ బుంజికస్థల చూచియుఁ జూడనటుల నోరచూపులతో మునినిఁ దిలకించెను. క్రీఁగంటితోఁ గాంచుటలో కనుపాపకొలఁకుల కేఁగుటచేఁ గన్నంతయుఁ దెల్లఁగాఁ గాన్పించుఁగాన కవి యిటఁ దెలికన్నులని ప్రయోగించెను. పెద్దనచూపులఁ దెలుపుగ వర్ణించును. రెండవయాశ్వాసమున—"విలోకనప్రభాపేటికలం దదీయపదపీఠలకాంబుధి" "చంద్రికల్ దనకంబాఱె, కన్నుఁగవధవళరుచుల్." అని చూపుల శుక్లవర్ణములుగనె వ్రాసెను. కవిసమయమునందుఁ జూపులను తెల్లనివిగ నల్లనివిగనుభయములుగా వర్ణించుట గలదు. తలకొని=వహించి, వివేకమున్ = తెలివిని, కలఁపఁగన్ = కలఁతపఱుపఁగా, కాంచి = పుంజికస్థలను వీక్షించి, పంచశర =

మదనునియొక్క, కాండ=శరములచేత, విఖండిత = బాగుగా ఖండింపఁబడిన, ధైర్యసారుఁడై = ధైర్యబలముగలవాఁడై, ముందఱికన్వయము.

తా. పుంజికస్థలయొక్క తమ్ములపుసౌరభమును, దానిచనుంగవలయందమును, దానివీక్షణములసొబగును, దానిగమనపుచక్కఁదనమును గనుఁగొని యామౌని తనమహాధైర్యము దూలి మదనవేదన గలవాఁడై. అలం- ఉపమ-కావ్యలింగము.

క. మేను గరుపాఱఁ దమి న
మ్మౌని జపముఁ దపముఁ దన్నుఁ మఱచి యనంగ
గ్లానిఁ బడి కదిసి వడఁకుచు
హీనస్వర మెసఁగఁ బ్రోవవే నన్ననుచున్. 34

టీ. అమ్మౌని=ఆముని, మేను=శరీరము, గరుపాఱన్ = పులకరింపఁగా, తమిన్=కోరికచేత, జపమున్=మంత్రావృత్తిని, తపమున్ = నియమవంతములగు నిశ్చలదీక్షను, తన్నున్ = తనతపోనిష్ఠావిషయమును, మఱచి = మఱచిపోయి, అనంగగ్లానిన్=మదనవేదనను, పడి=అనుభవించి, కదిసి = పుంజికస్థలను సమీపించి, వడఁకుచున్ = సాత్త్వికభావజనితమగు కంపము నొందుచు, హీనస్వరము=ధ్వనితగ్గుట, ఎసఁగన్=విశేషముకాఁగా, నన్నున్, ప్రోవవే=రక్షింపవే, అనుచున్=అని, ప్రార్థించుచు, ముందఱికన్వయము.

తా. ఒడలు గగుర్పొడువ నామౌని కోరికతో జపతపములను దన్నును మఱచి మదనవేదనం బొంది దానిం జేరి హీనస్వరముతో నన్ను రక్షింపుము రక్షింపు మని మిగులదైన్యముగాఁ బలుకుచు.

తే. చెయ్యిపట్టినమాత్రాన శిరసు వంచి
యవశచందానఁ బైవ్రాలునవ్వధూటిఁ
బర్ణశాలాంతరముఁ జేర్చి బ్రాహ్మణుండు
కెరలుకోర్కులఁ గందర్పకేళిఁ దేలె. 35

టీ. చెయ్యిపట్టినమాత్రానన్ = హస్తము గ్రహించినమాత్రము చేతనే, శిరసు = శిరస్సును, వంచి, అనళసందానన్ = మోహమున మునింగినదానివలె, పైవ్రాలునవ్వధూటిన్ = మీఁదఁబడిన పుంజికస్థలను, పర్ణశాలాంతరమున్ = పర్ణగృహమునకు, చేర్చి, బ్రాహ్మణుండును = పాఱుఁడు-బ్రహ్మర్షియగు నామునీంద్రుఁడు, పెరలుకోర్కులన్ = వృద్ధిపొందుచున్న కాంక్షలతో, కందర్పకేళిన్ = మదనకేళియందు, తేలెన్ = సౌఖ్యము ననుభవించెను.

తా. చేయి పట్టుకొనఁగానే తలవంచి మోహముఁ జెందినదానివలెఁ బుంజికస్థల మీఁద కొఱఁగఁగాఁ బర్ణశాలలోనికిఁ దీసికొనిపోయి మిక్కుటమగు కాంక్షలతో బ్రహ్మర్షి యగు పాఱుఁడు రతిసౌఖ్యము ననుభవించెను.

క. *తపమంతయుఁ బోలిపోవఁగ
నపు డన్నియు నుజ్జగించి యయ్యంగనతోఁ
దపసి మనోజక్రీడా
విపులైశ్వర్యంబు ననుభవించుచునుండెన్. 56

టీ. తపసి = ముని, తపమంతయున్ = తానొనర్చిన తపస్సంతయు, పోలిపోవఁగన్ = వ్యర్థమగునట్లు, అపుడు అన్నియున్ = జపము తపము మొదలయిన యన్నియు, ఉజ్జగించి = విడిచి, అయ్యంగనతోన్ = పుంజికస్థలతో, మనోజక్రీడా = రతివలని, విపుల = విస్తారమయిన, ఐశ్వర్యంబులు = సుఖసంపత్తులను, అనుభవించుచుండెన్ = పొందుచుండెను.

తా. ఆముని తపస్సు పాడగునట్లు జపము మొదలగునవి విడిచి యాదేవాంగనతో రతిసౌఖ్య మనుభవించుచుండెను.

---

* పాఠాంతరము.

క. తపనోదయాస్తమయము
లెపు డని కాలప్రమాణ మెఱుఁగనితమి న
చ్చపలాక్షిఁ గూడి రతిసుఖ
విపులైశ్వర్యంబు ననుభవించుచు నుండెన్.

క. ఈరీతిఁ గొంతకాలం
బారామమహానగాధ రారణ్యములం
దారామవలఁ దగిలి వి
హారము సలుపంగ గర్భమై తలి యగుడున్. 37

టీ. ఈరీతిన్ = ఈవిధముగా - గాంధర్వ సంభోగసౌఖ్యముల ననుభవించుచు, కొంతకాలము = స్వల్పకాలము - కొన్నిదివసములు, ఆరామవలన్ = ఆయప్సరసయొక్క వలపనుజాలమందు, తగిలి = చిక్కి, ఆరామ = ఉద్యానము లందును, మహానగాధర = ఘనపర్వతములయందును, అరణ్యములన్ = విపినము లందును, విహారము = కేళిసంచారము, సలుపంగన్ = ఒనర్పఁగా, గర్భమై = అది గర్భిణియై, తలియగుడున్ = ప్రసవసమయము రాఁగా.

తా. అతఁ డవ్విధమున నప్సరసతోఁ గొంతకాల ముద్యానవనముల యందును, గొప్పపర్వతములయందును, అడవులయందును రతివిహారము సలుపఁగా నది చూలుదాల్చి ప్రసవసమయము తటస్థింపఁగా.

టీ. ఇపుడు = ఈసమయమునందు, తపనోదయాస్తమయములు = ప్రొద్దువొడుచుట గ్రుంకుట, అని, కాలప్రమాణము = కాలపరిమితి, ఎఱుఁగనితమిన్ = తెలియని మనుతతో, అచ్చరలాతిన్ = అప్సరసను, కూడి = కలసి, రతిసుఖవిపులైశ్వర్యంబులు = రతిసుఖమువలని యొక్కువగుసంపదలను, అనుభవించుచుండెన్ = పొందుచుండెను.

తా ప్రొద్దు పొడుచుటయుఁ గ్రుంకుటయు ననుకాలపరిమాణ మెఱుఁగనితమితో ముని యయ్యప్సరసం గూడి యొక్కుడురతిసౌఖ్యము ననుభవించు చుండెను.

ఈపద్యము కొన్ని ప్రతులందె గానవచ్చుచున్నదిగాన నిది ప్రక్షిప్తమని తలంచి బ్రౌనుదొరవారు ప్రాయించినటీకయందు అర్థము వ్రాయఁబడదయ్యెను, ఈపద్యముకంటెఁ బైనిజేర్చినపద్యమె రసవత్తరముగనుంటచే నిది ప్రక్షిప్తము కానోపు.

క. అంత ననుఁ గాంచి యది విపి
నాంతరమునఁ బాఱవైచి యరిగెఁ గృపార్ద్ర
స్వాంతుఁడగు సంయమీంద్రుఁడుఁ
జింతింపక పోయె నేమిఁ జెప్పుదు నధిపా. 38

టీ. అధిపా = రాజా, అంతన్ = ప్రసవమైన యనంతరము, అది = ఆపుంజికస్థలయను నప్సరస, ననున్ = నన్ను, గాంచి = కని, విపినాంతరమునన్ = వనమధ్యమున, పాఱవైచి = విసరి పడవైచి, అరిగెన్ = పోయెను. కృపార్ద్రస్వాంతుఁడు = దయచే కరఁగినచిత్తముగలవాఁడును, అగుసంయమీంద్రుఁడున్ = అగు ఋషిమునీంద్రుఁడును - సర్వభూత సమదర్శి యగు మునీంద్రుఁడునుగూడ ననుట. చింతింపకపోయెన్ = నన్ను గనుఁగొనక పోయెను. ఏమి చెప్పుదున్ = ఇఁక నే మని వచింతును?

తా. కడుపారఁ గన్నజనని నిర్దయాస్వాంతురాలై యడవిలోఁ బాఱవైచి తన త్రోవను దాను వెడలిపోయెను. దయాస్వభావుఁడు సర్వసమదర్శి యగు మునివరుం డాగతి నించుకేని విచారింపఁ డాయెను. అపుడు నా పాట్లే మయ్యె నని చెప్పవచ్చును?

వ. అట్లు వైచి చనుటయు నాఁకటం గటకటంబడుచుండి తీండ్రించు శశిమండలంబున వెడలు శిశిరకిరణప్రణాళికామిళదమృతరసగ్రాసంబునం జేసి కొన్ని పూఁటలం బుటపుటనైన నన్నుం గనుంగొని మునీంద్రుండు ప్రియంబారి నిజాశ్రమంబునకుం గొనిచని శశికళాసంవర్ధిత నగుటం జేసి నాకుం గళావతి యనునామం బిడి పెంచుచుండ నేనును జనకసేవాపరతం బ్రవర్తిల్లుచుండు నంత. 39

టీ. అట్లు = ఆవిధముగా, వైచిచనుటయున్ = పాఱవేసిపోఁగా, ఆఁకటన్ = ఆఁకలిచే, కటకటంబడుచుండి = బాధచేఁ బడియుండి, తీండ్రించు శశిమండలంబునన్ = మిగులఁ బ్రకాశించుచున్న చంద్రబింబమునుండి

వెడలు = పుట్టుచున్న, శిశిరకిరణ = చల్లనికిరణములయొక్క, ప్రణాళికా = సమూహములతోడ, మిళత్ = కలసికొనుచున్న, అమృతరస = సుధారసము యొక్క, గ్రాసంబునం జేసి = తినుటచేత, కొన్నిపూఁటలన్ = కొద్దిదినములలో, పుటపుటన = వృద్ధిపొందుట కలదానను, ఐనన్నున్ = అయియున్న నన్ను, కనుంగొని = చూచి, మునీంద్రుండు = మౌనిఁడు, ప్రియంబు = దయతో, ఊంది = పూని, నిజాశ్రమంబునకున్ = తనయాశ్రమమునకు, కొనిచని = తీసికొనివెళ్లి, శశికళాసంవర్ధితన్ = చంద్రకళలచే వృద్ధిఁబొందిన దానను, అగుటం జేసి = అగుటచే, నాకున్, కళావతి, అను నామంబు = అనునట్టి పేరు, ఇడి = ఉంచి, పెనుచుచుండఁగన్ = పెంచుచుండఁగా, నేనును, జనకు సేవాపరతన్ = సంచరించుచుండఁగా, ముందఱి కన్వయము.

తా. అట్లు తల్లి కనఁగానే యడవిలో విడిచి పోఁగాఁ జంద్రకిరణములనుండి స్రవించునమృతధారలం గ్రోలి క్షుత్తు దీర్చుకొని కొన్నిదినములు పెరుఁగుచుండఁ దరువాత నాజనకుం డగుమౌనిఁడు నన్నుం గని కనికరంబునఁ దనయాశ్రమమునకుం గొంపోయి నాకుఁ గళావతి యనునామము నిడి పెంచుచుండ నేనును నాజనకుని సేవించుచుంటిని.

పైవచనమునందలి యర్థమే చెప్పంబడుటచే నీ క్రిందిరెండుపద్యములు ప్రక్షిప్తము లని బ్రౌనుదొరవారిటీకలో విడిచిపెట్టఁబడినవి. రెండు ప్రతులయందె యీపద్యములు చూపట్టుచున్న వనియుం వచనమె పెద్దనకవి దని యీవ్యాఖ్యాతతలంపు.

ఉ. ఆసమయంబునం బొగులు చాఁకటిపెల్లున నంతకంతకున్
గాసిలి పైపయిన్ వదనగహ్వర మెండఁగ నేడ్చియేడ్చి యే
మాసయుఁ గానకంతఁ దుహినాంశుఁడు దోఁచినఁ దత్కళారస
గ్రాసవిధిన్ శరీర మమరంగ భజించితి దైవికంబునన్. 40

టీ. ఆసమయంబునన్ = తల్లిపాఱవైచి వెళ్లినప్పుడు, ఆఁకటిపెల్లునన్ = ఎక్కువగా నున్నక్షుత్తుచే, పొగులుచున్ = దుఃఖించుచు, అంతకంతకున్ =

అప్పటికప్పటికి, గాసిలి = కష్టపడి, పైపయిన్ = మీఁదమీఁద, వదనగహ్వరము = సుహావలెఁ దెఱవఁబడియున్ననోరు, ఎండఁగన్ = ఆఱునట్లు, ఏడ్చియేడ్చి = విలపించి విలపించి, ఏమానసోర్ = ఎట్టియాశయు, కానక = పొందక, అంతన్ = తరువాత, దైవికంబునన్ = దైవసహాయముచే, తుహినాంశుఁడు = సోముఁడు, తోఁచినన్ = ఉదయము కాఁగా, తత్కళారసగ్రాసవృత్తిన్ = ఆచంద్రకళాద్రవమును తిండిగాఁబెట్టుకొనుటచేత, శరీరము = దేహమును, అపురంగన్ = ఒప్పుఁగా, భజించితిన్ = కాచుకొంటిని.

తా. తల్లి యట్లు కని పాఱవైచినప్పుడు క్షుద్బాధచే దుఃఖించుచు శ్రమఁజెంది నోరెండుచు నేడ్చి యాశ యేమియు లేక దైవసహాయమువలనఁ గలిగిన చంద్రకిరణములు ప్రసరింపఁగాఁ దద్రసపానమువలన శరీరమును గాపాడుకొంటిని.

సీ. ఏ నవ్విధంబున మేను పెంచుచు నుండ
నాచంద మంతయు నాత్మ నెఱిఁగి
కడుసంభ్రమమున నక్కడకు నేతెంచి యిం
పెసఁగ మైనిండినకసటు దుడిచి
తనయురంబునఁ జేర్చుకొనిపోయి యాశ్రమ
స్థలమున నిజపర్ణశాల నుంచి
విధుకళాంశాహారవిధి వసించితిఁ గాన
నాకుఁ గళావతీనామ మొసఁగి
తే. నయము మీఱంగఁ బెనుప నానాఁటఁ బెరిఁగి
శైశవము మాని యౌవనోత్సవముఁ జెంది
జనకు నేమైన నడుగుచు సంతతంబు
నోపి శుశ్రూష చేయుచు నున్నచోట. 41

టీ. ఏను = నేను, అవ్విధంబునన్ = ఆరీతిని, మేన్ = శరీరము, పెంచుచుండన్ = పోషించుకొనుచుండఁగా, ఆచందము = ఆవిధము, అంతయును,

ఆత్మన్ = చిత్తమునందు, ఎఱిఁగి = తెలిసికొని, కడుసంభ్రమమునన్ = మిక్కిలి తొందరతో, అక్కడకున్ = నేనున్న స్థలమునకు, ఏతెంచి = వచ్చి, ఇంపు = ఆనందము, ఎసఁగన్ = వృద్ధిపొందఁగా, మైన్ = నా శరీరమునందు, నిండిన కసటు = నిండుకొనిన బురదను, తుడిచి, తనయురంబునన్ = తనవక్షమునందు, చేర్చుకొనిపోయి = అంటఁబట్టి యెత్తుకొని పోయి, ఆశ్రమస్థలమునకున్ = తపోవనప్రదేశమందు, నిజపర్ణశాలన్ = తన యాకుటింటియందు, ఉంచి, విధుకళాంశాహారనిధిన్ = చంద్రకళాంశముల నాహారముగాఁ దీసికొనుట చేత, వసించితిన్ = ఉంటిని, కానన్ = కాఁబట్టి, నాకు, కళావతీ నామము = కళావతి యను పేరు, ఒసఁగి = పెట్టి, నయము = సుకుమారత్వము మీఱంగన్ = అతిశయించునట్లు, పెనుపన్ = వృద్ధిఁబొందించఁగా, నానాఁటన్ = దినదినక్రమముగా, పెరిఁగి, శైశవము = పసితనము, మాని = విడిచి, యౌవనోత్సవమున్ = పరువపుగరువమును, చెంది, జనకున్ = జనకుని, ఏమైన నడుగుచున్ = ఏదియైన నడుగుచు, సంతతంబు = ఎల్లకాలము, ఓపి = ఓర్చి, శుశ్రూష = పరిచర్య, చేయుచున్న చోటన్ = ఒనర్చుచుండునప్పుడు.

తా. ఆవిధముగా నేను శరీరమును పెంచుచుండఁగా నది తెలిసికొని మిక్కిలి తొట్రుపాటుతో నేనున్నచోటున కేతెంచి సంతోషముతో నా శరీరమున నిండియున్న బురదం దుడిచివైచి తనవక్షమునం దిడుకొని యాశ్రమమునకుఁ దీసికొనిపోయి పర్ణకుటీరమం దుంచి చంద్రకళాద్రవమును నాహారముగాఁ జేసికొనుటచే నివసించి యుంటిం గాన నాకుఁ గళావతి యను నామకరణము చేసి చక్కఁగాఁ బెంచుచుండ దినక్రమమునఁ బెరిఁగి పెద్దదాననై తండ్రి నన్నియు నడుగుచు నెల్లకాలము నోపికతో సేవచేయుచుండఁగా,

క. ఎవ్వరు చూచినఁ జూపులఁ
జివ్వకుఁ బద నడఁగి నడచుసిగ్గున నొఱపై
నెవ్వగు మొదలగుపాపపు
జివ్వన మెదిరించె జిగి యొసఁగ నామేనన్. 42

టీ. ఎవ్వరుచూచినన్ = ఎవ్వరు నన్నుఁ దిలకించినను, చూపులన్ = తిరిగివానిని వీక్షించుటచేత, చివ్వకున్ = ఎదురొత్తుకొనుటకు, చూపుల జగడమునకు, పదను = వాఁడి, అడఁగి = శక్తి, నడచునిగ్గునన్ = వ్యాపించునట్టి నిగ్గుచేత, ఒఱపై = అందమై, రవ్వకున్ = అడిపోసికొనుటకు, మొదలు = హేతువు, అగుపాపపుజవ్వనము = అగునట్టిపాపపుయౌవనము, నామేనన్ = నాశరీరమందు, జిగి = నిగనిగ యను ప్రకాశము, ఎసఁగన్ = వృద్ధికాఁగా, ఎదిరించెన్ = సంఘటించెను.

తా. నన్ను వీక్షించినవారినిఁ దిరుగ వీక్షించుటను సందేహమును బుట్టించునట్టి పాపపునిగ్గు వృద్ధికాఁగా నీ దిన్నది యిట్టున్నది యట్టున్నది యని యందఱును నాడిపోసికొనుటకు వీలయిన యౌవనము నాకు సంభవించెను.

శా. ఆవేళన్ బొడగాంచి ఖేచరుఁ డొకం డాసక్తి దేవాపిసం
జ్ఞావంతుండు సబాంధవుండగుచు నిశ్శంకన్ ననున్ వేఁడువాఁ
డై వాచంయముఁ డగ్నికార్యనిరతుండై యున్న చోఁ బర్ణశా
లావాసంబున కేఁగుదెంచి నిజభావాకాంక్ష సూచించినన్.

టీ. ఆవేళన్ = ఆయౌవనకాలమందు, ఖేచరుఁడొకండు=గంధర్వుఁ డొకఁడు, దేవాపిసంజ్ఞావంతుండు = దేవాపి యను నామముగలవాఁడు, పొడగాంచి = నను వీక్షించి, ఆసక్తిన్ = (నన్ను వివాహమాడవలె నను) కాంక్షతో, సబాంధవుండు=బంధువులతోఁ గూడినవాఁడు, అగుచున్, నిశ్శంకన్=జంకక, ననున్, వేఁడువాఁడై = కోరునట్టివాఁడై, వాచంయముండు= నాతండ్రియైన పారుఁడు, అగ్నికార్యనిరతుండు=హోమకార్యమునం దిష్టము కలవాఁడు, ఐయున్నచోన్=అయియున్నపుడు; పర్ణశాలావాసంబునకున్ = ఆకుటిల్లయిన నివాసమునకు, ఏఁగుదెంచి = ఏతెంచి, నిజభావాకాంక్షన్=తన హృదయమునం గలకోరికను, సూచించినన్ = తెలియఁజేయఁగా.

తా. అట్లు నేను వయోవంతురాలనై యుండఁగా దేవాపి యను గంధర్వుఁడు నను గాంచి కామించి బంధువులతోఁ గూడ నాతండ్రి

తపోవనమున కేతెంచి యాతండు హోమవిధి నడుపుచుండఁగాఁ బర్ణశాల ప్రవేశించి సాతండ్రిని సన్నిమ్మునికోరుట యెట్టిదని జడియక హృదయమునం గల కోరిక తెలియఁబఱుపఁగా.

సీ. శిఖిపింఛదళపరిష్కృతములై సేమంతి
విరులతీరగు శిరోవేష్టనములు
నెఱిగంటిచూడ్కిఁ దాయెతులబాహులు వంచి
నారాజు లల్లార్చునారజములుఁ
గాదంబరీగంధగర్భంబులై వల్చు
ఘనసారమిళదాస్యగంధములును
దరహాసములఁ దోఁచుతాంబూలసేవాంధ
కారితాధరరదతతులయొఱపుఁ
తే. జిటులుగందంపుఁబూతలు జిహ్వకలను
ననుపు నెఱవాదిబంటుపంతపుఁబడగలు
ఘన మగుజుగుప్స వెనుప నజ్జనముఁ జూచి
ఋషి మనంబునఁ గడు నసహ్యించుకొనుచు. 44

టీ. శిఖిపింఛ = నెమలిపింఛములయందలి, దళ = ఈఁకలచేత-నెమిలికన్నులచేత ననుట, పరిష్కృతములై = అలంకరింపఁబడినవై, సేమంతివిరులతీరు = చేమంతిపువ్వుల విధముగలిగినవి, అగు, శిరోవేష్టనములును = తలపాగాలును, చేమంతిపూలవలె బల్లపఱుపుగాఁ దలగుడ్డలఁ జుట్టి నెమిలియీఁక లందుఁ జెక్కికొనిరి, ఎఱిగంటిచూడ్కిన్ = (మద్యపానముచే) నెఱ్ఱఁబడిననేత్రదృష్టితో, తాయెతులబాహులు = సందిటితాయెతులుగల హస్తములను, వంచి, నారాజులు=కత్తులను, అల్లార్చు నారజములున్ = త్రిప్పెడు సౌందర్యములును, కనులు కెంపువారియుండెను. పలుమాఱు కత్తులను త్రిప్పుచుండి రనుట. కాదంబరీ = మద్యముయొక్క, గంధ = పరిమళము, గర్భంబులై = గర్భమం దున్నవై, వల్చు = వాసనకొట్టునట్టి, ఘనసార=పచ్చకప్పుర

ముతో, మిళత్ = కలిసిన, అన్యగంధములును = నోటిపరిమళములను ఎన్ని సుగంధద్రవ్యముల నుపయోగించినను మద్యగంధము విచ్చివిగా వచ్చు చుండె ననుటచే విశేషముగాఁ బానముచేసి రని భావము. దరహాసములన్ = చిఱునవ్వుతోడ, తోఁచు = కాన్పించుచున్న, తాంబూలసేవా = తమ్ము లము వేయుటచేత, అంధకాంత = కాన్పింపనివిగా నొనర్పఁబడిన, అధర = ఓష్ఠములయందలి, రదక్షతుల = దంతక్షతములయొక్క, ఒఱపును = అంద మును, దంతక్షతములకతన భోగపరాయణు లని తెలియును. చిటులంగంపు బూఁతలను = బీటలువాఱుచున్న మంచి గంధపుఁబూఁతలను, జిహ్వాకలహన్ = నాలుకలకు, ననపు = అలవాటయిన, సొఱవాడి = చతురతగల, బంటు పంతపు = శూరులయొక్క ప్రజ్ఞలతోడి, నగరులను = తొట్రుపాటుపలు కులను మానసము = మనస్సు, అగుజుగుప్స = అయినయసహ్యతను, పెనుపన్ = పెంపఁగా, తజ్జనమున్ = ఆగంధర్వుల సమూహమును, ఋషి = మౌని, చూచి, మానసంబునన్ = చిత్తమునందు, కనెన్, అసహ్యించుకొనుచున్ = అనిష్టముగా సూచించుచు. ముందటి పద్యము. ముని శాంతవ్రతుఁ డగుట చేతను, అగతులగు ఖేచరులు భోగపరాయణులుగాఁ గన్పించుచుంటచేతను, నిష్కామమహర్షుఁ డగు నామునికి వీరితీరు లేమియును రుచింపలేదని భావము.

తా. మాతంగ్రీ నన్నదుగుటకై తన గృహమున కేతెంచిన గంధర్వుల మయూరబర్హములతలపాగలును, మద్యపానముచే రక్తవర్ణములు గలకన్ను లును, సందిటిదండలతోఁ ద్రిప్పఁబడుచున్న కత్తులు చేతులయందును, మద్య పానమువలనఁ గలిగినవాసన పోవుటకై వేసికొనిన తాంబూలమువలననోటి వాసనలును, చిఱునగవులును, దంతక్షతములు కాన్పింపకుండున ట్లంటించఁ బడిన తాంబూలరక్తిమతోఁ గలిసిన పెదవులును, బీటలువాఱుచున్న చందనపుఁ బూఁతలును, నేర్పుతోఁ గూడిన తొట్రుపాటుపలుకులును గలిగి చిత్తమున కసహ్యము గలుగఁజేయఁగా వీక్షించి యసహ్యపడుచు. అలం స్వభావోక్తి.

శా. ఆహా ధన్యుఁడ నైతి మద్విమలవంశాచారవిద్యాతప
శ్శ్రీహోమాదులు నేఁడుగా తుది ఫలించెన్ నాగవాసంబును

ద్గేహశ్రోణికి బిడ్డ వేఁడుటకు నేతేఁగాంచుటన్ బ్రాహ్మ్యమిం
కోహో చాలుఁబో కాలిపోయెదరొ పోపో నోటిక్రొవ్వేటికిన్.

టీ. అహో! నాగవాసంబు = భోగపుమేళము, మద్గేహశ్రోణికిన్ = నాగృహమునకు, బిడ్డన్ = చిన్నదానిని, వేఁడుటకున్ = కోరుటకు, ఏతేఁ గాంచుటన్ = వచ్చునంతటిభాగ్యమును గాంచుటచేత, ధన్యుఁడనైతిన్ = కృతార్థుఁడనైతిని, మత్ = నాయొక్క, విమల = నిర్మలమైన, వంశ = కులము, ఆచార = యోగ్యవర్తనము, విద్యా = చదువు, తపః = తపస్సుయొక్క, శ్రీ = సంపద, హోమ = హోమములు, ఆది = మొదలుగునవన్నియు, నేఁడు గాన్ = ఇప్పుడుగదా, తుది = చివరగా, ఫలించెన్ = ఫలము నొందెను, ఓహో = ఔరా, ఇఁకన్ = ఇంకను, బ్రాహ్మ్యము = విప్రత్వము, చాలును, నోటి క్రొవ్వు = నోటియొక్క క్రొవ్వు, ఏటికిన్ = ఎందుకు, పో కాలిపోయెదరో = వెళ్లిపోయెదరా, పోరో = పోకయుండెదరా.

నాగవాస మన భోగము మేళమునకు భోగమువారలకును జెప్పవచ్చును. సీ. "నాగవాసం బన నామమౌ వేశ్యల మేళంబునకు" అని సాంబనిఘంటువునందును, గీ. "నాగవాస మనఁగ నామమౌ వేశ్యాజనంబునకును." అని ఆంధ్రనామసంగ్రహమునందును భోగపుమేళముపరముగ నాగవాసము చెప్పఁబడెను. సీ. "నాగవాసమున ఘంటాపథతీర్థమునకు వేశ్యల కగుఁ బేరు విశ్వనాథ" యని యాంధ్రనామసంగ్రహ నానార్థవర్గమందును, సీ. "ననుపుకాఁడై వేల్పు నాగవాసముగూడి" యని యిందును నాగవాసపదము వేశ్యాపర్యాయపదముగాఁ జెప్పఁబడెనుగాన భోగము మేళ మనుటకు బదులుగ భోగము వారనుటయుం సమంజసమె.

తా. ఔరా! భోగము మేళము నాకుమార్తెనిమ్మని యడుగ వచ్చునంతటి భాగ్యము గలిగెను. ధన్యుఁడనైతిని, నాకులాచారములకుఁ బవిత్రత గలిగెను. నాజపతప ఆదివిద్యలన్నియుం ఫలమునకు వచ్చెను. నా బ్రాహ్మణత్వము గణుతింగాంచినది. ఏటికీ వృథాప్రలాపములు మాని వెళ్లెదరా లేక వెళ్లరా చెప్పుఁడు.

అలం. వ్యాజస్తుతి - విషమము.

యున్న మానితవిగాని, మతి, మత్ = జ్ఞానసంబంధమయిన, వృత్త = నడవడికయుం, అన్వయ = కులమును, ఆచారముల్ = స్వభావమును, పేర్కొను పాటివాఁడవు = ఇటువంటివని యిటువంటిదని చెప్పఁగలిగిన మంచితనములుగల వాఁడవు, నీవా, ఇలన్ = పుడమియందు, నిల్తుగాకేమి = నిలిచియుందువుగాక, కాని, విప్రాధమ = హీనబ్రాహ్మణుఁడా, పోపో = లేచి పొమ్ము పొమ్ము, దంభవ్రతా = కుత్సితవ్రత నిష్ఠలుగలవాఁడా, ఇఁకన్, నిన్నుఁబోలన్ = నీయట్టి, అల్పులు = హీనులు, లేరు.

తా. ఓదుర్మార్గుఁడవగు బ్రాహ్మణుఁడా! శాపములచేతఁగా నీయాచారసంపద వెలుఁగొందును? నేను నీకన్నుం దక్కువవాఁడనా? నీవు మాకుఁ గన్య నీయకున్న నీయకుందువుగాక! మదన్వయమాదులఁ దలఁపోయఁదగునా! ప్రాణములతో నిఁక భూమిపై నుండెదవుగా! పరుల మోసగించుటకు మడి కేసమును దాలిచి బిట్టులచేఁ దపస్తత్వమును వెల్లడించుకొను నీకంటె నీచులెందెవరును లేరు.

తే. అనుచుఁ బగచాటి పోయి నాఁ డర్ధరాత్ర
సమయమున శస్త్రనిహతి మజ్జనకుఁ జంపె
నట్లు యగుఁగాక పుడమిఁ గామాంధచిత్తుఁ
డెవ్వరి వధింపఁ డెటు సేయఁ డేమి గాఁడు. 50

టీ. అనుచున్ = అట్లుపలుకుచు. పగచాటి = విరోధమును ప్రకటించి, పోయి, నాఁడు = అదినము. అర్ధరాత్రసమయమునన్ = నడిమిరాత్రియందు, శస్త్రనిహతిన్ = కత్తిదెబ్బచే, మజ్జనకున్ = నాతండ్రిని, చంపెను. అట్లు యగుఁగాక = అట్లైనగుంగాని, అటుల జరుగుట సహజమె గాన, పుడమిన్ = ధరలో, కామాంధ చిత్తుఁడు = కోరికవలనఁ గన్నెఱుంగని హృదయముగలవాఁడు, ఎవ్వరిన్ = ఎవరిని, వధింపఁడు = చంపఁడు. ఎట్టు సేయఁడు = ఏదుర్మార్గము చేయకుండును, ఏమిగాఁడు = ఎంతదుష్టుఁడు గాఁడు.

తా. అని యీ ప్రకార మాగంధర్వుఁడు తనకు వెలువరించి యీనాఁటి దుర్గాత్రంబున సాతంద్రిం గత్తితో నఱికి చంపెను. కోరికలు గలవాఁ డెవ్వఁడైన నొనర్పు టొకనింత గానిది కాదు. ఎంతెంతఘోరకార్యములఁ జేయుటకైనను సంకోచింపఁడు. అలం—అర్థాంతరన్యాసము.

తే. అపుడు మెడఁగోయ ముని రోఁజు టాలకించి
మేలుకొని దివ్వె యిడి సంభ్రమించి యేడ్చు
నన్నుఁ బొదివిరి పొరుగిండ్ల నున్న తపసు
లాదురాచారుఁడును బాఱె నటకు మునుప. 51

టీ. అపుడు=ఆసమయమునందు, మెడఁగోయన్=కుత్తుక నఱుకఁగా, ముని=మఱియగు సాతంద్రి, రోఁజుట=రొప్పుట, ఆలకించి = విని, మేలుకొని = లేచి, దివ్వెయిడి = దీపము పెట్టి, సంభ్రమించి = తొట్రుపడి, యేడ్చు నన్నున్ = రోదనముచేయుచున్న నన్ను, పొరుగిండ్ల = ప్రక్కయిండ్లయందు, ఉన్నతపసులు = ఉండినమునీశ్వరులు, పొదివిరి = చుట్టుకొనిరి. అటకు మునుప=అంతకుముందే, ఆదురాచారుఁడును = ఆదుర్మార్గుఁడగు గంధర్వుఁడును, పాఱెన్ = పాఱిపోయెను.

తా. దుర్మార్గుఁడగుగంధర్వుఁడు మెడగోయు సాతంద్రి యొక్క రోఁజుచుండు నాధ్వని యాలకించి నేను లేచి దీపముఁబెట్టి చూచి విచారించి తొట్రుపాటు నొందుచుండఁగాఁ జుట్టుప్రక్కల నున్న మునీశ్వరు లందఱు వచ్చి క్రమ్ముకొనిరి. ఈయందఱి గమనించి గంధర్వుఁ డెందేని యంతకు మున్న పాఱిపోయెను.

వ. అంతఁ దెలతెలవేగుటయుఁ బ్రభాత సమయంబున. 52

టీ. అంతన్, తెలతెలవేగుటయున్ = బాగుగఁ దెల్లవాఱఁగా, ప్రభాతసమయంబునన్ = ఉదయకాలమున.

క. ధారాళక్షతజోక్షిత
ఘోరజరాధవళితోరుకూర్చముఁ గరా

టీ. తన్వీ = చిన్నదానా, ఈతనువు = ఈశరీరము, అతిసౌందర్య నిశాంతము = మిక్కిలి చక్కదనమునకు స్థానమైనది, అలభ్యంబు = (ఇట్టి దేహము) ప్రాప్తించుట కష్టము, ఇట్టు, శోకాతురాన్వితవై = దుఃఖముచే బాధింపఁబడినదానవై, దీనిన్ = ఇట్టి చక్కనిదేహమును, లోఁగింపఁగాన్ = వదలుట, తగునె = ఒప్పునా, ఈసాహసంబు = ఈతెంపు, చాలున్, అతి లోకుండు=లోకాతీతుఁడు, స్వరోచి, నీకున్, పతి = భర్త, కాన్=అగును. అరాజున్ = అస్వరోచిని, చేపట్టి = పాణిగ్రహణముచేసికొని, అప్రతిమ = ఈడులేని, శ్రీ = ఐశ్వర్యముయొక్క, విభవంబున్ = వైభవమును, కాంచెదవు=పొందెదవు. నాపలుక్కు, ఒండు=మంఱియొకవిధము, కానేర్చునే = అగునా.

లోకాతిశాయి సౌందర్యరాజిత మగు నీమేన పూర్వసుకృతాతిశయము చేతనే సిద్ధించినది. దీనిని విచారమును గారణముగాఁ జేసి వీడుట కొట్టి. భావి శుభము స్వరోచియంతవాఁడు భర్త యగుటయె. సందియపడి యింక నుద్య మించి చావఁజూచెదేమో! లోకపావని నగునాపలుకు వేఱు గాదని నీవెఱుంగుదువు గదా!

తా. ఓసుందరీమణి! యింతచక్కని శరీరమును బొందుట బహు దుర్లభము. ఎక్కువవిచారముచే మంచిచెడ్డల నాలోచింపక యిట్టిదేహ మును వదలుటకై తలపోసి యుంటివి. ఇది చాలతెంపైనపని. ఇట్టియూహ తగదు. నీకు మహారాజగుస్వరోచి పెనిమిటి కాఁగలఁడు. అతనిం బరిణ యమై సకలసౌఖ్యముల ననుభవించెదవు. నాపలుకు కాలకించి యీశరీరమును గాపాడుకొను మనియెను. అలం. కావ్యలింగము.

క. వినుమదియుఁగాక పద్మిని
యనఁ బరఁగినవిద్య నేఁ బ్రియంబున నిత్తున్

గొను నీవు తత్ప్రసాదం
బున నీకు నభీష్టసౌఖ్యములు సిద్ధించున్. 57

టీ. వినుము. అదియుంగాక = అట్టిమహారాజు నీకు భర్త యగుటయే గాక, నేన్ = నేను, ప్రియంబునన్ = అనురాగముతో, పద్మిని, అనం బరఁగిన విద్యన్ = అని పిలువఁబడు విద్యను, ఇత్తున్ = ఒసంగెదను. నీవు, కొను = గ్రహింపుము. తత్ప్రసాదంబునన్ = ఆవిద్యయొక్క యనుగ్రహముచే, నీకు, అభీష్టసౌఖ్యములు = కాంక్షించిన సుఖములు, సిద్ధించున్ = దొరకును.

తా. నీ విటుపై స్వరోచి కిచ్చి పెండ్లి యాడు నట్టిభాగ్యము ప్రాప్తించుటయే కాక, యీ వెంటనే నీవు కోరినసౌఖ్యములఁ జేకూర్చునట్టి పద్మిని యను విద్య నుపదేశముచేసెద దానిం గైకొనుము.

వ. అని రహస్యంబుగా నవ్విద్య నాకు నుపదేశించి ముక్కంటి వాల్గంటి మింటిచొప్పునం జనియె నేనును దద్వచనామృతాస్వాదనంబ యూఁతగాఁ బ్రాణంబులు పట్టుకొని యున్న దాన నాస్వరోచి నీవ కాఁ దలంచెద వంచనాలాపంబు లుడిగి యప్పద్మినీవిద్యాగత్నంబుతోఁ గూడ నన్నుం బరిగ్రహింపు మనిన నంగీకరించి యమ్మహీపతి యుండు. 58

టీ. అని = ఇటు లానతిచ్చి, రహస్యంబుగాన్ = మిగులగోప్యముగా, ఆవిద్య = ఆ పద్మిని యనువిద్యను, నాకున్, ఉపదేశించి = చెప్పి, ముక్కంటి వాల్గంటి = ఈశ్వరి, మింటిచొప్పునన్ = గగనమార్గమున, చనియెన్ = పోయెను. నేనును, తద్వచనామృతాస్వాదనంబ = ఆయుమనుడువు లను నమృతమును గ్రోలుటయే-అమృతమువలె తీయఁగా నున్నమాటల నాసక్తితో నాలించి యనుట. ఊఁతగాన్ = ఆధారముగా, ప్రాణంబులు = జీవనములను, పట్టుకొని = విడువక, ఉన్నదానను, అమృతపానమునఁ బ్రాణము

పోషణటుల గిరిజాపాదాబ్జాస్యప్రసాదగ్రోలుటచే వరుణిపాదాలకు రెంటితో త్రదికిరియుంటివి. ఆస్వరోచి, నీకన్ = నీచే యని, తలంచెదన్ = ఊహించెదను. పంచబాణాసంబులు = నాయుమాటలు, తనంత పలచి వచ్చె నని తలంచి పరిహాసముతోఁ గాఁబోలు నిరాకరించెదవేమో! అని, ఉపేక్షించి = విడిచి, అప్పద్మినీవిద్యారత్నంబుతోఁ గూడన్ = పక్షిమృగాదిపద్మినీ విద్యతోడ, నన్నున్ = నన్ను, పరిగ్రహింపుము = చేకొనుము. అనినన్, అంగీకరించి = ఇష్టపడినవాఁడై, అమ్మహీనాథుండు = ఆస్వరోచి, ముందటికర్తవ్యము.

క. ఏకాగ్రత నవ్విద్యలు
గైకొని పుణ్యాహపూర్వకంబుగ గుణర
త్నాకరుఁ డయ్యిద్దఱి న
స్తోకోన్నతిఁ బెండ్లియయ్యె సుముహూర్తంబునన్. 59

టీ. గుణరత్నాకరుఁడు=గుణములను రత్నముల కునికిపట్టయినస్వరోచి, ఏకాగ్రతన్ = నిశ్చలచిత్తముతో, అవ్విద్యలు=మృగపక్షిభాషలు తెలియువిద్యయు, పద్మిని యనువిద్యయు నను రెండు విద్యలను, కైకొని=గ్రహించి, పుణ్యాహపూర్వకంబుగన్ = పుణ్యాహవాచన విధానముతో, సుము... మునన్ = మంచిలగ్నమున, అస్తోకోన్నతిన్ = అధికగౌరవముతో, అయ్యిద్దఱిన్ = విభావసి కళావతి యనునిరువురుకన్నెకలను, పెండ్లియయ్యెన్ = వివాహము చేసికొనెను.

తా. ఆస్వరోచి యాయిద్దఱివలనను రెండువిద్యలను నేర్చికొని యొక సుముహూర్తమునఁ బుణ్యాహవాచనము చేసికొని మిగులవైభవముతో నయ్యిరువురం బెండ్లియాడెను.

ఉ. ఆసమయంబునన్ మొరసె నభ్రపథంబున దేవదుందుభుల్
సేసలు చల్లి రచ్చరలు సిద్ధనికాయము చేరి సన్నుతుల్
చేసెఁ బ్రసూనవృష్టి గురిసెన్ జనరంజనకారి వాసనో
ల్లాసములై చెలంగె శుభలక్షణదక్షిణగంధవాహముల్.

టీ. ఆసమయంబునన్ = ఆ పెండ్లిజరిగినకాలమందు, అభ్రపథంబునన్ = గగనమార్గమందు, దేవదుందుభులు = దేవతలభేరీవాద్యములు, మొరసెన్ = ధ్వనిచేసెను. అచ్చరలు = అప్సరస్త్రీలు, సేసలు = మంగళాక్షతలు, చల్లిరి. సిద్ధనికాయము = సిద్ధులయొక్క సమూహము, చేరి = సమీపించి, సన్నుతుల్ సేసెన్ = స్తోత్రములు చేసెను. ప్రసూనవృష్టి = పుష్పవర్షము, కురిసెన్, జనరంజనకారి = ప్రజలకానందము పుట్టించునట్టి, వాసన = సౌరభముచేత, ఉల్లాసములు = తిరిగినవి, ఐ, శుభ = శుభమైన, లక్షణ = చిహ్నములుగల, దక్షిణగంధవాహములు = మలయమారుతములు, చెలంగెన్ = వ్యాపించెను.

దక్షిణగంధవాయువులు వీచుట శుభసూచకము. కాళిదాస మహాకవియుం మేఘసందేశమునందు శుభశకునములు చెప్పుచు—"మందంమందం నుదతి పవనః" అని దక్షిణవాయువును శుభప్రదముగాఁ జెప్పెను. ఉత్తరదిశకు మేఘుఁడేగుట కనుకూలముగా గాలివీచుచున్న దను కాళిదాసునిభావము ప్రకృతమున కనుకూలముగ నున్నది.

తా. ఆ పెండ్లి జరిగినసమయమునందు, గగనమున దేవదుందుభులు మ్రోఁగెను. అప్సరసలు శుభాక్షతలు చల్లిరి. సిద్ధులు పొగడిరి. పుష్పవర్షము కురిసెను. ప్రజల కానందమును గలుగఁజేయునట్టి పరిమళముచే నొప్పునవి యై మంచి చిహ్నములు గలవి యైన మలయమారుతములు వీచెను.

క. ఈవిధమున నుద్వాహం
బై వేలుపువెలఁదిపట్టి యంచితమతి న
పూర్వపుంబోఁడులు మూఁపుర
తో వివిధవిహారసంగతులఁ దత్పరుఁ డై. 61

టీ. వేలుపువెలఁదిపట్టి = స్వరోచి, ఈవిధమునన్ = ఈప్రకారముగా, ఉద్వాహంబై = విభావసుని కళావతినిఁ బెండ్లియాడి, అంచితమతిన్ = మంచిబుద్ధితో, అపూర్వపుంబోఁడులు మూఁపురతోన్ = అముగ్ధరుచనతులతో,

వివిధ విహారసంగతులన్ = అనేక విధములు అయిన వేడుకఁగాఁ దిరుగుసట్టి ప్రవర్తనములయందు, తత్పరుఁడై = ఇష్టముకలవాఁడై, ముందటి కన్వయము.

తా. స్వరోచి యిట్లాయిద్దఱిం బెండ్లియాడి మంచిబుద్ధితోఁ దనముగ్గురు భార్యలంగూడి నానావిధవిలాసప్రవర్తనములయం దాసక్తిగలవాఁడై.

సీ. గంగాతరంగిణీరంగత్తరంగశీ
కరశీతసైకతోత్కరములందు
మందారమాకందమకరందతుందిలేం
దిందిరానందకృన్నందనములఁ
గాంతనిశాకాంత కాంతవితర్దికా
క్రాంతభూభృద్బృందకందరముల
మసృణబిసాహారమాంసలహంసికా
సంసదాసారకాసారతటులఁ

తే. దమక తమక ప్రియుం డని తమక మెసఁగఁ
బడఁతు లుబ్బంగఁ గ్రీడించెఁ బద్మినీప్ర
భావఘటితాన్నపానభూషావిశేష
మాల్యవస్త్రానులేపసామగ్రిఁ జెంది. 62

టీ. గంగాతరంగిణీ=గంగానదియందు, రంగత్=ఆడుచున్న, తరంగ = కెరటములయొక్క, శీకర = తుంపురులచేత, శీత = చల్లఁదనముగల, సైకత= ఇసుకదిబ్బలయొక్క, ఉత్కరములందున్ = సముదాయములందును, మందార = మందారపుఁ జెట్టుయొక్కయు, మాకంద = తియ్యమామిడిచెట్టుయొక్కయు, మకరంద=పూఁదేనెలచేత, తుందిల = పదించిన, ఇందిందిర = తేంట్లకు, ఆనందకృత్ = ఆనందమును గలుగఁజేయుచున్న, నందనములన్ = ఉద్యానవనములందును, కాంత = హృదయానందము అయిన, నిశాకాంత కాంత = చంద్రకాంతమణులచేఁ గూర్పఁబడిన, వితర్దికా = తిన్నెలచేత,

ఆక్రాంత=చుట్టుకొనఁబడిన, భూభృద్బృంద = పర్వతసముదాయముయొక్క, కందరములన్ =గహ్వరములయందును, మసృణ = మృదువైన, బిస = తామరతూండ్లయొక్క, ఆహార=భక్షణములచేత, మాంసల = బలిసిన, హంసికా = హంసాంగనలయొక్క, శకుంత=పక్షులయొక్క, ఆసార=సర్వవ్యాపకములుగల, కాసార=చెరువులయొక్క, తటులన్ = ఒడ్డునయందును, పడఁతులు = ముగ్గురుసతులును, తమకతమక=తమకేతమకే (ఎవరియంతటవారే,) ప్రియంబు=ఇష్టముగలవాఁడు, ఎవరికి వారు నాయందె స్వారోచి మక్కువగా నుండె నని, ఉల్లాసింపఁగన్ = ఆనందింపఁగా, పద్మినీ = పద్మిని యనువిద్యయొక్క, ప్రభావ=మహాత్మ్యముచేత, ఘటిత = సంఘటింపఁబడిన, అన్న=అన్నము, పాన = త్రాగునట్టి తేనె, పాలు, నీరు మొదలయినవి, భూషావిశేష = అలంకారవిశేషములు, మాల్య=పుష్పమాలికలు, వస్త్ర = వస్త్రములు, అనులేప=మంచిగందము మున్నగుపూఁతలు, సామగ్రిన్=వీనియొక్క సంపూర్ణతను, చెంది, క్రీడించెన్.

మొదటిపాదమునందు నదీతీరవిహారము, రెండవపాదమున వనవిహారము, మూఁడవపాదమున శైలవిహారము, నాలుగవపాదమున సరోవరవిహారమును గావించి రని చెప్పఁబడెను.

తా. స్వారోచి ముగ్గురు భార్యలు వెంటనంటిరాఁ బద్మినీ విద్యామహిమచే నన్నపానీయములకును వస్త్రాలంకారములకును గంధపుష్పములకును లోప మెంతమాత్రమును లేక పోఁగా నదీ సైకతప్రదేశములందును, మకరందభరితమై తేంట్లరొదలఁ బొదలు విహారవనములయందును, చంద్రకాంతశిలావేదికలచే నింపుమిగులు పర్వతగహ్వరములయందును, తామరతూండ్లు మెసవి చియ్యపట్టిన హంసలు వేనవేలు సంచరించుచున్న సరస్తీరములందును సంచరించుచుఁ గ్రీడ గావించెను. అలం. ఉదాత్తము.

మ. అరవిందాక్షులుఁ దాను నిట్లభిమతవ్యాపారముల్ సల్పుచున్
ధరణీశుండొకచోటఁ గాంచె లఘుశీతస్వచ్ఛవాఃపూరమున్

పరకీరప్రజచంచుపాటితతటవ్యాకీర్ణమందారకే
సరమాకందవినిస్సరత్ఫలరసాసారంబుఁ గాసారమున్. 63

టీ. ఇట్లు=ఈవిధముగా, ధరణీశుఁడు=స్వరోచి, అరవిందాక్షులన్=తామరరేకులవంటి విశాలములగు కన్నులుగల యామువ్వురు భార్యలును, తానును, అభిమత వ్యాపారములు = కాంక్షించిన విహరింపుఁ బనులను, సల్పుచున్ = ఒనర్చుచు, ఒకచోటన్=ఒకానొక ప్రదేశమునందు, లఘు = తేలికయైన, శీత = చల్లనయిన, స్వచ్ఛ=విమలమైన, వారిపూరమున్ = జలముచే నిండినదియు, పర=ఉత్తమమయిన, కీర=శుకముయొక్క, ప్రజ=సమూహముయొక్క, చంచు=ముక్కులచేత, పాటిత=బ్రద్దలు చేయఁబడిన వస్తు, తట=ఒడ్డులయందు, వ్యాకీర్ణ=నిండుకొనిన, మందార=మందారవృక్షములవలనను, కేసర = వకుళవృక్షములవలనను, మాకంద = తియ్యమామిడిచెట్లవలనను, వినిస్సరత్ = ఎక్కువగాఁ గారుచున్న, ఫలరస = పండ్లరసములయొక్క, ఆసారంబున్ = అడ్డులేని జడివాన గలదియు నగు, కాసారమున్ = సరస్సును, కాంచెన్ = వీక్షించెను.

ఫలవృక్షములు ఒడ్డులయందు నిండుకొని యున్నవనుటచేఁ జిలుకలు నొక్కినఫలరస మంతయుఁ బడుట కనుకూలముగా నుండెననుట. కీరములు ప్రజమనుటచే నసంఖ్యాకములుగనుండెననుట. కావుననే వానిచే నొక్కఁబడిన ఫలరసము జడివానవలెఁ గారుట. లఘుత, శీతత, స్వచ్ఛత, జలప్రశస్తిం దెలుపును.

తా. సతులతో నిట్లు యథేష్టముగాఁ గ్రీడ సలుపుచు నొక ప్రదేశమునఁ దేలికయై చల్లఁగా నున్న నిర్మలోదకముతో నిండియున్నదియు, నొడ్డులయందలి చెట్లనుండి చిలుకముక్కులచేఁ బగులఁ గొట్టఁబడిన ఫలములనుండి స్రవించుచున్న మధురరసముతోఁ గూడినదియు, నగు నొకానొకసరస్సును గాంచెను.

కని తత్తటస్థలంబున
ననుమతి విహరించె సవిధహరిహయసువరనం
దననందనహరిచందన
వనపవనార్భకవినోదవశగతుఁ డగుచున్. 64

టీ. కని = సరస్సును వీక్షించి, తత్తటస్థలంబునన్ = ఆసరస్తీరమున. సవిధ = చేరువ నున్న, హరిహయ = దేవేంద్రునియొక్క, వర = ఉత్తమ మయిన, నందన = నందనోద్యానవనసంబంధమయిన, (హరిహయసువరనందన = జయంతునియొక్క, నందన = నందనోద్యానవనమునను, అని యర్థాంతరముఁ గూడఁ గలదు.) నందన = స్వీయోద్యానవనమునందలి, హరిచందన = హరిచందన మను సురభూజములయొక్క, వన = తోఁటనుండి వీచునట్టి, పవనార్భక = పిల్లతెమ్మెరలచేత, వినోద = క్రీడించుటకు, వశగతుఁడు = ఆయత్తమైనవాఁడు, అగుచున్, అనుమతిన్ = ఇచ్ఛతో, విహరించెన్ = సంచరించెను.

తా. స్వరోచి యాసరస్సుం గాంచి దానిసమీపమున నందనవనము రీతిని దేవతరులతోఁటలుంగల తనక్రీడాగారారామమునుండి వీచునట్టి మలయమారుతముచే నానందింప నిచ్ఛగలవాఁడై కోర్కెతో నాసరస్తీరమునఁ గొంత తడవు విహారము సల్పెను.

ఉ. అందొకయంచలేమ గహనానిలసంచలదూర్మిమాలికా
మందళిహారసౌఖ్యమున మత్తిలి దవ్వుల నున్నచక్రవా
కిం దగఁ జేరఁ బిల్చి పరికించితె యొంటితపం బొనర్చి రే
యిందునిభాస్యలుం బతియు నేకమతిన్నగూడియుండఁగాన్.

టీ. అందున్ = ఆసరస్సునందు, ఒక యంచలేమ = ఒక హంసాంగన, గహన = ఉద్యానవనమునుండి యేతెంచుచున్న, అనిల = వాయువు చేత, సంచలత్ = చక్కఁగా నాడుచున్న, ఊర్మి = కెరటములయొక్క

పాలిఁ గా = పక్కయందు, అమంద = విస్తారమయిన, విహార = వినోద విహారములని, సౌఖ్యమునన్ = సుఖముచేత, మత్తిలి = మదించి-సుఖాతిశయమునుభవమునఁ బరవశమునొంది యనుట. దవ్వులన్ = దూరమున, ఉన్న చక్రవాకిన్ = ఉన్నయాఁడుచక్రవాకమును, తగన్ = ఒప్పునట్లు, చేరఁ బిల్చి = సమీపమునకుఁ బిలిచి, ఈ ఇందునిభాస్యలున్ = చంద్రముఖులను నీయువిదలును, పతియున్ = భర్తయగునీరాజును, విశమతిన్ = భేదము లేని మనస్సుతో, కవగూడి = జతగూడి, ఉండఁగాన్ = ఉండుటను, ఎంతతపంబు = ఎంత గొప్పవగుతపస్సు, ఒనర్చిరి = ఒనరించిరో, పరికించితె = వీరలవిహారవిధమును వీక్షించితివా.

తా. ఆసరస్సున విహారానందమునఁ దేలుచున్న యొకహంసాంగన తనకు సమీపమునఁ దిరుగాడుచున్న యొకచక్రవాకాంగనం జేరఁ బిల్చి స్వరోచిని ఆతనిభార్యలం జూపి వీరి కించిన్మాత్రమును భేదబుద్ధి లేనివారై స్నేహముతో సంచరించుటకు వీరు మున్నెంత తపస్సుచేసిరో మిగుల నానందముతో విహరించుచుండిరి చూడు మనెను.

క. మెలఁతకుఁ బతిపై నైనను
మెలఁతుకపైఁ బతికి నైన మేలగు నెందున్
గలయది మెలఁతకుఁ బతికిన్
వలపు సమం బగుట జన్మవాసన చెలియా. 66

టీ. చెలియా = స్నేహితురాలా, మెలఁతకున్ = భార్యకు, పతిపై నైనన్ = భర్తమీఁదనైనను, మెలఁతుకపైన్ = భార్యమీఁద, పతికి నైనన్ = పెనిమిటికైనను, మేలు = శుభము, సందర్భమునుబట్టి వలపు అని చెప్పుటయే సమంజసము. అగుట = కలుగుట, ఎందున్ = సర్వత్ర, కలయది = స్వభావము, మెలఁతకున్ = పత్నికిని, పతికిన్ = మగనికిని, వలపు = మోహము, సమంబగుట = తుల్యముగా నుండుట, హెచ్చుతగ్గులు లేక సరిగానుండుట, జన్మవాసన = పూర్వజన్మ సంస్కారము.

తా. ఓ స్నేహితురాలా ! భార్యయందు భర్తకో, భర్తయందు భార్యకో, ప్రేమ మిక్కుటముగా నుండుట సహజముగాని భార్యాభర్తల కిరువురికిని మోహము సరిగా నుండుట సహజము గాదు. అట్లుగాక వీరి యందు సమాన మోహ ముండుట పూర్వజన్మమున నొనరించిన పుణ్యఫలమే కాని మఱియొకటి కాదు.

ఉ. కావున వీరియందు నధికం బగుకూరిమి గల్గియుండు నీ
భూవలయాధినాథునకుఁ బోల్పుగ నీవిభునందు నగ్గలం
బీవనజాయతాక్షులకు నిచ్చఁ బ్రియంబదిగానఁ బూవుతోఁ
దావియుఁబోలె జాలఁ బ్రమదం బొనరించిరి నాకు నెచ్చెలీ

టీ. నెచ్చెలీ = ఓచెలీ, కావునన్ = పరస్పరము వలపు సమము గావున, వీరియందున్ = ఈ చెలువలయందు, ఈ భూవలయాధినాథునకున్ = ఈ నృపాలునకు, అధికంబు = ఎక్కువ, అగుకూరిమి = అయిన ప్రేమ, పోల్పుగన్ = చక్కఁగా, కల్గియుండున్ = కలిగియున్నది, ఈ విభునందున్ = ఈ నృపాలునందు, ఈ వనజాయతాక్షులకున్ = ఈ సుందరులకును, ఇచ్చన్ = చిత్తమునందు, ప్రియంబు = ప్రేమము, అగ్గలంబు = ఎక్కువ, అదిగానన్ = అట్లగుటచే, పూవుతోఁ దావియుఁ బోలెన్ = పుష్పమును సౌరభమును రీతిని (ఎడఁబాయరాని ప్రేమగలవారై), చాలన్ = విస్తారముగా, నాకున్ = నాకు, ప్రమదంబు = హర్షము, ఒనరించిరి = నాకు కలుగఁజేసిరి

తా. ఓచెలీ ! యీ యింతులయందీ నృపాలునకుఁ బ్రేమ యున్నట్లే యీ నృపాలునియందీ యింతులకుఁ బ్రేమ యున్నది. ఇయ్యది పుష్పముతో సౌరభము కూడియున్నట్లుండెను. అందువలన నాకు వీరిం గాంచిన కొలఁదినే యెక్కువ కుతూహల మగుచున్నది.

వ. అని పలుకు నమ్మరాళిలోలనయనపలుకు లాలంబుచేసి చక్రవాకి యిట్లనియె.

టీ. అని, పలుకు నప్పగాండ్రలోపలనయిన పలుకులం = పలుకునట్టి యా హంసాంగన పలుకులు, అలంతచేసి = ఒప్పుకొనక, చక్రవాకి = ఆడు జక్కవ, ఇట్లనియెన్ = ఈవిధముగా బదులు చెప్పెను.

చ. ముదమున నిమ్మహీశుఁ డొకముద్దియ చూడఁగ నొక్క కాంతతోఁ
పదమదమై కడంగి రతి సల్పుట తెల్లమిగా నెఱింగి యున్
మది వివరించి రోయ కభిమానము దక్కినవీరికూరిముల్
వదలక పెద్ద సేసెదవు వందిగతిన్ దగ వీవిచారముల్. 69

టీ. ముదమునన్ = కుతూహలముతో, ఇమ్మహీశుఁడు = ఈరాజు, ఒక ముద్దియ = ఒక్కసుందరి, చూడఁగన్ = చూచుచుండఁగా, ఒక్క కాంతతోన్ = మఱియొకసుందరితో, పదమదమై = పెనఁగి, కడంగి = ప్రయత్నించి, రతి = సంగమము, సల్పుట = ఒనర్చుట, తెల్లమిగాన్ = విస్పష్టముగా, ఎఱింగి యున్ = తెలిసికొనియు, మదిన్ = హృదయమునందు, వివరించి = (ఇతం డన్యసుందరీప్రియుం డని) యాలోచించి, రోయక = అసహ్యతను జెందక, అభిమానము = గౌరవమును, తక్కిన వీరికూరిముల్ = మిగిలినయువిదల ప్రేమలు, వదలక = విడువక, వందిగతిన్ = బట్టువలె, పెద్దచేసెదవు = ఘనముగా స్తోత్రము చేసెదవు, ఈవిచారముల్ = ఈయూహలు, తగవు = పనికిరావు.

తా. ఈరాజు ఒకస్త్రీతో సంభోగించుచుండుటఁ దెలిసికొనియుఁ దక్కిన సుదతులు అసహ్యించుకొనక యభిమానము చెడకున్న వీరల కూరుములు గోరంతలు కొండంతలు చేసి బట్టువలె నీవు పొగడుచున్నావు. ఇట్టి కృత్రిమప్రేమను ప్రశంసించుట తగదు. అలంకారము.

చ. పలువురయందు నొక్కనికిఁ బ్రాఁతిమి నొక్కని యందుఁ జూపు న
గ్గలముగఁ బ్రేమ పల్వురకుఁ గల్గుట యద్భుత మట్లు గాన ని
వ్వెలఁదులయందుఁ గూర్మి యన వీనికి నేమియు లేదు వీని యం
దలవడఁ గల్గ దీజలరుహాక్షులకున్ బ్రియ మెవ్విధంబునన్.

టీ. చూడఁగ = ఆలోచించి చూడఁగా, పలువురయందుఁ = అనేకసుంద రులందు, ఒక్కనికిఁ = ఒకపురుషునకు, బ్రాఁతియుఁ = ప్రియమును, ఒక్కనియందుఁ = ఒకపురుషునియందు, పల్వురకుఁ = అనేకసుందరులకు, అగ్గలము = ఎక్కువ, అగు ప్రేమ = ఐనయట్టి యనురాగము, కల్గుట = కలిగియుం డుట, అద్భుతము = చిత్రము, అట్లు, కానఁ = కావున, ఇవ్వెలఁదులయందుఁ = ఈసుందరులయందు, వీనికిఁ = ఈపురుషునకు, కూర్మి పస = ప్రేమాతిశయము, ఏమియుఁ లేదు = కొంచెముగూడ లేదు. వీనియందుఁ = ఈపురుషునియందు, ఈజలరుహాక్షులకుఁ = ఈసుందరులకు, ప్రియము = అనురాగము, ఎవ్వి ధంబునఁ = ఏప్రకారముచేతను, అలవడఁ = పనుపడుట, కల్గదు = కలుగఁజాలదు.

"ఏకత్రైవానురాగశ్చేత్ తిర్యఙ్మ్లేచ్ఛగతో౽పి వా,
యోషితాం బహుసక్తిశ్చ రసాభాసస్త్రిధా స్మృతః."

అనునది యిట ననుసంధించుకొననగును.

తా. ఒకనికిఁ జాలమంది సుందరులయందును, జాలమంది సుందరుల కొక్కపురుషునియందును ప్రేమ యుండుట కష్టము. కావున వీనియం దీసుదతులకుఁగాని యీ సుదతులయం దీకనికిఁగాని యొంతమాత్రముఁ ప్రేమ యుండదు.

క. మనుజేశుఁడు కొలిచినపరి
జనములతో నిష్టగోష్ఠి సలిపెడిచో నె
ట్లనురాగ మట్ల కూరిమి
వనితలు పెక్కండ్ర యం దవశ్యము పతికిన్. 71

టీ. మనుజేశుఁడు = నృపాలుఁడు, కొలిచినపరిజనములతోఁ = తన్ను సేవించునట్టి పరివారముతో, ఇష్టగోష్ఠి = ప్రియాలాపము, సలిపెడిచోఁ = చేయునప్పుడు, అనురాగము = ప్రేమము, ఎట్లు = ఎట్లో, అట్ల = అట్లులనే, వని

తలు=సుందరులు, పెక్కండ్రయందున్ = పలువురయందు, పతికిన్ = పెని మిటికి, కూరిమి=అనురాగము, అవశ్యము = ముఖ్యముగా కలుగు నని యిట నధ్యాహార్యము.

తా. నృపాలునకు సేవకులయందువలెఁ బురుషులకుఁ బలువురు సుద తులయందుఁ బ్రేమ యుండునే కాని యొక్క భార్యయందువలె గాఢాను రాగము కలిగియుండదు. అలం–ఉపమ.

క. ఈనెలఁత లీమహీశు న
హీనగతిన్ దగిలిరేని నితఁ డొకలేమన్
దా నెలమిఁ గూడునెడ నే
మానిని ప్రాణేశుమీఁదిమమత మెలంగున్. 72

టీ. ఈనెలఁతలు = ఈవనితలు, ఈమహీశున్ = ఈరాజును, అహీన గతిన్ = కొఱంతలేని హృదయములతో - ఎట్టిలోపమును హృదయమునం దుంచుకొనక, తగిలిరేనిన్ = వలచియున్నయెడల, ఇతఁడు = ఈరాజు, తాను, ఒకలేమన్=ఒకచిన్నదానిని, ఎలమిన్ = ప్రేమతో, కూడునెడన్ = రతి సలుపునప్పుడు, ఏమానిని=వీరిలో నేచిన్నది, ప్రాణేశుమీఁదిమమతన్= భర్తయందలిప్రేమతో, మెలంగున్ = వర్తించును. ఏసతితో రాజు గలసి యుండునో యాసతి యనురాగవతివలెఁ గనిపించునుగాని యందఱకు సమా నానురాగము గలుగఁ జాలదనుట.

తా. ఈచెలువలందఱును రాజునెడనే వలపుగలవారలై యుండరు! రాజు నేటొకచెలితో సంభోగసౌఖ్యము ననుభవించునపుడు మిగిలినచెలువల కెవరికేని వల్లభునిమీఁదఁ గొంచెమేని ప్రేమయుండునా !

క. కావున దాసీనికరము
కై వసమై సంచరించు క్రమమున విద్యా

ప్రావీణ్యవైభవోన్నతి
చే వచ్చినవారి వీరిఁ జెప్పుదు మింకన్. 73

టీ. కావునన్ = అట్లుకావున, దాసీనికరము = ఊడిగంపుస్త్రీల సముదాయము, వైవసమై = స్వాధీనమై, సంచరించు క్రమమునన్ = తిరుగుపట్టి పోలికను, విద్యా = విద్యలయందలి, ప్రావీణ్య=నేర్పుయొక్క, వైభవ= సంపదవలని, ఉన్నతిచేన్ = గౌరవముచేత, వచ్చినవారిన్=దొరకిన వారిని, వీరిన్ = ఈసుందరులను, ఇంకన్ = ఇంకమీఁద, చెప్పుదుము = హెచ్చుగాఁ బ్రశంసింపకుము.

తా. కావున దాసీజనము చాలమంది యొకనిస్వాధీనములో సంచరించురీతిని విద్యాసంపదచే నీతనికి దొరకిన యీసుందరులవిషయమై గొప్పలు చెప్ప వొప్పదు.

ఆ. తగులు నెవ్వఁ డొక్కతరుణికి నొకనికి
మెలఁత వలచునదియ మే లనంగ
వచ్చుఁ గాని పెక్కువనితలపైఁ గూర్మి
గలుగు ననుట బొంకు గాదె తరుణి. 74

టీ. తరుణి=ఓ సుందరీ! ఎవ్వఁడు=ఏపురుషుఁడు, ఒక్కతరుణికిన్ = ఒక్కయువతియెడ, తగులున్ = మోహించునో, మెలఁత = ఒకజవరాలు, ఒకనికిన్ = ఒక్కనియెడ, వలచున్ = మోహించునో, అదియ = ఆమోహమే, మేలు = శ్రేష్ఠమైనది, అనంగవచ్చున్ = అని ప్రశంసగావింపవచ్చును. పెక్కువనితలపైన్ = అనేకస్త్రీలమీఁద, కూర్మి=ప్రేమ, కలుగును = ఒకనికి గలిగియుండును, అనుట, బొంకు = అబద్ధము, కాదే=కాదా.

రసగంగాధరమునందు—"తత్ర స్త్రీపుంసయోరన్యోన్యాలంబనః ప్రేమాఖ్యశ్చిత్తవృత్తివిశేషో రతిః స్థాయిభావః"—అని వ్రాయఁబడెను. స్త్రీలకును బురుషులకును బరస్పరాలంబనమైన ప్రేమ మనెడి చిత్తవృత్తివిశేషమే రతియను నాలంకారికధర్మ మిట గ్రాహ్యము.

తా. ఓ సెచ్చెలీ! ఒక్క మగవాని కొక యాఁడుదాని పయిని, ఒం కాఁడుదాని కొక మగవానిమీఁదను ప్రేమయుండె నన్న నవచ్చుంగాని పలువురుసుందరులయం దొకమగవానికిఁ గూర్మి యున్న దనుట కల్ల.

చ. పలుకులువేయు నేమిటికి భాగ్యసమన్విత నేన మద్విభుం
డిలఁ గలధన్యుఁ డంచు నెలుఁగెత్తి వరూథినిపట్టిముందటన్
బలుకురథాంగమానవతిపల్కు లతం డిల జంతుమండలీ
విలసదశేషభాషలఁ బ్రవీణుఁడు గాన నెఱింగి సిగ్గునన్. 75

టీ. పలుకులు = మాటలు, వేయున్ = పెక్కులు, ఏమిటికిన్ = ఎందుకు, భాగ్యసమన్వితను = భాగ్యవంతురాలను, నేన = నేనే, ఇలన్ = ధాత్రియందు, కలధన్యుఁడు = కలిగినభాగ్యవంతుఁడు, మద్విభుండు = నా పెనిమిటి, అంచున్ = అని, వరూథినిపట్టిముందటన్ = స్వరోచియెదుట, ఎలుఁగెత్తి = కంఠమెత్తి, పలుకురథాంగమానవతిపల్కులు = చెప్పుచున్న చక్రవాకాంగనయొక్క పలుకులు, ఇలన్ = పుడమియం దుండెడు, జంతుమండలీ = జీవనసముదాయములయొక్క, విలసత్ = ప్రకాశించుచున్న - ఒప్పుచున్న, అశేష = ఎల్ల, భాషలన్ = పలుకులయందు, ప్రవీణుఁడు = తెలిసినవాఁడు, కానన్ = కాఁబట్టి, ఎఱింగి = తెలిసికొని, సిగ్గునన్ = లజ్జచేత, ముందఱికన్వయము.

తా. పలుపలుకు లేల? నేనే యదృష్టము గలదానను. నాభర్తయే భాగ్యవంతుఁ డని ముందఱ బాగుగా వినఁబడునట్లు గొంతెత్తి మాటలాడు చున్న యాచక్రవాకాంగనపలుకు లాలించి సకలజంతుభాషల నెఱింగినవాఁడు గావున నాపక్షివాక్యములయర్థమును గ్రహించి లజ్జతో.

క. తల వాంచి యుస్సు రని మదిఁ
దలపోయుచు మానరానితమకంబున నా
నెలఁతలతో నూతేఁడులు
విలసితగతి సౌఖ్య మనుభవించుచు నెలమిన్. 7

టీ. తలవాంచి = శిరస్సువంచుకొని, యుస్సు రని=నిట్టూర్పుతో నుస్సు రని, మదిన్ = చిత్తమునందు, తలపోయుచున్ = విచారించుచు, మానరాని తమకంబునన్ = విడువఁగూడని యనురాగముచేత, ఆనెలఁతలతోన్ = ఆ ముగ్గురు సుందరులతోను, విలసితగతిన్ = చిత్తానందమైనరీతితో, నూతేఁడులు = నూఱుసంవత్సరములు, ఎలమిన్ = ప్రేమతో, సౌఖ్యము, అనుభవించుచున్=కాంచుచు. ముందటి కన్వయము.

తా. తలవంచుకొని యుస్సు రని నిట్టూర్పు పుచ్చుచు హృదయము నందు వీడరాని ప్రేమచేత ముగ్గురుభార్యలతోను హృదయానందకరముగా నూఱుసంవత్సరములు ప్రీతితో సుఖ మనుభవించుచు.

శా. కాంచెన్ భూవిభుఁడొక్కనాఁడు కనకాఖర్వప్రభామంజులా
స్యాంచన్మేచకరత్నవిభ్రమసనాథానూనదృగ్రోచులన్
మించుంబ్రాయపు లేటిపిండు తనుఁ గూర్మిం జుట్టి రాఁ దద్వనో
దంచద్భూమిఁ జరించు నొక్కహరిణోత్తంసంబు నింపారఁగాన్.

టీ. భూవిభుఁడు = స్వరోచి, ఒక్కనాఁడు = ఒకానొకదినమునందు, కనక = సువర్ణముయొక్క, అఖర్వ = ఎక్కువయైన, ప్రభా = కాంతులచేత, మంజుల=ఆనందదాయకము లయిన, ఆస్య= మోమునందు, అంచత్ = ప్రకాశించుచున్న, మేచకరత్న = ఇంద్రనీలమణులయొక్క, విభ్రమ = విలాసము వంటి విలాసముతో, సనాథ=కూడిన, అనూన=హీనముకాని, దృగ్రోచులన్ = వీక్షణముల ప్రకాశముచేత, మించుంబ్రాయపు = ప్రకాశించుచున్నజవ్వనము గల, లేటిపిండు = ఆఁడులేళ్లసముదాయము, తన్నున్, కూర్మిన్=ప్రేమతో, చుట్టిరాన్ = చుట్టుకొనిరాఁగా, తద్వనోదంచద్భూమిన్=ప్రకాశించుచున్న యయ్యరణ్యప్రదేశమందు, చరించు = సంచరించుచున్న, ఒక్కహరిణోత్తంసంబున్ = ఒక మంచి లేడిని, ఇంపారఁగాన్ = సంతోషము వృద్ధికాఁగా, కాంచెన్.

లేడిచూపులు మిగుల నల్లగా నుంట సహజము గాన కృష్ణగణముగాఁ జెప్పుట ప్రసిద్ధము. చంపూభారతమునందును లేడిచూపు లిటులె నల్లనివిగా వర్ణింపఁబడెను —

శ్లో. "శ్రోణీతటే మదకలం ప్రతికృష్ణసారం
తూణీముఖే పలితపాణినఖాంకురేషుస్థిత్
ఏణీకులాని తరసై ర్యమునాజలానాం
వేణీమివాతటీనలస్యై గ్విపినే విలేసుః."

(ప్రథమస్తబకము శ్లో-౫౧.)

తా. స్వరోచి యొకదినమునఁ గేళికావనమునందు స్వర్ణచ్ఛాయను గల ముఖములును, నీలమణిప్రభలవంటి ప్రభలుగల వీక్షణములుం గల హరిణములతోఁగూడి సంచరించు నొక యంత్రమ మగు నిట్టిని గాంచెను. అలంకారదర్శన.

క. కని సతులకుఁ జూపెడుతఱి
ఘనమునఁ దమచెవుల వాలుఁగన్నులు సోలన్
మొనసెలవి యెత్తి ప్రియునా
ననమున్ మూర్కొనుచు నట్టు నాకెడు వేళన్. 78

టీ. కని, సతులకున్ = భార్యలకు, చూపెడుతఱిన్ = చూపునప్పుడు, ఘనముగన్ = ఎక్కువగా, తమచెవులన్ = తమకర్ణములయందు, వాలుఁగన్నులు=దీర్ఘములయిన నేత్రములు, సోలన్=వ్రాలఁబడఁగా, మొనసెలవి = ముందఱిపెదవియొక్క మొదలు, ఎత్తి = మీఁదికెత్తి, ప్రియునాననమున్=తమభర్త యగు జింకయొక్క మోమును, మూర్కొనుచున్ = వాసన చూచుచు, అట్టునాకెడువేళన్=మెడనునాకుసమయమందు. ముందఱికన్వయము.

తా. అట్టు సంచరించుచున్న లేడిని స్వరోచి భార్యలకుఁ జూపించునప్పుడు దాశిజత యగునాఁడులేడ్ల తమపెద్దకన్నులు కర్ణములవఱకువ్యాపించి

ప్రకాశింపఁగా నట్టులెత్తి యాలేడిమోమును వాసనఁ జూచుచు నట్టు నాకు
చున్నవేళయందు. అలం-స్వభావోక్తి.

శా. హుంకారం బొనరించి వే తలఁగుఁడో హో నేను స్వారోచినే
పంకేజాక్షులతోడ నెల్లప్పుడు దర్పస్ఫూర్తిఁ గ్రీడింప ల
జ్జాంకూరం బడఁగించినారు తలపోయన్ నాకురోఁతయ్యె మీ
రింకన్ బోయివరింపుఁ డొక్కరుని భోగేచ్ఛన్ నివారించితిన్.

టీ. పూర్వోక్తమృగము పెంటిమృగములఁ జూచి యిట్లు చెప్పుచున్నది —హుంకారంబు = క్రోధమును తెలియఁజేయు హుమ్మను శ్రుతికటువైన ధ్వనిని, ఒనరించి = చేసి, ఓహో = ఓసుందరులారా ! వే = వేగముగా, తలఁగుఁడు=ఒత్తిగిలిపొండు, ఎల్లప్పుడున్ = అన్ని సమయములందును, దర్పస్ఫూర్తిన్ = మదోన్నతిచేత, పంకేజాక్షులతోడన్ = పద్మాక్షులగు సుందరులతో, క్రీడింపన్ = క్రీడింపను, నేను, స్వారోచినే=స్వారోచియను రాజునా, లజ్జాంకూరంబు = మొలకసిగ్గును, అడఁగించినారు=పోగొట్టినారు. మీరు సిగ్గువిడిచి సంచరించుచుంటి రనుట, తలపోయన్ = (మీసిగ్గుమాలిన తనమును)ఆలోచింపఁగా, నాకున్, రోఁతయ్యెన్=అసహ్యమాయెను. మీరు=మీరందఱును, ఇంకన్ = ఇఁకమీఁద, పోయి = నన్ను వదలి వెడలిపోయి, ఒక్కరునిన్=ఇంకొకమగవానిని, వరింపుఁడు=వేఁడుకొనుఁడు. భోగేచ్ఛన్=రతిసౌఖ్యమునందలికోరికను,స్త్రీసుఖమునందలి వాంఛ ననుట. నివారించితిన్=మానితిని-నిలిపివేసితిని, ఇంద్రియచాపల్యము నడంచికొంటి నని భావము.

తా. ఆలేడి యాఁడులేళ్లపైఁ గోపించి కలకాలము స్త్రీలతోఁ గలిసి రమించుటకు నేను స్వారోచిని గాను. మీరు లజ్జను త్యజించి విహరించుచున్నారు. మీవర్తనములు గాంచిన నాకసహ్య మగుచున్నది. కాఁబట్టి మీతోడి సౌఖ్యమునకు సంతసింపను. కావలసినచో మీరు మఱియొక మగవానినిఁ గోరుకొనుఁడు, వెళ్లుఁ డనియెను.

చ. బరువనకింతులం దనకుఁ బల్వురఁ గూర్చుటభోగవాంఛఁగా
కరయఁగ నొండు గాదు ధన మన్న ధ్రువంబుగ నంగనాజనో
త్కరసముపార్జితం బటులు గావున వీనికి లేదిహంబునుం
బరమును నన్ను నట్లు పఱుపం బనిలేదిది చెప్పనేటికిన్. 80

టీ. బరువు=భారము-కష్టము, అనక=అని తలంపక, తనకున్=తనకై, ఇంతులన్=సుందరులను, కూర్చుట=కూర్చుకొనుట, భోగవాంఛన్=సౌఖ్యానుభవమందలి కోరికచేతనే, కాక, అరయఁగన్ = ఆలోచింపఁగా, ఒండు గాదు=మఱియొకటి కాదు. ధనము=ద్రవ్యమో, అన్నన్=అనినను, ధ్రువంబుగన్ = నిశ్చయముగా, అంగనాజన = సుదతీజనముయొక్క, ఉత్కర=సముదాయముచేత, సముపార్జితంబు=ఆర్జింపఁబడినది, అటులు గావునన్=అటులగుటచేత, వీనికిన్ = ఈస్వరోచికి, ఇహంబునున్ = ఈలోకమందలి మేలును, పరమునున్=పరలోకమందలి మేలును, లేదు. నన్నును, అట్లు=అట్టి, పఱుపన్=పాటుపడఁజేయుట, పని లేదు = అవసరము లేదు. ఇది = ఈసౌఖ్యమును, చెప్పన్=ఇట్టిది యని వచించుట, ఏటికిన్=ఎందుకు? పలువుర భోగించుటచేఁ గామ మారదు. ద్రవ్యము స్త్రీజనార్జితముగాన "స్త్రీవిత్త మధమాధమం" అనున్యాయముచే నదియుం గర్హ్యము. ఇట్టియెడ నిహపరములకుఁ దా వెక్కడిది?

తా. వగవాఁడు తనకుఁగలిగినకష్టము నాలోచింపక యాఁడువాండ్రను చేర్చుకొనుట రతికాంక్షచేతనేగాని యింకొకదానిచేఁ గాదు. వీనిభాగ్యసంపద యాసుందరులవలననే యార్జింపఁబడినది. ఇది నిశ్చయమయినపలుకు. ఆలోచింప నింతకన్న మఱేమియుం గానరాదు. కావున నీ నృపాలునకు నిహపరములయందు మేలు లేదు. ఈతనిరీతినే నన్నుఁగూడ పొందులకుం బనికిరాని వానిగాఁ దలంపరాదు. ఈవిషయ మిట్టి దని యేర్పరింప నవసరము లేదు.

క. వీనివిధంబున వనితా
ధీనుఁడ నై వెంపు దక్కి తిరుగుచు నుండం

గా నే వెఱ్ఱినె తమకము
మాని చనుం డన్న నవియు మసలక చనియెన్. 81

టీ. ఈవిధంబునన్ = ఈప్రకారము చేతని, వనితాధీనుఁడనై = స్త్రీలకు స్వాధీనమయినవాఁడనై, పెంపు=అతిశయము తక్కి=పోయి, తిరుగుచున్ = ప్రవర్తించుచు, ఉండంగాన్=ఉండుటను, నేన్ = నేను, వెఱ్ఱినె = వెఱ్ఱివాఁడనా, తమకము=అనురాగము-మోహము, మాని=విడిచి పెట్టి, చనుండు= పొండు, అనన్=అని మగలేడి పలుకఁగా, అవియున్ = ఆయాఁడులేళ్లును, మసలక = తడవుసేయక, చనియెన్ = విడలిపోయెను.

తా. ఈప్రకారము చివిధముగా స్త్రీలకు లోనై తిరుగుటకు నేను పిచ్చివాఁడను గాను. నాయందుఁ గలప్రేమను వీడి మరలిపొం డన నాయాఁడులే ళ్లాలస్యము సేయక బయలుదేఱి పోయినవి.

క. ఈకరణి దూఱనాడిన
యాకృష్ణమృగంబుపల్కు లటమున్నుగ న
క్కోకసతి యన్న మాటలు
నేకంబై తనమనంబు నెరియంజేయన్. 82

టీ. ఈకరణిన్ = ఈతెఱఁగున, దూఱన్=నిందించుటగా, ఆడిన = పలికిన, ఆకృష్ణమృగంబుపల్కులు = ఆనల్లలేడియొక్క పలుకులును, అటమున్నుగన్ = అంతకుఁబూర్వము, అక్కోకసతి = ఆచక్రవాకాంగన, అన్న మాటలును, ఏకంబై = ఒకటియయి, తనమనంబునన్ = తనచిత్తమును, ఎరియంజేయన్ = దహింపఁ జేయఁగా. ముందటి కన్వయము.

తా. ఈప్రకారము నిందఁగాఁబలికిన యానల్లలేడిమాటలను, అంతకుఁ బూర్వము చక్రవాకాంగనపలికినపలుకులునుగలసి తనచిత్తమును వేధింపఁగా.

ఉ. ఆనయ నిట్టిరోఁతలకు నాలయముల్ జలజాక్షు లేటికిన్
వీరలతోడిసంగ మిఁక వీడెద నంచుఁ దలంచి తోన దు

ర్వారము లై నకోరికలవంక వివేకముచొప్పు దక్కి యిం
పారఁగ నాలుగూలు సురహాయనముల్ చరియించెఁ గ్రమ్మఱన్.

టీ. అరయన్ = ఆలోచింపఁగా, ఇట్టిరోఁతలకున్ = ఇట్టియసహ్యములకు, ఆలయముల్ = నివాసస్థానములు, జలజాక్షులు = సుదతులు, వీరల కోడిసంగము = ఇట్టిసుందరులతోడి మైత్రి, ఏటికిన్ = ఎందుకు? ఇఁకన్ = ఇఁకమీఁద, వీడెదన్ = వదలెదను: అంచున్ = అని, తలంచి = తనహృదయమున నుద్దేశించి, తోన = తోడుతనే, దుర్వారములు = వారింపవీలులేనివి, ఐనకోరికలవంకన్ = అయిన కాంక్షలవలన, వివేకముచొప్పు = తెలివియొక్క దారిని, తక్కి = విడిచి, క్రమ్మఱన్ = తిరుగ, ఇంపారఁగన్ = సంతోష మతిశయింపఁగా, ఆలుగూలుసురహాయనముల్ = ఆఱువందల దేవమానపుసంవత్సరములు, చరియించెన్ = స్త్రీలతో సంచరించెను.

తా. స్వరోచి చిత్తమున నాలోచింపఁగా నిటువంటి యసహ్యముల కన్నింటికి నివాసస్థానములు సుందరులు కావున నీసుందరులతోడి మైత్రిని విడిచి గౌరవముం గాంచవలె నని యెంచి వెంటనే వివేకము పోయి పూర్వమువలె ముఖ్వురుపత్నులతోఁ గలసి దేవమానమునం దాఱువందల సంవత్సరములు సంచరించెను.

వ. తదనంతరంబ క్రమక్రమంబున మనోరమయందు విజయుండును విభావసియందు మేరునందనుండును కళావతియందు విభావసుండును ననునందనులం గాంచి పద్మినీవిద్యాప్రభావంబునం బాకశాసనదిశాముఖంబున విజయునకు విజయాఖ్యపురంబును గిన్నరేశ్వరహరిదంతంబున మేరునందనునకు గంధవతి యనుపుటభేదనంబును దక్షిణంబున విభావసునకు ఘారాహ్వయోదారమహానగరంబునుం గల్పించి యనల్పవిభవంబున నక్కుమారుల నప్పట్టణంబులకుఁ బట్టంబు గట్టి కృతార్థుండై యొక్కనాఁడు. 84

టీ. తదనంతరంబ = తోడనే, క్రమక్రమంబునన్ = క్రమప్రకారము, మనోరమయందు విజయుండును = మనోరమ యను పత్నియందు విజయుఁ డను వాఁడును, విభావసియందు మేరునందనుండును=విభావసి యను పత్నియందు మేరునందనుఁ డను వాఁడును, కళావతియందు విభావసుండును = కళావతి యనుపత్నియందు విభావసుఁ డను వాఁడును, అనునందనులన్ = అను కుమారులను, కాంచి=కని, పద్మినీవిద్యాప్రభావంబునన్ = పద్మిని యనువిద్య యొక్క మహాత్మ్యముచేత, పాకశాసన దిశాముఖంబునన్ = తూర్పుదిక్కు మొదలను, విజయునకున్, విజయాఖ్యపురంబును=విజయమను నామముఁగలపురమును, కిన్నరేశ్వరహరిదంతంబునన్ = కుబేరసంబంధమగు నుత్తరదిక్కు మొదలను, మేరునందనునకున్, గంధవతియనుపుటభేదనంబును=గంధవతి యను నామము గల పురంబును, దక్షిణంబునన్ = దక్షిణదిశయందు, విభావసునకున్, ధారాహ్వయోదారమహానగరంబును=ధార యనునామమున గౌరవింపఁబడు గొప్ప పురమును,కల్పించి=ఏర్పాటుచేసి,అనల్పవిభవంబునన్=ఘనమైనవైభవముతో, ఆకుమారులన్ = ఆపుత్రత్రయమును, అప్పట్టణంబులకున్ = ఆపురములు మూఁడింటికిని, పట్టంబు గట్టి=పట్టాభిషిక్తులనుగాఁ జేసి, కృతార్థుండై = కోరికలు సర్వమును దీర్చుకొనినవాఁడై, ఒకనాఁడు. మఱందలి కన్వయము.

ఉ. శాసితశత్రుఁ డానృపతిచంద్రుఁడు తూణధరుండు సజ్యబా
ణాసనపాణిపంకజుఁడు నై మృగసంఘము లెల్లఁ బెల్లుసం
త్రాసమునొందఁ గ్రూరతనరణ్యమునన్ మృగయాకుతూహలో
ల్లాసమునన్ జరించెఁ జలలక్ష్యవిభేదవిధావధానుఁ డై. 85

టీ. శాసితశత్రుఁడు = శిక్షింపఁబడినవిరోధులుగలవాఁడగు, ఆనృపతిచంద్రుఁడు=ఆరాజోత్తముఁడు, తూణధరుండు = బాణములపొదులు ధరించినవాఁడును, సజ్య = ఎక్కిడిన, బాణాసన=ధనుస్సుతోఁగూడిన, పాణిపంకజుఁడునై = కరపద్మములు గలవాఁడునై, మృగసంఘములు=జంతుసమూదాయములు, ఎల్లన్ = సర్వమును, పెల్లుసంత్రాసమున్ = మిగులభీతిని, ఒందన్=

పొందఁగా, క్రూరతన్ = క్రూరత్వముతో, మృగయా = వేటయందలి, కుతూహల = ఆసక్తిచేతనైన, ఉల్లాసమునన్ = ఉత్సాహముతో, అరణ్యమునన్ = వనమునందు, చల = కదలునట్టి, లక్ష్య = గుఱియగుజంతువులయొక్క, విభేద = బాగుగా భేదించుట యను, విధా = పనియందు, అవధానుఁడై = ఎచ్చరిక గలవాఁడయి, చరించెన్ = ప్రవర్తించెను.

తా. విరోధుల నందఱిని జయించి పేరుఁగాంచినస్వారోచి వేటాడఁదలంచి ధనుర్బాణములం దాల్చి వనమున కేఁగి యందున్నజంతుజాలము తన్నుం గాంచి భయపడి పాఱుచుండఁగా బాణములు గుఱివిూఱ విడిచి వేటాడుచుఁ దిరిగెను.

వ. ఆసమయంబున. 86

టీ. ఆసమయంబునన్ = అట్లు వేటాడుచున్న వేళయందు.

క. *కుటిలకృశసాంధ్యరజనీ
విటకోరకకోమలచ్ఛవిస్ఫుటదంష్ట్రో
ద్భటపోత్రఖనిత్రాగ్ర
స్ఫుటితవనీధాత్రి నొక్కపోత్రిఁ గనియెన్. 87

టీ. కుటిల = వక్రమై, కృశ = సన్నగిలిన, సాంధ్య = సంజవేళ, రజనీవిటకోరక = బాలశశిశేఖరిలి, కోమలచ్ఛవిన్ = మృదు వగు ప్రకాశముచేత, స్ఫుట = తేటగా వెలుఁగుచున్న, దంష్ట్రా = కోఱలచేత, ఉద్భట = నిగిడిన, పోత్ర = ముట్టెయను, ఖనిత్ర = త్రవ్వుగోలయొక్క, అగ్ర = కొనచేత, స్ఫుటిత = భేదింపఁబడిన, వనీధాత్రిన్ = అడవిప్రదేశము గలదానిని, ఒక్కపోత్రిన్ = ఒక వనసూకరమును, కనియెన్.

తా. సంధ్యాకాలమందలి చంద్రరేఖవలెఁ బ్రకాశించుచున్న కోఱ

* ఇది ప్రక్షిప్తముగా నున్నదని బ్రౌన్‌దొరవారివలన నుదాహరింపఁబడిన యీ క్రిందిపద్యమును బైపద్యార్థమునే కలిగియున్నది.

లతో వనప్రదేశమునంతను ద్రవ్యస్టి యడవిపందిం గాంచెను. అలం. నిదర్శనము. రూపకము.

సీ. జంభారిభిదురసంరంభంబు వీక్షించి
జరుగునంజనమహాశైల మనఁగ
ఝంఝాప్రభంజనాస్ఫాలనంబున నుల్కి
యరుగుసంవర్తకాలాభ్ర మనఁగఁ
గఠినకంఠేకాలకంఠమూలము వాసి
వెస వచ్చునుజ్జ్వలక్ష్వేళ మనఁగఁ
గలుషధూర్వహాఖిలోత్కరముపైఁ బఱతెంచు
దండధరక్రూరదండ మనఁగఁ
తే. ఘుర్ఘురారావసంఘాతఘూర్ణమాన
సప్తపాథోధిపాథగప్రచండనక్ర
తిమితిమింగిల మగుచు నభ్రమును మహియుఁ
గ్రమ్ముకొని వచ్చునొకయేకలమ్ముఁ గనియె. 88

టీ. జంభారిభిదురసంరంభంబున్ = దేవేంద్రుని వజ్రాయుధము యొక్క యట్టహాసమును, వీక్షించి=కని, జరుగునంజనమహాశైలము=తొలఁగి చనునట్టి పెద్ద కాటుకకొండయో, అనఁగన్, ఝంఝాప్రభంజన=వర్షముతోఁ గలసిన పెద్దవాయువుయొక్క, ఆస్ఫాలనంబునకున్ = చఱపునకు, ఉల్కి=భీతినొంది, అరుగు=వెళ్లునట్టి, సంవర్త=ప్రళయవేళయందలి, కాలాభ్రము = నల్లనిమబ్బో, అనఁగన్, కఠిన = కఠినమైన, కంఠేకాల = ఈశ్వరునియొక్క, కంఠమూలమున్=అట్టిక్రింది ప్రక్కను, వాసి=వదలి, వెసన్ = శీఘ్రముతోఁ, వచ్చునుజ్జ్వలక్ష్వేళము = వచ్చునట్టి ప్రకాశించుచున్న గరళమో, అనఁగను, కలుషధూర్వహా = పాపముయొక్క బరువును వహించునట్టి, ఖిలోత్కరముపైన్ = దుష్టులసముదాయముమీఁద, పఱతెంచు = వేగముతో

వచ్చునట్టి, దండధర = జమునియొక్క, క్రూరదండము = కఠినదండాయుధమో, అనఁగను, ఘుర్ఘుర = గురగుర యను. ఆరావ = ధ్వానముయొక్క, ఘాత = పెద్దదెబ్బచేత, ఘూర్ణమాన = తొట్రుపడుచున్న, సప్తపాథోధి = సప్తసముద్రములయొక్క, పాథః= ఉదకమునుండి బయలుదేఱిన, ప్రచండ = భయంకరమైన, నక్ర = మొసళ్లు, తిమి = తిమి యను పెద్దజాతి చేఁపలు, తిమింగిలము = తిములను మ్రింగు పెద్దచేఁపలును గలిగినది, అగుచుఁ, అభ్రిమము=గగనమును, మహియుం = ధాత్రియును, క్రమ్ముకొని=చుట్టుకొని, వచ్చునొకయేకలమ్మున్ = వచ్చుచున్న యొకపందిని, కనియెన్.

తా. దేవేంద్రుని వజ్రహతికి భయపడి పరుగులెత్తు కాటుకకొండ విధముగను, మహోవాయువశమునఁ బాఱు గొప్పమేఘమురీతిగను, శివుని కంఠప్రదేశమునుండి శీఘ్రముగా వచ్చు విషమువలెను, బాపులను శిక్షింపఁ బఱలెంచు యమునిదండమురీతిగను నుండి ఘుర్ఘురధ్వనులచే సముద్రమునందలి జలజంతువులనుగూడఁ గలఁతపెట్టుచు భూమియొంతయుం నాక్రమించుకొను తనూవిస్తృతియుం నాకాశమంటునంతటి యొత్తుగల యొకవరాహమును రాజు చూచెను. అలం. ఉపమ - అతిశయోక్తి.

మ. కని మౌర్వీనినదంబు సేయుచు భుజంగ క్రూరనారాచముం
దనదోర్దండకృతాంతదండనిభకోదండంబునం గూర్చి బో
రన నేయం దమకించుచుండ నొకసారంగాంగనారత్న మ
జ్జననాథాగ్రణిఁ జేరి పంచజనభాషాప్రౌఢిమై నిట్లనున్. 39

టీ. కని = సాకరముం జూచి, మౌర్వీనినదంబు = ధనుర్గుణధ్వనిని, చేయుచున్, భుజంగక్రూరనారాచముం = సర్పమువలెఁ క్రూరమయిన బాణమును, తన = తనదైన, దోర్దండ = దండమువంటిహస్తములోని, కృతాంతదండ = యమదండముతోడ, నిభ = సమానమయిన, కోదండంబునన్ = ధనస్సునందు, కూర్చి, బోరనన్ = వేగముగా, ఏయన్ = విడుచుటకు, తమకించుచుండన్ = తొందరపడుచుండఁగా, ఒకసారంగాంగనారత్నము = ఒక

మంచియాఁడులేడి, అజ్ఞనాథాగ్రణిక్ = అవృపాలోత్తముని, పంచజన భాషా ప్రౌఢిమైక్ = మనుజులపలుకువంటి పలుకులయందలి నిపుణతతో, ఇట్లనక్.

తా. స్వరోచి యాసూకరముం గాంచి ధనుర్గుణమును మ్రోగఁజేసి తీక్ష్ణమగునొకబాణమును ధనుస్సునఁ జేర్చి విడువ నూహించుచుండఁగా నొక యాఁడులేడి నృపాలుం గాంచి మనుజభాషణములతో నిట్లు చెప్పెను.

క. నృప యీ క్రోడము నీకే
యపకారము నేసె దీని కలుగఁగ నేలా
కృప మదిఁ జొనుపక నాపై
నిపు డీశర మేసి నిగ్రహించుట యొప్పున్. 90

టీ. నృప=రాజా! ఈక్రోడము=ఈసూకరము, నీకుక్, ఏమపకారము చేసెక్=ఏమి కీడుచేసినది? దీనికిక్ = ఈసూకరమునందు, కృప=ప్రేమను, మదిక్=చిత్తమునందు, చొనుపక=పెట్టుకొనక, అలుగఁగక్ = కోపించుట, ఏలా=ఎందులకు? ఇపుడు=ఈసమయమునందు, ఈశరముక్= ఈబాణమును, నాపైక్ = నామీఁద, ఏసి = విడిచి, నిగ్రహించుట = మృతి నొందించుట, ఒప్పుక్ = తగును.

తా. రాజా! యీసూకరము నీ కేమియుం నపకారము చేయలేదు గదా! దీనిమీఁదఁ గోపించి చంపఁ బూనుట యెందులకు? ఇప్పుడు దానిం దయచేసి వదలి నాపై నాశరమును విడిచి నన్నుం జంపిన బాగుగా నుండును.

క. అని పలుక నతఁడు నీ వీ
తనువుపయిక్ రోయ నేల తద్దయుఁ గృశమై
యునికియుఁ గాదు గదా చెపు
మనవుడు నాహరిణి పల్కె నవనీపతికిన్. 91

టీ. అనిపలుకక్ = లేడి తనను వధింపు మని రాజుతో వాకొనఁగా, అతఁడు=అస్వరోచి, నీవు, ఈతనువుపైక్ = ఈశరీరముమీఁద, రోయ నేల=

ఆసహ్యపడ నేటికి, తద్దయుఁ గా=మిగుల, కృశమై = కృశించి, ఉనికియుఁ గా = ఉండుటయు, కాదుగదా, చెపుమ=నాతోఁ జెప్పుము, ఆహారాదికము లభింపక జీవనము కష్టముగా నున్న మరణింపవచ్చునుగాని సుఖముగా నుండి చావఁ గోర నేల? అనవుడున్ = అని పలుకఁగా, అవనీపతికిన్ = స్వారోచితో, ఆహారిణి = ఆయాఁడు లేడి, పల్కెన్.

తా. స్వారోచి తనతోఁ బలికినజింకం గాంచి నీవుం గాంచిన సౌఖ్యవంతురాలవుగాఁ గాన్పించుచుంటివే! ఇట్లు చావునకుం బూనుట యేల! అన నది చెప్పఁదొడఁగెను.

ఆ. అన్యసతులయందు నాసక్తుఁ డగువానిఁ
దమక మొదవి కూడఁ దలఁచుకంటె
మరణ మైన మేలు మది వితర్కింపంగ
ననుచుఁ బలుకుటయును నవనివిభుఁడు. 92

టీ. అన్యసతులయందున్ = పరాంగనలయందు, ఆసక్తుఁడు=ప్రేమ కలవాఁడు, అగువానిన్ = ఐనపురుషుని, తమకము=ప్రేమ, ఒదవి = పుట్టి, కూడన్ = సంగమ మొనర్చుటకు, తలఁచుకంటెన్ = ఊహించుటకన్నను, మదిన్=చిత్తమునందు, వితర్కింపంగన్ = ఆలోచింపఁగా, మరణమైనను=మృతినొందినను, మేలు=శుభము, అనుచున్ = ఇటు లని, పలుకుటయున్= వచింపఁగా, అవనివిభుఁడు=రాజు. ముందటి కన్వయము.

తా. పరాంగనలయం దిష్టము గలపురుషునిఁ బ్రేమించి కూడఁగోరుట కన్నఁ జచ్చినను మే లని పలుకఁగానే స్వారోచి యేమో చెప్పఁ దలఁచెను.

క. తావకహృదయం బెవ్వని
పై వదలక నిలిచె నీదుభావము దెలియం
గా వలయుఁ జెప్పుమన్న ధ
రావల్లభుతోడ హరిణి క్రమ్మఱ ననియెన్. 93

టీ. తావకహృదయంబు = నీచిత్తము, ఎవ్వనిపైఁ = ఏపురుషునిపై, వదలక = మానక - నిలుచిదగా. నిలిచెన్ = పొందెను. నీదుభావము = నీయూహ, తెలియంగావలయున్ = నే తెలియంగవలయును. చెప్పుము = వాక్రువుము, అన్నన్ = అని పలుకఁగా, హరిణి = అచ్చరలేడి, ధరావల్లభుతోడన్ = భూభర్తయగు స్వరోచితో, క్రమ్మఱన్ = తిరుగ, అనియెన్ = ఇటు లనెను.

తా. నీచిత్త మెవ్వనియందు నిలిచియున్నదో నేను తెలిసికొనవలసి యున్నది. కావునఁ జెప్పుమని హరిణియను లేడి స్వరోచితో మరలనిట్లు పలికెను.

చ. చెదరక నామనంబు నృపశేఖర నీయెడ నిల్చి యున్మథ
ప్రదపరంపరానిహతిపాల్పడి ప్రేఁగెడు నట్లు గాన నా
యద టడఁగింపు మన్న హరిణాంగన వీవు నరుండ నే ముదం
బొదవఁగ నీకు నాకు రతిభోచితకృత్యము లెట్లు చేకుఱున్.

టీ. నృపశేఖర = రాజోత్తమా! నామనంబు = నాహృదయము, నీయెడన్ = నీయందు, చెదరక = చలనము నొందక, నిల్చి = నిలిచియున్నదై, మన్మథ = మదనునియొక్క, ప్రదర = శరములయొక్క, పరంపరా = లెక్కలేని వర్సలయొక్క, నిహతి = దెబ్బలతు, పాల్పడి = స్వాధీనమైన, ప్రేఁగెడున్ = తాపము నొందుచున్నది. అట్లుగాన = కావున, నాయదటు = నాదగు మన్మథోద్రేకమును - శరపరంపరచే నే నొందుదురవస్థను, అడఁగింపుము = అణఁచివేయుము. అన్నన్ = అని పలుకఁగా, ఈవు = నీవు, హరిణాంగనవు = అచ్చలేడివి, నేన్ = నేను, నరుండన్ = మనుజుఁడను, నీకున్ నాకున్ = నీకును నాకును, ముదంబు = కౌతుకము, ఒదవఁగన్ = పుట్టునట్లు, మిథునోచితకృత్యములు = భార్యాభర్తల రతిక్రీడలకుఁ దగినవ్యాపారములు, ఎట్లు = ఏవిధముగా, చేకుఱున్ = కలుగును.

తా. రాజోత్తమా! నాహృదయము నీయందే తగుల్కొని మదన బాధచేఁ దాపము నొందుచున్నది. నీవు నను గూడి యాబాధఁ బోఁగొట్టు

మన స్వరోచి, 'నీవు మృగాంగనవు, నేను నరుండను, నీకును నాకును సంఘటన యెట్లు కాఁగల' దనియెను.

క. నావుడు నను నాలింగన
మీ వనురాగమునఁ జేయు మింతియ చాలున్
భూవర యన్నఁ గృపార్ద్రుఁడు
గావున నానృపతి హరిణిఁ గౌఁగిటఁ జేర్చెన్. 95

టీ. నావుడున్=అని, స్వరోచి పలుకఁగానే, భూవర=నృపా! ఈవు=నీవు, ననున్, అనురాగమునన్ = దయతో, ఆలింగనము=పరిష్వంగమును, చేయుము. ఇంతియ = ఈకౌఁగిలించుటయే, చాలును. అన్నన్ = అనఁగా, ఆనృపతి = ఆస్వరోచి, కృపార్ద్రుఁడు=ప్రేమచే మెత్తఁబడినవాఁడు, కావునన్, హరిణిన్ = హరిణాంగనను, కౌఁగిటఁ జేర్చెన్ = కౌఁగిలించెను.

తా. స్వరోచి యట్లనినతోడనే యా యాఁడులేడి, 'రాజా! నీవు నన్ను ప్రేమతోఁ గౌఁగిలించుకొనుము. అదియే చాలు' నన స్వరోచి దయగల వాఁడు గనుక నాయాఁడుజింకను గౌఁగిలించుకొనెను.

సీ. వల్లీమతల్లిలావణ్యసర్వస్వంబు
విమలాంగరేఖ నావిర్భవింపఁ
మంజులమంజరీమహితసౌభాగ్యంబు
పరివృత్తకుచవృత్తిఁ బరిణమింపఁ
బల్లవచ్ఛదచారుభావానుభావంబు
మృదుహస్తలీల మూర్తీభవింప
రమణీయముకుళవిభ్రమభాగధేయంబు
కరరుహస్ఫూర్తి సాక్షాత్కరింపఁ

తే. జేసి మృగిగ్రాలె వహించునతీద్వయంబు
భాసురంబుగఁ దనయంకపాళిలోన

మించు క్రొమ్మించు నుపమించు మెలఁత యగుచు
నిలుచు నవ్వనదేవత నృపతి సూచి. 96

టీ. వల్లీమతల్లి = శ్రేష్ఠమయిన తీవియలయొక్క, లావణ్య = ప్రభాతిశయముయొక్క, సర్వస్వంబు = సర్వసౌందర్యమును, విమలాంగరేఖన్ = స్వచ్ఛమయిన యవయవసౌష్ఠవముతో, ఆవిష్కరింపన్ = జన్మింపఁగా - తీవియ చక్కఁదనమంతయుం నవయవములుగా మాఱఁగా ననుట. మంజుల = అందమయిన, మంజరీ = పుష్పగుచ్ఛములయొక్క, మహిత = మహిమగల, సౌభాగ్యంబు = సౌందర్యము, పరివృత్త సువృత్తిన్ = గుండ్రనిపయోధర ప్రవర్తనముతో, పరిణమింపన్ = ఏర్పడఁగా - పూలగుత్తుల చక్కఁదనమంతయుం జన్నుఁదోయిగా మాఱఁగా ననుట. పల్లవచ్ఛద = లేఁజొంపములయొక్క, చారుభావ = అందముయొక్క, అనుభావంబు = ఘనత, మృదుహస్తలీలన్ = మృదువగు కరప్రకారముచేత, మూర్తీభవింపన్ = రూపమును బొందినది కాఁగా - చిరుగుజొంపములయందము కేలుదోయిగా మాఱఁగా ననుట. రమణీయ = మనోహరమయిన, ముకుళంపు పువ్వుమొగడలయొక్క, విభ్రమ = సౌందర్యముయొక్క, భాగధేయంబు = ఐశ్వర్యము, కరరుహస్ఫూర్తిన్ = నఖములయొక్క తెలుపుచే - మొగ్గలుం బూవులుం శ్వేతగణములోనివి గాన మొగ్గలు గోళ్లుగా మాఱఁగా ననుట. సాక్షాత్కరింపన్ = ప్రసన్నము కాఁగా, చేసి = కావించి, (కర్తృపద శేషము). మృగియై = హరిణాంగనయై, వహించు నక్షిద్వయంబు = ధరించిన నేత్రద్వయము, భాసురంబుగన్ = వెలుఁగఁగా, తన యంకపాళిలోనన్ = తన పరిష్వంగమందు, మించు క్రొమ్మించున్ = ప్రకాశించుచున్న నూతనపు మెఱుపును, ఉపమించు మెలఁత = పోలునట్టి సుందరి, అగుచున్, నిలుచు నవ్వనదేవతన్ = నిలిచియున్న యావనదేవతను, చూచి, నృపతి = స్వరోచి, ముందటి కన్వయము.

తా. హరిణాంగనాకారముతో నుండిన దేవత యరణ్యములో నున్న లతలే దేహమును, పుష్పగుచ్ఛములే పాలిండ్లును, జొంపములే కరములును,

పువ్వుముకుళములచేతే నఖములును, లేడికన్నులచేతే కన్నులుగా నయి వెలుఁగొందఁగా కంపాలతవలె నారాజుకౌఁగిట నొక మనుజాంగనవలెఁ గాన్పించు నామెం జూచి స్వరోచి. అలం. ఉపమ.

క. పూనిన విస్మయరసమున
మానిని మృగివై చరించి మఱి యంగన వై
కానంబడితివి చిత్రం
బే నెన్నఁడు నెఱుఁగఁ జెప్పవే తెలియంగన్. 97

టీ. పూనిన = వహించిన, విస్మయరసమునన్ = అద్భుతరసముతో. ఆశ్చర్యమును బొంది, మానిని=ఓసుందరీ, మృగివై=ఆఁడులేడివై, చరించి = మసలి, మఱి=తరువాత, అంగనవై = మర్త్యస్త్రీవై, కానంబడితివి=కనవచ్చితివి, చిత్రంబు=ఇది చిత్రముగా నున్నది. ఏన్ = నేను, ఎన్నఁడున్=ఏనాఁడును, ఎఱుఁగన్=(ఇట్టిసంగతిని) చూచి యెఱుఁగను. తెలియంగన్=ఇటుకాఁ గారణమేమో నాకుఁ దెలియునట్లు, చెప్పవే = నాకు తెలియఁగింపుము.

తా. అప్పు డామెం జూచి రాజు. ఓసుందరీ నీవు మొదట హరిణాంగనవై యుండి తరువాత మనుజాంగనవై కాన్పించుచుంటివి. ఇయ్యది చిత్రముగా నున్నది. ఇట్లగుటకు హేతు వేమో నాకు తెలియఁగింపుము అనెను.

సీ. నావుడు నమరకాంతాతనూభవుఁ జూచి
యవ్వనదేవత నే నరేంద్ర
సకలభూభువనరక్షాదక్షు మనువర్యు
నీయందుఁ బడయునెన్నిక సమస్త
దివిజులు నన్నుఁ బ్రార్థించిన వచ్చితి
ననురాగవతినైన నను వరించి
పడయుము నాయం దపత్యంబు దీన నీ
కగుఁ బుణ్యలోకసంప్రాప్తి యనిన

తే. నట్లుకా కని యయ్యంబుజాయతాక్షి
నేకచిత్తంబుతోడ నంగీకరించె
బాల యిట్లు సుఖాంబుధిఁ దేలుచుండి
యంత గర్భిణి యై శుభం బగుదినమున. 98

టీ. నాపుడున్ = అనఁగా, అమరకాంతాతనూభవన్ = దేవతాంగనాపుత్త్రుఁడగు స్వారోచిని, చూచి, నరేంద్ర = రాజా! ఏన్ = నేను, ఇవ్వనదేవతన్ = ఈ కాననమున కధిష్ఠానదేవతను, సకల = సకలమైన, భూభువన = భూలోకముయొక్క, రక్షా = సంరక్షించుటకు, దక్షున్ = తగినవానిని, మనువర్యున్ = ఉత్తమమనువును, నీయందున్ = నీవలనను, పడయం గోరికన్ = కనవలెననెడి యాపేక్షతో, నన్నున్, సమస్తదివిజాలు = సర్వదేవతలును, ప్రార్థించినన్ = కోరఁగా, వచ్చితిన్ = అరుదెంచితిని. అనురాగవతిని = ప్రేమగలదానను, ఐన నన్నున్, వరించి = గ్రహించి, నాయందున్, అపత్యంబు = సంతానమును, పడయుము = పొందుము. దీనన్ = ఈ సంతానముచేత, నీకున్, పుణ్యలోకసంప్రాప్తి = పుణ్యలోకముయొక్క లాభము, అగున్ = కలుగును. అనినన్ = అని పలుకఁగా, అట్లుకాక = అటులనే కానిమ్ము, అని అయ్యంబుజాయతాక్షిన్ = పద్మములవలె విశాలములయిన నేత్రములుగల యావనదేవతను, ఏకచిత్తంబుతోడన్ = ఇతరచింతలేక, అంగీకరించెన్ = పరిగ్రహించెను. బాల = ఆచిన్నది, ఇట్లు, సుఖాంబుధిన్ = సౌఖ్యసాగరమున, తేలుచున్ = ఈఁదులాడుచు, ఉండి, అంతన్ = తరువాత, గర్భిణియై = చూలాలై, శుభంబు = మంచిది, అగుదినమునన్, ముందటి కన్వయము.

తా. స్వారోచి తనసంగతిని జెప్పు మని యడుగ నాచిన్నది 'నే నీవనదేవతను. నీవలన నొకమనువుం గనవలె నని దేవతలు కోరఁగా నీకడ కేతెంచితిని. నన్నుం గలసి పుత్త్రుం గాంచుము. అతనివలన నీకుఁ బుణ్యలోకములు

కలుగు' నని చెప్పఁగా దాని కొడంబడి యామవనదేవతం బరిగ్రహించి సౌఖ్య మునం దేలుచుండ నామె గర్భముం దాల్చి పంచిదినమందు.

శా. కాంచెన్ బుత్త్రు విశాలనేత్రుఁ బృథువక్షఃపీఠవిభ్రాజితున్
బంచాస్యోద్భటశౌర్యధుర్యఘనశుంభద్బాహుఁ దేజోనిధిం
బంచాస్త్రప్రతిమానుమానఘనుసామ్రాజ్యైకహేతుప్రభూ
తాంచల్లక్షణలక్షితున్ సుగుణరత్నానీకరత్నాకరున్. 69

టీ. విశాలనేత్రుఁన్ = వెడల్పగు నేత్రములుకలవానిని, పృథు = విస్తృత మయిన, వక్షః పీఠ=పీటవంటివక్షముచేత, విభ్రాజితున్ = వెలుంగు వానిని, (విశాలము లగు కనులు వెడఁదయురము ఇవి సాముద్రికశాస్త్రమును బట్టి చూడ శుభైశ్వర్యసామ్రాజ్యాధిపత్యసూచకములు.) పంచాస్య = సింగముయొక్క, ఉద్భట = విస్తారమయిన, శౌర్య = శూరత్వముంబోలిన శూరత్వమునకు, ధుర్య = భారమును వహించునట్టిదైన, ఘన=గొప్పదైన, శుంభద్బాహున్ = ప్రకాశించుభుజములు గలవానిని, తేజోనిధిన్ = తేజమున కునికిపట్టైనవానిని, పంచాస్త్రప్రతిమానున్ = మదనునివంటి సౌందర్యము గలవానిని, మానఘనున్ = గొప్పమనస్సు కలవానిని, సామ్రాజ్య = మహామండలాధిపత్యమే, ఏక = ముఖ్యమయిన, హేతు = హేతువుగాఁగల, ప్రభూత = గొప్పవయిన, అంచత్ = ప్రకాశించుచున్న, లక్షణ=సాముద్రిక లక్షణములచేత, లక్షితున్ = చూడఁబడినవానిని, సుగుణ = సద్గుణము లను, రత్న = మణులయొక్క, అనీక = సముదాయమునకు, రత్నాకరున్ = సముద్రుఁడైనవానిని, పుత్త్రున్ = కుమారుని, కాంచెన్.

తా. విశాలనయనములను వెడఁదఱొమ్మును సింహపరాక్రమమును గొప్పప్రతాపమును మన్మథు నతిశయించిన సౌందర్యమును సార్వభౌమలక్షణములును సద్గుణములును గలిగిన యభిమానధనుఁ డగు నొక కుమారుఁ గాంచెను. అలం. రూపకము.

క. వేడుక నయ్యవసరమున
నాడిరి సురసతులు కిన్నరాంగన లర్థిఁ
బాడిరి గంధర్వులు గొని
యాడిరి సురతూర్యనినద మగ్గల మయ్యెన్. 100

టీ. అయ్యవసరమునన్ = అపుత్రోత్సవవేళ, వేడుకన్ = సంతోషముతో, సురసతులు = దేవతాంగనలు, ఆడిరి = నాట్యములు గావించిరి. అర్థిన్ = ప్రేమతో, కిన్నరాంగనలు = కిన్నరస్త్రీలు, పాడిరి = గానము చేసిరి. గంధర్వులు = దేవగాయకులగు గంధర్వులనువారు, గొనియాడిరి = పొగడిరి. సురతూర్యనినదము=దేవవాద్యధ్వానము, అగ్గల మయ్యెన్ = విస్తారమయ్యెను.

తా. పుత్త్రుఁడు జన్మించినప్పుడు సంతోషమున నప్సరస లాడిరి. కిన్నరాంగనలు పాడిరి. గంధర్వులు పొగడిరి. దేవదుందుభిధ్వానము లధికమయ్యెను.

తే. అట్లు జనియించి స్వారోచిషాఖ్య నతఁడు
శాంతిదాంతిదయాసత్యశౌచనిరతుఁ
డై యకామతఁ జిరతపం బాచరించె
నచ్యుతునిఁగూర్చి యంతఁ గృపార్ద్రుఁ డగుచు. 101

టీ. అట్లు, జనియించి = పుట్టి, అతఁడు = అపుత్త్రుఁడు, స్వారోచిషాఖ్యన్ = స్వారోచిషుఁ డనునామముతో, శాంతి = శమమునందును, దాంతి = దమమునందును (అంతరింద్రియ బహిరింద్రియ నిగ్రహములయందనుట), దయా = ప్రేమయందును, సత్య = సూనృతమందును, శౌచ = శుద్ధతయందును, నిరతుఁడై=ఇచ్ఛగలవాఁడై, అకామతన్ = కాంక్షలు లేనితనముతో, అచ్యుతునిఁగూర్చి = విష్ణుదేవు నుద్దేశించి, చిరతపంబు=బహుకాలము జరుపునట్టి తపస్సును, ఆచరించెన్ = ఒనర్చెను. అంతన్ = అటుతర్వాతను, కృపార్ద్రుఁ డగుచున్ = దయగలవాఁ డగుచు, ముందటి కన్వయము.

ప్రతిఫలాపేక్షతోఁ జేయు కర్మముకంటె నిష్కామకర్మమె ఫలప్రదమని భగవద్గీతాదులయందుఁ గలదు. అకామకర్మమును కృష్ణభగవానుఁ డిటులఁ జెప్పియున్నాఁడు.—

శ్లో. "యజ్ఞార్థాత్కర్మణోఽన్యత్ర లోకోఽయం కర్మబంధనః,
తదర్థం కర్మ కౌంతేయ ముక్తసంగః సమాచర." (అధ్యా-౩. ౯.)

తా. అట్టు పుట్టి యాతండు స్వారోచిషుఁ డనునామముతో నంతరింద్రియ బహిరింద్రియ నిగ్రహము గలవాఁడై, ప్రేమయందును సత్యమందును శుచిత్వమునను నిచ్చగలవాఁ డయి విషయేచ్ఛలు లేనివాఁడై విష్ణుదేవుం గూర్చి బహుకాలము తపము సేయఁ బిదప నారాయణుండు వరయగలవాఁ డగుచు. (కర్త మీఁదటిపద్యమునందలి లక్ష్మీశ్వరుఁడు)

సీ. నీలమేఘముడాలు డీలుసేయఁగఁజాలు
మెఱుఁగుఁజామనచాయ మేనితోడ
నరవిందములకచ్చు లడఁగించుజిగి హెచ్చు
నాయతం బగుకన్నుదోయితోడఁ
బులుఁగురాయనిచట్టుపలవన్నె నొరవెట్టు
హొంబట్టు జిలుఁగు గెంటెంబుతోడ
నుదయసూర్యబింబంబునొఱపునిడంబాబు
వొరలంగ నాడు కౌస్తుభముతోడ
తే. జయ జయధ్వని మౌళి నంజలులు సేయ
శర్వశతధృతిశతమన్యుశమనశరధి
పాలకైలబిలాదిదేవాలితోడ
నెదుటఁ బ్రత్యక్షమయ్యె లక్ష్మీశ్వరుండు. 102

టీ. లక్ష్మీశ్వరుండు=విష్ణుమూర్తి-లక్ష్మీదేవికి హృదయవల్లభుఁడు శ్రీమన్నారాయణమూర్తి నీలమేఘముడాలు=నల్లనిమబ్బుకాంతిని, డీలు సేయఁగన్ = జయించుటకు, చాలు=తగిన, మెఱుఁగు=ప్రకాశించుచున్న, చామనచాయ =

శ్యామవర్ణముతోఁ గూడిన, మేనితోడన్ = శరీరముతోను, అరవిందముల కచ్చులు = పద్మములయొక్క యతిశయములను - కచ్చు లను నెడ రేకులని చెప్పుటయే సమంజసము. కచ్చుపదము రేకు లను నెడ రూఢము. చూ.

ఉ. "పంచశిలీముఖుండు తుదబాణమునం జగమెల్ల గెల్చి య
త్యంచితపుష్పవృష్టి మరుదాళి నింపఁగ నిష్ఠ దల్లు మం
ద్రించినజాడఁ జెల్వు సుదతీ మధుపంబు పరిచ్ఛదచ్ఛటా
కంచుకితోత్పలంబు తుది కచ్చునఁ జిక్కి యచంచలాకృతిన్."

(వసు. ఆ ౪. ౧౩౩)

అడఁగించుజిగిన్ = పోఁగొట్టునట్టి ప్రకాశముచేత, హెచ్చునాయతంబు = ఎక్కువ విస్తృతమైనది, అగుకన్నుఁదోయితోడన్ = అయినట్టి నేత్రద్వయముతోను, ఫలుఁగుఁబిరాయని = పక్షిరా జగుగరుడునియొక్క, చట్టుపలవన్నెన్ = పక్షములరంగును, ఒరపెట్టు = సమానమయిన, హొంబట్టు = బంగరు రంగుపట్టయిన. (ప్రాంతాదులగు పొన్నుపవమునకుఁ బరుపాదియగు పట్టు పర మగుటచే పొంబట్టుపదము సిద్ధించెను. కన్నడమున పవర్ణమునకు మాఱు హావర్ణ మచ్చురింతురుగాన "హొంబట్టు" అని పెద్దన ప్రయోగించెను.) జిలుఁగు = సన్నపాటి, రెంటెంబుతోడన్ = జమిలినేఁతబట్టతోడను, (పా. రెంటెమ్ము = జమిలి నేఁతపట్టుబట్ట) ఉదయ = పుట్టినప్పటి, అర్కబింబంబు = రవిబింబముయొక్క, ఒఱపు = చక్కఁదనముయొక్క, విడంబంబు = ఉపమను, తొరలంగవాడు = పోఁగొట్టునట్టి, కౌస్తుభముతోడన్ = కౌస్తుభమాణిక్యముతో, జయజయధ్వనిన్ = జయజయ యను ధ్వానముతో, మౌళిన్ = శిరస్సునందు, అంజలులు = దోసిలులు, చేర్చు = ఉంచుకొనునట్టి. శర్వ = ఈశ్వరుఁడు, శతధృతి = బ్రహ్మదేవుఁడు, శతమన్యు = దేవేంద్రుఁడు, శమన = యమధర్మరాజు, శరధిపాలక = వరుణదేవుఁడు, ఐలబిల = కుబేరుఁడు, ఆది = మున్నుగాఁ గల, దేవాలితోడన్ = దేవతాసమూహముతోను, ఎదుటన్ = ఆ స్వారోచిషునిముంగల, ప్రత్యక్షమయ్యెన్ = ప్రసన్నుఁ డాయెను.

కౌస్తుభము రక్తవర్ణ మనుటకు:—

శ్లో. "కౌస్తుభాఖ్యమభూద్రత్నం పద్మరాగో మహోదధేః,
తస్మిన్ హరిః స్పృహాం చక్రే వక్షోలంకరణే మణౌ." ఇ. (భాగ.)

శ్లో. "జయంతి జగతాం మాతుః స్తనకుంకుమబిందవః,
ముకుందాశ్లేషసంక్రాంతకౌస్తుభశ్రీవిడంబినః." (వసంతతిలక.)

సీ. "కమలాప్త కమనీయ కౌస్తుభరత్నంబు గృహదీపకళిక సుశ్రీవహింప"

సీ. "కౌస్తుభరత్నంబు గాంచి బింబ మటంచు
మోహించిచేరిన ముద్దుచిలుక." (దశావతారచరిత్ర. ౧-౭.)

తా. నీలమేఘవర్ణుఁడును, పద్మాక్షుఁడును, బంగారుచేలములం దాల్చువాఁడును, కౌస్తుభాలంకారుఁడును, బ్రహ్మరుద్రేంద్రయమవరుణకుబేరాది దేవబృందసేవితుండును నగు నాదినారాయణుండు స్వారోచిషునకుఁ బ్రసన్నుఁ డయ్యెను. అలం. ఉపమ. ఉదాత్తము.

క. ఈతెఱఁగునఁ దోఁచినహరి
కాతఁడు సాష్టాంగ మెఱఁగి యంగము పులకా
న్వితంబుగ హర్షాశ్రువు
లేతేరఁగఁ జూచి భక్తిని ట్లని పొగడెన్. 103

టీ. అతఁడు = ఆస్వారోచిషుఁడు, ఈ తెఱఁగునన్ = ఈప్రకారముగా, తోఁచినహరికిన్ = ప్రసన్నుఁ డయిన నారాయణునకు, సాష్టాంగము=అష్టాంగములతోఁ గూడినట్లు చాఁగిలఁబడి, ఎఱఁగి = నమస్కారము చేసి, అంగము = శరీరము, పులకాన్వితంబుగన్ = గగుర్పాటు నొందఁగా, హర్షాశ్రువులు = సంతోషబాష్పములు, ఏతేరఁగన్ = జనించఁగా, చూచి, భక్తిన్ = భక్తితో, ఇట్లని, పొగడెన్ = స్తోత్రముచేసెను.

తా. ఆస్వారోచిషుఁ డీవిధముగాఁ బ్రసన్నుఁ డయినహరికిఁ జాఁగిలఁబడి మ్రొక్కి శరీరము పులకరింప నానందబాష్పములు వెడలి భక్తితో నిట్లని స్తోత్రముచేసెను.

కవిరాజవిరాజితము—

జయజయ దానవదారణకారణశార్ఙ్గరథాంగగదాసిధరా
జయజయ చంద్రదినేంద్రశతాయుతసాంద్రశరీరమహఃప్రసరా
జయజయ తామరసోదరసోదరచారుపదోజ్ఝితగాంగఝరా
జయజయ కేశవ కేశినిషూదన శౌరి హరీ దురితాపహరా. 104

టీ. దానవ = దనుజులయొక్క, దారణ = భేదమునకు, కారణ = హేతువులైన, శార్ఙ్గ = సింగిణీవిల్లు, రథాంగ = చక్రము, గదా = గుదియ, అసి = కత్తి, ధరా = తాల్చినవాఁడా! జయజయ = జయింపుము - సమస్త విరోధులను జయించి సర్వదా జయశీలివై వెలుంగు మనుట. చంద్ర = చందురులయొక్క, దినేంద్ర = ఆదిత్యులయొక్క. శతాయుత = పదిలక్షలయొక్క, సాంద్ర విస్తారమయిన, శరీరమహః = శరీరకాంతివంటి శరీరకాంతియొక్క, ప్రసరా = వ్యాప్తికలిగినవాఁడా! జయజయ, తామరసోదర = పద్మముల యొక్క లోపలితట్టునకు - తామరపూవులలోనిభాగ మెఱ్ఱగా నుండును గాన నట్టి యెఱుపునకు, సోదర = సమానమయిన, చారు = మనోహరమయిన, పద=పాదములవలన, ఉజ్ఝిత = వదలఁబడిన, గాంగ = గంగానదీ సంబంధమయిన, ఝరా=ప్రవాహముకలవాఁడా! జయజయ, కేశవ = బ్రహ్మరుద్రులకు పుట్టుకచోటు గలవాఁడా-లేక మంచి శిరోజములు గలవాఁడా! కేశవపదమునకు "శోభనాః కేశాః యస్య సః" అను వ్యుత్పత్తిచే మంచి కేశములు గలవాఁ డని చెప్పఁబడును. లేదా "క ఇతి బ్రహ్మణో నామ ఈశోహం సర్వదేహినాం, ఆవాం తవాంగే సంభూతౌ తస్మాత్కేశవ నామవాన్." హరివంశే. "కశ్చ ఈశశ్చ తావస్మిన్ స్త ఇతి వా." అను వ్యుత్పత్తిచే బ్రహ్మరుద్రులకు జననభూత మైనవాఁ డని చెప్పవచ్చును. కేశినిషూదన=కేశి యను రక్కసునిఁ జంపినవాఁడా! శౌరి=శూరవంశోద్భవుఁడా! హరీ = హరి

యను నామాంతరముగలవాఁడా! దురితాపహారా = వృజినము లణఁచి వేయువాఁడా! జయజయ.

తా చక్రగదాఖడ్గశార్ఙ్గములు దాల్చి రక్కసులు జంపినవాఁడవును, అనేకసూర్యచంద్రులఁ బోలిన దేహప్రభ గలవాఁ డవును, గంగకు జన్మస్థాన మగు చరణపద్మములు గలవాఁ డవును, బ్రహ్మరుద్రులకు జన్మస్థానమైనవాఁ డవును. కేశి యను దానవుని వధించినవాఁ డవును, శూర వంశోద్భవుఁడును, పాపములను బోఁగొట్టువాఁడవు నైన గోవిన్దమూర్తీ! శత్రువుల సందడిని జయించి యందఱియందును గొప్పవాఁడవై సంచరింపుము. అలం - ఉపమ.

సీ. అవ్యయానంత విశ్వాత్మక విశ్వేశ
బ్రహ్మవు నీవ కపర్ది నీవ
యింద్రుండ వీవ వహ్నివి యనిలుఁడ వీవ
వరుణుండ వీవ భాస్కరుఁడ వీవ
యముఁడ వీవ వసూత్కారము నీవ రుద్రులు
నీవ యాదిత్యులు నీవ విశ్వు
లీవ మరుత్తులు నీవ మంత్రములు నోం
కృతి వషట్కృతి శ్రుతిస్మృతులు నీవ
తే. వేద్య మీవ యీవచ్చినవిబుధగణము
సర్వమును నీవ యెట్లన్న సర్వగతుఁడ
వగుట మఱి నీవు గానివాఁ డనఁగ నెవ్వఁ
డరయఁగను శేషభూతపదుస్త శేషి. 10౫

టీ. అవ్యయ = శుభాకాసుఁడా, అనంత=అంతము లేనివాఁడా, విశ్వాత్మక=సకలస్వరూపుఁడ వైనవాఁడా, విశ్వేశ=సమస్తలోకములకు: ప్రభువా, బ్రహ్మవు=సృష్టికర్త యగు నలువమోముల వేలుపవు, నీవ=నీవే, కపర్ది=శంకరు

కర్త యగు మహేశ్వరుఁడవు, ఈవ=నీవే, ఇంద్రుండవు, ఈవ=నీవే, వహ్ని=ప్రత్యక్షదైవతమవు-అష్టదిక్పాలకులం దొక్కఁడవు నగు నగ్నిహోత్రుఁడవు, అనిలుఁడవు = దిక్పాలకులం దొక్కఁడును ప్రాణస్వరూపుఁడు నగు వాయురూపుఁడవు, ఈవ. వరుణుండవు = పశ్చిమదిక్పాలకుఁ డగు వరుణదేవుఁడవు, ఈవ. భాస్కరుఁడవు = ప్రభాకరుఁడవు-సమస్తలోకములకుఁ బ్రకాశమును బ్రసాదించు సూర్యభగవానుఁడవు, ఈవ. యముఁడవు = పాపుల శిక్షించుట యందు ధర్మము తొలఁగనివాఁడవు - దక్షిణదిక్కు పాలించువాఁడవు నగు యముఁడవు, ఈవ. వసూత్కరముల్ = వసువుల సమూహమును-అష్టవసువులును, ఈవ. రుద్రులున్ = ఏకాదశరుద్రులును, ఈవ. ఆదిత్యులున్ = ద్వాదశాదిత్యులును, ఈవ. విశ్వులు = పదునలుగురు విశ్వదేవతలు, ఈవ. మరుత్తులున్ = నలువదితొమ్మిదిమంది వాయువులు ఈవ. మంత్రములు = గాయత్రి మొదలగు మంత్రములును, ఓంకృతి = ఓంకారమును, వషట్కృతి = యజ్ఞాదులయందలి వషట్కారమును శ్రుతి = వేదములును, స్మృతులున్ = ధర్మశాస్త్రములును, ఈవ. వేద్యము = తెలిసికొనఁదగిన ముఖ్యవస్తువును, ఈవ. ఈవచ్చిన విబుధగణము = ఇక్కడికి కిప్పుడు వచ్చియున్న దేవతాసమూహము, సర్వమును=ఎల్లయును, ఈవ. ఎట్టన్నన్ = అది యెట్లన, సర్వగతుఁడవు=అంతట నిండియున్నవాఁడవు-సర్వభూతాంతర్యామివి, అగుటన్ = అగుటచేత, మఱి = మఱియును, ఆరయఁగను=ఆలోచింపఁగా, నీవు కానివాఁడు=నీవుగాకుండువాఁడు, అనఁగన్ = అనఁగా, ఎవ్వఁడు=ఎవ్వఁడున్నాఁడు, శేషభూతసమస్త=అప్రస్తమయిన సర్వజీవములు గలవాఁడా - లోఁబడిన ప్రవృత్తులుగల సమస్తప్రాణులు గలవాఁడా, శేషి=విధేయ మగు సర్వలోకమునకును ముఖ్యమయినవాఁడా-సర్వప్రపంచమునకు స్వామియైన వాఁడా యనుట.

మ. పరతత్త్వం బగు నీకు మ్రొక్కెదఁ గరముల్ పద్మాక్షకీర్తించెదన్
బురుషార్థస్థితి నొప్పు నిన్నుఁ గరుణాంభోధిన్ భవార్తున్ జ
డున్, శరణార్థిన్ ననుఁ గానఁగాఁ దగుఁ బ్రధానవ్యక్తకాలా

త్మయా, శ్వరభూతంబుల కీవె కర్తవును బ్రోవన్ భర్తవున్
హర్తవున్. 106

టీ. పద్మాక్ష=పద్మములవంటి నేత్రములు గలవాఁడా! పరతత్త్వాయ=పరబ్రహ్మము, అగునీకున్ అయి యొప్పారుచున్న నీకు, మోడ్పుఁగరముల్ = వందనము, పురుషార్థస్థితిన్ = నాలుగు పురుషార్థముల యునికిచే - ధర్మార్థకామమోక్షము లను నాలుగువిధముల పురుషార్థముల యునికిచేత, ఒప్పునిన్నున్ = అమరియున్న నిన్ను, కరుణాంభోధిన్ = దయాసముద్రుఁడయినవానిని, కీర్తించెదన్ = పొగడెదను. భవార్తున్ = సంసారమువలన బాధితుఁడ నగువానిని, జడున్=మూఢుఁడనగువానిని, శరణార్థిన్ = శరణు గోరినవానిని, ననున్, కావఁగాఁ దగున్ = రక్షింపఁదగును. ప్రధానవ్యక్త= సర్వశేషి యనఁ దెలియఁబడుచుండువాఁడా, కాలాత్మ = (భూతభవిష్యత్తు) కాలస్వరూపుఁడా, ఈశ్వర=సకలనియామకుఁడా, భూతంబులకున్ = జీవములకు, కర్తవున్ = సృష్టికర్తవు, ప్రోవన్ = రక్షించుటకు, భర్తవున్ = భారమును వహించినవాఁడవును, హర్తవున్ = నాశనముచేయువాఁడవును, ఈవ = నీవె.

తా. ఓనారాయణమూర్తీ! పరబ్రహ్మమవగు నీకు నమస్కరించెదను. ఎక్కువ భూతదయ గలవాఁడవు. నాల్గు పురుషార్థములను నెక్కొలుపువాఁడవు నగునిన్ను స్తోత్రము చేసెద. సర్వశేషివై తగువాఁడవును కాలస్వరూపుఁడవును సర్వనియామకుఁడవు నైననీవు సర్వజీవముల సృష్టిస్థితిసంహారము లొనర్తువు గావున సంసారబద్ధుఁడనై యేమియు నెఱుంగనివాఁడనై శరణువేఁడిన నన్ను రక్షింపుము.

దశావతారస్తవము

చ. విలయతమిస్రవేళ నతివేలమహాంబుధినూర్ధ్వలోకవా, సులు
నతులై కనుంగొనెడు మాడ్కి లకౌర్వహుతాశనక్రియా, కలి

తగతిన్ వెలుంగుఘనకాయవిజృంభణఁ జోటమీనవై, కల
యఁగఁ గ్రాలునీ వెడఁదకన్నులు ప్రోచు మముల్ మురాంతకా.

టీ. మురాంతకా = మురాసురుని జంపినహరీ, విలయతమిస్ర వేళన్ = ప్రళయకాలపు నిశాసమయమందు, అతివేల మహాంబుధిన్ = ఒడ్డును దాఁటి సమస్తప్రపంచమును వ్యాపించిన మహాసముద్రమునందు, ఊర్ధ్వలోకవాసులు = స్వర్గము మొదలుకొని పయిలోకములయం దున్నవారలు, నతులై = నమస్కరించుచున్నవారై, కనుంగొనెడు చూడ్కులకున్ = వీక్షించునట్టి వీక్షణములకు, ఔర్వహుతాశన = బడబానలముయొక్క, క్రియా = పని తోడ, కలిత = ఒప్పుచున్న, గతిన్ = ప్రకారముచేత, వెలుంగు = వెలుఁగు చున్న, ఘన = పెద్దదియయిన, కాయ = శరీరముయొక్క, విజృంభణన్ = శరీరస్ఫూర్తిచేత, చోటమీనవై = చేటచేఁపవై, కలయఁగన్ = సర్వత్ర క్రాలునీ వెడఁదకన్నులు = వెలుఁగుచున్న నీ పెద్దకన్నులు, మముల్, ప్రోచుత్ = కాపాడును గాక.

విలయతమిస్ర మావరించుటచే లోకమంతయు జలమయమై యంధకార బంధురముగా నుండెను. అందున్న మీనము దేహ మభివృద్ధి నొందిన కొలఁది కనులు మిగుల వృద్ధినొంది బడబాగ్నులవలెఁ దోఁచెను. విలయ తమిస్రముగా మీననేత్రములు కలయఁ బ్రకాశించెను. కనులు వెడఁదలు గాన కను వెలుఁగులు బడబాగ్నులవలెఁ దోఁచెను.

తా. మురాసురునిం జంపిన నారాయణమూర్తీ! ప్రళయకాలపు నిశయందు ప్రపంచమును ముంచివైచిన మహాసముద్రములోఁ బయిలోకములనుండి చూచుచు నతులు సల్పువారినేత్రములకు బడబానలమో యనఁ బ్రకాశించుచున్న పెద్దశరీరము గలచేఁపవైన నీలోచనములు మమ్ముం గాపాడుఁగాక. అలం-రూపకము.

చ. చటులకృపీటసంస్థితరసాస్థలి వ్రీలక యుండ గార ఱ
చ్చుటకును బోలె శంఖమణిశుక్తికదంబము నుగ్గుగా విశం

కటచరమాంగమంథగిరిఘట్టనఁ జేసి ఘరట్టమై కృపా
పటిమ జగంబుఁ బ్రోచు నల ప్రాక్కమఠంబు నిను౯ భజించెదన్.

టీ. చటుల = కదలుచున్న, కృపీట = జలమునందు, సంస్థిత = ఉండు నట్టి, రసాస్థలి = ధరణీతలము, ప్రీలకయుండక = పగులకుండుటకై, గార యించ్చుటకును బోలెక = సన్నపుగచ్చుచేయుటకో యనునట్లు, శంఖ = చిందములయొక్కయు, మణి = మణులయొక్కయు, శుక్తి = ముత్యపుఁ జిప్పలయొక్కయు, కదంబము = సముదాయము. సగ్ధకాక = పొడి యగుటను, వికంకట = విపులమయిన, చరమాంగ = వెనుక చిప్పయొక్కయు, మంథగిరి = మందరాద్రియొక్కయు, ఘట్టనఁజేసి = రాపిడివలన, ఘరట్టమై = తిరుగలియై, కృపాపటిమన్ = దయాతిశయముచే, జగంబున్ = ప్రపంచమును, ప్రోచు నల ప్రాక్కమఠంబున్ = రక్షించునట్టి శ్రేష్ఠమయిన ప్రాఁత కూర్మమును, నిను౯, భజించెద౯ = సేవింతును.

సముద్రమథన సమయమున మందరగిరి మునిఁగిపోవ శ్రీవిష్ణువు ఆదికూర్మరూపమును ధరించి శైలమును వీఁపుపై వహించె ననుభాగవతకథ నిట ననుసంధించునది. నీరు కదలుట మందరగిరి యొత్తి తిరుగక సత్త్వమువలెఁ జేయుచుండుటచేత నీటితాఁకిడిచే బ్రహ్మాండభాండము పగిలి నీరువిచ్చకుండుటకుఁ బైన గారపూయుట ప్రసిద్ధము. కూర్మముమూపుపై తిరగటిపైగల్లువలె మందరగిరి తిరుగవలసియున్నదిగానఁ దదనుకూలముగను కూర్మముమూఁపు వికంకటమని చెప్పఁబడెను. అలంకారము. ఉత్ప్రేక్ష.

పాత్రములు పగులువారి నీరింకకుంటకై గారపూయుఁ బ్రక్రమ మీపద్యమునందును, పంచమ ఆ. 38 ప. న గచ్చుచేయువిధమును జెప్పఁబడెను.

తా. జలముపైఁ దేలియున్న ధరాతలము విరిగిపోకుండుటకై సన్నపుగచ్చు చేయుటకేమో యనునట్లు తన వెన్నుచిప్ప యడుగురాయయి మందరాద్రి పైనుండుశిలయుఁ గాఁగాఁ దాను తిరుగలియై శంఖములయొక్కయు,

మణులయొక్కయు, మంత్రపుఁజిప్పలయొక్కయు సముదాయ మనునున్న
మును విసరి ప్రపంచమును గాపాడునాదికమఠ మైననిన్నుఁ గొల్చెదను.

చ. ఉరుతరవిగ్రహస్ఫురణ నుబ్బిననీరుపరిచ్ఛిదాంబుఖాం
తరమునఁ దోరమై యెగయుధార నజాండము గాజుకుప్పెతో
సరి యనఁగాఁ దలాతలరసాతలసీమలు సించి ధాత్రి ను
ద్ధరణ మొనర్చినట్టినిను నాదివరాహము నాశ్రయించెదన్.

టీ. ఉరుతర = మిగుల గొప్పదియైన, విగ్రహ = శరీరముయొక్క, స్ఫురణన్ = చలనముచేత, ఉబ్బిననీరు = ఉబికిన యుదకము, ఉపరి = పైభాగమునయొక్క, ఛిదా = కోఁతదయిన, అంబుఖ = ద్వారపు మొగదల యొక్క, అంతరమునన్ = వెలితినుండి, దోరమై = విస్తారమై, ఎగయుధారన్ = మీఁదికెగురుధారచేత, అజాండము = బ్రహ్మాండము, గాజుకుప్పెతోన్ = గాచసంబంధ మగు కుప్పెతో, సరి = తుల్యము, అనఁగాన్, తలాతలరసాతల సీమలు = తలాతలాది క్రిందిప్రపంచములను, సించి = చీలికలుగాఁ జేసి, ధాత్రిన్ = పుడమిని, ఉద్ధరణము = ఎత్తుటను, ఒనర్చినట్టినినున్ = చేసిన నిన్ను, ఆదివరాహమున్ = మొదటి వరాహమును, ఆశ్రయించెదన్ = సేవించెదను.

తా. మిక్కిలి గొప్ప దగు నాదివరాహమూర్తి బ్రహ్మాండమునంతయు నిండియున్న మహాజలమునందుఁ జొరఁగా విస్తృత మగు నాదేహసమృద్ధిచే నామహాజలము విశేషముగాఁ బొంగి బ్రహ్మాండమునందు గండియేర్పఱచికొని మీఁదికి ధారగా నెగసి బ్రహ్మాండముపైనంతటను వ్యాపింపఁగా జలవ్యాప్త మగు బ్రహ్మాండము గాజుకుప్పెవలెను పైకెగయుజలధార సోగమెడవలెను నుంటచే గాజుకుప్పెవలెఁ దోఁపఁ జేయుచుఁ గ్రింది ప్రపంచముల నన్నిఁటిని భేదించి పుడమిని మీఁదికెత్తిన యజ్ఞవరాహవిగ్రహుండ వగు నిన్నాశ్రయింతును. అలం. ఉప.

మ. కరణించున్ సమ మెట్టినీదుభుజయుగ్మం బెద్దిపూనెన్ సభోం
తరసీమన్ దితిజాంత్రసక్తనఖసంతానంబుతో నొప్పకే

సరి రాత్రించరభీతికై త్రిభువనాస్థానీయవీథిక్ వికస్వరశోణస్రగలంకృతక్రకచభాస్వత్తోరణస్తంభతన్. 110

టీ. ఓ నృకేసరి = ఓ నృసింహమూర్తీ ! ఎద్ది = ఏభుజద్వంద్వము, సభాంతరసీమన్ = గగనమధ్యప్రదేశమందు, దితిజ=హిరణ్యకశిపునియొక్క, అంత్ర = ప్రేవులతోడ, సక్త = కలిసిన, నఖసంతానంబుగోళ్ = గోళ్ల సముదాయములో, రాత్రించరభీతికై = రక్కసులవలని భియమునకై, త్రిభువనాస్థానీయవీథిక్ = స్వర్గముయొక్క కొలువుకూటముయొక్కదారియందు, వికస్వర = వికసించిన, శోణ = రక్తవర్ణముగల, స్రక్ = పుష్పమాలికలచేత, అలంకృత = ధగింపఁబడిన, క్రకచ = అంపములచేత, భాస్వత్ = వెలుంగుచున్న, తోరణస్తంభతన్ = గోపురద్వారమునందలి రాటలగుటను, పూనెన్=పూనెనో, అట్టి నీదుభుజయుగ్మంబు= అట్టి నీబాహుద్వయము, మమున్, కరుణించుచున్ = దయఁజూచును.

హిరణ్యాక్షుఁడు స్వర్గము నేలుచుండ సభామధ్యమున నృసింహమూర్తిచేఁ జంపఁబడె ననుపురాణకథ ఇట ననుసంధించునది, ఇందు హిరణ్యకశిపుని ప్రేవులు ఎఱ్ఱనిపూలదండలుగను గోళ్లు అంపములుగను భుజములు తోరణస్తంభములుగను వర్ణింపఁబడెను.

తా. ఓనృసింహమూర్తీ! నీవు హస్తనఖములయందు హిరణ్యకశిపుని పొట్టంగల ప్రేవులు వ్రేలాడఁగా చేతు లెత్తి స్వర్గసభాద్వారదేశంబున నిలిచియున్నకతన నీ హస్తములు దానవులకు భయము గలిగించుటకై రక్త పుష్పమాలికలచే నలంకారము చేయఁబడిన అంపములుగట్టి నిలిపిన గోపురద్వారపురాటలఁబోలె నుండె, నట్టి నీహస్తద్వయము మము గాపాడుంగాక !
అలం. నిదర్శనము.

చ. దనుజకులేంద్రదస్తకరతామరసస్థితదానధారచే
ననిమిషదైన్యదఃగ్ఖితమహామునిమండలదృక్కకశ్మపాం
గనసముదంబువుల్ గడిగి కంజభవాండము మోవ లీలమై
బెనిచినదంభవామను నుపేంద్రుని నిన్నుసమాశ్రయించెదన్

టీ. దనుజకులేంద్ర = రాక్షసకులోత్తమునిచేత (బలిచక్రవర్తిచేత), దత్త = ఒసంగఁబడిన, కరతామరస = కరపద్మములందు, స్థిత = ఉన్న, దానధారచేత = త్యాగజలధారలచేత, అనిమిష = సురలయొక్క, దైన్య = దీనత్వముచేత, దుఃఖిత = విచారమును బొందిన, మహామునిమండలదృశ్య = సప్తర్షిసముదాయమునందు వీక్షింపఁదగిన, కశ్యపాంగన = కశ్యపప్రజాపతి భార్యయగు నదితియొక్క, నయనాంబువుల్ = నేత్రజలములు, కడిగి, కంజభవాండము = బ్రహ్మాండము, మోవన్ = తగులునట్లు, లీలన్ = సులభముగా, మైన్ = శరీరమును, పెనిచినదంభవామనున్ = ఎదుగునట్లొనర్చిన కపటవామనుని, ఉపేంద్రుసిన్ = ఇంద్రసోదరుఁడైనవానిని, నిన్నున్, సమాశ్రయించెదన్ = బాగుగా నాశ్రయించెదను.

మునిమండల దృశ్యకశ్యపాంగన యనుటచే దానధార గగనమునంజన సప్తర్షిమండలమునుపఱకుఁ బెరిఁగి మాతృశోకము వారించె నని భావము. ఇటు లనుటచేఁ బెరుఁగుటయొక్క వేగాతిశయము సూచితము. ఆముక్తమాల్యద యందు నిటులే పెరుఁగుటయందలి వేగాతిశయము "గ్రక్కున నెగయుచున్న త్రన్మహోచ్ఛ్రాయము" యను వామనవర్ణనభాగముచే సూచింపఁబడినది. దంభవామనుఁడు గాననే కంజభవాండము నంటునటులఁ దనమేను లీలమైఁ బెంపఁ జాలెను.

తా. బలిచక్రవర్తిచేఁ బుడమిని మూఁడడుగులు దానముగాఁ గొని బ్రహ్మాండమంతయు నిండిన కపటవామనరూపుని నుపేంద్రుని నిన్ను నేను బాగుగ నాశ్రయించెదను. అలం. పర్యాయోక్తము.

చ. తన దగుసంతతిన్ గనలి తానె వధించినపాపముల్ చెడన్
మునిఁ గెడునాఁడె నోగ్రకిణముల్ మొనయంగ శమంతపంచక
మ్మునఁ బితృతర్పణచ్ఛలన మున్కలువెట్టు భవన్మహాయుగం
బున కిదె వందనంబు భృగుపుంగవరూప విహంగవాహనా.

టీ. భృగుపుంగవరూప = భార్గవోత్తముని యాకారముగల, విహంగవాహనా = గరుడవాహనుఁడా, తనది = తనవలననైనది, అసుసంతతిన్ =

క. పెరుఁగు ప్రలంబునివీఁపునఁ
గరిపైఁ హరివోలె విశద కాంతి నిలిచి త
త్కరణం బారాటముగాఁ
బరిమార్చినసీదుబలిమిఁ బ్రణుతింతు హరీ. 114

టీ. హరీ = నారాయణుఁడా, పెరుఁగుప్రలంబునివీఁపునన్ = పొడవుగా నెదుగుచున్న ప్రలంబాసురునివెన్ను నందు, కరిపైన్ = గజముమీఁద, హరివోలెన్=సింగము రీతిని, విశదకాంతిన్ = స్వచ్ఛమగు ప్రకాశముతో, నిలిచి, తత్కరణంబు = వానిదేహము, ఆరాటము = సంతాపము చెందినది, కాన్=కాఁగా, పరిమార్చిన సీదుబలిమిన్=చంపిననీశక్తిని, ప్రణుతింతున్ = పొగడెదను.

శ్రీకృష్ణుఁడు బలరామాదులు భాండీరవటప్రాంతమునందు క్రీడించు తఱిఁ ప్రలంబుఁ డను దానవుఁడు గోపకుమారులలో నొకఁడై కలిసియుండి క్రీడానియమము ప్రకారము బలరాముని తనపై నెక్కించుకొని యాకారము పెంచి నిజరూపముదాల్చి చంప నెంచ బలరాముఁడు వానిని ముష్టిహతిచేఁ జంపినకథ యిట ననుసంధేయము. ఈకథాంశము హరివంశమునందుఁ గలదు. సింగము తెల్లగనుండునుగాన నిటఁ దెల్లనివాఁ డగు బలరాముఁడు సింగముగను పృథుశరీరుఁడు నీలాంగుఁడు నగు ప్రలంబుఁడు కరిగను నుపమింపఁబడిరి.

తా. బలరామావతార మెత్తి ప్రలంబు- డనురాక్షసునిఁ జంపిన విష్ణుదేవుఁడా! నిన్ను స్తోత్ర మొనర్చెదను. అలం. ఉపమ.

తే. కొలుతుఁ దాదృగ్భవద్బాహుకులిశ యష్టి
నెద్ది గిరివోలెఁ గడుపులో వృద్ధిఁ బొందఁ
బగిలి రాకాసి దేహంబు మొగపుముత్య
మయ్యె ముంగామురారిరంగై మురారి. 115

టీ. మురారి = మురాసురవిరోధివైన కృష్ణమూర్తీ, ఎద్ది=ఏహస్తము కడుపులోన్=కుక్షియందు, వృద్ధిఁ బొందన్ = ఎదుగఁగా, రాకాసిదేహంబు

కేశియను రక్కసికేహముం, గిరివాశిలేక్ = పర్వతమువలెనే, పగిలి, ముంగామూ రారిరంగైౖ = ముంజేతికంకణముతీరై, (పాముంగైమురారి) మొగపుముత్య మర్త్యేక్ = ముఖప్రదేశమందలి మాత్రము అయ్యెనో, తాదృక్ = అట్టి, భవత్ = నీయగు, బాహు=హస్త మను, కులిశయష్టిక్ = వజ్రాయుధమును, కొలుతుక్ = సేవించెదను.

ఇందు బుద్ధావతార మభివర్ణితము.

తా. పర్వతమువంటి కేశి యనుదైత్యునినోట హస్తముం బెట్టి కుక్షిలో బాగుగాఁ జొనిపి పెద్దది చేసి వానిపొట్ట చీల్చి మృతినొందించితివి. ఆ ప్రకారము వానికుక్షిలో వృద్ధిఁబొంది వానిపొట్టఁ జించినవజ్రాయుధముం బోలిన నీహస్తమును నేను సేవించెదను. అలం. రూపకము.

క. కృతయుగ మేతేర నలం
కృతికై కాశ్మీరపంక మిడి యలుకు క్రియక్
క్షితియెల్ల మేచ్ఛరక్త
ప్లుతముగఁ గావించురౌతుఁ బొగడెద నిన్నున్. 116

టీ. కృతయుగము, ఏతేరక్ = రాఁగా, అలంకృతికై = పుడమి యొక్క యలంకారమునకై, శుభోదయసూచనమునకు సంతోషము దెలుపు నటుల భూమియందంతయు నలంకరించుకొఱకు, కాశ్మీరపంకము = కుంకుమ పువ్వుఁజేర్చిన పలుచనిగంధజలము, ఇడి = పెట్టి, అలుకు క్రియక్ = అలుకు విధమున, క్షితియెల్లక్ = పుడమియంతయుం, మ్లేచ్ఛరక్తప్లుతముగక్ = నీచ జాతిజనులయొక్క రక్తముచేఁ దడిసినది యగునట్లు. కావించురౌతుక్ = చేయునట్టి యశ్వమునెక్కి పోరొనర్చుబంటనయిన, నిన్నుక్, పొగడెదక్ = కొనియాడెదను.

భగవంతుఁడు కల్క్యవతారమున మ్లేచ్ఛనాశనము గావించు దొర కొనును. మ్లేచ్ఛులన: చాతుర్వర్ణ్యములకుఁ గలవ్యవస్థ లేవియుంలేని ఆర్యా వర్తమున కావలి ప్రదేశమున నున్న యొకయనాగరకజాతి. మ్లేచ్ఛదేశమును

మనుశాస్త్రము లిట్లు చెప్పుచున్నవి—"చాతుర్వర్ణ్యవ్యవస్థానం యస్మిన్ దేశే న విద్యతే, మ్లేచ్ఛదేశః స విజ్ఞేయ ఆర్యావర్తస్తతః పరః." ఆముక్తమాల్యదాదులందు కీకటజాతి చెప్పఁబడెను. "దేశభేదే చ కీకటః." అను. మ్లేచ్ఛులన ననార్యు లని గ్రాహ్యము.

తా. కృతయుగమునను విష్ణువను బుధుని నందనుఁడవై కుంకుమపువ్వు కలిపిన చందనపుఁబూఁతచే నలిసినరీతిఁ గల్కిరూపమునఁ దుర్మార్గులగు మ్లేచ్ఛుల నెల్లఁ జంపి భూమిని వారిరక్తముచేతఁ దడుపఁ గలయశ్వపురౌతవగునో హరీ! నిన్ను స్తోత్రము చేసెదను. అలం. ఉపమ.

వ. అని ప్రస్తుతించినఁ బ్రసన్నుండయి పాంచజన్యధరుండు వా
త్సల్యంబున, వత్సా! వరంబు వేఁడుము, ననుటయుఁ బ్రసాదం
బని స్వారోచిషుం డిట్లనియె. 117

టీ. అని, ప్రస్తుతించినన్ = స్తోత్రముసేయఁగా, పాంచజన్యధరుండు = పాంచజన్య మను శంఖమును దాల్చిన విష్ణుమూర్తి, ప్రసన్నుండై = సాక్షాత్కరించినవాఁడై, వాత్సల్యంబునన్ = ప్రీతితో, వత్సా = కుమారా, వరంబు వేఁడుము = నీకుఁ గావలసిన వరము గోరుము. అనుటయున్, ప్రసాదంబు = మీదయ, అని = ఇట్లని, స్వారోచిషుండు = స్వారోచిషుఁడను స్వారోచిషమనువు, ఇట్లనియెన్ = ఈ విధముగాఁ బలికెను.

క. దేవ భవద్దాస్యసుఖం
బే వేఁడెద దయఁ దగుదునే సాలోక్యం
బీవే యితరము లొల్లన్
నావుడు నాతనికిఁ బద్మనాభుం డనియెన్. 118

టీ. దేవ = ఓదేవా, భవద్దాస్యసుఖంబు = నీదాస్యమువలని సుఖము, ఏన్ = నేను, వేఁడెదన్, దయన్ = నీదయచే, తగుదునేన్ = తగినవాఁడనయినయెడల, సాలోక్యంబు = నీసమీపవర్తనము - నీలోకమున నీచేరువనే

యందునదృష్టము, ఈవే = ఈస్వాయంభువా, ఇతరములు = ఇంతకన్న వేఱు కోరికలు, ఒల్లన్ = కోరను, నావుడున్ = అనఁగా, ఆతనికిన్ = ఆ స్వారోచిషునకు, పద్మనాభుండు=హరి, అనియెన్ = ఇట్లు చెప్పెను.

తా. స్వామీ! నీ సేవవలనిసుఖము నేను గాంక్షించెదను. నీవయ్యది నేను బాత్రుండ నగుదు నేని నీ సన్నిధానమున సంచరించువృత్తి నిమ్ము. నాకింత కన్న వేఱుకోరికలు లేవనఁగా నాస్వారోచిషునకు హరి యిట్లనియె.

క. సాలోక్యముఁ దుది నిచ్చెద
నేలు మిల ద్వితీయమనువ వీవై నయధ
ర్మాలోలబుద్ధిఁ దిరముగ
వేలుపులకుఁ దపసులకును విధికిఁ బ్రియముగాన్. 119

టీ. సాలోక్యము = సమానలోకత్వమును, తుదిన్=చివర, ఇచ్చెదన్. ఈవు = నీవు, ద్వితీయమనువవై = రెండవమనువవై, నయ = నీతి యందును, ధర్మ = ధర్మమందును, ఆలోల = ప్రియమయిన, బుద్ధిన్=చిత్తముతోఁ, తిరముగన్ = స్థిమితముగా, వేలుపులకున్ = సురలకును, తపసులకున్ = మునీశ్వరులకును, విధికిన్ = విధాతకును, ప్రియముగాన్ = సంతోషముగా, ఇలన్ = ప్రదమిని, ఏలుము=కాపాడుము.

తా. నీవు రెండవమనువవై నీతిని ధర్మమును వృద్ధిపఱిచి చక్కఁగాఁ బుడమిం బాలింపుము. పిమ్మట నీకు సాలోక్యపదవి నిచ్చెదను.

చ. అని మహిమన్ మనుత్వమున నాతనిఁ బట్టముగట్టి పద్మలో
చనుఁడు విరించి శర్వముఖసర్వసుపర్వులతో నదృశ్యుఁడై
చనియె నిజాలయంబునకు శాస్త్రవినిశ్చయయుక్తిదండపా
లనముల నవ్విభుండు ప్రజలన్ బ్రజలట్లరసెన్ గృపామతిన్.

టీ. అని=ఇటులఁ బలికి, పద్మలోచనుఁడు=విష్ణుమూర్తి, మహిమన్ = మహాత్త్వముతో, మనుత్వమునకున్ = మనువుయొక్క పదమునకు, ఆతనిన్ =

ఆ స్వారోచిషుని, పట్టముగట్టి = పట్టాభిషిక్తు నొనరించి, విరించి=విధాత, శర్వ = శంకరుఁడు, ముఖ = మున్నుగాఁగల, సర్వ = సకలమయిన, సుపర్వలతోన్ = సురలతోడను, అదృశ్యుఁడై = మాయమయి, నిజాలయంబునకున్ = వైకుంఠమునకు, చనియెన్. అప్పుభుఁడును = ఆస్వారోచిషమనువును, శాస్త్రవినిశ్చయయుక్తిన్ = శాస్త్రప్రకారము, దండపాలనములన్ = దుష్టశిక్షణ శిష్టరక్షణములచేతను, ప్రజలన్ = మనుజులను, ప్రజలట్ల=తన బిడ్డలవలెనే, ("పుత్త్రస్సూనురపత్యం చ తుక్తోకం చాత్మజః ప్రజః" ధనంజయనిఘంటువు.) కృపామతిన్ = కరుణతోఁ గూడినచిత్తముతో, అరసెన్ = పాలించెను.

తా. అని స్వారోచిషుని మనుపదంబునకుఁ బట్టాభిషిక్తుఁ గావించి సర్వసురలతో హరి యంతర్ధానము కాఁగ స్వారోచిషుఁడును మనుత్వముం బూని శాస్త్రపద్ధతి ననుసరించి, దుష్టులను శిక్షించుచు శిష్టులను రక్షించుచు మనుజులయందుఁ దయగలవాఁడై ధరణిం బాలించెను.

సీ. వానలు సరవితో వర్షించె సస్యముల్
వేళ్లఁ గొల్చుగ విత్తకోఁగి పండె
నారోగ్యపుత్త్రపౌత్త్రైశ్వర్యవంతులై
బ్రదికిరి నూఱేండ్లుఁ బంచజనులు
పూఁబోఁడులు పతిదేవతలై రగ్ని
భయతస్కరవ్యాధిభయము లడఁగె
ఫలపయఃకుసుమాదిబహుపదార్థంబులు
రసగంధసామగ్రి నెసక మెసఁగె
తే. నీతిరుపద్రవమ్మృత్యురాహిత్యయుక్తి
ధరఁ బ్రజావృద్ధి తామరతంప మయ్యె

న్యాయపథమున స్వారోచిషాఖ్యమనువు
శ్రీలఁ బెంపొంది పాలించు కాలమునను. 121

టీ. స్వారోచిషాఖ్యమనువు = స్వారోచిషుఁ డనునామముగల రెండవమనువు, శ్రీలన్ = సిరులచేత, పెంపొంది = వృద్ధిఁబొంది, న్యాయపథమునన్ = న్యాయమార్గముచేత, పాలించు కాలమునన్ = పరిపాలించు సమయమందు, ధరన్ = పుడమియందు, వానలు, సరవిలోన్ = క్రమప్రకారము, వర్షించెన్ = కురిసెను, సస్యములు, పేర్లన్ = పేర్లయందుఁగూడ, కొల్చుగన్ = ధాన్యము గలవిగా, విఱ్ఱవీఁగి = మిక్కిలి పొడవుగా నెదిగి, పండెన్ = ఫలించెను. "కొలుచు" అన ధాన్యమనుటకు—సీ. "వాన, కారు కాలంబునఁ గట్టెనేలియుఁ గొల్చుఁ గావింపనేర్చునేకలవిధమున." పంచజనులు = మనుజులు, ఆరోగ్య = వ్యాధిలేమియు, పుత్త్ర = కుమారులు, పౌత్త్ర = మనుమలు, ఐశ్వర్యవంతులై = భాగ్యము కలవారై, నూఱేండ్లును = నూఱు వత్సరములును, బ్రదికిరి. పూఁబోఁడులు = సుందరులు, పతిదేవతలై రి = పతివ్రతలుగాఁ జరించిరి. అగ్నిభయ = వహ్నివలని భీతియు, తస్కర = చోరుల వలనివియు, వ్యాధి = వ్యాధులవలనివి యైన, భయములు, అడఁగెన్. ఫల = ఫలములు, పయః = క్షీరములు, కుసుమ = పుష్పములు, ఆది = మున్నుగాఁ గల, బహుపదార్థములు అనేకవస్తువులు, రస = షడ్రసములయొక్కయు, తీపి వగరు లోనగు కారుచులయొక్క యనుట. గంధ = సౌరభములయొక్కయు, సామగ్రిన్ = సంపూర్ణతచేత, ఎసక మెసఁగెన్ = మిగుల వృద్ధినొందెను. ఈతి = అతివృష్టిమున్నగు, ఉపద్రవ = బాధలును, మృత్యు = అకాలమరణములును, రాహిత్య = లేకపోవుటఁగూడి, యుక్తిన్ = కలయికచేత, ప్రజావృద్ధి = ప్రజలయొక్క యభివృద్ధి, తామరతంపము = తామర యల్లుకొనినట్లు, (పా-తామరతంపర.) అల్లుకొనినది, అయ్యెన్ = ఆయెను.

ఈతిబాధలు ఆఱు. అవి—

శ్లో "అతివృష్టి రనావృష్టి ర్మూషకాః శలభాశ్శుకాః,

అత్యాసన్నాశ్చ రాజానః షడేతా ఈతయః స్మృతాః."

ఇచటఁ బ్రశస్తి యను నిర్వహణసంధ్యంగము "స్వదేశాదిశాన్తిస్తు ప్రశస్తిరభిధీయతే" అను నాలంకారికనిబంధనానుసారముగ శ్రవ్యప్రబంధరీతి ననుకూలముగఁ జెప్పఁబడెను. ఇట్లే వసుచరిత్రమునందును—సీ. "ఆ రాజువిమలవిఖ్యాతి" ఆ. 6. ప. 99 యందుఁ జెప్పఁబడుట యరయందగినది.

తా. స్వారోచిషమనువు పుడమిం బాలించునప్పుడు సమయమునకు వర్షములు కురియుచుండెను. పంటలు బాగుగాఁ బండెను. ప్రజలు సంతానవంతులై భాగ్యసంపదలచే నూఱేండ్లు బ్రదుకుచుండిరి. అగ్నివలనను చోరులవలనను భయము లేకుండెను. వ్యాధు లడంగెను. పండ్లు పాలు సౌరభద్రవ్యములు పుష్పములు సమృద్ధిగా నుండెను. ఈతిబాధలు అకాలమరణములును లేక తామర జలమలముకొనినరీతిని చుట్టఱికములచే నలముకొని మనుజులు వృద్ధి నొందిరి.

క. కోరిక నీస్వారోచిషు
చారిత్రము వినిన వ్రాయఁ జదివిన ధనధా
న్యారోగ్యపుత్త్రవంతులు
నై రూఢిగఁ గంద్రు పిదప నమరత్వంబున్. 132

టీ. ఈ స్వారోచిషుచారిత్రమున్ = ఈ స్వారోచిషమనుప్రయొక్క కథను, కోరికన్ = వాంఛతో, వినినన్, వ్రాయన్ = వ్రాసినను, చదివినన్, ధన = ధనము, ధాన్య = ధాన్యము (కొలుచు), ఆరోగ్య = రోగములేమియు, పుత్త్రవంతులును ఐ = కుమారులుం గలవారై, పిదపన్ = పిమ్మట, రూఢిగన్ = నిశ్చయముగా, అమరత్వంబున్ = దేవత్వమును, కంద్రు = పొందెదరు.

తా. ఈ స్వారోచిషుని చరిత్రమును గోరికతో వినినను వ్రాసినను జదివినను ధనధాన్యారోగ్యములు కలిగి పుత్త్రవంతులై పిదప నిశ్చయముగా దేవత్వముం గాంచెదరు.

తే. అనిమృకండుతనూభవుఁ డనుఁగుశిష్యుఁ
డైన క్రోష్టికి వినిపించినట్టియీక

థాసుధాధార నించిరి దయదలిర్ప
జైమినిశ్రుతిపుటముల శకునివరులు. 123

టీ. అని, మృకండుతనూభవుఁడు = మార్కండేయుఁడు, అనుఁగుశిష్యుఁడు = ప్రియశిష్యుఁడు, ఐన క్రోష్టికిన్ = అయినట్టి క్రోష్టి యను నాతనికి, వినిపించినట్టి = చెప్పినట్టి, ఈకథాసుధాధారన్ = అమృతధారంబో లె సంతోషమును గలిగించు నీ కథను, శకునివరులు = పక్షిశ్రేష్ఠులు, దయదలిర్పన్ = దయ యెక్కువ కాఁగా, జైమిని శ్రుతిపుటములన్ = జైమినిమునీశ్వరుని శ్రుతిగోళములయందును, నించిరి = నిండించిరి.

తా. పూర్వము మార్కండేయుఁడు ప్రియశిష్యుఁడైన క్రోష్టియను మునికిఁ జెప్పిన యీ పుణ్యపవిత్రమును బక్షులు జైమినికిఁ జెప్పెనవి.

శా. వ్యాయామస్థిరసంధిబంధ కటకాధ్యక్షానుగక్షోణిభృ
త్కాయగ్రావభిదావిధాభిదురదోఃఖడ్గాగ్ర యుగ్రాచల
జ్యాయఃకీర్తిభరప్రపంచ వరపంచారామరామామణీ
గేయామేయజయాంక పంకజదృగంగీకారధీరాకృతీ. 124

టీ. వ్యాయామ = సాముచలన, స్థిర = నిలుకడనొందిన, సంధిబంధ = కీళ్లయొక్క చేరికగలవాఁడా, కటక = కటక మను పురముయొక్క, అధ్యక్ష = అధ్యక్షుఁ డయిన గజపతిరాజును, అనుగ = అనుసరించి తిరుగువారైన, క్షోణిభృత్ = నృపాలురయొక్క, కాయ = శరీరముల నెడి, గ్రావ = పర్వతములయొక్క, భిదా = భేదనాకారమైన, విధా = వ్యాపారమందు, భిదుర = వజ్రాయుధమైన, దోఃఖడ్గాగ్ర = చేతికత్తి మొనగలవాఁడా, గజపతియొక్క యంగరక్షక బలము నంతయుఁ జెండాడినవాఁడా యనుట. ఉగ్రాచల = కైలాసపర్వతముకంటెను, జ్యాయః = మిక్కిలి శ్రేష్ఠమైన, కీర్తిభర = ఎక్కువ కీర్తితోఁ గూడిన, ప్రపంచ = జగత్తుగలవాఁడా, లోకమునం దంతటను వ్యాప్తి నొందిన నిర్మల మగు కీర్తిగలవాఁడా యనుట. వర = ఉత్తమమయిన, పంచారామ = అమరారామ, సోమరారామ, భీమారామ, క్షీరారామ, దాక్షా

రామణీయకములను నై దారామములతోఁ గూడిన దేశములనావలి, రామామణీ = సుందరీమణులచేత, గేయ = పొగడఁబడిన, అమేయ=హద్దులేని, జయాంక= జయ చిహ్నములు గలవాఁడా, పంచారామపరిష్కృత మగుదేశమునాక్రమించు కొని యచట యున్నమిన్నలచేఁ బొగడికఁ గొన్నవాఁడా యనుట. పంకజ దృక్ = పద్మదళమువంటి నేత్రములు గల సుందరులయొక్క, అంగీకార = అనుమతిగల, ధీర = స్వతంత్రమైన, ఆకృతి=రూపముగలవాఁడా! రమణీజన సమ్మోహనకరమైన సుందరాకారము గలవాఁడా శ్రీకృష్ణదేవరాయా యని సంబోధనము.

తా. అంగములయొక్క యవకాశములన్నియుం దృఢపడునట్లు సాము చేసినట్టివాఁడవును, గజపతిరాజుతోఁ గూడియున్న విరోధినృపాలశిఖరము లనెడి పర్వతములను గొట్ట వజ్రాయుధ మనఁ దగిన కరంబున ధరించినవాఁడవును. రజతాద్రింబోలెఁ బ్రకాశించు యశస్సు ప్రపంచమునం దంతటను నలమికొనఁగాఁ బ్రవర్తించువాఁడవును, పంచారామదేశంబును జయించి పరిపాలించుకొని యాదేశసుందరులచేఁ బొగడఁబడిన వాఁడవును, రమణీమణుల కానందమయిన సౌందర్యము గలవాఁడవు నయిన 'కృష్ణదేవరాయా! అలం- రూపకము.

క. కాంతాలతాంతశర యే
కాంతికభక్తిప్రతోషితాంభోధిసుతా
కాంతా ప్రతాపరవిశశి
కాంతాయితవిమతనృపతికాంతాహృదయా. 125

టీ. కాంతా=సుందరీమణులకు, లతాంతశర=మదనుఁడా, ఏకాంతిక = నిరభిమానమగు, భక్తి = భక్తిచేత, ప్రతోషిత = మిక్కిలి సంతోషింపఁ జేయఁబడిన, అంభోధిసుతాకాంతా=లక్ష్మీనాథుఁడగు విష్ణుమూర్తిగలవాఁడా! ప్రతాప = కాంతియనెడి, రవి = భాస్కరునిచేత, శశికాంతాయిత = చంద్రకాంత రత్నములవలె నగుచున్న, విమతనృపతి = విరోధినృపాలుర యొక్క, కాంతా=సుందరులయొక్క, హృదయ = చిత్తములుగలవాఁడా.

తా. రమణీజనములకు బ్రేమ గలిగించుటయందు మన్మథుఁడవును, విష్ణుమూర్తి కానంగవచ్చుటకుఁ దగు మంచి సేవకుఁడవును, చంద్రకాంతమణులను గాంతిహీనములుగాఁ జేసినట్టి సూర్యునివిధమున విరోధిరాజుల భార్యలయొక్క మనోవికాసము నడఁచివేయు ప్రతాపముగల కృష్ణదేవరాయా.

అలంకారము.

వనమయూరము—

రాజపరమేశ ఫణిరాజబల ఫుల్లాం
భోజముఖ భూపముఖభూపవిపులాంసో
త్తేజితధరాభరణదీక్షితభుజా ని
ర్వ్యాజభయదాజివిజితారినృపరాజీ. 126

టీ. రాజపరమేశ = రాజపరమేశ్వరుఁ డను బిరుద చిహ్నములుగలవాఁడా. ఫణిరాజబల = ఆదిశేషునిశౌర్యము గలవాఁడా, ఫుల్లాంభోజముఖ = వికసించిన పద్మమువంటి మోముగలవాఁడా, భోజముఖ = భోజరాజు మున్నగు, భూప = నృపాలురయొక్క, విపుల = విస్తృతములైన, అంస = భుజములచేత, ఉత్తేజిత = మెఱుఁగిడఁబడిన, ధరా = పుడమిని, భరణ = భరించుటయందు, దీక్షిత = ప్రతినఁబూనిన, భుజా = బాహువులుగలవాఁడా. నిర్వ్యాజ = హేతువులేని, భయద = భీతినొసఁగునట్టి, ఆజి = పోరులయందు, విజిత = గెలువఁబడిన, అరినృప = విరోధి నృపాలురయొక్క, రాజీ = సమూహము గలవాఁడా!

తా. రాజపరమేశ్వర బిరుద చిహ్నము గలవాఁడవును, ఆదిశేషునివంటి బలము గలవాఁడవును, వికసించిన పద్మమువలె నాహ్లాదకరమగు నిండు మోముగలవాఁడవును, భోజరాజు మున్నగు రాజులచేఁ బాలింపఁబడినజగతీమండలమును బాలించువాఁడవును, భయము గలుగఁజేయు యుద్ధముల విరోధులను గెలిచి వాసిఁ గాంచినవాఁడవు నైన కృష్ణదేవరాయా!

గద్యము. ఇది శ్రీమదాంధ్రకవితాపితామహసర్వతోముఖాంక పంకజాక్షపాదాంబుజారాధనసమాసాదిత నందవరపురవం

శోత్తంస శఠకోపతాపసప్రసాదసమాసాదిత చతుర్విధకవితామతల్లికాల్లసాని చొక్కయామాత్యపుత్త్ర పెద్దనార్య ప్రణీతంబయిన స్వారోచిషమనుసంభవం బను మహాప్రబంధంబునందు సర్వంబును షష్ఠాశ్వాసము.

టీ. శ్రీమ...ప్రణీతంబు - శ్రీమత్ = విద్వత్త్వాసంపద గల, ఆంధ్రకవితా పితామహ = ఆంధ్రకవిత్వమునకు బ్రహ్మగానుండును, సర్వతోముఖ = అంతట వ్యాప్తి కల, అంక = బిరుదుగలిగినట్టియును, పంకజాక్ష = విష్ణుని యొక్క, పాదాంబుజ=పాదపద్మములను, అధీన=వశమైన, మానసేందిందిర = మనస్సనెడు తుమ్మెదగలట్టియును, నందవరపురవంశోత్తంస = నందవరమనెడి యూరివారి వంశమున (నందవరీకకులమున) శ్రేష్ఠుఁడగు నట్టియును. శఠకోప తాపస=శఠకోపయతియొక్క, ప్రసాద=కృపచే, సమాసాదిత=పొందఁబడిన చతుర్విధ = నాలుగువిధములగు (బంధ, చిత్ర, గర్భ, ఆశు కవనములు.) కవితామతల్లిక = శ్రేష్ఠకవిత్వముగలట్టియు, అల్లసాని చొక్కయామాత్య పుత్త్ర = అల్లసాని చొక్కయమంత్రికిఁ గుమారుఁ డగు నట్టియును, పెద్దనార్య = పెదనార్యునిచే, ప్రణీతంబు = రచియింపఁ బడినది, మహాప్రబంధంబునందున్=మహాకావ్యమున, షష్ఠాశ్వాసము.

ఇది శ్రీదక్షిణామూర్తిమంత్రోపాసనా సమాసాదితాఖండ సాహితీధురీణుండు నాత్రేయగోత్రపవిత్రుండు వావిళ్లవంశపయోరాశిరాకాసుధాకరుండు నగు రామస్వామిశాస్త్రి చేత ననేకపూర్వవ్యాఖ్యాభిప్రాయంబులఁ బర్యాలోచించి రచింపఁబడిన రుచిసమాఖ్యానం బగు ప్రతిపదార్థరూపం బగు వ్యాఖ్యానంబునందు షష్ఠాశ్వాసము.

చెన్నపురి: వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్‌వారి
'వావిళ్ల' ప్రెస్సున ముద్రితము.—1951.

మనుచరిత్ర

అకారాది గద్యపద్యానుక్రమణిక

అకారాదిగద్యపద్యసూచిక

మ ను చ రి త్ర